ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 106

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

ΑΦΡΟΔΙΤΗ

ΕΡΥΚΙΝΗ

Εἰς μνήμην
τῆς μητέρας μου Σοφίας Π. Καρδαρᾶ,
τὸ γένος Κορομάντζου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 106

ΧΡΥΣΟΥΛΑ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΕΡΥΚΙΝΗ

ΙΕΡΟΝ ΚΑΙ ΜΑΝΤΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ Β.Δ. ΑΡΚΑΔΙΑΝ

ΑΘΗΝΑΙ 1988

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα δημοσίευσις σκοπὸν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν μου εἰς τὴν θέσιν "Ἅγιος Πέτρος τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας τοῦ νομοῦ Ἀρκαδίας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντα συμπεράσματα, ἱστορικὰ καὶ θρησκευτικὰ - λατρευτικά.

Αἱ ἀνασκαφαὶ αὐταί, συνολικῆς διαρκείας ὀλιγώτερον τῶν τριῶν μηνῶν, διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1968, 1969 καὶ 1980, 1981, ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἔφερον δὲ εἰς τὸ φῶς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: τὸ 1968, ἡ τότε τελειόφοιτος Γεωργία Παπαδάκη. Τὸ δὲ 1969, ἡ Γεωργία Παπαδάκη, πτυχιοῦχος πλέον καὶ πανεπιστημιακὸς βοηθός, ἡ Κωνσταντίνα Μποζάνα, ὁμοίως πανεπιστημιακὸς βοηθός, καὶ ὁ Γεράσιμος Μῖχος, τριτοετὴς φοιτητής. Οἱ ὡς ἄνω κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ προέβησαν καὶ εἰς τὴν σύνταξιν προχείρου καταλόγου τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Προσωπικῶς δὲ τότε ἀνέλαβα τὴν φωτογράφησιν τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς ἀποκαλυφθέντων λειψάνων (κατασκευῶν, κτισμάτων καὶ κτηρίων). Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Σημαντικὴν βοήθειαν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἀνασκαφήν, τοῦ 1969, προσέφερεν ὁ Νικόλαος Ζαφειρόπουλος, τελειόφοιτος τότε τῆς Σχολῆς Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου, ἐκπονήσας τὸ πλεῖστον τῶν ἀρχιτεκτονικῶν σχεδίων τῆς παρούσης δημοσιεύσεως.

Συμπληρωματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὸν χῶρον ἐν γένει τοῦ Ἱεροῦ διεξήχθησαν καὶ μίαν δεκαετίαν περίπου ἀργότερον, τὸ 1980 καὶ 1981, βραχείας διαρκείας.

Κατὰ τὸ διάστημα ὅλων τῶν ἐν λόγῳ ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πολύτιμος ὑπῆρξεν ἡ συμπαράστασις τοῦ Μιχαὴλ Ταρκαζίκη, κατοίκου καὶ ἐμπόρου τῆς γειτονικῆς τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου κωμοπόλεως Κοντοβάζαινα, ὁ ὁποῖος παντοιοτρόπως καὶ συνεχῶς μὲ ἐβοήθει εἰς τὴν ἐπίλυσιν πρακτικῆς φύσεως

προβλημάτων, συχνὰ δυσχερῶν δι' ἐμέ. Ἄμεσον δὲ ὑπῆρξεν ἐπίσης τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ρήγα Νικολαΐδη, προέδρου τῆς ὡς ἄνω κωμοπόλεως κατὰ τὰ ἔτη 1980 καὶ 1981, καὶ ἀντίστοιχος ἡ βοήθειά του, ἰδίως διὰ τὴν μεταφορὰν εἰς τὸ κοινοτικὸν γραφεῖον δυσμετακινήτων εὑρημάτων (ὅπως τῶν μερῶν τῆς βάσεως τοῦ ἱεροῦ τρίποδος κ.ἄ.) ἐκ τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου.

Σοβαρὸν δὲ ἔδειξεν ἐνδιαφέρον ὁ ἐπίτιμος πρόεδρος τῶν ἐν Ἀθήναις Κοντοβαζαινιτῶν ἀείμνηστος Θεμιστοκλῆς Κορομάντζος διὰ τὴν προώθησιν τῆς ἐρεύνης τῆς ἱστορίας τῆς ὅλης περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν του τὸ 1977 καὶ μὲ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τότε Γεν. Γραμμ. τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν Ν. Μέρμηγκα ἐξησφάλισε περιωρισμένην πρὸς τοῦτο πίστωσιν ἐκ τοῦ νομαρχιακοῦ κονδυλίου τῆς Ε' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Σπάρτης). Διὰ τῆς πιστώσεως αὐτῆς συνεπλήρωσα τότε τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν πλευράν της πρὸς τὸν Λάδωνα. Τότε ὡλοκλήρωσα καὶ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν εἰς τὸν χῶρον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, κείμενον πλησίον τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ Περιηγητὴς Παυσανίας. Εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν αὐτὴν διερεύνησιν ἄμεσον βοήθειαν προσέφερον οἱ κάτωθι τότε τριτοετεῖς φοιτηταὶ τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς: Ἀντώνιος Μαστραπᾶς, Ἰωάννης Πίκουλας καὶ Ἑλένη Κουρίνου. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐρεύνης μᾶς ἐπεσκέφθη ὁ τότε προϊστάμενος τῆς ὡς ἄνω Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Γεώργιος Σταϊνχάουερ, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ ἐπεσκέφθη καὶ τὸ ὑπερκείμενον, ἀνασκαφὲν κατὰ τὸ πλεῖστον, Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Τὰ κινητὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἱεροῦ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Τὸν δὲ καθαρισμὸν καὶ τὴν συγκόλλησίν των, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν ὁ Ζ. Κανάκης, ἐργασθεὶς διὰ λογαριασμὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῶν δὲ τοῦ ἔτους 1980 ὁ Βασίλειος Ἀθανασόπουλος, ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ συνεργείου τοῦ Μουσείου Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Τῶν εὑρημάτων αὐτῶν τὴν φωτογράφησιν, τῶν μὲν τῶν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἀνέλαβεν, εὐγενῶς προσφερθεῖσα τὸ 1970, ἡ Ἀθανασία Κάντα, πτυχιοῦχος τότε τῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Τὸ δὲ 1982 ὁ φωτογράφος Θεοδόσιος Μηλογιαννάκης ἀνέλαβε τὴν φωτογράφησιν τοῦ ἕως τότε συνόλου των, ἤτοι καὶ τῶν τοῦ ἔτους 1980. Μέρος τῶν φωτογραφιῶν αὐτῶν ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν.

Προκαταρκτικὸς κατάλογος τῶν ἐν λόγῳ εὑρημάτων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, τῶν μὲν ἐτῶν 1968 καὶ 1969 ἔγινεν ὑπὸ τῆς τότε

τελειοφοίτου τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Βασιλικῆς Γκουζούλη καὶ συνεπληρώθη, μετὰ ἔλεγχόν του, τὸ 1977 ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω Ἰωάννου Πίκουλα καὶ Ἑλένης Κουρίνου. Τῶν δὲ εὑρημάτων τοῦ ἔτους 1980 ἔγινε τὸ 1980-81 ὑπὸ τῆς τότε Ἐπιμελητρίας Ἀρχαιοτήτων τῆς Ζ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (Ἀρχαίας Ὀλυμπίας) Ἑλένης Παπακωνσταντίνου, ἡ ὁποία ἐπεσκέφθη τὸ 1981 ἐπὶ διήμερον τὸν ἀνασκαφικὸν χῶρον εἰς Ἅγιον Πέτρον, ἀφοῦ συνεζήτησα μετ' αὐτῆς νὰ ἀναλάβη τὴν ἐξ ὑπαρχῆς ἐκπόνησιν συστηματικοῦ καὶ ἀναλυτικοῦ καταλόγου ὅλων τῶν κινητῶν εὑρημάτων (ἄνω τῶν ἑπτακοσίων).

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς μελέτης τῶν εὑρημάτων αὐτῶν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας ἀξιοσημείωτον ἦτο τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀμέριστος ἡ βοήθεια τόσον τῆς Ἐπιμελητρίας Ἑλένης Παπακωνσταντίνου ὅσον καὶ τοῦ Διευθυντοῦ καὶ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελῆ Λιάγκουρα, κατὰ δὲ τὸ διάστημα τῆς καταγραφῆς καὶ φωτογραφήσεως ἄμεσος ἦτο ἡ ἐξυπηρέτησις ὑπὸ τοῦ ἀρχιφύλακος Χαραλάμπους Σουρβανῆ.

Πρὸς ὅλους τοὺς ὡς ἄνω μνημονευομένους ἐκφράζω τὰς θερμοτάτας εὐχαριστίας μου.

Πρὸς τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐκφράζω θερμὰς εὐχαριστίας, ἰδίως πρὸς τὸν διευθυντὴν του Ἀντώνιον Χριστοδούλου, διὰ τὴν ἄοκνον ἐπίβλεψιν τῆς δημοσιεύσεως ταύτης καὶ τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισίν της. Ἐπίσης εὐχαριστῶ θερμῶς τὴν Πολυτίμην Μπάγια διὰ τὸ συνεχὲς ἐνδιαφέρον καὶ τὴν ἐπὶ μακρὸν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1981 βοήθειάν της μέχρι τῆς προωθήσεως τοῦ βιβλίου πρὸς δημοσίευσιν. Ὁμοίως πρὸς τὸν Νικόλαον Δεπάσταν Ἀρχαιολόγον-Ἱστορικὸν τῆς Διευθύνσεως Στρατοῦ (Γ.Ε.Σ.) διὰ τὴν ἀνιδιοτελῆ διόρθωσιν τῶν τελικῶν δοκιμίων.

Τὴν ὑποχρέωσίν μου αἰσθάνομαι, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐκφράσω πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν Γόρτυνος διὰ τὴν παραχώρησιν ἀδείας διενεργείας τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χῶρον παρὰ τὸν ναΐσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὡσαύτως διὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1982 ταύτισιν δειγμάτων ζωϊκῶν λειψάνων (ὀστῶν-ὀδόντων) ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πρὸς τὴν τότε Ἕδραν Ζωολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Βαθεῖαν δὲ εὐγνωμοσύνην ἐκφράζω πρὸς τὸ Συμβούλιον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας ἀνάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς μου καὶ τῆς παρούσης δημοσιεύσεώς της. Ἰδιαιτέρως δὲ τοῦτο αἰσθάνομαι πρὸς τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ Ἀκαδημαϊκόν, Γενικὸν Γραμματέα της,

᾽Αναστάσιον ᾽Ορλάνδον καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως πρὸς τὸν διάδοχόν του εἰς τὴν Γενικὴν Γραμματείαν τῆς ῾Εταιρείας ἀείμνηστον καθηγητὴν καὶ ᾽Ακαδημαϊκὸν Γεώργιον Μυλωνᾶν, ὁ ὁποῖος, πέραν τῆς καθ᾽ ὅλα ἀρωγῆς τῆς ὡς ἄνω ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης μου, προώθησε καὶ τὴν τελικήν της δημοσίευσιν. Τέλος, χάριν ὀφείλω καὶ εἰς τὸν διάδοχον τούτου, σημερινὸν Γενικὸν Γραμματέα τῆς ῾Εταιρείας, Βασίλειον Πετράκον, ῎Εφορον ᾽Αρχαιοτήτων ᾽Αττικῆς, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὡλοκληρώθη ἡ παροῦσα δημοσίευσις.

Χ. Π. Κ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέτωπον ἀκροκεράμου πηλίνου στρωτῆρος

Πηλίνη τρίγλυφος

Λεπτομέρεια πηλίνης σίμης

ΜΕΡΟΣ Α

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν κεῖται εἰς τὰ ὅρια τῶν νομῶν Ἀρκαδίας, Ἀχαΐας καὶ Ἠλείας, εἰς τὴν Β.Δ. ἐσχατιὰν τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας (τῆς Ἀρκαδίας) καὶ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μόνον μέτρων ἀπὸ τοῦ νομοῦ τῆς Ἀχαΐας (πίν. 1-3).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ Ἱερὸν τοῦτο εὑρίσκετο ἐντὸς ἱεροῦ δρυμοῦ (βλ. ἐκτενῶς κατωτ.), ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο κυρίως πρὸς τὴν Ν.Δ. πλευρὰν τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου του. Ἦτο δὲ εἰς τὰ ὅρια δύο κρατῶν : τοῦ κράτους τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἑνός, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Ψωφῖδα (σημερινὰ Τριπόταμα), εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ Ἱεροῦ· καὶ τοῦ κράτους τῶν Θελπουσίων ἀφ' ἑτέρου, μὲ πρωτεύουσαν τὴν πόλιν Θέλπουσαν (σημερινὴν Βάναιναν) εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου, ἦτο ἐγγύτατα τοῦ κράτους τῶν Κλειτορίων, πρὸς Ἀ.

Ἡ ὀρεινὴ αὐτὴ περιοχή, ὅπου τὸ Ἱερόν, εἶναι σήμερον κοινῶς γνωστὴ ὡς Ἅγιος Πέτρος ἢ ὡς τὰ βουνὰ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Τοῦτο, ἐξ αἰτίας τοῦ φερωνύμου μικροῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἱδρύθη εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ δεσπόζει σήμερον τῆς περὶ αὐτὸ περιοχῆς, ἐπὶ αὐχένος (διασέλλου), ὅπως καὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερόν. Ὁ αὐχὴν αὐτὸς συνδέει, ὀλίγον χαμηλότερον τῆς κορυφῆς του, ζεῦγος ὀρέων ἑνὸς ἑνιαίου ὄγκου, κειμένου μεταξὺ τῶν ποταμῶν: Ἐρυμάνθου, Σειραίου καὶ Λάδωνος (πίν. 2). Ἐπισήμως ὁ ὀρεινὸς αὐτὸς ὄγκος εἶναι γνωστὸς σήμερον καὶ ὡς Ἀφροδίσιον ὄρος, ἀλλὰ τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν φαίνεται νὰ ἦτο τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του.

Ἐκ τοῦ ζεύγους τῶν ὡς ἄνω ὀρέων τὸ ἓν ὀρθοῦται εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἔχει ἀριθμὸν κορυφῶν. Δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ Προφήτης Ἠλίας (πίν. 2) καὶ ἡ Μαύρη Βρύση (πίν. 2) εὑρίσκονται μακρὰν τοῦ Ἱεροῦ (σημ. : τὸ ὄνομα Προφήτης Ἠλίας φέρει καὶ μία ἄλλη μικροτέρα κορυφή)

(βλ. πίν. 2). Μία τρίτη κορυφή, ἡ 'Ανάληψις[1] (πίν. 2,3) εὑρίσκεται μὲν πλησιέστερον, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Ιεροῦ μεσολαβεῖ μία ἄλλη κορυφή, μικροτέρα, ὀνόματι Ζαρκάδι.

Τὸ ἕτερον τῶν ὡς ἄνω ὀρέων, μικρότερον τοῦ προηγουμένου, ὀρθοῦται εἰς τὰ Ν.'Α. τοῦ 'Ιεροῦ καὶ ἡ κορυφή του λέγεται σήμερον Νεραϊδόρραχη. Νεραϊδόρραχη καὶ Ζαρκάδι ἑνοῦνται λοιπὸν διὰ τοῦ αὐχένος τοῦ 'Αγίου Πέτρου —ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία: Βουνὰ τοῦ 'Αγίου Πέτρου. Συνεχίζουν δὲ ἑνούμενα καὶ κάτωθεν τοῦ αὐχένος αὐτοῦ, ἀλλὰ σχηματίζουν ἀνὰ μίαν ρεματιὰν (συνδεομένην κατ' ἀποστάσεις μετ' ἄλλων, μικροτέρων): α) μίαν (πίν. 5α) εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ 'Ιεροῦ, ἡ ὁποία καταλήγει εἰς τὴν μεσημβρινὴν πλευρὰν τῆς κοιλάδος τοῦ Σειραίου (ὁ ὁποῖος χύνεται εἰς τὸν 'Ερύμανθον ποταμόν) καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Ψωφιδίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν Κλειτορίων ἀφ' ἑτέρου· καὶ β) μίαν ἄλλην, εἰς τὰ Ν.Δ. του (πίν. 5β), ἡ ὁποία καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα —ὅπου σήμερον ἡ κωμόπολις Κοντοβάζαινα[2] καὶ τὸ ὁμώνυμον (Κοντοβαζαινίτικο) ποτάμι— καὶ εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων. 'Η βορεινή, ἐξ ἄλλου, πλευρὰ τοῦ ὄγκου αὐτοῦ καταλήγει ὁμοίως εἰς κοιλάδα, διαρρεομένην κυρίως ἀπὸ τὸ Βελημαχίτικο ποτάμι. Τὸ ποτάμι αὐτό, ὅπως καὶ τὸ Κοντοβαζαινίτικο, χύνονται εἰς τὸν Λάδωνα. Πέραν τῆς κοιλάδος αὐτῆς ρέει ὁ ποταμὸς 'Ερύμανθος, παραλλήλως κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς αὐτήν, καταλήγων καὶ αὐτὸς εἰς τὸν Λάδωνα.

Ποῖον ἦτο τὸ ὄνομα τοῦ ὀρεινοῦ αὐτοῦ ὄγκου τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἶναι ἄγνωστον. Τὸ 'Ιερὸν τοῦτο πάντως, περιβαλλόμενον ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω κορυφῶν καὶ κείμενον ἐπὶ πλατώματος κάτωθεν δύο ἐξ αὐτῶν, μονίμως δὲ χειμαζόμενον κατὰ μέγα μέρος τοῦ ἔτους καὶ συνεχῶς μαστιζόμενον ὑπὸ ἀνέμων, ὡμοίαζεν ἐν πολλοῖς μὲ τὸ θεσπρωτικὸν 'Ιερὸν (τῆς Δωδώνης), ὑπὸ τὸν Τόμαρον, καίτοι τοῦτο ἦτο εἰς πολὺ χαμηλότερον ὑψόμετρον. Διὰ τοῦτο, καὶ μὲ τὴν δέουσαν ἐπιφύλαξιν, προτείνομεν τὴν σύνδεσιν τοῦ ὡς ἄνω ἀρκαδικοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ 'Αγίου Πέτρου, ὅπου τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερόν, μὲ ὄρος ὀνόματι *Τ(ο)μάριον* κατὰ τὸν 'Ησύχιον[3], ἄγνωστον ποῦ, ἀναφερόμενον ἁπλῶς ὡς ὄρος τῆς 'Αρκαδίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, πρὸς τούτοις, ὅτι μέρος τοῦ ἀρ-

1. Περὶ τῆς ὀνομασίας 'Ανάληψις, βλ. σελ. 275 κ.ἑ.

2. Περὶ τῆς ὀνομασίας τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς βλ. σελ. 281 κ.ἑ.

3. βλ. λ.

χαίου πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, οἱ Ἀζᾶνες, θεωροῦνται Β.Δ. ἑλλαδικῆς καταγωγῆς[1].

Τὰ τῆς ἀνευρέσεως τοῦ ἐν λόγῳ Ἱεροῦ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἑξῆς:

Ἀρχαῖα λείψανα ἐλέγετο ὅτι ἦσαν ὁρατὰ παρὰ τὸν ναΐσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ἐκ τῶν ἐρευνητῶν ὅμως μόνον ὁ Curtius[2] ἀνέφερεν αὐτά, ὡς ἀνήκοντα εἰς μίαν στοάν, πιθανῶς ἔχων ἀκούσει περὶ αὐτῶν ἀλλὰ μὴ ἔχων ἐπισκεφθῆ αὐτά. Ὅταν λοιπὸν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1964 εὑρέθην εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ Ἁγίου Πέτρου (εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτοῦ) Κοντοβάζαιναν (+ 630 μ.), ἐπεχείρησα μίαν ἐκδρομὴν ἐκεῖ μὲ ἡμίονον· καί, μέσῳ μιᾶς ὅλως ἀνηφορικῆς ὁδοῦ, κατὰ τὸ τέρμα τῆς ὁποίας ἐγκατελείπετο ὁ ἡμίονος, διότι αὐτὴ ἐξελίσσετο πλέον εἰς στενὴν καὶ ἀπόκρημνον, ἐνίοτε σχεδὸν κατακόρυφον, ἀτραπόν, μὲ κατολισθαίνοντας λιθοσωρούς, ἔφθασα εἰς αὐτὸν τελικῶς. Ἅμα τῇ θέᾳ ὅμως τῶν ἀρχαίων λειψάνων (πίν. 4β,10α,β,γ,στ.), ἡ ἀποζημίωσις ἦτο μεγάλη καὶ ἐλησμονήθη ἡ ἐπίπονος ἀνάβασις. Καὶ τοῦτο, διότι ἀμέσως ἐφάνη ὅτι αὐτὰ δὲν ἀνῆκον εἰς στοὰν ἀλλ' εἰς ὁλόκληρον Ἱερόν[3]. Εὐχερέστερος ὅμως κατὰ τὸ ὡς ἄνω τέρμα ἦτο παλαιότερον χρησιμοποιούμενος κλάδος, εἰς τὰ δεξιά, καθότι ἡμιονικός, μεγαλυτέρας ὅμως ἐκτάσεως.

Ἡ ὡς ἄνω ὁδός, ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον, ἀπετέλει τμῆμα τοπικοῦ ὁδικοῦ δικτύου, παλαιόν, ἀχρηστευθὲν (πίν. 2) εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἰδίως ἀπὸ τῆς μεταπολεμικῆς ἐποχῆς. Τὸ δίκτυον τοῦτο περιελάμβανε: α) Τὴν ὁδὸν αὐτὴν καὶ τὴν συνέχειάν της πρὸς τὰ Τριπόταμα, ἤτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω Β.'Α. ρεματιὰν —μεταξὺ Νεραϊδόρραχης καὶ Ἀναλήψεως— (Ζαρκαδιοῦ) καὶ πρὸς τὸ ἄλλοτε χωριὸ Δεχούνι. Εἰς τὰ Τριπόταμα δὲ ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Ψωφίς. Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἑπομένως διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. β) Τὴν περιφερειακὴν ὁδόν, ἡ ὁποία ἡνοῦτο καὶ κατὰ τὰ δύο ἄκρα της μὲ τὴν πρώτην καὶ δὲν διήρχετο διὰ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Αὐτὴ εἶχε τὸ ἓν ἄκρον της εἰς τὰ Ν.Δ. τῆς Κοντοβάζαινας, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια (ὅπου πολλοὶ ἀμπελῶνες), ἤτοι πλησίον τῆς κάτωθεν νέας Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ χωριὸ Βούτσι (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ ὁδὸς αὐτὴ παρέκαμπτε τα Ν.Δ. κράσπεδα τῶν χαμηλῶν ἐκεῖ ὑψωμάτων καὶ διήρχετο,

1. Περὶ τούτου βλ. σελ. 116.

2. *Peloponnesos* I (1851), 372. Πβλ. FRAZER, *Pusanias Description of Greece*, IV, 285. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: κατωτ. σελ. 122, σημ. 2.

3. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Βόρειος Γορτυνία, *Α.Ε.* 1966, Χρονικά, 6 κ.ἑ.

κατευθυνομένη πρὸς Β. καὶ τὰ Τριπόταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος, ὅπου τὸ χωριὸ Βεληµάχι, καὶ ἦτο ἀνεξάρτητος τῆς —μέσῳ τοῦ Δεχνουνιοῦ— καὶ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διερχομένης ἄλλης ὁδοῦ. Κλάδοι της δὲ ἔφερον πρὸς τὴν ὀρεινὴν Ἠλείαν, τὴν Φολόην καὶ τὴν Ὀλυμπίαν ἀπὸ τὰ χωριὰ Παραλογγοὶ καὶ Βιδιάκι, διερχόμενοι τὸν Ἐρύμανθον εἰς τὴν θέσιν Πουρνογιόφυρο καὶ Κουτσουρούμπα τὸ χάνι. Σημειωτέον ὅτι τὸ πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν ἄκρον της, παρὰ τὴν θέσιν Χοτούλια, συνεχίζετο πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, τῆς Κλιβωκᾶς, ἀφοῦ διεκλαδοῦτο μὲ τὴν τοπικὴν ὁδὸν ἀπὸ τὸ πλησίον χωριὸ Βούτσι πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν (καὶ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν τελικῶς, βλ. ἀνωτ.).

Τὸ δίκτυον αὐτό, ὅπως θὰ φανῇ, ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, συνετηρεῖτο δὲ καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν (βλ. κατωτ.). Ἀλλά, μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιον πόλεμον, ἤρχισε νὰ ἀχρηστεύεται ἕνεκα τῆς κλιμακουμένης μεταναστεύσεως τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Μετὰ δὲ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον, ἡ ἐρήμωσίς του, ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας καὶ ἐκ τῆς διανοίξεως αὐτοκινητοδρόμων, ἀπεκορυφώθη.

Ὅλως ἰδιαιτέρως ὅμως τοῦτο συνέβη μὲ τὴν παλαιάν, πρὸς τὸ Ἱερόν, ὁδὸν ἀπὸ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡ ὁποία μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ καὶ ἐρημωθῇ. Ἕνεκα δὲ καὶ τῆς μεγάλης μειώσεως τῆς κτηνοτροφίας —ἡ ὁποία παλαιότερον συνετέλει καὶ αὐτὴ ἐν μέρει εἰς τὴν συντήρησίν της— εἶχεν ἐσχάτως προκληθῇ μερικὸς ἢ καὶ ὁλικός, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, ἀφανισμός της. Τὸ μέρος ἰδιαιτέρως ἐκεῖνο πλησίον τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶχε καταστῇ σχεδὸν ἄβατον, ἔχον καλυφθῇ καὶ διὰ λίθων, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκοντο εἰς συνεχῆ διολίσθησιν.

Προσφάτως ὅμως, τὸ 1984,[1] ἐπεσκευάσθη τὸ χαμηλότερον, πρὸς τὴν κωμόπολιν, μέρος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, ἐνῶ διηυρύνθη καὶ κατέστη βατὸν τὸ ἕως τότε σχεδὸν ἄβατον ὡς ἄνω τέρμα της, παρὰ τὸν Ἅγιον Πέτρον (καὶ τὸ ἐκεῖ Ἱερόν). Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἀποκατεστάθη κάπως ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ.

Ὁ χρόνος ὅμως καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἰδιαιτέρως αἰσθητὰ εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς ἕδρας τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων (εἰς τὴν Σπάρτην), ἐπὶ πλέον δὲ ἡ ἔλλειψις φύλακος ἀρχαιοτήτων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν (Β.Δ.

1. Φροντίδι τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος Κοντοβάζαινας Ν. Κακούρη.

Γορτυνίαν), ἔχουν συντελέσει βαθμιαίως, ὥστε τὰ ἀποκαλυφθέντα λείψανα τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ νὰ ἔχουν ὑποστῆ σήμερον μεγάλην φθοράν. Ἡ δημοσίευσίς των ὅμως ἐδῶ ἐλπίζεται νὰ ἀποκαταστήση, ἔστω καὶ νοερῶς, ἐν μέρει τὴν φθορὰν αὐτήν. Ἡ κατωτέρω δὲ παρουσίασις τῆς τοπογραφίας τῆς περὶ τὸ Ἱερὸν περιοχῆς ἐλπίζεται νὰ τονίση τὴν σημασίαν των.

Κύριος ὁδηγός, πρὸς τοῦτο, εἶναι τὸ κείμενον τοῦ ὁδοιπορικοῦ, τὸ ὁποῖον συνέγραψεν ὁ Περιηγητὴς Παυσανίας μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Καίτοι βραχύ, τὸ κείμενον αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ διαφωτιστικόν[1]. Ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς :

Ἐς δὲ Θέλπουσαν ἰόντι ἐκ Ψωφῖδος πρῶτα μὲν χωρίον Τρόπαιά ἐστιν ὀνομαζόμενον, ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος· Τροπαίων δὲ ἔχεται δρυμὸς Ἀφροδίσιον· τρίτα δέ ἐστιν ἀρχαῖα ἐν στήλῃ γράμματα, ὅροι Ψωφιδίοις πρὸς Θελπουσίων χώραν. Ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσίᾳ ποταμός ἐστιν Ἄρσην καλούμενος· τοῦτον οὖν διαβήσῃ καὶ ὅσον πέντε ἀπ' αὐτοῦ σταδίοις ἀφίξῃ καὶ εἴκοσι ἐπὶ ἐρείπια Καοῦντος κώμης καὶ ἱερὸν Ἀσκληπιοῦ καουσίου πεποιημένον ἐν τῇ ὁδῷ. Τοῦ δὲ ἱεροῦ τούτου σταδίους τεσσαράκοντα μάλιστα ἀφέστηκεν ἡ πόλις· τεθῆναι δὲ αὐτῇ ὄνομα ἀπὸ νύμφης λέγουσι Θελπούσης, ταύτην δὲ θυγατέρα εἶναι Λάδωνος. Τῷ δὲ Λάδωνι ἄρχεται μὲν τὸ ὕδωρ ἐν πηγαῖς τῆς Κλειτορίας, καθὰ ὁ λόγος ἐδήλωσεν ἤδη μοι· ῥεῖ δὲ πρῶτον μὲν παρὰ Λευκάσιον χωρίον καὶ Μεσόβοα καὶ διὰ τῶν Νάσων ἐπί τε Ὄρυγα καὶ τὸν Ἁλοῦντα ὀνομαζόμενον, ἐξ Ἁλοῦντος δὲ ἐπὶ Θαλιάδας τε καὶ ἐπὶ Δήμητρος ἱερὸν κάτεισιν Ἐλευσινίας. Τὸ δὲ ἱερὸν τοῦτο ἔστι μὲν Θελπουσίων ἐν ὅροις· ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ, ποδῶν ἑπτὰ οὐκ ἀποδέον ἕκαστον, Δήμητρός ἐστι καὶ ἡ παῖς καὶ ὁ Διόνυσος, τὰ πάντα ὁμοίως λίθου. Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερᾷ, κειμένην μὲν ἐπὶ λόφου μεγάλου...».

Προσεκτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου τούτου ὁδηγεῖ εἰς τὰ ἀκόλουθα πορίσματα :

Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΛΠΟΥΣΑΝ

Μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφῖδος (σημερινῆς κωμοπόλεως Τριπόταμα), ὁ Παυσανίας κατηυθύνθη πρὸς τὴν χώραν τῶν

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1 κ.ἑ.

Θελπουσίων. Πρὸς τοῦτο ἠκολούθησεν, ἐν πρώτοις, τὴν περιμετρικὴν ὡς ἄνω ὁδόν, ἡ ὁποία καὶ σήμερον φέρει (πίν. 2.) ἀπὸ τὰ Τριπόταμα, διὰ τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος, ὅπου εὑρίσκεται τὸ χωριὸ Βελημάχι καὶ ἐν συνεχείᾳ κατηφορίζει καὶ φθάνει εἰς τὴν θέσιν Χοτούλια, ἤτοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἁγίου Πέτρου (καὶ τῆς κοιλάδος τῆς Κοντοβάζαινας). Τὴν ὁδὸν αὐτὴν ἀκολουθήσας ὁ Παυσανίας κατὰ τὴν πορείαν του, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφῖδος, ἔφθασε περίπου εἰς τὴν ὡς ἄνω θέσιν (Χοτούλια), ὅπου ὑπάρχει μικρὸς ναὸς τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ἡ ὡς ἄνω ὁδὸς (ἐρχομένη ἀπὸ τὸ Βελημάχι) : α) Συνεχίζεται μὲν ἐκεῖθεν, μὲ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν, πρὸς Ν.'Α., ἤτοι πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ὅπου ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) εἰς ἐρείπια καὶ ἐκεῖ ῥέει τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι, εἰς τὸ βάθος δὲ εἶναι, ἡ ξηρὰ σήμερον, ἕνεκα τοῦ φράγματος, κοίτη τοῦ Λάδωνος· β) Προτοῦ συνεχισθῇ ὅμως, διακλαδοῦται μὲ τὴν τοπικὴν ὁδόν, ἡ ὁποία συνδέει τὸ πλησίον Βούτσι μὲ τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡμίωρον περίπου ἀπέχουσαν-καὶ ἐκεῖθεν ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἀνηφορίζει πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον. Τὸ δίκτυον αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Καὶ τοῦτο, διότι :

Εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ὅπου ἡ ὡς ἄνω διακλάδωσις, ὁ περιηγητής, ἔκρινε σκόπιμον νὰ σταθῇ ἐπ' ὀλίγον, προτοῦ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορείαν του (πρὸς τὸν Λάδωνα), καὶ νὰ ἀναφέρῃ τρία ἀξιοθέατα : α) τὰ Τρόπαια, β) τὸν δρυμὸν 'Αφροδίσιον· γ) τὴν ὁριακὴν ἐνεπίγραφον στήλην. Τὰ ἀξιοθέατα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν σήμερον ἓν πρὸς ἕν. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ἔχουν ἀναλυτικώτερον ὡς ἑξῆς ἀντιστοίχως :

ΤΑ ΤΡΟΠΑΙΑ

Τὰ Τρόπαια ἀναφέρονται πρῶτα ἐκ τῶν τριῶν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ θέσις των εὑρίσκετο πλησιέστερον τοῦ χώρου, ὅπου ὁ ἴδιος ἐστάθη, (παρὰ τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν) ἀπὸ ὅσον εὑρίσκετο ἀπ' αὐτὴν ὁ δρυμὸς καὶ ἡ ἐνεπίγραφος στήλη. 'Εντοπισθεῖσα ἡ θέσις αὐτή, εὑρίσκεται εἰς ἀπόστασιν 300 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ὡς ἄνω διακλάδωσιν τῆς ὁδοῦ (παρὰ τὴν Χοτούλιαν). Εἰδικώτερον :

Ἡ θέσις αὐτή, τῶν Τροπαίων, κατέστη δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ κατόπιν δύο μικρῶν ἐρευνῶν :

α) Μιᾶς ἐρεύνης, τὸ 1966, ἡ ὁποία ἔγινε δαπάναις καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας[1]. Δὲν κατέστη ὅμως κατ' αὐτὴν δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ὁ ἐρευνηθεὶς χῶρος. Τὰ εὑρεθέντα τότε λείψανα ἑνὸς ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 7β) εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν πλατώματος (πίν. 7γ), ἐπὶ τῆς κορυφῆς μικροῦ ὑψώματος (βλ. πίν. 7α,δ) συνεδέθησαν προσωρινῶς μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος (βλ. περὶ αὐτοῦ κατωτ.), τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο γενικῶς ὅτι ἦτο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν.

β) Μιᾶς ἄλλης ἐρεύνης, τὸ 1977, διὰ πιστώσεως τῆς Νομαρχίας Σπάρτης μέσῳ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.[2] Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεύνης αὐτῆς ἔχουν ὡς ἑξῆς:

Τὰ ὡς ἄνω λείψανα τῆς (Ν.Δ.) γωνίας τοῦ πλατώματος ἑνὸς (τυμβοειδοῦς) ὑψώματος (περιφερείας κατὰ τὴν βάσιν περὶ τὰ 200 μ.), ἐρευνηθέντα καὶ τὸ 1966 (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.), ἀπέδωκαν κατὰ τὴν βάσιν των τεμάχια ἀδιακοσμήτων φαιοῦ χρώματος ἀγγείων, σκύφων κυρίως, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἄλλα μεταγενεστέρων χρόνων. Ὑπεράνω αὐτῶν κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ καὶ ἰδίως κατὰ τὸ Δ, εὑρέθησαν καὶ τεμάχια κεράμων, λακωνικοῦ τύπου, εὐτελοῦς κατασκευῆς, τῶν αὐτῶν καὶ μεταγενεστέρων χρόνων[3]. Ὅλα αὐτὰ δὲ εὑρέθησαν ἐντὸς σωροῦ τέφρας καὶ καμμένων ξύλων. Ἀλλὰ τὸ σημεῖον αὐτό, ἔχον μεγάλην κλίσιν πρὸς τὰ κάτω, ἐλάχιστον μέρος μόνον ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ὑλικοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ συγκρατήσῃ. Ἡ τέφρα ἑπομένως καὶ τὰ καμμένα ξύλα πρέπει νὰ ἦσαν ἀπείρως περισσότερα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Παρὰ τὴν αὐτὴν (Ν.Δ.) γωνίαν τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος —τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν σήμερον ὡς Ἅγιοι Θεόδωροι, ἐξ αἰτίας ἑνὸς ναϊδρίου, τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῶν στρατιωτικῶν τούτων Ἁγίων— τὸ 1977 εὑρέθησαν καὶ λείψανα ἑνὸς μικροῦ ἀρχαίου παραπήγματος (πίν. 8α) ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν πολὺ μικρῶν δωματίων (6 μ.Χ. 4 μ.)· καὶ εἰς τὸν χῶρον των εὑρέθησαν τεμάχια κεράμων, ὅμοια μὲ τὰ προηγούμενα.

Φαίνεται δε, κατόπιν τούτων, ὅτι: Τὸ μὲν παράπηγμα τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς φυλάκιον φρουρᾶς. Ὁ ὑπ' αὐτὸ δὲ χῶρος, δεδομένου ὅτι

1. *Π.Α.Ε.* 1966, 115 - 16.
2. Βλ. πρόλογον.
3. Τὰ κυριώτερα τῶν τεμαχίων τούτων, ἀγγείων καὶ κεράμων, μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

εἰς τὴν γωνίαν αὐτὴν —ὅπου ἡ θέα πρὸς τὴν κάτωθεν (πίν. 7ε) περιοχὴν τῆς Θελπούσης καὶ τῆς Ἡραίας καὶ εἰς τὰ δεξιὰ πρὸς τὴν Φολόην, εἶναι σύνοπτος— δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε πρὸς παρασκευὴν φρυκτωρίας, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἄφθονα λείψανα πυρᾶς καὶ ξύλων.

Ἐξ ἄλλου, ὁ χῶρος ὁμοίως διηρευνήθη ἐπὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς τοῦ πλατώματος, τῆς Β, κατὰ τὸ μέσον της περίπου. Εὑρέθησαν δὲ ἐκεῖ τὰ λείψανα τοῦ ὡς ἄνω ναϊδρίου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (πίν. 8γ). Ὁ χῶρος αὐτὸς εἶχε καλυφθῆ ὑπὸ μικρῶν δρυῶν ("δέντρων") καὶ πουρναριῶν. Κατὰ τὰ λεγόμενα δὲ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, τὸ ναΐδριον ἦτο ἐν χρήσει καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐγκαταλειφθὲν ἐν συνεχείᾳ.

Καὶ παρὰ μὲν τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ ναϊδρίου τούτου ἡ τοιχοδομία του (ἐσώζετο εἰς ὕψος ἕως καὶ 0.40 μ. καὶ) περιελάμβανε καὶ ἀριθμὸν πωροπλίνθων προερχομένων ἐξ ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. Παρὰ δὲ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναϊδρίου εὑρέθησαν, πρὸς τούτοις, καὶ τρεῖς ταφαὶ (κληρικῶν τῆς Φραγκοκρατίας ;) ἐντὸς θηκῶν, ἄνευ κτερίσματος καὶ μὲ ἐπικάλυψιν ἀσβεστοκονιάματος. (Σημειοῦται ὅτι τὸ φραγκικὸν κάστρο τῆς Μονοβύζας εὑρίσκεται εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν, κάτωθεν τοῦ ὑψώματος τούτου, παρὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ καὶ τὸν Λάδωνα).

Κατὰ δὲ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου, πέριξ τοῦ ἐν λόγῳ ναϊδρίου, ἡ Ἀ. πλευρὰ τοῦ ὁποίου, ὅπου καὶ ἡ ἀψίς, ἐστηρίζετο ἐπὶ χονδρῶν ἀντηρίδων λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους— ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἀκόλουθα.:

Εὑρέθησαν ἴχνη ἀρχαίου πλακοστρώτου πλησίον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ναϊδρίου (πίν. 9γ) καὶ ἄλλα ἴχνη ὁμοίου πλακοστρώτου κατὰ τὴν Ν. πλευράν του. Εἰς τὸ πλακόστρωτον δὲ τοῦτο ἔφερε πλακόστρωτος ὁδός, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, ἤρχιζεν ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, παρὰ τὴν Β.Ἀ. γωνίαν του: Λείψανα (πίν. 9α,β) τοῦ πλακοστρώτου τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπεκαλύφθησαν εἰς μικρὰν μόνον ἀπόστασιν καὶ ὀλίγον χαμηλότερον τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ ὡς ἄνω ναϊδρίου καὶ ἄλλα περαιτέρω αὐτῶν πρὸς Β. Ἀνερχομένη δὲ ἡ ὁδὸς αὐτή, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς βάσεως τοῦ ὑψώματος, ἔφερε καὶ θωράκιον ἐκ μεγάλων τιτανολιθικῶν πλακῶν κατὰ τὴν ἐξωτερικήν της πλευράν, ὅπου ἡ ὀφρὺς τοῦ ὑψώματος (πάχους 0.20 μ. καὶ ὕψους 0.50 μ. περίπου καὶ διαφόρου μήκους). Ἀριθμὸς τῶν πλακῶν αὐτῶν ἔκειτο πλησίον, εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ὁδοῦ, ἐνῶ ἄλλος ἀριθμὸς εἶχε κατολισθήσει εἰς τοὺς κάτωθεν ἀγρούς.

Ἀλλά, πλὴν τῶν ὡς ἄνω πενιχρῶν λειψάνων ἀρχαίου πλακοστρώτου, παρὰ τὸ ἐν λόγῳ ναΐδριον δὲν εὑρέθησαν ἄλλα λείψανα, κάποιου ἀρχαίου κτίσματος. Τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ναϊδρίου τούτου κατεστράφη ἐντελῶς, ὅ,τι ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸ πλακοστρώτου, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ πλακοστρώτου. Ἀλλὰ καὶ διότι, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν διαστάσεων τοῦ ναϊδρίου, τὸ ὑπ' αὐτὸ κτίσμα θὰ ἦτο ἀρκετὰ μικρόν. Τόσον μικρόν, ὥστε νὰ ἀποκλείεται νὰ ἦτο ναός. Μὲ ἄλλους λόγους: Θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ, ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου, κάποιο μικρὸν ἀρχαῖον κτίσμα, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἔφερεν ἡ πλακόστρωτος ὁδὸς ἐκ τῆς δημοσίας ὁδοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο μᾶλλον δὲν ἦτο ναός.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁδηγοῦν εἰς τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα :

Εἰς τὸ τυμβοειδὲς αὐτὸ ὕψωμα, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ εἶχεν ἰσοπεδωθῆ, εὑρίσκετο ἡ θέσις Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ. Εἰς τοῦτο συντελοῦν εἰδικώτερον τὰ ἑξῆς : Ἡ τυμβοειδὴς μορφὴ τοῦ ὑψώματος ἥρμοζεν εἰς χῶρον ὅπου εἶχον ἱδρυθῆ τρόπαια, διὰ κάποιο στρατιωτικὸν κατόρθωμα (ἄγνωστον εἰς τὸν περιηγητὴν) ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, πρὸς τιμὴν πεσόντων (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Τὰ τρόπαια αὐτὰ ἵσταντο ἐπὶ πλακοστρώτου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη —πολὺ ἀργότερον— τὸ χριστιανικὸν ναΐδριον. Ἡ ἀνάμνησίς των δὲ συνετέλεσε πιθανώτατα, ὥστε τοῦτο νὰ ἀφιερωθῆ εἰς τὴν μνήμην κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικῶν Ἁγίων. Ἄλλωστε καὶ ὁ χῶρος τοῦ ὑψώματος προσεφέρετο δι' ἄμυναν, δεσπόζων καὶ τῆς παρ' αὐτὸ ἀρχαίας δημοσίας (στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, πρὸς Β. αὐτοῦ, ἐνῶ ἐχρησίμευεν ἐκ παραλλήλου καὶ ὡς φυλάκιον φρουρᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς φρυκτωρία συγχρόνως (πρὸς συνεννόησιν μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα σημεῖα : εἰς τὴν κάτωθεν πεδινὴν Θέλπουσαν, τὴν ἔναντι ὀρεινὴν Ἠλείαν —καὶ ἰδιαιτέρως τὴν Φολόην— ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνασκαφὲν ὑπερκείμενον Ἱερόν (πίν. 7δ), τοῦ ὁποίου ὁ βωμὸς δυνατόν, ἐλέγχων τὴν ὅλην περιοχὴν αὐτήν, νὰ ἐχρησίμευε διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν. Εὑρισκόμενον δέ, τέλος, τὸ ὕψωμα τοῦτο παρὰ τὴν ὡς ἄνω δημοσίαν ὁδόν, φυσικὸν ἦτο νὰ μνημονευθῆ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅταν διήρχετο ἐξ αὐτῆς, διότι ἦτο πλησίον του.

Τέλος, τὰ ἐπὶ τοῦ πλακοστρώτου τοῦ ὑψώματος τούτου ὀρθούμενα τρόπαια ἔφερον διακόσμησιν βάθρου, κατάλληλον διὰ τὴν τίμησιν πεσόντων μαχητῶν (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.).

Ο ΔΡΥΜΟΣ

Ὁ δρυμὸς ἀναφέρεται ὡς *δρυμὸς Ἀφροδίσιον* ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ὑπῆρχεν εἰς αὐτὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης (κατὰ τὸ *Ἀρτεμίσιον* = Ἱερὸν τῆς θεᾶς Ἀρτέμιδος). Τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ δὲν εἶδεν ὁ Παυσανίας, προφανῶς διότι τοῦτο δὲν ἦτο ὁρατὸν εἰς αὐτὸν καθ' ἅπασαν τὴν πορείαν του ἐκ τῆς Ψωφῖδος πρὸς τὴν Θέλπουσαν. Εἰς δὲ τὴν ὡς ἄνω θέσιν, ὅπου εὑρέθη καὶ εἶδε τὰ Τρόπαια, εἶδε μόνον τὸν ἐκεῖ ὑπ' αὐτὸ δρυμόν. Τοῦτο δὲ ἦτο φυσικόν, διότι : Ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφῖδος, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν, ἦτο ἡ περιμετρικὴ ὁδός, διερχομένη διὰ τῆς Β. καὶ Β.Δ. πλευρᾶς τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὁ δρυμὸς δὲ δὲν ἐξετείνετο ἕως τὴν πλευρὰν αὐτὴν καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν ἔφερεν ἄλλη ὁδὸς (βλ. ἀνωτ.) ἐκ τῆς Ψωφῖδος, ἔχουσαν ἄλλην κατεύθυνσιν: διὰ τῆς Β.'Α. ρεματιᾶς (πίν. 5β, 6β,δ), ὅπου ἐπίσης ἐξετείνετο ὁ δρυμός· Τὸ δρυμὸν ἐπομένως εἶδεν ὁ περιηγητής, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὴν Θέλπουσαν ἀπὸ τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ.

Διὰ νὰ ἀναφέρη ὅμως ὁ Παυσανίας τὸν δρυμὸν αὐτὸν ἀμέσως μετὰ τὰ Τρόπαια ἐσήμαινεν, ὅτι ὁ δρυμὸς αὐτὸς ἐξετείνετο σχεδὸν ἕως αὐτά, περιλαμβάνων τὸν χῶρον τῆς Κοντοβάζαινας (πίν. 6α). Καὶ τὸ μὲν μέρος μεταξὺ τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι σήμερον σχεδὸν γυμνόν, ἐνῶ εἶναι κατάφυτον τὸ περὶ αὐτήν. Ἀλλὰ οἱ παλαιότεροι τῶν κατοίκων της λέγουν, ὅτι καὶ τὸ μέρος αὐτὸ ἕως τὸν Ἅγ. Πέτρον (πίν. 5β) ἦτο κατάφυτον πρὸ ἐτῶν, ἐξ ὑψηλῶν ἢ καὶ μικρῶν δρυῶν («δέντρων») ἢ καὶ πουρναριῶν· καὶ ὅτι χιλιάδες βοσκήματα, αἰγοπρόβατα κυρίως ἀλλὰ καὶ βοοειδῆ, καθὼς καὶ διάφορα θηράματα, διετρέφοντο ὑπὸ τὰ βαθύσκια καὶ μὴ αὐτὰ δένδρα. Ὅπου δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ ὑπῆρχον καὶ πηγαῖα ἢ ποταμίσια ὕδατα, τὰ δένδρα αὐτὰ ἐνηλλάσσοντο μετὰ πλατάνων, λευκῶν καὶ ἰτεῶν. Τὰ βοσκήματα, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν σοβαρὸν παράγοντα τῆς τοπικῆς οἰκονομίας, λιπαίνοντα, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὸ ἔδαφος καὶ συντηροῦντα τὴν οἰκολογικὴν ἰσορροπίαν. Ἐξετείνετο μάλιστα, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν παλαιοτέρων τῶν κατοίκων, ὁ δρυμὸς αὐτὸς πρὸ τοῦ '21 σχεδὸν ἕως τὴν Κοντοβάζαιναν, ἡ ὁποία ἱδρύθη ἐκεῖ κατὰ τὰ τέλη τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀνάλογος ὅμως ἀριθμὸς βοσκημάτων λέγεται, ὅτι διετρέφετο καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Βελημάχι πλευρᾶς τοῦ ὀρεινοῦ αὐτοῦ ὄγκου (πίν. 2).

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα λοιπὸν ὁ δρυμὸς ἐξετείνετο πιθανῶς ὄχι μόνον ἕως τὴν θέσιν ὅπου ἡ Κοντοβάζαινα ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον, ἤτοι σχεδὸν ἕως τὴν θέσιν Χοτούλια, ἀπὸ ὅπου καὶ διῆλθεν ὁ Παυσανίας, ἰδὼν τὴν θέσιν Τρόπαια (ἤτοι τὸ ὕψωμα τῶν Ἁγίων Θεοδώρων) καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸν δρυμόν. (βλ. ἀνωτ.): «*Τροπαίων δὲ ἔχεται δρυμός*... (πίν. 2).

Ὁ χῶρος αὐτὸς τοῦ δρυμοῦ —καὶ ἰδίως ὁ παρὰ τὴν ὡς ἄνω κωμόπολιν— ἀπετέλει τὸ εἰδυλλιακώτερον ἴσως μέρος του. Καὶ τοῦτο, διότι ἕνεκα τοῦ ἐκεῖ ὁμαλοῦ σχετικῶς ροῦ τοῦ ὁμωνύμου ποταμιοῦ σχηματίζεται μικρὸν πλάτωμα μὲ πλῆθος πηγῶν καὶ μὲ οργιώδη βλάστησιν. Ἐκ τοῦ χώρου τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς λέγεται ὅτι προέρχονται καὶ ἀρχαῖοι πήλινοι ἀνθεμωτοὶ ἀκροκέραμοι κλασσικῶν χρόνων (εὑρισκόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἰατροῦ Β. Σεραφείμ), ἀνήκοντες εἰς κάποιο δημόσιον κτήριον, ναὸν ἴσως. Θεμελίωσις μάλιστα ἀρχαίου κτηρίου λέγεται ὅτι ὑπῆρχεν ἀκόμη πρὸ χρόνων εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ἐκεῖ ὅπου ὁ ναΐσκος τοῦ «Ἅη Θεράπη». Τὸ κτήριον τοῦτο θὰ ἦτο ἑπομένως ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ.

Εἰς τὸν χῶρον τῆς κωμοπόλεως, ὅπως ἐλέχθη, ὁ ροῦς τοῦ ποταμιοῦ εἶναι μᾶλλον ὁμαλός, ἕνεκα τῆς ἰσοπέδου σχετικῶς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους. Ἀμέσως μετ' αὐτὴν ὅμως ὁ ροῦς του γίνεται ἀπότομος, διότι ἀκολουθεῖ τὴν κλίσιν τῆς ρεματιᾶς. Τελικῶς δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ καταλήγει καὶ πάλιν εἰς σχετικῶς ἰσόπεδον χῶρον (ὑπὸ τὴν Χοτούλια καὶ τὸ Ντουζάκο), τὸν ὁποῖον καὶ διαρρέει. Ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (βλ. κατωτ.) ἐκτείνεται πρὸς Ν. ἕως τὴν ξηρὰν (σήμερον) κοίτην τοῦ Λάδωνος, ὑπὲρ τὴν ἔναντι (ἀριστερὰν) ὄχθην τοῦ ὁποίου ὑψοῦται ὁ ὀρεινὸς ὄγκος τοῦ Σπάθαρη. Πρὸς τὰ Ν.Δ. δὲ ἐκτείνεται ἕως ἓν μικρὸν ὑψίπεδον (Λουκᾶ), μὲ διάφορα μικρὰ ὑψώματα, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιᾶς τοῦ ὁποίου κρέμαται ἡ νέα Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς (πίν. 2, 6β,δ)

Ἐκβάλλει δὲ τὸ ποτάμι αὐτὸ σήμερον μὲν εἰς τὴν ξηρὰν κοίτην τοῦ Λάδωνος, εἰς αὐτὸν δέ, ἀφοῦ διέλθῃ δι' αὐτῆς τὸ φαράγγι, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖται μεταξὺ τοῦ ὑψιπέδου αὐτοῦ καὶ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ Σπάθαρη —παρὰ τὸ σημερινὸν ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν παραμένει ἀκόμη ἡ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι προσφάτως ὅμως ἡ συμβολὴ ἐγίνετο πλησίον τοῦ ὡς ἄνω βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κλιβωκᾶς, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ κοίτη τοῦ Λάδωνος.

Η ΟΡΙΑΚΗ ΣΤΗΛΗ

Ἡ στήλη μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἁπλῆν μνείαν τοῦ δρυμοῦ. Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ δρυμὸς καθορίζεται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ὡς γειτονεύων μὲ τὰ Τρόπαια, ἕπεται ὅτι ἡ στήλη αὐτὴ εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἐν λόγῳ δρυμοῦ. Συνεπῶς μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ πρὸς τὰ Τρόπαια, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Θελπουσίους— ἀφοῦ διὰ τῆς στήλης αὐτῆς καθωρίζοντο τὰ ὅρια Ψωφιδίων καὶ Θελπουσίων—, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ περιηγητοῦ (2ος αἰ. μ.Χ.). Τὸ μέρος τοῦτο ἦτο ἴσως τὸ μὴ ὀρεινόν, ἤτοι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἀπὸ τὸν χῶρον τῆς Κοντοβάζαινας καὶ καταλήγει εἰς τὸν χῶρον τῆς Κλιβωκᾶς. Ὁπωσδήποτε ὅμως τὸ μέγιστον μέρος τοῦ δρυμοῦ, τὸ καὶ περισσότερον ὑψηλόν, ἀνῆκεν εἰς τοὺς Ψωφιδίους κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ ὁ κυρίως ὀρεινὸς ὄγκος τῆς Ἀναλήψεως ἀνῆκεν ὁμοίως εἰς αὐτούς, ἐξαιρέσει τῶν χαμηλῶν σχετικῶς Ν.Δ. κρασπέδων του, διὰ τῶν ὁποίων καὶ εἰσῆλθεν ὁ περιηγητὴς εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων. Ὁπωσδήποτε, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις Τρόπαια, τὴν ὁποίαν εἶδεν ὁ περιηγητής, ἔχων μόλις εἰσέλθει εἰς τὴν χώραν αὐτήν, ὡς καὶ τὰ πλησίον της ἀρχαῖα λείψανα, τὰ ὁποῖα δὲν μνημονεύει, τὰ εὑρεθέντα παρὰ τὸ χωριὸ Βούτσι, ἀνῆκον εἰς τοὺς Θελπουσίους. Διὰ νὰ μὴ ἀναφέρῃ ὅμως τὰ λείψανα αὐτὰ (βλ. ἀμέσως κατωτ.) καὶ συγχρόνως διὰ νὰ μὴ ἀναφέρῃ τίποτε σχετικὸν καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, δηλαδὴ τῶν Τροπαίων, ἕπεται ὅτι ἡ μὲν ἀρχαία πλησίον των πόλις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκον τὰ λείψανα αὐτά, εἶχεν ἐρημωθῆ καὶ λησμονηθῆ ἀπὸ μακροῦ, ὅταν ὁ ἴδιος διέβη πλησίον της, καὶ ὅτι, μαζί της, εἶχε λησμονηθῆ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐν λόγῳ θέσεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὸ μόνον ἐναπομεῖναν, κατὰ τὸν 2ον μ.Χ. αἰῶνα, λείψανον τῆς πόλεως· καὶ αὐτὸ ὡς τοπωνύμιον πλέον. Σημειοῦται ἐδῶ προκαταρκτικῶς (ἐκτενέστερον βλ. κατωτ.) ὅτι ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν ἐρευνητῶν τὰ ὡς ἄνω λείψανα πόλεως ταυτίζονται μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μνημονευομένην κώμην Καοῦς, ἐσφαλμένως ὅμως.

ΕΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (;) ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Συμβαίνει, ἐν τούτοις, εἰς τὸ ὡς ἄνω κείμενον τοῦ περιηγητοῦ τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα νὰ ἀναφέρωνται ὡς εὑρισκόμενα *ἐν ἀριστερᾷ*

τοῦ Λάδωνος. Ἀλλὰ τὸ κείμενον αὐτὸ διορθώνεται ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν σήμερον: *ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος*.[1].

Πρὸ τῆς διορθώσεώς του ὅμως κυρίως, ἡ φράσις του αὐτὴ εἶχε δημιουργήσει ἀρκετὴν σύγχυσιν· καὶ ἐξ αἰτίας της εἶχον προκύψει ἀπαράδεκτα σήμερον συμπεράσματα, ὅπως εἶναι λ.χ. τὰ ἑξῆς : α) Ὅτι ἡ θέσις Τρόπαια εὑρίσκετο ἐκεῖ ὅπου ἦτο ἡ κωμόπολις Βερβίτσα, μετονομασθεῖσα διὰ τοῦτο εἰς Τρόπαια. Ἡ Βερβίτσα ὅμως, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πύργου - Τριπόλεως, οὐδεμίαν (ὡς θέσις) ἔχει σχέσιν μὲ τὰ Τρόπαια τοῦ περιηγητοῦ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ ἕνεκα τῆς μεγάλης ἀποστάσεως μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς πορείας του. β) Ὅτι : ὁ Λάδων τοῦ κειμένου τούτου ἦτο ἄλλος, ἄγνωστος, Λάδων, παραπόταμος τοῦ Ἐρυμάνθου.

Σήμερον πάντως, καθὼς ἤδη ἐσημειώθη, τὰ ὡς ἄνω τρία ἀξιοθέατα, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ὁ περιηγητής, πρέπει νὰ εὑρίσκοντο εἰς τὸν χῶρον τῶν Θελπουσίων, ὅπου μόλις εἶχεν ὁ ἴδιος εἰσέλθει, κατελθὼν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ψωφιδίων καὶ διελθὼν διὰ μέσου μέρους τῆς χώρας των. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὰ ἦσαν ὁπωσδήποτε εἰς τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Λάδωνος. Ἡ διόρθωσις τοῦ ὡς ἄνω κειμένου τοῦ περιηγητοῦ ἑπομένως *ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος*, εἶναι ὀρθή.

ΛΙΘΟΣΤΡΩΤΟΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΑ ΟΔΟΣ

Ὅτι ἡ διαγραφεῖσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ εἶναι ὀρθὴ καὶ ὅτι ἡ πορεία αὐτὴ συνεχίσθη μὲ τὴν αὐτὴν περίπου κατεύθυνσιν περαιτέρω (μετὰ τὴν μνείαν τῶν ὡς ἄνω τριῶν ἀξιοθεάτων δηλαδή), ἤτοι πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα (βλ. ἀνωτ.), κάτωθεν τῆς σημερινῆς Μονῆς τῆς Κλιβωκᾶς, προκύπτει καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς :

Τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ἐν συνεχείᾳ (μετὰ τὴν ὡς ἄνω μνείαν) ὁ περιηγητὴς (πρὸς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα) φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο ὑπὸ λιθοστρώτου, ἴσως διότι ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἦτο ἐκεῖ μεγάλη σχετικῶς. Λείψανα τοῦ ἀρχαίου τούτου λιθοστρώτου (πίν. 6γ) ἐπεσήμανα τὸ 1964, ἀδυνατοῦσα τότε νὰ προβῶ εἰς συσχετισμόν των.

Τὸ λιθόστρωτον τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων σχετικῶς τιτανολίθων, μὲ ἐπίπεδον τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν των, συχνὰ ὀρθογωνίου σχήματος.

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Παυσανία Ἀρκαδικά* (1967), 285.

Τὰ λείψανα αὐτὰ διετηροῦντο κυρίως εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ, ἡ ὁποία φέρει καὶ σήμερον πρὸς τὴν κάτωθεν κοιλάδα, ὅπου ἡ παλαιὰ Μονή, καὶ ἐνωρίτερον παρὰ τὴν εἴσοδον τῆς νέας Μονῆς (τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς). Ἡ αὐτὴ ὁδὸς ἔφερεν εἰς τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι καὶ συγχρόνως εἰς τὸν Λάδωνα. Ἦτο δὲ αὐτὴ ἡ ἀρχαία ὁδός, ἔχουσα ἑκατέρωθέν της, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, καὶ πηγαῖα ὕδατα, πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ὁδοιπόρων.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ἡ ἀρχαία αὐτὴ ὁδὸς συνετηρεῖτο καὶ μετὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους συνεχῶς, ἤτοι καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἀλλὰ καὶ τὸ πλεῖστον τῆς Τουρκοκρατίας, καθόσον ἔφερε πρὸς τὸν Λάδωνα τελικῶς (καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὴν κεντρικὴν καὶ νότιον Ἀρκαδίαν — μέσῳ τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα). Ἡ παρουσία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κλιβωκᾶς, τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ.[1], καὶ τῆς πλησίον του παλαιᾶς Μονῆς, ἐξηγοῦν τὴν συνεχῆ αὐτὴν χρῆσιν της.

Ἄλλη ὁδὸς ἄλλωστε, φέρουσα ἐκ τῆς ὀρεινῆς Ψωφῖδος πρὸς τὸν Λάδωνα, καὶ μὲ πρόσβασιν εἰς τὸν Ἱερὸν δρυμόν, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε. Ἡ σημερινὴ ὁδὸς ἀπὸ τὸ Βούτσι πρὸς τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ παρὰ τὸν Λάδωνα εἶναι τῶν προσφάτων χρόνων. Τὰ δὲ ἀρχαῖα λείψανα εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν (ὅπου τὸ χωριὸ Βούτσι) ἦσαν προσπελάσιμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα κυρίως ἐκ τῆς ὡς ἄνω δημοσίας ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας εἰσελθὼν εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων. Ἦτο δὲ ὁ χῶρος αὐτὸς ὑψίπεδον (βλ. ἀνωτ.) καὶ φυσικόν, τρόπον τινά, ὀχυρόν, διότι : παρουσιάζετο σχεδὸν ὡς ὀρθοπλαγιὰ πρὸς τὴν Ν.'Α. πλευράν του —ὅπου ἡ κοίτη τοῦ Λάδωνος— καὶ πρὸς τὴν παρακειμένην Β.'Α. πλευρὰν— ὅπου ἡ κοιλὰς τῆς Κλιβωκᾶς—, ἐπὶ τῆς ὁποίας κρέμαται οὕτως εἰπεῖν, ἡ νέα Μονή. Ἐπίσης κατὰ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ν. πλευρὰν παρουσίαζε σειρὰν ὑψωμάτων καὶ μόνον κατὰ ἓν μέρος τῆς τετάρτης, πρὸς τὰ Τρόπαια, πλευρᾶς (Β.Δ.) ἦτο προσπελάσιμος, ἐκ τῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἤρχετο ἐκ τῆς Ψωφῖδος (Τριποτάμων).

Ο ΑΡΣΗΝ ΠΟΤΑΜΟΣ

Ὁ Ἄρσην ποταμὸς μνημονεύεται, ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ ἀμέσως μετὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιοθέατα (τὰ Τρόπαια, τὸν δρυμὸν καὶ τὴν στήλην μὲ

1. Βλ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας* (1958), 121 καὶ 220-21.

τὴν ὁριακὴν ἐπιγραφήν), καθοριζόμενος ὑπ' αὐτοῦ καὶ διὰ τῶν ἑξῆς: α) ὡς εὑρισκόμενος εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, εἰς τὴν ὁποίαν ἔχει ἤδη εἰσέλθει ὁ περιηγητής: *ἐν δὲ τῇ γῇ τῇ Θελπουσίᾳ ποταμός ἐστι Ἄρσην καλούμενος...*», β) ὡς ἔχων τὴν κώμην Καοῦς εἰς ἀπόστασιν 25 σταδίων ἀπ' αὐτοῦ.

Ἀλλὰ διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ ἔχουν ἐκφρασθῆ ἀμφισβητήσεις· καὶ ἔχει προκληθῆ σύγχυσις, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἕνεκα τῆς ὡς ἄνω φράσεως: *ἐν ἀριστερᾷ τοῦ Λάδωνος*, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως ἐλέχθη, διορθώνεται εἰς *ἐν δεξιᾷ τοῦ Λάδωνος* ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Συνήθως, ἐν τούτοις, μὲ τὸν Ἄρσενα ποταμὸν ταυτίζεται τὸ Βεληλαχίτικο ποτάμι (πίν. 2) ἢ ποτάμι τῆς Πατσουριᾶς, τὸ ὁποῖον ἐκβάλλει μὲν εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ χαμηλὰ σχετικῶς, πρὸ τῆς σημερινῆς θέσεως Τουμπίτσι (ὅπου καὶ γίνεται σήμερον ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος διὰ γεφύρας, ἔναντι περίπου τῆς ὁποίας εἶναι τὸ χωριὸ Βάναινα, ὅπου ἡ ἀρχαία —πόλις— Θέλπουσα), διὰ τῆς ὁποίας καὶ διέρχεται ἡ ὁδὸς Πύργου - Τριπόλεως.

Ἀλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ δὲν εἶναι ἐπιτρεπτή, ἕνεκα τῶν ἀκολούθων λόγων:

Τὸ ποτάμι αὐτὸ εὑρίσκεται μὲν μεταξὺ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνος ἀλλὰ χωρίζεται ἀπὸ τοῦ Λάδωνος διὰ τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῶν βουνῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ τῶν Ν.Δ. παραφυάδων του καὶ τοῦ ἐν συνεχείᾳ ὡς ἄνω ὑψιπέδου, ὅπου τὰ λείψανα εἰς τὸ Βούτσι. Ἐκ τοῦ ποταμιοῦ αὐτοῦ ἑπομένως δὲν εἶναι ὁρατὰ τὰ τρία ὡς ἄνω ἀξιοθέατα οὔτε καὶ εἶναι κἂν προσδιορίσιμα. Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθῆ οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ποτάμι αὐτὸ μὲ τὴν ἀρχαίαν κώμην (τὸν Καοῦντα), κειμένην εἰς τὴν ὡς ἄνω προσδιοριζομένην ἀπόστασιν (ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ), μετὰ μίαν ὑποθετικὴν διάβασίν του (ὑπὸ αὐτοῦ) μὲ κατεύθυνσιν τὸν Λάδωνα.

Ἀλλὰ ἡ διαγραφεῖσα ὡς ἄνω πορεία τοῦ περιηγητοῦ, μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τῆς Ψωφῖδος, καὶ ἡ εἴσοδός του εἰς τὴν Θέλπουσαν —διὰ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ ἀπὸ τὸ Βεληλάχι πρὸς τὴν Χοτούλια καὶ τὴν Ἁγ. Παρασκευὴν— ἐπιτρέπουν ἀνέτως τὴν ταύτισιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ μὲ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι. Ἀναλυτικώτερον:

Τὸ ποτάμι αὐτό, ἐν πρώτοις, πηγάζει εἰς τὴν Ν.Δ. ρεματιὰν (βλ. ἀνωτ.) τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ, ἤτοι ὑπὸ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἔρρεε δὲ διὰ μέσου τοῦ δρυμοῦ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐλέχθη, φαίνεται ὅτι κατελάμβανε ὄχι μόνον τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς Κοντοβάζαινας ἀλλ' ἐξετείνετο

εἰς τὰ Ν.Δ. αὐτῆς, ἕως περίπου τὴν σημερινὴν θέσιν Χοτούλια, καταλήγων ἕως τὸν Λάδωνα. Ὁ Παυσανίας, ἔχων εἰσέλθει εἰς τὴν Θέλπουσαν καὶ ἰδὼν τὰ Τρόπαια, εἶδε καὶ τὸν δρυμὸν αὐτὸν καὶ ἀνέφερεν ἀκολούθως τὴν στήλην· κατόπιν δὲ ἐπροχώρησε πρὸς τὸ ποτάμι αὐτό, διὰ νὰ κατευθυνθῇ ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὸν Λάδωνα.

Ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι τὸ ποτάμι αὐτὸ πηγάζει ὑπὸ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν καὶ ρέει διὰ τοῦ χώρου καὶ τοῦ δρυμοῦ του. Τοῦτο, ἐὰν συναδυασθῇ μὲ τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του : Ἄρσην. Καὶ τοῦτο, διότι καὶ σήμερον ἀκόμη τὰ ὕδατα τῆς Ἱερᾶς πηγῆς τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ —ἀποτελοῦντα τὴν ἀφετηρίαν τῶν ὑπογείου φλεβῶν τῶν πηγῶν τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ— πιστεύονται ὅτι εἶναι θαυματουργὰ εἰς θέματα ὑγείας γενικῶς καὶ τεκνογονίας (ἀρρενογονίας) εἰδικώτερον.

Πρὸς τούτοις, τὸ ποτάμι αὐτὸ ἐκβάλλει μὲν ἐπίσης εἰς τὸν Λάδωνα ἀλλὰ πολὺ ἐνωρίτερον τοῦ Βεληραχίτικου. Αὐτὸ μὲν ἐκβάλλει παρὰ τὸν βυζάντινὸν ναὸν τῆς Κλιβωκᾶς, ἐνῶ τὸ ἄλλο, ὡς τῆς Πατσουριᾶς (πίν. 2), μετὰ τὸ ὑδροηλεκτρικὸν ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, εἰς χαμηλότερον μέρος, ἤτοι πλησιέστερον τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας (πόλεως) Θελπούσης (Βάναινας). Ἀπὸ πλευρᾶς ἑπομένως συνδυασμοῦ τούτου μὲ τὸ ὁδοιπορικὸν τοῦ περιηγητοῦ καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρεχομένων χιλιομετρικῶν ἀποστάσεων, δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ταύτισίς του μὲ τὸν Ἄρσενα ποταμόν. Οὔτε ἐξ αὐτοῦ εἶναι δυνατὴ ἡ θέα τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ. Καί, ἐπὶ πλέον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν θέσιν Τρόπαια.

Τὸ σύνολον συνεπῶς τῶν προδιαγραφῶν διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Ἄρσενος, ἐνῶ καλύπτει τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι, δὲν ἀφήνει κἂν περιθώρια διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου μέρους τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ μὲ αὐτόν· οὔτε μὲ ἓν ἄλλο, ὀνόματι Πελέκι πλησίου των.

Ὑπάρχει, ἐν τούτοις, μία σοβαρωτάτη δυσχέρεια διὰ τὴν ταύτισιν αὐτὴν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ μὲ τὸ Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι : Εἰς τὸ κείμενον τοῦ περιηγητοῦ ἀναφέρεται περὶ αὐτοῦ εἰδικώτερον τὸ ἑξῆς : ... *τοῦτον* (τὸν Ἄρσενα) *οὖν διαβήσῃ καί*... Ἡ ταύτισις ὅμως τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ μὲ αὐτὸν καὶ ἡ τυχὸν διάβασίς του θὰ ἔφερε πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν τὸν περιηγητήν, ὄχι δηλαδὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἀλλὰ πρὸς τὴν τῶν πηγῶν του καὶ τὴν πολίχνην τῶν Θαλιάδων Καὶ τοῦτο πιθανῶς ἠθέλησε νὰ μεταδώσῃ ὁ περιηγητὴς εἰς τὸ κείμενόν του ἀλλὰ ἡ προειδοποίησις *οὐ*, κατὰ λάθος κάποιου ἀντιγραφέως, μετετράπη εἰς *οὖν*, μὲ απο-

τέλεσμα τὴν ριζικὴν ἀλλαγὴν τοῦ νοήματος. Μὲ ἄλλους λόγους ἡ φράσις «. . . *τοῦτον οὐ διαβήσῃ*» ἔγινε : «. . . *τοῦτον οὖν διαβήσῃ*. . .». Καὶ ἡ σύγχυσις περὶ τὴν ταύτισιν προέκυψεν ἐν μέρει ἐξ αὐτοῦ.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ὑπῆρχεν ἐκεῖ (πίν. 2) γέφυρα πρὸς διάβασιν τοῦ ποταμιοῦ, ἐξυπακούουσα καὶ ὁδόν, διερχομένην δι' αὐτῆς. Ἦτο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἡ παραποτάμιος ὁδὸς τοῦ Λάδωνος, ἐρχομένη ἐκ Θαλιάδων καὶ κατευθυνομένη πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν. Πλησίον τῆς ὁδοῦ αὐτῆς καὶ τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα (σημερινῆς Δήμητρας, βλ. κατωτ.) ὑπῆρχε καὶ ναός, ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου (βλ. κατωτ.). Διὰ τοῦ χώρου δὲ τοῦ ναοῦ τούτου ἐγίνετο πιθανῶς ἡ προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ δρυμοῦ —καὶ τοῦ Ἱεροῦ— τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων, πρὸς συντόμευσιν τῆς ἀποστάσεως.

Ο ΚΑΟΥΣ

Ὅτι ἡ ταύτισις τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ μὲ τὸν Ἄρσενα εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ταυτίσεως τῆς κώμης Καοῦς.

Ἡ κώμη αὐτὴ ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ μετὰ τὸν δρυμὸν καί, φυσικά, μετὰ τὰ Τρόπαια, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶδε καθ' ὁδόν. Ἀλλὰ ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ (25 στάδια ἀπ' αὐτῆς). Κατὰ συνέπειαν δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ Καοῦς νὰ ἦτο εἰς τὸ χωριὸ Βούτσι, ὅπου ἔχουν μὲν εὑρεθῆ λείψανα ἀρχαίας πόλεως ἀλλ' εἶναι πολὺ πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ δρυμοῦ (βλ. ἀνωτ.).

Ἡ ταύτισις τῶν ἐν λόγῳ λειψάνων μὲ τὸν Καοῦντα ἔγινε προσωρινῶς, τὸ 1891, ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου[1] (βλ. κατωτ.)· καὶ ἔκτοτε, μολονότι ἔχουν ἐκφρασθῆ ἐπιφυλάξεις δι' αὐτήν, ἔχει γίνει γενικῶς ἀποδεκτή. Ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀπορριφθῆ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ὅπως ἐλέχθη, τὰ λείψανα αὐτὰ εὑρίσκοντο μὲν πλησίον τῆς πορείας τοῦ περιηγητοῦ ἀλλὰ δὲν ἦσαν μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, καὶ μάλιστα 25 στάδια μετ' αὐτήν, ἤτοι τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ. Ἀλλὰ ἦσαν πολὺ πρὸ τῆς συναντήσεώς του, πλησίον τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ. Δὲν εἶναι ἑπομένως ἐπιδεκτικὰ ταυτίσεως μὲ τὴν κώμην Καοῦς. Τυχὸν δὲ ταύτισις τοῦ ποταμοῦ Ἄρσενος μὲ τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο, τὸ Βαλημαχίτικο ἢ τῆς Πατσουριᾶς, μέρος τοῦ ἄλλου ποταμιοῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι πολὺ πρὸ τῶν ὡς ἄνω ἀρχαίων λειψάνων (εἰς τὸ Βούτσι) : α) θὰ ἐπέβαλλεν ἀδικαιολόγητον ἐκτροπὴν τῆς πορείας

1. *Α.Δ.* 1891, 98-100 *Π.Α.Ε.* 1891, 23-4. *B.C.H.* 1891, 657, *J.H.S.* 1892-3, 149-50.

τοῦ περιηγητοῦ· β) δὲν θὰ ἐπέτρεπε μίαν πρὸ αὐτῶν ταύτισιν τῶν Τροπαίων καὶ τοῦ δρυμοῦ· γ) θὰ ἠδυνάτει νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀρχαίαν ὁδόν.

Ὁ Καοῦς ἑπομένως πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ μετὰ τὴν συνάντησιν τοῦ Κοντοβαζαινίτικου ποταμιοῦ (Ἄρσενος), ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς τὴν ὡς ἄνω κοιλάδα, ὅπου ἡ Παλαιὰ Μονὴ τῆς Κλιβωκᾶς. Τὰ δὲ ἀρχαῖα, παρὰ τὰ Τρόπαια καὶ πρὸ τῆς συναντήσεως τοῦ ποταμιοῦ αὐτοῦ, λείψανα (εἰς τὸ Βούτσι), πρέπει νὰ ἑρμηνευθοῦν ἄλλως πως. Ἀναλυτικώτερον :

Ὁ Καοῦς πρέπει νὰ προσδιορισθῇ ὡς κείμενος μετὰ τὴν διάβασιν τοῦ ὡς ἄνω ποταμιοῦ εἰς τὸν χῶρον τῆς ὡς ἄνω κοιλάδος καὶ μετὰ πορείαν μιᾶς ὥρας περίπου ἐκ τοῦ μέρους αὐτοῦ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ Κάτω Σπάθαρη καὶ τοῦ παρακειμένου Λάδωνος. Ἐκεῖ πράγματι ὑπάρχουν λείψανα ἀρχαίου οἰκισμοῦ[1], ἀρκετὰ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ χώρου διὰ τὰ ὑδροηλεκτρικὰ ἔργα τῆς ΔΕΗ καὶ τὸ ἐκεῖ ἐργοστάσιον (πρὸ 35ετίας περίπου), ὅπου καὶ διοχετεύονται σήμερον τὰ ὕδατα τοῦ φράγματος (λίμνης) τοῦ Λάδωνος (μετὰ τὴν ἐκτροπήν του). Τὰ λείψανα αὐτὰ ἑπομένως εἶναι πιθανώτατα ἐκ τοῦ Καοῦντος. Ἡ θέσις των ἄλλωστε εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν δικαιολογεῖ καὶ τὸ ὄνομα τῆς κώμης αὐτῆς (Καοῦς) : εἶναι χαμηλή, ὑπήνεμος καὶ ὑγρά, ὡς ἐκ τούτου δὲ θερμή.

Η ΣΤΡΑΤΟΣ

Μένει ἑπομένως ἡ ταύτισις τῶν λειψάνων παρὰ τὰ Τρόπαια (εἰς τὸ Βούτσι). Τὰ λείψανα αὐτὰ φρονοῦμεν, ὅτι ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς τὴν ἀρχαίαν πόλιν Στράτον καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς ταυτίσεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς :

Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ Βούτσι τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου[2], ὁ ὁποῖος καὶ ἀναφέρει ὅτι ἀνέσκαψεν ἐκεῖ μικρὸν κτήριον. Πενῆντα ἔτη περίπου ἀργότερον ὁ Lemerle[3] ἀπεκάλυψεν εἰς τὸ μέρος αὐτὸ τμῆμα ἑνὸς κτίσματος. Εὑρέθησαν δὲ καὶ λείψανα κτίσματος ἐπιβλητικῶν διαστάσεων, κατεσκευασμένου ἐξ ὀγκολίθων. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν —ὅπου συχνά, κατὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν

1. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐγνώριζεν ὁ Λεονάρδος (ἔ.ἀ.) καὶ ὁ Παπανδρέου, *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς* (1906), 151. Πλησίον των ἦτο ἡ παλαιὰ γέφυρα τοῦ Λάδωνος, συνδέουσα τὴν Ἠλείαν μὲ τὴν Θέλπουσαν.

2. *Α.Δ.* 1891, 100

3. *B.C.H.* (1939), 301 - 302

ἀγρῶν, λέγεται ὅτι ἔρχονται εἰς φῶς καὶ ἄλλα λείψανα, λ.χ. ταφαὶ καὶ σωληνώσεις ὑδραγωγείου— ὑπῆρχε μία ἀρκαδικὴ πόλις σημαντικῆς σπουδαιότητος, κειμένη καὶ ἐπὶ φυσικοῦ ὀχυροῦ, τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων, πλησίον δὲ καὶ τῆς ἐκ Ψωφῖδος (δημοσίας) ὁδοῦ, τὴν ὁποίαν καὶ ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας.

Διὰ νὰ μὴ τὴν ἀναφέρῃ ὅμως ὁ περιηγητής, τὴν πόλιν αὐτήν, καίτοι διῆλθε πλησίον της, ἕπεται ὅτι αὐτὴ εἶχεν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του περιπέσει εἰς λήθην καὶ ἀφάνειαν, ἐνῷ συγχρόνως καὶ τὸ στρατιωτικὸν κατόρθωμά της, τὸ ὁποῖον συνεδέετο μὲ τὴν ἵδρυσιν τῶν τροπαίων εἰς τὴν ἔξοδόν της (παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδὸν), εἶχεν ἐπίσης λησμονηθῆ. Καὶ διὰ τοῦτο, τὸ τυμβοειδὲς ὕψωμα, ὅπου εἶχον αὐτὰ στηθῆ, ἀπετέλει τοπωνύμιον μόνον πλέον, γνωστὸν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ περιηγητοῦ ὡς Τρόπαια.

Κατὰ τὴν γνώμην μας ἡ ἀρκαδικὴ αὐτὴ πόλις τῆς χώρας τῶν Θελπουσίων ἦτο πιθανώτατα ἡ (ἢ ὁ) Στράτος. Ἦτο δηλαδὴ αὐτὴ αὕτη ἡ ὁμηρικὴ πόλις, ἡ ὁποία μετέσχε τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας, ἀπὸ κοινοῦ μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν πόλεων, ὑπὸ τὸν βασιλέα μιᾶς ἐξ αὐτῶν, τῆς Τεγέας, τὸν Ἀγαπήνορα, διὰ πλοίων τοῦ Ἀγαμέμνονος[1]: *«Οἳ δ' ἔχον Ἀρκαδίην ὑπὸ Κυλλήνης ὄρος αἰπύ, / Αἰπύτιον παρὰ τύμβον, ἵν' ἀνέρες ἀγχιμαχηταί, / οἳ Φενεόν τε νέμοντο καὶ Ὀρχομενὸν πολύμηλον / Ῥίπην τε Στρατίην τε καὶ ἠνεμόεσσαν Ἐνίσπην, / καὶ Τεγέην εἶχον καὶ Μαντινέην ἐρατεινήν, / Στύμφηλόν τ' εἶχον καὶ Παρρασίην ἐνέμοντο, / τῶν ἦρχ' Ἀγκαίοιο πάϊς, κρείων Ἀγαπήνωρ, / ἑξήκοντα νεῶν·... αὐτὸς γάρ σφιν δῶκεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων / νῆας ἐϋσσέλμους...».*

Περαιτέρω πληροφορίαι, στοιχειοθετοῦσαι τὴν ἄποψιν αὐτήν, εἶναι αἱ ἑξῆς:

Ὁ Πολύβιος[2] εἰς τὰ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Φιλίππου Ε' τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἐναντίον τῶν Ἠλείων, ἀναφέρει ὅτι: Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς (πόλεως) Ψωφῖδος ὑπ' αὐτοῦ, ἀπὸ ὅπου ἐξεδίωξε τὴν ἠλειακὴν φρουράν, ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς ἐπροχώρησε πρὸς τὸν Ἐρύμανθον καὶ κατέλαβε τὸν (ἢ τὴν) Λασιῶνα (εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Κοῦτι πλησίον τῆς κωμοπόλεως Κούμανη), κειμένην, ὅπως καὶ ἡ Ψωφὶς (Τριπόταμα), ἐπὶ φυσικοῦ ὀχυροῦ.[3]

1. *Ἰλ.* Β 603 κ.έ.
2. V 67 κ.έ.
3. Περὶ τῆς πόλεως αὐτῆς: ΔΕΠΑΣΤΑ, Λασιών, μία σημαντικὴ πόλις ἐν τῇ ἠλειακῇ ἀκρωρείᾳ, *Ἐπετ. Ἑταιρ. Ἠλειακ. Μελ.* 1 (1982), 203 κ.έ.

Προφανῶς ὁ Φίλιππος Ε', ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφῖδος, ἠκολούθησε τὴν ὁδὸν ἡ ὁποία φέρει ἀπὸ τὰ Τριπόταμα πρὸς τὸν Ἐρύμανθον (πίν. 2)· καί, ἀφοῦ κατέλαβε τὴν Λασιῶνα, ἐξεδίωξε καὶ ἐκεῖθεν τὴν ἠλειακὴν φρουράν[1]. Ἀμέσως δὲ ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὁ Πολύβιος, ὅτι ὁ Φίλιππος Ε' κατέλαβε καὶ τὴν Στράτον, *ἐκλιπόντων τῶν Ἠλείων*· καὶ τὴν *ἀποκατέστησεν* εἰς τοὺς Θελπουσίους.

Πιστεύεται ὅμως γενικῶς, ὅτι ὁ Μακεδὼν αὐτὸς βασιλεὺς τὴν κατάληψιν τῆς Στράτου ἐπέτυχε διὰ τῆς ἀποστολῆς μόνον ἑνὸς ἀγήματος, τὸ ὁποῖον ἀνέλαβε τὴν ἐπιχείρησιν, ἐνῶ ὁ ἴδιος μὲ τὸ ὑπόλοιπον στράτευμα παρέμεινεν εἰς Λασιῶνα.

Ἡ θέσις ὅμως ὅπου εὑρίσκετο ἡ Στράτος παραμένει μέχρι σήμερον ἄγνωστος. Εἶναι γνωστόν, ἐν τούτοις, ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων καὶ ὅτι ἔκειτο ἐπὶ φυσικοῦ ὀχυροῦ. Πιστεύεται δὲ γενικῶς ἐπίσης, ὅτι ἦτο μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ποταμῶν, τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ τοῦ Λάδωνος, ἤτοι μεταξὺ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ πρώτου καὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ δευτέρου[2], καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ ἑπομένως ἐκ τοῦ Ἐρυμάνθου πρὸς τὴν Θέλπουσαν (βλ. ἀνωτ.).

Καὶ ἔχει μὲν προταθῆ δι' αὐτὴν κάποια τοποθεσία μεταξὺ τοῦ χωριοῦ Ράχες, παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, καὶ μιᾶς θέσεως, Σταυρὶ ὀνόματι, εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν. Ἀλλὰ ἡ πρότασις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῆ[3], διότι στερεῖται τῆς σχετικῆς τεκμηριώσεως.

Ὅτι ἡ θέσις τῆς Στράτου εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ εἰς τὸ χωριὸ Βούτσι καὶ παρὰ τὸν δρυμὸν *Ἀφροδίσιον* ἀλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς στοιχείων :

α) Ἡ Στράτος ἀναφέρεται ὅτι ἦτο εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων (βλ. ἀνωτ.) καὶ τὰ λείψανα ἀρχαίας πόλεως εἰς τὸ Βούτσι εὑρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς χώρας αὐτῆς, καθ' ἃ προκύπτει ἐκ τῆς ἀφηγήσεως τοῦ περιηγητοῦ (βλ. ἀνωτ.).

β) Τὰ λείψανα αὐτὰ εὑρίσκονται εἰς χῶρον, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει φυσικὸν ὀχυρὸν (βλ. ἀνωτ.) καὶ ἡ Στράτος ἦτο ἐπὶ τοιούτου ὀχυροῦ, ἐλέγχοντος τὴν περιοχὴν καὶ διὰ φρουρᾶς.

1. ΠΟΛΥΒ. V 73, Περὶ τοῦ Πολυβίου βλ. WALBANK, *A Historical Commentary on Polybius* (1957 - 1967).

2. CURTIUS, *ἔ.ἀ.* καὶ *R.E.* IV, 331.

3. *Αὐτόθι*.

γ) Τὸ ὀχυρὸν τοῦτο, ὑπερκείμενον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος ἐδέσποζεν εὐρείας περιοχῆς, ἔχον ἀνοικτὸν τὸν ὁρίζοντα ἀπὸ τῆς Φολόης ἕως καὶ τῆς πέραν τοῦ Λάδωνος περιοχῆς.

δ) Εὑρίσκετο πλησίον τῆς ἐκ Ψωφῖδος πρὸς Θέλπουσαν (δημοσίας) ὁδοῦ καὶ διέθετε καὶ σχετικῶς εὔφορον γῆν.

Ἀλλ' ἐρωτᾶται : Διατὶ ὁ Παυσανίας, μολονότι διῆλθε πλησίον τῆς πόλεως αὐτῆς, διὰ τῆς ὡς ἄνω (δημοσίας) ὁδοῦ, δὲν ἀναφέρει τίποτε περὶ αὐτῆς; Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀναφέρει καὶ τίποτε σχετικὸν μὲ τὸ ἱστορικὸν τῆς θέσεως Τρόπαια; Ὅπως ἐλέχθη, προφανῶς διότι ἡ πόλις εἶχε τότε ἐρημωθῇ. Πράγματι :

Συμβαίνει καὶ ὁ Στράβων, ἑνάμισυ αἰῶνα πρὸ τοῦ περιηγητοῦ, νὰ μᾶς πληροφορῇ[1] ὅτι ἤδη ἡ Στράτος ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του εἶχεν ἐρημωθῇ. Ἑπόμενον λοιπὸν ἦτο ἡ πόλις αὐτή, ὅταν διῆλθε πλησίον της ὁ Παυσανίας νὰ εἶχεν ἀφανισθῇ πλήρως. Συμβαίνει, ἐξ ἄλλου, αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Παυσανίας[2] νὰ ἀναφέρῃ ἀλλοῦ ὅτι, ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του, ἐλέγετο ὅτι ἡ πόλις αὐτὴ ἦτο κάποτε ἐπὶ νήσου τοῦ Λάδωνος (ἡ ὁποία, μὴ προσδιοριζομένη, ἐθεωρεῖτο κατακλυσθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ). Τοῦτο δὲ ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ θέσις της ἤδη εἶχε καταστῆ ἄγνωστος.

Καὶ τοποθετεῖται μὲν γενικῶς ἡ πόλις αὐτὴ σήμερον εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ποῦ ἔκειτο ἀκριβῶς. Εἰς τὸ σύνολον ὅμως τῶν προδιαγραφῶν περὶ αὐτῆς φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται ἡ ἀρχαία πόλις παρὰ τὸ Βούτσι. Καὶ τοῦτο, διότι : Εὑρίσκετο πλησίον τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Λάδωνος, εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων, ἐπὶ φυσικοῦ ὀχυροῦ καὶ πλησίον τῆς δημοσίας (καὶ στρατιωτικῆς;) ὁδοῦ, ἡ ὁποία ἔφερεν εἰς αὐτὴν τόσον ἀπὸ τὴν Ψωφῖδα ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ὀρεινὴν Ἠλείαν, συνδέουσα αὐτήν, ἐπὶ πλέον, μὲ τὴν λοιπὴν Θέλπουσαν καὶ τὴν Πισάτιδα. Διὰ τῆς ὁδοῦ Ψωφῖδος - Θελπούσης διῆλθεν ἄλλωστε ὁ Παυσανίας καὶ διὰ τῆς ὁδοῦ Λασιῶνος (ἤτοι ὀρεινῆς Ἠλείας) - Θελπούσης ἦλθεν εἰς τὴν Στράτον τὸ ἄγημα τοῦ Φιλίππου Ε'.

Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς, ὅτι, μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ἀγήματος τούτου, ἡ φρουρὰ τῶν Ἠλείων εἰς τὴν Στράτον ἀπεχώρησεν οἰκειοθελῶς (βλ. ἀνωτ. : *ἐκλιπόντων τῶν Ἠλείων*) ἐξ αὐτῆς. Πιστεύεται δηλαδὴ ὅτι τὸ ὡς ἄνω ἄγημα εἰσῆλθεν εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἀμαχητὶ καὶ

1. VIII 8,2
2. VII 25,10

ἀκολούθως παρέδωκε τὴν ἐξουσίαν εἰς τοὺς (ἐντοπίους) Θελπουσίους[1]. Ἀκολούθως δὲ ὅτι ἐπέστρεψεν εἰς Λασιῶνα, πρὸς συνάντησιν τοῦ Φιλίππου Ε', ὁ ὁποῖος ἐκεῖθεν πλέον συνέχισε, μὲ ὅλον τὸ στράτευμά του, τὴν ἐκστρατείαν του[2].

Ἀλλὰ καὶ τὰ Τρόπαια συμβάλλουν εἰς τὴν ταύτισιν τῆς ὡς ἄνω πόλεως, εἰς τὸ Βούτσι, μὲ τὴν Στράτον. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ ὕπαρξις τοῦ παραπήγματος, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τῆς Ν.Δ. γωνίας τοῦ πλατώματος τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (τὸ ὁποῖον ἐταυτίσαμεν μὲ τὰ Τρόπαια), ὡς καὶ τῆς ὑπ' αὐτὴν φρυκτωρίας, μαρτυροῦν τὴν ἐκεῖ παρουσίαν φρουρᾶς ἤδη κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ φρουρὰ αὐτὴ ἢ τουλάχιστον ἡ ἐκεῖ φρυκτωρία δυνατὸν νὰ προϋπῆρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἠλείων εἰς τὴν χώραν. Ἐξ ἄλλου, ἡ παρουσία, εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὑψώματος τούτου, πρὸς Β. αὐτοῦ καὶ ἐγγύτατα τῆς δημοσίας ὁδοῦ, μεγάλων πωροπλίνθων καὶ ἄλλων ἀρχαίων μεγάλων πελεκημένων λίθων (πίν. 8β,γ), χρησιμοποιουμένων σήμερον διὰ τὴν κατασκευὴν ἀνδήρων (πεζουλιῶν) εἰς τοὺς ἀγρούς, εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτική. Οἱ ἐν λόγῳ πωρόπλινθοι ἰδίως ὑποδηλοῦν τὴν πλησίον ἄλλοτε ὕπαρξιν κάποιου σπουδαίου ἀρχαίου κτίσματος δημοσίου, πύλης ἴσως τῆς πόλεως. Καὶ τοῦτο, δεδομένου ὅτι κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ἡ ἀνάγκη προστασίας της, διότι ἐκεῖ ἦτο μόνον ὁμαλὴ ἡ πρόσβασίς της· καὶ ἐκεῖθεν ἦτο πιθανῶς καὶ ἡ εἴσοδος εἰς αὐτήν. (βλ. καὶ ἀνωτ.) ἐκ τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ.

Τὴν ταύτισιν αὐτὴν τῆς Στράτου συνεπικουρεῖ καὶ γλυπτὸν προερχόμενον ἐκ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων (πίν. 9δ). Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀποκείμενον εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἰατροῦ Β. Σεραφεὶμ εἰς Κοντοβάζαιναν, μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου[3] ὡς ἔχον τὴν κεφαλὴν εἰς τὴν Δημητσάναν καὶ ὡς μέρος εὐρυτέρας συνθέσεως. Ἐταυτίσθη δὲ παρ' ἐμοῦ πρὸ ἐτῶν[4] μὲ θνήσκουσαν Νιοβίδα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Καὶ λέγεται μέν,

1. Βλ. *R.E.* IV, 330 - 31.

2. Περὶ τοῦ πολέμου τούτου τοῦ Φιλίππου βλ. κυρίως WALBANK, *Philip V of Macedon* (1940). ΓΚΙΟΚΑ, *Φίλιππος Ε'* (1959). Περὶ τῆς ἐν λόγῳ ἐκστρατείας εἰδικώτερον βλ. ΔΕΠΑΣΤΑ, Ἡ ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου Ε' καὶ οἱ Ἠλεῖοι 220 - 205 π.Χ., *Ἐπετ. Ἑταιρ. Ἠλ. Μελ.* 4 (1985 - 86), 81 - 129. Περὶ τῆς συναφοῦς ἐκστρατείας τοῦ συμμάχου τοῦ Φιλίππου Ε', βασιλέως τῆς Συρίας, Ἀντιόχου Γ'. Βλ. ΒΡΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, *Φιλ. Σύλλ. Παρνασσός*, 5(1974).

3. *Α.Δ.* 1891, 99 - 100.

4. *Α.Ε.* 1966, Χρονικά, *ἔ.ἀ.* 9 κ.ἑ., εἰκ. 5.

ὅτι τοῦτο μετεφέρθη εἰς Κοντοβάζαιναν ἐκ τοῦ κτήματος τοῦ Σεραφεὶμ εἰς Ντουζάκο (Κλιβωκᾶς), ἀλλὰ λέγεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχική του προέλευσις ἦσαν οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι. Διὰ τοῦτο, ἐνδέχεται ἡ σύνθεσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκεν, δηλαδὴ ὁ θάνατος Νιοβίδων καὶ Νιοβιδῶν, νὰ ἀπετέλει διακόσμησιν τοῦ βάθρου τῶν τροπαίων ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ὑψώματος, τὸ ὁποῖον ἱδρύθη ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος πλακοστρώτου. Ἐνδέχεται, ἐξ ἄλλου, ἡ διακόσμησις αὐτὴ νὰ θεωρηθῇ :

α) ὅτι ἔγινεν ὑπὸ τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῆς ἠλειακῆς φρουρᾶς, ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων πιθανῶς, ἤτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως ἴσως τοῦ ἀγήματος τοῦ Φιλίππου Ε' εἰς αὐτήν, τὸ ὁποῖον εὗρε τὴν πόλιν ἐλευθέραν ἐξ αὐτῆς· καὶ

β) ὅτι ἔγινε πρὸς τιμὴν ἀφηρωισθέντων προγόνων των, τῶν πεσόντων πιθανῶς στρατιωτῶν κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Ἠλείων (διὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἐγκατάστασιν τῆς φρουρᾶς των).

ΣΤΡΑΤΟΣ-ΠΑΛΑΙΠΑΦΟΣ ΚΑΙ ΨΩΦΙΣ-ΕΡΥΞ

Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης εἰς τὴν Κύπρον, ἱδρυθεῖσα, κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ὑπὸ Ἀρκάδων τῶν τρωικῶν (βλ. κατωτ.), κατὰ τοὺς λεγομένους νόστους, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ σήμερον ὡς θυγατρικὴ λατρεία ἐκ τῆς προϊστορικῆς Στράτου, ὅπως ὡς θυγατρικὴ ἀντίστοιχος λατρεία, ἐκ τῆς προϊστορικῆς γειτονικῆς Ψωφῖδος, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὸν Ἔρυκα τῆς Σικελίας. Εἶναι δυνατὸν δηλαδὴ καὶ ἡ μὲν καὶ ἡ δὲ νὰ θεωρηθοῦν ὡς θυγατρικαὶ λατρεῖαι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (κορυφῆς), τοῦ κειμένου μεταξὺ Ψωφῖδος καὶ Θελπούσης καὶ ὑπερκειμένου τῆς ὁμηρικῆς Στράτου.

Εἰς τοῦτο ἄλλωστε συνηγοροῦν καὶ τὰ ἑξῆς : Τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἦτο ἐγγύτερον πρὸς τὴν Στράτον, ὅπου καὶ ἔβλεπεν ὁ ἱερὸς δρυμός του. Ἡ πόλις δὲ αὐτὴ μετέσχε τῶν Τρωικῶν ὑπὸ τὸν Ἀγαπήνορα ἀλλὰ προφανῶς μετέσχε καὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας ἐν συνεχείᾳ (διὰ τῶν πολεμιστῶν της). Ἄλλο δὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, τόσον σημαντικὸν ὅσον τὸ ἀνασκαφέν, δὲν ἔχει ἐπισημανθῇ μέχρι σήμερον εἰς τὴν Ἀρκαδίαν.

Ὑπάρχουν, πρὸς τούτοις, ἀρκετὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ πυραμὶς - ὀμφαλός, τὰ ἱερὰ πτηνὰ (ἡ περιστερά, ὁ ἀετός, ἡ χήνα), οἱ ἐλεύθεροι ὑψηλοὶ ὑπαίθριοι στῦλοι, τὰ ὁποῖα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰ δύο Ἱερά : καὶ εἰς

τὸ ἀνασκαφὲν καὶ εἰς αὐτὸ τῆς Παφίας (βλ. κατωτ.), ὅπως ἐπίσης εἶναι ἀντιστοίχως : καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν καὶ εἰς τὸ τοῦ Ἔρυκος (βλ. κατωτ.) τῆς Σικελίας.

Δυνατὸν οὕτω τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν νὰ ἀπετέλει Ἱερὸν κορυφῆς καὶ τῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφῖδος κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν. Ἀλλὰ ἡ μὲν Στράτος μετέσχε τῶν Τρωικῶν καὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς Πάφου. Ἡ δὲ Ψωφίς, ἔχουσα ἐστραμμένον τὸ ἐνδιαφέρον της πρὸς τὴν Δύσιν καὶ μὴ μετασχοῦσα τῶν Τρωικῶν - διὰ τὸν λόγον αὐτόν πιθανῶς - ἵδρυσε τὸν Ἔρυκα. Καὶ εἰς τὴν μίαν ὅμως καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἀποικισμοῦ μετεφέρθη ἡ προγονικὴ λατρεία εἰς τὴν νέαν πατρίδα. Ὅλη ἡ Ἀρκαδία ἄλλωστε ἔβριθεν Ἱερῶν Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.), ὄχι ὅμως τόσον μεγάλων ὅσον τὸ ἀνασκαφέν.

ΠΡΟΣ ΔΙΑΒΑΣΙΝ ΤΟΥ ΛΑΔΩΝΟΣ

Μετὰ τὸν Καοῦντα καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὁ Παυσανίας ἀναφέρει Ἱερὸν τοῦ καουσίου Ἀσκληπιοῦ. Εἰς τὸ μέρος ὅμως, μετὰ τὸ ἐργοστάσιον τῆς ΔΕΗ, ὅπου πιθανὸν νὰ ἦτο τοῦτο, ἡ πρόσχωσις εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη. Ἐκ τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ πάντως, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἕως καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν ἡ ἀπόστασις ἦτο σαράντα στάδια, λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ (πόλις) Θέλπουσα ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Βάναινα, τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἀφίστατο τῆς πραγματικότητος. Μὲ ἄλλους λόγους, μεταξὺ Κάτω Σπάθαρη (καὶ ΔΕΗ) καὶ Βάναινας ἡ ἀπόστασις εἶναι ὅση περίπου ἀναφέρει καὶ ὁ περιηγητής, ὅτι ἦτο ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Καοῦντος καὶ (πόλεως) Θελπούσης, ἀντιστοίχως.

Τὴν πόλιν αὐτήν, κειμένην ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄχθης, τῆς ἀριστερᾶς, τοῦ Λάδωνος, ὁ περιηγητὴς ἐπισκέπτεται ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ. Αὐτομάτως δὲ τίθεται τὸ ἐρώτημα : εἰς ποῖον μέρος διέβη τὸν Λάδωνα ; Θετικὴ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ δὲν εἶναι εὔκολον νὰ δοθῇ. Δυνατὸν ὅμως νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ὁ Παυσανίας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, κρίνει σκόπιμον νὰ διαγράψῃ τὸν ροῦν τοῦ Λάδωνος, ἀπὸ ἑνὸς σημείου ἕως καὶ τὴν πόλιν αὐτήν. Τοῦτο δὲ πιθανῶς πράττει προτοῦ νὰ διαβῇ τὸν ποταμὸν αὐτόν. Καὶ πιστεύεται μὲν συνήθως ὅτι ἡ διάβασις ἔγινε παρὰ τὴν θέσιν Τουμπίτσι, ὅπου καὶ διέρχεται σήμερον (διὰ γεφύρας) ἡ ἁμαξιτὴ ὁδὸς μεταξὺ Πύργου - Τριπόλεως. Ὀφείλεται δηλαδὴ τοῦτο πιθανῶς εἰς τὸ

ὅτι καὶ σήμερον ἡ διάβασις τοῦ ποταμοῦ γίνεται εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὅτι τὸ Βεληµαχίτικο ποτάμι ἐταυτίζετο μὲ τὸν Ἄρσενα ποταμὸν τοῦ περιηγητοῦ. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι ἡ διάβασις τοῦ Λάδωνος νὰ ἔγινεν ὑπ' αὐτοῦ ἀρκετὰ ὑψηλότερον τῆς θέσεως αὐτῆς, ὄχι δὲ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ, πλησίον τοῦ ὁποίου εὑρίσκετο καὶ ὁ Καοῦς (βλ. ἀνωτ.), - ἐνῷ καὶ ἡ (πόλις) Βάναινα ἦτο ἐγγύτερον αὐτοῦ - ὅπου καὶ ἡ παλαιὰ γέφυρα (βλ. ἀνωτ.).

Κατὰ τὴν διαγραφὴν τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ἐξ ἄλλου, ὁ Παυσανίας μνημονεύει Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος, περὶ τοῦ ὁποίου ἔχουν προκύψει μερικὰ προβλήματα :

Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἀναφέρεται ὑπ' αὐτοῦ, ἐν πρώτοις μὲν ὡς κείμενον πολὺ πρὸ τῆς (πόλεως) Θελπούσης, ἐνῷ μετὰ τὴν πόλιν αὐτὴν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου Ἱερὸν τῆς Δήμητρος Ἐρινύος. Τὰ δύο αὐτὰ Ἱερὰ ἐπομένως ὀρθῶς διακρίνονται τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν.

Καὶ εἶναι μὲν ἄγνωστος ἡ θέσις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσινίας θεᾶς, ἀλλὰ τοῦτο ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ, ὅτι ἔκειτο εἰς τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ ροῦ τοῦ Λάδωνος, ὅπως κατήρχετο ὁ ποταμὸς αὐτὸς ἐκ Θαλιάδων. Ἡ θέσις τῆς κώμης αὐτῆς θεωρεῖται ὅτι ἦτο εἰς τὸ σημερινὸν χωριὸ Βάχλια [1], πρὸς Ν.'Α. τῆς Κοντοβάζαινας, ἔχουσα προσδιορισθῆ ὑπὸ τοῦ Παπανδρέου [2] (πίν. 2). Πλησίον τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, εἰς τὴν θέσιν «Στ' Ἄρτη», ἐπεσημάνθησαν ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου καὶ λείψανα ἀρχαίου [3] ναοῦ, μὲ πρόναον καὶ σηκόν, μήκους σχεδὸν 9 μ. Ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου ὅμως εὑρέθησαν καὶ λείψανα ἑνὸς ἄλλου, μεγαλυτέρου, ναοῦ, εἰς ἀρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ, παρὰ τὴν ὄχθην τοῦ Λάδωνος, πλησίον τοῦ χωριοῦ Δίβριτσα, πλησιέστερον κειμένου πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν καὶ τὸν ἀρχαῖον δρυμόν. Ὁ ναὸς αὐτός, 16.80 x 5.80 μ., μὲ πρόναον καὶ σηκόν, εἶχεν, εἰς τὸ μέσον τοῦ σηκοῦ, βάθρον ἑνὸς ἀγάλματος. Κατὰ τὴν δημοσίευσίν του ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου [4] ἐπροτάθη τὸ ἐνδεχόμενον ὁ ἐν λόγῳ ναὸς νὰ ἦτο αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος. Καὶ τοῦτο ἔγινεν ἀμέσως εὐρύτερον ἀποδεκτόν, ὥστε τὸ ὡς ἄνω χωριὸ Δίβριτσα νὰ μετονομασθῇ συντόμως εἰς Δήμητραν. Ἀλλ' ἡ ταύτισις αὐτὴ ἀμφισβη-

1. Βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ ἔ.ά., 228 σημ. 1 (βιβλιογραφία).
2. *Αὐτόθι.*
3. Βλ. ΛΕΟΝΑΡΔΟΝ, ἔ.ά.
4. *Αὐτόθι.*

τεῖται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν καὶ φαίνεται νὰ προσκρούῃ εἰς ὡρισμένα δεδομένα, ἐνῷ ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς ἄλλα. Ἀναλυτικώτερον :

Κατὰ τὸν περιηγητήν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας ἦτο *Θελπουσίων ἐν ὅροις*. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ ἐπομένως δὲν ὑφίσταται δυσχέρεια ταυτίσεως τοῦ ἐν λόγῳ ναοῦ, τοῦ Λεονάρδου, μὲ τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ τοῦτο μάλιστα, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἦτο εἰς τὰ χαμηλότερα, πρὸς τὸν Λάδωνα, κράσπεδα τοῦ ἱεροῦ δρυμοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης), τὰ ὁποῖα καὶ ἦσαν εἰς τὴν χώραν τῶν Θελπουσίων (βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος ὅμως ὑπῆρχον, κατὰ τὸν περιηγητήν, τρία ἀγάλματα (τῆς Δήμητρος, τῆς παιδὸς —Περσεφόνης— καὶ τοῦ Διονύσου), ἐνῷ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λεονάρδου εὑρέθη εἰς τὸν σηκὸν τὸ βάθρον ἑνὸς μόνον ἀγάλματος. Ἐν τούτοις, ὁ Λεονάρδος εὗρεν εἰς τὸν ναὸν αὐτὸν χάλκινον κρατηρίσκον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Κόρᾳ*, τὴν ὁποίαν συνέδεσε μὲ τὴν Περσεφόνην, ἐξ οὗ καὶ προέβη εἰς τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ μὲ τὸ ὡς ἄνω Ἱερόν. Εὗρεν ὅμως ἐπίσης κεφαλὴν θεᾶς (πηλίνου εἰδωλίου), κρανοφόρου (κορυθοφόρου), τὴν ὁποίαν καὶ ἐθεώρησε κεφαλὴν Ἀθηνᾶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδυναμώνει περαιτέρω τὴν ταύτισιν τοῦ ναοῦ αὐτοῦ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος.

Λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἔκειτο εἰς τὰ ἀκραῖα σημεῖα τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ καὶ ὅτι εἰς τὸν σηκόν του τὸ βάθρον εἶχε ἱστάμενον ἄγαλμα, τὸ ὁποῖον ἐνδέχεται νὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς Κόρη, ἐξ ἄλλου δὲ ὅτι τοῦτο ἦτο καὶ ἄγαλμα θεᾶς πολεμικῆς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα : Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ναὸς τῆς Ἀφροδίτης νεωτέρας[1], ἡ ὁποία εἰς ἀρκετὰ μέρη ἐλατρεύετο καὶ ὡς πολεμικὴ θεά[2]. Καὶ ἐπομένως τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος ἦτο κάπου ἀλλοῦ.

Ἀλλά, κατὰ τὸν Παυσανίαν, τὸ Ἱερὸν τῆς Ἐλευσινίας θεᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς κάποιαν συνάφειαν μὲ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν· καὶ διὰ τοῦτο ἡ θέσις του θεωρεῖται ὑπὸ μερικῶν ἐρευνητῶν ὅτι ἦτο εἰς ἀρκετὰ χαμηλότερον —ἀπ' ὅ,τι ὁ ὡς ἄνω ναὸς— σημεῖον τοῦ Λάδωνος. Συγκεκριμένως ὁ περιηγητὴς ἀναφέρει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς : *Μετὰ δὲ τῆς Ἐλευσινίας τὸ Ἱερὸν καὶ Θέλπουσαν τὴν πόλιν, ὁ Λάδων παρέξεισιν ἐν ἀριστερᾷ....* Δὲν ἀποκλείεται ὅμως διὰ τῆς φράσεως αὐτῆς νὰ μὴ ἐγίνετο

1. Περὶ αὐτῆς βλ. σελ. 71, 78 κ.ἑ.
2. Βλ. σελ. 79 κ.ἑ.

ἀναφορὰ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐν σχέσει μὲ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ἀλλὰ νὰ ἐτονίζετο κάποιο ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ Λάδωνος τόσον μετὰ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ὅσον καὶ μετὰ τὴν πόλιν αὐτήν, καὶ δὴ κάποια ἐκτροπή του εἰς τὰ ἀριστερά. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ἡ θέσις τοῦ Ἐλευσινίου παραμένει ἀκόμη προβληματική.

ΑΡΧΑΙΑ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ὁ Παυσανίας, ἀναχωρήσας ἐκ Ψωφῖδος (Τριποτάμων) καὶ ἀκολουθήσας τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν Θέλπουσαν—, δὲν εἶδε καθ' ὁδὸν τὸ Ἱερόν· καὶ διὰ τοῦτο δὲν τὸ μνημονεύει (βλ. ἀνωτ.). Εἰς δὲ τὴν (χώραν) Θέλπουσαν ἔφθασε, παρακάμψας τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν Ἐρύμανθον πλευράν του, διὰ τῆς ὁδοῦ πιθανῶς, ἡ ὁποία σήμερον διέρχεται ἐκεῖ ἀπὸ τὸ χωριὸ Βελημάχι καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ Βούτσι— ὅπου φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἀρχαία πόλις Στράτος. Ἔφθασε λοιπὸν εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Ἀ. αὐτῆς καὶ ἐκεῖ εἶδε τὸν ἱερὸν δρυμόν. Αὐτὸς ἡπλοῦτο κατὰ τὴν Ν.Δ. κοιλάδα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατέληγε δὲ σχεδὸν ἕως τὰ κράσπεδα τῆς ἐν λόγῳ πόλεως, διαρρεόμενος κατὰ μέγα μέρος του ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ Ἄρσενος. Εἰς κάποιο μέρος του ὑπῆρχον καὶ τὰ ὅρια τῶν Θελπουσίων καὶ Ψωφιδίων. Ἐκεῖθεν δὲ ἐγίνετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν Θελπουσίων τῆς Στράτου πρὸς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερόν, ἐνῶ ἡ τῶν Θελπουσίων τοῦ Καοῦντος καὶ τῶν τῆς (πόλεως) Θελπούσης ἐγίνετο καὶ ἐκ τῆς παραποταμίου ὁδοῦ, ὅπου καὶ ὁ ναὸς τοῦ Λεονάρδου. Διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ (πίν. 2) ἐγίνετο καὶ ἡ ἀνάβασις τῶν ἐκ Θαλιάδων ἐρχομένων.

Κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὅμως ἡ ἐπίσημος προσπέλασις τοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῆς Ψωφῖδος, ἤτοι ἀπὸ τὴν Β. πλευρὰν τοῦ χώρου του. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς ἐκεῖ ὑπάρξεως τοῦ πλακοστρώτου (βλ. κατωτ.) τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Πιθανῶς εἰς αὐτὴν ἔφερε κάποια πάροδος ἀπὸ κάποιο σημεῖον μιᾶς ἐκ Ψωφῖδος ὁδοῦ. Τὴν ὁδὸν αὐτὴν δὲν ἠκολούθησεν ὁ Παυσανίας, διὰ τοῦτο καὶ δὲν μνημονεύει τὸ Ἱερόν. Διεκρίνετο δὲ αὐτὴ τῆς ἄλλης ὁδοῦ —τὴν ὁποίαν ἠκολούθησε—, φέρουσα καὶ σήμερον πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Σειραίου ποταμοῦ καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸ χωριὸ Δεχούνι, ἀπ' ὅπου, διὰ τῆς ρεματιᾶς (πίν. 2,5α), εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ Ἱεροῦ, ἦτο τοῦτο προσπελάσιμον (ὅπως εἶναι καὶ σήμερον) Διήρχετο δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ

καὶ πλησίον τῶν ὁρίων Ψωφιδίων καὶ Κλειτορίων (ἡ ἀπόστασις μεταξὺ Σειρῶν, ὅπου τὰ ὅρια αὐτῶν καὶ τῆς (πόλεως) Ψωφῖδος, ἦτο 30 στάδια)[1].

Ἐκ τῆς ρεματιᾶς αὐτῆς ἡ ἐν λόγῳ ὁδὸς ἀνήρχετο πρὸς τὸ Ἱερὸν ὑψουμένη κατὰ διαστήματα πιθανῶς, ὅπου καὶ ὑπεβαστάζετο ὑπὸ ἀναλημματικῶν τοίχων ξηρολιθιᾶς κατὰ τὴν ἐξωτερικήν της πλευρὰν (ὅπως γίνεται συχνὰ καὶ σήμερον), ἕως ὅτου ἔφθανεν ἄνωθεν τοῦ σταδίου καὶ τοῦ συγκροτήματος τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους, διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ πλακόστρωτον πλέον τέρμα της, τὸ κατευθυνόμενον κυρίως πρὸς τὸν βωμόν. Κάτι ἀνάλογον ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ διὰ τὴν ἐκ Θελπούσης ὁδόν.

ΤΑΥΤΙΣΙΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Οἱ λόγοι ταυτίσεως τοῦ Ἱεροῦ, μὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας) καὶ τοῦ Διός, συνοπτικῶς εἶναι οἱ ἀκόλουθοι[2].

Αον. Ὁ δρυμός, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε τὸ Ἱερόν, ἐλέγετο *Ἀφροδίσιον*. Τοῦτο ἐξυπακούει τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν Ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης.

Βον. Τὸ πλακόστρωτον μέρος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ τοῦ Ἱεροῦ ὑποδηλοῖ, ὅτι ἀπετέλει τὸ τέρμα της καὶ ὅτι αὐτὴ ἤρχιζεν ἐκ τῆς (πόλεως) Ψωφῖδος, πολιοῦχος τῆς ὁποίας ἦτο ἡ Ἀφροδίτη ἡ Ἐρυκίνη[3]: *ἐν τῇ πόλει τοῦτο μὲν Ἀφροδίτης Ἱερὸν Ἐρυκίνης ἐστὶν ἐπίκλησις*...». Ἡ ἐπίκλησις αὐτὴ ἦτο ταυτόσημος μὲ τὴν ἐπίκλησιν *Σώτειρα* καὶ ὡς Σώτειρα τῆς περιοχῆς, ἡ θεὰ ἦτο καὶ πολιοῦχος[4]. Καὶ ναὶ μὲν ὑπῆρχεν ἡ παδοσις[5], ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ εἶχεν ἔλθει εἰς τὴν Ψωφῖδα ἐκ τῆς Σικελίας, διὰ τῶν διδύμων υἱῶν τῆς Ψωφίδος —θυγατρὸς τοῦ Σικανοῦ ἡγεμόνος Ἔρυκος— καὶ τοῦ Ἡρακλέους ἀλλ' ἡ παράδοσις αὐτὴ ἦτο μεταγενεστέρα σικελικὴ παράδοσις, δημιουργηθεῖσα πιθανῶς ὅταν τὸ σικελικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης Ἐρυκίνης εἶχε καταστῆ περιώνυμον εἰς τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸν κόσμον. Ἐπὶ πλέον ὅμως ὑπῆρχεν, ἐκ παραλλήλου, ἡ τοπικὴ ἀρκαδικὴ παράδοσις: ὅτι ἡ Ψωφὶς ἦτο κόρη τοῦ Ἐρυμάνθου —καὶ ὄχι τοῦ Σικανοῦ Ἔρυκος— καὶ μήτηρ τοῦ Ἀρκάδος Ἔρυκος, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε μεταναστεύσει εἰς τὴν Σικελίαν, ἱδρύσας τὸ Ἱερὸν τῆς θεᾶς

1. ΠΑΥΣ. VIII 23.9
2. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 41 κ.ἑ.
3. ΠΑΥΣ. VIII 24.6
4. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 41.
5. ΠΑΥΣ. VIII 24.6.

ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου σικελικοῦ ὄρους, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διός).

Ἡ δευτέρα αὐτὴ παράδοσις, ἐξυπακούουσα μεταφορὰν τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τῆς Ἀρκαδίας εἰς τὴν Σικελίαν, διὰ μεταναστῶν Ἀρκάδων —τοῦ λεγομένου συνήθως ἀρκαδο - ἀχαϊκοῦ ἀποικισμοῦ ἢ τῶν γενῶν—, ἦτο προφανῶς παλαιοτέρα τῆς ἄλλης. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως ἡ θυγατρικὴ σικελικὴ αὐτὴ λατρεία τοῦ Ἔρυκος κατέστη ἰσχυρά, ὥστε ἐπλάσθη ἡ τοπικὴ πλέον (σικελικὴ) παράδοσις, ὅτι αὐτὴ ἦτο ἡ αὐτόχθων λατρεία, μεταφυτευθεῖσα εἰς πρωιμωτάτους χρόνους καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Ἀρκαδίαν, πρὸς ἐξήγησιν τῆς συνωνυμίας των. Ἦτο δὲ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἔρυκος πλουσιώτατον εἰς ἀναθήματα ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ. (βλ. κατωτ.) Ἀλλὰ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀπέβη ἀκόμη πλουσιώτερον καὶ περιφανέστερον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἡ λατρεία μετεφέρθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ῥώμην, ὅπου ἡ λατρεία τῆς θεᾶς (Erycinae) περιεβλήθη μὲ ἰδιαιτέραν λαμπρότητα[1]. Τότε πιθανῶς ἐδημιουργήθη καὶ ἡ παράδοσις, ὅτι τὸ σικελικὸν τοῦτο Ἱερὸν εἶχεν ἐπισκεφθῆ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αἰνείας, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Ρώμην.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ μῦθος περὶ Σικανοῦ Ἔρυκος καὶ τῆς κόρης του Ψωφῖδος ἦτο μᾶλλον αἰτιολογικὸς καὶ ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἐρυκίνης Ἀφροδίτης ἦτο ἀρκαδικῆς καταγωγῆς. Ἦτο δὲ ἡ λατρεία τοῦ Ἔρυκος, ὅπως καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, λατρεία κορυφῆς. Ἄλλωστε ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς *Ἀκραία* (βλ. καὶ κατωτ.) συχνὰ εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τοῦτο πιθανῶς ἤδη ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς (βλ. κατωτ.).

Ἀντίστοιχον, ἐξ ἄλλου, ἦτο καὶ τὸ φαινόμενον τῆς μεταφορᾶς τῆς λατρείας —τῆς αὐτῆς θεᾶς— ἀπὸ τὴν Ἀρκαδίαν εἰς τὴν Κύπρον (Πάφον), ἀναγομένης εἰς τὰ τέλη ὡσαύτως τῆς Β′ χιλιετίας π.Χ.

Γον. Ποικίλα κινητὰ εὑρήματα ἀλλὰ καὶ ἀκίνητα πιστοποιοῦν τὴν ταύτισιν αὐτήν. Τοιαῦτα εὑρήματα (ἐκτενέστερον περὶ αὐτῶν βλ. κατωτ.) εἶναι : α) πήλινα εἰδώλια γυμνῆς ὀρθίας θεᾶς (τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης)· β) πήλινα εἰδώλια ἐνδεδυμένης καὶ καθημένης συνήθως θεᾶς (τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης)· γ) εἰδώλια πήλινα περιστερῶν· δ) ἄλλα, ἀντίστοιχα χηνῶν· ε) μολύβδινον εἰδώλιον ἀετοῦ· στ) πήλινα εἰδώλια σκύλων· ζ) λίθινος ἐλεύθερος στῦλος· η) μέγας πώρινος, πυραμιδοειδοῦς σχήματος ὀμφαλός.

1. ΣΤΡΑΒ. VI 2,6.

Τὴν ὡς ἄνω ταύτισιν, πρὸς τούτοις, ἐνισχύουν ὁμοιότητες λατρευτικῶν πυρήνων τοῦ Ἱεροῦ μὲ ἀντιστοίχους Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ τοῦ Διὸς ἢ ἁπλῶς τοῦ Διὸς ἢ τῆς Ἀφροδίτης, ὅπως εἶναι : τοῦ Λυκαίου, τῆς Δωδώνης, τῆς Ὀλυμπίας[1] τῆς Πάφου, τοῦ Ἔρυκος κ.ἄ.

Ἡ θέσις, ἐπὶ πλέον, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐπὶ ὀρεινοῦ πλατώματος (πίν. 2, 11α), ἤτοι ὀρεινὴ καὶ πλαισιουμένη κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ κορυφῶν (καὶ δρυμοῦ), εἶναι ὅπως περίπου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης —πλαισιουμένης μὲν ἐπίσης ὑπὸ κορυφῶν, τοῦ Τομάρου. Ἀλλ' εὑρίσκετο εἰς ἀρκετὰ μεγαλύτερον αὐτῆς ὑψόμετρον. Συχναζομένη δὲ ὑπὸ Ν.Δ. κυρίως ἀνέμων, φορέων χαμηλῶν συνήθως βαρομετρικῶν φαινομένων[2], ἡ θέσις αὐτὴ συνηγορεῖ, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πάφον, περαιτέρω εἰς τὴν ταύτισιν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου ἡ Ν.Δ. πλευρὰ τοῦ ὀρεινοῦ της ὄγκου, κατερχομένη πρὸς τὸν πεδινὸν χῶρον τῆς Θελπούσης εἶναι περίπου ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, ἡ πρώιμος περίοδος τοῦ ὁποίου, σχετιζομένη καὶ μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διός, συγγενεύει ἴσως μὲ τὴν πρώιμον λατρείαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν[3]. Καὶ δὲν εἶναι ἄσχετος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἐτυμολογικὴ συγγένεια μεταξὺ Θελπούσης (Τελφούσης) καὶ Δελφῶν καὶ τῆς ἐκεῖ νύμφης Τελφούσης[4].

Ἀλλὰ περισσότερον τῶν ἄλλων ὡς ἄνω Ἱερῶν, τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ αὐτὸ ὡς Μαντεῖον, καθότι διέθετε περισσοτέρους τοῦ ἑνὸς ἑκάστου τούτων μαντικοὺς χώρους. Τὰ κέντρα αὐτῶν ἦσαν τὰ ἀκόλουθα[5] : ὁ πώρινος ὀμφαλός, ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς λίθινος στῦλος (ἢ ζεῦγος ἐξ αὐτῶν), ἡ δρῦς, ὁ τρίπους, ἡ Ἱερὰ πηγή, ὁ ἐντὸς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος ἰδιαίτερος μηχανισμός.

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ

Εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν —ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν γένει ἐξέλιξιν— τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται, ὅτι συνετέλεσαν κατ' ἐξοχὴν οἱ ἀκόλουθοι παράγοντες :

1. Περὶ τῆς ὁμοιότητος Δωδώνης Ὀλυμπίας βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης *Α.Ε.* 1959, 126.
2. Βλ. περὶ τούτου ἐκτενέστερον σελ. 243.
3. Βλ. καὶ σελ. 226, 230, 232.
4. *Ὁμ. Ὕμν. Ἀπόλλ.* ΙΙΙ, 244.
5. Ἐκτενέστερον βλ. σελ. 220 κ.ἑ.

Ἡ θέσις του. Κείμενον τὸ Ἱερὸν τοῦτο μεταξὺ τῆς ὁμηρικῆς Στράτου καὶ τῆς Ψωφῖδος, ἰσχυρῶν πόλεων ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, προσεφέρετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, διὰ τὴν συνέλευσιν τῆς ἡγεσίας τῶν ἀρκαδικῶν τούτων κρατῶν, καθὼς πιθανῶς καὶ αὐτῆς ἄλλων πλησιοχώρων ἀρκαδικῶν πόλεων, εἰς περίπτωσιν ἰδίως λήψεως σημαντικῶν ἀποφάσεων, περιλαμβανομένης καὶ τῆς διευθετήσεως τυχὸν μεταξύ των ὁριακῶν διαφορῶν. Εἰς πολλὰ Ἱερά του ἄλλωστε ὁ Ζεὺς ἐξέφραζε τὸ πνεῦμα τῆς κοινοπραξίας, ἰδίως τῶν κατὰ τόπους στρατιωτικῶν ἡγεσιῶν καὶ κυρίως μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Τὰ μέλη τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν, ἰδίως δὲ τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐφέρετο λατρευόμενος ὁ θεὸς αὐτός, εἶχον αὐτὸν ὡς τὴν ἀνωτάτην θεότητά των (μὲ κάποιαν βαθμιαίαν ἐνίοτε ὑποκατάστασίν του ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος)[1]. Ἐχρησιμοποιεῖτο λοιπὸν τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ τὴν τυχὸν σύνοδον τῶν ἡγεσιῶν αὐτῶν καὶ φυσικὸν ἦτο νὰ τυγχάνῃ καὶ διαφόρων δωρεῶν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς θέσεως αὐτῆς δὲν ἦτο ἄλλωστε τυχαία. Εἰς ἀρκετὸν ὑψόμετρον καὶ ἐπὶ ὀρεινῆς τοποθεσίας, προσεφέρετο, ὅπως καὶ ἡ θέσις τοῦ Λυκαίου καὶ ἡ τῆς Δωδώνης ἐπίσης, ὅλως ἰδιαιτέρως διὰ τὴν λατρείαν θεοτήτων τοῦ κεραυνοῦ. Ἡ αἴσθησις τῆς λατρείας αὐτῆς πλανᾶται ἄλλωστε ἐνίοτε καὶ σήμερον ἀκόμη εἰς τὸν χῶρόν του, ὅταν εἰς ὥραν βροχοθυέλλης —κυρίως παρὰ τὴν Ἱερὰν πηγήν, ὅπου καὶ τὰ ὑπόγεια ὑδάτινα ρεύματα— αὐτὸς πλήττεται συνεχῶς ὑπὸ κεραυνῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, συσσωρευόμενα κατ' ἐξοχὴν τὰ βροχοφόρα νέφη, καθὼς κινοῦνται ταχέως ἀπὸ τὰ Ν.Δ., ἀφήνουν τοὺς κρουνούς των ἀνοικτούς, τῇ συνοδείᾳ καταιγισμοῦ ἀστραπῶν καὶ βροντῶν (κεραυνῶν), φαινόμενον τοῦ ὁποίου παρέστημεν μάρτυρες τὸ θέρος τοῦ 1969, ὁπότε παρετηρήθη καὶ τὸ ἑξῆς : Εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱερᾶς πηγῆς εἰς διάστημα περίπου 20′ ἔπεσαν ἄνω τῶν 30 κεραυνῶν. Ἀντιθέτως ὁ χῶρος τοῦ Ἁγίου Πέτρου (τοῦ αὐχένος), ἤτοι τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους ἀλλὰ καὶ τοῦ παρακειμένου τριπλοῦ οἰκήματος, δὲν ἐδέχθη οὔτε ἕνα κεραυνόν. Ἴσως ὁ χῶρος αὐτὸς ἐπροστατεύετο καὶ λόγῳ τῆς ὑφῆς τοῦ ἐδάφους, ἡ ὁποία τοὺς ἀπώθει, ἐνῶ τοὺς προσείλκυε τὸ ὑδάτινον στοιχεῖον τῆς πηγῆς (καὶ τῶν ὑπογείων ὑδατίνων φλεβῶν) τῆς Νεραϊδόρραχης. Ἡ περιοχὴ ἄλλωστε περὶ τὴν πηγὴν αὐτὴν ἐχαρατηρίζετο ὑπὸ ὑπολειμμάτων κεραυνῶν (*κεραυνίων*), ἤτοι λίθων προελθόντων ἐκ τῆς

1. Περὶ τούτου βλ. σελ. 64.

τήξεως τοῦ χώματος εἰς τὸ σημεῖον τῆς πτώσεώς των καὶ τῆς συρρικνώσεώς του ἐν συνεχείᾳ —λόγῳ τῆς ἀναπτυσσομένης μεγάλης θερμότητος— καὶ τῆς μετατροπῆς του εἰς βαρὺν λίθινον βῶλον, ἀποτελούμενον ἀπὸ μεταλλικὰ μόνον στοιχεῖα κυρίως. Οἱ λίθοι αὐτοὶ (πίν. 12α) εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὸ 'Ιδαῖον[1] διὰ καθαρμούς.

"Αλλον οὐσιαστικὸν παράγοντα ἀπετέλει ἡ σύνοπτος θέα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ 'Ιεροῦ, ἰδίως πρὸς Δ., καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ δυνατότης ἐλέγχου μεγάλης ἐκτάσεως, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν πλαισίωσίν του ὑπὸ ἐκτεταμένου (ἱεροῦ) δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ἦτο ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἀπαραβίαστος.

Εἰδικώτερον, ἐξ ἄλλου, ἡ θέσις τοῦ 'Ιεροῦ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸ δρυμοῦ πλησίον παλαιοῦ ὁδικοῦ δικτύου ὑπῆρξεν ἓν ἄλλο ἀκόμη στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἀπετέλεσε συμπληρωματικὸν παράγοντα, ἂν μὴ εἰς τὴν δημιουργίαν τουλάχιστον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ 'Ιεροῦ.

"Αλλοι παράγοντες, συντελέσαντες ὁμοίως εἰς τὴν ἀνάπτυξίν του, ἦσαν καὶ οἱ ἀκόλουθοι :

'Εν πρώτοις, ἦτο ἡ μεγάλη ἐτησία θερινὴ ἑορτὴ[2], ἀγομένη πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς κατὰ τὸ (θερινὸν) ἡλιοστάσιον. 'Η ἑορτὴ αὐτὴ ἀπετέλει πόλον ἕλξεως τῶν κατοίκων τῶν πλησιοχώρων περιοχῶν, ἰδίως τῆς Ψωφῖδος καὶ τῆς Θελπούσης. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ σήμερον μὲ τὴν ἐπιβίωσίν της κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς 'Αναλήψεως.

Τὸ ἔθιμον, τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων καὶ πλοκάμων μαλλιῶν τῶν πιστῶν εἰς τὴν θεάν, κυρίως κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἑορτήν, καὶ ἰδιαιτέρως ὑπὸ νέων γυναικῶν, πιθανῶς[3] καὶ μελλο(ἢ νεο-)νύμφων, ἀλλὰ καὶ τῶν μητέρων των.

'Η ἀνάπτυξις τῆς λειτουργίας τοῦ 'Ιεροῦ ὡς Μαντείου, καὶ μάλιστα ὑπὸ πολλαπλῆν μορφήν. Πιθανῶς εἰς τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ ὑπὸ ἱκανοῦ ἱερατείου διαχείρισις τῆς διοικήσεώς του. Εἰς τὸ ἱερατεῖον τοῦτο ὠφείλετο ἴσως καὶ ἡ εὐρυτέρα διάδοσις τῆς παραδόσεως ὅτι τὸ 'Ιερὸν τοῦτο ἦτο καὶ ὁ τόπος τῆς γεννήσεως τῆς 'Αφροδίτης, δεδομένου ὅτι ἡ θεὰ ἐχαρακτηρίζετο εὐρύτερον ὡς *Λαδωγενὴς*[4] (ὡς μὴ ἔχουσα γεννηθῆ εἰς

1. ΠΟΡΦΥΡ., *Βίος Πυθ.*, 17. Περὶ τῶν ἀρχαίων πληροφοριῶν διὰ τὸ 'Ιδαῖον βλ. ΠΛΑΤΑΚΗ, *Τὸ 'Ιδαῖον ἄντρον* (1965).

2. 'Εκτενέστερον βλ. σελ. 186 κ.ἑ.

3. Βλ. σελ. 201 κ.ἑ.

4. ΗΣΥΧ. λ.

τὴν Κύπρον ἀλλ' εἰς τὴν 'Αρκαδίαν), ἐνῶ ἄλλο, ἐξ ἴσου σημαντικὸν 'Ιερόν της, δὲν ἔχει εὑρεθῆ πλησίον τοῦ Λάδωνος, ἡ κοίτη τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται (ξηρὰ σήμερον λόγῳ τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων) κάτωθεν τῶν Ν.Δ. κρασπέδων τοῦ δρυμοῦ του. 'Η παράδοσις αὐτὴ τῆς εἰς ἀρκαδικὸν ὀρεινὸν 'Ιερὸν γεννήσεως τῆς θεᾶς (παρὰ τὸν Λάδωνα) ἐνετάσσετο τοιουτοτρόπως εἰς τὸ σύνολον τῶν ἀντιστοίχων παραδόσεων περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός[1] καὶ ἦτο παλαιοτέρα τῆς τῆς ἐκ θαλάσσης ἀναδύσεώς της εἰς Κύπρον καὶ Κύθηρα, τὰ ὁποῖα ἦσαν 'Ιερὰ θυγατρικῆς λατρείας[2].

Οἱ μισθοφόροι, πρὸς τούτοις, 'Αρκάδες πολεμισταὶ (ἐκ Ψωφῖδος καὶ Θελπούσης), οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται γενικῶς ὡς φορεῖς ἀφιερωμάτων καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ 'Ιερά[3]. Ἤδη εἰς τὸ Ἔπος οἱ 'Αρκάδες, τοὺς ὁποίους μεταφέρει ὁ 'Αγαμέμνων εἰς τὴν Τροίαν (βλ. ἀνωτ.) διὰ πλοίων του, χαρακτηρίζονται ὡς *ἀγχιμαχηταὶ* καὶ ὡς τοιοῦτοι συνήθως προσλαμβάνονται καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν. Κατ' ἐξοχὴν δὲ μισθοφόροι ἐγίνοντο οἱ 'Αζᾶνες —εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τῶν ὁποίων εὑρίσκετο καὶ τὸ 'Ιερὸν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν— καὶ τοῦτο κυρίως ἐξ αἰτίας τοῦ ἀγόνου ἐδάφους των (πρβλ. *ἀζαναῖον κακόν*), διακρινόμενοι εἰς τὰ ξένα στρατεύματα διὰ τὴν ἀντοχὴν καὶ τὴν ἀνδρείαν των.

Τέλος, ἡ παρουσία μολύβδου εἰς τὴν ἐν γένει περὶ τὸ 'Ιερὸν περιοχήν. Οἱ ὄγκοι μολύβδου καὶ τὰ μεγάλα τεμάχια ἐλασμάτων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς μέρη τοῦ 'Ιεροῦ (πίν. 12β,13,14), ὑποδηλοῦν ὅτι ἐγίνετο κάποια ἐκμετάλλευσίς του μᾶλλον εἰς αὐτὸ καὶ ὅτι δὲν ἀνῆκον δηλαδὴ εἰς εἰσαγόμενον εἶδος, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπεθηκεύετο, πρὸς παροχὴν χρησμῶν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἓν ἔλασμα εὑρέθη εἰς τὸ 'Ιερὸν φέρον ἐπιγραφὴν χρησμοῦ. 'Εξ ἄλλου, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐγίνετο καὶ πρὸ ἐτῶν τῆξις χωμάτων εἰς μερικὰ σημεῖα τῆς κάτωθεν (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ 'Ιεροῦ) πλαγιᾶς τοῦ δρυμοῦ, μὲ πρωτόγονα μέσα, διὰ τὴν παραγωγὴν μικρῶν ποσοτήτων μετάλλου. 'Επὶ πλέον, μετ' ἐπιμονῆς ἀναφέρεται ἡ παράδοσις ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ '21 ἐγίνετο προμήθεια ἐκ τοῦ 'Αγίου Πέτρου μολύβδου εἰς τὴν Δημητσάναν (ὅπου τὸ «μπαρουτάδικο» τοῦ 'Αγῶνος) πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. 'Αναφέρεται δέ ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἐκ μολύβδου ἐπικάλυψις τῆς στέγης τοῦ

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus*, III, 150.
2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 57 κ.ἑ.
3. Βλ. TOMLINSON, *The Greek Sanctuaries* (1967), 119.

ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου μετεφέρθη τότε εἰς τὴν Δημητσάναν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ μόλυβδος, τοπικῆς παραγωγῆς καὶ ἐμπορεύσιμον εἶδος, ἀπετέλει ἴσως καὶ κάποιαν πηγὴν πλουτισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὴν ἐκμετάλλευσίν του θὰ εἶχε τὸ εἰς αὐτὸ Ἱερατεῖον πιθανῶς. Ἀλλὰ φαίνεται ἐπίσης: ἢ ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὴν γραφὴν ἐρωταποκρίσεων, ὅπως συνέβαινεν εἰς ἄλλα Μαντεῖα, καὶ δὴ εἰς τὸ τῆς Δωδώνης, ἢ ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς πολὺ περιωρισμένον βαθμὸν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, διὸ καὶ δὲν εὑρέθη οὔτε ἕν, μικρὸν ἔστω, ἔλασμα, μὲ ἐπιγραφὴν χρησμοῦ. Ἴσως ἡ διαδικασία αὐτὴ νὰ ἐγίνετο εἰς τὸ Ἱερὸν δι' ἄλλου μέσου, φθαρτοῦ καὶ περισσότερον εὐτελοῦς· καὶ πρὸς τοῦτο νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ φλοιοὶ δρυός[1]. Δὲν φαίνεται, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο δι' ἄλλον τρόπον μαντείας (ὅπως σήμερον εἰς τὸν λεγόμενον Κλήδωνα)[2], καὶ δὴ χυνόμενος εἰς μικρὰ τεμάχια (βώλους) ἐντὸς ὕδατος, διότι δὲν εὑρέθησαν τοιαῦτα μικρὰ τεμάχια.

ΤΑ ΚΥΡΙΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

ΣΥΝΟΨΙΣ

Τὰ διατηρηθέντα λείψανα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ διακρίνονται τελικῶς εἰς τὰ ἀκόλουθα σύνολα :

1ον. Τοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένους) ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Δ. αὐτοῦ τελεστηρίου. Τὸ σύνολον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ πρὸ τὸ Ζαρκάδι μέρος (τοῦ διασέλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

2ον. τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ν. αὐτῆς μεγάλου βάθρου τοῦ βωμοῦ. Τὸ σύνολον τοῦτο ἦτο εἰς τὸ μέσον περίπου (τοῦ διασέλλου καὶ) τοῦ Ἱεροῦ.

3ον. Τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος —καὶ τῆς πρὸς Δ, αὐτοῦ χαμηλῆς δεξαμενῆς. Τοῦτο εὑρίσκετο εἰς τὸ πρὸς τὴν Νεραϊδόρραχην μέρος τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ διασέλλου).

4ον. Τῆς Ἱερᾶς πηγῆς καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς πρὸς τὸ τριπλοῦν οἴκημα ἐξικνουμένου ὑδραγωγείου της. Τοῦτο ἐξετείνετο ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ Ἱεροῦ πλευρᾶς τῆς Νεραϊδόρραχης.

5ον. Τοῦ σταδίου, τοῦ κειμένου πρὸς Β. τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου

1. Ὅπως καὶ εἰς τὴν Πραίνεστον: ΚΙΚΕΡ, *de div.* II 85.
2. Βλ. σελ. 187.

συνόλου ἤτοι τοῦ (τεμένους) ναοῦ, τοῦ τελεστηρίου καὶ τῆς ἱερᾶς ὁδοῦ, καὶ χαμηλότερον αὐτῶν.

Εἰς τὰ σύνολα ὅμως αὐτὰ θὰ πρέπῃ νὰ προστεθῇ καὶ ἓν ἄλλο δευτερεῦον, τὸ ὁποῖον ἐπεσημάνθη ἀλλὰ δὲν ἠρευνήθη :

6) Ἡ κατασκευή, κινητὰ λείψανα τῆς ὁποίας μόνον ἦλθον εἰς φῶς εἰς τὸν ἄνωθεν τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Ζαρκαδιοῦ ἀγρὸν (βᾶσσαν, βλ. ἀνωτ.), ταυτιζομένη μὲ Ὠδεῖον. Ἐπίσης θὰ πρέπῃ νὰ προστεθῇ καὶ ἓν ἄλλο ἀκόμη:

7) Τὸ ὑπόγειον σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἄνοιγμα ὀροφῆς διεπιστώθη κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (περὶ τὰ 50μ. ἐξ αὐτοῦ), μεγάλου βάθους (ὅπως ἐφαίνετο ἐκ τῆς ρίψεως λίθων ἐντὸς αὐτοῦ). Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ὑπογείου μέρους τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται ἀκριβῶς εἰς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν κάτωθεν τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Τὸ σπήλαιον τοῦτο χρήζει ἰδιαιτέρας ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, ὅπως χρήζει ἐρεύνης τὸ στάδιον καὶ τὸ ᾠδεῖον.

ΚΥΡΙΟΙ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΙ - ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΠΥΡΗΝΕΣ

ΣΥΝΟΨΙΣ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐνετοπίσθησαν λατρευτικὰ σύμβολα, ἐπέχοντα τὴν θέσιν λατρευτικῶν μαντικῶν πυρήνων, εἴτε αὐτούσια εἴτε ἐκ λειψάνων των. Αὐτὰ εἶναι :

1ον. Μεγάλη πωρίνη πέτρα, ἑδραζομένη ἐπὶ τετραγώνου ὑπογείου βάθρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε ζεῦγος θηκῶν. Εἶχε σχῆμα πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ καὶ ἦτο ἐντὸς τοῦ τεμένους (στεγασθεῖσα ἐντὸς τοῦ ναοῦ).

2ον. Τρίπους, τοῦ ὁποίου ἐσώθη τὸ λίθινον *τριποβάκιον* (βάθρον) εἰς τὸ τελεστήριον.

3ον. Ὑψηλός, ἐλεύθερος, λίθινος στῦλος (ἢ ζεῦγος τοιούτων στύλων), σωθεὶς εἰς τεμάχια, εὑρεθέντα εἰς τὸν πλησίον καὶ ἐντὸς τοῦ τεμένους (ναοῦ) χῶρον.

4ον. Μαντικὴ δρῦς, τῆς ὁποίας εὑρέθη ὁ λάκκος πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

5ον. Ἱερὰ πηγή, ὑπερκειμένη (εἰς τὰ Ν.Α.) τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς Νεραϊδόρραχης. Τὰ ὕδατά της διωχετεύοντο δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ (καὶ φρεατίων) εἰς τὸ τριπλοῦν οἴκημα καὶ τὴν κάτωθέν του δεξαμενήν. Πρὸ τῆς

καθόδου των εἰς τὴν δεξαμενὴν αὐτὴν ὑπῆρχε καὶ ἰδιαίτερος μηχανισμὸς ἀναμείξεώς των μὲ κάποιο ἄλλο ὑγρόν, πρὸς παροχὴν κάποιας μαντείας πιθανῶς.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι δευτερεύοντες, πυρῆνες, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω ἐκτενῶς. Τοιοῦτος πυρὴν ἦτο, λόγου χάριν, ἡ στήλη, προσδιορισθεῖσα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

ΜΕΡΟΣ Β

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΣΤΑΣΙΟΥ

Η ΘΕΑ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

ΑΡΧΙΚΗ ΥΠΟΣΤΑΣΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΤΗΣ

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ παρ' αὐτὸ δρυμοῦ ἐλατρεύετο[1] ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, καὶ δή: ὡς πρεσβυτέρα (οὐρανία) ἀφ' ἑνὸς καὶ ὡς νεωτέρα (πάνδημος) ἀφ' ἑτέρου. Πρὸς τούτοις, φαίνεται, ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεύς, ἀλλ' ἀνεικονικῶς μόνον.

ΚΥΡΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη προκύπτει ἐκ τῶν ἑξῆς στοιχείων :

Ἐν πρώτοις, τοῦτο εὑρίσκετο ἐντὸς μεγάλου δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστὸς ὡς *δρυμὸς Ἀφροδίσιον* (ἤτοι δρυμὸς μὲ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, βλ. ἀνωτ.). Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο εἰς τὴν γειτονικὴν (πόλιν) Ψωφῖδα μὲ τὸ θεοφόρον ἐπίθετον, ὅπως ἤδη ἀναφέρθη, *Ἐρυκίνη* = Σώτειρα, καὶ ἑπομένως ὡς πολιοῦχος. Τοῦτο ἦτο ἀντίστοιχον τοῦ ἐπιθέτου *Ἐρυμία* (βλ. κατωτ.). Δεδομένου δὲ ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω (πόλιν) Ψωφῖδα ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς περιωρίζετο εἰς ἁπλοῦν ναόν, θεωροῦμεν ὅτι ὁ ναὸς αὐτὸς ἀπετέλει ἀστικόν, οὕτως εἰπεῖν, παράρτημα τοῦ μεγάλου ὀρεινοῦ (κορυφῆς) Ἱεροῦ της, τὸ ὁποῖον καὶ ἀπετέλει, καθ' ὃ μέτρον καὶ τὸ Ἰδαῖον (ἄντρον) τῆς Κρήτης τοῦ Μίνωος, τὸ κυρίως εἰς τὴν περιοχὴν θρησκευτικὸν κέντρον. Ἦτο δὲ τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ Ἱερόν, ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἰς Ἅγιον Πέτρον. Ἡ λατρεία ὅμως τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἦτο πολυσχιδὴς καὶ τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἀκολούθων στοιχείων, τὰ ὁποῖα καὶ περαιτέρω ἀποδεικνύουν τὴν λατρείαν της εἰς αὐτό.

1. Περὶ τῶν ἀρκαδικῶν λατρειῶν βλ. IMMERWAHR, Mythen und Külte Arkadiens· καὶ JOST, Sanctuaires et cultes d' Arcadie, *E.L. Pelop.* IX: ἡ μελέτη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶχε καταστῆ προσιτή, ὅταν ἐστοιχειοθετεῖτο ἡ παροῦσα ἐργασία.

Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὑρέθησαν πήλινα (καὶ ἓν μολύβδινον) εἰδώλια πτηνῶν, μερικὰ τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζονται ἀνέτως ὡς εἰδώλια περιστερῶν, (πίν. 15δ), προερχόμενα κυρίως ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ βωμοῦ. Ὅπως εἶναι γνωστόν, τὸ πτηνὸν αὐτό, ἡ περιστερά, θεωρεῖται γενικῶς ἱερὸν πτηνὸν τῆς Ἀφροδίτης. Ἔχει ὅμως ὑποστηριχθῇ[1], ὅτι τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς. Ἀλλ' ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ κατωτέρω, ἡ λατρεία τῶν δύο τούτων θεοτήτων ἦτο κοινὴ ἀρχικῶς, καὶ ὀρεινῆς μάλιστα προελεύσεως· καὶ ἑπομένως οἱ ἱεροὶ (ἀνοικτοὶ) ὀρεινοὶ χῶροι των φυσικὸν ἦτο νὰ συχνάζωνται ὑπὸ ἀγρίων περιστερῶν, γνωστῶν θαμώνων τοιούτων περιοχῶν[2]. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ παρουσία τῶν εἰδωλίων περιστερῶν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἀφοῦ καὶ ὁ δρυμὸς ἦτο ἐνδεικτικὸς τῆς λατρείας της. Ἐνδεικτική, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ ἡ σχετικὴ μνεία τῶν ἱερῶν περιστερῶν εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας) - Διώνης, ἀφοῦ καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ (Δωδώνη) ἦτο ἀφιερωμένον εἰς αὐτήν, ἐνῶ ἦτο καὶ Ἱερὸν τοῦ Διὸς συγχρόνως.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν βωμὸν κυρίως, εὑρέθησαν καὶ πήλινα εἰδώλια (πίν. 15γ, 16βα) χηνῶν, ὁμοίως ἱερῶν πτηνῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς, ἡ ὁποία συχνὰ εἰκονίζεται ἐποχουμένη αὐτῶν[3]. Τὰ πτηνὰ αὐτὰ διακρίνονται : ἐκ τοῦ χονδροῦ λαιμοῦ των, τῆς βραχείας καὶ ὀγκώδους κεφαλῆς —μὲ τὸ χονδρὸν κατὰ τὴν βάσιν ράμφος καὶ τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος μὲ αὐτήν— καὶ ἐκ τῶν πτερύγων, αἱ ὁποῖαι φθάνουν ἕως τὴν ρίζαν τῆς οὐρᾶς, καθὼς καὶ ἐκ τῶν σκελῶν, τὰ ὁποῖα φύονται ἐκ τοῦ μέσου τοῦ σώματος[4].

Εἰς τὸ αὐτὸ Ἱερὸν εὑρέθη, πρὸς τούτοις, καὶ ἓν (μολύβδινον) εἰδώλιον ἀετοῦ (πίν. 15β), ἐμψύχου συμβόλου τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν[5].

Ἀρχικῶς ὅμως, ὅπως πρόκειται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ ἔχει ἤδη ἀναφερθῇ, τὸ πτηνὸν αὐτὸ ἦτο πιθανῶς ζῶν σύμβολον καὶ τῆς (προϊστορικῆς) Ἀφροδίτης. Ἡ θεὰ ὅμως αὐτὴ ἐθεωρεῖτο κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς

1. PARKE, *Oracles of Zeus* (1967), κεφ. 2.

2. Ὅτι ὁ Ζεὺς ἐλατρεύετο εἰς ὄρη κυρίως βλ. ROSCHER *M.L.* VI, 567· καὶ NILSSON *Gesch. Griech. Rel.,* 394.

3. Πβλ. *A.R.V.* (1942), 575 καὶ 770.

4. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, 24 (1934) 587, λ. «χήν».

5. Ἀρ. 434 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

χρόνους ἰδιαιτέρως θεία προστάτις τῶν περιστερῶν καὶ τῶν χηνῶν. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι οἱ διιπετεῖς οἰωνοὶ κατὰ τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν θεάν[1], ἐπιστεύετο ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπ' αὐτῆς, ἀφηνομένου νὰ νοηθῆ ὅτι ἡ ἰδία ἡ θεὰ αὐτὴ ἦτο κατ' ἐξοχὴν καὶ θεὰ τῆς μαντικῆς. Θεὰ τῆς μαντικῆς (προφῆτις) ἦτο καὶ ἡ ἡ ρωμαϊκὴ ὁμόλογός της, ἡ Juno (ταυτιζομένη μὲ τὴν Ἥραν, βλ. κατωτ.), ὡς Moneta.

Ἀντίστοιχα πτηνὰ παρατηροῦνται ἄλλωστε εἰς κρητομυκηναϊκὰ ἔργα, εἰκονίζοντα ἱερὰ κορυφῆς, τοῦ γνωστοῦ τριμεροῦς τύπου. Οὕτω: Κατὰ τὸν Μαρινᾶτον[2], ἐπὶ τῶν γνωστῶν, μὲ τριμερῆ Ἱερά, χρυσῶν ἐλασμάτων (πίν. 15α) τῶν Μυκηνῶν (ἐκ τῶν καθέτων τάφων τοῦ Schliemann) παρατηροῦνται ἀετοί, ἐνῶ τὰ πτηνὰ αὐτά, κατὰ τὴν Simon[3] εἶναι χῆνες. Χῆνες δέ, κατ' αὐτήν, εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ (πίν. 19β) ἐπὶ τῶν γυμνῶν γυναικείων μορφῶν ἄλλων χρυσῶν ἐλασμάτων[4] (ἐκ τῶν αὐτῶν τάφων). Κατ' αὐτήν, καὶ αἱ ἐν λόγῳ γυμναὶ (τυποποιημέναι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν) μορφαὶ εἰκονίζουν τὴν προϊστορικὴν Ἀφροδίτην[5]. Ἐξ ἄλλου, χῆνες μᾶλλον ἢ ἀετοὶ εἶναι καὶ τὰ πτηνὰ τὰ ὁποῖα ὑπερίπτανται τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ Ζακρου[6] (βλ. κατωτ.), τὸ σχετικὸν μέγεθος τῶν ὁποίων δὲν ἀποτελεῖ πρόβλημα, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ μῆκος τῶν χηνῶν ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸ ἓν μέτρον. Ἀετός, ὅμως παρατηρεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος[7] (πίν. 21β) παρὰ τὴν εἰκονιζομένην ἔνθρονον θεάν, ἡ ὁποία, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ, εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν προϊστορικὴν πρεσβυτέραν (οὐρανίαν) Ἀφροδίτην (Διώνην). Τέλος, χῆνες ἢ ἀετοὶ ἀλλὰ καὶ περιστεραὶ παρατηροῦνται ἐπὶ τῶν παραστάσεων τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου[8]. Σημειωτέα, ὅμως, καὶ ἡ γνωστὴ παρουσία χηνῶν εἰς τὸ Καπιτώλιον, ἱερῶν πτηνῶν τῆς ρωμαϊκῆς θεᾶς Juno ἀντιστοίχου μορφῆς τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εὑρέθησαν ἐπίσης καὶ δύο πήλινα εἰδώλια σκύλων (πίν. 15ε, 18β), τὸ ἓν σωζόμενον μερικῶς μόνον[9]. Οἱ

1. V,4.
2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - HIRMER, *Kreta und das mykenische Hellas*, (1959) εἰκ. 205.
3. *Die Götter der Griechen* (1969), 226.
4. *Αὐτόθι.*
5. *Αὐτόθι.*
6. Βλ. HOOD, *The Minoans* (1971), εἰκ. 114.
7. MARINATOS - HIRMER., *ἔ.ἀ.*, πίν. 207 ἄνω.
8. Βλ. σελ. 233, σημ 5, πίν. 31, 143γ, ἀριστερά.
9. Ἀρ. 217 καὶ 24.

σκῦλοι ἐθεωροῦντο ὡσαύτως κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ ζῶα τῆς 'Αφροδίτης[1] εἰς τὸν Ἔρυκα τῆς Σικελίας, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δὲ ἡ λατρεία ἦτο πιθανώτατα θυγατρικὴ λατρεία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἡ σχέσις αὐτή, τοῦ σκύλου καὶ τῆς θεᾶς[2], ἀνάγεται πιθανῶς ἀμέσως εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἐμμέσως πολὺ ἐνωρίτερον ἴσως, χαρακτηρίζουσα τὴν θεὰν αὐτὴν κατ' ἐξοχὴν ὡς θεὰν τοῦ κυνηγίου. Ὁ γνωστὸς πήλινος κυκλικὸς οἰκίσκος τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου[3] μὲ ὁμοίωμα τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐντὸς αὐτοῦ παρουσιάζει ὡς φύλακα καὶ ζῶν σύμβολόν της, ἐπὶ τῆς στέγης (παρὰ τὸ ὀπαῖον), μορφὴν σκύλου πιθανῶς. Ἐνδέχεται δὲ ἡ θεὰ αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ προϊστορικὴ 'Αφροδίτη — μᾶλλον ἢ ἡ Ἄρτεμις — ὡς θεὰ τῆς φύσεως.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα πήλινα εἰδώλια ζώων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, ἀποκαλυφθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, μαρτυροῦν τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς. Αὐτὰ εἶναι: Ἐν πρώτοις, πήλινον εἰδώλιον ἀγριοχοίρου (πίν. 18γ, δ)[4]. Γενικῶς τὰ ἄγρια ζῶα (θηρία) ἐθεωροῦντο, κατὰ τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον[5] ὅτι εἶχον δαμασθῆ ὑπὸ τῆς 'Αφροδίτης, μαζὶ μὲ τὰ φῦλα τῶν *καταθνητῶν ἀνθρώπων*. Ὁ δὲ ἀγριόχοιρος ὡς θηρίον, καὶ μάλιστα τῶν πλησίον δασῶν, καὶ δὴ τοῦ Ἐρυμάνθου, ἀλλὰ καὶ τοῦ πλησίον ἐπίσης Σόρωνος δρυμοῦ, φυσικὸν ἦτο νὰ ἦτο προσφιλὴς καὶ εἰς τὴν θεὰν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ. Σημειωτέον σχετικῶς, ὅτι μεταξὺ τῶν λειψάνων ὀστῶν ζώων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, περιλαμβάνονται καὶ χαυλιόδοντες ἀγριοχοίρου[6] (πίν. 148δ). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐξ ἄλλου, ἱερὸν ἄγριον μικρὸν ζῶον τῆς θεᾶς ἦτο καὶ ὁ ἀκανθόχοιρος, πήλινον εἰδώλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 18α) εὑρέθη ἐπίσης εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό[7]. Ἄλλωστε καὶ ἄλλα μικρὰ ἄγρια ζῶα ἐθεωροῦντο ἱερὰ ζῶα τῆς θεᾶς 'Αφροδίτης, ὅπως: ἡ χελώνη, ἐμφανιζομένη ὑπὸ τὸ γνωστὸν ἄγαλμά της—τῆς οὐρανίας (τοῦ Φειδίου) 'Αφροδίτης—εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἤλιδος[8],

1. LANGLOTZ, Aphrodite in den Gärten, *Sitz. Ber. Heidelb. Akad. Wiss.* 1953 - 54, 91.
2. Περὶ τῶν ἱερῶν ζώων τῆς 'Αφροδίτης βλ. *αὐτόθι* 47, σημ. 27.
3. SIMON *ἔ.ά.*, εἰκ. 57.
4. 'Αρ. 795, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
5. V 4.
6. Βλ. σελ. 207.
7. 'Αρ. 218 ἐκ τοῦ χώρου πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου.
8. ΠΑΥΣ. VI 25.1.

θαμὼν τοῦ ὡς ἄνω δρυμοῦ (Σόρωνος)[1] πλησίον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ της· καὶ ὁ ποντικός, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸν θρόνον της (ὡς οὐρανίας), εἰς νομίσματα τῆς Κιλικίας[2]. Δὲν ἀποκλείεται ἑπομένως, πλὴν τῶν ἡμέρων ζώων, νὰ προσεφέροντο καὶ ἄγρια ζῶα ὡς θυσία πρὸς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ὅπως δηλαδὴ συνέβαινε καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῆς Λαφρίας[3] εἰς τὴν γειτονικὴν πόλιν τῶν Πατρῶν (καὶ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ἀκαρνανίαν), κατ' ἔθιμον βορειοτέρας πιθανῶς καταγωγῆς.

Ὡς ἥμερον ζῶον τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἐδῶ καὶ ὁ χοῖρος, πήλινον εἰδώλιον τοῦ ὁποίου (πίν. 16γ) εὑρέθη ἐπίσης εἰς αὐτό[4]. Ἡ εὕρεσις τοῦ εἰδωλίου τούτου ὑποδηλοῖ, ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἠκολουθεῖτο ἡ παράδοσις ἐκείνη, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ χοῖρος ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν ζῶον εἰς τὴν Ἀφροδίτην, καὶ δὴ τὴν Παφίαν, καὶ ὄχι ἡ ἀντίθετος παράδοσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ζῶον τοῦτο ἀπεκλείετο ἐκ τῶν τιμῶν τῆς θεᾶς αὐτῆς[5]. Ἡ πρώτη παράδοσις πιθανῶς ἦτο ἀρκαδικὴ καὶ Β.Δ. γενικῶς, ἐνῶ ἡ δευτέρα ἦτο ἰωνικὴ - ἀθηναϊκή. Σημειοῦται σχετικῶς, ὅτι ὁ χοῖρος, μετὰ τὸν σκύλον, ἦτο ἀπὸ τὰ πρῶτα ζῶα, τὰ ὁποῖα ἐξημέρωσεν ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὲ χοῖρος φαίνεται, ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο ἐπὶ μακρὸν διάστημα εἰς τὰ παραδοσιακὰ κοινὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν[6].

Μνημονευτέα ἐπίσης, μεταξὺ τῶν ζώων, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, καὶ τὰ αἰγοπρόβατα, εἰδώλια τῶν ὁποίων δὲν εὑρέθησαν μὲν εἰς αὐτό, εὑρέθησαν ὅμως λείψανα ὀστῶν (πίν. 148), ἐκ τῶν θυσιῶν[7] καὶ τῶν ἱερῶν δείπνων.

Τέλος, μνημονευτέοι εἶναι οἱ ἵπποι, οἱ ὁποῖοι προσεφέροντο εἰς τὴν θεὰν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Πήλινα εἰδώλια τούτων (πίν. 17) εὑρέθησαν εἰς αὐτό, καὶ μάλιστα ἀρκετά[8], εἶναι δὲ τῶν πρωΐμων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀρχαϊκῶν χρόνων. Τὰ εἰδώλια αὐτά, ὡς καὶ χάλκινον ἐξάρτημα χα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 23. 8.
2. *Ph. Z + N* 41(1931), 217 - 218, ἀρ. 51, πίν. XIII· *S.N.G.* ἀρ. 5758.
3. ΠΑΥΣ. VII 18,11, βλ. καὶ σελ. 95.
4. Ἀρ. 37 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.
5. Βλ. ΑΘΗΝ. 26A : *ἐν τῇ Κύπρῳ οὕτω φιληδεῖ ταῖς ὑσὶν Ἀφροδίτη. Ὅτι δ' ὄντως Ἀφροδίτῃ ὗς θύεται μαρτυρεῖ Καλλίμαχος ἢ Ζηνόδοτος : καὶ ΑΡΙΣΤ.* Ἀχαρν. 794 : *...ἀλλ' οὐχὶ χοῖρος τ' Ἀφροδίτῃ θύεται.* πβλ. καὶ ΠΑΥΣ. II 10,4.
6. Πβλ. τὰ σπαρτιατικὰ συσσίτια καὶ τὰ δεῖπνα τῶν πολεμιστῶν - ἡρώων τῶν Σκανδιναβῶν.
7. Βλ. σελ. 207, 210, 217.
8. Εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον κυρίως.

λινοῦ[1] (πίν. 114 β), ὑποδηλοῦν, ὅτι ὑπῆρχε παλαιὸς δεσμὸς τῆς θεᾶς μὲ τοὺς ἵππους· καὶ ὅτι ὁ δεσμὸς αὐτός, ἔντονος ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν, διετηρεῖτο ἀκόμη μέχρι τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, ἐνῶ εἰς τὰ πλεῖστα ἄλλα μέρη εἶχεν, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίτερον, μονοπωληθῆ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, ὀδόντων ἵππου εἰς τὸ Ἱερόν, μεταξὺ τῶν λειψάνων ζώων, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο πρὸς τὴν θεὰν (καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανῶς καὶ εἰς τὰ ἱερὰ δεῖπνα), μαρτυρεῖ (πίν. 148) τὴν ὡς ἄνω συνέχισιν τοῦ δεσμοῦ αὐτοῦ, ἵππου καὶ θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Μνημονευτέοι ὡσαύτως ὡς ἱερὰ ζῶα τῆς θεᾶς καὶ οἱ ταῦροι, εἰδώλια τῶν ὁποίων ἐπίσης εὑρέθησαν (πίν. 17) εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Τὴν σχέσιν ταύρου καὶ θεᾶς, μαρτυροῦν καὶ ἀρχαῖαι πληροφορίαι : διὰ τοῦ ζώου αὐτοῦ ἐχαρακτηρίζετο ἡ θεὰ[2] ἀλλὰ καὶ ἐλατρεύετο μὲ τὸ ἐπίθετον *ταυροπόλος*[3]. Ταῦροι, κάπροι, περιστεραὶ καὶ ἵπποι χαρακτηρίζουν καὶ τὴν λατρείαν της εἰς Δωδώνην[4].

Ἐνδεικτικὰ ὅμως τῆς λατρείας τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι τὰ πήλινα γυναικεῖα εἰδώλια ἀγαλμάτια, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς αὐτό, ἀρκετὰ εἰς ἀριθμόν. Τὰ εἰδώλια αὐτὰ ἐμφανίζονται εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. —προηγοῦνται τούτων μερικὰ εἰδώλια ἵππων— καὶ φαίνεται νὰ ἐκλείπουν ἐντελῶς κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., μειούμενα ἐν τῷ μεταξὺ αἰσθητῶς εἰς ἀριθμὸν κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.

Τὰ γυναικεῖα αὐτὰ εἰδώλια διακρίνονται εἰς δύο τύπους : α) ὀρθίας· καὶ β) καθημένης μορφῆς.

Τὰ πρῶτα εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι εἰκονίζουν τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (κόρην), ὄχι ὅμως πάντοτε, διότι ὡς πρεσβυτέραν (Οὐρανίαν) τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὴν Ἦλιδα ὁ Φειδίας εἶχεν, ὡς γνωστόν, εἰκονίσει ὀρθίαν. Εἶχεν ὅμως ἐνδύσει αὐτὴν κατὰ τρόπον μητρικόν. Ὀρθία δὲ καὶ ἀντιστοίχως ἐνδεδυμένη εἰκονίζεται καὶ ἡ μητρικὴ ὁμόλογός της (βλ. κατωτ.) ἡ Ἀστάρτη (οὐρανία). Τὰ δὲ ἄλλα εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἰκονίζουν, κατὰ κανόνα, τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην.

Ἐκ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν πάντως ἀποκλειστικὸς τύπος τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ τύπος[5] τῆς ὀρθίας καὶ

1. Ἀρ. 366 εἰκ. ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.
2. ΘΕΟΚ. 27 - 63.
3. ΣΧΟΛ. Διον. Περ. 609.
4. Βλ. ΔΑΚΑΡΗ. Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης, *Α.Ε.* 1959, 128 κ.έ.
5. Πβλ. ἀρ. 30 ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἀρ. 686 τοῦ Ν ἀναλημματικοῦ τοίχου.

γυμνῆς θεᾶς (πίν. 19α, δ) Οἱ ἄλλοι δὲ γυναικεῖοι τύποι εἰδωλίων τοῦ Ἱεροῦ, εἴτε ὀρθίας εἴτε καθημένης μορφῆς, ἤτοι οἱ τύποι γενικῶς τῆς ἐνδεδυμένης θεᾶς, εἶναι κοινοὶ τύποι χαρακτηρίζοντες καὶ ἄλλην θεὰν εἰς ἄλλα Ἱερά.

Τὰ ἐν λόγῳ εἰδώλια (γυμνῆς θεᾶς) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶναι πάντως ἐπιπεδόγλυφα, ἤτοι ἀνάγλυφα ἐπὶ (πηλίνης) πλακός. Εὑρέθησαν δὲ ὅλα ἀκέφαλα, διότι εἶχον κατὰ τὸν λαιμὸν θραυσθῆ. Διετήρουν, ἐξ ἄλλου, ὡραῖον γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ ἔχει ἐξαφανισθῆ. Εἶχον δὲ σαφῆ ἔνδειξιν τοῦ (γυναικείου) στήθους (πίν. 19α, δ). Εἰς μίαν περίπτωσιν[1] ὅμως τὸ εἰδώλιον ἐστερεῖτο παντελῶς τοιούτου στήθους, ἐνῶ ἡ ἥβη του κατὰ τὸν καθαρισμὸν εἶχε καταστραφῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ἐθεωρήθη ἀρχικῶς ὅτι ἦτο ἀνδρικόν[2]. Ὁπωσδήποτε ἡ ταύτισις τοῦ εἰδωλίου τούτου μὲ ἀνδρικὴν μορφὴν εἶναι προβληματική. Ἀλλὰ προβληματικὴ σχετικῶς εἶναι καὶ ἡ ταυτισίς του μὲ γυναικείαν μορφήν.

Ὁ τύπος αὐτὸς εἰδωλίων, τῆς γυμνῆς θεᾶς, εἶναι γνωστὸς κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ. ἀπὸ διάφορα ἑλληνικὰ Ἱερὰ καὶ θεωρεῖται ἀνατολικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν εἰς τὴν Παλαιστίνην (πίν. 19γ 1-2) ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Β′ χιλιετίας[3] π.Χ. Εἰκάζεται δὲ ὅτι εἰκονίζει τὴν ἀνατολικὴν θεὰν Ἀστάρτην, ὁμόλογον της ἑλληνικῆς Ἀφροδίτης, νεωτέραν καὶ πρεσβυτέραν ἐπίσης.

Μεταξὺ ὅμως τῶν ἑλληνικῶν τούτων ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν παλαιστινιακῶν ἀφ' ἑτέρου ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος διαφορά. Τὰ πρῶτα παρουσιάζουν τὴν Ἀφροδίτην γυμνὴν καὶ μὲ τὰ χέρια κατὰ μῆκος τοῦ σώματος, ἐνῶ τὰ ἄλλα παρουσιάζουν τὴν Ἀστάρτην μὲ τὰ χέρια: α) καμπτόμενα κατὰ τὸν ἀγκῶνα, φερόμενα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ κρατοῦντα τοὺς μαστούς (πίν. 19 γ1), κορινθιακὸν ὅμως εἰδώλιον παρουσιάζει μικτὸν τύπον: τὸ ἓν χέρι μόνον κατὰ μῆκος τοῦ σώματος καὶ τὸ ἄλλο ἐπὶ τοῦ μαστοῦ[4]· β) ὑψωμένα ἀπὸ τῶν ἀγκώνων καὶ φέροντα ἄνθη (πίν. 19γ2)· καὶ γ) ἐπὶ τῆς ἥβης[5].

Τὰ πλεῖστα πάντως τῶν ἐν λόγῳ ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων θεωροῦνται κρητικῆς προελεύσεως[6], φέρουν δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκτινωτὸν στέμ-

1. Ἀρ. 25, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.
2. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας* (1978), 108 εἰκ. 60.
3. ALBRIGHT, *Archaeology of Palestine,* Pel· A 199, 107 εἰκ. 27, ἀρ. 3 καὶ 5.
4. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours* (1957), 343.
5. Βλ. ALBRIGHT, εἰκ. 27 *ἔ.ἀ.*
6. Βλ. BOARDMAN, *The Greeks Overseas* (1964), 98, εἰκ. 21 b, e.

μα, μὲ ὄρθια, λογχοειδῆ δηλαδή, φύλλα. Τὸ αὐτὸ περίπου στέμμα παρουσιάζουν καὶ τὰ ἀντίστοιχα παλαιστινιακὰ εἰδώλια τῆς Ἀστάρτης (βλ. ἀνωτ.).

Τὸ στέμμα ὅμως αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀπωτέραν μυκηναϊκὴν καταγωγήν, διότι ἀπαντᾷ κατὰ τὴν Πρώιμον Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καὶ συνεχίζεται, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τὴν Ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν[1], μεταβιβαζόμενον (εἰς τὴν Παλαιστίνην), πιθανῶς ὡς στέμμα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης (πίν. 19γ).

Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον τὸ στέμμα αὐτό τῆς Ἀστάρτης, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιαν μυκηναϊκὴν διείσδυσιν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διασπορᾶς. Καὶ ἡ γυμνότης τῆς θεᾶς αὐτῆς, ὅπως φαίνεται ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πηλίνων παλαιστινιακῶν εἰδωλίων, φαίνεται ἐπίσης νὰ εἶναι μυκηναϊκῆς προελεύσεως, ἐπαναπατριζομένη κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν. Τοῦτο, διότι, ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῆς Πρωίμου Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν), ὅπως ἐλέχθη, ἡ εἰκονιζομένη θεά, ἔχει ἀναγνωρισθῆ ὡς προϊστορικὴ Ἀφροδίτη[2]. Ὅτι ἡ ἀναγνώρισις αὐτὴ εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τῶν ἐλασματίνων αὐτῶν γυμνῶν μυκηναϊκῶν γυναικείων μορφῶν, μὲ τὰ χέρια ἐπὶ τοῦ στήθους, παρουσιάζεται ἐπὶ τῆς ἥβης καὶ κάτωθεν δίσκος, (πιν. 19β2) ὡς σύμβολον τοῦ πλανήτου (τῆς Ἀφροδίτης) καὶ τῆς γενεσιουργοῦ δυνάμεως τῆς θεᾶς (βλ. κατωτ.) Ὅμοιος δίσκος, ἐξ ἄλλου, παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ μικροῦ πηλίνου, κολούρου κωνικοῦ σκεύους (ἄνευ πυθμένος), τοῦ γνωστοῦ τύπου ἐκ Κρήτης[3]. Ἐπὶ τοῦ σκεύους δὲ αὐτοῦ ὁ δίσκος αὐτὸς ὑποδηλοῖ πιθανῶς, ὅτι τοῦτο ἦτο συνδεδεμένον εἰδικώτερον μὲ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης. Ὅτι ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς αὐτῆς μὲ τὸν ὁμώνυμον πλανήτην ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν, προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκτεθοῦν κατωτέρω ἐκτενῶς. Ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις τῶν χεριῶν τῆς σημιτικῆς (χαναναϊκῆς) θεᾶς ἐνίοτε (βλ. ἀνωτ.) ἐνθυμίζει ἀντίστοιχα δείγματα τοῦ γνωστοῦ (μὲ ὑψωμένα χέρια) τύπου θεᾶς τῆς Ὑστέρας Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

Καὶ ἡ γυμνότης ἑπομένως καὶ ὁ τύπος τοῦ στέμματος τῶν ὡς ἄνω εἰδωλίων —τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ Σφιγγῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπο-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult - Images, *A.J.A.* 1960, 343 κ.ἑ.
2. SIMON, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 226.
3. BOYED - HAWES, *Gournia*, πίν. 40 (YAVIS, *Greek Altars* (1942), 3, εἰκ. 2). Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ παρουσία εἰδωλίων περιστερῶν παρ' αὐτό.

χήν, συνεχίζον τὴν ὑστέραν μυκηναϊκὴν παράδοσιν[1]—, δυνατὸν μὲν νὰ προέρχωνται ἐξ ἀμέσων ἀνατολικῶν δανείων, ἐμμέσως ὅμως τοὐλάχιστον εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς. Τὰ εἰδώλια αὐτά, μὲ τὴν γυμνὴν θεάν, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, εἶχον, ὅπως ἐλέχθη, θραυσθῆ κατὰ τὸν λαιμόν. Ἀλλὰ εὑρεθεὶς ἀριθμὸς ἀρχαϊκῶν πηλίνων γυναικείων ἐπιπεδογλύφων κεφαλῶν[2], μὲ τοιοῦτον στέμμα ἐπ' αὐτῶν, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ τὰ ἀκέφαλα ὡς ἄνω εἰδώλια τῆς γυμνῆς θεᾶς ἔφερον τὸ ἐν λόγῳ στέμμα ἐπίσης, ἐνῶ ἀντιστοίχως καὶ αἱ ὡς ἄνω κεφαλαὶ ἀνῆκον εἰς εἰδώλια γυμνῶν μορφῶν. Γυμνή, ἐξ ἄλλου, μὲ τοιοῦτον στέμμα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑψωμένα χέρια εἰκονίζεται ἡ θεὰ ἐπὶ τῆς γνωστῆς ἀσπίδος τοῦ Ἰδαίου ἄντρου (βλ. πίν. 19ε), ὅπου τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς (βλ. κατωτ.), ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι ἔκδηλος ἡ καλλιτεχνικὴ παράδοσις τῆς Ἐ. Ἀνατολῆς.

Ὁ ἴδιος τύπος στέμματος ὅμως παρουσιάζεται καὶ εἰς εἰδώλια ἄλλων θεαινῶν, ἄλλων τύπων δηλαδή. Εἰς δὲ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ ἀρχαϊκοῦ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 22α), σωζομένου κατὰ τὴν κεφαλὴν μόνον[3]. Τὸ εἰδώλιον τοῦτο ἦτο σεβαστῶν διαστάσεων σχετικῶς καὶ ἀρκαδικῆς κατασκευῆς. Ὅπως δὲ φαίνεται, ἡ σωζομένη κεφαλή του, πλὴν τοῦ στέμματος, ἔφερε καὶ καλύπτραν. Τὸ αὐτὸ στέμμα ἀπαντᾶ καὶ ἐπὶ λακωνικῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι συνδέονται γενικῶς μὲ τὴν λατρείαν τῆς Ἀρτέμιδος· καὶ ἔχει ταυτισθῆ μὲ τὸν *πυλεῶνα*, γνωστὸν στέμμα εἰς τὴν Λακωνικήν[4]. Αὐτὸ ὅμως εἶναι δυνατόν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ ὀνομασία αὐτὴ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ ὅτι ὑποδηλοῖ ὅτι ἔχει ἐπέλθει συγκερασμὸς τοῦ ἀρχικοῦ μὲ λογχοειδῆ φύλλα (ἀκτινωτοῦ) στέμματος καὶ τοῦ μετὰ πύργων στέμματος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Πλὴν τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ αὐτὸ στέμμα ἐφόρει καὶ ἡ Ἥρα, ὄχι μόνον εἰς ἔργα μικροτεχνίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου εἰς τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἄργους, ὅπως τοῦτο παρουσιάζεται εἰς νομίσματα τῆς πόλεως[5]. Ἀλλὰ τοῦτο ὠφείλετο πιθανῶς εἰς τὸ ὅτι, ὅπως περαιτέρω θὰ ἀναπτυχθῆ, ἀμφότεραι αἱ θεαὶ αὐταί, κληρονομήσασαι μέρος τῆς ἀρχι-

1. Βλ. KARDARA, ἔ.ἀ. *A.J.A.* (1960).
2. Εὑρέθησαν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον.
3. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
4. SIMON, ἔ.ἀ., 54.
5. KARDARA, ἀμέσως ἔ.ἀ. (σημ. 1).

κῆς ὑποστάσεως τῆς Ἀφροδίτης, ἐκληρονόμησαν καὶ μέρος τῆς ἄλλης, τῆς ὑλικῆς, παραδόσεώς της.

Ἡ ταύτισις ἑπομένως τῆς ἐνδεδυμένης καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα γυναικείας μορφῆς εἶναι δυσχερής, ἐὰν αὐτὴ δὲν παρουσιάζῃ, ἐκ παραλλήλου, κάποιο ἄλλο σύμβολον, τὸ ὁποῖον νὰ προσιδιάζῃ εἰς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην θεὰν μόνον καὶ νὰ μὴ εἶναι κοινόν. Ἀλλά, ἐὰν μία τοιαύτη μορφή, ἔστω καὶ μὲ κοινὸν σύμβολον, ἔχῃ εὑρεθῇ εἰς Ἱερὸν τῆς μιᾶς θεᾶς ἐξ αὐτῶν, τότε ἐπιτρέπεται καὶ ἡ ταύτισίς της μὲ αὐτήν. Ἐνδεδυμένη μορφή, ἑπομένως θεᾶς, ἡ ὁποία φέρει τοιοῦτον στέμμα, ὡς ἡ ὡς ἄνω [1], εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ἀνέτως ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἀνέτως ταυτίζονται καὶ αἱ γυμναὶ γυναικεῖαι μορφαὶ τῶν μνημονευθέντων εἰδωλίων μὲ αὐτήν. Μὲ μίαν μόνον διαφορὰν πιθανῶς: Ἡ γυμνὴ ὀρθία θεὰ δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη, ἐνῶ ἡ ἐνδεδυμένη καὶ ἔνθρονος θεὰ καὶ μὲ τοιοῦτον στέμμα, καὶ μάλιστα μὲ καλύπτραν, δύναται νὰ εἶναι μόνον ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη. Πρεσβυτέρα πρέπει νὰ εἶναι, ἐξ ἄλλου, μᾶλλον καὶ ἡ θεὰ αὐτή, ὅταν φέρῃ καὶ ἁπλῶς καλύπτραν. Ὡς καλύπτρα ἄλλωστε ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ φύλλωμα τοῦ ἱεροῦ δένδρου τῆς θεᾶς εἰς τὴν χαναναϊκὴν (προ - φοινικικὴν) παράδοσιν, τῆς Ἀστάρτης, ὑπὸ τὴν μητρικήν της ἰδιότητα[2].

Περὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει εἰς τὸ ἀνασκαφικὸν Ἱερὸν εὑρεθέντων εἰδωλίων τῆς θεᾶς, ὀρθίας ἢ καθημένης, παρατηρητέα συνοπτικῶς μόνον τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ θεὰ εἰς τὸ μολύβδινον εἰδώλιον [3] ἔχει τὰ χέρια ἔμπροσθεν (πίν. 20β, δ), καὶ εἶναι κατ' ἐνώπιον, ὅπως τὰ ξόανα (βλ. πίν. 30) [4]· καὶ δὲν κρατεῖ στέφανον ἢ κάτι ἄλλο. Μικροί, ἐν τούτοις, μολύβδινοι στέφανοι, ἀνήκοντες εἰς εἰδώλια, ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὸ Ἱερόν. Ἡ θεά, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ μολύβδινον αὐτὸ εἰδώλιον φορεῖ μαλλίνην φούσταν, πτυχωτὴν ἔμπροσθεν, καὶ διαφανὲς περικόρμιον, τὰ ὁποῖα συγκρατεῖ πλατεῖα ζώνη· καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχει μικρὴν ἐσάρπαν, πορπουμένην ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ἀξιοσημείωτος δὲ εἶναι ἡ ταινία, διὰ τῆς ὁποίας συνδέονται, πρὸς διατήρησιν εἰς τὴν θέσιν των, οἱ πλόκαμοι τῶν μαλλιῶν (βλ. κατωτ.). Τὸ εἰδώλιον

1. Ἀρ. 777, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

2. Βλ. σελ. 100.

3. Ἀρ. 749 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

4. Ὄχι, ὡς συνήθως, ἐκ τοῦ πλαγίου: DAWKINS κ.ἄ. *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (1929), πίν. 195 κ.ἑ.

τοῦτο ἀνηρτᾶτο ἴσως διὰ νήματος, ἐκ τοῦ μικροῦ ἐξογκώματος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, εἰς κλάδον ἴσως (τῆς δρυός; βλ. κατωτ.).

Τὰ ἄλλα πήλινα εἰδώλια (πβλ. πίν. 20-26, 29α), εὑρεθέντα εἰς ὅλα τὰ κύρια μέρη τοῦ Ἱεροῦ (βωμόν, Ἱερὰν ὁδόν, τελεστήριον, τέμενος - ναόν, τριπλοῦν οἴκημα) ἐκπροσωποῦν διαφόρους γνωστοὺς τύπους. Εἰς αὐτὰ δὲ περιλαμβάνονται καὶ ἀρκαδικῆς κατασκευῆς (πίν. πβλ. 22α καὶ πίν. 26). Ἀρκετὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν, ἐπείσακτα, παρουσιάζουν ἀρκετὴν φθορὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (μετὰ τὴν φωτογράφησίν των ἰδίως), ὥστε ἐνδέχεται νὰ ἔχουν κατασκευασθῆ ἐξ ἐπεισάκτων μητρῶν.

Ἡ εἰκονικὴ πάντως ἀπόδοσις τῆς θεᾶς, διὰ τῶν εἰδωλίων αὐτῶν, μειουμένη αἰσθητῶς κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ., διακόπτεται μετὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ., διότι σταματοῦν νὰ προσφέρωνται πλέον αὐτὰ εἰς αὐτήν.

Εἶναι ὅμως δυνατὸν καὶ ἡ ἱερὰ δρῦς νὰ ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνεικονικὴ μορφὴ ἐπίσης τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης ἀρχικῶς, καταστᾶσα σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἀνεικονικὴ μορφὴ τοῦ Διός, ὅπως καὶ ἄλλα λατρευτικὰ σύμβολα, λ.χ. ὁ ἀετὸς καὶ ἡ περιστερά[1], καὶ τελικῶς μονοπωληθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ.

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὅμως ἡ κυρία ἀνεικονικὴ τῆς θεᾶς μορφὴ φαίνεται νὰ ἦτο ὁ πυραμιδοειδὴς πώρινος ὀμφαλὸς (πίν. 27α, 137), ἐνσφηνωμένος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, εἰς τὸ βάθος τοῦ τεμένους[2]. Ἂς σημειωθῆ σχετικῶς, ὅτι ὑπὸ μορφὴν πυραμίδος ἐλατρεύετο[3] ἡ Ἀφροδίτη καὶ εἰς τὸ Ἱερόν της εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, ὡς γνωστόν, εἶχε, κατὰ τὴν παράδοσιν, μεταφυτευθῆ ἐκεῖ δι' Ἀρκάδων ἀποίκων ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωϊκά[4]. Νομίσματα δὲ τῆς Κύπρου (πίν. 27 β) μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης παρουσιάζουν καὶ τὴν πυραμίδα αὐτήν, ὡς ὑπερυψωμένον ὀμφαλόν[5]. Ὁ ὀμφαλὸς ὅμως γενικῶς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφὴν καὶ σύμβολον, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, καὶ ἄλλων θεῶν[6], καὶ δὴ καὶ τοῦ Διός (βλ. κατωτ.).

Πλὴν τῆς Ἀφροδίτης, πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν παρουσιάσθησαν καὶ ἰσχναὶ ἐνδείξεις, ὅτι πιθανῶς ἀπὸ κοινοῦ εἰς

1. Βλ. σελ. 42, σημ. 1.
2. Ὅπου καὶ ὁ ναός, βλ. περιγραφήν του εἰς σελ. 117 κ.ἑ.
3. Βλ. σελ. 233.
4. Περὶ τοῦ συνόλου τῶν παραδόσεων τῶν ἐγκαταστάσεων ἀχαϊκῶν πληθυσμῶν εἰς τὴν Κύπρον βλ. GJERSTAD, *O.A.* 3 (1944), 107 - 123.
5. Βλ. R.E. (λ. *Πάφος*), 954-55.
6. Βλ. σελ. 234.

τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεύς, ὅπως περίπου συνέβαινε δηλαδὴ καὶ εἰς τὴν Δωδώνην. Ἡ λατρεία ὅμως αὐτοῦ, καθαρῶς ἀνεικονική, ὑπετονίσθη ἴσως σὺν τῷ χρόνῳ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβη καὶ εἰς ἄλλα Ἱερὰ (λ.χ. εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης - Πασιφάης τῶν Θαλαμῶν τῆς Λακεδαίμονος ἢ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας). Αἱ ἐνδείξεις αὐταὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν :

Ἐν πρώτοις, ἡ παρουσία εἰδωλίου ἀετοῦ (πίν. 15β), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, ἐθεωρεῖτο ἱερὸν πτηνὸν τοῦ Διὸς ἀποκλειστικῶς. Ἡ ὕπαρξις, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἐντὸς δρυμοῦ καὶ ἡ ἄμεσος σχέσις τοῦ Διὸς καὶ τῆς δρυὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν. Ἐπίσης ἡ ἀνεύρεσις τεμαχίων (πίν. 142) ἑνὸς ἐλευθέρου στύλου (ἢ καὶ ζεύγους στύλων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον), ἱσταμένου ἐντὸς τοῦ τεμένους καὶ πρὸ τοῦ ναοῦ πιθανῶς, μετὰ τὴν ἵδρυσίν του. Τέλος, ὁ λάκκος (πίν. 137) εὑρεθεὶς πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος παρέμεινε μετὰ τὴν ἐκρίζωσιν (τῆς ἐν λόγῳ δρυός), καταχωσθεὶς διὰ ποικίλου ὑλικοῦ, ὅπως συνέβη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην[1]. Ἐπίσης ἡ πλησίον (Ν.Δ.) ὀρθογωνία κοιλότης χρησιμεύουσα πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἀνεικονικῆς μορφῆς, ὑπὸ τύπον στήλης[2], εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλὴν (πίν. 87γ).

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν τούτοις, δυνατὸν νὰ ἀπετέλουν ἀρχικῶς κοινὰ λατρευτικὰ ἀνεικονικὰ σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διὸς (βλ. ἀνωτ.).

Εἰκονικῶς πάντως δὲν βεβαιοῦται ἡ λατρεία τοῦ Διὸς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Τοῦτο ὀφείλεται ὅμως εἰς τὸ ὅτι, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα Ἱερὰ (λ.χ. τῆς Δωδώνης ἀλλὰ καὶ τῆς Ὀλυμπίας), ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ αὐτοῦ, ἦτο μέχρι προχωρημένων σχετικῶς χρόνων, ἀποκλειστικῶς ἀνεικονική, ἐνῶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι καὶ μέχρις ἐσχάτων χρόνων ἀνεικονική. Σημαντικὸν εἶναι, ὅμως, ὅτι καὶ εἰς τὸν Ἔρυκα τῆς Σικελίας[3], ἤτοι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἑτέρας τῶν θυγατρικῶν λατρειῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πιστοποιεῖται λατρεία καὶ τοῦ Διός. (βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἄλλης θυγατρικῆς λατρείας, τῆς Πάφου, ὁ Ζεὺς προσφωνεῖται μάλιστα ὡς *ἄναξ*, ἐνῷ ἡ Ἀφροδίτη προσωνεῖται ἀντιστοίχως ὡς *ἄνασσα*[4].

1. Βλ. σελ. 169, σημ. 1.
2. Βλ. σελ. 170.
3. Βλ. *Cat. B. M. Coins* 1, σελ. 63 ἀρ. 15.
4. Βλ. σελ. 253.

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐλατρεύετο ἡ θεὰ Ἀφροδίτη, ὑπὸ τὴν δισυπόστατόν της μορφὴν (ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα) καὶ συγχρόνως ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεύς.

Ἡ τριαδικὴ αὐτὴ λατρεία φαίνεται ὅτι ἦτο παλαιοτάτης προελεύσεως[1], καὶ δὴ μυκηναϊκῆς, ΙΕ γλωσσικῆς μὲν καταγωγῆς ἀλλ' ὄχι καὶ ἀμέσου εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως ἀναγκαστικῶς. Καὶ τοῦτο, διότι, ἐξαιρέσει τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως, ἡ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ παράδοσις δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὸ θεῖον τοῦτο τριμελὲς σύνολον. Ἡ ρωμαϊκὴ δὲ παράδοσις τὸ γνωρίζει μὲν ἀλλὰ ὑπὸ νόθον, οὕτως εἰπεῖν, κατάστασιν : ὡς Jupiter, Juno καὶ Minerva, ὅπου ἡ Minerva δὲν εἶναι ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς (ὅπως ὁ Jupiter καὶ ἡ Juno), καὶ φαίνεται μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὸ ζεῦγος αὐτῶν, ἐνῶ καὶ ὁ Jupiter δὲν ἀνταποκρίνεται ἀκριβῶς εἰς τὸν Δία ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν του ἐξέλιξιν: τοῦ Διὸς - Πατρός. Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς μητρικὴ μορφή, πάρεδρος τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Jupiter, ὅπως εἶναι ἡ Διώνη (- Ἀφροδίτη πρεσβυτέρα, βλ. κατωτ.) ἢ ἡ Juno, δὲν ἀπαντᾶ εἰς οἱονδήποτε ἄλλον ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς εὐρωπαϊκὸν λαόν[2].

ΚΡΗΤΟ-ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΘΕΙΑ ΤΡΙΑΣ

Ἡ κρητο - μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τῆς θείας αὐτῆς τριαδικῆς ἑνότητος φαίνεται εἰδικώτερον ἐκ τῶν ἑξῆς :

Ἐν πρώτοις, ὅπως ἐλέχθη, ὑπὸ τῶν μυκηναϊκῶν τριμερῶν Ἱερῶν. Τὰ Ἱερὰ αὐτὰ ἐξυπακούουν ἑνιαίαν λατρείαν θείας Τριάδος, ὅπου προέχουσαν θέσιν ἔχει ἡ θεότης τοῦ κεντρικοῦ —καὶ ὑπερυψωμένου— μέρους, ἔναντι τῶν δύο ὁμοτίμων θεοτήτων, τῶν χαμηλοτέρων ἀλλ' ἰσοϋψῶν πλευρικῶν μερῶν. Εἰς ὡρισμένα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν τὰ ἀπεικονιζόμενα σύμβολα —χῆνες ἢ ἀετοί, βλ. ἀνωτ.— προσεγγίζουν τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ὑπὸ τὴν διττὴν τῆς θεᾶς αὐτῆς ὑπόστασιν. (βλ. καὶ κατωτ.). Ἡ μία τῶν ὑποστάσεων δὲ τούτων τῆς θεᾶς ἀναγνωρίζεται ὡς εἰκονιζομένη γυμνὴ καὶ ἐπὶ χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν (βλ. ἀνωτ.), συνδυαζομένη πρὸς τὰ ὡς ἄνω χρυσᾶ ἐλάσματα μὲ τὰ τριμερῆ Ἱερὰ (τῶν Μυκηνῶν), ἤτοι ὡς νεωτέρα Ἀφροδίτη.

1. Βλ. καὶ σελ. 53 κ.ἑ.
2. PARKE, *Greek Oracles*, 22.

Καὶ αὐτὴ μὲν ἑπομένως θὰ ἐλατρεύετο εἰς μίαν τῶν δύο πτερύγων τῶν τριμερῶν Ἱερῶν, ἐνῷ ὁ Ζεύς, εἰς τὴν ἑτέραν ἐξ αὐτῶν. Τὸ δὲ ὑπερυψωμένον —μεταξὺ τῶν πτερύγων— μέρος θὰ ἦτο τῆς οὐρανίας μητρὸς ἀμφοτέρων αὐτῶν (βλ. κατωτ. λεπτομερῶς).

Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διός, ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης δὲν εἶναι ἐμφανὴς κατὰ τὴν κρητο - Μυκηναϊκὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοὐλάχιστον τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β. Κατὰ τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν, ἐξ ἄλλου, τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β, δὲν εἶναι ἐμφανὴς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ἡ τριαδικὴ λατρεία. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει φαινομενικῶς μόνον καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων μνημονεύεται θεὰ Di - wi - ja ἢ Di - u - a[1] καὶ θεὸς μὲ παρεμφερὲς ὄνομα —ταυτιζόμενος μετὰ τοῦ Διός—, Di - we - i. Ἡ θεὰ αὐτὴ ἑπομένως φέρει ὄνομα, ἐμπεριεχόμενον εἰς τὸ ὄνομα Ἀφρο - δί - τη καὶ συναφὲς πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Δι - ώ - νης, τῆς καὶ παρέδρου τοῦ Διὸς εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν. Ἀλλά, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ἐν λόγῳ πινακίδων, ἡ ὡς ἄνω μυκηναϊκὴ θεὰ (ἡ Δία ἢ Δῖα) φαίνεται νὰ ἔχῃ ἀποσυνδεθῆ ἐκ τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πινακίδων αὐτῶν, ἤτοι κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν· καὶ μόνον τὸ ὄνομά της ἐξακολουθεῖ νὰ ἠχῇ τὴν ἀρχικήν της σύνδεσιν μὲ τὸν θεὸν αὐτόν. Ἡ ἀποσύνδεσις δὲ αὐτὴ συνετέλεσεν, ὥστε νὰ πιστεύεται ὑπὸ πολλῶν, ὅτι ἡ θεὰ αὐτὴ ἐξηφανίσθη μετανακτορικῶς καὶ ὅτι διετηρήθη κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους σποραδικῶς, μόνον, εἰς τὴν Σικυῶνα[2] καὶ ἀλλοῦ, ὅπως εἰς τὴν Παμφυλίαν[3]. Ἐκ παραλλήλου, ὅμως, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐξέπεσε κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς εἰς ἁπλοῦν ἐπίθετον (δία ἢ δῖα), ἀντίστοιχον τοῦ ἀρσενικοῦ δῖος (= θεῖος)[4].

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀπὸ μακροῦ ἔχει ἀρχίσει μία ἀναψηλάφησις τοῦ θέματος καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Δῖα ταυτίζεται πλέον μὲ τὴν Διώνην, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἐλατρεύετο εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ὡς σεβαστὴ θεὰ καὶ πάρεδρος τοῦ Διός[5]. Ἐκ παραλλήλου, ἔχει προσφάτως

1. Περὶ αὐτῆς βλ. PALMER, *Eranos* 1955, 2 κ.ἑ..

2. Βλ. STELLA, *La civiltà micenea* (1965), 236.

3. Βλ. SCHWEITZER, *Dial.* 681[1]: ἐπιγραφή.

4. Βλ. CHANTRAINE, *Dictionaire étymologique de la langue grecque*, λ. *Δῖα* καὶ *Ζεύς*.

5. Βλ. VENTRIS - CHADWICK 125, 168. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης, *Α.Ε.* 1959, 128. SIMON, *Die Götter der Griechen* (1969), 234. KERENYI, *Zeus und Hera* (1972), 7 κ.ἑ. SCHWABL, *Zeus* (1978) καὶ Ζεύς, *Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Ἀρ. Παν. Θεσσ.* 20(1981), 363 κ.ἑ.

σχετικῶς ὑποστηριχθῇ[1] καὶ συσχετισμὸς τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης μὲ τὴν μυκηναϊκὴν θεὰν Ποτνίαν.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὴν ὑποχώρησιν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Δίας, καὶ αὐτῆς ὡς Ποτνίας, ἐξακολουθοῦσα νὰ ὑπάρχῃ εἰς ὡρισμένα ἑλλαδικὰ φῦλα — μὲ τὴν ὑπόστασιν, τὴν ὁποίαν εἶχον περίπου αὐταὶ πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἀποσυνδέσεως τῆς Δίας ἀπὸ τοῦ Διός, ἐμφανίζεται καὶ πάλιν. Καὶ μάλιστα μὲ τὴν παλαιότεραν ὑπόστασίν των, ὡς μητρικὴ ἀφ' ἑνὸς μορφὴ καὶ ὡς θυγατρικὴ ἀφ' ἑτέρου, ἤτοι ὡς πρεσβυτέρα καὶ νεωτέρα Ἀφροδίτη[2], μὲ τὸ αὐτὸ δὲ ἀμφότεραι ὄνομα, δηλαδὴ ὡς Διώνη καὶ Ἀφροδίτη ἀντιστοίχως[3] (βλ. κατωτ.).

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ὡς Ἀφροδίτη γενικῶς λατρευομένη ἡ θεά, λαμβάνει ὄνομα εἰς τὸ ὁποῖον ἐμπεριέχεται τὸ ὄνομα Δῖα, διότι: εἰς τὴν ρίζαν -δι- τοῦ ὀνόματός της αὐτοῦ, προτασσόμενον, ἤτοι ὡς α'. συνθετικόν, παρουσιάζεται τὸ ἐπίθετον Ἀφρο- (τὸ ὁποῖον, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, εἶναι ταυτόσημον μὲ τὴν ρίζαν -δι-)· καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτὸ προστίθεται ἡ κατάληξις -τα (-τη).

Εἰς δὲ τὴν δευτέραν περίπτωσιν εἰς τὴν αὐτὴν ρίζαν -δι- προστίθεται ἡ ἀρχαιοπρεπὴς κατάληξις -ώνα (-ώνη), Β.Δ. ἑλληνικῆς πιθανῶς προελεύσεως[4].

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ

Ἂς σημειωθεῖ ὅτι καὶ τὸ ὡς ἄνω α'. συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος Ἀφροδίτη, τὸ Ἀφρο-, χρησιμοποιεῖται καὶ μόνον του, αὐτοτελῶς δηλαδή, ὡς ἐπίθετον τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἡ ὁποία εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἀποκαλεῖται *Ἀφρία*, ἐνῷ ἐκ παραλλήλου τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς αὐτοτελὲς ἐπίσης ἐπίθετον τοῦ Διός, ὁ ὁποῖος ἀποκαλεῖται ἀντιστοίχως εἰς τὴν Θεσσαλίαν ἐπίσης *Ἄφριος*[5].

Περὶ τῶν ἀπόψεων διὰ τὴν ἀρχικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ τὴν μετεξέλιξιν τῆς ὑποστάσεως αὐτῆς καὶ δι' ὅσα σχετικὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σημειωθοῦν, κατόπιν τῶν δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, συμπληρωματικῶς ἢ ἄλλως πως, παρατηρητέα ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα[6]

1. LEUVEK, *Kadmos* 18 (1979), 112 - 129· καὶ PUGLIESE CARATELLI, Aphrodite cretese *S.M.E.A.* 20 (1979), 131 κ.ἑ. Βλ. καὶ Hood, The Minoans (1971), 135.

2. ΠΛΑΤ. *Συμπ.* 180 d

3. Βλ. σελ. 61, 78 κ.ἑ.

4. Πβλ. τὸ λατ. Latona, αἰολ. Λάτων, βλ. καὶ σελ. 65.

5. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΝ *Α.Ε.* 1913, 219.

6. Κατάλογον τῶν διαφόρων ἀπόψεων περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς θεᾶς βλ. κυρίως: A.B. COOK, *Zeus* I 276 κἑ. Γενικῶς περὶ αὐτῆς βλ. HERTER, *Die Ursprünge des Aphrodites Kultes* (1960).

Κατὰ τὸν L. Meyer[1] τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη προέρχεται ἀπὸ τὴν IE ρίζαν δι- (= λάμπω) καὶ τὴν λέξιν ἀφρός. Κατὰ δὲ τὸν Schrader[2], τὸ πρῶτον συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος (τὸ Ἀφρο-) προέρχεται ἀπὸ τὴν IE (σανσκριτικὴν) λέξιν abru (= νέφος). Ἀλλὰ ἡ ρίζα δι- συνδέεται ὑπ' αὐτοῦ μὲ τὴν λέξιν δίεσθαι (= σπεύδω).

Κατὰ τὸν Kretschmer, ἐξ ἄλλου[3], τὸ ὄνομα Ἀφροδίτη σημαίνει τὴν ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης προελθοῦσαν θεάν.

Κατὰ τὸν Gruppe[4] ὅμως τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς προέρχεται μὲν ἐκ τῆς λέξεως ἀφρὸς ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς λέξεως διαίνω καὶ σημαίνει τὴν (μετὰ τὴν ἐκ θαλάσσης γέννησίν της) στάζουσαν ἀφρὸν θεάν.

Οἱ πλεῖστοι πάντως τῶν ἐρευνητῶν θεωροῦν τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐν γένει ὑπόστασιν τῆς Ἀφροδίτης IE γλωσσικῆς προελεύσεως. Ἀλλά, κατὰ τὴν γνώμην μικρᾶς σχετικῶς ὁμάδος ἐρευνητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ ἑλληνισταί[5], τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς εἶναι σημιτικῆς γλωσσικῆς καταγωγῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ σημιτικοῦ ὀνόματός της : Ἀστάρτη (Ashtoreth).

Εἰς τὴν ἄποψιν αὐτήν, τῆς σημιτικῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, ἔχει ὁδηγήσει, ὡς φαίνεται, μία γενικωτέρα ἐξέτασις τῆς καταγωγῆς τῆς ὑποστάσεώς της. Καὶ ὑπὲρ τῆς σημιτικῆς προλεύσεως, ὄχι μόνον τοῦ ὀνόματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης ὑποστάσεως τῆς θεᾶς, ἔχουν ταχθῆ καὶ ἄλλοι ἐρευνηταί[6].

Καὶ ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν ἑπομένως τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς ὑποστάσεώς της, ἔχει ἐπικρατήσει μία διάστασις γνωμῶν, δοθέντος ὅτι ἄλλοι ἐρευνηταὶ τὴν θεωροῦν ἑλληνικὴν καὶ παλαιᾶς IE (γλωσσικῆς) κληρονομίας καὶ ἄλλοι σημιτικήν.

Κατὰ τὴν ἤδη διατυπωθεῖσαν γνώμην μας[7], συμπληρουμένην περαιτέρω ἐδῶ, τὸ μὲν ὄνομα τῆς θεᾶς εἶναι καθαρῶς ἑλληνικόν· ἡ δὲ λα-

1. *Vergleichende Grammatik der griechischen und lateinischen Sprache* (1884), 1, 2, 641.
2. *Griechische Götter und Heroen* (1887), 1, 7 κ.έ.
3. *Die griechischen Vaseninschriften* (1894), 156 ἀρ. 1.
4. *Gr. Myth. Lex.*, 134.
5. Ὅπως λ.χ. : ὁ HOMEL, *Jahrb. class. Phil.* 28 (1882), 176· ὁ BELOCH, *Griech. Gesch.* I, 2, 65· ὁ A. B. COOK, *ἔ.ἀ.*, 276.
6. Πβλ. : WILAMOWITZ, *Aus Kydath.*, 157, —κατ' αὐτὸν καὶ ἄλλα σημιτικὰ στοιχεῖα ἔχουν εἰσδύσει εἰς τὸ ἑλληνικὸν δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου· καὶ LANGOLTZ, Aphrodite in der Gärten *ἔ.ἀ.*, 28.
7. *Οἱ . Λακεδαιμόνιοι* (1979), 219 κ.έ.

τρεία της, ἔχουσα κοινὴν τὴν καταγωγὴν μὲ τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης σημιτικῆς θεᾶς, μεταφέρεται εἰδικώτερον εἰς τὰ παράλια τῆς 'Α. Μεσογείου ἐκ τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ Μυκηναίων κατὰ τὸ β' ἥμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐκεῖ δὲ ὑφίσταται ἐκσημιτισμόν. 'Αλλὰ κατὰ τὴν ἀνατολίζουσαν ἐποχὴν —κατὰ τὸ παλίνδρομον δηλονότι ρεῦμα, ἐκ τῶν ὡς ἄνω παραλίων πρὸς τὸ Αἰγαῖον— μεταφέρεται ὑπὸ μίαν, οὕτως εἰπεῖν, ἑλληνο - σημιτικὴν πλέον μορφήν, ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς διάφορα παράλια μέρη τῆς Ἑλλάδος (καὶ τῶν νήσων), ἐνῶ εἰς ἠπειρωτικὰ Ἱερὰ ἡ λατρεία αὐτὴ διατηρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὑπὸ τὴν παλαιάν της μορφήν.

Ὡς τὸ ἀρχαιότερον ὁπωσδήποτε τῶν Ἱερῶν τῆς θεᾶς εἰς τὴν 'Ε. 'Ανατολὴν —καὶ ἑπομένως καὶ ὡς ἡ παλαιοτέρα ἐκεῖ λατρεία της— θεωρεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν ἱστορικῶν πηγῶν [1] τὸ Ἱερόν της εἰς τὴν 'Ασκαλῶνα τῆς Παλαιστίνης, πιστευόμενον ὡς παλαιότερον καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου. Τὸ ἐξ ἴσου ἄλλωστε περίφημον Ἱερόν της εἰς τὰ Κύθηρα θεωρεῖται [2] φοινικικῆς, ἤτοι σημιτικῆς ἐπίσης, προελεύσεως, ἐνῶ καὶ τὸ Ἱερόν της εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου ἐνίοτε θεωρεῖται ἐπίσης ὁμοίας (ἀσσυριακῆς), δηλονότι ὡσαύτως σημιτικῆς, προελεύσεως, μὲ ἀρχαιοτέραν προέλευσιν καὶ τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς θεᾶς εἰς τὴν 'Ασκαλῶνα [3].

Παρὰ ταῦτα, τὸ Ἱερὸν αὐτὸ (Πάφου) θεωρεῖται ὑπὸ τῆς τελευταίας ὡς ἄνω πηγῆς [4] ὅτι εἶχεν ἱδρυθῆ ὑπὸ 'Αρκάδων, ἀμέσως μετὰ τὰ Τρωικὰ [5] καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη, ἡ ὁποία ἔχει σήμερον ἐπικρατήσει γενικῶς, ἐνισχυομένη καὶ διὰ τῆς παρούσης ἐργασίας. 'Εφόσον δὲ τὸ Ἱερὸν τοῦτο εἶναι μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, ἱδρυθὲν ὑπὸ Ἑλλαδιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς διασπορᾶς, ἀντιστοίχου καταγωγῆς εἶναι πιθανῶς καὶ τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν τῆς θεᾶς εἰς 'Ασκαλῶνα. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ Φιλισταῖοι, εἰς τὴν χώραν τῶν ὁποίων εὑρίσκετο τὸ Ἱερὸν αὐτό, πιστεύεται γενικῶς, ὅτι διεκινήθησαν (ἐγκατασταθέντες τελικῶς εἰς τὴν Παλαιστίνην κατὰ τὸ β' τέταρτον τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.) ἐκ τοῦ Αἰγαίου [6].

1. ΗΡΟΔ. I 105, 131, βλ. καὶ κατωτ.
2. ΗΡΟΔ. *αὐτόθι*.
3. ΠΑΥΣ. I 14.7.
4. ΠΑΥΣ. VIII 5.2.
5. Βλ. καὶ σελ. 51, σημ. 4.
6. Περὶ αὐτῶν βλ. DOTHAN, *The Philistines and their material evidence* (1967).

Ἡ ἄποψις αὐτή, ὅτι δηλαδὴ ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀστάρτης εἰς τὰ Ἀ. παράλια τῆς Μεσογείου, ἦτο μυκηναϊκῆς προελεύσεως πιθανῶς, ἐξηγεῖ διατί καὶ τὰ γυμνὰ ἐπιπεδόγλυφα πήλινα εἰδώλιά της (βλ. ἀνωτ.) παρουσιάζουν μὲν μεγάλην ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀρχαϊκὰ ἀνατολίζοντα ἀντίστοιχα εἰδώλια ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν τὴν γυμνότητα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν καὶ τὰ χρυσᾶ ἐλασμάτινα εἰδώλια τῆς θεᾶς ἐκ τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν (βλ. ἀνωτ.). Ἀλλὰ καὶ διατί παρουσιάζουν καὶ τὸ μυκηναϊκῆς προελεύσεως ἀκτινωτὸν στέμμα (βλ. ἀνωτ.). Ἀντίστοιχον στέμμα φαίνεται να ἔχῃ ἄλλωστε καὶ ἡ λατρευτικὴ μορφὴ τῆς Ἀταργάτιος, συζύγου τοῦ Hadad Baal (Διός), ἤτοι τῆς μεγάλης οὐρανίας συριακῆς θεᾶς[1] ἡ ὁποία εἶναι κρᾶμα (οὐρανίας) Ἀφροδίτης καὶ Ἥρας[2].

Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν τῆς Ἀ. Μεσογείου εἶναι γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχον μυκηναϊκοὶ σταθμοὶ κατὰ τὸ β' ἥμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ ἰδίως κατὰ τὸν 13ον καὶ 12ον αἰ. π.Χ. Ὁ ἐπιφανέστερος δὲ τούτων ἦτο εἰς τὴν Ras - Shamra (Ugarit). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὸν χῶρον τοῦ παλαιοῦ μυκηναϊκοῦ τούτου σταθμοῦ ἱδρύθη ἀργότερον (πρὸς τὸ τέλος τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς) ἐμπορικὸς ἑλληνικὸς σταθμός, τὸ Ποσίδειον (Al Mina)· καὶ ὅτι, μεταξὺ τῶν πολλῶν ἑλληνικῆς προελεύσεως εὑρημάτων του, περιελαμβάνετο καὶ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγγείων μὲ παράστασιν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης[3].

Εἰς τὰ παράλια αὐτὰ (Ἀ. Μεσογείου) ἡ λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐγκατασταθεῖσα καὶ σταθεροποιηθεῖσα ἐν συνεχείᾳ ἀλλὰ καὶ ὑποστᾶσα διαφόρους ἀνατολικοὺς (σημιτικῆς προελεύσεως) ἐμβολιασμούς, ἤρχισε νὰ ἀναπτύσσεται περαιτέρω αὐτοτελῶς, ἀνεξαρτήτως πλέον δηλαδὴ τῆς ἑλληνικῆς της παραδόσεως. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἀνεδείχθη ἐν συνεχείᾳ εἰς μέγα θρησκευτικὸν κέντρον, ἔχον πλουσιώτατα ἀναθήματα καὶ προβάλλον τὴν εἰδικήν του ἐφεξῆς παράδοσιν, ἡ ὁποία ἐπέδρασεν, ἤδη ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς καὶ εἰς τὸ διαμορφούμενον ἑλληνικὸν δόγμα (Θεογονίαν - Μυθολογίαν), ὥστε τελικῶς ἡ θεὰ ἔφθασε νὰ θεωρῆται ἀνὰ τὸ πανελλήνιον ὡς γεννωμένη εἰς τὴν Κύπρον, παρὰ τὴν Πάφον, ὅπου καὶ τὸ Ἱερόν της. Συνέβη δὲ τοῦτο πιθανῶς ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ μύθου του συρο - χιτιττικῆς (-χουρρικῆς) καταγωγῆς θεοῦ Kumarbi, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο,

1. ΛΟΥΚ., *Περὶ συρ. θεοῦ*, 33. Βλ. καὶ σελ. 100.
2. Περὶ αὐτοῦ πβλ. σελ. 82.
3. Βλ. LANGLOTZ, *ἔ.ἀ.*, 48.

ὅτι, φαγὼν τὰ γεννητικὰ ὄργανα τοῦ θεοῦ τοῦ Οὐρανοῦ Anu, τὰ ἐξήμεσεν ἐν συνεχείᾳ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ ἐξ αὐτοῦ θεά[1]. Κατὰ τὴν (κυπριακὴν-) ἑλληνικὴν λοιπὸν παράδοσιν, ἐκ τῶν ἀποκοπέντων καὶ εἰς τὴν θάλασσαν πεσόντων γεννητικῶν ὀργάνων τοῦ Κρόνου, ἐγεννήθη ἡ Ἀφροδίτη, ἀναδυθεῖσα ὡς νέα κόρη ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης, παρὰ τὴν Πάφον[2]. Ἔκτοτε δὲ ἡ θεὰ ἐπιστεύετο ὡς Κυπρογενής. Ἡ ὕπαρξις τοῦ Ἱεροῦ της τούτου παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ συγχρόνως ἡ προσφερομένη παρετυμολογία τοῦ ὀνόματός της ἐκ τοῦ δύω (διὰ τῆς ἀλλαγῆς τῆς ρίζης δι- εἰς δυ-) ἐβοήθησαν σημαντικῶς εἰς τὴν ἑδραίωσιν τῆς παραδόσεως αὐτῆς. Σημαντικὸν ἦτο ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ παράδοσις αὐτὴ ἤθελε τὴν θεὰν γεννωμένην ὡς νεάνιδα καὶ ὡς καλλονὴν καὶ ὄχι ὡς βρέφος. Ἡ ἐπιβληθεῖσα πάντως μικτὴ αὐτὴ παράδοσις περὶ τῆς θεᾶς εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἤτοι ἡ ἀκολουθήσασα ἀποδοχὴν ὑπ' αὐτοῦ σημιτικῶν στοιχείων τῆς λατρείας της, ἐπέβαλον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν πίστιν, ὅτι ἡ θεὰ ἦτο σημιτικῆς πιθανῶς προελεύσεως (βλ. ἀνωτ. τὰ εἰς τὸν Ἡρόδοτον ἀναφερόμενα κυρίως). Ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῆς λατρείας της εἰσέδυσαν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν βασικὸν ἐμπορικὸν σταθμὸν τῶν φοινικικῶν πλοίων πρὸς τὴν Δύσιν. Ἐπιστεύετο δέ, ὅτι καὶ ἐκεῖ εἶχε γεννηθῇ ἡ θεά, λεγομένη διὰ τοῦτο καὶ Κυθήρεια.

Παρὰ πάντα ταῦτα, ἀψευδὴς μάρτυς τῆς ἑλληνικότητος τῆς θεᾶς παρέμεινε τὸ ὄνομά της (βλ. ἀνωτ.). Ἡ ρίζα του δι-(dî-) σημαίνει λάμπω καὶ συνδέεται μὲ τὴν λάμψιν τοῦ ἡμερησίου φωτός, ὅπως ἰδίως τοῦτο καταυγάζει τὸν οὐρανὸν κατὰ τὸ λυκαυγὲς τῆς ἡμέρας. Ἡ ρίζα αὐτὴ συνδέεται καὶ μὲ τὰ ἀκόλουθα ὀνόματα ΙΕ γλωσσικῆς προελεύσεως : τοῦ Diwaus (θεοῦ τῶν Ἰρανῶν)· τοῦ Dyaus (θεοῦ τῶν Ἰνδῶν, ὁ ὁποῖος λέγεται συχνὰ καὶ devà = φωτεινός)· τοῦ Jupiter (θεοῦ τῶν Ρωμαίων) καὶ τῶν συναφῶν θεοτήτων : τοῦ Janus καὶ τῆς Jana καθὼς καὶ τῆς Juno, (βλ. κατωτ.)· τοῦ Tinia (θεοῦ τῶν Ἐτρούσκων)· τοῦ Tyr (θεοῦ τῶν Νορβηγῶν)· τοῦ Tiw (θεοῦ τῶν Ἀγγλο - Σαξώνων), καθὼς καὶ τοῦ Thor (θεοῦ τῶν Σκανδιναβῶν) καὶ τοῦ Thumor —ἢ Thor— (θεοῦ τῶν Γερμανῶν).

1. Βλ. GRAVES, *The Greek Myths*, Peng I 39, σελ. 6.6 Περὶ τοῦ Kumarbi γενικῶς βλ. BARNETT, The Epic of Kumarbi and the Theogony of Hesiod, *J.H.S.* 65 (1945), 100 κ.ἑ.

2. ΗΣΙΟΔ. *Θεογ.* 188 κ.ἑ.

Ἡ ρίζα αὐτή, ὅπως καὶ ἡ ρίζα δι- τῆς ἑλληνικῆς λέξεως εὐ-δί-α καὶ τῆς ἀντιστοίχου κρητικῆς δί-α, σημαίνει, ὅπως ἐλέχθη, τὸ καταυγάζον φῶς τῆς ἡμέρας. Τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη σανσκριτικὴ λέξις devà καὶ ἡ χιτιττικὴ sius. Ἀπὸ τὴν αὐτὴν ρίζαν, ἐξ ἄλλου, προέρχεται ἡ λατινικὴ λέξις deus καὶ ἡ ἑλληνικὴ λέξις θεὸς (λακων. σιὸς) καὶ τὸ ἐπίθετον θεῖος.

Ἀλλὰ καὶ τὸ α´ συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς, τὸ Ἀφρο-, φρονοῦμεν, ὅτι εἶναι ταυτόσημον μὲ τὴν ἐν λόγῳ ρίζαν (δι-) καὶ ὅτι σημαίνει ἐπίσης τὸ καθαρὸν (ἡμερήσιον) φῶς. Τοῦτο δέ, διότι *γλῶσσα* τοῦ Ἡσυχίου[1] ἀναφέρει : *ἀφρίους τοὺς αἰθέρας*. Καὶ ἔχει μὲν τὸ ὡς ἄνω α´ συνθετικὸν τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς συνδεθῇ ἤδη (βλ. ἀνωτ.) μὲ τὴν σανσκριτικὴν λέξιν *abru*, ἀλλ' αὐτὴ θεωρεῖται, ὅτι σημαίνει τὸ νέφος. Ἑρμηνευόμενον ὅμως τὸ συνθετικὸν τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθετον *ἄφριος* - *ἀφρία* (βλ. ἀνωτ.), ὡς συνώνυμον τοῦ αἰθέρος καὶ τῆς φωτεινῆς ἀτμοσφαίρας, ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦτο δηλοῖ τὴν καθαρῶς οὐρανίαν καὶ φωτεινὴν ὑπόστασιν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης, *Ἀφρίου* καὶ *Ἀφρίας*.

Ἀλλὰ τὸ συνθετικὸν τοῦτο, τὸ *Ἀφρο-*, συνδυάζεται περαιτέρω μὲ τὴν λέξιν *Apru*, ἤτοι μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς εἰς τοὺς Ἐτρούσκους, καὶ δὴ ὑπὸ τὴν ἰδιότητά της ὡς νέας θεᾶς καὶ θεᾶς τῆς Ἀνοίξεως (ταυτιζομένης συνήθως μὲ τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην). Κατ' ἐπέκτασιν δὲ συνδυάζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ β´ μηνὸς τῶν Ρωμαίων, τοῦ *Ἀπριλίου*, κατὰ τὸν ὁποῖον καὶ ἤγετο ἡ ἑορτὴ πρὸς τιμήν της[2].

Συναφοῦς σημασίας δὲ πιθανῶς —μὴ συμπίπτων ὅμως πιθανῶς μὲ τὸν Ἀπρίλιον— ἦτο καὶ ὁ θεσσαλικὸς μὴν *Ἄφριος*[3], συνδεόμενος πιθανῶς μὲ ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Διός, ἡ ὁποία δὲν εἶναι γνωστὸν κατὰ ποῖον μῆνα ἐγίνετο, πιθανῶς ὅμως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὁπότε ἦτο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς γεννήσεώς των καὶ ἤρχιζε συχνὰ τὸ νέον ἔτος (βλ. κατωτ.).

Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τοὺς Ἐτρούσκους νεωτέρα καὶ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη (γυμνὴ καὶ μή)[4] ἦτο γνωστὴ ὡς *Turan*. Τὸ ὄνομα τοῦτο τῆς θεᾶς συνδέεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν *τύραννος* (μικρασιατικῆς προ-

1. Βλ. *ἀφρίους*.
2. ΠΛΟΥΤ. *Νουμ.* 19 κ.ἑ.
3. Βλ. KEIL, *Hermes* 20 (1885), 630, TUMPEL, *R.E.* I, 1724 καὶ 2796· Ἐπίσης A.B. COOK, *Zeus* III, 271.
4. Βλ. *Lex. Iconogr. Myth. class.* (1984) II, 2.

ελεύσεως) καὶ τοῦτο σημασιολογικῶς ἀποδίδει ἴσως τὴν μυκηναϊκὴν προσωνυμίαν *ποτνία*. Ἦτο δὲ ἡ *Turan* ἄκρως σεβαστὴ θεὰ εἰς τοὺς Ἐτρούσκους, ἐνίοτε περισσότερον καὶ τοῦ Διὸς —Jupiter ἀκόμη.

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ἰλιάδος, ἡ Ἀφροδίτη εἶναι κόρη τοῦ Διὸς[1] καὶ κόρη τῆς Διώνης[2], χωρὶς νὰ κατονομάζεται σαφῶς ὡς κόρη καὶ τῶν δύο αὐτῶν. Πρὸς τούτοις, ἀναφέρεται, καὶ ὡς θυγάτηρ[3] ἀλλὰ καὶ ὡς τέκνον[4] τοῦ Διός. Εἰς δὲ τὸν ὁμηρικὸν Ὕμνον[5] σαφῶς ἡ θεὰ εἶναι τέκνον τῆς Διώνης καὶ τοῦ Διὸς - καὶ ἡ παράδοσις αὐτὴ πιστεύεται ὅτι ἀκολουθεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος[6]. Ἡ διαφοροποίησις πάντως τῶν ὡς ἄνω ὅρων (τέκνον, κόρη, θυγάτηρ) δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας, δηλοῦσα ὀλιγώτερον ἢ περισσότερον βαθμὸν νομιμότητος.

Ἡ τελευταία αὐτὴ παράδοσις, τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, φρονοῦμεν ὅτι εἶναι Β.Δ. ἑλληνικὴ παράδοσις[7], ἀπαντῶσα καὶ εἰς ἄλλα μέρη (βλ. κατωτ.), ὅπως εἰς τὴν Σπάρτην, ἐνῷ ἡ ἄλλη παράδοσις (ὡς τέκνον τοῦ Κρόνου), διαμορφωθεῖσα κατόπιν ἀνατολικῶν ἐπιδράσεων (βλ. ἀνωτ.), εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ Ἀ. ἑλληνικὴ παράδοσις, οὖσα νεωτέρα τῆς προηγουμένης.

ΔΙΩΝΗ (ΑΦΡΟΔΙΤΗ) — JUNO ΚΑΙ ΜΗΤΡΩΝΥΜΙΚΑ ΓΕΝΗ

Τὴν Β.Δ. αὐτὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, καὶ ὁ Πλάτων, διακρίνων τὴν θεὰν ὡς πρεσβυτέραν —ταυτιζομένην μὲ τὴν Διώνην— καὶ ὡς νεωτέραν, ταυτιζομένην μὲ τὴν Ἀφροδίτην. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Θεόκριτος[8], ταυτίζων εὐθέως τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην μὲ τὴν Διώνην.

Ἀλλὰ τὴν αὐτὴν περίπου παράδοσιν ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὴν Ρώμην, ὑπὸ μίαν μικτήν, οὕτως εἰπεῖν, εἰκόνα (βλ. καὶ ἀνωτ.). Συγκεκριμένως : Ἡ ρωμαϊκὴ θεὰ Juno, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Διώνην,

1. Υ 105.
2. Ε 370.
3. Ε 348.
4. Ε 428.
5. IV 81.
6. *Συμπ.* 180 D.
7. Περὶ τῆς λατρείας εἰς τὴν Δωδώνην, βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.*, 1959, *ἔ.ἀ.*, 127 κ.ἑ.
8. VII 116.

ἔχουσα ὄνομα μὲ τὴν αὐτὴν δηλονότι ρίζαν, καὶ μὲ αὐτὴν καὶ μὲ τὸν Δία, παρουσιάζεται ὁμοίως ὡς σύζυγος τοῦ Jupiter, ἤτοι τοῦ ρωμαϊκοῦ Διός. Ἔχει δὲ ἤδη προταθῆ[1] ἀντιστοιχία Διώνης καὶ Juno μὲ τὴν μυκηναϊκὴν θεὰν Δῖαν, καθὼς καὶ ἀντιστοιχία Διὸς καὶ Jupiter[2].

Ἡ ρωμαϊκὴ Juno ὅμως ἔχει ἐκ τοῦ Jupiter υἱόν, τὸν Mars, καὶ ὄχι κόρην, τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως ἡ Διώνη. Υἱὸν ὅμως ἐκ τοῦ Διὸς καὶ μάλιστα ἀντίστοιχον πρὸς τὸν Mars, ἔχει τὸν θεὸν τοῦ πολέμου Ἄρην ἡ Ἥρα, ἂν καὶ ὁ Ἄρης θεωρεῖται καὶ ὡς γεννηθεὶς ὑπ' αὐτῆς μόνον, ἄνευ τοῦ Διὸς (διότι αὐτὴ εἶχε φιλονεικήσει μὲ αὐτόν). Ἡ Juno ἑπομένως ἔχει ὄνομα συνδεόμενον ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα τῆς Διώνης —πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης— καὶ ἱερὰ πτηνά της εἶναι ἐπίσης αἱ χῆνες (λ.χ. αἱ χῆνες τοῦ Καπιτωλίου). Ἀλλ' εὑρίσκεται πλησιέστερον πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς Ἥρας, ὡς νομίμου συζύγου τοῦ Διός, καὶ ὄχι τῆς Διώνης. Κατὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπόκλισιν ἐκ τῆς παραδόσεως τῆς Διώνης. Παρὰ ταῦτα, ἔχει ἄλλο κοινὸν οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν μὲ τὴν Διώνην, τὸ ἑξῆς: Ἡ κυρία ἰδιότης τῆς Juno δὲν εἶναι ἡ τῆς συζύγου, ὅπως εἶναι ἡ τῆς Ἥρας, ἀλλ' ἡ ἰδιότης τῆς μητρός, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν Διώνην.

Τὸ ἀρχέτυπον καὶ τῶν δύο αὐτῶν θεαινῶν κατὰ ταῦτα ἀνάγεται, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, εἰς τὴν αὐτὴν παλαιοτάτην παράδοσιν πιθανῶς. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρήθη διὰ τῶν Β.Δ. ἑλληνικῶν φύλων —καὶ τοῦ βορειοτέρου των, γλωσσικῶς συγγενοῦς, λατινικοῦ φύλου, τὸ ὁποῖον μετεκινήθη εἰς τὴν ἔναντι ἰταλικὴν χερσόνησον—, πιστοποιουμένη νοτιώτερον εἰς μυκηναϊκὰ κέντρα ἤδη κατὰ τὴν Β′ χιλιετίαν π.Χ. Τὴν παράδοσιν αὐτήν, τῆς θείας μητρὸς τῶν πάντων, ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Πλάτων, θεωρῶν τὴν θεὰν ἀμήτορα —κόρην τοῦ Οὐρανοῦ, αἰτιολογῶν οὕτω τὴν οὐρανίαν της ὑπόστασιν— καὶ ὡς ὑπέρτατον μητρικὸν πρότυπον. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Διώνη παρουσιάζεται καὶ ὡς Τιτανίς, Νηρηίς, Ὠκεανὶς καὶ Ἀτλαντίς[3], ἐπίσης προδίδει τὴν ἀνυπαρξίαν ἑνὸς συγκεκριμένου πατρὸς καὶ ἐνισχύει τὴν ὕπαρξιν μᾶλλον τοῦ ὡς ἄνω προτύπου.

Τὸ πρότυπον αὐτὸ ἀντανακλᾶται καὶ εἰς τὴν Juno, καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὴ λατρεύεται ὡς Lucina, ἤτοι ὡς ὑπεύθυνος τῆς ζωῆς τῶν πάντων ἀλλὰ καὶ ὡς Caprotina, ἤτοι ὡς ὑπεύθυνος τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν

1. SIMON, *ἔ.ἀ.*, 234.
2. LATTE, *Röm. Religiongesch.* (1960), 81.
3. Περὶ τῶν διαφόρων περὶ αὐτῆς φιλολογικῶν παραδόσεων βλ. CARAPANOS, *Dodone et ses ruines* (1878), 134 - 139 καὶ 193.

ἐμψύχων ὄντων, συνιστῶσα σύμβολον ἐπίσης τῆς θείας μητρός, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας τελεῖ καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῆς φυλῆς.

Ἀλλὰ ἡ Juno λατρεύεται καὶ ὡς προστάτις τοῦ γάμου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, καὶ δὴ μὲ τὴν προσωνυμίαν Pronuba καὶ Juga, καὶ προστάτις τῶν ρωμαίων δεσποινῶν. Ἐν τούτοις, ταυτίζεται ἐνίοτε καὶ μὲ τὴν Diana, ἡ ὁποία εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἑλληνικὴν νεαρὰν θεὰν Ἄρτεμιν, ἀλλ' ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν μυκηναϊκὴν νεαρὰν θεὰν Δίαν καὶ μὲ τὴν Juno.

Εἰς τὴν Juno ἑπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ διΐδῃ κανείς, πλὴν τῆς μητρικῆς καὶ μίαν θυγατρικὴν μορφήν, ἡ ὁποία πολὺ ἐνωρὶς ἐξεφυλίσθη, καὶ συγχρόνως μίαν συζυγικὴν μορφήν. Ἐξ ὅλων αὐτῶν ὅμως σπουδαιοτέρα ἦτο ὁπωσδήποτε ἡ ὑπόστασίς της ὡς μητρικῆς μορφῆς.

Ἡ σπουδαιότης αὐτὴ τῆς ρωμαϊκῆς Juno ἔχει ἄλλωστε παραλληλισθῆ μὲ τὴν ἀντίστοιχον σημασίαν τῆς ὑποστάσεως τῆς Διώνης, ἤτοι τῆς πρεσβυτέρας (ἢ οὐρανίας) Ἀφροδίτης[1], ἐν ἀντιδιαστολῇ μάλιστα πρὸς τὴν νεωτέραν Ἀφροδίτην (ἢ πάνδημον).

Ἡ μορφὴ αὐτὴ τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης (- Διώνης) - Juno μὲ τὸν παμπάλαιον μητρικὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ ὄνομα μὲ τὴν ἀρχαιογενῆ κατάληξιν -ώνα[2] ἀπηχεῖ μίαν παλαιοτάτην παράδοσιν περὶ κοσμογονίας, ἡ ὁποία ἐπιβιώνει ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχήν, παρουσιαζομένη καὶ εἰς τὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον[3] ἀλλὰ καί, πλὴν τοῦ Πλάτωνος, εἰς τὸν Εὐριπίδην[4], ὁ ὁποῖος λέγει σχετικῶς ὅτι τὰ *πάντα ἐξ αὐτῆς ἔφυ*, παρέχων, ἐπὶ πλέον[5] καὶ τὴν ὀρθὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὀνόματος (τῆς Διώνης).

Ἡ σπουδαιότης αὐτὴ τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς (Διώνης - Ἀφροδίτης πρεσβυτέρας - Juno) εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ εἰδικώτερον, ὅτι ἀπηχεῖ κάποιο ἀπώτατον παρελθόν, ὄχι μητριαρχίας ἀλλὰ μητρωνυμικῶν γενῶν, ΙΕ γλωσσικῆς προελεύσεως (τῶν καὶ πρωίμων δηλαδὴ φορέων της). Τὸ αὐτὸ παρελθὸν ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ ἡ σπουδαιότης τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου των (βλ. ἀνωτ.). Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὰ γένη αὐτὰ[6] ἡ οἰκονομία, διατηρουμένη ἐπὶ μακρότατον διά-

1. Βλ. A. B. COOK, *Zeus* III, 153 κ.ἑ. WILAMOWITZ, *Aus Kydath*, 157. DEUBNER, *Attische Feste*, 20, 215. GRUPPE *Myth. Lex.* 34, 339, 1363.
2. Πβλ. λατ. Latona.
3. Βλ. σελ. 43, σημ. 1.
4. *Ἱππ.* 447.
5. ΑΡΧΕΛ., (βλ. SIMON, *ἔ.ἀ.* 234, σημ. 14).
6. Περὶ ΙΕ βλ. BENNEVISTE, *Le vocabulaire des institutions indo - europeènes* (1971).

στημα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὡς θηρευτικὴ —ποιμενικὴ— στρατιωτική, ἦτο συνυφασμένη μὲ μίαν συνεχῆ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπουσίαν τῶν ἀνδρῶν ἐκ τῆς ἑστίας των. Ἡ δὲ ἐξασφάλισις τῆς συνοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐπέβαλλε τὴν ἐπικράτησιν ἑνὸς μητρωνυμικοῦ καθεστῶτος, πιθανῶς ἐν συνδυασμῷ μὲ κάποιον θεσμὸν ἐσωγάμβρων. Καὶ ὡς πρὸς τούτους μὲν τὸ καθεστὼς τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μητριαρχικόν, ὄχι ὅμως καὶ ὡς πρὸς τοὺς μητρόθεν στενοὺς συγγενεῖς, (*μήτρωας*) οἱ ὁποῖοι καὶ οὐσιαστικῶς ἤσκουν τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, ὡς ἔχοντες γνησίαν τὴν καταγωγήν, καὶ τὴν στρατιωτικὴν ἐξουσίαν. Δὲν εἶναι ἄσχετον τοῦ καθεστῶτος τούτου τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν διετηρεῖτο ὁ ὅρος *μητρὶς* (ἀντὶ τοῦ *πατρὶς*), κατὰ πληροφορίαν τὴν ὁποίαν παρέχουν ὁ Πλάτων[1] καὶ ὁ Παυσανίας[2]. Οὔτε καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ηὔχοντο μὲν γενικῶς οἱ ἄνθρωποι (καὶ οἱ θεοὶ) *πατρόθεν* ἀλλὰ οἱ Θεσσαλοὶ (Β.Δ. καταγωγῆς) Ἀμυντορίδαι ηὔχοντο *μητρόθεν*[3].

Ὅλως σημαντικὰ ὅμως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς :

Εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πατριαρχικὸν καθεστὼς τοῦ Ὀλύμπου, ἤτοι τοῦ ἑλληνικοῦ δωδεκαθέου, ὑπάρχει μία κραυγαλέα ἐξαίρεσις : θεός, καὶ μάλιστα ὅπως εἶναι ὁ Ἀπόλλων —ἡ ὑπόστασις τοῦ ὁποίου, ὅπως ὑποστηρίζεται ὀρθῶς[4], ἐν πολλοῖς ἀποτελεῖ καταβολάδα αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός— παρωνυμεῖται ἀπὸ τῆς μητρός του, καὶ ὄχι ἀπὸ τοῦ πατρός του, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, συμβαίνει νὰ εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Ζεύς. Εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὸν Ἑρμῆν, ὁ Ἀπόλλων παρωνυμεῖται οὕτως ἑξάκις, ἀναφέρεται δηλαδὴ ἑξάκις, ὡς *Λητοΐδης*[5]· καὶ μόνον μίαν φορὰν ἀναφέρεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν πρὸς πατρός, καὶ δὴ ἁπλῶς ὡς *γόνος τοῦ Διός*, καὶ τοῦτο μάλιστα μετὰ τὸ μητρώνυμόν του[6]: *Λητοΐδης, Διὸς γόνος*. Τὸ μητρώνυμον δὲ τοῦτο τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Πίνδαρος[7]. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὸν αὐτὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον ὁ Ἀπόλλων ἀναφέρεται ὡς *ἀγλαὸς υἱὸς* —καὶ ὄχι ὡς γόνος— τῆς Λητοῦς[8] ἢ καὶ

1. *Πολιτ.* 9, 575.
2. X 24,2.
3. ΠΙΝΔ. *Ὀλ.* VII, 24.
4. SIMON, Der frühe Zeus, *Act. 2nd Int. Coll. Aeg. Prehist.* (1972), 156 κ.ἑ.
5. IV, 158, 253, 261, 403, 508, 513.
6. IV 524.
7. *Πυθ.* III 67.
8. V 314 καὶ IV 500.

ὡς υἱὸς τῆς Λητοῦς *ἐρυκιδέος*[1], ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται καὶ *κυδίστη*[2], ἐνῷ εἰς δύο μόνον περιπτώσεις χαρακτηρίζεται εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ὡς υἱὸς Διὸς καὶ Λητοῦς[3]. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄρτεμις παρωνυμεῖται ἀντιστοίχως, ἀπὸ τῆς μητρός της, τῆς Λητοῦς δηλαδή, καὶ ἀναφέρεται : ὡς Λατογένεια κούρα[4] καὶ ὡς Λητογενής[5]. Καὶ πάλιν δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας (ἀπὸ πλευρᾶς νομιμότητος) ἡ χρῆσις τῶν ὅρων γόνος καὶ υἱὸς - κόρη ἐπὶ τοῦ προκειμένου.

Ἡ Λητὼ εἰς τὸ διαμορφωθὲν ἑλληνικὸν δόγμα θεωρεῖται, ὡς γνωστόν, κόρη τοῦ Κοίου καὶ τῆς Φοίβης[6]. Εἶναι περίεργον ἑπομένως πῶς εἰς τὸ δωδεκάθεον τοῦ Ὀλύμπου ἔχει ἐπιβάλλει τὸ ὄνομά της εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀντιστοίχως στερεῖται πατρωνύμου, καὶ μάλιστα ὢν ὁ ἴδιος περιφανὴς υἱὸς τοῦ Διός. Δι' ὅλα αὐτὰ ὑποθέτομεν, ὅτι ἡ Λητὼ ἀπετέλει ἀρχικῶς μᾶλλον κάποιαν παραλλαγὴν θείας μητρὸς εἰς μίαν μητρωνυμικὴν κοινωνίαν, ἀντίστοιχον δηλαδὴ πρὸς τὴν Διώνην (οὐρανίαν Ἀφροδίτην) - Juno, μὲ τὴν παλαιὰν ὅμως τούτων ὑπόστασιν, δηλαδὴ ὡς μητέρων διδύμων ἑτερογενῶν τέκνων (Διός - Δῖας, Janus - Jana). Τὸ ὄνομα δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς πιθανῶς εἶχε σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ὑπὸ τοῦ Ἡσυχίου ἀναφερόμενον ὅτι *Λῆτος* ἐλέγετο ἡ θάλασσα[7]. Ἴσως τὸ ὄνομα αὐτὸ νὰ ἦτο ἐξ ἐπιθέτου καὶ ἀντίστοιχον πρὸς τὸ λατινικὸν lata = εὐρεῖα. Εὐρεῖα δέ, ὡς γνωστόν, ἐχαρακτηρίζετο συχνὰ καὶ ἡ θάλασσα (καθὼς καὶ ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός). Ἄμεσον ὅμως σχέσιν μὲ τὴν θάλασσαν εἶχε καὶ ἡ χαναναϊκὴ (οὐρανία) Ἀφροδίτη, ἡ Ashera on the Sea (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.) ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη ὡς : ποντία, εὐπλοία, λιμενία. Δὲν εἶναι δὲ ἄσχετον, ὅτι ἡ θυγατρικὴ μορφὴ τῆς Λητοῦς, ἡ Ἄρτεμις, εἰς τὴν λατινικήν της μορφήν, ὡς Diana δηλαδή, παρουσιάζει συγγένειαν, ἐτυμολογικὴν καὶ ἄλλην, μὲ τὴν Δῖαν - Ἀφροδίτην. Ἐξ ὅλων αὐτῶν ἑπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ τὸ ἀκόλουθον συμπέρασμα: ὅτι ἡ Λητὼ (Lata καὶ Latona λατινιστὶ) ἦτο πιθανώτατα κάποια πολὺ σεβαστὴ παλαιὰ θεὰ μητρωνυμικῆς, ναυτικῆς

1. IV 176, IV 189, IV 416 καὶ 421.
2. IV 421.
3. IV 243 καὶ 321.
4. ΑΙΣΧ. *Ἑπτ. ἐπ. Θ.*, 147.
5. ΕΥΡ. *Ἰων.* 465.
6. ΗΣ. *Θεογ* 406, 918.
7. Βλ. λ.

κυρίως, κοινωνίας, ἀντίστοιχος τῆς Διώνης (- Ἀφροδίτης). Κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν ὅμως πατριαρχίαν, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐθεωρήθη μὲν ὅτι ἀπέκτησε τὰ δίδυμα τέκνα της ἐκ τοῦ Διὸς ἀλλ' αὐτὰ ἐξηκολούθησαν νὰ φέρουν τὸ ὄνομά της. Ἐν συνεχείᾳ δέ, κατὰ τὸν ἀνταγωνισμόν, πρὸς ἐπικράτησιν τῆς *πρέσβας θεᾶς* τοῦ Ὀλύμπου, ἡ Λητὼ τελικῶς ἐξέπεσε τῆς ὡς ἄνω ἰδιότητός της, κατόπιν ἐπικρατήσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας (περὶ τούτων βλ. κατωτέρω). Ἐν τούτοις, ἡ παλαιὰ σπουδαιότης της ἐξηκολούθησεν εἰς τὸν Ὄλυμπον νὰ προδίδεται μὲ τὸ μητρώνυμον, τὸ ὁποῖον ἐκληρονόμησαν ἐξ αὐτῆς τὰ δίδυμα τέκνα της, ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἄρτεμις.

Θὰ ἔπρεπεν ἴσως ἀκόμη νὰ προστεθῆ ὅτι, ὡς γνωστόν, ὁ ἡγεμὼν τῶν Δαρδάνων τῆς Τρωάδος Αἰνείας εἶναι υἱὸς τῆς Ἀφροδίτης ἐκ τοῦ Ἀγχίσου. Καὶ εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν δυνατόν, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ἐνυπῆρχεν ἐπίσης κάποιο μικρότερον ἀντίστοιχον κατάλοιπον μιᾶς παλαιᾶς Β.Δ. μικρασιατικῆς μητρωνυμικῆς κοινωνίας, τῆς διασπορᾶς ἴσως.

Διαφωτιστικὸν ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅμως ἀντίστοιχον ἔθιμον, διατηρούμενον κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς τὴν Λυκίαν —στενῶς συνδεομένην μὲ τὴν ὁμηρικὴν Κρήτην—, ὅπου : οἱ ἄνθρωποι *καλέουσι ἀπὸ τῶν μητέρων ἑωυτοὺς καὶ οὐκ ἐκ τῶν πατέρων*[1]. Καὶ τοῦτο, διότι ἐξηκολούθει ἀκόμη εἰς αὐτοὺς ἡ γενεαλογία των νὰ λογίζεται διὰ τῆς γενεαλογίας τῆς μητρός των καὶ ὄχι διὰ τῆς γενεαλογίας τοῦ πατρός των. Ἐξηκολούθει δὲ εἰς αὐτοὺς τὸ ἔθιμον τῶν ἐσωγάμβρων, καὶ μάλιστα τοῦτο εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἐκ τοῦ γάμου τῶν γυναικῶν αὐτῶν καὶ ἑνὸς δούλου ἀκόμη γεννώμενον τέκνον νὰ εἶναι νόμιμον, ἐνῶ τὸ ἐκ τοῦ γάμου καὶ τοῦ πλέον ἐπιφανοῦς ἀνδρὸς αὐτῶν μετὰ ξένης ἢ παλλακῆς νὰ μὴ θεωρῆται γνήσιον. Ἡ ἐξουσία, ἐν τούτοις, ἠσκεῖτο εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν ἀνδρῶν *πρὸς μητρός*.

Ἡ ὡς ἄνω μητρωνυμικὴ κοινωνία ἐξησφάλιζε τοιουτοτρόπως τὴν συνοχήν της διὰ τῶν (μητρωνυμικῶν) γενῶν καὶ τὴν ἐξουσίαν εἰς αὐτὴν εἶχον οἱ μητράδελφοι, οἱ φράτορες, οἱ καὶ μήτρωες καλούμενοι[2], οἱ ὁποῖοι ἐτύγχανον τοιούτου σεβασμοῦ, ὥστε νὰ ὀνομάζωνται καὶ θεῖοι.

Μὲ τὴν πάροδον ὅμως τοῦ χρόνου καὶ πιθανῶς μετὰ τὴν ἐπὶ μακρὸν καὶ ἐπὶ μονίμου βάσεως διαβίωσίν των, τὰ γένη αὐτὰ ὑποκατεστάθησαν βαθμιαίως διὰ τῶν πατριαρχικῶν· καὶ θεῖοι ὠνομάζοντο κατ' ἐπέκτασιν

1. ΗΡΟΔ. Ι 173.
2. Πβλ. ΠΛΑΤ. *Χαρμ.* 154, ΑΝΤΙΦ. 1.117.

πλέον καὶ οἱ πρὸς πατρὸς συγγενεῖς. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ ἐνάρξεως τοῦ νέου καθεστῶτος, τῆς πατριαρχίας, εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολὴν καὶ τὸν σημιτικὸν ἐν γένει ἀντίστοιχον κόσμον, τοποθετεῖται εἰς τὴν ἀρχομένην Β′ χιλιετίαν π.Χ. (Χαμουραμπί, Ἀβραὰμ κ.ἄ.). Εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἐπίσης στοιχεῖα σχετικὰ ἀλλὰ πολὺ ἰσχνά. Εἰς τὴν Ἀττικὴν συγκεκριμένως εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῶν μητρωνυμικῶν γενῶν διὰ τῶν πατριαρχικῶν συνετελέσθη ἐπὶ Κέκροπος, ὁ ὁποῖος ἐπιστεύετο ὅτι ἐτόνισε τὴν φύσιν τοῦ πατρὸς παραλλήλως μὲ τὴν τῆς μητρός [1], καὶ θεωρεῖται ὡς εἰσαγαγὼν τὸ πατρώνυμον.

Τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν εἰς τὴν κοινωνικὴν δομήν, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε καὶ ριζοσπαστικὴν ἀναμόρφωσίν της, μετὰ δυναστικῶν προεκτάσεων, συνώδευσε καὶ ἀντίστοιχος ἀλλαγὴ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἴσως δὲ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὀλίγον πρὸ τοῦ 1600 π.Χ. ἐποχὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔχει συναφθῇ ὑπὸ ἐρευνητῶν μὲ τὴν κάθοδον νέων φύλων, προκειμένου νὰ ἑρμηνευθῇ ὑπ' αὐτῶν ἡ γενικὴ ἐν λόγῳ ἀλλαγὴ εἰς αὐτήν. Τότε πιθανῶς ὁ Ζεὺς ἀποκτᾷ ἢ ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ τὴν ἰδιότητα τοῦ πατρὸς (Ζεὺς πατὴρ) καὶ ἡ ἀντίστοχος μορφὴ τοῦ προ - ρωμαϊκοῦ Jovis ὑποκαθίσταται ἢ ἀρχίζει νὰ ὑποκαθίσταται διὰ τοῦ Jupiter, ἐνῶ ἡ μορφὴ τοῦ Janus καὶ τῆς Jana συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν αὐτοτελῶς πλέον, ἤτοι ὡς νέος θεὸς ὁ μὲν καὶ ὡς νέα θεὰ ἡ δέ, μὲ πολεμικὸν δὲ χαρακτῆρα κυρίως ἀμφότεροι.

Συναφὴς πρὸς τὴν ἀλλαγὴν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Juno καὶ τῆς Διώνης, ὡς θείων συζύγων, τοῦ Διὸς (πατρὸς) καὶ τοῦ Jupiter ἀντιστοίχως, καὶ μάλιστα ὡς θεαινῶν τοῦ γάμου. Ἀλλὰ καὶ τῆς Λητοῦς πιθανῶς (βλ. ἀνωτ.). Ἡ Juno μάλιστα, ὡς θεὰ τοῦ γάμου, δίδει τὸ ὄνομά της καὶ εἰς τὸν 4ον μῆνα τοῦ ρωμαϊκοῦ ἡμερολογίου, τὸν Ἰούνιον, ἕνεκα τῆς τότε ἑορτῆς της ἀλλὰ καὶ τῆς κατ' αὐτὴν τελέσεως τῶν γάμων (ἔθιμον ἐπικρατοῦν καὶ σήμερον εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ τὴν Β. Ἀμερικήν). Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως μῆνα, ἤτοι τὸν μῆνα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, ἤγετο καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. κατωτ.). Ἀλλὰ τὴν ἰδιότητα τῆς θεᾶς τοῦ γάμου εἰς τὴν Ἑλλάδα διετήρησε κυρίως ἡ Ἥρα (βλ. κατωτ.).

Ἡ Juno καὶ ἡ Ἀφροδίτη (- Διώνη) ὅμως ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἥραν ἐξηκολούθουν νὰ ἀποτελοῦν πρωταρχικὴν θείαν οὐρανίαν μητέρα τῶν πάντων, ὅπως ἐλέχθη, συντηροῦσαν κάθε μορφὴν ζωῆς. Τὸ αὐτὸ πιθανῶς

1. Περὶ τούτου βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος καὶ τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους, *Α.Ε.* 1983, 17· καὶ *R.E.* λ. *Κέκροψ*.

ἐπιστεύετο καὶ διὰ τὴν μυκηναϊκὴν ὁμόλογόν των, παράστασιν τῆς ὁποίας εἶναι δυνατὸν νὰ διαβλέψωμεν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος[1]. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ (πίν. 21β) ἡ θεὰ κάθηται μόνη ἐπὶ θρόνου (εἶναι ἑπομένως μητρικὴ) καὶ εἰκονίζεται χορηγοῦσα τὸ ἱερὸν νάμα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀναγεννήσεως (εἰς μασκοφόρα ὄντα), τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὸν καθαρμὸν καὶ τὴν ἀνανέωσιν τῶν πάντων. Σημαντικὸν εἰς τὴν ταύτισιν αὐτὴν στοιχεῖον εἶναι καὶ ὁ πλησίον της εἰκονιζόμενος ἀετὸς ἀλλὰ καὶ ὁ οὐράνιος θόλος μὲ τὸν ὁμώνυμον ἀστέρα (Ἀφροδίτην) παρὰ τὴν σελήνην, περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω ἐκτενῶς.

Ἀντίστοιχον θείαν μητέρα φαίνεται ὅτι ἀπετέλει εἰς τοὺς Ἐτρούσκους ἡ αὐτὴ θεὰ ὡς Turan (Ποτνία), ἡ ὁποία εἰς μερικὰ ἐτρουσκικὰ κάτοπτρα εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ θρόνου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἱσταμένων θεῶν, περιλαμβανομένου ἐνίοτε καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ Διὸς (Tinia).

Εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον ὅμως καταλαμβάνει, ὡς γνωστόν, ἡ Γῆ τὴν πρωτεύουσαν θέσιν, κατόπιν τοῦ διαμορφωθέντος δόγματος (Μυθολογίας), ὡς χθονία ἀρχὴ ὅμως, καὶ ὄχι ὡς οὐρανία· καὶ μετ' αὐτὴν ἡ Ρέα, ὡς μήτηρ τῶν θεῶν. Ἀλλ' ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι θεωρητική, στερουμένη λαϊκότητος, ἤτοι εὐρυτέρας ἀναγνωρίσεως καὶ ἤδη εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὕμνον[2] ἡ Διώνη προτάσσεται ὄχι μόνον ἄλλων θεαινῶν ἀλλὰ καὶ τῆς Ρέας (...*Διώνη τε Ρείη τε*...), τοὐθόπερ εἶναι ἄκρως σημαντικόν.

ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΔΙΟΣ-ΔΙΑΣ
ΚΡΗΤΟΜΗΚΥΝΑΪΚΗ ΚΑΙ Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Τὴν ὡς ἄνω ἐν γένει ἄποψιν ἐνισχύει καὶ ἡ νέα ἑρμηνεία τριῶν παραστάσεων : α) μιᾶς παραστάσεως ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐπὶ βοιωτικοῦ (ἤτοι Β.Δ. ἑλληνικῆς παραδόσεως) ἀναγλύφου πίθου ἐκ Τήνου· καὶ β) καὶ γ) δύο γνωστῶν πρϊστορικῶν παραστάσεων, ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων, τοῦ ἑνὸς ἐκ τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ ἑτέρου ἐκ τῆς Κνωσοῦ.

Αἱ παραστάσεις αὐταί, μετὰ τῶν νέων ἑρμηνειῶν των ἀντιστοίχως, ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἕπεται :

α) Τοῦ μὲν ἀρχαϊκοῦ πίθου[3] (πίν. 28γ,δ) ἡ ἐν λόγῳ ἑρμηνεία ἔχει ὡς ἑξῆς : Νέος, οὐράνιος (πτερωτός), πολεμικὸς (μὲ δόρυ καὶ κράνος) θεὸς

1. MARINATOS - HIRMER, ἔ.ἀ. πίν. 207 ἄνω.
2. III 93.
3. SIMON, Die Götter... ἔ.ἀ., 186, εἰκ. 165.

έχει σχεδόν έξέλθει έκ τῆς κεφαλῆς μιᾶς ἐπιβλητικῆς γυναικείας μορφῆς, οὐρανίας (πτερωτῆς) ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ μητρικῆς (ἐνθρόνου), παρουσίᾳ καὶ ἄλλων οὐρανίων (πτερωτῶν) βοηθητικῶν μορφῶν, ἑτοίμων νὰ διακονίσουν ἀμέσως μητέρα καὶ υἱόν.

Φρονοῦμεν, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, κατ' ἐξοχὴν οὐρανίου θεοῦ καὶ πολεμικοῦ, ἐκ τῆς οὐρανίας ἐπίσης μητρός του. Ἡ σκηνὴ ἔχει ἑρμηνευθῆ ὡς σκηνὴ γεννήσεως κάποιου θεοῦ[1]. Ἔχει ἐπίσης ἑρμηνευθῆ ὡς σκηνὴ γεννήσεως τῆς Ἀθηνᾶς, ἐκ τῆς κεφαλῆς τοῦ Διός[2]. Ἡ δευτέρα αὐτὴ ἄποψις, μολονότι ἑλκυστική, προσκρούει εἰς τὸ ὅτι ἡ ἔνθρονος μορφὴ δὲν εἶναι ἀνδρικὴ ἀλλὰ γυναικεία, ἐνῶ ἡ πρώτη ἄποψις δὲν προσδιορίζει τὸν γεννώμενον θεόν.

Διὰ τῆς νέας ἑρμηνείας εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῆ μία παλαιοτάτη παράδοσις περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, ἐξ οὐρανίας θεᾶς. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτή, παραμείνασα πιθανῶς ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ζωηρὰ εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἀπομεμονωμένων ὁμάδων, παρεισέφρυσεν καὶ εἰς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἐκ τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας ἐγεννήθη καὶ ὁ Χριστός. Ἡ αὐτὴ λαϊκὴ παράδοσις παρεισέφρυσεν, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὰ κάλλαντα τῆς Πρωτοχρονιᾶς καὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ὅπου ὁ θεάνθρωπος ἀναφέρεται ὡς ἐρχόμενος *στὴ γῆ νὰ περπατήσῃ* καὶ ἑπομένως ὄχι ὡς ἀρτιγέννητον βρέφος.

Βεβαίως εἰς τὸ ἀρχαιοελληνικὸν δόγμα ὁ Ζεὺς ἐθεωρεῖτο τέκνον τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας. Ἀλλὰ τοῦτο συνέβη μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς πατριαρχίας καὶ μετὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ διαδικασίαν τῆς ἑνοποιήσεως διαφόρων παραδόσεων τῶν ἐπὶ μέρους φύλων, ἀλλὰ καὶ κατόπιν ἐπιδράσεων ἀνατολικῆς προελεύσεως παραδόσεων (βλ. ἀνωτ.) ἐπὶ Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς, κυρίως συρο-χιτιττικῶν. Πλὴν δὲ τῆς Ἴδης, ὅπου καὶ τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θεοῦ, ἡ Ρέα δὲν συνάπτεται εἰς κάποιο ἄλλο ὀρεινὸν Ἱερὸν ἐμφανῶς μὲ τὸν Δία. Εἰς δὲ τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Ἤπειρον ἡ θεὰ αὐτὴ (Ρέα) ἀπουσιάζει σχεδὸν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ Ἱερά του, παραμένουσα μακρὰν τῆς λαϊκῆς τοιουτοτρόπως λατρευτικῆς παραδόσεως τοῦ θεοῦ αὐτοῦ.

Ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὐτή, τῆς παραστάσεως τοῦ ἐν λόγῳ πίθου[3], εἶναι ὀρθή, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς συμπληρωματικῶν στοιχείων : α) Ἡ πα-

1. Βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ, *Α.Ε.* 1969, 229.
2. SCHEFOLD, *Frühgr. Sagenb.* (1964), 30 πίν. 13 Πβλ. SIMON, *ἔ.ἀ.*, 165.
3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι* (1979), 221 κ.ἑ.

ρουσία τῶν πτερύγων ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω θεᾶς φέρει εἰς τὸν νοῦν τὴν σκυθικὴν Ἀφροδίτην (καὶ τὴν Turan), ἡ ὁποία ἐπὶ μακρὸν εἰκονίζετο πτερωτή. β) Ἡ παρουσία τῆς κεφαλῆς χήνας — ἰδιαιτέρως ἱεροῦ πτηνοῦ τῆς Ἀφροδίτης — ἐπὶ τῆς ἀπολήξεως τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τῆς θεᾶς. γ) Ἡ παρουσία τῶν βοηθητικῶν πτερωτῶν μορφῶν, ἑρμηνευομένων μιᾶς μὲν ὡς ἐκ τῶν τροφῶν (νυμφῶν) τοῦ Διός, αἱ ὁποῖαι, διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτοῦ ἀνεβιβάσθησαν εἰς τὸν οὐρανόν[1], ἄλλων δύο δὲ ἐκ τῶν κουρήτων συνοδῶν του. δ) Ὁ παρακείμενος τρίπους, ὡς ἱερὸς τῆς θεᾶς καὶ τοῦ —γεννωμένου θεοῦ— Διός· καὶ ε) ὅλως ἰδιαιτέρως ὁ ὑπὸ μορφὴν κλειστῆς κάλυκος ἐπὶ μίσχου, κεραυνός, τὸν ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ὁ γεννώμενος θεός.

Ἡ ἐν λόγῳ ἑρμηνεία βοηθεῖ καὶ εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν δύο ἄλλων, κατὰ πολὺ παλαιοτέρων, παραστάσεων· καὶ εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ χώρου τῆς εἰς αὐτὰς ἐκτυλισσομένης σκηνῆς. Ἤτοι :

β) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν[2] (πίν. 28α). Ἐπ' αὐτοῦ : νέος θεός, κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρων δόρυ καὶ (ὀκτώσχημον) ἀσπίδα. Συνήθως ἑρμηνεύεται ὡς ἄρρην γονιμοποιὸς θεός, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ τεκμηριοῦται. Ἀλλὰ συγχρόνως ἑρμηνεύεται καὶ ὡς παλλάδιον, ἤτοι λατρευτικὴ μορφή, τῆς Ἀθηνᾶς[3] καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ προσεγγίζει τὴν ἡμετέραν, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς :

Ὁ ἐν λόγῳ θεὸς —κατ' ἀνάλογον ἑρμηνείαν πρὸς τὴν τοῦ ὡς ἄνω πίθου—, ἔχων ἐκπηδήσει ἐκ τῆς κεφαλῆς, ἤτοι ἄρτι γεννηθεὶς ἐκ (τῆς κεφαλῆς) τῆς καθημένης (ἄρα μητρικῆς) θεᾶς, ἔρχεται εἰς τὴν γῆν. Ἡ θεὰ αὐτὴ δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ μὲ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην (Διώνην). Εἰς τὴν γῆν τὸν θεὸν πρόκειται νὰ τὸν διακονήσῃ ζεῦγος μικρῶν —ἄρα μὴ θείων— γυναικείων μορφῶν, ἐξ ὧν ἡ μία εἶναι ὁπωσδήποτε πτερωτή. Τὸ ζεῦγος αὐτὸ ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ ὡς οὐράνιοι τροφοὶ τοῦ Διὸς (βλ. ἀνωτ.) καὶ αὐτὸς νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει μόλις γεννηθῇ εἰς κάποιο Ἱερόν του. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται : ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ πρὸ τῆς καθημένης θεᾶς καὶ ὑπὸ ἱεροῦ δένδρου (δρυός;) πλησίον αὐτῆς, καθὼς καὶ ὑπὸ διπλοῦ πελέκεως εἰς τὸ μέσον τῆς σκηνῆς. Πρὸς τὴν ἐν λόγῳ θεὰν (- μητέρα) προσέρχονται, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλαι θεαί, καὶ πιθανῶς πρόκειται περὶ σκηνῆς «Ἐπισκέψεως» των (κατὰ τὴν βυζαντινὴν

1. ΔΙΟΔ. ΣΙΚ. IV 80, 1.
2. MARINATOS - HIRMER, ἔ.ἀ., πίν. 207 κάτω.
3. SIMON ἔ.ἀ. 183, εἰκ. 164.

ὁρολογίαν), πρὸς τιμὴν μητρὸς καὶ υἱοῦ. Καὶ ἡ μὲν μία τῶν θεαινῶν αὐτῶν ἔχει προσφέρει εἰς τὴν θείαν μητέρα δέσμην μηκώνων, χρησίμων πιθανῶς διὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν ὠδινῶν (τῆς κεφαλῆς της) μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ θεοῦ[1], ἐνῶ καὶ ἡ ἄλλη πρόκειται νὰ τῆς προσφέρῃ ἀνάλογον δῶρον.

Τὴν ὀρθότητα τῆς ἑρμηνείας τῆς παραστάσεως αὐτῆς ἐνισχύουν συμπληρωματικῶς καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) ὁ οὐράνιος θόλος, (βλ. κατωτ.) εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς σκηνῆς, περιλαμβάνων τὴν σελήνην καὶ τὸν πλανήτην 'Αφροδίτην· β) ἡ σειρὰ λεοντοκεφαλῶν εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τῆς παραστάσεως, ἀμέσως συνδεομένων μὲ τὴν 'Αφροδίτην[2].

γ) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Κνωσοῦ (πίν. 28β)[3]. 'Επ' αὐτοῦ: νέα θεὰ κατέρχεται εἰς τὴν γῆν, φέρουσα δόρυ (καὶ κράνος;), ὅπως καὶ ὁ νέος θεὸς ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Πρόκειται ἑπομένως περὶ ἀντιστοίχου σκηνῆς, γεννήσεως πολεμικῆς θεᾶς, εἰς κάποιο 'Ιερόν. Τὸ 'Ιερὸν τοῦτο χαρακτηρίζεται: α) ὑπὸ λιθίνου βωμοῦ ἐντὸς πλακοστρώτου αὐλῆς· β) ἐλευθέρου πανυψήλου στύλου παρ' αὐτὸν (ἢ ζεύγους στύλων ἐν κατατομῇ), χαρακτηριστικῶν κυρίως τῶν 'Ιερῶν τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν[4]· γ) μεγαροσχήμου ναοῦ ἐπὶ κλιτύος, εἰς ἀνώτερον μέρος τῆς ὁποίας, ὑπάρχει ζεῦγος ἱερῶν δένδρων (δρυῶν;), παρέχον τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν, ὅτι φύεται ἐπὶ αὐτοῦ. 'Επὶ τοῦ ὡς ἄνω βωμοῦ ὀρθία θεὰ σεβίζει τὴν κατερχομένην ἐπὶ τῆς γῆς νεαρὰν πολεμικὴν ἀρτιγέννητον θεάν, ἀλλὰ ἡ ταυτότης της δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ.

'Επὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω, ἡ ὅλη σκηνὴ δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἑξῆς: Γέννησις οὐρανίας πολεμικῆς νεαρᾶς θεᾶς, παρίσου μορφῆς πρὸς τὸν Δία —ἡ γέννησις τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. 'Η θεὰ Δῖα, ἤτοι ἡ προϊστορικὴ 'Αφροδίτη —πρὸ τῆς ἀποσυνδέσεώς της ἀπὸ τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ὑστέραν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν—, ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν, ἔχουσα πάρισον ὄνομα καὶ ὑπόστασιν πρὸς αὐτόν.

1. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ φυτοῦ τούτου καὶ τοῦ ἐξ αὐτοῦ παραγομένου ὀπίου κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν βλ. σελ. 214, 263.

2. Περὶ τούτου βλ. ἐκτενέστερον κατωτέρω, σελ. 94.

3. *P.M.* I, εἰκ. 115.

4. Πβλ. τὸ Λύκαιον καὶ βλ. ἐκτενέστερον σελ. 238 σημ. 6· καὶ τὸ 'Ιερὸν τῆς Πάφου καὶ βλ. ἐκτενέστερον ἐπίσης σελ. 253 καὶ 240.

ΔΙΩΝΗ (Β.Δ. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ) ΚΑΙ ΗΡΑ (Β.Α. ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ)

Παρὰ τὴν μεγάλην ὅμως σπουδαιότητα τῆς Διώνης καὶ τῆς πρωίμου μυκηναϊκῆς θείας ὁμολόγου της, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τὴν προ - πατριαρχικὴν κοινωνίαν, ἡ Ἥρα εἶναι ἐκείνη τελικῶς, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον ὡς σύζυγος τοῦ Διὸς καὶ ὡς ἄνασσα τοῦ Ὀλύμπου, μολονότι εἶναι παρείσακτος, τρόπον τινά. Ἀλλ' ὡς τοιαύτη ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει εἰς τὸ Ἔπος.

Ἤδη ὅμως ἡ Ἥρα ἀπαντᾶ κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν, εἰς τὸ πυλιακὸν ἀνακτορικόν, τυπικὸν[1] καὶ μάλιστα εἰς κάποιαν σχέσιν μετὰ τοῦ Διὸς καὶ μετὰ ταυτόχρονον ἀποσύνδεσιν, ὅπως φαίνεται, τῆς Δῖας ἐξ αὐτοῦ[2]. Συμπεραίνεται δὲ συνήθως σήμερον ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν[3], ὅτι ἡ θεὰ αὐτή, ἡ Ἥρα, δὲν σημαίνει νεαρὰν (θείαν) ὕπαρξιν, δὲν συνδέεται δηλαδὴ τὸ ὄνομά της ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν ἥρως, ὅπως εἶχε προταθῆ παλαιότερον. Ὡς ἐκ τούτου, πιθανὴ φαίνεται ἡ γνώμη[4], κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ (ἔναρθρον) ὄνομα (ἡ) Ἔρα (= Ἥρα). Ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ —καὶ ἄνευ τοῦ ἄρθρου— (= e - ra), τὸ ὁποῖον σημαίνει γῆ, ἀπαντᾶ ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω πυλιακὸν τυπικόν. Σχετικὸν μὲ τὴν ὑπόστασίν της αὐτὴν εἶναι καὶ τὸ ὅτι οἱ στάχυες ἐλέγοντο καὶ ἄνθη Ἥρας. Εἰς τὴν ἀποδοχὴν δὲ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συντείνουν καὶ τὰ ἑξῆς :

Τὰ σκυθικὰ φῦλα λατρεύουν, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον[5], τὴν Γῆν ὡς σύζυγον τοῦ Διός, ἤτοι τὴν προσωποποιημένην μορφὴν τῆς γῆς. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἰρανικὰ φῦλα[6], καθὼς καὶ μὲ τὰ ἰνδικά[7], ἡ προέλευσις τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὴν παρὰ τὸν Εὔξεινον περιοχήν. Ὁ ἀντίστοιχος μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ Διὸς (καὶ τοῦ λατινικοῦ Jupiter) σανσκριτικὸς θεός, παρουσιαζόμενος ὡς σύζυγος τῆς Γῆς, ἀναφέρεται καὶ ὡς πατήρ[8]. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ ἄτυπος σύζυγος τοῦ Διὸς Σεμέλη ἐτυμολογικῶς συνδέεται μὲ τὴν ΙΕ (σλαβικὴν) λέξιν zemlja (= γῆ).

1. Βλ. CHANTRAINE, *ἔ.ἀ.*, λ.
2. STELLA *ἔ.ἀ.*, SCHWABL *ἔ.ἀ.*
3. Βλ. CHANTRAINE, *ἔ.ἀ.*, λ.
4. Τοῦ WELCKER, βλ. *αὐτόθι.*
5. ΗΡΟΔ. IV 59.
6. SCHWABL, *ἔ.ἀ.*, 361.
7. *Αὐτόθι.*
8. *Αὐτόθι.*

Τὸ ὅτι ὁ κύριος λατρευτικὸς χῶρος τοῦ γάμου Διὸς καὶ Ἥρας ἦτο, καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, ἡ νῆσος Σάμος, ὅπου καὶ τὸ κύριον Ἱερὸν τῆς θεᾶς, δὲν εἶναι τυχαῖον. Δὲν εἶναι ἐπίσης ἄσχετον τῆς καταγωγῆς της καὶ τὸ ἀρχαιοπρεπές της ἐπίθετον *βοῶπις*. Καὶ τοῦτο, διότι, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῆ [1], τοῦτο συνδέεται μὲ τὸ στέμμα τῆς παλαιᾶς λατρευτικῆς μορφῆς της εἰς τὴν Σάμον, τὸ ὁποῖον εἶναι τοῦ γνωστοῦ συρο-χιτιττικοῦ τύπου, φέρον ζεῦγος βοείων κεράτων. Ἄσχετα τῆς αὐτῆς καταγωγῆς τῆς θεᾶς ἄλλωστε δὲν εἶναι καὶ ἄλλα σύμβολα τῆς μορφῆς της αὐτῆς [2] εἰς τὴν Σάμον. Ὅπως ἄσχετα δὲν εἶναι καὶ τὰ ἐνώτια, τὰ ὁποῖα ἡ θεὰ φορεῖ εἰς τὴν Ἰλιάδα [3], ἀπαντῶντα εἰς ἀνατολικὰ πρότυπα [4], ἀλλὰ καὶ ὁ ἑανός της [5] φερόμενος ὡς συρο-χιτιττικὸν ἐπανωφόριον, μὲ πρόσθιον ἄνοιγμα, τὸ ὁποῖον κλείει διὰ περονῶν. Τοῦτον φορεῖ ἡ θεὰ εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἀφοῦ κτενίσει τὰ μαλλιά της —ἄρα εἶναι ἤδη ἐνδεδυμένη—, ὡς ἐπένδυμα, προκειμένου νὰ ἀναχωρήσῃ.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἥρας εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως δύο λατρευτικῶν παραδόσεων : τῆς τῶν Μυκηναίων τῆς διασπορᾶς (εἰς τὸ Ἀ. Αἰγαῖον), οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν καὶ φορεῖς τῆς λατρείας της εἰς τὴν πατρίδα των· μὲ τὴν παλαιὰν ἑλλαδικὴν καὶ κρητομυκηναϊκὴν παράδοσιν (περὶ τοῦ Διός). Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ἀποσύνδεσις τῆς Δίας ἀπὸ τοῦ Διὸς καὶ ἡ σύνδεσις τῆς Ἥρας μὲ αὐτὸν ἐμφανίζεται εἰς περιοχὴν (Πύλον) μὲ ἀρκετὴν ἐκ (Μ.) Ἀσίας (A-si-wi-ja) μειονότητα.

Δὲν εἶναι, ἐξ ἄλλου, τυχαῖον ὅτι τὰ δύο μεγάλα ἑλλαδικὰ Ἱερὰ τῆς Ἥρας, εἰς τὸ Ἄργος (Πρόσυμναν) καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ὑπῆρξαν τὰ κύρια κέντρα τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ἡ ὁποία ἦτο, ὡς γνωστόν, Β.'Α. μικρασιατικῆς, καταγωγῆς. Τὸ ὅτι εἶναι σύμμαχος τῶν Ἑλλήνων ἡ Ἥρα κατὰ τὸν Τρωικὸν πόλεμον, ὀφείλεται ἴσως περισσότερον εἰς τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ ὀλιγώτερον εἰς τὴν ἀντιπάθειάν της κατὰ τῶν Τρώων (διότι ὁ Πάρις ἐπέλεξε τὴν Ἀφροδίτην ἀντ' αὐτῆς).

Ἡ τοιαύτη ὑπόστασις τῆς Ἥρας, ἐκ τῆς προσωποιημένης δηλαδὴ μορφῆς τῆς γῆς, παλαιοτέρα τῆς διαμορφώσεως τοῦ δόγματος (Μυθολογίας - Θεογονίας), ὅπου ἡ Γῆ ἐμφανίζεται νὰ εἶναι σύζυγος τοῦ Οὐρα-

1. KARDARA, Problems of Hera's Cult-images, *A.J.A.* (1960), 563.
2. *Αὐτόθι.*
3. Ξ 183.
4. KARDARA, Ἕρματα τρίγληνα μορόεντα, *A.J.A.* 1961, 62-64.
5. *Αὐτόθι.*

νοῦ, ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ Ἥρα θεωρεῖται μήτηρ τοῦ χθονίου ἀπάτορος ὄντος, τοῦ Τυφωέως[1], ὁ ὁποῖος ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου[2] θεωρεῖται τέκνον τῆς Γῆς. Ἐπίσης ἐξηγεῖ ἴσως διατί ἡ θεὰ αὐτὴ ἐξισοῦται ὑπὸ τοῦ Ἐμπεδοκλέους μὲ τὴν Γῆν[3]. Σημαντικὸν δὲ εἶναι ὅτι τέκνα τῆς Γῆς ἀπάτορα, ὅπως λ.χ. ὁ Πύθων εἰς τοὺς Δελφοὺς καὶ ὁ Ἐριχθόνιος εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀναφέρονται ὡς τέκνα ἀρχικῶς τῆς γῆς, ὡς ἀπάτορα καὶ αὐτοφυᾶ, ὡς χθόνιοι τοπικοὶ θεοί, συνδεόμενοι ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ τὴν Γῆν. Διὰ τοῦτο καὶ φαίνεται πολὺ δικαιολογημένη ἡ γνώμη τοῦ Nilsson[4] ὅτι μαντεῖον —καὶ λατρεία— τῆς Γῆς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ εἰς τοὺς Δελφούς.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπικράτησις τῆς Ἥρας εἰς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον, διαπιστουμένη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς τὸ Ἔπος, ἀπηχεῖ πιθανῶς καὶ κάποιαν κοινωνικὴν διεργασίαν, ἡ ὁποία συνετελέσθη πρὸς τὸ τέλος τῆς Β′ χιλιετίας π.Χ. Τοῦτο, διότι ἡ προβολὴ αὐτὴ τῆς θεᾶς, συντελεσθεῖσα εἰς τὰ πλαίσια τῆς προχωρημένης σχετικῶς πατριαρχίας, δὲν προβάλλει οὐσιαστικῶς αὐτὴν ὡς μητέρα τῶν τέκνων του ἀλλὰ μᾶλλον ὡς σύζυγόν του. Ἀντανακλᾶ, μὲ ἄλλους λόγους, μᾶλλον μείωσιν τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) μητρὸς καὶ ἀντίστοιχον προβολὴν— καὶ αὔξησιν τῆς δικαιοδοσίας— τῆς βασιλίσσης (ἀνάσσης) συζύγου. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Χιττιτῶν, ὅπου κατὰ τὸν 13ον αἰ. π.Χ. ἡ χουρρικῆς καταγωγῆς σύζυγος τοῦ βασιλέως τῶν Χιττιτῶν Hattusilis Γ′, ἡ Puduhepa, διαδραματίζει ἐξ ἴσου σημαντικὸν ρόλον εἰς τὰ πράγματα τῆς χώρας, ὅσον καὶ ὁ ἡγεμὼν σύζυγός της, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέβαινεν ἐνωρίτερον[5], διότι ἕως τότε ὁ τίτλος τῆς βασιλίσσης δὲν ἐδίδετο εἰς τὴν σύζυγον τοῦ βασιλέως ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν μητέρα του.

Καὶ διὰ τὴν προβολὴν τῆς Ἥρας, τόσον τὸ Ἄργος, ὅσον καὶ αἱ Μυκῆναι ἐδικαιολογοῦντο. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ καθιδρύσεως τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, ἡ ὁποία ἦτο Β.Ἀ. ἑλληνικῆς καταγωγῆς (τῆς διασπορᾶς), καὶ δὴ μικρασιατικῆς. Τὸ δὲ Ἱερὸν τῆς θεᾶς (εἰς τὴν Πρόσυμναν) ἔκειτο μεταξὺ Ἄργους καὶ Μυκηνῶν. Ἡ αὐτὴ ὅμως δυναστεία εἶχεν, ὡς γνωστόν, ἐπεκταθῆ καὶ εἰς τὴν Σπάρτην (Λακωνι-

1. *Ὁμηρ. ὕμν. Ἀπόλλ.* III 305.
2. *Θεογ.* 821.
3. *Ἀπ.* B 6, 2.
4. *Gesch. Gr. Rel.* I, 159 καὶ 171.
5. Βλ. GURNEY, *The Hittites*, Peng. 1954, 68.

κήν) καὶ τὴν ἀχαϊκὴν αὐτὴν (προ - δωρικήν) λακωνικὴν παράδοσιν πιθανῶς ἀπηχεῖ τὸ Ἔπος διὰ τὴν Ἥραν, ἔχουσαν εἰς αὐτὸ ὡς ἕδραν της καὶ αὐτὴν τὴν Σπάρτην (βλ. κατωτ.).

Κάποιαν ἀντίστοιχον ἐξέλιξιν, ἄλλωστε, προβολῆς τῆς βασιλίσσης - συζύγου, εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον τῶν ἀχαϊκῶν ἡγεμονιῶν, ἰδίως τῶν Πελοπιδῶν - Ἀτρειδῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ διίδῃ κανεὶς καὶ εἰς τὴν προέχουσαν θέσιν τῆς Κλυταιμνήστρας καὶ τῆς Ἑλένης, ὅσον ἀφορᾶ τὸν ρόλον των εἰς τὰ πράγματα τῆς δυναστείας καὶ τῶν ἡγεμονιῶν των.

Ἀλλ' εἰς τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν, ὅπως κυρίως αὐτὴ ἐκπροσωπεῖται εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, τὴν θέσιν τῆς συζύγου τοῦ Διὸς καταλαμβάνει ἡ μητρικὴ μορφὴ τῆς Διώνης, ἤτοι τῆς πρεσβυτέρας Ἀφροδίτης. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει καὶ χωρὶς καμμίαν μείωσιν τῆς παλαιᾶς προνομιούχου ἰδιότητός της, ὡς μητρὸς (τῶν πάντων). Τὴν ἰδιότητα αὐτὴν ἄλλωστε δανείζει ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν Ἥραν, ἐνῶ ἀρκετὰ ἀργότερον συγχέεται ἀλλὰ καὶ ταυτίζεται ἐνίοτε[1] καὶ μὲ τὴν Γῆν[2]. Τὴν προνομιοῦχον θέσιν της, καὶ μάλιστα ἔναντι ὅλων τῶν θεῶν, φαίνεται ἄλλωστε νὰ διατηρῇ καὶ εἰς τοὺς Ἐτρούσκους ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη, ὡς Turan (βλ. ἀνωτ.), ἐνῶ καὶ εἰς τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἡ ἀντίστοιχος θεά, ἡ Juno, διατηρεῖ μέγα μέρος τῆς παλαιᾶς αἴγλης της ἐπίσης. (βλ. ἀνωτ.).

Ἡ σύζευξις αὐτή, Διώνης καὶ Διός, γενομένη πιθανῶς εἰς τὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν μητρωνυμικῶν γενῶν —ἡ ὁποία ὑπῆρξε βαθμιαία— καὶ διὰ νὰ προβληθῇ ἐφεξῆς καὶ ὁ ρόλος τοῦ συζύγου - πατρὸς εἰς τὴν ἐξουσίαν, εὑρίσκει κάποιο παράλληλον εἰς τὴν παράδοσιν (τῶν ὀρφικῶν) περὶ τῆς ἀποπείρας τοῦ Διὸς νὰ συζευχθῇ τὴν (μητέρα του) Ρέαν[3]. Ἐξηγεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην σύζευξιν, κάπως περίεργον, διατηρηθεῖσαν μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν δύο ἀρκαδικῶν περιοχῶν τῆς Πελοποννήσου. Πρόκειται περὶ τῆς συζεύξεως τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ σχέσεις τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀρχικῶς μητρὸς καὶ υἱοῦ (Πο-τί-δας = Πότις - Δᾶς = ὁ Κύριος Δᾶς· καὶ Δα-μά-τηρ = ἡ μήτηρ τοῦ Δᾶ)[4]. καὶ αἱ ὑποστάσεις των καθαρῶς χθονίου χαρακτῆρος. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρεῖτο συγκεκρι-

1. SCHWABL, ἔ.ἀ., 363.
2. ΠΑΥΣ. Χ 12, 10.
3. Περὶ τῆς παραδόσεως αὐτῆς βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.ἀ., 240.
4. Περὶ αὐτοῦ βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Οἱ Λακεδαιμόνιοι*, ἔ.ἀ., 244 κ.ἑ., καὶ *Α.Ε.*, 1983 ἔ.ἀ., 42 κ.ἑ.

μένως εἰς τὴν Θέλπουσαν[1] ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν Φιγάλειαν[2] ἀφ' ἑτέρου, ὅπου ἀνεφέρετο, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ Ποσειδῶν ἔλαβε τότε τὴν μορφὴν ἵππου, διότι καὶ ἡ Δημήτηρ, θέλουσα νὰ ἀποφύγῃ αὐτόν, εἶχε λάβει τὴν μορφὴν φοράδος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γεννηθῇ κόρη, ἡ Δέσποινα, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Διώνης, νεωτέραν Ἀφροδίτην (βλ. ἀνωτ. καὶ ἀμέσως κατωτ.).

Ἡ νεωτέρα αὐτὴ θεὰ εἰς τὴν Β.Δ. παράδοσιν ἀρχικῶς ἔφερε πιθανώτατα τὸ αὐτὸ ὄνομα μὲ τὴν μητέρα της, (Διώνην), λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ διαφοροποιηθεῖσα ἐπιβίωσίς της, ὡς νεαρᾶς θεᾶς, εἰς τὴν λατινικὴν παράδοσιν ἦτο Diana (βλ κατωτ.).

Τὰ τέκνα πάντως τοῦ Διός, εἴτε ἐκ τοῦ ἐπισήμου γάμου του εἰς τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Διώνην) εἴτε εἰς τὴν Β.'Α. ἑλληνικὴν παράδοσιν (μὲ τὴν Ἥραν), παρουσιάζουν τὰ ἀκόλουθα γενικὰ χαρακτηριστικά.

Τὸ ἐκ τῆς Διώνης τέκνον του, ἡ Ἀφροδίτη —Διώνη, ἀποτελεῖ μικρὰν καταβολάδα, οὕτως εἰπεῖν, τῆς μυκηναϊκῆς ὁμολόγου της, καὶ δὴ καταβολάδα μὲ λίαν περιωρισμένην ἁρμοδιότητα: εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος. Εἰς δὲ τὴν λατινικὴν παράδοσιν, ὡς Diana, ἀποσυνδεθεῖσα σχετικῶς, ἔχει ἐπίσης περιωρισμένην ἁρμοδιότητα, εἶναι θεὰ τοῦ κυνηγίου καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως μόνον. Ἐκ δὲ τῶν τέκνων του[3] ἐκ τῆς Ἥρας ἡ μὲν Ἥβη φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπίσης κάποιαν καταβολάδα τῆς ἐν λόγῳ μυκηναϊκῆς θεᾶς[4], ὁ δὲ Ἄρης τοῦ παλαιοῦ (νέου) μυκηναϊκοῦ Διός, προτοῦ αὐτὸς νὰ προσπορισθῇ τὴν ἰδιότητα δηλαδὴ τοῦ πατρός. Ὁ Ἥφαιστος φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ξένος μᾶλλον πρὸς τὸ ἑλλαδικὸν (ἠπειρωτικὸν) στοιχεῖον καὶ τοπικὸς θεὸς τοῦ Β.'Α. Αἰγαίου, παραληφθεὶς ὑπὸ τῶν Μυκηναίων πιθανῶς τῆς διασπορᾶς, διότι κέντρον τῆς λατρείας του εἶναι ἡ Λῆμνος κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν (τὸ ὄνομά του —ἅπτω, ἀφή— ταυτόσημον πρὸς τὴν διὰ τοῦ πυρὸς τεχνουργίαν, ὑποδηλοῖ τὸν θεῖον τεχνίτην καὶ μεταλλουργόν)· καὶ κυρίως ὑπὸ τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας τεχνιτῶν τῆς Πύλου (Ἰώνων), μέρος τῶν ὁποίων, πρὸ τῆς καθόδου τῶν Δωριέων, μετῴκησεν εἰς τὴν Ἀττικήν.

Ἐν ὀλίγοις, ἡ διαδικασία τοῦ γάμου Διὸς - Ἥρας ἔχει πραγματωθῇ εἰς τὸ Ἔπος. Ὡς χῶρος δὲ τοῦ γάμου των εἰς αὐτὸ ἀναφέρεται

1. ΠΑΥΣ. VIII 25.4 κ.ἑ.
2. ΠΑΥΣ. VIII 42, 1 κ.ἑ.
3. Βλ. *Σχόλ. Ἰλ.* Α 609.
4. Βλ. καὶ SCHWABL, *ἔ.ἀ.*, 363.

ἡ Ἴδη [1] τῆς Τρωάδος, ἤτοι περιοχὴ συναντήσεως πιθανῶς διαφόρων, καὶ (Β.Δ.) ἑλλαδικῆς καὶ (Β.'Α.) αἰγαιακῆς, παραδόσεων φύλων. Ἀλλ' ἔχει ἀρχίσει ἐνωρίτερον ἀκόμη ἡ διαδικασία αὐτή, κατὰ τὴν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ. Ἐμφανιζομένη δὲ εἰς τὸ πυλιακὸν τυπικὸν ἡ Ἥρα, ὡς κάπως συνδεομένη μὲ τὸν Δία, μετ' ἀντίστοιχον ἀποσύνδεσιν ἐξ αὐτοῦ τῆς μυκηναϊκῆς Δῖας, δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ ἐκ Μ. Ἀσίας ποτνία θεὰ (Asiwija Potinija) [2] τοῦ πυλιακοῦ τυπικοῦ. Ὁπωσδήποτε ἡ θεὰ αὐτὴ προβάλλεται ἐφεξῆς, εἰς τὸ ὑπὸ διαμόρφωσιν ἑλληνικὸν πάνθεον, διὰ νὰ καταλήξη τελικῶς *πρέσβα θεὰ* τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὸ Ἔπος.

ΤΡΙΑΣ ΔΙΩΝΗΣ - ΔΙΟΣ - ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ

Παρὰ ταῦτα —καὶ ὅπως ἐλέχθη ἤδη— ἡ Ἥρα δὲν φαίνεται νὰ εἰσχωρῆ κυριαρχικῶς εἰς τὴν λαϊκὴν Β.Δ., τὴν ἑλλαδικήν, συνείδησιν· καί, μολονότι ἔχει καθιερωθῆ εἰς τὸ ἑλληνικὸν δόγμα νὰ εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἄνασσα τοῦ Ὀλύμπου, ὡς σύζυγος τοῦ Διός, εἰς τὴν ὡς ἄνω συνείδησιν τὰ πρωτεῖα ἐξακολουθεῖ νὰ τὰ ἔχη ἡ Διώνη καὶ αὐτὴ νὰ εἶναι πηγὴ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς, μὲ κέντρον τῆς λατρείας της τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, ὅπου καὶ ἐτιμᾶτο κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὡς σύζυγος καὶ πάρεδρος τοῦ Διός. Εκεῖ ἡ ἐξελιγμένη λατρεία της θεωρεῖται, ὅτι προήρχετο ἔκ τινος νοτιωτέρας περιοχῆς, πιθανῶς τῆς Πελοποννήσου, τῆς φθινούσης μυκυναϊκῆς ἐποχῆς [3]. Ἡ περιοχὴ δὲ αὐτὴ εἶναι πιθανώτατα ἡ Ἀρκαδία, καλουμένη καὶ Πελασγία [4], τοὐθόπερ ἐξηγεῖ διατί εἰς τὸ Ἔπος [5] ὁ Ἀχιλλεύς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Δία τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, τὸν χαρακτηρίζει Δωδωναῖον καὶ Πελασγικὸν συγχρόνως (*Ζεῦ ἄνα, Δωδωναῖε, Πελασγικέ, τηλόθι ναίων/Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου*).

Ὡς τοιαύτη ἐξέχουσα θεία μορφὴ εἰσχωρεῖ καὶ εἰς τὴν ἐν γένει ἑλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Καὶ τοῦτο πιθανῶς γίνεται διὰ μέσου τοῦ ἱερατείου ἑλλαδικῶν περιοχῶν Ἱερῶν, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρῶν γενῶν

1. *Ἰλ.* Ξ 292 κ.ἑ.

2. STELLA, *ἔ.ἀ*, 213, *Ἀσία* καλεῖται ἡ Ἀθηνᾶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην καὶ τοὔνο ἴσως διότι ἤδη ἐλατρεύετο ὡς Ἐργάνη ὑπὸ τῆς μειονότητος τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας τεχνιτῶν τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου, (βλ. σελ. 92), ἡ μετανάστευσις τῶν ὁποίων εἰς τὴν Ἀττικήν, πρὸ τῆς δωρικῆς Καθόδου, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς λατρείας αὐτῆς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῆς τοῦ Ἡφαίστου.

3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.* 1959 *ἔ.ἀ.*, 128.

4. ΠΑΥΣ. VIII 1, 6.

5. *Ἰλ.* Π 233-34.

των καὶ τῆς ἐν γένει ἐξουσίας των, εἰς ἄμεσον σύνδεσμον εὑρισκομένων μὲ τὰ Ἱερὰ αὐτά.

Τοιουτοτρόπως, ἐμφανίζεται εἰς τὸν Πλάτωνα[1] ἡ μορφὴ αὐτὴ ὡς Ἀφροδίτη πρεσβυτέρα (καὶ εἶναι ἄλλως γνωστὴ ὡς οὐρανία), καὶ δὴ ὡς κυρίαρχος θεότης, μὲ κύριον ἐκπρόσωπόν της τὴν ἱέρειαν Διοτίμαν, ἡ ὁποία εἶναι ἐξ Ἀρκαδίας καὶ φέρει ὄνομα ἐτυμολογικῶς συναπτόμενον μὲ τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Δῖας, τῆς Διώνης, τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ κατὰ τὸν Πρόκλον αὐτὴ εἶναι μία τῶν Πυθαγορείων γυναικῶν. Καὶ ναὶ μὲν ἡ θεὰ αὐτή, ἡ οὐρανία Ἀφροδίτη, παρουσιάζεται ὡς πηγὴ ζωῆς καὶ εἰς τοὺς Ὀρφικούς[2], ἀλλ' εἰς αὐτοὺς ὡς πηγὴ ζωῆς ἐπίσης ἐμφανίζεται καὶ ὁ Ζεύς, ἴσως διότι, κατόπιν τῆς ἐπιβολῆς του ὡς πατρός, ὑποκαθιστᾷ τελικῶς αὐτὴν εἰς τὴν κοσμογονικὴν ἰδιότητα.

Εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν πάντως κυρίαρχον θέσιν εἰς τὴν ὡς ἄνω τριάδα ἔχει ἡ Διώνη, διότι εἰς αὐτὴν εἶναι ἀφιερωμένον καὶ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ὄχι εἰς τὸν Δία. Ὁ Ζεὺς κυριαρχεῖ μὲν εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν Πασσαρῶνα, παλαιὰν πρωτεύουσαν τῆς Θεσπρωτίας, ἀλλ' ὡς στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ κυρίως φυσιογνωμία. Ἐξ ἄλλου, ἡ Ἀφροδίτη (νεωτέρα) εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν φαίνεται νὰ εἶναι μᾶλλον περιθωριακή, ἴσως διότι ἔχει βαθμιαίως ὑποβιβασθῆ καὶ εἰς αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὸν Ὄλυμπον, καὶ εἶναι θεὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς φιλότητος μόνον (πάνδημος), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει ἤδη καὶ εἰς τὸ Ἔπος. Ἴσως ὅμως τοῦτο νὰ συμβαίνῃ εἰς μεταγενεστέραν μόνον ἐποχὴν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό.

Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ νεωτέρα Ἀφροδίτη ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ τὴν παλαιὰν ἰσχὺν καὶ τὴν αἴγλην της εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη, διατηροῦντα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀκμαίαν τὴν Β.Δ. ἑλληνικὴν παράδοσιν, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ ἑλλαδικά. Εἰς τὰ μέρη αὐτὰ ἡ προβολὴ τῆς θεᾶς αὐτῆς εἶναι μεγάλη, διότι λατρεύεται ἀκόμη ὡς πολεμικὴ θεά. Ὡς τοιαύτη ὅμως θεά, πολεμική, εἰς τὸ Καπιτώλιον ἔχει ὑποκατασταθῆ διὰ τῆς Ἀθηνᾶς (Minerva). Ἡ τριὰς ἑπομένως αὐτὴ τοῦ Καπιτωλίου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ὡς ἄνω τριάδα Διώνης —Ἀφροδίτης (πολεμικῆς)— Διός. Τὰ κατωτέρω παραδείγματα διὰ τὴν πολεμικὴν ἑλληνικὴν Ἀφροδίτην εἶναι ἐνδεικτικά.

1. *Συμπ.* 201 d.
2. *Ὕμν.* 54.

Εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην, μὲ τὴν Β.Δ. παράδοσιν καὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν στρατιωτικὴν κοινωνίαν, ἡ 'Αφροδίτη λατρεύεται, ὡς πάρισος μορφὴ τοῦ πολεμικοῦ Διός[1], καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως, καθὼς καὶ εἰς τὰ Βοώνητα, τὴν παλαιὰν ἀγοράν της, ὅπου ἡ θεὰ αὐτὴ λατρεύεται[2] ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν μὲ τὸ αὐτὸ μάλιστα ἐπίθετον. Εἰς τὴν πρώτην δὲ περίπτωσιν λατρεύεται ὡς 'Αρεία, καὶ μετὰ τῆς 'Αθηνᾶς, κατ' ἐξοχὴν πολεμικῆς ἑλληνικῆς θεᾶς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Τοῦτο συμβαίνει ἄλλωστε καὶ εἰς τὴν (Β.Δ. παραδόσεως) ἐπίσης 'Αχαΐαν[3]. Νομίσματα, ἐξ ἄλλου, τῆς Σπάρτης (πίν. 29βγ) εἰκονίζουν τὸ ξόανον τῆς 'Αφροδίτης ὡς πολεμικῆς θεᾶς, ὡπλισμένον μὲ κράνος καὶ τόξον —καὶ ἐσφαλμένως θεωρούμενον ἄλλοτε μὲν ὡς ξόανον τῆς 'Αθηνᾶς, ἕνεκα τοῦ κράνους· καὶ ἄλλοτε τῆς 'Αρτέμιδος, ἕνεκα τοῦ τόξου. Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν[4] παρουσιάζουν τὸν κορμὸν τοῦ σώματος τῆς θεᾶς ὑπὸ μορφὴν ἑρμαϊκῆς στήλης (πίν. 29γ) ἐπὶ χαμηλῆς βάσεως καὶ ἐπὶ τῆς στήλης αὐτῆς ἔχουν προστεθῆ κεφαλὴ καὶ χεῖρες. 'Ο ἡμι - ἀνεικονικὸς αὐτὸς τύπος τῆς θεᾶς ὅμως εἶναι συνήθης τύπος τῆς 'Αφροδίτης, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη[5] (πίν. 29α καὶ πίν. 30α), καὶ τὸ τόξον ἀπαντᾶ ὡς σύμβολον καὶ τῆς 'Αφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.).

Πόσον ἡ ἐπιβίωσις τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς θεωρεῖ τὴν 'Αφροδίτην ὡς πολεμικὴν θεὰν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἑορτή της εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν ἦτο ὑπὸ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν πολεμάρχων[6], μολονότι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ Ἥρα εἶχεν ἐπικρατήσει (βλ. κατωτ.) γενικώτερον. 'Αλλὰ καὶ εἰς τὴν Κύπρον, μὲ τὴν ἀρκαδικὴν παράδοσιν, δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέως τῆς θεᾶς ἦτο *ἀγήτωρ*[7].

Εἰς δὲ τὴν δωρικὴν Σπάρτην ἡ 'Αφροδίτη ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως καὶ διὰ ναοῦ, ὄπισθεν τοῦ ναοῦ τῆς Χαλκιοίκου 'Αθηνᾶς κειμένου[8]· ὡς 'Αρεία δὲ καὶ μὲ δύο ξόανα, ἓν τῆς πρεσβυτέρας καὶ ἕτερον τῆς νεωτέρας πιθανῶς, ἀμφοτέρων μὲ πολεμικὸν χαρακτῆρα. Μὲ τὸ ἐπίθετον

1. Βλ. LACT., *Div. Inst.* I 20, *'Ανθολ.* 9,310.
2. ΠΑΥΣ. III 17,5 ΠΑΥΣ. III 15,10.
3. *Rev. Arch.* 1876, 102.
4. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, Οἱ Λακεδαιμόνιοι *ἔ.ἀ.*, 235.
5. Βλ. LANGLOTZ *ἔ.ἀ.*, 9, εἰκ. 1.
6. ΞΕΝ. *'Ελλην.* V 4, 4.
7. Βλ. CHANTRAINE, *ἔ.ἀ.* λ. (ΗΣΥΧ. *λ*).
8. ΠΑΥΣ. III 17,5.

αὐτό, τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν πολεμικῆς θεᾶς, ἐλατρεύετο ὡς πολεμικὸς θεὸς ("Αρειος) καὶ ὁ Ζεὺς εἰς τὴν παλαιὰν πρωτεύουσαν τῶν (Β,Δ. καταγωγῆς) Μολοσσῶν[1] τῆς Ἠπείρου καὶ μὲ νεανικὴν μάλιστα μορφήν. Ὡς Ἄρειος δὲ ἐλατρεύετο ἐπίσης ὁ Ζεὺς καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν[2], εἰς βωμὸν τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μὲ τὸν Ἥφαιστον. Ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης, ἐξ ἄλλου, ἐτιμᾶτο ἡ Ἀφροδίτη καὶ δι' ἄλλης μορφῆς της, ὡς Ἀμβλογήρα, ἤτοι ὡς θεότης τῆς αἰωνίας ὑγείας (καὶ ὡραιότητος), ἀποτρέπουσα τὸ γῆρας[3]. Πλησίον δὲ τοῦ γνωστοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὴν πόλιν αὐτήν, τὴν Σκιάδα, ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο μετὰ τοῦ Διός, καὶ ὡς Ὀλυμπία (βλ. κατωτ.). Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς αὐτῆς πόλεως (Βοώνητα) ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο ἐντὸς ναοῦ, μὲ δύο μάλιστα ξόανα[4], ἓν καθήμενον καὶ ἕτερον ὄρθιον, τὸ πρῶτον συνδεόμενον μὲ τὴν ἰδιότητά της ὡς προστάτιδος τοῦ γάμου[5], ὡς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τὸ ἕτερον μὲ τὴν προστασίαν τῆς πόλεως, ὡς νεωτέρας καὶ πολεμικῆς. Εἶχε δὲ ὁ ναὸς αὐτὸς καὶ ὑπερῷον, ὅπως εἶχε πιθανῶς καὶ τὸ κτήριον (τελεστήριον) ὄπισθεν τοῦ τεμένους εἰς τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν (βλ. κατωτ.), χρησιμοποιούμενον πρὸς τέλεσιν ἱερουργιῶν πιθανῶς. Ὡπλισμένη ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ θεὰ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως (βλ. ἀνωτ.), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον νῆσον τῶν Κυθήρων, ὅπου ὑπῆρχε καὶ τὸ περιώνυμον Ἱερόν της[6], μὲ σημιτικοὺς ἴσως ἐμβολιασμοὺς (βλ. ἀνωτ.). Ὡπλισμένη ἐπίσης ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς δωρικῆς Κορίνθου, τὸν Ἀκροκόρινθον[7]. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως αὐτῆς τὴν εἰκονίζουν φέρουσαν ἀσπίδα[8]. Φαίνεται συνεπῶς, ὅτι αἱ ἀκροπόλεις καὶ τὰ ὑψώματα ἐν γένει ἦσαν ἀγαπητοὶ τόποι λατρείας της, ὅπως ἦσαν καὶ τοῦ Διός, προσιδιάζοντα εἰς τὸν παλαιὸν χαρακτῆρα ἀμφοτέρων, ἤτοι ὡς θεῶν τοῦ φωτὸς καὶ ὡς στρατιωτικῶν προστατῶν τῶν λατρευτῶν των. Ἰδιαιτέρως ὅμως ὁ πολεμικός της χαρακτήρ, ὅπως καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ἦτο ἀμυντικὸς καὶ ὄχι ἐπιθετικός. Ἀναφέρονται, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλα τοιαῦτα μέρη λατρείας της, Β.Δ. (δωρικῆς) παραδόσεως κυρίως. Τοιαῦτα μέρη εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦσαν: Πλὴν

1. ΠΛΟΥΤ. *Πύρρ.* V 8.
2. ΠΑΥΣ. V 14,6.
3. ΠΑΥΣ. III 18,11.
4. ΠΑΥΣ. III 15,10.
5. *Αὐτόθι.*
6. ΠΑΥΣ. IIII 23,1.
7. ΠΑΥΣ. II 5,1.
8. Βλ. BRONEER, Armed Aphrodite, *Un. Calif. Pap.* 1943.

τοῦ Ἀκροκορίνθου[1], ἡ Τροιζήν, ὅπου ἡ θεὰ ἐλατρεύετο ὡς Ἀκραία[2]. Ἀλλ' ἐλατρεύετο καὶ ἐπὶ τῶν ἀκρωρειῶν τῆς θαλάσσης (ἀκρωτηρίων) ὡς προστάτις τῶν ναυτικῶν, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν πλησίον ἀκτῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν λιμένων: Λ.χ. εἰς τὴν Ἑρμιόνην ἐλατρεύετο ὡς ποντία καὶ λιμενία[3], εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ὡς λιμενία[4]. Εἰς τὸν λιμένα τῆς Αἰγίνης[5], τῶν Κεγχρεῶν[6] καὶ τῶν Πατρῶν[7]· καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν εἰς τὴν Λέρναν[8], ὡς καὶ εἰς τὸ Ταίναρον, ὁμοίως παρὰ τὴν θάλασσαν[9]· καὶ εἰς τὸ Γύθειον, εἰς τὴν Κρανάην[10], ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ.

Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι ὁ ναὸς τῶν Ἀκρῶν τῆς Ν. Σικελίας (ἀποικίας τῶν Συρακουσῶν) ἦτο ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν[11]. Ἀλλὰ καὶ ὁ περίφημος ναὸς[12] τοῦ ἀκρωτηρίου Δειναρέτου (ἢ Βοὸς) τῆς Κύπρου (εἰς τὴν ἐσχατιὰν τῆς Καρπασίας) ἦτο ὁμοίως ἀφιερωμένος εἰς αὐτήν[13], λατρευομένην ὡς Ἀκραίαν. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἀκρώρεια, κατὰ τὸν Στράβωνα[14] ἐλέγετο καὶ *Ὄλυμπος*· καί, κατ' αὐτόν, ὁ ναὸς τῆς θεᾶς ἐπ' αὐτῆς ἦτο *ἄδυτον γυναιξὶ καὶ ἀόρατον*... Ἄς ὑπομνησθῇ ὅτι *Ὄλυμπος* ἐλέγετο (βλ. κατωτ.) καὶ τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο κατ' ἐξοχὴν ὁ Ζεύς· καὶ ὅτι ἡ Κύπρος εἶχεν ἐποικισθῇ κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ Ἀρκάδων (βλ. ἀνωτ.), κατὰ τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. Ἄς σημειωθῇ ἐπίσης, ὅτι, λατρευομένη ἐπὶ ἀκρωτηρίων, ἡ Ἀφροδίτη ἦτο καὶ προστάτις τῶν ναυτικῶν συγχρόνως. Εἰς δὲ τὴν Κνίδον ἡ θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὡς Εὔπλοια διὰ τὸν αὐτὸν λόγον προφανῶς, ἰδιότης ἡ ὁποία ἀνήγετο πιθανώτατα εἰς παλαιοτάτους χρόνους, ἀπηχοῦσα μίαν προ-ἐπικὴν ἴσως μυκηναϊκὴν ναυτικὴν παράδοσιν, συνεχισθεῖσαν καὶ μετὰ τὴν Κάθοδον τῶν δωρικῶν (καὶ ἄλλων Β.Δ.) φύλων. Ἀλλὰ τόσον, ἡ ἰδιότης αὐτὴ ὅσον καὶ ἡ

1. ΠΑΥΣ. II 5.1.
2. ΠΑΥΣ. II 52,6.
3. ΠΑΥΣ. II 34,11.
4. ΠΑΥΣ. II 29,1.
5. ΠΑΥΣ. II 29,6.
6. ΠΑΥΣ. II 2,3.
7. ΠΑΥΣ. VII 21,10.
8. ΠΑΥΣ. II 37,2.
9. ΠΑΥΣ. III 25,9.
10. ΠΑΥΣ. III 25,9.
11. BERNABO BREA, *Il tempio die Afrodite die Akrai* (Centre Jean Bérard X 1986). Ἀτυχῶς ἡ δημοσίευσις αὐτὴ δὲν κατέστη προσιτή, ὅταν ἡ παροῦσα ἐργασία ἦτο εἰς τὸ τυπογραφεῖον.
12. ΣΤΡΑΒ. III 682.
13. HOGARTH, *Devia Cypria* (1889).
14. *Ἔ.ἀ.* (σημ. 12).

ἰδιότης τῆς 'Ακραίας θεᾶς, ἀπεμπολήθησαν καὶ ὑπὸ τῆς Ἥρας μετὰ τὴν διὰ τοῦ Ἔπους κυρίως ἐπικράτησίν της, ἰδίως δὲ ἐκεῖ ὅπου ἡ παράδοσις τῶν Πελοπιδῶν ἦτο ἰσχυρὰ ἢ ἡ δωρικὴ παράδοσις εἶχεν ὑποχωρήσει.

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ - ΗΡΑΣ

Εἰς τὴν Σπάρτην ὅμως, κατὰ μὲν τὴν ἐποχὴν τῶν 'Ατρειδῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ Ἔπος[1], κυρίαρχος θεότης εἶναι ἡ Ἥρα. 'Εν τούτοις, μετὰ τὴν δωρικὴν κάθοδον ἡ κυριαρχία της αὐτὴ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ λατρεία της δὲν κατορθώνει πιθανῶς νὰ ριζωθῇ ἐκεῖ, σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ λόγῳ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δωρικῶν πλέον πόλεων Σπάρτης - Ἄργους.

Ὁπωσδήποτε ἡ δωρικὴ Σπάρτη, ἡ Σπάρτη τῶν Ἡρακλειδῶν, τιμᾷ κατ' ἐξοχὴν τὴν 'Αφροδίτην καὶ τὴν 'Αθηνᾶν ὡς πολιούχους θεάς, καθὼς καὶ τὴν Ἄρτεμιν. Πόσον δὲ ἡ Ἥρα εἰσέρχεται εἰς τὸ περιθώριον εἰς τὴν σπαρτιατικὴν κοινωνίαν φαίνεται ἐκ τοῦ ἑξῆς : Ἡ θεὰ αὐτὴ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ ἐπισημότερα μέρη λατρείας τῆς πόλεως : τὴν ἀκρόπολιν, ἀφ' ἑνός, καὶ τὴν παλαιὰν ἀγοράν, ἀφ' ἑτέρου (Βοώνητα). Λατρεύεται δὲ κάπου ἐντὸς τῆς πόλεως, ἤτοι, εἰς τὴν μεγάλην ἀγοράν[2], ἡ ὁποία εἶναι μεταγενεστέρα τῆς ἄλλης, καὶ εἰς ἓν ἄλλο μέρος, εἰς Ἱερόν, ὅπου ὅμως καὶ λατρεύεται ὡς 'Αργεία —ὡσὰν νὰ μὴ ἦτο ἡ Σπάρτη ποτὲ ἡ παλαιὰ ἕδρα της· καὶ ἐκεῖ πάλιν δὲν λατρεύεται αὐτοτελῶς ἀλλ' ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν 'Αφροδίτην, ὡς 'Αφροδίτη - Ἥρα[3].

'Εξ αὐτοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωσθῇ μία πλήρης σχεδὸν ὑποχώρησις τῆς λατρείας τῆς Ἥρας κατὰ τὴν μετα - ἀτρειδικὴν ἐποχὴν καὶ μία ἀντίστοιχος προβολὴ τῆς λατρείας τῆς 'Αφροδίτης (καὶ τῆς 'Αθηνᾶς), ὡς πολιούχων τῆς πόλεως, καὶ ἰδίως τῆς ἀκροπόλεως, κατὰ τὴν δωρικὴν ἐποχήν. 'Επίσης μία ἄλλη προσπάθεια, ἐν συνεχείᾳ, διεισδύσεως τῆς λατρείας τῆς Ἥρας εἰς τὴν λατρευτικὴν ζωὴν τῆς πόλεως, μὲ πενιχρὰ ὅμως ἀποτελέσματα. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τῆς ἰσχύος τὴν ὁποίαν διετήρει ἡ 'Αφροδίτη εἰς τὴν (Β.Δ.) δωρικὴν συνείδησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν προ - ἀτρειδικὴν λαϊκὴν παράδοσιν τῆς Λακωνικῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν ἡ Ἑλένη, θεοποιηθεῖσα μετὰ θάνατον[4], ἐταυτίζετο μὲ τὴν

1. *'Ιλ.* Δ 52.
2. ΠΑΥΣ. III 11,9.
3. ΠΑΥΣ. III 13,8 κ.ἑ.
4. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ ἀχαϊκὴ πολιτικὴ τῆς Σπάρτης* (1975), 25 (βλ. καὶ *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.* 1973-4) καί: Οἱ *Λακεδαιμόνιοι* (1979), 295 κ.ἑ.

Ἀφροδίτην, μὲ τὴν ὁποίαν (ὡς Venus) σχετίζεται καὶ ἐτυμολογικῶς[1]. Εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω παράδοσιν ἐνετάσσετο ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρκαδικὴ παράδοσις, ἡ ὁποία μετεφυτεύθη καὶ εἰς τὴν Κύπρον. Ὅπως, ἐξ ἄλλου, δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω λαϊκὴν συνείδησιν ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Μενέλαος, θεοποιηθέντες μετὰ θάνατον, ἐταυτίζοντο μὲ τὸν Δία.

Εἰς τὴν Ὀλυμπίαν, ἀντιθέτως, ἡ διείσδυσις τῆς Ἥρας ὑπῆρξεν ἐπιτυχὴς (βλ. καὶ ἀνωτ.). Τοῦτο πιθανῶς συνέβη, διότι ἡ λατρεία της ἀφ' ἑνὸς ἐπεβλήθη πρὸ τῆς Καθόδου τῶν (Β.Δ. καταγωγῆς) Ἠλείων, καὶ μάλιστα ὑπὸ τῆς δυναστείας τῶν Πελοπιδῶν, ὁ ἱδρυτὴς τῆς ὁποίας Πέλοψ κατέστη ἡγεμὼν εἰς τὴν πλησίον Πῖσαν· καὶ ἀφ' ἑτέρου, διότι ἡ Ἄλτις μετὰ τὴν Κάθοδον καὶ ἐγκατάστασιν τῶν Ἠλείων ἐξηκολούθησεν ἐπὶ μακρὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν Πῖσαν, καὶ ὄχι εἰς τοὺς Ἠλείους, εἰς τρόπον ὥστε νὰ παγιωθῇ ὁριστικῶς πλέον εἰς αὐτὴν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας καὶ μάλιστα μετὰ τοῦ Διός, ἐκδιώξασα τὴν Ἀφροδίτην ἐξ αὐτῆς τελικῶς.

Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχουν ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς προηγηθείσης εἰς τὴν Ἄλτιν κυριαρχίας τῆς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης. Κυριώτεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι παραστάσεις ἐρυθρομόρφων ἀγγείων τῆς Ν. Ἰταλίας, ὅπου, ὅπως φαίνεται, διωχετεύθη ἡ παράδοσις αὐτὴ κατὰ τὸν ἀποικισμὸν (τῶν γενῶν), τῆς φθινούσης Β' χιλιετίας π.Χ. καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἐπὶ τῶν ἀγγείων αὐτῶν[2] εἰκονίζεται συνήθως ἡ γνωστὴ σκηνὴ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἄλτεως, πρὸ τῆς μυθικῆς ἁρματοδρομίας Πέλοπος καὶ Οἰνομάου. Εἰς μίαν λοιπὸν τῶν ἀγγειογραφιῶν αὐτῶν, πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει στήλη μὲ ἐνεπίγραφον τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (ΔΙΟΣ) ἐπ' αὐτῆς, ἐπέχουσα τὴν θέσιν ἀνεικονικῆς μορφῆς του[3]. Εἰς ἄλλην δὲ (πίν. 29 δ, Μουσεῖον Νεαπόλεως) πλησίον τοῦ βωμοῦ ὑπάρχει ξόανον θεᾶς μὲ τόξον καὶ φιάλην. Τὸ ξόανον τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τῆς Ἥρας, ἡ ὁποία ἔχει εἰκονισθῇ εἰς αὐτὴν ἄνω καὶ εἰς τὰ δεξιά, παραπλεύρως τοῦ Διὸς (ὡς νεόγαμος ἀποκαλυπτομένη). Καὶ διὰ μὲν τοῦ τρόπου αὐτοῦ δηλοῦται ὑπὸ τοῦ ἀγγειογράφου, ὅτι εἶναι γνωστὸς εἰς αὐτὸν ὁ γάμος Διὸς - Ἥρας ἀλλὰ δηλοῦται καί, ὅτι κυρίαρχος θεότης εἰς τὴν Ἄλτιν δὲν εἶναι ἡ Ἥρα, ἀλλ' ἡ θεά, τῆς ὁποίας τὸ ξόανον ὀρθοῦται ὄπισθεν τοῦ ἐν λόγῳ βωμοῦ, φέρον φιάλην καὶ τόξον καὶ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης

1. Βιβλιογρ. βλ. SKUTSCH, Helen : her name and nature, *J.H.S.* 107 (1987), 188 κ.ἑ.
2. A.B. COOK, *Zeus*, I 303, πίν. III καὶ IV.
3. Περὶ ὁμοίων στηλῶν βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ Ἑρμαῖ, *Α.Ε.* 1911, 147 κ.ἑ.

τῆς κεφαλῆς της (κατὰ προφορικὴν παρατήρησιν τοῦ Sir John Beazley). Τὸ τόξον αὐτὸ τῆς θεᾶς ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὸ τόξον τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης εἰς τὴν Σπάρτην (πίν. 29β,γ)[1]. Ἀνακαλεῖ ὅμως ἡ μορφὴ καὶ εἰκονιζομένην ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγείου μορφὴν (πίν. 30 δ) τῆς Ἀφροδίτης, κρατοῦσαν τόξον ἐπίσης καὶ φιάλην· καὶ ἱσταμένην πλησίον Ἔρωτος — ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς ταυτότητός της[2]. Ἀκριβῶς τόξον καὶ φιάλην κρατεῖ, ὅπως ἐλέχθη, τὸ ξόανόν τῆς αὐτῆς θεᾶς (Ἀφροδίτης) ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως). Ἀλλὰ πέραν τούτων καὶ τὰ τρία γράμματα ἐπὶ τῆς στεφάνης τοῦ ξοάνου τούτου, τῆς ἐν λόγῳ ἰταλιωτικῆς ἀγγειογραφίας (τῆς Νεαπόλεως), εἶναι ἐξ ἴσου δηλωτικά, δυνάμενα νὰ ἀναγνωσθοῦν ὡς : ΔΙΑ· καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνιστῶντα τὸ ὄνομα τῆς μυκηναϊκῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀνωτ.).

Φιάλας δὲ κρατεῖ καὶ μία ἄλλη μορφὴ (ξόανον) τῆς Ἀφροδίτης, ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας, (πίν. 30 β) ἀρυβάλλου εἰς Ὀξφόρδην, ἐξ Ὀλυμπίας προερχομένου, τῆς συλλογῆς Beazley[3]. Ἡ παρουσία ἀνὰ ἑνὸς Ἔρωτος ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν λόγῳ ξοάνου ἐπὶ τοῦ ἀρυβάλλου τούτου δὲν ἀφήνει καμμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ταυτότητος τῆς θεᾶς. Ἄσχετα ἴσως δὲν εἶναι καὶ τὰ δύο θυμιατήρια, ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τοῦ ξοάνου αὐτοῦ, διότι φιάλαι καὶ θυμιατήρια καὶ οἰνοχόαι ἀπετέλουν, κατὰ τὸν Θουκυδίδην[4], συνήθη σκεύη Ἱερῶν τῆς θεᾶς. Τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ εὑρήματα ἄλλωστε τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ[5]. Ὁμοίως ἄσχετος δὲν εἶναι καὶ ἡ παρουσία τῶν γυναικείων μορφῶν (μητρὸς καὶ κόρης), κατὰ τὸν Beazley), αἱ ὁποῖαι πλαισιώνουν τὸ ξόανον[6]. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα συνειθίζετο ἡ μελλόνυμφος νὰ προσφέρῃ θυσίαν εἰς τὸν Ἱππόλυτον πρὸ τοῦ γάμου της[7], εἰς δὲ τὴν Λακωνικὴν (εἰς τὸ Ἱερὸν (τῆς Ἥρας Ἀφροδίτης) τοῦτο ἔπραττον καὶ αἱ μητέρες των[8].

Τέλος, σημαντικὸν διὰ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης πρὸ τῆς λατρείας τῆς Ἥρας εἰς τὴν Ἄλτιν εἶναι καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα τοῦ

1. ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.ἀ., 234 κ.ἑ.
2. Μουσεῖον Βόννης, LANGLOTZ ἔ.ἀ., 30, πίν. 7, 1.
3. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts*, 1912 - 1966, (1967), ἀρ. 277, πίν. XLI.
4. VI 40.
5. Βλ. σελ. 232, 213.
6. Βλ. καὶ σελ. 201.
7. ΠΑΥΣ. II 34, 11, 12.
8. ΠΑΥΣ. III 13,9.

ἐν λόγῳ Ἱεροῦ : Ὀλυμπία. Τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι γένους θηλυκοῦ, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ : Δωδώνη. Ἀμφότερα δηλαδὴ εἶναι δηλωτικὰ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία παλαιόθεν ἐλατρεύετο ἐκεῖ μετὰ τοῦ Διός. Καὶ τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθῇ καὶ διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Ἄλτεως, διότι : Τὸ ἐπίθετον Ὀλυμπία ἀπαντᾷ ὡς θεοφόρον ἐπίθετον τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης καὶ ἀντιστοίχως καὶ τοῦ Διὸς εἰς τὴν Σπάρτην[1], καὶ μάλιστα εἰς τὴν παλαιὰν ἀγορὰν τῆς πόλεως (Βοώνητα), μὲ τοὺς παλαιοὺς χώρους λατρείας. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐπίθετον καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν ἀπαντᾷ εἰς τὸ μυκηναϊκὸν ἀνακτορικὸν τυπικὸν τῆς Πύλου, U - ru - pi - ja - jo, ἀναφερόμενον εἰς περισσοτέρας τῆς μιᾶς θεότητας[2] : *ὀλύμπιοι*. Γνωστοῦ ὅμως ὄντος ὅτι τὸ πλησίον τῆς Σπάρτης ἀρκαδικὸν ὄρος Λύκαιον, τὸ καὶ πλησίον σχετικῶς καὶ τῆς μυκηναϊκῆς Πύλου —τὸ ὁποῖον ἐφέρετο ὡς περιφανὴς τόπος τῆς γεννήσεως τοῦ Διὸς κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν— ἐλέγετο καὶ *Ὄλυμπος*[3], ἕπεται ὅτι πιθανῶς οἱ *ὀλύμπιοι* θεοὶ τοῦ πυλιακοῦ μυκηναϊκοῦ τυπικοῦ ἦσαν μᾶλλον ὁ Ζεὺς καὶ ἡ Ἀφροδίτη (- Δῖα), ἐξακολουθοῦντες νὰ λατρεύωνται μὲ τὴν προσωνυμίαν αὐτὴν ἀργότερον καὶ εἰς τὴν δωρικὴν Σπάρτην. Ὅπως δὲ ἡ Δωδώνη, καθ' ἃ πιστεύεται, ὤφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν θεάν, καὶ συγκεκριμένως εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Δῖαν μὲ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ Β.Δ. κατάληξιν -ώνα (-ώνη), καθὼς ἤδη ἐλέχθη, καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ἡ Ὀλυμπία ὤφειλε τὸ ὄνομά της εἰς τὴν μυκηναϊκὴν Ὀλυμπίαν (Ἀφροδίτην), ἡ ὁποία ὅμως πολὺ ἐνωρὶς ἐξετοπίσθη ὑπὸ τῆς Ἥρας ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ (βλ. ἀνωτ.).

Διείσδυσις, ἐξ ἄλλου, τῆς Ἥρας παρουσιάζεται καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Πάφον τῆς Κύπρου[4], ὅπου εἰς ἐπιγραφήν, μαζὶ μὲ τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν Δία, ἀναφέρεται καὶ ἡ Ἥρα. Ἀλλ' ἡ διείσδυσις αὐτὴ ἦτο πολὺ ἰσχνὴ καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἦτο συνεχῶς κυρίαρχος θεὰ τῆς Πάφου, ἐπισκιάζουσα καὶ αὐτὸν τὸν Δία.

Ἐπιτυχεστέρα κάπως ἦτο ἡ διείσδυσις τῆς Ἥρας εἰς τὴν Ἴδην τῆς Τρωάδος, ἡ ὁποία, κατὰ τὸ Ἔπος[5] ὑπῆρξεν ὁ χῶρος τοῦ γάμου της μὲ τὸν Δία. Ἀλλὰ ἡ διείσδυσις αὐτή, καίτοι πιθανὸν νὰ ἐξετόπισε τὴν

1. ΠΑΥΣ. III 12,1.
2. STELLA *ἔ.ἀ.*
3. ΠΑΥΣ. VIII 38,2.
4. *C. I. Gr.*, 264.
5. Βλ. σελ. 77 σημ. 1.

᾿Αφροδίτην, δὲν ὑπῆρξεν ὅμως ἱκανὴ νὰ ἀποτρέψῃ τὸν Πάριν ἀπὸ τοῦ νὰ τὴν κρίνῃ ὡραιοτέραν τῆς Ηρας.

᾿Αντιθέτως, ἡ Ἥρα παρέμεινε κυρίαρχος θεὰ εἰς τὸ Ἱερὸν μεταξὺ Μυκηνῶν —καὶ Ἄργους (βλ. ἀνωτ.), ὅπου ἐλατρεύετο ὡς τοιαύτη καὶ ὑπὸ τῶν Δωριέων κατακτητῶν, μὲ κάποιον ἀντίστοιχον ὑποτονισμὸν τῆς ᾿Αφροδίτης. ᾿Ελατρεύετο δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τοῦ Ἄργους, ὡς προστάτις θεὰ τῆς πόλεως καὶ ὄχι μόνον ὡς σύζυγος τοῦ Διός. ᾿Αλλὰ τοῦτο συνέβη, ἴσως διότι τὸ δωρικὸν στοιχεῖον τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς συνεκεράσθη μὲ τὸ προ - δωρικὸν (ἀχαϊκὸν) στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον καὶ διετήρει ἔντονον τὴν παράδοσιν τῶν Πελοπιδῶν - ᾿Ατρειδῶν. Ἡ λατρεία δὲ τῆς θεᾶς αὐτῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπροχώρησε καὶ εἰς τὴν πρόσληψιν τῆς ἰδιότητος (τῆς Αφροδίτης) ὡς προστάδιδος τῶν ἀκρωρειῶν (ἀκρωτηρίων) καὶ τῆς τῆς τῶν λιμένων, ὅπως φαίνεται λ.χ. ἀπὸ τὸ Ἱερόν της ἐπὶ ἀκρωτηρίου (ἄκρας) εἰς τὸν λιμένα τῆς ᾿Επιδαύρου[1] καὶ εἰς τὴν Περαχώραν ὅπου ἐτιμᾶτο ὡς ᾿Ακραία καὶ Λιμενία. Τὸ μέγιστον ὅμως Ἱερόν της ἐπὶ (θαλασσίας) ἀκρωρείας ἦτο εἰς τὸ ἀκρωτήριον Λακίνιον (τῆς Καλαβρίας), χρησιμεῦον καὶ ὡς συμμαχικὸν Ἱερὸν (καὶ ἔχον σήμερον ἕνα τῶν ἰσχυροτέρων φάρων). Εἰς τὸν χῶρον ὅμως αὐτὸν οἱ ἄποικοι ἦσαν ποικίλης προελεύσεως, καὶ δὴ καὶ ἰωνικῆς, καὶ ἡ θεὰ προφανῶς ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν παράδοσιν κάποιου μεγάλου μέρους των.

Εἰς τὴν ᾿Αρκαδίαν ὅμως ἡ Ἥρα εἶχεν ἐλαχίστην διείσδυσιν. Πλὴν δύο ναῶν της —ἑνὸς εἰς τὴν Μαντίνειαν[2], παρὰ τὴν ᾿Αργολίδα, καὶ ἑνὸς ἄλλου εἰς τὴν Ἡραίαν[3], παρὰ τὴν ᾿Ολυμπίαν, ἤτοι καὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου πλησίον τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἑτέρου τῶν δύο κέντρων λατρείας της εἰς τὴν Πελοπόννησον— δὲν ὑπῆρχεν ἄλλος χῶρος λατρείας της, εἰμὴ μόνον εἰς τὴν Στύμφαλον[4]. ᾿Αλλὰ καὶ εἰς τὴν Στύμφαλον ἡ λατρεία τῆς Ἥρας φαίνεται ὅτι ἀντεμετώπισε προβλήματα. Πιθανῶς δὲ τοῦτο συνέβη κατὰ τὴν ὑποκατάστασιν, ὑπ' αὐτῆς, τῆς λατρείας τῆς ᾿Αφροδίτης, νεωτέρας ἀφ' ἑνὸς καὶ πρεσβυτέρας ἀφ' ἑτέρου. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεύετο ἐκεῖ εἰς τρία Ἱερά, ἐξ ὧν εἰς τὸ ἓν ὡς Παῖς (ὑποκαθιστῶσα τὴν νεωτέραν ᾿Αφροδίτην) καὶ εἰς τὸ ἕτερον ὡς Τελεία (ὑπο-

1. ΠΑΥΣ. II 29,1.
2. ΠΑΥΣ. VIII 9,2.
3. ΠΑΥΣ. VIII 26,2.
4. ΠΑΥΣ. VIII 2,2.

καθιστῶσα τὴν πρεσβυτέραν Ἀφροδίτην). Εἰς δὲ τὸ τρίτον ἀναφέρεται ὅτι ἐλατρεύετο ὡς Χήρα, μετὰ *διένεξίν* της πρὸς τὸν Δία, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῆς ὡς ἄνω τριάδος, (Ἀφροδίτης) - Διώνης, Διὸς καὶ Ἀφροδίτης (νεωτέρας), ὑπὸ τῆς Ἥρας ὑπὸ μίαν διττήν της ὑπόστασιν (ὡς Τελείας καὶ Παιδός) καὶ ὑπὸ τοῦ Διός, ἤτοι ὑπὸ τῆς τριάδος Ἥρας Τελείας, Διὸς καὶ Ἥρας Παιδός, δὲν ἐτελεσφόρησεν. Καὶ ἡ Ἥρα ἁπλῶς ὑποκατέστησε μόνον τὴν Ἀφροδίτην, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν ἐκτοπισμὸν τοῦ Διός, ὁπότε ἡ τριὰς ἀποκατεστάθη διὰ τοῦ ὡς ἄνω περιέργου σχήματος. Ἀνάλογον δὲ ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὴν Μεγαλόπολιν[1], ὅπου ὅμως, ἀντὶ τῆς Ἥρας, ἐλατρεύετο ἡ Ἀφροδίτη μὲ τρία ἀγάλματα ἐπίσης, τὸ ἓν τῆς Οὐρανίας, τὸ ἕτερον τῆς Πανδήμου καὶ τὸ τρίτον, ἄνευ ἐπικλήσεως. Τὸ Ἱερὸν τοῦτο ἦτο εἰς ἐρείπια, ὅταν τὸ ἐπεσκέφθη ὁ Παυσανίας[2], ὁ ὁποῖος καὶ εἶχεν ἤδη διέλθει ἐκ Στυμφάλου. Πιθανῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ διεσώζετο κάποιο παλαιὸν σχῆμα λατρείας, τριαδικόν, μὲ πλήρη ὅμως ὑποχώρησιν καὶ ὑποτονισμόν, μέχρις ἐξαφανίσεως, τῆς λατρείας τοῦ τρίτου μέλους, πιθανῶς, αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός.

Τοιουτοτρόπως: Πλὴν τῶν δύο Ἱερῶν τῆς Ἥρας (τοῦ ἑνὸς εἰς τὴν Ἡραίαν καὶ τοῦ ἑτέρου εἰς τὴν Μαντίνειαν) ἐξηρτημένων καὶ τῶν δύο ἐκ τῶν δύο μεγάλων Ἱερῶν της εἰς τὴν Πελοπόννησον, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τοῦ Ἄργους ἀντιστοίχως, ὑπῆρχε μία μόνον ἄλλη λατρεία τῆς θεᾶς αὐτῆς εἰς ὁλόκληρον τὴν Αρκαδίαν: εἰς τὴν Στύμφαλον. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ φαίνεται, ὅτι ἐδράζετο ἐπὶ παλαιοτέρας μᾶλλον λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῷ καὶ εἰς τὸν ἕτερον τῶν δύο ἄλλων χώρων λατρειῶν της, τὴν Μαντινικήν, ὑπῆρχον, καὶ ἐκεῖ δύο Ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀμέσως κατωτ.). Καί, ἐνῶ ἡ Ἥρα ἐμφανίζεται εἰς τὴν Ἀρκαδίαν παρείσακτος, οὕτως εἰπεῖν, ἡ Ἀφροδίτη παρουσιάζεται νὰ ἐπικρατῇ πλήρως εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὅπως προκύπτει ἐκ τῶν ἀκολούθων πληροφοριῶν τοῦ περιηγητοῦ, ἤτοι ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἱερῶν, τῶν ναῶν καὶ τῶν ἀγαλμάτων (ἢ ξοάνων) της: Πρὸ τῆς Μαντινείας[3], Ἱερόν. Εἰς τὰ ὅρια Μαντινικῆς καὶ Ὀρχομενοῦ[4], Ἱερόν. Εἰς τὸν Ὀρχομενόν[5], Ἱερόν. Εἰς τὴν πόλιν Ψωφῖδα[6],

1. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.
2. *Αὐτόθι.*
3. ΠΑΥΣ. VIII 6,5.
4. ΠΑΥΣ. VIII 12,9.
5. ΠΑΥΣ. VIII 13,2.
6. ΠΑΥΣ. VIII 24,6.

ναός· καὶ Ἱερὸν εἰς τὸν δρυμὸν Ἀφροδίσιον[1]. Εἰς τὴν Τευθίδα[2], Ἱερόν. Εἰς τὴν Μεγαλόπολιν[3], Ἱερὸν καὶ ναός[4]. Εἰς τὴν Λυκόσουραν[5], ναός. Εἰς τὸ Κωτύλιον[6], ναός. Εἰς τὴν Τεγέαν[7], ναὸς ἐντὸς τεμένους καὶ ἕτερος ναός, τῆς Παφίας[8].

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῶν δύο μεγάλων κέντρων λατρείας τῆς Ἥρας, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἤλιδα, δὲν φαίνεται νὰ ὑπερίσχυεν ἡ Ἥρα ἔναντι τῆς Ἀφροδίτης (ἀλλὰ μᾶλλον συνέβαινε τὸ ἀντίθετον) κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ περιηγητοῦ παρεχόμενα στοιχεῖα : Εἰς μὲν τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἥρα —πλὴν τοῦ μεγάλου Ἱεροῦ της παρὰ τὸ Ἄργος[9] καὶ δύο Ἱερῶν της εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου ἐλατρεύετο: ἀφ' ἑνὸς εἰς τὴν πόλιν[10] καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀκρόπολιν[11]—, ἡ θεὰ αὐτὴ ἐλατρεύετο μόνον : εἰς ἕνα βωμὸν εἰς τὸ Ἀραχναῖον[12], τὸν ὁποῖον ἐμοιράζετο μετὰ τοῦ Διός· καὶ εἰς ἓν Ἱερὸν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον[13] καὶ εἰς ἓν ἄλλο, μετ' αὐτήν[14]. Ἀντιθέτως, εἰς τὴν Ἀργολίδα ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο : εἰς μὲν τὸ Ἄργος εἶχε ξόανον[15] καὶ Ἱερὸν[16] —ὅπου, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον, ὑπῆρχε καὶ ἄγαλμα τῆς ἡρωίδος τῆς πόλεως Τελεσίλλης, κρανοφόρου— ἀλλὰ καὶ ναόν[17], καθ' ὁδὸν δὲ πρὸς τὴν Μαντίνειαν εἶχε ξόανον[18] ἐντὸς τοῦ Α. μέρους Ἱεροῦ, ἐνῷ εἰς τὸ Δ. ἐλατρεύετο ὁ Ἄρης (ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχεν ἀντικαταστήσει ἐκεῖ τὴν λατρείαν τοῦ πολεμικοῦ (νεανικοῦ) Διός. Εἰς τὴν Ἐπίδαυρον εἶχεν Ἱερόν[19]· καὶ δεύτερον ἐπίσης[20]. Εἰς τὴν Τροιζῆνα[21] εἶχε ναὸν καὶ

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1.
2. ΠΑΥΣ. VIII 28,6.
3. ΠΑΥΣ. VIII 31,5.
4. ΠΑΥΣ. VIII 32,2.
5. ΠΑΥΣ. VIII 37,12.
6. ΠΑΥΣ. VIII 41,10.
7. ΠΑΥΣ. VIII 48,1.
8. ΠΑΥΣ. VIII 53,7.
9. ΠΑΥΣ. II 17,1 κ.ἑ.
10. ΠΑΥΣ. II 22,14.
11. ΠΑΥΣ. II 24,2.
12. ΠΑΥΣ. II 25,10.
13. ΠΑΥΣ. II 29,1.
14. ΠΑΥΣ. II 36,2.
15. ΠΑΥΣ. II 19,6.
16. ΠΑΥΣ. II 20,8.
17. ΠΑΥΣ. 23,8.
18. ΠΑΥΣ. II 25,1.
19. ΠΑΥΣ. II 27,5.
20. ΠΑΥΣ. II 29,1.
21. ΠΑΥΣ. II 32,3.

ἕτερον ναὸν εἶχεν εἰς τὴν Τροιζηνίαν[1]· καὶ εἰς τὸν Πρῶνα ὁμοίως εἶχε δύο ναούς[2], ἐνῷ παρὰ τὴν Ἀμυμώνην[3] εἶχεν ἄγαλμα παρὰ τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὸ Τημένιον[4] εἶχε Ἱερόν. Κατὰ δὲ εὑρεθεῖσαν ἐπιγραφὴν εἰς τὴν Ἐπίδαυρον ἐλατρεύετο εἰς αὐτὴν καὶ ὡς *Ἐρυμία*[5]. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ὀρθῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Παπαδημητρίου ἐσχετίσθη μὲ τὴν πολεμικὴν ὑπόστασιν τῆς θεᾶς, ἀλλ' ὄχι ὡς προστάτιδος τοῦ *ἐρύματος* (= ἀκροπόλεως), ὅπως ὑπεστηρίχθη ὑπ' αὐτοῦ, διότι, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος παρεδέχθη, ἡ ἐν λόγῳ ἀκρόπολις ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν Ἀθηνᾶν. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο, ταυτόσημον μὲ τὸ *Ἐρυκίνη*, ἐσήμαινε, φρονοῦμεν, τὴν σώτειραν θεὰν ἀπὸ παντὸς δεινοῦ, περιλαμβανομένης καὶ ἐχθρικῆς ἐπιβουλῆς, καὶ ἦτο ἐπίθετον καὶ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας πολεμικῆς Ἀφροδίτης.

Εἰς δὲ τὴν Ἦλιδα ἡ μὲν Ἥρα εἰς τὴν Ἄλτιν, κατὰ τὸν Παυσανίαν, ἐλατρεύετο εἰς τὸν γνωστὸν ναόν της[6] καὶ διὰ βωμῶν[7], ὡς καὶ δι' ἑνὸς ἀγάλματος[8] ἐκ χαλκοῦ. Ἐντὸς τῆς πρωτευούσης τῶν Ἠλείων ὅμως ἀπουσίαζε παντελῶς ἡ λατρεία τῆς Ἥρας. Ἡ δὲ Ἀφροδίτη εἰς μὲν τὴν Ἄλτιν ἐλατρεύετο δι' ἑνὸς βωμοῦ[9] καὶ δι' ἀγαλμάτων[10] ἀλλὰ καὶ δι' Ἱεροῦ παρὰ τὸν Κλάδεον ποταμόν[11]. Εἰς δὲ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Ἠλείων (Ἦλιδα) ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο[12] ὡς οὐρανία διὰ ναοῦ· ἀλλὰ καὶ διὰ τεμένους, ὡς πάνδημος. Ἐξ ἄλλου, ἐλατρεύετο καὶ εἰς τὴν Κυλλήνην[13] δι' Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ εἰς τὴν Βοιωτίαν, παρὰ τὴν Β.Δ. προέλευσιν τοῦ πληθυσμοῦ, μὲ ἐξαίρεσιν ἴσως κάπως τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν (βλ. ἀνωτ.), ἐπεκράτησεν ἡ Ἥρα. Καὶ τοῦτο συνέβη ἴσως, διότι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν διετηρεῖτο ἐπὶ μακρὸν ἡ ἀνάμνησις τῶν ἐκεῖθεν ὑπὸ τὸν Πέλοπα, κατὰ τὴν παράδοσιν, διελθόντων Ἀχαιῶν, κατὰ τὴν κάθοδόν των πρὸς τὴν Πελο-

1. ΠΑΥΣ. II 32,6.
2. ΠΑΥΣ. II 34,11 καὶ 12.
3. ΠΑΥΣ. II 37,2.
4. ΠΑΥΣ. II 38,1.
5. Βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ *Π.Α.Ε.* 1951, 212.
6. ΠΑΥΣ. V 16.1 καὶ VI,3.
7. ΠΑΥΣ. V 13,8, 14,8, 15,5 καὶ 15,11.
8. ΠΑΥΣ. VI 3,15.
9. ΠΑΥΣ. V 15,3.
10. ΠΑΥΣ. V 17,3, 26,2.
11. ΠΑΥΣ. 20,6.
12. ΠΑΥΣ. VI.
13. ΠΑΥΣ. V 26,5.

πόννησον[1], ἀλλὰ καὶ ἡ παράδοσις τῆς Θεογονίας τοῦ Ἡσιόδου, διὰ τῆς ὁποίας καὶ καθιερώθη πλήρως εἰς τὸ δόγμα ἡ θεὰ αὐτή.

Παρὰ τὸ διαμορφωθὲν δόγμα ἑπομένως καὶ τὴν παράδοσιν τοῦ Ἔπους, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀρκαδίας κυρίως, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τόσον τῆς Ἀργολίδος ὅσον καὶ τῆς Ἤλιδος, ἡ Β.Δ. ὡς ἄνω παράδοσις διετηρεῖτο σθεναρά· καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἐξηκολούθει νὰ ἀπολαμβάνη μεγαλυτέρας δημοτικότητος ἀπ' ὅσον ἡ Ἥρα, μολονότι τόσον εἰς τὸ Ἄργος ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἄλτιν ἡ Ἥρα ἦτο κυρίαρχος θεά. Ἀκόμη περισσότερον, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, σθεναρὰ ἡ ὡς ἄνω παράδοσις διετηρεῖτο καὶ εἰς τὴν Λακωνικήν, ὅπου ἡ Ἥρα ἦτο σχεδὸν περιθωριακὴ θεὰ μόνον. Ὠφείλετο δὲ τοῦτο πιθανῶς ἀφ' ἑνὸς εἰς τὸ ὅτι, ὡς πρεσβυτέρα, ἡ Ἀφροδίτη ἐξηκολούθει νὰ θεωρῆται δημιουργὸς καὶ συντηρητὴς τῶν πάντων, μεγάλων καὶ μικρῶν, σημαντικῶν καὶ ἀσημάντων, ἐμψύχων καὶ ἀψύχων, ἀλλὰ καὶ δύναμις ἀποτρέπουσα πᾶσαν συμφορὰν καὶ ἄκρως σεβαστή, ἐνῶ, ὡς νεωτέρα, ἐξηκολούθει εἰς ἀρκετὰ μέρη νὰ θεωρῆται ὄχι μόνον θεὰ τῆς φιλότητος καὶ τοῦ κάλλους ἀλλὰ καὶ πολεμικὴ καὶ ἑπομένως ἐπίσης ἄκρως σεβαστή.

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΑΡΤΕΜΙΣ

Εἰς τὸ Ἔπος, ἐν τούτοις, ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ἀπόλεμος, καὶ μάλιστα σκώπτεται διὰ τοῦτο ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς[2]. Διὰ τῆς περιτμήσεως δὲ τῶν παλαιῶν ἁρμοδιοτήτων της καὶ τοῦ τονισμοῦ τῆς ἰδιότητός της ὡς θεᾶς τοῦ σωματικοῦ ἔρωτος καὶ τῆς ὡραιότητος μόνον, φαίνεται νὰ ἔχη ὑποστῆ εἰς αὐτὸ σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ τῆς προσωπικότητός της.

Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἤρχισε νὰ συντελῆται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν εἰς τὰ πλαίσια τῶν ζυμώσεων, διὰ τὸν συγκερασμὸν διαφόρων θεολογικῶν ἀντιλήψεων καὶ τάσεων, μὲ ταυτόχρονον ἀποδοχὴν καὶ μερικῶν ἀνατολικῶν θεολογικῶν ἀπόψεων. Ἡ διαδικασία αὐτὴ —ἀποτέλεσμα φυλετικῶν κινήσεων καὶ γεωπολιτικῶν ἀνακατατάξεων τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν σχετικῶς σύγχρονον τότε μεγάλην μυκηναϊκὴν διασπορὰν καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν συρρίκνωσίν της— κατέληξεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἑνὸς ἑνιαίου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον δόγματος, ἤτοι εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς κοινῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως. Παρὰ ταῦτα, αἱ παλαιότεραι ἀντιλήψεις,

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Ἡ ἀχαϊκὴ πολιτικὴ τῆς Σπάρτης* (1975), 48 κ.ἑ. (*Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α.* 1973-4).
2. *Ἰλ.* Γ 330.

φορεῖς τῶν ὁποίων ἦσαν κυρίως τὰ Β.Δ. (ἐν οἷς καὶ τὰ δωρικὰ) φῦλα, εἶχον διατηρηθῆ σθεναρά, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ.

Τὸ ἀποτέλεσμα δὲ ἦτο, ὅτι, παρὰ τὴν ὡς ἄνω διαδικασίαν, τόσον ἡ μητρικὴ θεά, δημιουργὸς καὶ τροφὸς τοῦ σύμπαντος καὶ γνῶστις τῶν πάντων, ὅσον καὶ ἡ θυγατρικὴ θεά, ἡ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως, ὅπως αὐτὴ ἐδημιουργήθη, καὶ τοῦ κάλλους, τοῦ ἔρωτος ἀλλὰ καὶ τοῦ πολέμου, ἐπέζησαν εἰς τὸ ζεῦγος πρεσβυτέρας (ἢ οὐρανίας 'Αφροδίτης) καὶ νεωτέρας 'Αφροδίτης. 'Η πρώτη ἐκ τῶν δύο, ἕλκουσα τὴν καταγωγὴν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς παραδόσεως, εἰς τὴν Δωδώνην διετήρει τὸ παλαιόν της ὄνομα Διώνη, μὲ ἀλλαγὴν τῆς καταλήξεως μόνον (βλ. ἀνωτ.). 'Αλλὰ εἰς τὴν 'Α. ἑλληνικὴν παράδοσιν τοῦ Ἔπους, ἡ θεὰ ὑπεχώρησεν οὐσιαστικῶς πρὸ τῆς Ἥρας. 'Η δὲ ἑτέρα 'Αφροδίτη ἡ νεωτέρα, κατέστη εἰς τὴν παράδοσιν αὐτήν, τοῦ Ἔπους, ἀπόλεμος· καὶ ἔπαυσε νὰ εἶναι καὶ θεὰ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος. Διεσπάσθη δηλαδὴ ἡ προσωπικότης της· καὶ ἡ μὲν ἰδιότης της ὡς πολεμικῆς θεᾶς ἐμονοπωλήθη γενικῶς ὑπὸ τῆς 'Αθηνᾶς, ἐνῶ ἡ ἰδιότης της ὡς προστάτιδος τῆς φύσεως (τῆς ἀγρίας κυρίως) ἐμονοπωλήθη ὑπὸ τῆς 'Αρτέμιδος. Ἴσως τοῦτο συνέβη, διότι εἰς διάφορα μέρη εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νὰ ὑπερισχύη ἡ μία ἰδιότης της ἐπὶ τῶν ἄλλων, μὲ ἀποτέλεσμα αὐταὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ νὰ ἀτροφοῦν ἐντελῶς· καὶ ἡ ἰδιότης αὐτὴ νὰ ἐξελίσσεται αὐτοτελῶς πλέον, ὥστε ἡ θεὰ νὰ ἐμφανίζεται μὲ τὴν ἰδιότητά της αὐτὴν μόνον, καὶ μάλιστα νὰ καθίστατοι μὲ αὐτήν, προστάτις δύναμις φυλετικῶν ἢ κοινωνικῶν ὁμάδων, συχνὰ δὲ καὶ μεταναστῶν· καὶ ἐν συνεχείᾳ πολιοῦχος ἱδρυομένων κρατῶν ὑπ' αὐτῶν.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον φαίνεται ὅτι ἀνεδύθη ἡ 'Αθηνᾶ, ἀφ' ἑνός, ὡς αὐτοτελὴς πολεμικὴ θεά, κληρονομήσασα καὶ τὴν σοφίαν τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς, καὶ τῆς θεᾶς τῆς τεχνουργίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς λεπτουφαντουργίας)· καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ Ἄρτεμις, ὡς αὐτοτελὴς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως. 'Αμφότεραι δὲ ἐμφανίζονται ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω πινακίδων.

'Η 'Αθηνᾶ ὅμως, ὡς θεὰ τῆς σοφίας, ἐκληρονόμησε τελικῶς καὶ τὴν παράδοσιν τῆς γεννήσεώς της, ὡς ἐνόπλου κόρης, ἐκ τῆς πατρικῆς κεφαλῆς. 'Ο μῦθος αὐτός, μὴ ἀπαντῶν κἂν εἰς τὸ Ἔπος, εἶναι μεταγενέρος καὶ ὑπονοεῖ μερικῶς γέννησίν της καὶ ἐκ μητρικῆς κεφαλῆς, δεδομένου ὅτι ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐφέρετο νὰ εἶχε καταποθῆ ἐνωρίτερον ἡ Μῆτις (ἀρχέγονος μητρικὴ μορφὴ τῆς σοφίας, ἀντίστοιχος πρὸς τὴν Διώ-

νην - πρεσβυτέραν 'Αφροδίτην) καὶ ἐπομένως ἐφέρετο ἡ 'Αθηνᾶ νὰ εἶχε γεννηθῇ ἐξ αὐτῆς.

'Ως θεὰ τοῦ πολέμου, ἡ 'Αθηνᾶ ὑποκατέστησε πάντως τὴν παλαιοτέραν θεὰν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον, τὴν 'Αφροδίτην, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐξηφάνισε. 'Η διάσπασις αὐτὴ τῆς μιᾶς παλαιοτέρας πολεμικῆς θεᾶς φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὑποδηλουμένη διὰ τοῦ ἐπιθέτου *Ἔγχειαι*[1], τὸ ὁποῖον ἀφήνει νὰ νοηθῇ, ὅτι ὑπῆρχον περισσότεραι τῆς μιᾶς πολεμικαὶ θεαὶ ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Μία τῶν πολεμικῶν αὐτῶν θεαινῶν ἐξηκολούθει ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἡ 'Αφροδίτη κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπίθετον *Ἔγχειος*[2] ἦτο καὶ ἐπίθετον τῆς Παφίας 'Αφροδίτης, ἡ ὁποία διετήρει τὴν παλαιὰν προϊστορικὴν ἀρκαδικήν της ὑπόστασιν, ἐνῶ καὶ ὁ ἱερεύς της ἔφερε τὸ πολεμικὸν ὄνομα ἀγήτωρ (βλ. ἀνωτ.). Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν ἡ κρανοφόρος τῆς τοιχογραφίας τῶν Μυκηνῶν[3] εἰκονίζει τὴν (πολεμικὴν) 'Αφροδίτην ἢ τὴν (πολεμικὴν) 'Αθηνᾶν τῆς ἐποχῆς. Βέβαιον εἶναι ὅμως, ὅτι ἡ 'Αθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καί, διὰ τοῦτο, ὡς 'Αθηνᾶ ἔχει θεωρηθῇ καὶ ἡ ἔνοπλος γυναικεία μορφὴ ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ πηλίνου πίνακος τῶν Μυκηνῶν[4]. Λατρευομένη ἄλλωστε ἤδη κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν (13ος αἰ. π.Χ.) ὡς *Ἱππία*, ἡ 'Αθηνᾶ[5] ἦτο καὶ πολεμική. Ἴσως ἡ σχέσις της αὐτὴ μὲ τοὺς ἵππους ἐπέβαλε τὴν 'Αθηνᾶν ὁριστικῶς ὡς κυρίαρχον θεὰν τοῦ πολέμου, ἐκ παραλλήλου δὲ μὲ τὴν σχέσιν της μὲ τὴν τάξιν τῶν εἰδικευμένων ἐργατῶν (*δημιουργῶν*), διὰ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατὸν νὰ ἀξιοποιηθῇ ἡ πολεμικὴ τεχνολογία τῆς ἐποχῆς. 'Ως 'Εργάνη ἄλλωστε παραδίδεται, ὅτι ἡ 'Αθηνᾶ ἐλατρεύετο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σπάρτης κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν[6], ἤτοι εἰς τὸν χῶρον, πλησίον τοῦ ὁποίου (εἰς τὸν ναόν της ὡς Χαλκιοίκου) ἐλατρεύετο ὡς πολιοῦχος[7] καὶ πολεμική.

'Η συνεχὴς λατρεία τῆς 'Εργάνης 'Αθηνᾶς ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς πόλεως αὐτῆς —ἡ ὁποία ἀπηχθάνετο κάθε ἔργον βιοποριστικὸν καὶ ἐτίμα

1. CHANTRAINE, *ἔ.ἀ.* λ.
2. ΗΣΥΧ. λ.
3. ΜΥΛΩΝΑ, *Μυκηναϊκὴ θρησκεία* (1977), 22, πίν. 7.
4. RODENWALD, *A.M.*, 1912, πίν. VIII. NILSSON, Gesh. *Gr. Rel.* I, 344, SIMON, *Die Götter ἔ.ἀ.*, 181, εἰκ. 163.
5. STELLA, *ἔ.ἀ.*, 229. Σχέσιν ὅμως μὲ τοὺς ἵππους εἶχε καὶ ἡ 'Αφροδίτη (βλ. σελ. 45-6) ὡς ΙΕ θεά.
6. ΠΑΥΣ. III 17,4.
7. *Αὐτόθι.*

μόνον τὰ πολεμικὰ ἔργα— ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὰ πολεμικὰ ἔργα καὶ τὴν ὑλικήν των ὑποδομήν, δηλαδὴ τὸν ὁπλισμὸν καὶ τὰ συναφῆ. Ἡ θεὰ ἐπομένως ἦτο δυνατὸν νὰ συναφθῇ ἀμεσώτερον μὲ τὴν πολεμικὴν τεχνολογίαν καὶ τὴν στρατηγικὴν συγχρόνως, ὅπως αὐταὶ διεμορφώθησαν εἰς τὸν φθίνοντα μυκηναϊκὸν κόσμον. Ὡς *Ἐργάνη* ἄλλωστε ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀνακτορικὸν πυλιακὸν τυπικόν[1] ἡ θεά.

Ἐνδεικτικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι: Ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψίν της ἐπερατώθη ἡ Ἀργώ, τὸ πλοῖον τῆς γνωστῆς μυθικῆς ἐκστρατείας. Ἡ δὲ θεὰ ἦτο σύμμαχος τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὴν τρωικὴν ἐκστρατείαν. Καὶ ὑπὸ τὴν προστασίαν της ἐκ τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων κατὰ τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ἦτο ὁ Ὀδυσσεύς, κατ' ἐξοχὴν γνώστης τῆς πολεμικῆς τέχνης.

Ὡς θεὰ ἐπομένως τοῦ πολέμου, ἡ Ἀθηνᾶ ἐξεπροσώπει τὴν νεωτέραν μυκηναϊκὴν πολεμικὴν μηχανὴν καὶ τακτικήν, ἐνῷ ἡ ἀντίστοιχος παλαιοτέρα θεὰ (ἡ προϊστορικὴ Ἀφροδίτη) ἐξεπροσώπει τὴν παραδοσιακὴν πολεμικὴν τακτικήν. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἐξηκολούθει νὰ διατηρῆται εἰς τὰ Β.Δ. φῦλα, μέγα μέρος τῶν ὁποίων ἔζη εἰς τὰ κράσπεδα τοῦ φθίνοντος μυκηναϊκοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο, ὅταν αὐτὰ ἐπεβλήθησαν διὰ τῆς Καθόδου των, εἰς νοτιώτερα μέρη, τὰ φῦλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ λατρεύουν τὴν Ἀφροδίτην ὡς παραδοσιακὴν πολεμικήν των θεάν. Ἐν τούτοις, τὰ ἴδια εἶχον ἐν τῷ μεταξὺ υἱοθετήσει, ὡς πολεμικὴν θεὰν καὶ θεὰν τῆς σοφίας, καὶ τὴν Ἀθηνᾶν. Ἐκεῖ δὲ ὅπου, εἰς τὰ ὑπόλοιπα μέρη, εἶχεν ἀποβάλει ἤδη ἡ Ἀφροδίτη τὸν πολεμικόν της χαρακτῆρα, ἐκεῖ πλέον ἐκυριάρχει ὡς πολεμικὴ θεὰ μόνον ἡ Ἀθηνᾶ.

Ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἐξ ἄλλου, ἡ Ἄρτεμις ἀπετέλει —περισσότερον ἀπ' ὅσον ἡ Ἀθηνᾶ— ἄμεσον καταβολάδα τῆς αὐτῆς, ὡς ἄνω προϊστορικῆς θεᾶς. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομά της, Di-ana, εἰς τοὺς Λατίνους, ἀπ' εὐθείας συνδεόμενον μὲ τὸ τῆς μυκηναϊκῆς θεᾶς (Δῖ-ας), μαρτυρεῖ τοῦτο. Ἐξ ἄλλου, ἡ Λητὼ (Λατώ, Lata) (βλ. καὶ ἀνωτ.) ὡς μητρικὴ μορφὴ τῆς Ἀρτέμιδος (Diana), ἐνδέχεται νὰ ἦτο παραλλαγὴ τῆς πρεσβυτέρας θεᾶς ὑπὸ τὴν ἰδιότητά της ὡς κυριάρχου τοῦ θαλασσίου ὑγροῦ στοιχείου κυρίως (βλ. ἀνωτ.) καὶ τῶν πρώτων ναυτίλων Ἑλλαδιτῶν.

Ὅτι εἰς τὴν ὡς ἄνω παλαιο(κρητο-)μυκηναϊκὴν θεάν, τὴν νεανικήν, ἐνυπῆρχον τόσον ἡ ὑπόστασις τῆς πολεμικῆς θεᾶς ὅσον καὶ ἡ τῆς θεᾶς

1. Βλ. σελ. 77, σημ. 2.

τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως, φαίνεται, ἐκ τῶν ἑξῆς: Ἐκ τῆς παραστάσεως τοῦ γνωστοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσσοῦ [1] (πίν. 31 β), ὅπου ἐπὶ τῆς κορυφῆς ὄρους εἰκονίζεται ὀρθία θεὰ δορυφοροῦσα, ἤτοι πολεμική, σεβιζομένη ὅμως ὑπὸ ζεύγους λεόντων, ἤτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως. Ἐκ μιᾶς ἄλλης παραστάσεως σφραγίσματος, ἐπίσης ἐκ Κνωσσοῦ [2], ὅπου εἰκονίζεται θεὰ μὲ κράνος καὶ δόρυ, ἤτοι ὁμοίως πολεμική, συνοδευομένη ὑπὸ λέοντος, ἤτοι καὶ ὡς θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως ἐπίσης. Καὶ τοῦτο μάλιστα, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς νέον καὶ πολεμικὸν θεόν, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται παρομοίως, ἤτοι ὁπλοφορῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ συνοδευόμενος ὑπὸ λεαίνης ἀφ' ἑτέρου [3].

Τὰ θηρία, ἐξ ἄλλου, αὐτὰ ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν σύμβολον τῆς Ἀφροδίτης κυρίως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, ὑποδηλοῦντα, ὡς κατάλοιπα πλέον, τὸν παλαιόν της σύνδεσμον μὲ τὴν ἀγρίαν φύσιν (τῆς ὁποίας ἐθεωροῦντο βασιλεῖς, τρόπον τινά). Νομίσματα τῆς Κνίδου εἰκονίζουν κεφαλὴν τῆς θεᾶς (ἔμπροσθεν) καὶ κεφαλὴν λέοντος [4] (ὄπισθεν).

Ἀλλὰ καὶ ἐπίθετά της μαρτυροῦν τὸ αὐτό: λ.χ. *κηρύνθια* [5] ἐλέγετο ἡ λέαινα ὡς τὸ χαρακτηριστικὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῷ *λέαινα* [6] ἐλέγετο ἐνίοτε καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ Ἀφροδίτη.

Ἀλλὰ τὰ θηρία αὐτὰ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦσαν καὶ ἱερὰ ζῷα τῆς Ἥρας [7], Καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν σχέσιν Ἀφροδίτης μᾶλλον καὶ λεόντων φαίνεται νὰ μαρτυρῇ ἡ παράστασις ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ ἀρχαϊκοῦ βοιωτικοῦ πίθου τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὸ ξόανον τῆς θεᾶς σεβιζόμενον ὑπὸ ζεύγους λεόντων. Ἡ παράστασις αὐτὴ ἕλκει πιθανῶς τὴν καταγωγὴν ἐμμέσως ἐκ τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς παραδόσεως [8], διότι τὸ ξόανον τοῦτο ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια κατὰ τὸν γνωστὸν ὕστερο - κρητομηκυναϊκὸν τρόπον, ἐνῷ καὶ οἱ λέοντες ἔχουν ὑψωμένα καὶ τὰ δύο πρόσθια σκέλη των, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπίσης. Ἡ θεὰ ἑπομένως τοῦ πίθου αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ἐκ πρώτης ὄψεως ὡς Ἀφροδίτη. Δεδομένου

1. HOOD, *The Minoans*, ἔ.ἀ., εἰκ. 118.
2. *Αὐτόθι*, εἰκ. 19.
3. *Αὐτόθι*.
4. CAHN, *Knidos*, Müzen (1970), πίν. 1 κ.ἑ.: ἡ βιβλιογραφία κατὰ πληροφορίαν τῆς Δ/τρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Οἰκονομίδου.
5. ΗΣΥΧ, λ.
6. ΑΘΗΝ. XIII 569.
7. Βλ. SIMON, Die Götter... ἔ.ἀ., 59.
8. Βλ. KARDARA, *A.J.A.* 1960 ἔ.ἀ.

ὅμως, ὅτι εἰς τὴν Βοιωτίαν ἡ λατρεία τῆς Ἥρας ἦτο πολὺ δημοφιλὴς (βλ. ἀνωτ.), πιθανῶς ἡ θεὰ αὐτὴ εἶναι ἡ Ἥρα μᾶλλον, ἔχουσα ἴσως συγκερασθῆ μὲ τὴν Ἀφροδίτην, ὅπως συνέβη καὶ ἀλλοῦ (βλ. ἀνωτ.).

Ὁπωσδήποτε κυρία θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ἦτο ἡ Ἄρτεμις, κατ' ἐξοχὴν νέα θεά, ὅπως καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ἐπίσης. Σποραδικὸν ὅμως κατάλοιπον τῆς παλαιᾶς ἄλλης (τῆς μητρικῆς, ἐκ τοῦ θείου ζεύγους μητρὸς - κόρης) θεᾶς, ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ εἰς τὴν Ἐφεσίαν Ἄρτεμιν, ὅπου ἡ θεὰ μὲ τοὺς πολλοὺς μαστούς, ἐπιστεύετο δημιουργὸς καὶ τροφὸς συγχρόνως τῶν πάντων.

Δυσχερὲς ὅμως εἶναι νὰ ἀποφανθῇ κανείς, ἐὰν ἡ θεά, ἡ ὁποία εἰκονίζεται, ἐπὶ ἑνὸς ἄλλου, μὴ ἀναγλύφου ἀλλὰ βοιωτικοῦ καὶ ἀρχαϊκοῦ ἐπίσης, πίθου τῶν Ἀθηνῶν, πρωιμωτέρου τοῦ προηγουμένου, περιβαλλομένη ὑπὸ λεόντων, πτηνῶν, ταύρων καὶ ἰχθύος εἶναι ἡ Ἄρτεμις[1], κυρία θεὰ τῆς ἀγρίας φύσεως, ἢ ἐπιβίωσις τῆς Ἀφροδίτης, παλαιᾶς γεννήτορος καὶ τροφοῦ ὅλων τῶν ὄντων.

Πάντως εἰς τὴν Ἐφεσίαν Ἄρτεμιν διετηρεῖτο ἐμμέσως ὅπως μόλις ἐλέχθη, τὸ γνώρισμα τοῦτο τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τῆς (πρεσβυτέρας) Ἀφροδίτης. Ἐξ ἄλλου, διετηροῦντο σποραδικῶς καὶ ἀλλοῦ ἄλλα παλαιὰ γνωρίσματα τῆς αὐτῆς θεᾶς.

Ἡ θεά, λ.χ., ὡς Λαφρία (Ἄρτεμις), ἐλατρεύετο[2] εἰς τὴν Καλυδῶνα (τῆς Αἰτωλίας), ἐτυμολογουμένη συνήθως ἐκ τῆς λ. λάφυρον· καί, ὡς ἐκ τούτου, μαρτυροῦσα τὴν παλαιὰν ἰδιότητα τῆς πολεμικῆς θεᾶς. Ὁ αἰτωλικὸς μὴν μάλιστα Λαφριαῖος, κατὰ τὸν ὁποῖον ἤγετο καὶ ἡ ἑορτή τῆς θεᾶς, ἐλέγετο καὶ Δῖος, ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν μῆνα τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ μαρτυρῶν τοιουτοτρόπως τὴν παλαιὰν ὡς ἄνω ἰδιότητα, καθὼς καὶ τὴν ἄμεσον τῆς θεᾶς ἐξάρτησιν ἐκ τῆς (Δΐας) Ἀφροδίτης[3]. Εἰς δὲ τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν[4], ὅπου εἶχε μεταφερθῆ ἡ λατρεία αὐτή, τῆς Λαφρίας, ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως· καὶ ρωμαϊκὰ νομίσματα (τῆς πόλεως) τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παρ' αὐτὴν ἔνοπλον τὴν Ἀφροδίτην[5], ἐνῶ ἄλλα τὴν εἰκονίζουν ἔχουσαν παραπλεύρως της σκύλον, ὁ

1. SIMON, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 147.
2. ΠΑΥΣ. VIII 18,9.
3. Περὶ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀφροδίτης, βλ. κατωτ. σελ. 186 κ.ἑ.
4. ΠΑΥΣ. VII 18,8.
5. IMH. - BL. GARD., *Num. Comm.* Q 10.

ὁποῖος ἀπετέλει ἱερὸν ζῶον τῆς Ἀφροδίτης[1]. Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν τὸ Ἱερόν της ἡτοιμάζετο κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς της, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ πομπικὴ ὁδός, διὰ τῆς ὁποίας μετεφέρετο τὸ σύνολον τῶν θυμάτων καὶ τῶν ἄλλων προσφορῶν (ἤτοι ζῶα, ἥμερα καὶ ἄγρια, πτηνά, φυτά, καρποί). Ἡ ἀνάμειξις αὐτὴ ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον παρατηρούμενον εἰς ὀρεινὰ μέρη, κυρίως ὑψώματα, τῆς Κρήτης ἤδη κατὰ την κρητο-μυκηναϊκὴν ἐποχήν[2]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ὅπου μετεφέρθη ἐπίσης ἡ λατρεία αὐτή, τῆς Λαφρίας[3], προσεφέροντο θύματα κατὰ ἕνα ἀκόμη περισσότερον πρωτόγονον τρόπον: ἐκρεμῶντο ἐπὶ δένδρων[4]. Εἰς τὴν Ἄρτεμιν αὐτὴν ἑπομένως, μὲ τὴν μακρὰν ἐπιβίωσιν παμπαλαίων στοιχείων, δυνατὸν νὰ διαγνώσῃ κανεὶς μίαν ἄμεσον καταβολάδα τῆς προϊστορικῆς Ἀφροδίτης. Κάτι ἀνάλογον εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῆς Ὀρθείας θεᾶς εἰς τὴν Σπάρτην. Ἀλλὰ τοῦτο ἀφήνεται νὰ ἀναλυθῇ διεξοδικώτερον ἀλλοῦ. Ἀκόμη ὅμως περισσότερον τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῇ διὰ τὴν Ἄρτεμιν τῆς Ταυρικῆς χερσονήσου καὶ τὴν τῆς Αὐλίδος, εἰς κάθε μίαν τῶν ὁποίων προσεφέροντο καὶ ἀνθρώπινα θύματα. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ὅπως πρόκειται νὰ ἐκτεθῇ, ἦτο συνυφασμένον μὲ τὴν Ἀφροδίτην[5]. Ἡ θεὰ δὲ εἰς τὴν Ταυρικὴν χερσόνησον, ὡς κυρία θεὰ τῶν Σκυθῶν, ἦτο ἡ Ἀφροδίτη συγχεομένη μὲ τὴν Ἄρτεμιν (βλ. κατωτ.).

Ἀνακεφαλαιοῦντες: Ἡ Ἀφροδίτη (Δῖα — Ποτνία) ὑπέστη ὡς φαίνεται σχετικὴν μείωσιν ἐκ τῆς Ἥρας, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἀρτέμιδος ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Μυκηναϊκὴν ἐποχήν. Ἐκ τῆς πρώτης μὲν κατόπιν ἀνταγωνισμοῦ, κυρίως πρὸς τὴν ὑπόστασίν της ὡς πρεσβυτέρας, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων δύο κατόπιν ὑποκαταστάσεως μέρους τῶν ἁρμοδιοτήτων της καὶ τῆς ὑποστάσεώς της, ὡς νεωτέρας κυρίως. Μὲ τὴν Κάθοδον τῶν Β.Δ. ὅμως φύλων ἡ μείωσις αὐτὴ ἀποκατεστάθη ἐν μέρει, διότι τὰ φῦλα αὐτὰ ἐξηκολούθουν νὰ τὴν τιμοῦν μὲ τὴν παλαιάν της, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, προσωπικότητα. Ἡ μείωσις ὅμως αὐτὴ τῆς θεᾶς δὲν συνεβάδισε μὲ ἀντίστοιχον μείωσιν τοῦ Διός. Ἀντιθέτως μάλιστα, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν ἀχαϊκῶν ἡγεμονιῶν καὶ τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ὁ Ζεὺς ἔχει ὑποκαταστήσει ἐν πολλοῖς τὸν Ποσειδῶνα ὡς κύριος ἀνακτορικὸς

1. *Αὐτόθι* 6 Περὶ τοῦ σκύλου βλ. σελ. 43-4.
2. Βλ. σελ. 208.
3 ΠΑΥΣ. IV 31,7. 208.
4. ΛΟΥΚ. *Περ. συρ. θ.*, 41
5. Βλ. σελ. 107 κ.ἑ.

θεός. Τὴν μείωσιν αὐτὴν τοῦ Ποσειδῶνος διέβλεψεν ἄλλωστε ἤδη ὁ Wilamowitz[1]. Κάποιαν μείωσιν ὅμως ὑπέστη καὶ ὁ Ζεὺς μεταμυκηναϊκῶς: ἐκ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ἄρεως ἀφ' ἑτέρου[2].

ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ «ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ»

Σχετικὴν ἀλλοίωσιν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται ὅτι ὑπέστη εἰς τὴν ἀρχικήν του ὑπόστασιν τὸ θεῖον ζεῦγος (πρεσβ. καὶ νεωτ. Ἀφροδίτης) εἰς Ἱερὰ καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν ἢ μᾶλλον ὀλίγον ἐνωρίτερον. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς προσλήψεως χθονίων στοιχείων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον παρατηρεῖται ἄλλωστε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἐκ δεδομένων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοιαῦτα στοιχεῖα εἶναι κατ' ἐξοχὴν τὰ πήλινα ὁμοιώματα (εἰδώλια) ὀμφαλῶν μετὰ περιελίκτων ὄφεων (πίν. 138α,β).[3]

Ἡ μεταλλαγὴ αὐτὴ εἰς τὸν ἀρχικὸν οὐράνιον χαρακτῆρα τῶν δύο θεαινῶν φαίνεται ὅτι προεκλήθη κυρίως ἐκ τῆς ἐπιδράσεως, τὴν ὁποίαν ἤσκησε βαθμιαίως ἡ λατρεία α) ἡρωίδων, ὅπως ἡ Ἑλένη, μετὰ θάνατον ταυτιζομένων μὲ τὴν Ἀφροδίτην[4] καὶ β) τοῦ γνωστοῦ ἀντιστοίχου ζεύγους θεαινῶν —μητρὸς καὶ κόρης— χθονίας προελεύσεως, τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης (Περσεφόνης). Αὐταὶ ἦσαν γνωσταὶ εἰς τὴν Δ. Πελοπόννησον κατ' ἐξοχὴν ὡς «Μεγάλαι θεαὶ» καὶ ἦσαν ἄκρως δημοφιλεῖς κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχήν, λατρευόμεναι ἐνίοτε, μετὰ τοῦ χθονίας ὑποστάσεως ἐπίσης Διονύσου, ὑπὸ τριαδικὴν δὲ οὕτω μορφήν. Αἱ θεαὶ αὐταὶ ἐλατρεύοντο κυρίως: εἰς τὴν ἀρκαδικὴν Λυκόσουραν[5] καὶ τὴν πλησίον της μεσσηνιακὴν Ἀνδανίαν, ὅπου καὶ ἐτελοῦντο μυστήρια πρὸς τιμήν των[6] εἰς τὸ Καρνάσιον ἄλσος, κατὰ πληροφορίαν καὶ ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία εὑρέθη τὸ 1858 καὶ περιελάμβανε τὰ τῶν ἀπορρήτων τελετῶν καὶ τοῦ ἐν γένει τυπικοῦ, ὅπως εἶχε τοῦτο ἀναδιοργανωθῆ κατὰ τὸν 1ον αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μέρη, γειτονικά, ἡ αὐτὴ λατρεία, Δήμητρος καὶ Κόρης, ἦτο ὁμοίως δημοφιλής, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Φιγάλειαν[7] καὶ τὴν πλησίον (πρὸς Ν.) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ Θέλπουσαν[8], ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν εἰς τὰ Β.Α. τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ κειμένην Φενεόν[9].

1. *Glaube der Hell.* 1, 2231 κ.ἑ.
2. Βλ. καὶ σελ. 64, σημ. 4.
3. Ἀρ. 250 καὶ ἀρ. 64, ἐκ τοῦ ναοῦ.
4. Βλ. σελ. 82.
5. ΠΑΥΣ. VIII 37,4.
6. ΠΑΥΣ. IV, 33,5 καὶ *I. G. V* 1,1390.
7. ΠΑΥΣ. VIII 25,4.
8. ΠΑΥΣ. VIII 25,2, βλ. καὶ σελ. Περὶ τῆς λατρείας αὐτῆς γενικῶς, βλ. NILSSON, *Gr. Feste,* 344.
9. ΠΑΥΣ. VIII 15,1 κ.ἑ.

Προφανῶς ἡ ὡς ἄνω ἐπίδρασις εἰς τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ὠφείλετο εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ἡ λατρεία τῶν ἐν λόγῳ «Μεγάλων θεῶν» εἰδικώτερον εἰς τὸν χῶρον τῆς Δ. Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς τὴν Δ. Ἑλλάδα κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχήν. Δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ ἡ Διώνη κατὰ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω περίπου ἐποχήν, προσλαμβάνει χθόνιον χαρακτῆρα καὶ ταυτίζεται μὲ τὴν Γῆν[1]. Οὔτε εἶναι τυχαῖον ὅτι κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐποχὴν ἡ Β.Δ. πολεμικὴ Ἀφροδίτη ἀποβάλλει τὸν πολεμικόν της χαρακτῆρα ἐντελῶς, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἀσπὶς τὴν ὁποίαν ἐνίοτε κρατεῖ, ὑποβιβάζεται ὡς ὅπλον, μετατρεπομένη εἰς ἐξάρτημα καλλωπισμοῦ (μέγα κάτοπτρον) καὶ συνδεομένη ἐφεξῆς μὲ τὴν καλλονήν της μόνον[2]. Λαβὴ κατόπτρου[3] τῆς ὡς ἄνω ἐποχῆς εὑρεθεῖσα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν.

ΣΚΥΘΙΚΗ ΚΑΙ ΣΗΜΙΤΙΚΗ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Ἐὰν εἰς τὰ Β.Δ. καταγωγῆς φῦλα τὸ κῦρος, ὅπως ἐλέχθη, τῆς Ἀφροδίτης διετηρεῖτο ἰσχυρόν, λόγῳ τῆς ἐπὶ μακρὸν συνεχίσεως τοῦ παλαιοῦ παραδοσιακοῦ κοινωνικοῦ στρατιωτικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου των, τὸ αὐτὸ συνέβαινεν ἔτι μᾶλλον εἰς τὰ σκυθικὰ φῦλα. Τὰ φῦλα αὐτὰ εἶναι γνωστὸν ἐκ τοῦ Ἡροδότου[4] ὅτι ἐλάτρευον κατ' ἐξοχὴν τὴν Ἀφροδίτην.

Αὐτὴ αὕτη ἡ λατρεία εἰς τὴν Ταυρικὴν Χερσόνησον, ἑπομένως, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ, ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν σκυθικὴν Ἀφροδίτην, ἡ ὁποία καὶ συνεχέετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἑξῆς μὲ τὴν Ἄρτεμιν. Σκυθικὰ ἔργα ἐνισχύουν τὴν ἄποψιν αὐτήν.

Τοιαῦτα ἔργα εἶναι λ.χ. τὰ ἑξῆς: Τὸ ἀργυροῦν κάτοπτρον τοῦ Kelermes[5] καὶ ἡ ἰωνικὴ στήλη τοῦ Δορυλαίου[6]. Ἐπὶ τῶν ἔργων αὐτῶν ἐμφανίζεται ἡ θεὰ αὐτὴ κρατοῦσα μίαν πάρδαλιν ἢ ἕνα σκῦμνον λέοντος (πίν. 31γ), ἀντιστοίχως, ὡς κύρια σύμβολά της· καὶ ἀνακαλεῖ, κατόπιν τούτου, εἰς τὴν μνήμην τὸν ὡς ἄνω ὁμηρικὸν ὕμνον πρὸς τὴν Ἀφροδίτην καὶ τὸν εἰς αὐτὸν ἔντονον δεσμόν της μὲ τὰ ἄγρια θηρία. Εἰς τὴν στήλην τοῦ Δορυλαίου, πρὸς τούτοις, ἡ θεὰ παρουσιάζεται μὲ στέμμα

1. ΠΑΥΣ. X 12,10, βλ. καὶ SCHWABL, ἔ.ἀ., 363.
2. Πβλ. σελ. 80 σημ. 8.
3. Ἀρ. 338, ἐκ τοῦ τελεστηρίου.
4. ΗΡΟΔ. IV 67.
5. BOARDMAN, *The Greek Overseas* (1964), πίν. 32.
6. *Αὐτόθι* 255, εἰκ. 68.

ἀκτινωτόν, ὅπως παρουσιάζεται καὶ ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω ἑλληνικῶν καὶ σημιτικῶν ἔργων. Ἐπὶ πλέον, καὶ τὰ δύο αὐτὰ σκυθικὰ ἔργα ἐμφανίζουν τὴν θεὰν πτερωτήν. Ἡ παράδοσις αὐτὴ διετηρεῖτο, ὅπως φαίνεται, ἕως τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διασωθεῖσα ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος βοιωτικοῦ ἀναγλύφου πίθου τῆς Τήνου ἐπὶ τοῦ ὁποίου, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἡ κεφαλὴ τῆς χήνας ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τῆς καθημένης θεᾶς τὴν συνδέει ἀναμφιβόλως μὲ τὴν Ἀφροδίτην. Διὰ τῶν πτερύγων δὲ αὐτῶν ἁπλῶς ἐτονίζετο ὁ οὐράνιος χαρακτὴρ αὐτῆς. Ὅπως ἐτονίζετο ἀντιστοίχως καὶ τῆς (πτερωτῆς) μορφῆς τῆς θεᾶς ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ θραύσματος (πίν. 31α) ἀρχαϊκοῦ ἀγγείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Μήλου[1]. Εἰς αὐτό, ἐπὶ πλέον, ἡ θεά, οὖσα ἰσχυρὰ θεὰ τῆς Μήλου, εἰκονίζεται δαμάζουσα λέοντα, ὅπως καὶ ἐπὶ τῶν σκυθικῶν ἔργων. Ὁ οὐράνιος χαρακτήρ της εἰς τὰ σκυθικὰ φῦλα καὶ εἰς τοὺς Ἐτρούσκους διετηρεῖτο ἐπὶ μακρότερον καὶ ἐντονώτερος.

Ἰσχυρότατον ὅμως ἦτο τὸ κῦρος τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου τῆς Ἀφροδίτης, καὶ καθ' ἅπασαν μάλιστα τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς ὅσα δὲ ἤδη ἐλέχθησαν περὶ αὐτῆς ἐνωρίτερον προσθετέα ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα.

Τὴν θεὰν αὐτὴν οἱ Ἕλληνες ἐταύτιζον πότε μὲ τὴν Ἀφροδίτην, πότε μὲ τὴν Ἥραν[2] ἀλλὰ καὶ πότε μὲ τὴν Ἀθηνᾶν (Anat), καὶ τὴν ἐχαρακτήριζον, ὅπως ἐχαρακτήριζον καὶ τὴν Ἀφροδίτην εἰς τὸν ὁμηρικὸν ὕμνον, κατ' ἐξοχὴν θεὰν τῆς ἀγρίας φύσεως.

Τὸ ἀρχαιότερον πάντως τῶν σημιτικῶν Ἱερῶν της ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐπιστεύετο, ὅτι ἦτο εἰς τὴν Ἀσκαλῶνα τῆς χώρας τῶν Φιλισταίων[3]. Αὐτοὶ ὅμως θεωροῦνται σήμερον αἰγαιακῆς προελεύσεως[4]. Ἐλατρεύετο δὲ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἡ θεὰ κατ' ἐξοχὴν ὡς πολεμική. Ὡς πολεμικὴ δὲ κατ' ἐξοχὴν ἡ αὐτὴ θεὰ ἐλατρεύετο καὶ ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων, κατὰ τὴν Α' χιλιετίαν π.Χ., καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Φοινίκων στρατιωτῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον[5] καί, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν χώραν των (Βύβλον, Τύρον, Σιδῶνα).

Ἦτο δὲ ἡ φοινικικὴ αὐτὴ θεὰ χαναναϊκῆς κυρίως καταγωγῆς, λατρευομένη ὑπὸ μορφὴν δένδρου (ἢ καὶ ἁπλοῦ κορμοῦ, ἐνίοτε ἀνθρωπομορφικοῦ) ἀλλὰ καὶ ὑπὸ μορφὴν πέτρας, καὶ δὴ εἰς τὴν Ras - Shamra (Uragit) τῆς Β. Συρίας, ὅπου καί, ὡς γνωστόν, ἐπεχωρίαζε κατὰ τὸ β'

1. MATZ, *Geschichte der griechische Kunst*, I, 262 πίν. 169 b.
2. SIMON, ἔ.ἀ., 59.
3. ΗΡΟΔ. 105,
4. Βλ. DOTHAN ἔ.ἀ. (σελ. 57, σημ. 6).
5. ΗΡΟΔ. II 112.

ἥμισυ τῆς Β' χιλιετίας π.Χ. τὸ κρητο-μυκηναϊκὸν ἐμπορικὸν στοιχεῖον. Ἀναφέρεται δὲ ἡ σημιτικὴ αὐτὴ Ἀφροδίτη καὶ ὡς Ashera on the Sea, ἀνακαλοῦσα εἰς τὴν μνήμην τὴν Ἀφροδίτην Ποντίαν, Λιμενίαν καὶ Εὔπλοιαν, (βλ. ἀνωτ.), ὡς προστάτις δηλαδὴ τῶν ναυτικῶν.

Ἐλατρεύετο, ἐξ ἄλλου, ἡ χαναναϊκὴ (σημιτικὴ) Ἀφροδίτη ὑπὸ διττὴν ὑπόστασιν, ὅπως καὶ ἡ ἑλληνική, ἤτοι : α) ὡς Ashera - Ἀστάρτη, μητρικὴ μορφὴ καὶ μονοκράτωρ τροφὸς δύναμις τῶν πάντων καὶ πηγὴ πάσης σοφίας (ὅπως περίπου καὶ ἡ Ἀφροδίτη οὐρανία, βλ. ἀνωτ.), εἰκονιζομένη μὲ καλύπτραν καὶ ταυτιζομένη συχνὰ μὲ δένδρον ἔχον πλούσιον φύλλωμα (ἢ καὶ μὲ κορμόν, βλ. ἀνωτ.). Ἐλατρεύετο δὲ ὡς τοιαύτη καὶ ὡς σύζυγος τοῦ φοινικικοῦ, ὁμολόγου τοῦ Διός, τοῦ θεοῦ Baal, ὅπως περίπου καὶ ἡ πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη - Διώνη ἐλατρεύετο ὡς σύζυγος τοῦ Διός. Καὶ εἰς τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς Συρίας, ὡς πάρεδρος τοῦ Διὸς καὶ μὲ ἀκτινωτὸν στέμμα, ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν Ἥραν καὶ τὴν οὐρανίαν Ἀφροδίτην[1]· β) ὡς Ἀστάρτη, νεανικὴ καὶ πολεμική, ὅπως καὶ ἡ Β.Δ. ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη, ἀλλὰ καὶ ὡς Anat, θεωρουμένη μάλιστα ὡς κόρη τοῦ Baal, ὅπως ἡ Ἀφροδίτη τοῦ Διός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀδελφή του, ὅπως ἡ κρητο - μηκυναϊκὴ νεανικὴ Δῖα (ὅπως τοῦτο συνάγεται ἐκ παραστάσεων καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς τῶν ὀνομάτων των ἐτυμολογίας, βλ. ἀνωτ.). Ἡ αὐτὴ σημιτικὴ θεὰ ἐλέγετο ἄλλωστε καὶ Baalit ἐνίοτε, ἔχουσα πάρισον ὄνομα πρὸς τοῦ Baal (ὅπως ἡ Δῖα καὶ ὁ Ζεύς). Ἀναφέρονται μάλιστα καὶ περισσότεραι τῆς μιᾶς Baalit· καί, δεδομένου τοῦ πολεμικοῦ χαρακτῆρός των, δυνατὸν αἱ Baalit νὰ ἀντεστοίχουν πρὸς τὸ ὄνομα τῶν μυκηναϊκῶν *Ἐγχείων* θεαινῶν τῶν ὡς ἄνω πηλίνων πινακίδων. Ὡς Anat δὲ λατρευομένη, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ μὲ τὴν Ἀθηνᾶν, κυρίαν θεὰν πλέον τοῦ πολέμου, ὅπως καὶ αὐτή.

Τέλος, ἡ Ἀστάρτη ἐταυτίζετο μὲ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην, τὸν ἑλληνικὸν ἄλλως Ἑωσφόρον (σημερινὸν Αὐγερινόν), ὅπως καὶ ἡ ἑλληνικὴ Ἀφροδίτη. Ἡ ταύτισις δὲ αὐτὴ καὶ ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν διετήρει ἡ θεά, συνετέλεσαν ὥστε, μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ἐπίθετον αὐτὸ (ἑωσφόρος) νὰ θεωρηθῇ ἐφεξῆς ἐπίθετον τοῦ Σατανᾶ.

Κύρια δὲ σύμβολα τῆς σημιτικῆς Ἀστάρτης ἦσαν τὰ δύο κέρατα τῆς σελήνης (ἤτοι ἡ μήνη της) καὶ ὁ μεταξύ των δίσκος τοῦ (ὁμωνύμου τῆς θεᾶς) ἀστέρος. Τὰ σύμβολα ὅμως αὐτά, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατωτέ-

1. Βλ. ΛΟΥΚ. *Περὶ συρ. θ.*, ἔ.ἀ. (βλ. καὶ σελ. 58).

ρω νὰ δειχθῇ, ἦσαν σύμβολα τῆς Ἀφροδίτης, θεᾶς τοῦ ὁμωνύμου πλανήτου, ἤδη κατὰ τὴν Κρητο - μυκηναϊκὴν τουλάχιστον ἐποχήν.

ΕΟΡΤΑΣΤΙΚΗ ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ ΤΟΥ ΗΛΙΟΣΤΑΣΙΟΥ (ΣΥΖΥΓΙΩΝ ΣΕΛΗΝΗΣ - ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ)

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ μαζὶ σύμβολα, ἡ μηνοειδὴς σελήνη καὶ ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, παρουσιάζονται, ἐν πρώτοις, ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α), καθ' ἃ ἐλέχθη εἰκονίζοντος τὰ μετὰ τὴν γέννησιν πιθανῶς τοῦ μυκηναϊκοῦ Διός. Παρουσιάζονται δὲ τὰ σύμβολα αὐτὰ ἄνωθεν τῆς ἐν λόγῳ σκηνῆς, εἰς τὸν οὐράνιον θόλον, ὁ ὁποῖος διαχωρίζεται ἐξ αὐτῆς διὰ πολλαπλῶν παραλλήλων κυματοειδῶν γραμμῶν. Εἰς τὸν θόλον αὐτόν, εἰς μὲν τὴν μίαν πλευρὰν εἰκονίζεται ἡ μηνοειδὴς σελήνη, ἐν συνεχείᾳ δέ, καὶ παραπλεύρως αὐτῆς, εἰκονίζεται μέγας φωτεινὸς ἀστήρ, ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη καὶ ὄχι ὁ ἥλιος, ὅπως πιστεύεται γενικῶς. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἑξῆς : Ἐὰν τὸ οὐράνιον τοῦτο σῶμα ἦτο ὁ ἥλιος, δὲν θὰ ἦτο εἰς τὴν πλευρὰν τῆς σελήνης, ὅπου εἶναι τὰ κέρατα, δηλαδὴ εἰς τὴν σκοτεινήν της πλευράν, ἀλλὰ εἰς τὴν ἄλλην πλευράν της, τὴν φωτεινήν. Τὸ λαμπρὸν λοιπὸν αὐτὸ σῶμα παραπλεύρως τῶν κεράτων τῆς φθινούσης σελήνης εἶναι ὁ πλανήτης Ἀφροδίτη, ἐμφανιζόμενος πάντοτε κατὰ τὸ λυκαυγές, ἤτοι ἀμέσως πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, καταυγάζων τότε τὸ στερέωμα, διὰ τοῦτο δὲ ἑωσφόρος καλούμενος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ σήμερον αὐγερινὸς (morning star).

Ἀντίστοιχος συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, παρουσιάζεται, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς παραστάσεως τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου (πίν. 31δ), ὅπως εἰκονίζεται τοῦτο εἰς νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[1]. Παρομοία δὲ συζυγία, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἀπαντᾶ (πίν. 31ε στ.) ἐπὶ μακεδονικῶν νομισμάτων, ὅπου ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς εἰκονίζεται ἔνθρονος ἡ (οὐρανία) Ἀφροδίτη[2], ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης, ὁ πλανήτης ὡς πολυάκτινος ἀστήρ. Ἐπὶ πλέον, τὸ αὐτὸ θέμα, ἤτοι ἡ συζυγία Σελήνης - Ἀφροδίτης παρουσιάζεται, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἔργων τῆς Α' χιλιετίας π.Χ., σχετιζομένων μὲ τὴν ἀνατολικὴν Ἀφροδίτην, τὴν Ἀστάρτην. Ὅπως λ.χ., ἐπὶ στήλης (πίν. 31ζ) λιθίνης ἐκ Καρχηδόνος[3]. Εἰς τὸ ἔργον μά-

1. Βλ. σελ. 235 σημ. 5 καὶ 240, σημ. 1.
2. Οὐρανόπολις : *S.N.E. Cop Macedonia* ἀρ. 454 - 457. (Τὴν βιβλιογραφίαν ὀφείλω εἰς τὴν κ. Μ. Οἰκονομίδου).
3. *New Larousse Encycl. of Mythol.* (1975) εἰκ. σελ. 83.

λιστα αὐτὸ ἡ θεά, νεανικὴ καὶ ὀρθία (βλ. ἀνωτ., ὡς Anat), ἔχει ἀποδοθῆ μὲ πολεμικὴν σκευὴν ἀλλὰ καὶ ὡς τυποποιημένη μορφή, καὶ δὴ μὲ σαφῆ ἴχνη παλαιᾶς μυκηναϊκῆς παραδόσεως (πβλ. ὀκτώσχημον ἀσπίδα). Ἀνακαλεῖ, ὡς ἐκ τούτου, εἰδικώτερον εἰς τὸν νοῦν τὴν τυποποιημένην μορφὴν τοῦ νέου πολεμικοῦ θεοῦ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν μὲ τὴν ὀκτώσχημον (πίν. 28α) ἀσπίδα, ἐνῶ, ἄνωθεν αὐτῆς ὑπάρχει —ὅπως καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου αὐτοῦ— ἡ μηνοειδὴς σελήνη καὶ εἰς τὴν πλευρὰν τῶν κεράτων της, ὁ δίσκος, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται μὲ τὸν πλανήτην Ἀφροδίτην. Ὁ δίσκος αὐτὸς ἄλλωστε καὶ μόνος του χαρακτηρίζει τὴν σημιτικὴν αὐτὴν θεὰν γενικῶς. Ὅμοιος ὅμως δίσκος, χαρακτηρίζων τὴν αὐτὴν μὲν ἀλλὰ μυκηναϊκὴν θεάν, παρουσιάζεται ἤδη ἐπὶ τῶν γυμνῶν μορφῶν της ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν. Παρουσιάζεται ἐπίσης, μόνος του ὁμοίως ἐπὶ κρητο-μυκηναϊκοῦ πηλίνου σκεύους, τοῦ γνωστοῦ τύπου σχήματος κολούρου κώνου ἄνευ πυθμένος. Τὸ σκεῦος τοῦτο εἰδικώτερον πιθανῶς νὰ ἐσχετίζετο μὲ τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς αὐτῆς (βλ. ἀνωτ.).

Ἀλλ' ἡ συζυγία αὐτή, Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, φαίνεται ὅτι ἦτο εὐρύτερον γνωστή, ἤτοι εἰς πολλοὺς λαούς, καὶ μάλιστα καὶ πρωτογόνους ἀκόμη, ὅπως εἰς τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς[1], καὶ ἦτο δηλωτικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἡλιοστασίου[2]. Ἔχει δὲ ὑποστηριχθῆ, ὅτι ἡ γνῶσις αὐτὴ εἰς τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς προήρχετο ἐκ τῆς πλανητικῆς θεωρίας τῆς Μεσοποταμίας[3], ἡ ὁποία ὅμως θεωρεῖται γενικῶς ὡς συγκροτηθεῖσα ἐπὶ Δαρείου Α', ἤτοι μετὰ διάστημα πολλῶν αἰώνων ἀργότερον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς προέρχεται ἴσως καὶ ἡ μεταβίβασίς της εἰς σκυθικοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐλάτρευον τὴν Ἀφροδίτην[4], χωρὶς νὰ ἀποκλείεται μεταβίβασίς της διὰ τῆς μυκηναϊκῆς ὁδοῦ. Καὶ φαίνεται ὅτι αὐτοὶ ἐξηκολούθουν νὰ τὴν λατρεύουν καὶ κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἐποχήν, ὅπως ἀφήνεται νὰ νοηθῇ ἐξ ἀφηγήσεως τοῦ βυζαντινοῦ συγγραφέως Παχυμέρη (13ος αἰ. μ.Χ.), ἡ ὁποία ἀναφέρει ταύτισιν βυζαντινῆς πριγκηπίσσης, συζύγου Σκύθου φυλάρχου, μὲ τὸν ἀστέρα τῆς αὐγῆς.

1. Βλ. KRUPP-ELLIS, *In Search of ancient astronomies* (1979), 131 κ.ἑ.
2. *Αὐτόθι.*
3. Van WAERDEN, *Mathematics and Astronomy in Mesopotamia*, 680.
4. ΗΡΟΔ. IV 67, βλ. καὶ ἀνωτ.

'Εκ τῶν Σκυθῶν πιθανῶς παρέλαβον καὶ οἱ Τοῦρκοι τὴν παράδοσιν αὐτὴν καὶ καθιέρωσαν τὴν ἡμισέληνον, μὲ τὸν ἀστέρα εἰς τὴν σκοτεινήν της πλευράν, ὡς σύμβολόν των, θρησκευτικὸν κυρίως τῆς κατὰ τὴν ὡς ἄνω συζυγίαν, Σελήνης - 'Αφροδίτης δηλαδή, ἑορτῆς τοῦ μπαϊραμίου των ἴσως· καὶ ὡς ἐθνικὸν ἀργότερον.

ΣΥΝΟΔΙΚΟΝ ΕΤΟΣ (ΟΚΤΑΕΤΗΡΙΣ) ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ (ΕΤΟΣ ΚΑΔΜΟΥ)

Εἶναι δυσχερές, ἐν τούτοις, νὰ διαγνωσθῇ πῶς ἡ θεὰ ἐταυτίσθη τὸ πρῶτον μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην· καὶ πότε συνέβη αὐτό. 'Οπωσδήποτε ὅμως ἡ ταύτισις αὐτὴ εἶχεν ἤδη πραγματωθῇ κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. καὶ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Μυκηναίους, τοὐλάχιστον εἰς τὰ μεγάλα 'Ιερὰ κορυφῆς των —τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον ἐνδεχομένως καὶ ὡς ἀστρονομικὰ κέντρα. Ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ συζυγία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ μὲ τὴν σελήνην εἰς αὐτούς.

'Αλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ὁ πλανήτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸς ἤδη κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχήν. Τοῦτο μᾶς πληροφορεῖ ἡ παλαιοτέρα (15ου αἰ. π.Χ.) γνωστὴ ἀστρονομικὴ ὀροφὴ τῶν Αἰγυπτίων[1], ἐνῶ καὶ τὰ κείμενα τῶν πυραμίδων[2] παρουσιάζουν αὐτὸν γνωστὸν ὡς «the star which crosses», ταυτιζόμενον μὲ τὸν πλανήτην (ἑωσφόρον αὐγερινὸν) - 'Αφροδίτην, σημαντικὸν στοιχεῖον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ λεγομένη «διάβασις» («crossing») τοῦ ἡλίου, περὶ ἧς κατωτέρω.

'Αλλ' ἡ ταύτισις τῆς θεᾶς μὲ τὸν πλανήτην αὐτὸν καὶ ἡ συζυγία Σελήνης - 'Αφροδίτης, ὅπως παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ καὶ πολὺ παλαιοτέρα μάλιστα τῶν ἀντιστοίχων ταυτίσεων τῆς σημιτικῆς ὁμολόγου της ('Αστάρτης) μὲ τὸν ἐν λόγῳ πλανήτην, ὡς καὶ ἡ ἀρχαιοτέρα γνωστὴ παράστασις τῆς συζυγίας του μὲ τὴν σελήνην.

'Η σημασία τοῦ πλανήτου αὐτοῦ, γνωστοῦ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν καὶ ὑπὸ τὴν ἁπλῆν ὀνομασίαν ἀστὴρ —πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὁδηγήσει παλαιότερον εἰς ἐτυμολόγησιν τοῦ ὀνόματος 'Αστάρτη ἐκ τῆς λέξεως αὐτῆς ('Αστήρ)—, βασιζομένη εἰς τὴν μακραίωνα ἀποθησαύρισιν ἀστρονομικῶν παρατηρήσεων, ἦτο μεγίστη, ἕνεκα καὶ τῶν ἑξῆς :

1. KRUPP *ἔ.ἀ.*, 197.
2. *Αὐτόθι* 216.

Ἡ περιφορὰ τοῦ ἐν λόγῳ πλανήτου περὶ τὸν ἥλιον, ὅπως αὐτὴ εἶναι ἀντιληπτὴ ἐκ τῆς γῆς, καλύπτει διάστημα 225 ἡμερῶν. Διὰ τὴν συνολικὴν ὅμως περιφοράν του ἀπαιτεῖται διάστημα 584 ἡμερῶν[1]· καὶ τότε ὁ πλανήτης αὐτὸς εὐθυγραμμίζεται μὲ τὴν γῆν καὶ τὸν ἥλιον καὶ παρουσιάζεται, ὅπως λέγεται συνήθως, σύνοδος αὐτοῦ, τῆς σελήνης καὶ τοῦ ἡλίου. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἔχομεν τότε τὸ λεγόμενον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, τὸ ὁποῖον ἦτο γνωστὸν ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς Ἰνδιάνους (Maya) τῆς κεντρικῆς Ἀμερικῆς[2]. Ἐξ ἄλλου, ὁ αὐτὸς πλανήτης, μετὰ πέντε συνεχῆ συνοδικὰ ἔτη, ἐπιστρέφει ἐκ νέου εἰς τὴν θέσιν, ἀπὸ ὅπου εἶχεν ἐκκινήσει. Ὁ κύκλος δὲ αὐτὸς περιφορᾶς του (λ.χ. 1921, 1929, 1937 μ.Χ. . .) ἀντιστοιχεῖ πρὸς ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη[3]. Τὰ πέντε δηλαδὴ συνοδικὰ ἔτη τῆς Ἀφροδίτης ἰσοδυναμοῦν ἀκριβῶς μὲ ὀκτὼ ἡλιακὰ ἔτη Ἤτοι: 584 ἡμέρ. x 5 ἔτ. Ἀφρ. = 2.920 ἡμέρ. καὶ 365 ἡμέρ. x 8 ἔτη Ἡλ. = 2.920 ἡμέρ.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἦτο γνωστὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα τῆς προϊστορικῆς (μυκηναϊκῆς) ἐποχῆς, διότι ἀναφέρεται[4] ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κάδμου *ἦν δὲ ὁ ἐνιαυτὸς τότε ὀκτὼ ἔτη.*

Ἀλλὰ ὁ αὐτὸς κύκλος, τῶν πέντε συνοδικῶν ἐτῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο σημαντικός. Μετὰ τὴν ἑκάστοτε διέλευσιν τῶν ἐτῶν αὐτῶν (5 τοῦ πλανήτου ἢ 8 ἡλιακῶν), ὁ πλανήτης αὐτὸς σχηματίζει «τὰ μέγιστα τῆς ἐντάσεως» τῆς ἀκτινοβολίας του[5].

Μελετηθεὶς δὲ πολὺ ἐνωρίς, ὁ κύκλος αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπέκτησεν ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς ἀρκετοὺς λαούς, θρησκευτικὴν (θεολογικὴν) καὶ λατρευτικὴν κυρίως. Ἐδημιουργήθη δὲ ἐξ αὐτοῦ ἡ λεγομένη «ὀκταετηρίς», ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Βαβυλωνίους πρὸς τὸ τέλος τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.[6], καλύπτουσα τὸ διάστημα ὀκτὼ συμπληρωμένων ἐτῶν. Ἐπὶ Κάδμου, ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς κύκλος ἦτο γνωστὸς καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Καὶ ἐχρησιμοποίουν μὲν οἱ Ἕλληνες τὴν «ὀκταετηρίδα» εἰς τὸ ἑορτολόγιόν των κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν, πιστεύεται ὅμως ὅτι τὴν παρέλαβον ἀπὸ τὴν Βαβυλωνίαν κατὰ τὸν 7ον αἰ. π.Χ.[7] Ὑπάρχουν, ἐν τού-

1. *Αὐτόθι* 162.
2. *Αὐτόθι* 156.
3. *Αὐτόθι*
4. ΑΠΟΛΛΟΔ. ΙΙΙ 214.
5. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, 6, (1928) 360-1, λ. Ἀφροδίτη.
6. KUGLER, *Shururkunde* II, 316 κ.ἑ. 422.
7. Βιβλιογρ. βλ. εἰς OLMSTEAD, *History of the Persian Empire,* (Phoen. 1966), 209 Βλ. καὶ σελ. 102 σημ. 4.

τοις, στοιχεῖα συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ «ὀκταετηρὶς» ἦτο γνωστὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ., ὅπως ἦτο γνωστὴ καὶ ἡ ταύτισις τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν ὁμώνυμον πλανήτην καὶ ἡ συζυγία του μὲ τὴν σελήνην. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, ἡ ὡς ἄνω πληροφορία περὶ τοῦ *ἔτους* τοῦ *Κάδμου*, τῶν ὀκτὼ δηλαδὴ ἐτῶν. Ἐξ ἄλλου, πληροφορίαι ἀνανεώσεως τῆς θητείας μυθικῶν βασιλέων, ὅπως ἦτο ὁ Μίνως εἰς τὴν Κρήτην, κάθε ἐννέα ἔτη, ἤτοι μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ὀκτὼ ἐτῶν. Συγκεκριμένως ἀναφέρεται ὅτι ὁ βασιλεὺς αὐτὸς *ἐννέωρος βασίλευε*[1], καὶ ὅτι μετὰ τὸ διάστημα αὐτό, ἤτοι τῶν ὀκτὼ πλήρων ἐτῶν, κατὰ τὴν ἔναρξιν δηλαδὴ τοῦ ἐννάτου ἔτους, παρελάμβανε τοὺς νόμους ἐξ αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός, εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ ὁποίου καὶ ἀνήρχετο (ἐπὶ τῆς Ἴδης). Ὅτι ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ βασιλέως αὐτοῦ ἀναφέρεται κάποια λατρεία τῆς Ἀφροδίτης[2] δὲν εἶναι τυχαῖον. Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ὅμως εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ὑπετονίσθη, ἴσως διότι τοῦτο ἀνεφέρετο καὶ ὡς τόπος τῆς γεννήσεώς του, μὲ ἀντίστοιχον προβολὴν τῆς Ῥέας κατὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἑλληνικοῦ δόγματος ἢ καὶ ἀργότερον.

Ἡ *ἐννέωρος* βασιλεία ἑπομένως τοῦ Μίνωος δὲν ἦτο τίποτε ἄλλο εἰμὴ μία «ὀκταετηρὶς» ἢ *εἷς ἐνιαυτὸς Κάδμου*, ἀφοῦ ἤρχιζε μετὰ τὴν ἑκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκτὼ ἡλιακῶν ἐτῶν καὶ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἐννάτου ἡλιακοῦ ἔτους, ἤτοι μετὰ τὴν ἔναρξιν νέου συνοδικοῦ ἔτους Ἀφροδίτης.

Ὀκταετηρὶς ὅμως ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης, διὰ τὸν αὐτὸν περίπου σκοπόν, προερχομένη πιθανώτατα ἐξ ἀντιστοίχου ἐθίμου προϊστορικῆς, ἑλλαδικῆς πιθανῶς, προελεύσεως (ἴσως καὶ μυκηναϊκῆς). Εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν : ἀνὰ ἐννέα ἔτη, ἤτοι μετὰ τὴν ἑκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν ὀκτὼ ἐτῶν, συνήρχοντο οἱ ἔφοροι, ὡς σῶμα, εἰς τὸ παλαιὸν Ἱερὸν τῆς Πασιφάης Ἀφροδίτης (Πασιφάη = φωτεινή) τῶν Θαλαμῶν τῆς Μεσσηνίας εἰς τὴν ἐπικράτειαν τῶν Λακεδαιμονίων. Ἐκεῖ δέ, κατὰ μίαν ἀσέληνον νύκτα, παρετήρουν τὸν ἔναστρον οὐρανὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεφαίνοντο, ἐὰν ἡ ἡ βασιλεία τοῦ ἑνὸς ἢ καὶ τῶν δύο Ἡρακλειδῶν βασιλέων ὑπῆρξεν ἄψογος κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ὡς ἄνω διάστημα ἢ ἐὰν ἔπρεπε νὰ ἀνασταλῇ καὶ νὰ ἀποφανθῇ περὶ αὐτοῦ ἐν συνεχείᾳ τὸ Μαντεῖον

1. *Ὀδύσ.* τ 179. ΠΛΑΤ. Νόμ. 624 b - 625 b. Βλ. ἐπίσης : ΨΕΥΔΟΠΛ. *Μίν.* 319 c. ΣΤΡΑΒ. Χ 4 - 8. ΜΑΞΙΜ. ΤΥΡ. *Λογ.* 38, 2. κ.ἑ. Πλήρη βιβλ. βλ. εἰς *R.E.* XV 1402 κ.ἑ.
2. *Αὐτόθι,*

τῆς Ὀλυμπίας ἢ τῶν Δελφῶν[1]. Τὸ ἱερὸν τοῦτο, τῶν Θαλαμῶν, παρὰ τὸ Οἴτηλον, πλησίον τῆς θαλάσσης[2], εἰς τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα περιελάμβανε λατρείαν τῆς Πασιφάης - Σελήνης. Λατρεία ὅμως Σελήνης εἰς τὴν παράδοσιν τῆς Σπάρτης δὲν παρουσιάζετο, ἐνῶ εἰς διάφορα μέρη, ἐν οἷς καὶ εἰς τὰ Κύθηρα, ὅπου ἡ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης ἦτο ἰσχυρά, ἡ Ἀφροδίτη ἐκαλεῖτο Πασιφάη, πιθανῶς ἐκ τῆς λαμπρότητος τοῦ ὁμωνύμου πλανήτου. Εἰς τὸν χῶρον, ἐξ ἄλλου, τοῦ Ἱεροῦ τῶν Θαλαμῶν ὑπῆρχε καὶ λατρεία τοῦ Διός, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω γνώμην, διότι λατρεία Ἀφροδίτης (- Διώνης) καὶ Διὸς ἦτο σύνηθες μᾶλλον φαινόμενον, ἰδίως κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχήν.

Ἡ διαδικασία αὐτή, τῆς ἀνανεώσεως τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας, ἀνὰ ἐννέα ἔτη, μετὰ τὴν ἑκάστοτε συμπλήρωσιν ὀκταετίας δηλαδή, ἤτοι μεθ' ἕκαστον *ἐνιαυτὸν Κάδμου*, ὑπάρχουσα εἰς τὴν Σπάρτην ὡς κατάλοιπον παλαιοτάτης ἐποχῆς καὶ ἐξυπακουομένη καὶ εἰς τὴν Βοιωτίαν καὶ εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ἀπετέλει ἄμεσον ἐπιβίωσιν τῆς αὐτῆς παραδόσεως. Ἡ παράδοσις δὲ αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεδέετο μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἐγίνετο μετὰ τὴν ἑκάστοτε συμπλήρωσιν τῶν 2.920 ἡμερῶν, ἤτοι μεθ' ἕκαστον συνοδικὸν ἔτος τῆς Ἀφροδίτης, εἰς κάποιο Ἱερόν της, ὅπου, μαζὶ μὲ αὐτήν, συχνὰ ἐλατρεύετο καὶ ὁ Ζεύς. Ἡ ἐξουσία τότε τῶν βασιλέων ὑφίστατο ἔλεγχον (ἐκ τοῦ ἱερατείου, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει καὶ τὸ νομοθετικὸν σῶμα κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχήν)· καὶ τοιουτοτρόπως ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ εἶναι ἀπολυταρχικός. Μετὰ τὸν ἔλεγχον δὲ αὐτόν, οἱ βασιλεῖς ἔχοντες (φαινομενικῶς) τὴν ἔγκρισιν τοῦ θείου καὶ (εἰς τὴν πραγματικότητα) τῶν ἱερέων - νομοθετῶν, καθίσταντο περισσότερον συνταγματικοί, οὕτως εἰπεῖν, καὶ ἑπομένως λαοφιλεῖς (δι' ἄνωθεν εὐλογίας), ἐνισχυομένης, διὰ τοῦ τρόπου τούτου τῆς ἀρχῆς των· ἤ, στερούμενοι τῆς ἐγκρίσεως αὐτῆς, ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκπέσουν τῆς ἀρχῆς των. Ἡ ἐξουσία των ἑπομένως δὲν ἦτο ἀναπόσπαστος τοῦ προσώπου των, διότι μετὰ ἔλεγχον ἦτο δυνατὸν νὰ ἀφαιρεθῇ ἐξ αὐτῶν. Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς προφανῶς συνέπιπτε μὲ τὴν μεγάλην ἑορτὴν τῆς θεᾶς.

Ἡ «ὀκταετηρὶς» διετηρήθη, ὅπως φαίνεται, καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἰς διάφορα ἑλληνικὰ μέρη. Οὕτω λ.χ. : εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ

1. ΠΛΟΥΤ. *Ἀγ.* 9.
2. ΠΑΥΣ. III 26,1.

τοὺς Δελφοὺς (ὅπου ἡ Πυθία μέχρι τοῦ Α΄ Ἱεροῦ πολέμου ἀνελάμβανε τὰ καθήκοντά της ἀνὰ κάθε πλήρη ὀκτὼ ἔτη) ἡ ἑορτὴ ἐτελεῖτο μὲν μετὰ τὴν ἑκάστοτε παρέλευσιν τετραετίας, ἀλλ᾽ ἀρχικῶς φαίνεται ὅτι τοῦτο ἐγίνετο ἅπαξ ἀνὰ ἑκάστην ὀκταετίαν.

Ἡ ἐποχὴ τῆς τελέσεως τῆς παλαιᾶς αὐτῆς ἑορτῆς φαίνεται, ὅτι ἦτο τὸ θερινὸν ἢ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀναλόγως καὶ τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, ὅπως εἶναι δὲ εὐνόητον, ἐγίνετο κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον. Καί, δεδομένου ὅτι ἐπεκράτει τὸ σεληνιακὸν ἑορτολόγιον ἡ ἑορτὴ ἦτο κινητὴ πιθανῶς.

Φαίνεται ὅμως ὅτι κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐποχὴν τοῦ ἔτους, μετὰ ὡρισμένα τακτὰ διαστήματα, ἡ σύνοδος Ἀφροδίτης - Ἡλίου - Γῆς παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, διότι : ἡ Ἀφροδίτη, διερχομένη μεταξὺ Ἡλίου καὶ Γῆς, προβάλλεται ἐπὶ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου ὑπὸ μορφὴν σκοτεινοῦ μικροτέρου δίσκου καὶ τὸν διασχίζει ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., εἰς διάστημα 7.30΄ ὡρῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, γνωστὸν ὡς «διάβασις» τῆς Ἀφροδίτης (πρὸ τοῦ Ἡλίου), θεωρεῖται ὑψίστης σημασίας, ἕνεκα τῆς ἰδιορρύθμου περιοδικότητός του, διότι συμβαίνει μετὰ 122 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη, μετὰ 105 ἔτη, μετὰ 8 ἔτη καὶ πάλιν ἐξ ἀρχῆς (μετὰ 122 ἔτη κ.ο.κ.)[1]. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πάντοτε ἢ κατὰ τὸ θερινὸν ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲ συνέβαινε κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀφροδίτης ἢ τῆς ρωμαϊκῆς ὁμολόγου της, τῆς Juno[2]. Ὅτι ἀντίστοιχος μεγάλη ἑορτὴ ἐτελεῖτο ἐτησίως ὑπὸ τῶν Κελτῶν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον δὲν εἶναι τυχαῖον —διατηρουμένη καὶ σήμερον εἰς τὴν Β. Εὐρώπην κυρίως. Ὅτι ἡ ὡς ἄνω δὲ διάβασις ἦτο παλαιόθεν γνωστή, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ πλανήτου εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν ὡς ἄνω αἰγυπτιακὴν ὀροφήν.

Ἐν σχέσει μὲ τὴν ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτή, ὅταν ἐγίνετο μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῶν 2.920 ἡμερῶν, τῆς «ὀκταετηρίδος» δηλαδή, εἰς πρωτογόνους λαοὺς συνωδεύετο καὶ δι᾽ ἀνθρωποθυσιῶν[3]. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὁποῖον μνημονεύεται ὡς ἀσκούμενον κάποτε καὶ εἰς τὸ ὄρος

1. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, 6 (1928) 360-1, λ. *Ἀφροδίτη*.
2. Βλ. σελ. 186, 67.
3. Βλ. KRUPP, *ἔ.ἀ.*

Λύκαιον[1] τῆς Ἀρκαδίας[2], ὅπου ἦτο τὸ περιώνυμον Ἱερὸν τοῦ Διὸς (καὶ ἀρχικῶς ἦτο πιθανῶς καὶ τῆς Ἀφροδίτης), εἶλκε τὴν καταγωγήν του μᾶλλον ἀπὸ κάποιαν ἀντίστοιχον παλαιοτάτην παράδοσιν, ἀτονήσασαν ἐν καιρῷ. Τὸ αὐτὸ ἴσως συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν, τὸ ὁποῖον παραδίδεται, ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς (σκυθικῆς Ἀφροδίτης -) Ἀρτέμιδος εἰς τὴν Ταυρίδα, ἀλλὰ ἴσως καὶ εἰς τῆς Αὐλίδος τὸ Ἱερόν, ὅπου ἡ λατρεία ἀπετέλει καταβολάδα πιθανῶς παλαιᾶς λατρείας τῆς Ἀφροδίτης (ὡς Ποντίας καὶ Εὐπλοίας). Ὅμοιον ἔθιμον ἀνθρωποθυσιῶν ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν (σημιτικὴν - χαναναϊκὴν) παράδοσιν τῆς Ἀστάρτης[3], ἡ ὁποία ὁμοίως ἐλατρεύετο ὡς Ποντία (Ashera on the Sea) εἰς ὡρισμένα μέρη.

1. Ἄλλως Ὄλυμπον, βλ. σελ. 85.
2. ΨΕΥΔΟΠΛ. *Μίν.* 315. ΘΕΟΦΡ. παρ. ΠΟΡΦ. 2,27.
3. ROBERTSON SMITH, *The Religion of the Semites* (1957), 177,78.

ΜΕΡΟΣ Γ'

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΕΝ ΙΕΡΟΝ - ΜΑΝΤΕΙΟΝ

Τὰ τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν κατὰ καιροὺς οἰκοδομικῶν καὶ ἄλλων συναφῶν δραστηριοτήτων εἰς αὐτὸ ἔχουν συνοπτικῶς ὡς ἀμέσως ἕπεται καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀναλυτικώτερον. Τὰ δὲ τῆς λειτουργίας τῶν χώρων τοῦ Ἱεροῦ (πίν. 3, Ι) καὶ τῶν εἰς αὐτοὺς κτισμάτων καὶ κατασκευῶν ἐν σχέσει μὲ ὑπάρχοντα στοιχεῖα —ἐξ ἄλλων Ἱερῶν καὶ ἐξ ἀρχαίων γραπτῶν πηγῶν— ἀποτελοῦν αὐτοτελὲς μέρος, ἐξεταζόμενα ἀκολούθως τοῦ μέρους αὐτοῦ.

Αον Πλὴν δύο κατασκευῶν, τοῦ πωρίνου ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ τιτανολιθικοῦ ἐλευθέρου στύλου, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εἰς τὸν αὐχένα, πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Ζαρκαδιοῦ, καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν εὑρίσκοντο εἰς ἄβατον χῶρον ἀρχικῶς, ὁ ὑπόλοιπος χῶρος τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἐστερεῖτο τότε ἄλλης κατασκευῆς ἢ κτίσματος. Δυνατὸν ὅμως ὄπισθεν τῶν κατασκευῶν αὐτῶν (πρὸς Δ. καὶ κατὰ τὴν ὡς ἄνω κλιτὺν) νὰ ὑπῆρχε κάποιο μικρὸν ἐλεύθερον ἢ μὴ κτήριον[1], τὸ ὁποῖον ἐξηφανίσθη ἀργότερον ἐντελῶς. Ὁ δὲ βωμὸς θὰ ἦτο τότε χωμάτινος μᾶλλον, χωρὶς ὑποδομὴν δηλαδή· καὶ ἡ Ἱερὰ πηγὴ θὰ ἐστερεῖτο τότε οἱουδήποτε κρηνικοῦ κτίσματος. Ἐξ ἄλλου, ἡ δρῦς, εἰς τὴν ἄλλην κλιτύν, (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Νεραϊδόρραχης) εἶναι ἄγνωστον ἂν ἦτο ἐντὸς ἀβάτου χώρου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν καὶ ἂν ὑπῆρχε τότε κάποιο κτίσμα πλησίον της.

Βον Τὰ πρῶτα κτίσματα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὸ πλακόστρωτον τοῦ ἄκρου τῆς ἐκ Ψωφῖδος ἐρχομένης ὁδοῦ, τὸ μέγα βάθρον τοῦ βωμοῦ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον. Τὸ στάδιον ὅμως δυνατὸν καὶ νὰ προϋπῆρχε στερούμενον τῆς κατασκευῆς αὐτῆς.

Γον Τὸ πρῶτον κτήριον, κατὰ τὰ αὐτὰ δεδομένα, φαίνεται ὅτι ἦτο τὸ τελεστήριον, ἱδρυθὲν πρὸς Δ. τοῦ ὀμφαλοῦ (καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου), ἴσως ἐπὶ προϋπάρχοντος μικροῦ κτηρίου (βλ. ἀνωτ.). Καὶ κατόπιν

1. Βλ. σελ. 116.

εὐρέως ἐκβραχισμοῦ τῆς ἐκεῖ κατερχομένης κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ). καὶ ἰσοπεδώσεως τοῦ χώρου, κατὰ τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ.

Τότε περίπου ἐδημιουργήθη καὶ τὸ τέμενος, διὰ τῆς κατασκευῆς ὀρθογωνίου μεγάλου περιβόλου, περικλείοντος τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον, ἔμπροσθεν καὶ πρὸς Ἀ. τοῦ τελεστηρίου.

Ὁμοίως, τότε περίπου καὶ κάποιο μικρὸν κτήριον κατεσκευάσθη εἰς τὴν πρὸς τὴν Νεραϊδόρραχην πλευρὰν τοῦ αὐχένος, πρόδρομος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Δον Ἕνα περίπου αἰῶνα ἀργότερον, ἤτοι περὶ τὸ 500 π.Χ., φαίνεται ὅτι ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω τεμένους ἱδρύθη ὁ ναός, στεγάσας καὶ τὸν ὀμφαλὸν καὶ ἔχων τὸν ἐλεύθερον στῦλον εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χῶρον, τῆς αὐλῆς (πρὸς Ἀ.), ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ τεμένους ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Τότε περίπου, ἤτοι συγχρόνως περίπου μὲ τὸν ναόν, φαίνεται ὅτι ἱδρύθη εἰς τὰ ἔναντι χαμηλότερα (πρὸς τὸν αὐχένα) κράσπεδα τῆς κλτύος (τῆς Νεραϊδόρραχης) καὶ τὸ τριπλοῦν οἴκημα, συνδεθὲν δι' ὑπογείου ἀγωγοῦ καὶ μὲ τὴν ὑπερκειμένην αὐτοῦ Ἱερὰν πηγήν.

Εον Τὰ κτήρια αὐτὰ ὑπέστησαν κατὰ διαστήματα μικρὰν ἢ μεγάλην ἐπισκευήν, κυρίως δὲ κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, αἱ ὁποῖαι σχεδὸν ἤγγιζον τὰ ὅρια τῆς ἀνακατασκευῆς.

ΣΤον Τὸ Ἱερὸν κατεστράφη ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., ὁπότε καὶ ἠρημώθη, ἀφοῦ ἐσίγησαν οἱ μαντικοὶ πυρῆνες του.

Ἀναλυτικώτερον :

ΠΡΟ-ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ πρωιμότερα τῶν κινητῶν εὑρημάτων εἰς τὸ Ἱερὸν μαρτυροῦν καὶ τὴν παρουσίαν τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν τὴν ὕπαρξίν της ἀκόμη ἐνωρίτερον. Τὰ εὑρήματα αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Χάλκινος ἀμφίστομος σφυρήλατος πέλεκυς[1] (πίν. 32α), εὑρεθεὶς πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου ὑπὸ τοῦ Κ. Ἀποστολοπούλου κατὰ τὴν ἐπισκευὴν τῆς ἐκεῖ μάνδρας τοῦ ποιμνίου του καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ παρ' αὐτὴν χώρου, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο ὅμως εἰς τὸν ἐγγὺς

1. Ἀρ. 316.

χῶρον (Δ.) τοῦ ναοῦ[1]. Ὁ πέλεκυς ἑπομένως δυνατὸν νὰ προήρχετο ἐκ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν ἐν λόγῳ κτηρίων.

Ὁ πέλεκυς αὐτὸς ὁμοιάζει μὲ πελέκεις διαφόρων ἑλληνικῶν Ἱερῶν[2]. Ὁ τύπος του ὅμως ἀπαντᾶ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἤδη κατὰ τὴν φθίνουσαν Β′ χιλιετίαν[3] π.Χ.

Χρησιμοποιούμενος εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τούτου, δυναμένης οὕτω νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὴν φθίνουσαν Β′ χιλιετίαν π.Χ., ὁ πέλεκυς αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς αὐτὸ ἀδιαλείπτως. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἐφυλάσσετο κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ (μὴ ὑπαρχόντων κτισμάτων), ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον κάποιου, ὑπευθύνου τοῦ Ἱεροῦ, ἱερατικοῦ - μαντικοῦ γένους τῆς περιοχῆς (τῆς Θελπούσης ἢ τῆς Ψωφῖδος) καὶ νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, ἀποτεθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ Ἱερὸν ὁριστικῶς. Ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὀλιγώτερον πιθανόν. Τὸ μέγεθός του πάντως εἶναι πολὺ μικρόν, διὰ νὰ προωρίζετο πρὸς θανάτωσιν τῶν ζώων τῆς θυσίας (καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς ὑλοτόμησιν). Πιθανώτερον δὲ θεωροῦμεν νὰ εἶχε τελετουργικὸν χαρακτῆρα[4].

Χαλκίνη βιολόσχημος πόρπη (πίν. 32β) μὲ ὠοειδὲς καὶ ἐπίπεδον τὸ μέσον τοῦ ἄνω μέρους της[5]. Ὁ τύπος της εἶναι ἤδη ὁμοίως γνωστὸς κατὰ τὴν φθίνουσαν Β′ χιλιετίαν π.Χ.[6]

Μικρὸν χάλκινον ἐλασμάτινον κυλινδρικὸν σπειροειδὲς ἀντικείμενον (πίν. 32β), σχηματίζον στενομήκη σωληνίσκον[7]. Ὁ τύπος του εἶναι βορειοτέρας ἑλληνικῆς προελεύσεως, ἀπαντῶν ἰδίως εἰς τὴν Δ. Μακεδονίαν. Οὕτως: εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον[8] τοιοῦτον εὕρημα παραβαλλόμενον καὶ μὲ εὕρημα

1. *Α.Α.Α.* 4 (1971), 251, εἰκ. 1.

2. Περὶ αὐτῶν βλ. ROUSE, *Greek Votive Offerings*, 386. Καὶ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὑστερομυκηναϊκοὶ θησαυροί*, (1972), 134 - 5.

3. Βλ. GIMBUTAS, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe* (1965), 91.

4. Ἀναφέρεται πέλεκυς *κύβιλις* ὀνόματι καὶ *ἀρσεκύβιλις* ἀναφέρεται ὁ αἴρων αὐτόν. (CHANTRAINE, *Dictionnaire, ἔ.ά., λ.*).

5. Ἀρ. 747, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλλημματικοῦ τοίχου.

6. Πβλ. ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ, *Περατὴ* (1969)Γ, Μ 229, πίν. 11Β.

7. Ἀρ. 760 ἐκ τοῦ Ν ἀναλημματικοῦ τοίχου.

8. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταφαὶ πρωίμου ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Πίνδον*, Α.Α.Α. 4 (1971), 40.

ἐκ Ταουσίτσας[1] ὁμοιάζει μὲ ἀντίστοιχα εὑρήματα τῆς Βεργίνας[2], ἔχοντα ἀναγνωρισθῆ[3] ὡς κοσμήματα μαλλιῶν. Κατὰ τὸν Ἀνδρόνικον[4] τοιαῦτα κοσμήματα («σωληνίσκοι ἢ σύριγγες», βλ. κατωτ.) ἔχουν εὑρεθῆ καὶ εἰς τὴν Κεφαλληνίαν ἀλλ' ὄχι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Τὸ εὕρημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ συμπληρώνει ἐπομένως τὸ κενὸν αὐτό.

Μὲ τὸν ἐλασμάτινον αὐτὸν σωληνίσκον εὑρέθη καὶ ὡραῖος σφυρήλατος χάλκινος ἀμφικωνικὸς ἀστράγαλος[5] (πίν. 34β). Ὅμοιος ἀστράγαλος ἔχει εὑρεθῆ ὁμοίως εἰς τὴν Ἀ. Πίνδον, μὲ σπειροειδῆ ὅμοια πρὸς τὰ ὡς ἄνω ἐλάσματα[6]. Μαζὶ δὲ μὲ ἕνα ἄλλον, ὅμοιόν του, ἀστράγαλον, κατελάμβανε τὸ μέσον περιδεραίου. Ἄλλος ὅμοιος ἐπίσης ἀστράγαλος ἔχει εὑρεθῆ καὶ εἰς τὴν Βεργίναν ἀλλ' ἔχει περιχείλωμα κατὰ τὰ ἄκρα[7]. Περιχείλωμα φέρει καὶ ἀντίστοιχος ἀστράγαλος ἔχων εὑρεθῆ εἰς τὴν Ἀλίφειραν τῆς Ἀρκαδίας[8].

Τὸ ὡς ἄνω περιδέραιον, τῆς Ἀ. Πίνδου, χρονολογεῖται εἰς τὸν 9ον αἰ. π.Χ. καὶ ἴσως εἰς τὸν 10ον αἰ. π.Χ.[9] καὶ ὁμοίως ἔχουν χρονολογηθῆ ὅσα ἄλλα ἀντικείμενα εὑρέθησαν εἰς τὸν τάφον αὐτόν. Μεταξὺ αὐτῶν περιελαμβάνοντο καὶ ταινιωτὰ χάλκινα ἐλάσματα καὶ δισκάρια ἔχοντα ἔκκρουστον καὶ ἐκ τῶν ὄπισθεν κοκκιδωτὴν διακόσμησιν. Ἀλλὰ ὅμοια ταινιωτὰ ἐλάσματα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν (πίν. 33α) καὶ μερικὰ ἐξ αὐτῶν[10] φαίνονται ἀρκετὰ πρώιμα (πίν. 34α), ὁμοιάζοντα μὲ αὐτὰ τῆς Ἀ. Πίνδου, ἄλλα δὲ εἶναι κάπως μεταγενέστερά των· καθὼς καὶ χάλκιναι φιαλίσκαι (πίν. 34γ, δ) ,κατὰ τὴν αὐτὴν τεχνικήν, χρονολογούμενα ὁμοίως εἰς πρωίμους χρόνους τῆς Α' χιλιετίας π.Χ. Τὰ ταινιωτά, ἐξ ἄλλου, χάλκινα ἐλάσματα, τὰ ἔχοντα διακόσμησιν μὲ τὴν αὐτὴν τεχνικήν[11], εἶναι δυνατὸν νὰ παραβληθοῦν καὶ μὲ ἀντίστοιχα ἐλάσματα εὑρεθέντα

1. CASSON, *Macedonia, Thrace and Illyria* (1926), εἰκ. 58.
2. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ *Βεργίνα* I, 226.
3. Αὐτόθι. Πβλ. καὶ HAMMOND, *A History of Macedonia* I(1972), 331, εἰκ. 17α.
4. *Βεργίνα* I, 226.
5. Ἀρ. 724 εἰς τὸν Ν. ἀναλληματικοῦ τοίχου ἐπίσης.
6. Βλ. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 3.
7. Βλ. HAMMOND, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 19.
8. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα* (1967) - 68)104, εἰκ. 71.
9. ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ *ἔ.ἀ.*, 41.
10. Ἀρ. 691, 746, 729, 728, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.
11. Περὶ τῆς τεχνικῆς αὐτῆς βλ. σελ. 199.

εἰς τὴν γειτονικὴν Ἀλίφειραν, χρονολογούμενα ὑπὸ τοῦ Ὀρλάνδου[1] εἰς τὴν φθίνουσαν Γεωμετρικὴν ἐποχήν. Ὅμοια δὲ ἐλάσματα ἔχουν εὑρεθῆ, ἐξ ἄλλου, καὶ εἰς τὴν Βεργίναν[2], καθὼς καὶ τὴν ἐν γένει Δυτ. Μακεδονίαν[3]· καί, ὅπως ἐλέχθη, θεωροῦνται ὅτι εἶναι Β. ἑλληνικῆς προελεύσεως. Ὅπως θὰ ἀναπτυχθῇ[4] κατωτέρω, αὐτὰ ἦσαν ὁμοίως κοσμήματα μαλλιῶν, ἀφιερούμενα εἰς τὴν θεὰν ὑπὸ τῶν λατρευτῶν, μαζὶ μὲ τοὺς πλοκάμους τῶν μαλλιῶν των, ἔθιμον συνεχιζόμενον καὶ μετὰ τὴν Γεωμετρικὴν ἐποχήν.

Παλαιότατον ἔθιμον ἐπίσης, διαπιστούμενον εἰς τὸ Ἱερὸν ἀπὸ τῶν πρωιμοτάτων χρόνων του καὶ συνεχιζόμενον καὶ ἀργότερον, εἶναι καὶ τὸ τῆς ἀφιερώσεως ἐνδυμάτων μετὰ τῶν μεταλλικῶν ἐξαρτημάτων διακοσμήσεώς των. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἀριθμὸς χαλκίνων καὶ σιδηρῶν περονῶν κυρίως, αἱ πρωιμότεραι τῶν ὁποίων (πίν. 33β) εἶναι αἱ ἑξῆς : χαλκίνη περόνη μὲ ἀγκιστροειδὲς ἄνω ἄκρον[5] καὶ ἑτέρα[6] χαλκίνη ἐπίσης μὲ κορυφὴν ἐκ συνεστραμμένου χαλκίνου σύρματος. Ἄλλη[7] μὲ ἁπλῆν συρματίνην κομβιόσχημον κορυφὴν καὶ ζεῦγος σιδηρῶν περονῶν μὲ βρογχοειδὲς ἄκρον[8]. Οἱ τύποι τῶν περονῶν αὐτῶν ἀπαντοῦν καὶ ἀλλοῦ ἤδη κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτῆς[9]. Ὅπως πρόκειται ἐκτενέστερον νὰ ἀναπτυχθῇ, μετὰ τῶν περονῶν ἀφιεροῦντο, καὶ τὰ ἐνδύματα (ἢ ἐπενδύματα), εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ἀνῆκε καὶ τὸ σύνολον τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων[10].

Ἀξιοσημείωτον, ἐξ ἄλλου, εἶναι καὶ (πήλινον) εἰδώλιον Κενταύρου[11] (πίν. 34ε, στ), ἐλλιπὲς κατὰ τὰ ἄκρα καὶ τὸν λαιμὸν καὶ μὲ μελανὸν ἐπίχρισμα, χρονολογούμενον εἰς τὴν Ὑστέραν Γεωμετρικὴν ἢ καὶ τὴν Μεταγεωμετρικὴν ἐποχήν. Ἡ παρουσία τοῦ εἰδωλίου τούτου εἶναι κατὰ τοῦ-

1. *Ἀλίφειρα*, ἔ.ἀ., εἰκ. 64, 1 - 6.
2. *Βεργίνα* I 252.
3. A.A.A. 4 (1971), 39.
4. Βλ. σελ. 196 κ.ἑ., 201.
5. Ἀρ. 353 ἐκ τοῦ χώρου παρὰ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.
6. Ἀρ. 368, ὁμοίως ἐκ τοῦ βωμοῦ.
7. Ἀρ. 418, εὕρημα ἐπιφανείας.
8. Ἀρ. 735 καὶ 736 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
9. Πβλ. μὲ ἀγγιστροειδῆ κορυφὴν : *Hesperia* 1972, 263. 1975, 117 - 118· μὲ συνεστραμμένην κορυφήν: *Π.Α.Ε.* 1961, 50, 53, *Α.Δ.* 1968. Χρον. 289· μὲ κομβιόσχημον κορυφήν: *Α.Δ.* 1961, Χρον., 181· μὲ ἑλικοειδῆ κορυφήν: *B.S.A.* 1911 - 12, 5 - 6. Διαφόρων τύπων: πβλ. *Α.Δ.* 1961, Χρον., 215.
10. Βλ. σελ. 203 κ.ἑ.
11. Ἀρ. 853 ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω τοίχου.

το ἐνδιαφέρουσα. Εὑρέθη εἰς τὸ Ἱερόν, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο πλησίον τοῦ ἐνδιαιτήματος τῶν Κενταύρων : τῆς Φολόης.

Τὰ εὑρήματα αὐτὰ ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸ Ἱερὸν ἠσκεῖτο ὁπωσδήποτε ἤδη κατὰ τὸ 1000 π.Χ., ἀναγομένη ὅμως πιθανώτατα εἰς τὴν προηγηθεῖσαν φθίνουσαν Β' χιλιετίαν π.Χ. ἄγνωστον ὅμως πόσον διάστημα. Ἤδη πρὸ τῶν Τρωικῶν εἶχε συντελεσθῆ εἰς τὴν περιοχὴν (τῆς Ψωφῖδος) καὶ παρὰ τὸ Ἱερὸν ἡ ἐγκατάστασις τοῦ Β.Δ. ἑλληνικοῦ φύλου τῶν Ἀζάνων[1], προηγηθεῖσα τῆς Καθόδου τῶν δωρικῶν φύλων. Ἐξ ἄλλου, ἰσχυρὰ ἦτο ἡ πλησίον τοῦ Ἱεροῦ ὁμηρικὴ Στράτος (βλ. ἀνωτ.). Δὲν ἀποκλείεται ἑπομένως τὸ Ἱερὸν νὰ προϋπῆρχε τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀζάνων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐνίσχυσαν τὴν λατρείαν αὐτήν, δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἐν πολλοῖς ὡμοίαζε μὲ τὴν λατρείαν τοῦ μεγάλου θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ (τῆς Δωδώνης), ὅπου κύριος λατρευτικὸς πυρὴν ἦτο Ἱερὰ δρῦς.

Ἄγνωστον ὅμως εἶναι ἂν κατὰ τὴν ὡς ἄνω μακρὰν πρώιμον (ἕως τὸ 600 περίπου π.Χ.) περίοδον ὑπῆρχε κάποιο κτήριον, ἔστω καὶ μικρόν, εἰς τὸ Ἱερόν, ἐξαφανισθὲν ὑπὸ μεταγενεστέρων ἰσοπεδώσεων. Ἂν πράγματι ὑπῆρχε, τοῦτο θὰ ὡμοίαζεν : εἴτε μὲ τὴν Ἱεράν, πλησίον τῆς δρυός, οἰκίαν εἰς τὴν Δωδώνην τῆς πρωίμου Α' χιλιετίας π.Χ.[2], εἴτε, τὸ καὶ πιθανώτερον, μὲ τὰ μυκηναϊκὰ τριμερῆ —καὶ πιθανώτατα σπηλαιώδη κατὰ τὸ ὀπίσθιον μέρος των— Ἱερὰ κορυφῆς. Ἴσως ὅμως πλησίον μὲν τῆς δρυὸς τοῦ Ἱεροῦ νὰ ὑπῆρχε μικρὸν οἰκόσχημον κτήριον, ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὴν Δωδώνην· πλησίον δὲ τοῦ στύλου καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ νὰ ὑπῆρχε σπηλαιῶδες (ὄπισθεν) καὶ μὲ κτιστὴν πρόσοψιν μικρὸν κτήριον, ὅπως ἦσαν καὶ τὰ ὡς ἄνω μυκηναϊκὰ Ἱερά[3]. Ἐξ ἄλλου, τὸ μὲν πρῶτον ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ συνεδέετο ἀμεσώτερον μετὰ τῶν ἐγκατασταθέντων ὡς ἄνω Ἀζάνων, τὸ δὲ ἕτερον νὰ συνεδέετο ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν προϋπάρχουσαν τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτῆς —καὶ τῶν Τρωικῶν— λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης, τῶν Ἀρκάδων τῆς περιοχῆς, ἰδιαιτέρως δὲ τῶν Στρατίων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑπὸ τοῦ Ἀγαπήνορα, καὶ μεταξὺ τῶν ἱδρυτῶν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης .Κύριος δὲ λατρευτικὸς πυρὴν τοῦ Ἱεροῦ τούτου ἦτο, ὅπως θὰ σημειωθῇ, ὁ ὀμφαλὸς - πυραμίς.

1. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Ἠλεῖοι καὶ ἡ Κάθοδος τῶν Δωριέων, *Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Ἠλειακῶν Σπουδ.* 3(1984), 224.

2. Βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Ἡ Ἱερὰ Οἰκία ἔ.ἀ., *Α.Ε.* 1959.

3. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *Α.Α.Α.* (1972), 119 κ.ἑ.

ΑΙ ΠΡΩΤΑΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΙ

Ο ΟΜΦΑΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας κατὰ τὴν πρώιμον ἐποχὴν τοῦ Ἱεροῦ ἦτο μέγας πώρινος ὀμφαλός. Λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἑξῆς (πίν. 27, 50, 137):

Εὑρίσκετο ἐσωτερικῶς (παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν) τοῦ τεμένους (βλ. λεπτομερέστερον κατωτ.), ἤτοι εἰς τὸν χῶρον, ὁ ὁποῖος περιωρίσθη διὰ περιβόλου κατὰ τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ. Εἶχεν ὅμως ἐλαφρῶς διαφορετικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ ἐκείνην τοῦ περιβόλου τούτου καὶ φαίνεται ὅτι προυπῆρχεν αὐτοῦ. Ἀντίστοιχον ὅμως μὲ τὸν ὀμφαλὸν κατεύθυνσιν δὲν εἶχεν οὔτε ἡ Ἱερὰ ὁδὸς οὔτε τὸ μέγα βάθρον τοῦ βωμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν. Εἰκάζεται δὲ κατόπιν τούτου ὅτι, ὅταν κατεσκευάσθησαν τὰ κτίσματα αὐτά, δὲν συνετονίσθησαν κατὰ τοὺς ἄξονάς των μὲ τοὺς ἄξονας τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἀργότερον ὅμως καὶ τὰ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον κατασκευασθέντα κτίσματα καὶ οἰκοδομήματα ἤλλαξαν ἐλαφρῶς προσανατολισμόν, ὁπότε συνετονίσθησαν οἱ ἄξονές των μὲ μίαν ἀπόκλισιν τῆς ὡς ἄνω κατευθύνσεως ὑπαγορευθεῖσαν ἐκ μιᾶς ἀλλαγῆς.

Ἦτο δὲ ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς ἐκ πωρολίθου καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν ἑξῆς μερῶν:

Αον Ἐξ ἑνὸς κατωτέρου μέρους, καὶ δὴ ὑπογείου (ἑπομένως ἀοράτου), τὸ ὁποῖον ἐξεῖχεν ἐλάχιστα τοῦ ἐδάφους, κατὰ τὸ ἀνώτατον τμῆμα του. Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ὀμφαλοῦ ἦτο τετράγωνον ἀλλὰ συναπετελεῖτο ἐκ δύο ἡμίσεων, τὰ ὁποῖα, ὄντα κατειργασμένα χωριστά, ἡνοῦντο. μεταξύ των κατὰ τὸν κύριον (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) ἄξονα.

Ἐκ τῶν δύο τούτων ἡμίσεων ἐσώθη μόνον τὸ ἕν, τὸ Ν. Τὸ ὅλον αὐτὸ ὑπόγειον μέρος εἶχε τὸ αὐτὸ μῆκος καὶ πλάτος 1.27 x 1.27 μ., καθότι τετράγωνον· εἶχε δὲ ὕψος 0.45 μ. Ἐσωτερικῶς αὐτοῦ ὑπῆρχε ζεῦγος διδύμων θηκῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἡμίση των εἰς τὸ σωζόμενον Ν. μέρος του. Ἑκάστη δὲ τῶν ὀρθογωνίων τούτων θηκῶν (τοῦ σωζομένου μέρους) εἶχε πλάτος 0.36 μ., μῆκος 0.45 μ. καὶ ὕψος 0.18 μ. Τὸ συνολικὸν μῆκος ὅμως τῶν θηκῶν αὐτῶν (συνυπολογιζομένου τοῦ ἀντιστοίχου μήκους τοῦ κατεστραμμένου Β. μέρους) προφανῶς ἦτο διπλάσιον.

Βον Ἐξ ἑνὸς ὑπεργείου μέρους, τετραγώνου ἐπίσης κατὰ τὴν κατω-

τάτην ἐπιφάνειαν, ἀλλ' ἐλαφρῶς μικροτέρου τοῦ κατωτέρου, ἤτοι 1.10 μ. x 1.10 μ., ὕψους δὲ 0.50 μ., μὲ συγκλινούσας τὰς τέσσαρας πλευράς, πρὸς τὴν κορυφήν, ὥστε νὰ σχηματίζεται πυρμιδοειδὴς ὀμφαλός. Τοῦ μέρους αὐτοῦ ἐσώθη ἓν μόνον, μικρότερον τοῦ ἡμίσεος, τμῆμα κατὰ χώραν· καὶ ἓν ἄλλο, ἀκόμη μικρότερον, χρησιμεῦσαν ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικόν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς κτίσμα μεταγενέστερον, ἐπὶ τοῦ Ἀ. μέρους τοῦ ναοῦ, πίν. 51α). Τὸ πλεῖστον τοῦ μεγαλυτέρου ὡς ἄνω μέρους, ὡς καὶ τὸ Β. ἥμισυ τοῦ κατωτέρου μέρους, εἶχον κυριολεκτικῶς θρυμματισθῇ ἐπὶ τόπου (πιθανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)[1].

Ἄγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἀκριβῶς ἱδρύθη ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ Ἱερόν. Δυνατὸν τοῦτο νὰ ἔγινε κατὰ τὴν ἵδρυσίν τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸ τέλος δηλαδὴ τῆς 2ας χιλιετίας π.Χ. Πώριναι κατασκευαὶ δὲν εἶναι ἀσυνήθεις κατὰ τὴν μετα-ἀνακτορικὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν. Δυνατὸν ὅμως νὰ ἱδρύθη καὶ βραδύτερον, κατὰ τὴν Πρωτο-γεωμετρικὴν ἐποχήν.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως ὁ ὀμφαλὸς εὑρίσκετο παρὰ τὸ χαμηλότερον μέρος τῆς πρὸς τὸν αὐχένα κλιτύος τοῦ Ζαρκαδιοῦ, ὅταν δὲν εἶχεν ἀκόμη γίνει ὁ μέγας ἐκβραχισμός, ὁ ὁποῖος ἀπητήθη διὰ τὸ Δ. μέρος τοῦ τελεστηρίου, ὁπότε καὶ ἤλλαξεν ἐλαφρῶς ὁ προσανατολισμός.

Ἀγνώστου ἐποχῆς —ἀλλὰ μᾶλλον ἀρκετὰ μεταγενεστέρας— φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος κατασκευὴ λιθίνη, εὑρεθεῖσα εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν[2]. Ἡ κατασκευὴ αὐτή, σωθεῖσα κατὰ τὸ ὑπόγειον μέρος της παρουσιάζει τὰ ἑξῆς κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ : α) Ὑπόγειον ὀρθογώνιον μέρος μὲ μίαν ὅμως θήκην ἀντὶ ζεύγους θηκῶν ἐσωτερικῶς· β) ὑπέργειον μέρος (κάλυμμα) μὲ μορφὴν πυραμιδοειδῆ. Χαρακτηρίζεται[3] ὡς θησαυρὸς καὶ ὡς θησαυρὸς ἄλλωστε ἐχαρακτηρίσθη[4] καὶ ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀρχικῶς.

Ἡ παρουσία τοῦ ὀμφαλοῦ, καὶ δὴ πυραμιδοειδοῦς, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν δυνατὸν νὰ παραβληθῇ εἰδικώτερον μὲ τὴν παρουσίαν τῆς «πυραμίδος» (ὀμφαλοῦ) εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου (πίν. 27β, 50, 142γ) καὶ εἰς τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν, ὡς καὶ μὲ ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα[5].

1. Βλ. σελ. 273.
2. *B.C.H.* 63(1939), 301, πίν. LXI 6· καὶ *B.C.H.* 110 (1986) 638 κ.ἑ., εἰκ. 8 καὶ 2.
3. *Αὐτόθι.*
4. *Π.Α.Ε.* 1969, 75.
5. Βλ. σελ. 234.

Ο ΣΤΥΛΟΣ

Ἐκ τῶν πρωταρχικῶν ἐπίσης στοιχείων τῆς ὑπαιθρίας λατρείας τοῦ Ἱεροῦ ἦτο καὶ πολὺ ὑψηλὸς ἐλεύθερος στῦλος - ἀγυιεύς, (πίν. 141) ἐκ τοπικοῦ τεφροκυανοῦ σκληροῦ τιτανολίθου. Τοῦ στύλου αὐτοῦ εὑρέθησαν πολλὰ σπαράγματα, οὕτως εἰπεῖν, καὶ τρία σχετικῶς μεγάλα τεμάχια εἰς τὸν χῶρον εἰς τὰ Ν.Ἀ. τοῦ ὀμφαλοῦ ἐντὸς τοῦ τεμένους καὶ πλησίον αὐτοῦ, πρὸς Ν. καὶ πρὸς Δ. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν —τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς ἐθεωρήθησαν ἐσφαλμένως ὡς ἀνήκοντα εἰς στύλους τῆς προσόψεως τοῦ τελεστηρίου[1]— προκύπτει ὅτι : ὁ στῦλος αὐτός, λόγῳ τῆς ἐλαφροτάτης μειώσεώς του, πρέπει νὰ ἦτο πολὺ ὑψηλός. Ἀντίστοιχα παραδείγματα στύλων ὑπάρχουν πολλὰ[2], γνωστὰ ἐκ παραστάσεων καὶ ἀρχαίων πηγῶν. Ἀνάλογον πάντως δεῖγμα ἁπλοῦ τοιούτου στύλου εἶναι ὁ εὑρεθεὶς εἰς τὴν Κέρκυραν[3], ὁ ὁποῖος εἶναι κατὰ πολὺ χαμηλότερος ὅμως· διδύμων δὲ στύλων, καὶ μάλιστα πολὺ ὑψηλῶν, εἶναι τὸ ζεῦγος στύλων τὸ εὑρεθὲν εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας[4]. Καὶ τοῦτο, διότι δὲν ἀποκλείεται τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια καὶ σπαράγματα τοῦ ὡς ἄνω στύλου νὰ ἀνῆκον ἐπίσης εἰς δύο (διδύμους) στύλους καὶ ὄχι εἰς ἕνα.

Ἄγνωστον εἶναι ποῦ ἵστατο ὁ στῦλος (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) εἰς τὸ τέμενος τοῦ Ἱεροῦ. Ὑποθέτομεν ὅμως ὅτι θὰ ἵστατο μᾶλλον πρὸ τοῦ ναοῦ, ἤτοι πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, ὅπου ἦτο ἡ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τοῦ πλακοστρώτου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (μέσῳ τοῦ κλιμακοστασίου, βλ. κατωτ.). Ὅταν ὅμως δὲν εἶχε κτισθῆ ὁ ναὸς καὶ τὸ τελεστήριον, πρὸ τῆς πρώτης δηλαδὴ οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη εἰς τὸ Ἱερόν, ὁ στῦλος αὐτὸς θὰ ἐδέσποζε μὲ τὸ ὕψος του ὁλοκλήρου τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἄγνωστον εἶναι ἐπίσης ἂν ὁ στῦλος αὐτὸς (ἢ τὸ ζεῦγος στύλων) ἱδρύθη μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἢ ἂν προϋπῆρχεν αὐτοῦ ἢ ἂν ἱδρύθη ἀκολούθως αὐτοῦ. Ἀπετέλει ὅμως οὐσιῶδες στοιχεῖον λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν, δυνάμενος νὰ παραβληθῇ, ὅπως ἦτο ἐντὸς τῆς πλακοστρώτου αὐλῆς, καὶ μὲ κρητομυκηναϊκοὺς προγόνους του (πίν. 142 α, β). Ἀνάλογος ἄλλωστε ἦτο ἡ παρουσία, ὑπὸ δίδυμον μορφήν, τῶν στύλων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ

1. *Π.Α.Ε.* 1969 πίν. 95α.
2. Βλ. ἐκτενέστερον σελ. 239 κ.ἑ.
3. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΝ, *B.C.H.* (1925), 212, εἰκ. 5.
4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ *Α.Ε.*, 1904, 152 κ.ἑ. καὶ 1905, 161 κ.ἑ.

Ἱεροῦ τῆς Πάφου. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἑπομένως ἦτο ἐκ τῶν πρωταρχικῶν στοιχείων λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Τὰ πρῶτα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἦσαν: α) ἡ πλακόστρωτος Ἱερὰ ὁδὸς —ἀποτελοῦσα τὸ τέρμα τῆς ἐκ Ψωφῖδος ἐρχομένης ὁδοῦ— καὶ β καὶ γ τὰ ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἄλλα κτίσματα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἄξονος: τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ, πρὸς Ν., καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν εἰς τὸ στάδιον, πρὸς Β. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ κτίσματα, μὴ ἀκολουθοῦντα τὸν αὐτὸν προσανατολισμὸν μὲ τὸν ὀμφαλόν, ὑποδηλοῦν ὅτι εἶναι πρωιμότερα τῶν ἄλλων κτηρίων και κτισμάτων τοῦ Ἱεροῦ, ἐπὶ τῆς κλιτύος αὐτῆς (τοῦ Ζαρκαδιοῦ), τὰ ὁποῖα ἐλαφρῶς ἀποκλίνουν τοῦ προσανατολισμοῦ τούτων ἀλλὰ καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ.

Η ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ

Τὸ πρὸς τὸ Ἱερόν ἄκρον τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ (πίν. 35, 36, ΙΙ) ἐκ τῆς πόλεως Ψωφῖδος ἔφερε πλακόστρωτον καὶ ἐκάμπτετο κατὰ τὸ Ν. ἄκρον του, ἤτοι κατὰ τὸ τέρμα του, κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ πρὸς Δ. Καὶ τὸ μὲν ἐκεῖ, πρὸς Δ. καμπτόμενον, σκέλος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἔφερεν εἰς τὸ ὑπερκείμενον μέρος τῆς κλιτύος τοῦ Ζαρκαδιοῦ, ὅπου ἦσαν ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ στῦλος - ἀγυιεύς, τὸ τελεστήριον καὶ ὁ (ἐντὸς τοῦ τεμένους) ναός. Τὸ δὲ ἕτερον σκέλος της, τὸ Ν., κατέληγεν εὐθέως εἰς τὸν (ἐπὶ τοῦ βάθρου) πρὸς Ν. βωμόν. Ἐκ τῶν χώρων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, διὰ τοῦ Β. ἄκρου τῆς ὁδοῦ, ἦτο προσπελάσιμον τὸ βῆμα τῶν κριτῶν (καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων) ἀκολούθως τῶν ἱεροπραξιῶν, διὰ τὴν παρακολούθησιν πιθανῶς τῶν ἀγώνων.

Ἡ πλακόστρωσις τῆς ὁδοῦ αὐτῆς ἀπετελεῖτο ἐκ διπλῆς σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν (τιτανολιθικῶν) πλακῶν, φυτευμένων εἰς τὸ ἔδαφος, τρόπον τινά, ὥστε τὸ ὑπερκείμενον τούτου, ἤτοι τὸ ὁρατόν, μέρος των, νὰ ἔχῃ ὕψος μόνον 0.15 μ. Τὸ πλάτος τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦτο 0.63 - 0.68 μ. καί, δεδομένου ὅτι ἡ σειρὰ ἦτο διπλῆ, τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ἦτο διπλάσιον : περὶ τὸ 1.30 μ. Τὸ μῆκος των, ἐξ ἄλλου, ἐκυμαίνετο μεταξὺ 1. - 1.30 μ. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τοιούτων πλακῶν ἦτο ἑπτὰ πρὸς Ἀ. καὶ τὸ συνολικὸν σωζόμενον μῆκος τῆς ὁδοῦ ἦτο 7.50 μ. Τὸ πρὸς Β. ἄκρον της ὅμως εἶχε καταστραφῆ καὶ τὸ μῆκος αὐτὸ εἶναι τὸ σωζόμενον μῆκος της.

Τὸ πρὸς Δ. καμπτόμενον ἄκρον τῆς ὁδοῦ, σχηματίζον μικρὸν σκέλος, εἶχε μῆκος 1.95 μ. ἐξωτερικῶς, πρὸς Ν., καὶ 1.00 μ. ἐσωτερικῶς πρὸς Β., ἀπετελεῖτο δὲ ἐκ σειρᾶς ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην φυτευμένων μὲ τὴν σειρὰν πλακῶν τῆς κυρίας ὁδοῦ. Ἡ μία ὅμως τῶν πλακῶν τοῦ σκέλους αὐτοῦ συναπετελεῖτο ἐκ ζεύγους μικροτέρων, πλ. 0.65 μ. καὶ 0.64 μ., οὕτως ὥστε τὸ συνολικὸν πλάτος των 1.30 μ. νὰ ἰσοῦται μὲ τὸ πλάτος τῶν παρακειμένων δύο πλακῶν (καὶ μὲ τὸ πλάτος τῆς κυρίας ὁδοῦ), μίαν τῶν ὁποίων εἶχον μετακινήσει μάλιστα θησαυροθῆρες τῆς περιοχῆς, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὴ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος[1] καὶ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς ὁδοῦ εἶχε καλυφθῆ δι' ἐπιχώσεως.

Ἀκολούθως τῶν τεσσάρων αὐτῶν πλακῶν, τὸ ἐν λόγῳ (Δ.) σκέλος τῆς ὁδοῦ συνεχίζετο πρὸς Δ. ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν μικροῦ κλιμακοστασίου, διὰ τὴν προσπέλασιν τοῦ ἐλαφρῶς ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένους) μὲ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον (ἀγυιέα). Τοῦ κλιμακοστασίου τούτου ὅμως ἐσώθησαν μόνον πενιχρὰ ἴχνη, παρὰ τὸ ὡς ἄνω ἔσχατον ἄκρον του τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν ἀλλ' ἀρκετὰ σαφῆ, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἀμφιβολία περὶ αὐτοῦ. Καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τὸ μέρος τοῦτο ἐσῴζοντο ἴχνη τῆς πρώτης βαθμίδος εἰς ὕψος 0.16 μ.

Τὴν βαθμίδα αὐτὴν θὰ ἠκολούθει καὶ ἀριθμὸς ἄλλων βαθμίδων, διὰ τὴν τελικὴν ἀνάβασιν εἰς τὸν ὡς ἄνω χῶρον. Λαμβανομένου δὲ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ συνολικὸν ὕψος τῆς βαθμῖδος αὐτῆς δὲν ἔχει σωθῆ ἀλλ' ὑποτίθεται ὅτι θὰ ἦτο 0.18 - 0.20 μ., ἡ δὲ στάθμη τοῦ προαναφερθέντος ὑπερκειμένου χώρου (τοῦ τεμένους) ἦτο περὶ τὰ 1.50 μ. ὑψηλότερον τῆς στάθμης τῆς πλακοστρώτου ὁδοῦ, ὑπολογίζεται, ἐκ τούτου, ὅτι εἰς τὸ κλιμακοστάσιον αὐτὸ ἦσαν ἑπτὰ ἕως ὀκτὼ βαθμίδες, καλύπτουσαι συνολικὸν μῆκος 1.50 μ. - 2 μ., διότι μία ἢ δύο ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ εἶχε μεγαλύτερον βάθος, ὥστε ἡ ἄνοδος νὰ ἦτο ἀνετωτέρα. Τὸ πλάτος δὲ τοῦ κλιμακοστασίου θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ ἐν λόγῳ (Ἀ.) σκέλους τῆς ὁδοῦ.

Διὰ τοῦ κλιμακοστασίου αὐτοῦ ἐγίνετο ἡ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων (ἱερατείου κ.ἄ.) προσπέλασις τοῦ χώρου (τοῦ τεμένους) μὲ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα, ὅπου ἀργότερον ἐκτίσθη ὁ ναός. Ἐξ ἄλλου, ἐγίνετο καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ πρὸς Δ. αὐτῶν χώρου, ὅπου, μετὰ τὸν ἐκβραχι-

1. *Π.Α.Ε.* 1966, 118, πίν. 99α.

σμόν, ἐκτίσθη τὸ τελεστήριον ἀλλὰ τοῦτο μόνον διὰ παρακάμψεως τοῦ προηγουμένου χώρου καὶ διὰ τῆς μεταξὺ αὐτῶν μικρᾶς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.).

Κατὰ ταῦτα, ἡ πλακόστρωτος αὐτὴ ὁδὸς εἶχε τὴν μορφὴν Γ. Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἔναντι τοῦ Ν. ἄκρου της, πρὸς Ἀ. δηλαδή, εὑρίσκετο ἡ Ἱερὰ δρῦς (βλ. κατωτ.), ἐνδεχομένως νὰ εἶχε τὴν μορφὴν Τ, οὕτως ὥστε διὰ τοῦ ἑτέρου, μὴ σωζομένου, σκέλους τοῦ ἄκρου αὐτοῦ νὰ ἦτο ἐφικτὴ ἡ προσπέλασις τοῦ χώρου τῆς δρυός καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὡς ἄνω πλακόστρωτος Ἱερὰ ὁδὸς γενικῶς (ἄνευ τοῦ κλιμακοστασίου της) ὁμοιάζει μὲ τὴν πλακόστρωτον ἐπίσης ὁδὸν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ποσειδῶνος τῆς Ἰσθμίας[1], ἡ ὁποία εἶναι ἐπίσης ἐκ συνεχομένων καὶ εἰς τὸ ἔδαφος φυτευμένων τιτανολιθικῶν πλακῶν. καὶ κυρίαν κατεύθυνσιν ἔχει τὸν βωμὸν τοῦ θεοῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἡ πλακόστρωτος (Ἱερὰ) ὁδὸς εἶχε καὶ δευτερεῦον σκέλος, τὸ ὁποῖον διὰ κλιμακοστασίου ἔφερεν εἰς τὸν ὑπερκείμενον ἱερὸν χῶρον, ὁ δὲ βωμὸς εἰς τὸν ὁποῖον κατέληγε τὸ κύριον σκέλος της εὑρίσκετο ἐπὶ ὑψηλοῦ βάθρου, ὢν χωμάτινος ἀρχικῶς.

ΤΟ ΜΕΓΑ ΒΑΘΡΟΝ (ΤΟΥ ΒΩΜΟΥ)

Τοῦτο (πίν. 37, 38, ΙΙ) ἐκτίσθη πρὸς Ν. τῆς ὡς ἄνω Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὅπου τὸ τέρμα τοῦ αὐχένος (διασέλλου)[2] καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς κάτωθεν χαινούσης βαθείας χαράδρας. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν αἱ κατολισθήσεις εἶναι συχναὶ καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ βάθρον αὐτὸ ἑπομένως, κτισθὲν εἰς τὸν χῶρον (τοῦ χωματίνου βωμοῦ πιθανῶς), ὁ ὁποῖος δεσπόζει τῆς πρὸς Ν.Δ. ἀναπεπταμένης περιοχῆς, ἐκτίσθη πρὸς ἀποφυγὴν κατολισθήσεων καὶ συγχρόνως διὰ τὴν προβολὴν τοῦ βωμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ ὑπερέκειτο πλέον αὐτοῦ.

Τὸ δάπεδον ὁπωσδήποτε τοῦ βάθρου τούτου (τοῦ βωμοῦ) εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν περίπου στάθμην μὲ τὸ κατάστρωμα τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, τῆς ὁποίας ἀπετέλει καὶ τὴν πρὸς Ν. φυσικὴν προέκτασιν. Λεπτομέρειαι τοῦ βάθρου αὐτοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς :

1. BRONEER, *The Temple of Poseidon* (Isthmia I, 1972).

2. Ὁ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ - *Καλαβρυτινὴ Ἐπετηρὶς* (1906), 151 - ἀναφέρει τὰ λείψανα αὐτὰ εἰς τὸν αὐχένα ἀλλὰ μὲ ἀρκετὴν ἀσάφειαν, διότι τὰ χαρακτηρίζει μὲν ὡς λείψανα κρηπιδιώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο κάποιο κτήριον, ἴσως ναός, ἀλλὰ ἐν συνεχείᾳ λέγει ὅτι ἐπ' αὐτοῦ ἐκτίσθη ἀργότερον τὸ μονύδριον τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπερ ἀδύνατον, διότι τοῦτο καὶ μακρὰν καὶ ὑψηλότερον ἦτο αὐτῶν.

Ὁ προσανατολισμός του ἦτο ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἕνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους του καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ αὐτοῦ, τὸ κτίσμα αὐτὸ κατὰ τὴν ἀποκάλυψίν του τὸ 1966[1] ἐθεωρήθη ὅτι ἀνῆκεν εἰς τὸ βάθρον μικροῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ συνήθη τοπικὴν παράδοσιν εἶχε τὸν ὡς ἄνω προσανατολισμόν. Οἱ σωροὶ τέφρας, ἐν τούτοις, παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βάθρου, μὲ τὰ λείψανα ὀστῶν ζώων ἀποτεφρωμένων καὶ ζεῦγος (πίν. 122α) πυραγρῶν (καρκίνων), καθὼς καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἀποκάλυψις τοῦ ναοῦ (ἐντὸς τοῦ τεμένους) εἰς ἄλλον χῶρον, ἐπέβαλον, σὺν τοῖς ἄλλοις, τὴν ταύτισίν τοῦ κτίσματος αὐτοῦ μὲ βάθρον βωμοῦ. Ἦτο δὲ ὁ προσανατολισμός του ὁ αὐτὸς μὲ τὸν τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ φαίνεται ὅτι ἀμφότερα τὰ κτίσματα αὐτὰ κατεσκευάσθησαν μαζί. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸ βάθρον αὐτὸ μὲ τὸν βωμὸν ἦτο ἄκρως ἐπιβλητικόν, ὄχι μόνον λόγῳ τῶν διαστάσεών του ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῆς θέσεώς του ἐπὶ τῆς πρὸς Ν. ὀφρύος τοῦ αὐχένος. Τὰ ὑπάρχοντα λείψανά του, ἐξ ἄλλου, μολονότι εἶναι ἐλλιπῆ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των, μαζὶ μὲ τὸ πλῆθος τῶν κρημνισμένων ἀσβεστοπλίνθων του τόσον πλησίον τοῦ χώρου του, ὅσον καὶ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ χαίνουσαν χαράδραν, μαρτυροῦν τὸ ἄλλοτε μέγεθός του. Εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅταν θὰ προσεφέρετο θυσία ζώων, ὁ καπνὸς θὰ ἦτο ὁρατὸς ἀπὸ πολὺ μεγάλην ἀπόστασιν, κυρίως δὲ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς εἰς τὰ Ν.Δ. περιοχῆς, τῆς Θελπούσης, ἡ ὁποία ἐξελίσσεται βαθμηδὸν εἰς πεδινήν. Ἡ θέα ἄλλωστε ἐκ τοῦ σωζομένου βάθρου, πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν εἶναι ἄκρως ἐπιβλητική, εἰς ὥραν δὲ αἰθρίας καὶ νηνεμίας εἶναι ἐξ αὐτοῦ ὁρατὴ ἡ περιοχὴ ἕως καὶ τὴν Ν.Δ. Ἀρκαδίαν, πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Μεγαλοπόλεως, καὶ ἀκόμη ἡ θάλασσα τοῦ Ἰονίου, ἔναντι αὐτῆς, πρὸς τὴν Ζάκυνθον, ἡ ὁποία καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῇ ἀμυδρῶς εἰς τὸ βάθος τοῦ ὁρίζοντος. Ἀλλ' ὁ χῶρος τοῦ αὐχένος, εἶχε σύνοπτον θέαν καὶ πρὸς τὴν ἄλλην πλευράν, τῆς Ἀχαΐας· καὶ ἐκ τῶν ὑπερκειμένων αὐτοῦ κορυφῶν, ἡ θέα ἐκεῖ ἦτο μεγαλυτέρα. Διὰ τοῦτο ὁ χῶρος τοῦ βωμοῦ δυνατόν, δι' εἰδικοὺς λόγους, νὰ ἐλειτούργει καὶ ὡς φρυκτωρία. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἀπετέλει τὸ πλέον ἐμφανὲς σημεῖον τοῦ ὅλου Ἱεροῦ καὶ τοῦτο συνάδει μὲ τὴν παράδοσιν, ἡ ὁποία ὑπῆρχε περὶ τῶν Ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης, εἰς τὰ ὁποῖα μνημονεύεται κατ' ἐξοχὴν ὁ βωμός[2].

1. *Α.Ε.* 1966 *ἔ.ἀ.*, 6 κ.ἑ.
2. Βλ. σελ. 213.

Ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ βάθρου τούτου εἶναι δυνατὸν πάντως νὰ διαπιστωθῇ ὅτι διὰ τὴν κατασκευήν του ἀπῃτήθη μία προεργασία τοῦ χώρου, ἡ ὁποία συνίστατο εἰς τὴν ἑτοιμασίαν κλιμακωτῶν ἀνδήρων. Συγκεκριμένως: ὁ χῶρος τῆς θεμελιώσεώς του κατὰ τὸ ἀπότομον (Ν.) ἄκρον του διεμορφώθη, κατὰ τὴν κατασκευήν, εἰς ἄνδηρα, βαίνοντα κλιμακηδόν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐστηρίχθη ἐπ' αὐτῶν τὸ βάθρον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπεξετάθη πρὸς Β, ἤτοι πρὸς τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ἐκ τῶν ἀνδήρων αὐτῶν τὸ χαμηλότερον —καὶ πρὸς Ν. κείμενον— εἶναι ἀγνώστου ἐκτάσεως (πρὸς Β.), διότι ἐκεῖ ἔχει καταπλακωθῇ— διὰ κρημνισμένων ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου ἀσβεστοπλίνθων. Εἰς ὕψος 1.64 μ. πάντως ὑψηλότερον τῆς στάθμης του κατεσκευάσθη τὸ ἑπόμενον πρὸς Β. ἄνδηρον, ἡ ἔκτασις τοῦ ὁποίου, πρὸς Β., ὑπολογίζεται εἰς 1.30 μ. Ἀκόμη δὲ ὑψηλότερον κατεσκευάσθη τρίτον ἄνδηρον, ἡ πρὸς Β. ἔκτασις τοῦ ὁποίου εἶναι ὁμοίως ἀνεξακρίβωτος, διὰ τοὺς αὐτοὺς ὡς ἄνω λόγους, ἤτοι τῆς ἐκεῖ κρημνίσεως μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ βάθρου. Τέλος, ὑπῆρχε καὶ τέταρτον κατὰ σειρὰν ἄνδηρον, τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν.

Ὅπως φαίνεται καὶ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ πίν. ΙΙ, ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου ἦτο κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν τρόπον. Ὡς ὑλικὸν δὲ εἶχε χρησιμεύσει μέγας ἀριθμὸς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.84 μ., τὸ δὲ πλάτος των ἀπὸ 0.64 μ. ἕως 1.50 μ. καὶ τὸ ὕψος των ἀπὸ 0.31 μ. ἕως 0.36 μ., ὅπως τοῦτο παρουσιάζετο μόνον ὅπου αὗται διετηροῦντο κατὰ χώραν καὶ ὄχι ὅπου εἶχον κρημνισθῇ. Τὰ τῶν διαστάσεων τῶν κατὰ χώραν σωζομένων στρώσεων ἢ σειρῶν (δόμων) εἶναι δυνατὸν νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς :

Τῆς κατωτάτης στρώσεως τῆς Ν. πλευρᾶς, τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.31 μ., τὸ δὲ μῆκος των ὡς ἕπεται (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά) : 1.16 μ., 1.20 μ., 1.64 μ. καὶ 1.20 μ. Τῆς ὑπερκειμένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.33 μ., κατὰ σειρὰν δὲ (ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ) τὸ μῆκος των ἦτο : 0.66 μ., 1.26 μ. καὶ 1.84 μ. Τῆς ἑπομένης δέ, ἀνωτέρας, στρώσεως τὸ ὕψος τῶν πλίνθων ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ μῆκος των κατὰ (τὴν αὐτὴν) σειρὰν ἦτο : 0.99 μ., 0.99 μ., 0.99 μ. καὶ 0.64 μ. Τέλος τῆς ἀνωτάτης, ὑπὲρ αὐτὴν κειμένης, σωζομένης στρώσεως τὸ μὲν ὕψος ἦτο 0.36 μ. καὶ τὸ ἀντίστοιχον (κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν) μῆκος τῶν πλίνθων ἦτο 0.64 μ., 1.62 μ., 1.24 μ. καὶ 0.99 μ.

Διὰ λόγους στατικῆς πιθανῶς, ἡ κατωτάτη στρῶσις ἀσβεστοπλίνθων τοῦ βάθρου, καθὼς καὶ ἡ ἑπομένη, ἤτοι ἡ ἀμέσως ὑπὲρ αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεθεπομένη ἐξεῖχον τῶν ὑποκειμένων (πίν. 37α). Ὑπῆρχε δηλαδὴ μία σχετικὴ κλιμακωτὴ διάταξίς των, ἐπιτρέπουσα τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ ὁ βωμὸς ἦτο προσπελάσιμος, δι' ὅσους εὑρίσκοντο χαμηλότερον, καὶ διὰ τῶν βαθμίδων αὐτῶν. Τὸ πλάτος ὅμως τῶν ἐν λόγῳ βαθμίδων ἦτο μόνον 0.16 μ. καὶ τὸ πέλμα ἔπρεπε νὰ τοποθετηθῇ λοξῶς. Ἡ τοιαύτη βαθμιδωτὴ (κλιμακηδὸν) διάταξις ὑπῆρχεν ἄλλωστε μόνον ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς, διότι ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς Ν., ἐξεῖχε μόνον ἡ κατωτάτη στρῶσις. Ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, ἐξ ἄλλου, ἐσώζοντο 8 συνολικῶς στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων, ἤτοι διετηροῦντο καὶ ἄλλαι ἀνώτεραι στρώσεις ἀπ' ὅσαι ἦσαν ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς. Τὸ ὕψος δὲ τῶν ἐν λόγῳ στρώσεων ἐποίκιλλεν ἀπὸ 0.22 μ. ἕως 0.58 μ. καὶ τὸ μῆκος των ἀπὸ 0.89 μ. ἕως 1.50 μ.

Ἡ ἀνωτάτη στρῶσις τοῦ βάθρου, εὑρίσκετο, ὅπως ἐλέχθη, εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην περίπου μὲ τὴν Ἱερὰν ὁδόν. Ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητα εἶχε μίαν μικρὰν κλίσιν πρὸς Ν., ὥστε νὰ δημιουργῆται κάποια ρῦσις διὰ τὰ ὄμβρια ὕδατα. Ἴσως, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, εἰς τὸ μὴ σωζόμενον μέρος της νὰ ὑπῆρχε μικρά, ἀντ' αὐτῆς, βαθμίς, πρὸς τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ, διότι ἡ στάθμη του εὑρίσκετο (μερικὰ ἑκατοστὰ) χαμηλότερον.

Τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ ἑπομένως εἶχε δέκα στρώσεις ἀσβεστοπλίνθων συνολικῶς ἐπὶ τῆς Ν. πλευρᾶς (πίν. II), ὅπου ἦτο καὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον του καὶ τὸ τῆς ὀφρύος τοῦ αὐχένος. Ὁ ἀριθμὸς δὲ αὐτὸς ἔβαινε μειούμενος κατὰ τὰ δύο πλευρικὰ (Ἀ. καὶ Δ.) μέρη του πρὸς τὴν τετάρτην (Β.) πλευράν, ὅπου ἦτο καὶ ἡ κυρία πρόσβασις, ἀκολουθῶν τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους· καὶ τοῦτο, διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν ὡς ἄνω ἀνδήρων. Ἡ πρόσβασις αὐτοῦ ἐγίνετο, ὅπως ἐλέχθη, ἐπισήμως ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (ἀπὸ Β.). Ἀνεπισήμως ὅμως ὁ βωμὸς ἦτο προσιτὸς καὶ ἐκ τῶν δύο πλευρῶν (Ἀ. καὶ Δ. κυρίως) ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς Ν., ὅπου, ὅπως παρετηρήθη ἤδη ἡ διάταξις τῶν σειρῶν ἦτο κάπως κλιμακωτή.

Καὶ ἐπὶ τοῦ βάθρου βωμὸς δὲν ἐσώθη, ἀφοῦ δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ἀνώτερον μέρος του. Πλησίον του ὅμως, πρὸς Ἀ. αὐτοῦ, εὑρέθη μία ἀσβεστόπλινθος μεγάλων διαστάσεων (1.60 μ. x 0.73 μ.) μὲ ἁδρομερῆ ἐσοχὴν (0.19 μ. x 0.59 μ.) ἐκτεινομένην κατὰ τὰ 9/10 τοῦ μήκους της. Αὐτὴ ἴσως νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν βωμόν. Ἐνδέχεται ὅμως ὁ ἐπὶ τοῦ βάθρου αὐτοῦ βωμὸς νὰ

ἦτο χωμάτινος[1] (περὶ αὐτοῦ βλ. κατωτ.) καὶ τὸ πλεόνασμα τῆς τέφρας νὰ ἐρρίπτετο ἑκάστοτε εἰς τὴν κάτωθεν τοῦ βάθρου αὐτοῦ χαίνουσαν χαράδραν. Ἡ ἐν λόγῳ πλίνθος ἑπομένως δυνατὸν νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιαν κατασκευὴν ἄλλην, ἴσως τῆς προσπελάσεως τοῦ ἔναντι (πρὸς Ἀ.) τοῦ βωμοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Τὰ προσφερόμενα πάντως ζῶα εἰς τὸν βωμόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα ὀστῶν καὶ ὀδόντων (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ὁμοιώματά των, ἦσαν τὰ ἀκόλουθα : αἰγοπρόβατα, χοῖροι, βοοειδῆ, ἵπποι, σκῦλοι, ἀγριόχοιροι καὶ ἀκανθόχοιροι. Ἀλλὰ εἰς τὸν βωμὸν αὐτὸν προσεφέροντο καὶ ἄλλα εἴδη : ἐνδύματα καὶ πλόκαμοι ἢ μάζα μαλλιῶν, κυρίως κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς θεᾶς, ὑπὸ προσκυνητῶν καί, κυρίως, προσκυνητριῶν.

Ὅτι τὸ βάθρον τοῦτο προωρίζετο διὰ τὸν βωμὸν εἶναι πέραν πάσης ἀμφιβολίας. Ὅπως ἐλέχθη οὐδαμοῦ τοῦ Ἱεροῦ εὑρέθη ἄλλος βωμὸς ἀλλὰ καὶ διότι κατὰ τὴν Δ. καὶ τὴν Ἀ. καὶ κυρίως τὴν Ν. πλευράν του ὑπῆρχον ἄφθονα ἴχνη τέφρας, καθὼς καὶ καμμένων ξύλων καὶ ὀστῶν ζώων (θυσίας), ὡς καὶ μέρη ζεύγους πυραγρῶν, σιδηρῶν. Ἀλλ' ὑπῆρχεν ἐπίσης ἀριθμὸς μικρῶν ἄλλων εὑρημάτων, εἰδωλίων, χαλκίνων ἐλασμάτων καὶ περονῶν (βλ. κατωτ.). Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, εἰς τὴν περίμετρον τοῦ βωμοῦ ὑπῆρχε καὶ ἀριθμὸς χαλίκων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει παρατηρηθῆ καὶ εἰς τὸν χῶρον τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἰσθμίας[2], ἀλλ' εἰς μεγαλυτέραν κατὰ πολὺ ποσότητα.

ΤΟ ΣΤΑΔΙΟΝ

Τοῦτο (πίν. 39, 40) ἔκειτο πέραν τοῦ Β. ἄκρου τοῦ πλακοστρώτου, τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ ἐξετείνετο εἰς τὸ κοίλωμα, τὸ ὁποῖον συνεχίζετο ἐκεῖ καὶ ὡς ἐκ τούτου προσεφέρετο πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἤτοι πρὸς τέλεσιν διαφόρων ἀγωνισμάτων. Τὰ ἀγωνίσματα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἤρχισαν νὰ συνοδεύουν τὴν ἐκεῖ λατρείαν ἀρκετὰ ἐνωρίς, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην ἑορτὴν τοῦ (θερινοῦ ἡλιοστασίου)[3] τοῦ Ἱεροῦ.

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 207 κ.ἑ.

2. Βλ. BRONEER, The Temple of Poseidon, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὀρλάνδον* Γ(1964), 82, πίν. 13b.

3. Βλ. σελ. 186 κ.ἑ.

Ἡ διαμόρφωσις πάντως τοῦ ἐδάφους εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν —ὅπου καὶ συνεχίζει νὰ κατέρχεται ἡ κλιτὺς τοῦ Ζαρκαδιοῦ— εἰς χῶρον ἀγωνισμάτων ἐπετεύχθη δι' ὡρισμένων ἐκχωματώσεων ἀφ' ἑνὸς καὶ δι' ἐπιχωματώσεων ἀφ' ἑτέρου, ἤτοι δι' ἐκχωματώσεων κατὰ τὴν Δ. κυρίως καὶ ἐν μέρει τὴν Ν. καὶ Ἀ. πλευρὰν καὶ δι' ἐπιχωματώσεων κατὰ τὸ ὑπόλοιπον, κυρίως τὸ Β., μέρος, ὅπου καὶ κατεσκευάσθη ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ (Β.) κατερχομένη κατ' ἀπότομον τρόπον, πρὸς σχηματισμὸν κάτωθεν τῆς ἐκεῖθεν ἀρχομένης Β.Ἀ. ρεματιᾶς, ἐνισχύθη τότε διὰ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐν λόγῳ τοίχου. Ὁ τοῖχος δὲ αὐτός, συγκρατῶν τὰ χώματα τῆς ἐπιχωματώσεως, ἡ ὁποία εἶχεν ἀρκετὸν βάθος εἰς τὸ μέρος αὐτό, ἔχει μὲν σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος του καταστραφῆ, ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων του διακρίνεται εἰς τὴν κάτωθεν, πρὸς Β., ὡς ἄνω ρεματιάν, μετὰ τὴν κατολίσθησίν των.

Ἀτυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθοῦν αἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις τοῦ σταδίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον παρουσιάζει ἐλλειψοειδῆ μορφὴν κοίλου ἑνὸς θεάτρου. Τοῦτο, διότι ὁ χῶρος του ἐπὶ μακρότατον διάστημα εἶχε μετατραπῆ εἰς ἀγροτεμάχια (=πεζοῦλες), ὑπὸ μορφὴν ἀνδήρων, τὸ ὕψος δὲ τοῦ ὡς ἄνω ἀναλημματικοῦ Β. τοίχου του, λόγῳ τῆς καταστροφῆς του, δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῆ τελικῶς, ὥστε ἡ ὅλη ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ σταδίου νὰ ἔχη σήμερον ἀλλοιωθῆ. Κατὰ ἁδρὰν προσέγγισιν πάντως, τοῦτο δὲν θὰ ἦτο μεγαλύτερον τῶν 80 μ. x 100 μ. Στάδιον ἀλλὰ καὶ ἱππόδρομος συγχρόνως ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας[1] ἀναγνωρισθέντα εἰς τὴν θέσιν «Κάτω κάμπος».

Ἐπὶ τῆς πρὸς τὸ Ἱερὸν καὶ τὴν (ἐπὶ τοῦ αὐχένος) Ἱερὰν ὁδὸν πλευρᾶς ὅμως τοῦ σταδίου τούτου διετηρήθησαν εὐτυχῶς λιθόλινθοι ἐκ τοῦ βήματος τῶν κριτῶν. Τὸ βῆμα τοῦτο ἔκειτο ἔναντι (καὶ χαμηλότερον) ἀκριβῶς τῆς ἀρχῆς (ἤτοι τοῦ Β. ἄκρου) τῆς Ἱερᾶς (πλακοστρώτου) ὁδοῦ, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἄξονος αὐτῆς καὶ τοῦ πρὸς Ν. της βάθρου τοῦ βωμοῦ. Εὑρίσκοντο ὅμως περὶ τὰ 2 μ. χαμηλότερον αὐτῆς, εἰς τὸν κοῖλον χῶρον τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ σταδίου (πίν. Ι).

Τοῦ βήματος αὐτοῦ σώζονται σήμερον δύο μόνον πελώριοι λιθόπλινθοι, εἰς τρία μέρη. Αἱ διαστάσεις των εἶναι : τῆς πρὸς Ἀ. (εἰς δύο τεμάχια) 1.40 μ. x 0.54 μ. καὶ τῆς πρὸς Δ. 1 μ. x 0.54 μ. Τὸ ὕψος των εἶναι, ἐξ ἄλλου, 0.55 μ.

1. ΠΑΥΣ. VIII 38,5.

Εἰς τὸ βῆμα τοῦτο κατήρχετο τὸ ἱερατεῖον, ἀκολούθως τῶν ἱεροπραξιῶν πιθανῶς, ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὡς καὶ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῶν κριτῶν, πρὸς παρακολούθησιν τῶν ἀγώνων.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ

Καὶ τὰ τρία ὡς ἄνω κτίσματα παρουσιάζουν ὁμοιότητα καὶ εἰς τὴν ποιότητα τῶν ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἰς τὴν κατασκευήν των, ἐνῶ συγχρόνως παρουσιάζουν καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμόν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀντιστοιχεῖ μὲν πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ ὀμφαλοῦ, ἀλλ' οὔτε πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ τεμένους. Εἰκάζεται, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι εἰς αὐτὰ ἠκολουθήθη νέος προσανατολισμός, ὑπαγορευθεὶς πιθανῶς ἐκ τῆς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἀνατολῆς τοῦ πλανήτου Ἀφροδίτη, κατὰ τὰ βαβυλωνιακὰ πρότυπα[1]. Κατὰ τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἐγίνετο ἡ μεγάλη ἑορτὴ εἰς τὸ Ἱερόν, ἐνῶ προηγουμένως ἴσχυε πιθανῶς κάποιο ἄλλο, παλαιότερον πρότυπον. Δεδομένου δὲ ὅτι τελεστήριον καὶ τέμενος εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν (βλ. κατωτ.) εἰς τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ., Ἱερὰ ὁδός, βάθρον βωμοῦ καὶ στάδιον εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν 7ον αἰ. π.Χ., ὅταν παρουσιάζεται καὶ ἡ πρώτη ἔξαρσις τῆς λατρείας εἰς τὸ Ἱερόν.

ΤΟ ΩΔΕΙΟΝ

Τοῦτο, ὅπως καὶ τὸ στάδιον, προσδιωρίσθη ἀλλὰ δὲν ἀνεσκάφη. Ἔκειτο περὶ τὰ 80 μ. ὑψηλότερον τοῦ αὐχένος τοῦ Ἱεροῦ, εἰς ὑπήνεμον καὶ περιβαλλόμενων ὑπὸ βράχων κοῖλον χῶρον (βᾶσσαν) τοῦ Ζαρκαδιοῦ (πίν. 11β). Συγκεκριμένως ἐντὸς τοῦ χώρου αὐτοῦ ὁ ὁποῖος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς ὡς ἀγρὸς σιτηρῶν — εὑρέθησαν τεμάχια ἑλληνιστικῶν ἀγγείων καὶ κεράμων. Ἀλλὰ ἠνοίχθησαν μὲν δύο δοκιμαστικαὶ τάφροι βάθους 2.50 μ., ἡ ἐπίχωσίς των ὅμως ἐφαίνετο ὅτι ἦτο βαθυτάτη καί, μὴ ὑπαρχούσης τῆς ἀπαραιτήτου πιστώσεως, διεκόπη ἀναγκαστικῶς ἡ συνέχισις τῆς ἐρεύνης τοῦ χώρου δι' εὐθετώτερον χρόνον.

Ἐταυτίσθη, ἐν τούτοις, ὁ χῶρος αὐτὸς μὲ μικρὸν Ὠδεῖον, διότι εἰς τοῦτο συνηγόρουν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: α) τὸ περιφερὲς σχῆμα του· β) ἡ θέσις του ἐντὸς φυσικοῦ κοιλώματος· γ) ἡ μεγάλη ἐπίχωσίς του·

1. Βλ. σελ. 104.

καὶ δ) ἡ παρουσία Ὠδείου εἰς ἀντίστοιχον Ἱερόν, ὅπως ἦτο τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν σωζωμένην ἐπιγραφήν.[1]

ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

ΤΟ ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟΝ

Ἐκ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προκύπτει ὅτι τὸ πρῶτον οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον κατεσκευάσθη εἰς τὸ Ἱερόν, ἦτο τὸ τελεστήριον. Ἡ ὀνομασία αὐτὴ ὀφείλεται εἰς τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου καὶ εἰς τὴν μερικὴν ἐπὶ τοῦ πρανοῦς κατασκευήν του. Τὸ τελεστήριον ἀπεκαλύφθη μερικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968[2] καὶ ὁλικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969[3] (πίν. 41 - 45, III - IV).

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εἶχε προσανατολισμὸν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ὁ χῶρος του, ἐπιχωματωθεὶς μετὰ τὴν ἐρήμωσίν του κατὰ τὴν ὑστέραν ἀρχαιότητα, ἐχρησιμοποιεῖτο μέχρι τῆς ἀνασκαφῆς του ὡς μάνδρα καὶ στάνη αἰγοπροβάτων. Ἐν τούτοις διεσώζετο εἰς ἀξιόλογον μέρος τῆς ἀνωδομίας του. Λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἕπεται :

Τῆς κατασκευῆς του προηγήθη ἐκβραχισμὸς τῆς Ἀ. παρυφῆς τῆς ἐκεῖ κλιτύος (τοῦ Ζαρκαδιοῦ), ἡ ὁποία κατήρχετο πρὸς τὸν χῶρον τοῦ ὀμφαλοῦ. Ὁ ἐκβραχισμὸς δὲ αὐτὸς ἐδημιούργησε μίαν ὀρθοπλαγιάν, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐστηρίχθη ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ ἰδιομορφία αὐτή, τοῦ ἐκβραχισμοῦ κλιτύος πρὸς διαμόρφωσιν ὀρθοπλαγιᾶς καὶ πρὸς ἐπ' αὐτῆς στήριξιν τοῦ ὀπισθίου τοίχου οἰκοδομῆς, ὑπὸ μορφὴν δηλαδὴ ἀντερείσματος, προσιδιάζουσα καὶ εἰς ἄλλα ἀντίστοιχα οἰκοδομήματα, ἀνήγετο πιθανῶς εἰς κάποιαν παράδοσιν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ.[4].

Τὸ σχῆμα τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο, ὅπως ἐλέχθη, τετράγωνον. Τὸ πλάτος του (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἤτοι ἡ Ἀ. καὶ ἡ Δ. πλευρά του, ἦτο 10.85 μ., ἐνῶ τὸ μῆκος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ἤτοι ἡ Β. καὶ ἡ Ν. πλευρά του, ἦτο 10.77 μ. Τὸ ὡς ἄνω πλάτος, 10.85 μ., ἦτο, ἐξ ἄλλου, τὸ αὐτὸ μὲ τὸ πλάτος τοῦ τεμένους, ὁ περίβολος τοῦ ὁποίου ἐκτίσθη ἀκριβῶς πρὸς Ἀ.

1. Βλ. I.G.,V 1,1390.
2. *Π.Α.Ε.* 1968, 12 κ.ἑ.
3. *Π.Α.Ε.* 1969, 73, πίν. 95α.
4. ΚΑΡΔΑΡΑ εἰς *Α.Α.Α.* (1972), 119 κ.ἑ.

τοῦ τελεστηρίου καὶ μὲ σκοπὸν νὰ περιβάλῃ τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν στῦλον - ἀγυιέα. Ἑπομένως, τὸ τέμενος τοῦτο, ὅπως προσδιωρίζετο διὰ τοῦ περιβόλου του (βλ. κατωτ.), εἶχε καὶ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς προσανατολισμὸν μὲ τὸ τελεστήριον. Ὁ προσανατολισμὸς δὲ αὐτός, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἀπέκλινεν ἐλαφρῶς τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ ὀμφαλοῦ. Προκύπτει δέ, ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἀμφότερα ἐσχεδιάσθησαν μὲν καὶ κατεσκευάσθησαν μαζί, εἰς μεταγενέστερον ὅμως χρόνον τῆς ἐποχῆς τῆς κατασκευῆς τοῦ ὀμφαλοῦ.

Ἡ ἔκτασις πάντως τόσον τοῦ πλάτους τοῦ οἰκοδομήματος (10.85 μ.) ὅσον καὶ τοῦ μήκους του (10.77 μ.) ἰσοῦτο σχεδὸν ἀκριβῶς μὲ τὸ μῆκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν (36 x 0.296 μ. = 10.65 μ.), ὅπως ἔγινεν ὁ καθορισμός των ὑπὸ τοῦ Dinsmoor[1].

Εὐτύχημα εἶναι ὅτι ἀμφότεραι αἱ πλάγιαι πλευραὶ (Β. καὶ Ν.) τοῦ τελεστηρίου, καθὼς καὶ ἡ ὀπισθία πλευρά του (Δ.), ἐσώθησαν εἰς ἀρκετὸν ὕψος. Περισσότερον δὲ ὅλων ἐσώθη ἡ πρὸς Β. πλευρά του. Συνέβη δὲ τοῦτο, πιθανώτατα διότι κατὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ κτηρίου, μετὰ τὴν καταστροφὴν καὶ ἐρήμωσιν τοῦ Ἱεροῦ, ἐδημιουργήθη σὺν τῷ χρόνῳ νέον πρανὲς εἰς τὸν χῶρον καὶ ἡ κλιτὺς ἀπεκατεστάθη ἐκ νέου εἰς τὴν φυσικήν της μορφήν.

Τόσον κατὰ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην πλαγίαν (Β. καὶ Ν.) πλευράν του, ὅσον καὶ κατὰ τὴν πρόσοψίν του (Ἀ. πλευράν), τὸ κτήριον παρουσίαζεν εὐθυντηρίαν, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, πάχους 0.25 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.47 μ. ἕως 1.19 μ. Ἐξεῖχε δὲ αὐτὴ πέραν τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς κατὰ 0.075 μ. καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῶν ὡς ἄνω πλευρῶν καὶ τῆς προσόψεως.

Κατὰ δέ τὴν τετάρτην, τὴν ὀπισθίαν (Δ.), πλευρὰν ἐστερεῖτο εὐθυντηρίας. Εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ὑπῆρχεν ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὁποῖος ἐξετείνετο, κατὰ μῆκος καὶ ἐπὶ τῆς εὐθυντηρίας τῶν ἄλλων τριῶν ὡς ἄνω πλευρῶν. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς ἀπετελεῖτο ἐπίσης ἐξ ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.73 μ., μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.98 μ. καὶ 1.91 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ.

Λεπτομέρειαι τῶν δύο πλαγίων, Β. καὶ Ν., τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τὸ πλάτος των ἦτο 0,48 μ., ἀπετελοῦντο δὲ ἐξ ἀσβεστοπλίνθων καὶ εἶχον τὴν ἀκόλουθον διαμόρφωσιν : Ἐξωτερικῶς ὑπῆρχον ὀρθοστάται,

1. *Atti del VI Congr. Intern. di Archaeol. Class.*, 1961, 357.

ὕψους 0.76 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 2.23 μ. καὶ 0.25 μ. Τὸ πλάτος τούτων ἦτο 0.16 μ. Ἐσωτερικῶς δὲ ἔφερον ἐπένδυσιν διαφόρου κατασκευῆς καὶ ἐκ μικροτέρων λιθοπλίνθων. Συγκεκριμένως, ὅπως κυρίως τοῦτο φαίνεται ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, αὐτὸς ἔφερεν ἐπένδυσιν ἐκ τεσσάρων δόμων (σειρῶν) ἀσβεστοπλίνθων, πάχους 0.32 μ. ἀλλὰ ὕψους μειουμένου καθ' ἕκαστον δόμον, ἤτοι (ἐκ τῶν κάτω) : 0.27 μ. (α' δόμον), 0.23 μ. (β' δόμον), 0,13 μ. (γ' καὶ δ' δόμον). Ἐπὶ δὲ τοῦ τετάρτου αὐτοῦ δόμου ὑπῆρχε καὶ ἄλλος, πέμπτος, δόμος λιθοπλίνθων, *διάτοιχος*, ἐξετείνετο δηλαδὴ ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ κατά τι πέραν αὐτῆς (καὶ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τοῦ κτηρίου). Ὁ δόμος αὐτὸς (ε') ὕψος εἶχε τὸ αὐτὸ μὲ τοὺς δύο κατωτέρους του (γ' καὶ δ') ἤτοι 0.13 μ. Ἀλλ' οἱ λιθόπινθοί του ἐποίκιλλον εἰς μῆκος, μεταξὺ 0.47 μ. καὶ 0.91 μ. Τὸ πλάτος των δὲ ἦτο 0.50 μ. Διὰ τοῦ δόμου αὐτοῦ πάντως ἐπετυγχάνετο ἑνοποίησις τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία τοιουτοτρόπως ἐξυπηρέτει κυρίως λόγους στατικῆς τοῦ κτηρίου. Ὑπεράνω τοῦ δόμου αὐτοῦ ὑπῆρχον, ἐξ ἄλλου, καὶ ἄλλοι δόμοι λιθοπλίνθων, ἐξ ὧν ἐσώθη μικρὸν μόνον μέρος ἑνὸς ἕκτου, κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τοῦ Β. τοίχου, ἀποτελούμενον ἐκ μιᾶς μόνον πλίνθου, ὕψους 0.22 μ., πλάτους 0.48 μ. (ὅσον καὶ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου) καὶ μήκους 0.54 μ.

Ὅπως ἐλέχθη, ὁ Ν. τοῖχος τοῦ κτηρίου ἐσώθη ὀλιγώτερον, διότι ἡ πρὸς τὰ ἐκεῖ κλιτὺς ἦτο χαμηλὴ καὶ τὸ καταρρεῦσαν ὑλικὸν τοῦ κτηρίου διεσκορπίσθη μερικῶς. Εἶχεν ὅμως ὁ τοῖχος αὐτὸς τὴν αὐτὴν κατασκευὴν μὲ τὸν Β. τοῖχον : ἀπετελεῖτο ἐξωτερικῶς ἐξ ὀρθοστατῶν, μὲ σειρὰν λιθοπλίνθων ἐσωτερικῶς, κατὰ τὸ ἰσοδομικὸν σύστημα.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι μερικοὶ ὀρθοστάται ἀμφοτέρων τῶν τοίχων αὐτῶν, κυρίως οἱ μεγάλων διαστάσεων, συναπετελοῦντο ἐκ δύο, ἐφαπτομένων κατὰ τὴν μίαν διαγώνιον, τεμαχίων, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶχε μορφὴν τραπεζίου ἀλλὰ μαζὶ εἶχον μορφὴν ὀρθογωνίου. Τοιοῦτοι ὀρθοστάται ὑπῆρχον δύο ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου, ἔχοντες τὰς ἀκολούθους διαστάσεις : α) κάτω πλευρά : 0.96 μ. καὶ 0.82 μ., ἄνω πλευρά : 0.75 μ. καὶ 1.02 μ. β) κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.73 μ., ἄνω πλευρά : 0.76 μ. καὶ 0.90 μ. καὶ ἄνω πλευρά : 0.67 μ. καὶ 0.78 μ., κάτω πλευρά : 0.55 μ. καὶ 0.90 μ. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ὑπηγορεύθη ἕνεκα τοῦ μεγάλου μεγέθους τῶν ὀρθοστατῶν καὶ τῆς δυσκολίας κατασκευῆς καὶ μεταφορᾶς των.

Ἄγνωστον εἶναι τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν πλαγίων τοίχων τοῦ κτηρίου. Ὁ μέγας ἀριθμὸς ὅμως λιθοπλίνθων, εὑρεθεὶς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τοῦ κτηρίου, ὅπως αὐτὸ κατεπλακώθη κατὰ τὴν κατάρρευσίν του, μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὕψος αὐτὸ ἦτο σχετικῶς σημαντικὸν (βλ. καὶ κατωτ.).

Μέρος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ κτηρίου, προήρχοντο ὅμως καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ Δ. τοίχου του πιθανῶς, ὁ ὁποῖος ἔκειτο ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς του, στηριζόμενος μερικῶς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου (τῆς ὀρθοπλαγιᾶς). Ἄλλο δὲ μέρος τῶν αὐτῶν ἀσβεστοπλίνθων προήρχετο καὶ ἐκ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος ἐχώριζε τὸ κτήριον εἰς δύο μέρη, κατὰ τὸ μέσον του, βαίνων ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Ο Δ. - καὶ ὀπίσθιος - τοῖχος τοῦ κτηρίου διετηρεῖτο, ὅπως καὶ ὁ Β., ἀρκετά. Ἐστηρίζετο, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, ἐπὶ τῆς ἐπὶ τούτῳ ἐκεῖ ἐκβραχισθείσης πλευρᾶς τοῦ πρανοῦς, σωθεὶς εἰς τὸ ὕψος τούτου. Ἡ τοιχοδομία του ὅμως ἦτο διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν πλαγίων τοίχων : Ἀπετελεῖτο ἐκ μικροτέρων κατὰ πολὺ ἀσβεστοπλίνθων, κτισμένων κατὰ τὸ ψευδο - ἰσοδομικὸν σύστημα. Ἦτο κατὰ ταῦτα σαφῶς μεταγενέστερος, προερχόμενος ἐξ ἐπισκευῆς τοῦ κτηρίου, τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Τὸ ὕψος τῶν ἀσβεστοπλίνθων αὐτῶν, ἤτοι τῶν πέντε σωζομένων δόμων, ἦτο (ἐκ τῶν κάτω) ὡς ἑξῆς (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) : α′ : 0.26 μ., β′ 0.24 μ., γ′ 0.23 μ., δ′ 0.11 μ. καὶ ε′ 0.29 μ. Κατὰ τὸ Β. ἄκρον του δὲ ἐσῴζετο καὶ κατὰ δύο ἄλλους δόμους. Ὄπισθεν τοῦ ἀνωτάτου αὐτοῦ σωζομένου μέρους καὶ πρὸς Δ., δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ ἐκεῖ φυσικοῦ πρανοῦς, ὑπῆρχον ἐπίσης τεμάχια μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων, πιθανῶς προερχόμενα ἐξ ὀρθοστατῶν. Εἰς τὸ μέρος αὐτὸ οἱ ὀρθοστάται αὐτοὶ ἐξωτερικῶς ἦσαν εἰς τὸ ἔδαφος (τοῦ πρανοῦς) καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τὸ κτήριον παρεῖχε τὴν μορφὴν ἰσογείου. Ἐσωτερικῶς ὅμως ἀπετέλουν συνέχειαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τῆς ὀπισθίας (Δ.) πλευρᾶς. Παρόμοιον φαινόμενον ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς μέρος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.).

Ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς- ἀπὸ Β. πρὸς Ν.- ὅμως τοῖχος τοῦ κτηρίου ἐσῴζετο ἐλάχιστα καὶ μόνον κατὰ τὸ Β. ἄκρον του, ὅπου καὶ ἐστηρίζετο κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Β. τοίχου. Ὅπως δὲ προκύπτει ἐκ τῶν πενιχρῶν λειψάνων του, ἦτο συνολικοῦ πλάτους 0.47 μ. καὶ εἶχε κτισθῆ ἐπὶ τοῦ ὑπ' αὐτὸν σωζομένου ἐγκαρσίου τοιχοβάτου τοῦ κτηρίου, ὁ ὁποῖςο, πλατύτερος (0.76 μ.) ὤν, ἐξεῖχεν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ. Ἡ

κατασκευὴ τοῦ ἐν λόγῳ (ἐγκαρσίου τοίχου) εἶχεν ὡς ἑξῆς : Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν πλευράν του ἔφερεν ἕνα δόμον (σειράν) ἐξ ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, ὑπὸ μορφὴν ὀρθοστατῶν ὕψους 0.27 μ., πλάτους 0.20 μ. καὶ πτωχότατα λείψανα μικροτέρων λιθοπλίνθων, ἄλλης σειρᾶς, ἐσώζοντο ἐπ' αὐτοῦ. Μεταξὺ ὅμως τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου αὐτοῦ ὑπῆρχε κάποιο κενόν, 0.12 μ., φρασσόμενον διὰ πηλοῦ καὶ μικρῶν λίθων.

Ἔφερε δὲ ὁ ἐγκάρσιος αὐτὸς τοῖχος κατὰ τὴν Ἀ. του πλευράν, ὅπου ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κτήριον καὶ ἴχνη χαμηλοῦ θρανίου. Ἀπὸ ἄλλα δὲ συναφῆ ἴχνη, σωζόμενα καὶ ἐπὶ τῆς παρακειμένης πλευρᾶς (ἐσωτερικῆς) τοῦ Β. τοίχου τοῦ κτηρίου, φαίνεται ὅτι τὸ θρανίον αὐτό, καμπτόμενον κατ' ὀρθὴν γωνίαν συνεχίζετο καὶ κατὰ τὸ μέρος τῆς ἐν λόγῳ (Β.) πλευρᾶς.

Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ἐγκαρσίου τοίχου ἐδημιουργοῦντο εἰς τὸ κτήριον δύο σχεδὸν ἰσομεγέθεις χῶροι, ἔχοντες τὰς ἀκολούθους διαστάσεις : ὁ μὲν πρὸς Ἀ. εἶχε μῆκος (ἀπὸ Β. πρὸς Ν.) 9.85 μ. (ἐσωτερικῶς) καὶ πλάτος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) 5.30 μ. Ὁ ἕτερος δὲ χῶρος, ὁ πρὸς Δ., εἶχεν ἀντιστοίχως μῆκος ἐπίσης 9.85 μ. καὶ πλάτος 4.70 μ., ἦτο δηλαδὴ ὀλίγον στενώτερος τοῦ προηγουμένου.

Τοιχοβάτης, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν Ἀ. πλευρὰν τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἡ κυρία εἴσοδός του. Ἦτο ὅμως πλάτους 0.73 μ., ἤτοι κατά τι στενώτερος τοῦ τοιχοβάτου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰς ἀσβεστοπλίνθους τοῦ ἐγκαρσίου τοιχοβάτου, οὐδεμία τῶν ὁποίων ἐσώθη ἀκεραία, ὥστε νὰ ὑπολογισθῇ τὸ μῆκος της, ἁπαξάπασαι αἱ πλίνθοι τοῦ ἐξωτερικοῦ (Ἀ.) τοιχοβάτου ἦσαν ἀκέραιαι, ἔχουσαι μῆκος κυμαινόμενον μεταξὺ 0.90 μ. καὶ 1.91 μ. Τὸ πλάτος των πλίνθων αὐτῶν ἦτο 0.73 μ. Ἐξ ἐγκοπῶν δὲ κατὰ τὰ δύο ἄκρα του καὶ ἰχνῶν ἄλλων, πρὸς τὰ μέσα, φαίνεται ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ πιθανῶς ὑπῆρχε τοῖχος ἑκατέρωθεν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία ὑπῆρχεν εἰς τὸ μέσον του.

Διάρθρωσις

Εἰς τὸν ἐσώτερον χῶρον τοῦ τελεστηρίου καὶ συγκεκριμένως ὀλίγον πρὸς Β. τοῦ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου του καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ τῆς Δ. (ὀπισθίας) πλευρᾶς του εὑρέθη κατακείμενον καὶ ὡσὰν νὰ

εἶχε καταπέσει ἐπὶ τόπου τὸ ἀνώτερον καὶ μέγιστον μέρος λιθίνου πεσσοῦ (βλ. πίν. 46α,β) ἔχον κατεύθυνσιν ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἔναντι αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ ἐκεῖ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ κτηρίου εὑρέθη τὸ κατώτατον μέρος ἑνὸς ἄλλου ὁμοίου πεσσοῦ εἰς τὴν θέσιν του (πίν. 46α).

Αἱ διαστάσεις τοῦ καταπεσόντος καὶ σωζομένου πρὸς Δ. τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἐν λόγῳ πεσσοῦ ἔχουν ὡς ἑξῆς : Τὸ συνολικὸν ὕψος του ἦτο 1,30 μ. κατὰ τὴν μίαν πλευράν, τὴν ὑψηλοτέραν, διότι ὑπῆρχε κατὰ τὴν κορυφήν του ἐγκοπὴ ὀρθογωνίου σχήματος, διαστάσεων 0.155 μ. x 0.288 μ. - 0.21 μ. Ἡ διατομή, ἐξ ἄλλου, τοῦ κατωτέρου μέρους του (τὸ ὁποῖον εἶχε θραυσθῇ) ἦτο 0.476 μ. x 0.357 μ.

Ἡ θέσις, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη κατακείμενος ὁ πεσσὸς αὐτός, εἰς ἀπόστασιν 0.90 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου (βλ. ἀνωτ.), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι συνεπληροῦτο δι' ἑνὸς ἄλλου, κατωτέρου μέρους, ὕψους 0.90 μ.

Ἡ εὕρεσις τοῦ πεσσοῦ αὐτοῦ ἐγείρει τὰ ἀκόλουθα ἐρωτήματα : α) Ποῦ ἀκριβῶς ἵστατο ; β) Ποία ἦτο ἡ λειτουργικότης του ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἀκόλουθος.

α) Ἐκ τῆς θέσεως, ὅπου εὑρέθη ὁ πεσσὸς αὐτός, συνάγεται ὅτι ἵστατο παρὰ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον καὶ ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, ἤτοι, ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἄξονος (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.) μὲ τὸν ἕτερον πεσσόν, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ κατὰ χώραν διασωθέντος κατωτάτου μέρους του, φαίνεται ὅτι ἵστατο παρὰ τὸ μέσον τοῦ ὀπισθίου (Δ) τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε θύρωμα ἐπὶ τοῦ (κεντρικοῦ) ὡς ἄνω ἄξονος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου· καὶ ἑπομένως τοῦτο ἢ ἦτο ὀλίγον πρὸς Ν. τοῦ ἄξονος τούτου ἢ ὑπῆρχον δύο θυρώματα, ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ, ὁπότε πιθανῶς διὰ τοῦ ἑνός, τοῦ πρὸς Β. καὶ πλησιέστερον τοῦ τρίποδος, εἰσήρχετο τὸ ἱερατεῖον καὶ διὰ τοῦ ἄλλου ἐνδεχομένως εἰσήρχοντο οἱ πιστοί. Τὴν ὕπαρξιν θυρώματος (ἢ θυρωμάτων) πάντως μαρτυρεῖ ἡ ἀνεύρεσις δύο χαλκίνων ἐφηλύδων εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν (βλ. κατωτ.).

β) Ἐκ τῆς ἐγκοπῆς, παρὰ τὴν κορυφήν, τοῦ ἐν λόγῳ πεσσοῦ συνάγεται ὅτι : ἱστάμενος ὁ πεσσὸς αὐτὸς κατὰ τὸ μέσον περίπου τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ἐδέχετο ἐπ' αὐτῆς ἀνὰ ἕν, ἀντωπά, τὰ ἄκρα δύο ὁριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐκτεινομένων ἀντιστοίχως πρὸς τοὺς πλαγίους τοίχους (Β. καὶ Ν.) τοῦ κτηρίου. Μὲ ἄλλους λόγους, ἐπὶ τῆς ἐγκοπῆς αὐτῆς ἐστηρίζοντο τὸ ἓν καὶ τὸ ἕτερον τῶν ἐσωτερικῶν ἄκρων δύο

ὁριζοντίων ξυλίνων δοκῶν, ἐνῶ τὰ ἄλλα δύο, ἐξωτερικά, ἄκρα των ἐστηρίζοντο, ἀνὰ ἓν, ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων (Β. καὶ Ν.) τοῦ κτηρίου, ὅπου καὶ ἐξετείνοντο. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐπετυγχάνετο ἡ δημιουργία μιᾶς δοκοῦ (συναποτελουμένης ἐκ δύο μερῶν), ἐκ τοῦ ἑνὸς πλαγίου τοίχου μέχρι τοῦ ἄλλου. Ἀντίστοιχος ἦτο κατὰ ταῦτα καὶ ἡ λειτουργικότης τοῦ δευτέρου πεσσοῦ, τοῦ ἔναντι τοῦ προηγουμένου καὶ ἐπὶ τοῦ μέσου τοῦ Δ. (ὀπισθίου) τοίχου ἱσταμένου. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐδημιουργοῦντο αἱ προϋποθέσεις, οὕτως ὥστε : α) νὰ στηριχθῇ ἐπ' αὐτῶν, ἀπὸ τοῦ ἑνὸς πεσσοῦ ἕως τὸν ἄλλον (ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω δηλαδὴ ξυλίνων δοκῶν) ξυλίνη διαδοκὶς καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτήν, πρὸς Ν. καὶ μέχρι τοῦ (Ν.) πλαγίου τοίχου, σειρὰ ἄλλων ὁμοίων διαδοκίδων· καὶ β) νὰ δημιουργηθῇ, διὰ τοῦ τρόπου τούτου, μία ψευδο-ὀροφή, ἀποτελοῦσα τὸ (ξύλινον) δάπεδον ἑνὸς ὑπερῴου.

Ἡ δημιουργία ὅμως τοῦ ὑπερῴου αὐτοῦ προϋπέθετε κάποιο ὕψος. Τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογισθῇ ἐκ τοῦ συνυπολιγισμοῦ τοῦ ὕψους τοῦ (κατακειμένου) πεσσοῦ (1.34 μ.), προστιθεμένης ὅμως εἰς αὐτὸ καὶ τῆς ἀποστάσεως (0.90 μ.) μεταξὺ τοῦ κατωτέρου ἄκρου του καὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ὅπου καὶ ἵστατο (μὴ ὑπολογιζομένου τοῦ πάχους τῶν διαδοκίδων —0.20 μ. περίπου— ἐπ' αὐτοῦ, διότι τοῦτο θὰ ἀπετέλει τὸ πάχος τῆς ψευδο-ὀροφῆς καὶ συγχρόνως τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερῴου). Τὸ ὕψος ἐπομένως ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου τούτου τοῦ οἰκοδομήματος μέχρι τῆς ὀροφῆς τοῦ ὑπερῴου θὰ ἦτο 2.10 μ. περίπου.

Ὁ ἐσώτερος αὐτὸς χῶρος τοῦ κτηρίου, θὰ ἐχωρίζετο, κατὰ ταῦτα: εἰς ἓν μέρος μὲ ὑπερῶον, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετείνετο ἐπὶ τοῦ Ν. ἡμίσεος· καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος, πρὸς Β., τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἄνευ ψευδο-ὀροφῆς (ἄνευ ὑπερῴου). Εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ἰδιαιτέρως, ἤτοι ἐκεῖ ὅπου ἦτο καὶ τὸ βάθρον τοῦ τρίποδος, ἀλλ' ὀλίγον πρὸς Ν. αὐτοῦ ὑπῆρχε μεγάλη ποσότης τέφρας (βλ. κατωτ.). Τοιουτοτρόπως τὸ ἐσώτερον ἥμισυ τοῦ κτηρίου διεκρίνετο εἰς δύο χώρους : ἕνα χῶρον κατὰ τὸ Ν. ἥμισυ, ὁ ὁποῖος ἦτο μετὰ ὑπερῴου· καὶ ἕνα ἄλλον ἐν συνεχείᾳ (πρὸς Β.) ἄνευ ὑπερῴου, εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἑστία καὶ τρίπους. Οἱ δύο χῶροι πιθανῶς ἐχωρίζοντο, μεταξύ των, διὰ παραπετάσματος, ἑνὸς ἢ δύο, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ τελετουργικοῦ, συρόμενα εἰς τὰ πλάγια, ἐπέτρεπον τὴν θέαν τοῦ τρίποδος ἤ, κλειόμενα, ἀπέκρυπτον αὐτήν· καὶ τοῦτο ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ὑπερῶον. Ἡ παρουσία μεγάλων σχετικῶς, χαλκίνων κυρίως, κρίκων εἰς τὸν χῶρον (πίν. 89, 95δ κάτω), δυνατὸν νὰ συνδεθῇ μὲ τὰ παρα-

πετάσματα αὐτά, δεδομένου μάλιστα ὅτι οἱ κρίκοι αὐτοὶ εἶναι μὲ ἐφαπτόμενα ἀλλὰ ὄχι καὶ κολλημένα ἄκρα, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται ἡ διέλευσίς των διὰ τῶν ὀπῶν τοῦ ἄνω ἄκρου τοῦ παραπετάσματος.

Καὶ αὐτὰ μὲν ὡς πρὸς τὸ Δ. ἥμισυ τοῦ οἰκοδομήματος, δηλ. τὸν ἐσώτερον χῶρον. Ὡς πρὸς τὸ ἕτερον ἥμισυ, δηλ. τὸν ἐξώτερον καὶ πρὸς Ἀ. κείμενον ἕτερον χῶρον του, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα.:

Οἱ δύο πλάγιοι τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος (Β. καὶ Ν.) δὲν ἐπερατοῦντο κατὰ τὰ Ἀ. ἄκρα των, διότι ὁ τοιχοβάτης των, Β. καὶ Ν., τόσον εἰς τὸ ἕν, τὸ Β.Ἀ., ὅσον καὶ εἰς τὸ ἕτερον, τὸ ΝΑ., ἄκρον δὲν ἐπερατοῦτο ἐκεῖ. Ἀλλὰ ἐκάμπτετο κατ᾽ ὀρθὴν γωνίαν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι συνεχίζετο, ἐν μέρει τουλάχιστον, ὁ τοῖχος καὶ ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς, δηλ. ἐπὶ τῆς προσόψεως, ἡ ὁποία, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦτο ἀνοικτή. Τὸ Ἀ. ἥμισυ ἑπομένως τοῦ οἰκοδομήματος δὲν εἶχε μορφὴν στοᾶς ἀνοικτῆς κατὰ τὴν πρόσοψιν. Ἐπαναλαμβάνομεν δὲ καὶ ἐδῶ ὅτι ἀρχικῶς ἐτοποθετήθησαν ἐπὶ τῆς προσόψεως αὐτῆ ἐσφαλμένως τὰ τεμάχια τοῦ λιθίνου στύλου [1] τὰ ὁποῖα ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μὲ τὴν πρόσοψιν τοῦ κτηρίου.

Εἰδικώτερον : Κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτήν, τῆς προσόψεως ἀνιχνεύθησαν ἴχνη ἐγκοπῶν ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου, ἰδίως πρὸς τὰ ἄκρα της (Β. καὶ Ν.). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἐκλείετο διὰ τοίχου, ὁ ὁποῖος διεκόπτετο κατὰ τὸ μέσον δι᾽ ἑνὸς θυρώματος. Τοῦτο παρουσιάζετο ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσῖνος, κατὰ τον Κουρουνιώτην καὶ τον Τραυλόν [2].

Τὸ χαμηλὸν θρανίον, τέλος, τὸ ὁποῖον, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἐξετείνετο ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων τοῦ ἐν λόγῳ χώρου τοῦ κτηρίου, ἀσφαλῶς ἐχρησίμευε διὰ τὸ κοινὸν (ὅπως περίπου καὶ τὸ ὑπερῷον τοῦ ἄλλου, τοῦ ἐσωτέρου, χώρου).

Τὸ τριποβάκιον [3] (πίν. 46α, γ, δ)

Πέραν τοῦ μέσου τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ἐν λόγῳ (ἐσωτέρου ἢ Δ.) χώρου τοῦ κτηρίου καὶ συγκεκριμένως εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ.

1. Βλ. σελ. 119, σημ. 1.
2. Βλ. MYLONAS, *Eleusis* (1961), εἰκ. 41 b.
3. Διὰ τὸν ὅρον βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων* (1986), λ.

ἀπὸ τοῦ Β. τοίχου, εὑρέθη κατακείμενον, ἀλλ' ἀναποδογυρισμένον, λίθινον βάθρον, πλάτους 0.58 μ., μήκους 0.65 μ. καὶ ὕψους 0.27 μ. Ἐπὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους (ἀναποδογυρισμένης) ἐπιφανείας του ὑπῆρχον τρία κοιλώματα, ἤτοι δύο, εἰς ἀπόστασιν 0,29 μ. τὸ ἓν ἀπὸ τοῦ ἄλλου, ἐπὶ τῆς μιᾶς μακρᾶς πλευρᾶς, καὶ τρίτον, εἰς τὸ μέσον κείμενον τῆς ἔναντι αὐτῆς, ἑτέρας, μακρᾶς πλευρᾶς· ὅλα δὲ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῶν πλευρῶν αὐτῶν (0.15 μ.).

Τὰ κοιλώματα αὐτὰ ἔφερον ἐπικάλυψιν διὰ μολυβδίνου ἐλάσματος. Προφανὲς δὲ ἦτο ὅτι τὸ βάθρον αὐτό, ὅταν ἦτο εἰς τὴν κανονικήν του θέσιν, ἐχρησίμευε διὰ τὴν στήριξιν τῶν (τριῶν) σκελῶν χαλκίνου τρίποδος· καὶ ἡ μολυβδίνη ἐπικάλυψις τῶν ὡς ἄνω κοιλωμάτων του, τὰ ὁποῖα ἦσαν διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῶν σκελῶν τοῦ τρίποδος, σκοπὸν εἶχε νὰ ἀποτρέψῃ τυχὸν διάβρωσίν των.

Τὸ βάθρον τοῦτο (μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ τρίποδος) ἵστατο εἰς ἀπόστασιν 130 μ. ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ Β. τοίχου τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτέρου χώρου τοῦ οἰκοδομήματος. Τοῦτο προκύπτει ἀνέτως ἐκ τοῦ ὑπολογισμοῦ —μετὰ τὴν δι' ἀντιστρόφου ἀναποδογυρίσματος ἐπαναφορὰν τοῦ βάθρου εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν— τοῦ ὑπολοίπου χώρου. Καὶ τοῦτο, διότι, εὑρεθὲν εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ. —ἀναποδογυρισμένον— ἀπὸ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου καὶ ἐπαναφερόμενον εἰς τὴν θέσιν του, ὥστε τὰ κοιλώματα νὰ εἶναι ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας, ἐχρειάζετο: νὰ καλυφθῇ τὸ μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς του (0.65 μ.), τῆς μακρᾶς, καθὼς καὶ τὸ ὕψος του (0.27 μ.) : 2.20 μ., μεῖον 0.65 καὶ 0.27 μ.· ὁπότε τὸ ὑπολειπόμενον διάστημα ἦτο 1.285 μ. (=1.30 μ. περίπου).

Τὸ ἀναποδογύρισμα τοῦτο τοῦ βάθρου ὠφείλετο πιθανῶς εἰς προσπάθειαν τῶν Ἐθνικῶν διαφυλάξεώς του ἐκ τῶν Χριστιανῶν, μετὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἱεροῦ τρίποδος ὑπὸ αὐτῶν.

Τὸ βάθρον αὐτὸ πάντως, ἱστάμενον παρὰ τὸν Β. τοῖχον (εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ) τῆς δεξιᾶς —εἰς τὸν εἰσερχόμενον— στενῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου ἐσωτέρου χώρου, κυρίως δὲ ὁ ἐπ' αὐτοῦ τρίπους, ἐπεῖχεν τὴν θέσιν θρόνου τῆς θεότητος. Ὁ τρίπους ἑπομένως ἐχρησιμοποιεῖτο ὄχι μόνον ὡς θρόνος τοῦ Ἀπόλλωνος ἀλλὰ καὶ ὡς θρόνος τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία ἐθεωρεῖτο χορηγὸς τῆς μαντικῆς [1] εἰκονιζομένην, ὡς οὐρανία, φέρουσα καὶ τὴν μαντικὴν (μὲ καμπύλον ἄκρον) ῥάβδον (πίν. 31 ε, στ)[2].

1. Βλ. ἀνωτ. *Ὁμ. ὕμν.* V 4 καὶ ΗΡΟΔ. IV 67.

2. Βλ. σελ. 101, σημ. 2. Ὁμοίαν ῥάβδον (lituus) φέρει καὶ μορφὴ τοῦ Διὸς εἰς τὸ Λύκαιον : *Α.Ε.* 1904, 187 - 8, εἰκ. 13.

Ἡ ἐσχάρα

Ὅταν ἀπεκαλύπτοντο τὰ χώματα τῆς ἐπιχώσεως —τὰ ὁποῖα ἐκάλυψαν τὸν ἐρειπιῶνα τοῦ κτηρίου, εἰσδύσαντα ἕως τὸ βάθος του—, εὑρίσκοντο ἀναμεμειγμένα μὲ λίθινον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἀλλὰ καὶ μὲ καμμένα ξύλα (ἐκ τῶν δοκῶν τῆς στέγης καὶ τοῦ ὑπερώου). Κατὰ τὸ χαμηλότερον ὅμως μέρος των ἐγίνοντο βαθμηδὸν μαῦρα καὶ λιπαρά, καὶ εἶχον λείψανα ὀστῶν ζώων. Ἰδιαιτέρως εἰς τὸν ὡς ἄνω ἐσώτερον χῶρον, ὅπου καὶ ὑπῆρχον σαφῆ ἴχνη τέφρας συσσωρευμένης, ἰδίως εἰς τὸν πρὸ τοῦ τρίποδος χῶρον. Ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχε κάποια ἑστία[1].

Ἡ ἑστία αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ εἰδικώτερον ὡς *ἐσχάρα* ἐπὶ τῇ βάσει πληροφορίας τοῦ Ἡσυχίου[2].

Ἐξ ἄλλου, εἰς πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου τὰ χώματα αὐτὰ διετήρουν ἴχνη μύρου, ἐξαερουμένου μετὰ τὴν ἀνασκαφήν των.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω στοιχείων, ἡ ἀποκομιζομένη ἐντύπωσις εἶναι ἡ ἑξῆς : Ἡ τέλεσις διαφόρων ἱεροπραξιῶν, εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἰδιαιτέρως τοῦ κτηρίου, ἤτοι εἰς περιβάλλον ἡμισκοτεινὸν καὶ μεστὸν καπνοῦ, ἐδημιούργει μίαν ἀτμόσφαιραν ἀποπνικτικὴν ἀλλὰ καὶ ὑποβλητικὴν συγχρόνως. Τὴν ὕπαρξιν ἀνοιγμάτων, καὶ δὴ παραθύρων, διὰ τὴν ἐξαέρωσιν τοῦ χώρου μαρτυρεῖ πάντως ἡ εἰς αὐτὸν ἀνεύρεσις μικρῶν ἐφηλύδων[3], χρονολογουμένων εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 400 π.Χ. (χαλαρώνοντες τὰ στενὰ χρονολογικὰ πλαίσια),[4] ἐκ παραθύρων προερχομένων (πίν. 74 β κάτω).

Χρονολόγησις

Ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμέναι στρωματογραφικαὶ ἐνδείξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ κτηρίου. Τοῦτο ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς τὸ σύνολον τῶν συναφῶν ἀρχαίων κτηρίων. Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Αὐτὰ καὶ ἄλλα, κινητά, εὑρήματα, ὅπως εἶναι θραύσματα λύχνων καὶ ἀγγείων, πήλινα εἰδώλια, καὶ μικρὸς ἀριθμὸς χαλκίνων ἐφηλύδων, καίτοι ἄνευ στρωματογραφίας καὶ ἀποτελοῦντα, μετὰ τῶν

1. Βλ. σελ. 255.
2. Βλ. λ.
3. Ἀρ. 415 καὶ 443.
4. Πβλ. ROBINSON, *Olynthus* X(1941), ἀρ. 1108, πίν. LXXI.

χωμάτων, μίαν ἐλαιώδη καὶ μαύρην, κατὰ τὸ χαμηλότερον μέρος, μᾶζαν, παρέχουν τὰ ἀναγκαῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν στοιχεῖα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι συνέβαινε τὸ ἑξῆς :

Πλὴν τῶν ἀσβεστοπλίνθων τῶν τοίχων τοῦ κτηρίου, ἐν ἀφθονίᾳ, εὑρισκομένων εἰς τὸ ἀνώτερον κυρίως μέρος τῆς ἐπιχώσεως, καὶ τῶν πηλίνων κεράμων, τὰ ἄλλα λείψανα καὶ κινητὰ εὑρήματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν κυρίως εἰς τὸ κατώτερον μέρος τῆς ἐπιχώσεως, εὑρίσκοντο φίρδην μίγδην μὲ τέφραν, καμμένα ξύλα καὶ ὀστᾶ ζώων. Κατὰ ἓν δὲ μέρος των αὐτὰ ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς τὸ ὑπερῷον. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι, μετὰ τὸν εὐπρεπισμὸν καὶ τὸν καθαρισμόν, ὁ ὁποῖος ἐγίνετο ἑκάστοτε εἰς τοὺς χώρους αὐτοὺς τοῦ κτηρίου, ἀπεμακρύνετο μὲν τὸ πλεῖστον τοῦ συσσωρευμένου ἐκεῖ ὑλικοῦ ἀλλὰ παρέμενε τελικῶς καὶ κάποιο μέρος του. Τοῦτο δέ, ἀναμοχλευόμενον ἑκάστοτε, κατὰ τὴν ἰσοπέδωσιν, ἡ ὁποία ἠκολούθει, ἐνεσωματοῦτο τελικῶς εἰς τὸ ἑκάστοτε δάπεδον. Τοιουτοτρόπως παλαιότερα ἀντικείμενα συνυπῆρχον μὲ νεώτερα, ἕνεκα τῆς ἐκ τῆς ὡς ἄνω ἀναμοχλεύσεως καὶ ἀναμείξεώς των πρὸ τοῦ ἑκάστοτε εὐπρεπισμοῦ τοῦ χώρου. Σημαντικὰ στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν γενικῶς τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ὅσα κυρίως προκύπτουν ἐκ τῶν πηλίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του. Τοιαῦτα εἶναι :

Τεμάχια πηλίνων κεράμων στρωτήρων, γνωστοῦ κορινθιακοῦ τύπου, ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ, ἀρκετοῦ πάχους καὶ μὲ καστανὸν ἐπίχρισμα. Πρόκειται περὶ ἀγελαίων στρωτήρων, μὲ ὑπερυψωμένον ἐσωτερικῶς, ὑπὸ μορφὴν κοίλου κυματίου τὸ πρὸς τὸ χεῖλος (μακρᾶς πλευρᾶς) ἄκρον, (πίν. 55β, γ) καὶ περὶ ἀκροκεράμων στρωτήρων κορινθιακοῦ τύπου ἐκ σκοτεινοῦ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ μὲ διακόσμησιν ἐκ καστανοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἐπὶ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν[1] αὐτὴ συνίστατο εἰς πλοχμὸν[2] καὶ ἐπὶ ἑτέρου εἰς ὀξυκόρυφα φύλλα[3]. Τὰ τεμάχια αὐτὰ[4] εἶχον, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα, ἐσωτερικῶς τὸ ἄκρον των σχηματίζον κοῖλον κυμάτιον. Ἐπὶ πλέον, ὁ πηλός των περιεῖχε καὶ ἀρκετὰ ξένα στοιχεῖα, καὶ μάλιστα χονδρά, ὅπως θρυμματισμένα χαλίκια κ.ἄ.

1. Ἀρ. 794.
2. Πβλ. HILL, *Decoraterd Architectural Terracotus*, (Corinth IV, 1), 11, εἰκ. 1.
3. Τυχαῖον εὕρημα εἰς τὸν πρὸς Ν. πλησίον χῶρον, τὸ 1976, κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τοῦ κ. Σταϊνχάουερ. Ὅμοια πβλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, *Κέραμοι ἐκ Καλυδῶνος* (1951) 49, εἰκ. 31.
4. Ἀτυχῶς δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ φωτογραφηθοῦν εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας.

Ὡς ἐκ τούτου, τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ παραβληθοῦν καὶ πρὸς ἀνάλογα δείγματα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὴν Κόρινθον[1] καὶ νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὸν πρώιμον 6ον π.Χ. αἰῶνα γενικῶς.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸν ἐξαιρετικῶς εὕρημα (πίν. 54) εἶναι πήλινον πρόσωπον γυναικείας (;) μορφῆς[2], εὑρεθὲν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1968 εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου πρὸς Ν. τῆς Β.'Α. γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος, εἰς βάθος περίπου 0.40 μ. ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους.

Τὸ εὕρημα τοῦτο εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ κατὰ τὴν ἀνεύρεσίν του ἔφερεν ὡραῖον γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, ἐξαφανισθὲν μετὰ τὸν καθαρισμόν του. Διατηρεῖ, ἐν τούτοις, ἀκόμη καστανὸν παχύρευστον χρῶμα πρὸς δήλωσιν τῶν βολβῶν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ μαῦρον παχύρευστον χρῶμα πρὸς δήλωσιν τῆς κόρης των —ἡ ὁποία εἶναι ὡς ἐπίπεδον δισκάριον—, καθὼς καὶ πρὸς δήλωσιν τῶν μαλλιῶν, ἐλάχιστον μόνον μέρος τῶν ὁποίων σώζεται ὑπεράνω τοῦ μετώπου. Τὰ χρώματα ὅμως αὐτὰ φθείρονται συνεχῶς. Ὁ πηλὸς τοῦ προσώπου, ἐσωτερικῶς, ἔφερεν ἐπίσης ξένα στοιχεῖα, χονδρά, ὅπως καὶ ὁ πηλὸς τῶν ὡς ἄνω κεράμων.

Οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπιμελημένη ἀπόδοσις τῆς μιᾶς, τῆς ἀριστερᾶς, πλευρᾶς (τοῦ προσώπου) καὶ ἡ ἁδρὰ καὶ ἀμελὴς ἀπόδοσις τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τῆς δεξιᾶς. Ἐλλείψει ὅμως ἄλλων στοιχείων, τίθενται αὐτομάτως τὰ ἐρωτήματα : α) Ἂν ἡ μορφὴ αὐτὴ ἦτο Σφιγγός. β) Ἂν ἦτο ἀκρωτήριον. γ) Ποῦ ἵστατο ; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ συνδέεται : 1ον Μὲ τὴν θέσιν, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθη: παρὰ τὴν Β.'Α. γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐξωτέρου (βλ. ἀνωτ.) μέρους του. 2ον) Μὲ τὸ τετράγωνον σχῆμα τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἐξυπακούει τετρακλινῆ στέγην. 3ον) Μὲ τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον κλειστὴν πρόσοψίν τοῦ κτηρίου. 4ον) Μὲ τὴν ὕπαρξιν ἢ μὴ ὀπαίου εἰς τὴν κορυφήν του. Εἰς αὐτά, ἐξ ἄλλου, δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι : ἀντίστοιχον εὕρημα, ἐκ Καλυδῶνος ἐνῷ εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα, δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον κατὰ τὸν Ρωμαῖον[3] ὅτι ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριον.

Σημειωτέον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Ρωμαῖος[4] δὲν πιστεύει εἰς τὴν «μαθηματικὴν ἀκρίβειαν», ὅπως λέγει, τῆς χρονολογήσεως τούτου, ἡ ὁποία ἔχει

1. Βλ. H. ROBINSON, Roof tiles of the earty seventh century B.C., *A.M.* 99 (1984), 57, σημ. 7.
2. Ἀρ. 7.
3. *Κέραμοι ἐκ Καλυδῶνος*, 41.
4. *Αὐτόθι* 45.

καθορισθῇ ὑπὸ τοῦ Payne[1]· καὶ ὑποστηρίζει σχετικῶς ὅτι : «εἶναι προτιμώτερον νὰ ἀποφεύγεται» τοῦτο καὶ ὅτι : «χαλαρώνοντες τὰ στενὰ πλαίσια» προτιμώτερον εἶναι νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὸ εἰς τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ πηλὸς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ φαίνεται νὰ εἶναι κορινθιακὸς μᾶλλον, περιλαμβάνων (βλ. ἀνωτ.) καὶ διάφορα χονδρὰ ξένα στοιχεῖα, ὅπως καὶ τὰ μνημονευθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτηρίου (κέραμοι), χαρακτηριστικὰ κορινθιακῆς ἐπίσης κατασκευῆς τοῦ πρωίμου 6ου αἰ. π.Χ.[2]

Ἡ ὅλη ὅμως ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἐνθυμίζει τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου μορφῶν τοῦ γνωστοῦ πίνακος ἐκ Πιτσᾶ τῆς Κορινθίας[3], μολονότι αὐταὶ φαίνονται κάπως μεταγενέστεραι. Τὸ ἔργον ἑπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς πρωίμους σχετικῶς χρόνους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Ἀλλά, δεδομένου ὅτι καὶ ὁ Ρωμαῖος[4] διστάζει νὰ δεχθῇ ὅτι ἡ Σφὶγξ τῆς Καλυδῶνος ἦτο ἀκρωτήριον, τοῦτο φαίνεται νὰ ἰσχύῃ ἀκόμη περισσότερον διὰ τὸ ὡς ἄνω ἔργον, τοσοῦτον δὲ μᾶλλον, καθόσον : α) τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ἀνῆκεν εἰς Σφίγγα καὶ β) ἡ στέγη τοῦ κτηρίου (τελεστηρίου), ὅπου εὑρέθη, ἦτο τετρακλινής, στερουμένη ἀετωματικῆς προσόψεως (ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς). Ἐὰν ἑπομένως τὸ πρόσωπον αὐτὸ ἀνῆκεν εἰς ἀκρωτήριον, τοῦτο θὰ ἦτο μᾶλλον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς στέγης. Κέραμος δὲ κορυφαῖος (πίν. 55α), σεβαστῶν διαστάσεων[5], προερχόμενος πιθανῶς ἐκ τῆς ἀνακεραμώσεως τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ., δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς στηρίζων, ἄλλοτε ἐπὶ τοῦ ἄνω —ἀποτετμημένου— μέρους του, κορυφαῖον ἀκρωτήριον. Συνεπῶς παρέχει σχετικῶς κάποιαν ἔνδειξιν.

Τὸ ὡς ἄνω εὕρημα ἑπομένως ἀνῆκε πιθανῶς εἰς κορυφαῖον κεντρικὸν ἀκρωτήριον, τὸ ὁποῖον καὶ διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν ἀνακεράμωσιν τοῦ κτηρίου κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Ἡ ἄποψις ὅτι τοῦτο ἀνῆκεν εἰς μορφὴν (Σφιγγὸς) ἀκρωτηρίου πλαγίου ἢ κεντρικοῦ πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, λόγῳ ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὅτι ἡ στέγη ἦτο τετρακλινὴς καὶ τὸ κτήριον ἐστερεῖτο ἀετώματος καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς ἁδρᾶς ἀποδόσεως τῆς ἀριστερᾶς του πλευρᾶς, ἡ ὁποία ἐξυπακούει ἐπικάλυψίν της ὑπὸ ἑτέρας μορφῆς.

1. *Necro.*, 235, πίν. 49, 1 - 2 590 - 580 π.Χ.
2. Βλ. H. ROBINSON, *ἔ.ἀ.*
3. ORLANDOS, Pitsà, *Enc. art. ant. class. e orient*, (1964), 2 κ.ἑ.
4. Βλ. *ἔ.ἀ.*, 41.
5. Ἀρ. 836.

Ἐνδέχεται ἑπομένως τὸ ὡς ἄνω εὕρημα νὰ ἀνῆκεν εἰς σύμπλεγμα τῆς κορυφῆς τοῦ κτηρίου.

Τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐνισχύουν τρία τινά: Ἡ ὕπαρξις ὀπαίου εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν: α) τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐξικνεῖτο ἕως τὴν κορυφήν· καὶ β) τοῦ εἰς τὸν χῶρον συνεχῶς πνέοντος σφοδροῦ Ν.Δ. ἀνέμου, ὁ ὁποῖος, εἰσχωρῶν εἰς τὸ κτήριον ἐκ τοῦ ὀπαίου αὐτοῦ θὰ ἐπέτεινε ἔτι μᾶλλον τὴν ἤδη ἀποπνικτικήν, λόγῳ τῶν ἱεροπραξιῶν, ἀτμόσφαιραν. Ἐξ ἄλλου, ἀνάλογον κορυφαῖον καὶ ὑπὸ μορφὴν συμπλέγματος ἀκρωτήριον ἀναφέρεται[1] ὅτι ὑπῆρχεν εἰς Κλεωνάς, καὶ δὴ εἰς τὸ ἐκεῖ τελεστήριον (ἀνάκτορον).

Ὡς πρὸς τὴν μακραίωνα λειτουργίαν τοῦ κτηρίου, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα. Τοῦτο κατὰ καιροὺς φαίνεται ὅτι ὑφίστατο ἐπισκευὴν ἰδίως τῶν θυρωμάτων καὶ τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν). Ἡ στέγη αὐτή, τετρακλινὴς πιθανῶς, περιελάμβανε κεράμους ὄχι μόνον καὶ μεταγενεστέρων ἑκάστοτε ἐποχῶν ἀλλὰ καὶ διαφόρων τύπων, μετὰ πλήθους ἥλων διὰ τὴν ἐπὶ τῶν δοκῶν καθήλωσίν των (πίν. 74α), ὅπως τουλάχιστον παρουσιάζετο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ἐρειπίων του. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴν κατὰ διαστήματα ἐπισκευήν της (ἀνακεράμωσιν) ἐλαμβάνοντο πιθανῶς κέραμοι, πρὸς ἐπιδιόρθωσιν ἄλλων, ἀπὸ κάποιο ἀπόθεμα τὸ ὁποῖον θὰ ὑπῆρχε πλησίον τοῦ Ἱεροῦ, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, δημιουργούμενον κατὰ τὴν κασκευὴν ἢ ἐπισκευὴν τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου κτηρίου, λαμβανομένων ἰδίως ὑπ' ὄψιν τῶν δυσμενῶν τοπικῶν (εἰς τὸ Ἱερὸν) καιρικῶν συνθηκῶν. Τοῦτο ἄλλωστε ἔχει παρατηρηθῇ ὅτι ἐγίνετο καὶ ἀλλοῦ καὶ μάλιστα εἰς κέντρον παραγωγῆς των ὅπως ἦτο ἡ Κόρινθος[2]. Τὸ ἀπόθεμα τοῦτο ἐδημιουργεῖτο ἰδίως μετὰ τὴν ἵδρυσιν κάποιου νέου οἰκοδομήματος, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ἔστω καὶ ἄλλου τύπου κέραμοι, μετὰ τὴν ἐξάντλησιν τῶν τοῦ παλαιοτέρου ἀποθέματος. Τοιαύτην δὲ ἐπισκευὴν (ἀνακεράμωσιν) φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ τελεστήριον κυρίως κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἔναντι αὐτοῦ ναοῦ καὶ κυρίως κατὰ τὴν βραδύτερον (4ον αἰ. π.Χ.) ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν τούτου καὶ ἰδίως τῆς στέγης του.

1. ΠΑΥΣ. ΙΙ 13.
2. Βλ. H. ROBINSON ἔ.ἀ., 62: It is likely that some stock of surplus and for damaged tiles was kept near the Sanctuary after the completion of the temple to serve for just such replacements.

᾿Αλλὰ καὶ ἐκτεταμένην, ἐπισκευὴν γενικῶς φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν προχωρημένην ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ὁ ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος του, καθὼς καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐσωτερικοί του τοῖχοι (κατὰ τὴν ἐκεῖ ἐπένδυσίν των) ὑπέστησαν ἀνανέωσιν· καὶ ἀνακατεσκευάσθησαν τότε κατὰ τὸ ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ὅμως συχνὰ δὲν ἐτηρεῖτο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν. Τότε πιθανῶς ὁ ἐσωτερικὸς ὀπίσθιος (Δ.) τοῖχος ἐπεξετάθη καὶ πρὸς Β. εἰς τὸ ἐξωτερικόν, (πίν. 44α) εἰς ἔκτασιν 0,60 μ., διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἐξωτερικὸς ἀναλληματικὸς τοῖχος τῆς ἐκεῖ ὀρθοπλαγιᾶς τῆς κλιτύος, ὡς προστατευτικὸς δὲ συγχρόνως καὶ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς τοῦ κτηρίου ἐκ τυχὸν κατολισθήσεων. Πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν ἄλλωστε εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ κτηρίου ἤρχετο καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Ψωφῖδος ὁδὸς (βλ. ἀνωτ.) εἰς τὸ Ἱερόν, ἡ ὁποία, προτοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν πλακόστρωτον κάτωθεν κειμένην (βλ. ἀνωτ.) ἀπόληξίν της, ἔφερεν ἐνδεχομένως ἀπ' εὐθείας καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, διὰ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἔναντι τεμένους (μὲ τὸν ὀμφαλὸν) στενῆς ὁδοῦ (βλ. κατωτ.). Φυσικὴν ἀνανέωσιν τῆς στέγης (ἀνακεράμωσιν) ὑπέστη, ἐξ ἄλλου, τὸ κτήριον καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, καθὼς ἐπίσης κατὰ τὴν ἑπομένην, τὴν ρωμαϊκήν, ἐποχήν.

ΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ

Ὁ πρὸς Ἀ. τοῦ τελεστηρίου —καὶ ἔναντι αὐτοῦ— χῶρος τοῦ τεμένους ἐχρησιμοποιεῖτο μὲν ὡς χῶρος λατρείας ἀφ' ἧς ἱδρύθη τὸ Ἱερόν, μὲ ἐπίκεντρον τὸν ὀμφαλὸν καὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα, ἀλλ' εἶναι ἄγνωστον ἂν τότε ὑπῆρχεν ἐκεῖ τέμενος, ἂν δηλαδὴ αὐτὰ περιωρίζοντο ἀρχικῶς διά τινος περιβόλου, οἱασδήποτε μορφῆς, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ ἀπηγορεύετο κανονικῶς ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κοινόν[1].

Ὁ περίβολος

Ὁ διασωθεὶς μερικῶς (πίν. 44β, 47, V) περίβολος κατεσκευάσθη συγχρόνως μὲ τὸ τελεστήριον. Καὶ τοῦτο, διότι: Ἡ θέσις του καὶ αἱ διαστάσεις του ὑποδεικνύουν συγχρονισμὸν τοῦ σχεδίου του μὲ τὸ σχέδιον τοῦ

1. Περὶ τεμένους γενικῶς βλ. BERGUIST, *The Archaic Greek Temenos* (1967).

τελεστηρίου καὶ τἀνάπαλιν. Ἀπεκαλύφθη δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς τὸ 1969[1] καὶ λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἕπεται :

Ἡ ὀπισθία (Δ.) πλευρά του εὑρίσκετο ἀκριβῶς ἔναντι τῆς προσόψεως τοῦ τελεστηρίου, εἰς ἀπόστασιν 1.66 μ. Ἐχωρίζετο δὲ ἀπ' αὐτοῦ διὰ μιᾶς στενῆς (1.66 μ.) ὁδοῦ καὶ ἔβαινε παραλλήλως μὲ τὴν πρόσοψιν τοῦ τελεστηρίου, ἔχουσα τὸ αὐτὸ πλάτος μὲ αὐτὴν (10.86 μ.), πάχος δὲ 0.58 μ. Περίβολος (τοῦ τεμένους) καὶ τελεστήριον ἑπομένως ἐσχεδιάσθησαν μαζί (πίν. 53).

Τὸ πλάτος αὐτὸ τοῦ περιβόλου —καὶ τοῦ τεμένους— ἦτο ἑπομένως τὸ αὐτὸ μὲ τὸ τοῦ τελεστηρίου. Καὶ τοῦτο ἰσοῦτο μὲ τὸ μῆκος 36 ἰωνικῶν ποδῶν. Τὸ μῆκος ὅμως τοῦ περιβόλου δὲν ἔχει σωθῆ, διότι μέγα τμῆμα τοῦ Ἀ. μέρους τοῦ ὅλου τεμένους κατεστράφη ἀργότερον, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἀκόμη ἀργότερον διὰ νὰ κτισθοῦν διαδοχικῶς χριστιανικοὶ ναοί καὶ νὰ ἐφοδιασθοῦν πρὸς Δ. αὐτῶν δι' αὐλῆς. Ἀλλά, ἐὰν θεωρηθῆ ὅτι ἠκολουθεῖτο ἡ συνήθεια τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς —εἰς τὴν ὁποίαν καὶ χρονολογεῖται τελεστήριον καὶ τέμενος—, ἤτοι ἡ ἀναλογία 1 : 3[2], τὸ συνολικὸν μῆκος εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τεμένους, θὰ ἦτο 29.10 μ., Τοῦτο, διότι τὸ συνολικὸν μὲν ἐξωτερικὸν πλάτος τοῦ περιβόλου ἦτο 10.86 μ. ἀλλὰ τὸ πάχος τούτου ἦτο 0.58 μ. καί, ἀφαιρούμενον ἐξ αὐτοῦ, τόσον τὸ τῆς Β. ὅσον καὶ τὸ τῆς Ν. πλευρᾶς, ἔδιδε τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος : 9.70 μ. Τοῦτο δὲ ἐπὶ τρία (9.70 μ. x 3 = 29.10 μ.) ἔδιδε μῆκος τεμένους ὑπολειπόμενον κατά τι τοῦ μήκους 100 ἰωνικῶν ποδῶν (0.296 μ. x 100 = 29.60 μ.). Τὸ τέμενος τοῦτο ἑπομένως ἦτο πιθανῶς ἑκατόμπεδον.

Ὁ ὡς ἄνω περίβολος τοῦ τεμένους εἶχε προφανῶς καὶ κάποιο ἄνοιγμα εἰσόδου, πιθανώτατα κείμενον κατὰ τὴν μὴ διασωθεῖσαν Ἀ. πλευράν του, ἐπὶ τῆς προσόψεως. Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο, ἀγνώστου μορφῆς, ὑποθέτομεν ὅτι θὰ εὑρίσκετο μὲν ἐπὶ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ἔναντι τοῦ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν καμπτομένου σκέλους τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, ὁπόθεν ἐγίνετο ἐξ αὐτοῦ ἀπ' εὐθείας καὶ ἡ προσπέλασις τοῦ τεμένους.

Εἶχε δὲ ὁ περίβολος αὐτὸς ὕψος 0.40 μ. καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος του καὶ ὡς ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι αὐτὸ ἦτο καὶ τὸ πραγματικὸν ὕψος του. Τὸ χαμηλὸν αὐτὸ ὕψος τοῦ περιβόλου εἶναι δυνατὸν νὰ

1. *Π.Α.Ε.* 1969, 76.
2. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα, ἔ.ἀ.*

παραβληθῇ μὲ ἄλλα γνωστὰ παρείγματα, ἰδιαιτέρως μὲ τὸ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου[1] (πίν. 27β) Καὶ ὁ περίβολος αὐτός, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου, ἄλλωστε περιέβαλλε ζεῦγος ἐλευθέρων στύλων - ἀγυιέων καὶ ὀμφαλὸν (πυραμίδα), ἤτοι ἀνεικονικὴν μορφὴν τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

Εἶχεν ὁ περίβολος, ἐξ ἄλλου, τοῦ τεμένους κτισθῇ διὰ πλακῶν ἐκ λίθου κογχυλιάτου (πίν. 53). Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν πλακῶν του ἦτο παντοῦ τὸ αὐτό, ὅσον καὶ τὸ τοῦ περιβόλου, δηλ. 0.58 μ., τὸ μῆκος των ἐποίκιλλε· καὶ ἀλλοῦ μὲν ἦτο πολὺ μικρὸν ἀλλοῦ δὲ ἔφθανε τὸ 1 μ. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὸ ὕψος τῶν πλακῶν αὐτῶν. Ὠφείλετο δὲ ἡ ποικιλία αὐτὴ (πίν. 53δ), εἰς τὸ μῆκος καὶ ὕψος τῶν ἐν λόγῳ πλακῶν, πιθανῶς εἰς ἐπιθυμίαν ἀποκτήσεως μεγαλυτέρας συνοχῆς των, ὥστε ὁ ὅλος περίβολος κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ εἶναι συμπαγής.

Ἐξ ἄλλου, καθ' ὅλον τὸ διατηρούμενον μέρος του ὁ αὐτὸς περίβολος ἐκαλύπτετο διὰ κονιάματος, τὸ ὁποῖον τὸν καθίστα περισσότερον ὁμοιόμορφον καὶ συμπαγῆ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ὅμως τὸ κονίαμα εἶχε καταστῆ εὔθριπτον. Ἀλλά, ἀποσαθρούμενον ἔκτοτε συνεχῶς, ἔχει σήμερον ἐξαφανισθῆ. Ὁπωσδήποτε καὶ διὰ τοῦ κονιάματος αὐτοῦ ἀκόμη τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου δὲν ὑπερέβαινε τὸ ἥμισυ μέτρον.

Χρονολόγησις

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω διαφόρων ἐνδείξεων χρονολογήσεως τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ δι' αὐτοῦ ὁριζομένου τεμένους εἰς τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ., εἰς τὸν ὁποῖον χρονολογεῖται καὶ τὸ τελεστήριον, μετὰ τοῦ ὁποίου συγκατεσκευάσθη καὶ ὁ περίβολος, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀκόλουθος ἔνδειξις :

Εἰς μικρὰν σχετικῶς ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ (2 μ. πρὸς Ν. αὐτοῦ) εὑρέθησαν δύο πενιχρὰ τεμάχια[2] συνανήκοντα, προερχόμενα ἐκ τῶν μαλλιῶν μορφῆς (πίν. 57), μεγέθους 1/3 τοῦ φυσικοῦ, μετα - δαιδαλικοῦ λακωνικοῦ τύπου[3]. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ὑποθέτομεν ὅτι ἀνῆκον μᾶλλον εἰς λατρευτικὸν ἄγαλμα τῆς θεᾶς, ἱδρυθὲν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν κατὰ τὴν κατασκευὴν (τοῦ τελεστηρίου καὶ) τοῦ περιβόλου. Τοιουτοτρόπως παρὰ τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη ἀνεικονικὴν μορφὴν (ὀμφαλὸν) τῆς θεᾶς, (βλ. κατωτ.) προσετέθη ὡς φαίνεται, τότε καὶ μία εἰκονική της μορφὴ ἐκεῖ.

1. Βλ. σελ. 233, σημ. 5.
2. Ἀρ. 40 καὶ 41.
3. Βλ. JENKINS, Laconian Terracottae of the Daedalic Style, *B.S.A.*, 33(1932/33), πίν.14.

Οὐδεμία ἔνδειξις, ἐν τούτοις, ὑπάρχει ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅτι παραλλήλως μὲ τὸν περίβολον ἱδρύθη ἐντὸς αὐτοῦ καὶ ναὸς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Κατὰ ταῦτα, ἡ λατρεία εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι ὑπαιθρία. Περιελάμβανε δέ, πλὴν τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ἐλευθέρου στύλου - ἀγυιέως καὶ μίαν λατρευτικὴν εἰκονικὴν μορφήν. Ἐξ ἄλλου, τὸ σύνολον τῶν παρὰ τὸν ὀμφαλὸν ἰδίως ἱεροπραξιῶν ἦτο τότε ὁρατὸν ὑφ' ὅλων τῶν, παρὰ τὸν περίβολον, παρακολουθούντων λατρευτῶν.

Ὁ ναός

Διεσώθη μερικῶς (πίν. 45α, 47, V). μόνον, ὅπως καὶ ὁ περίβολος, ὑπὸ τοῦ ὁποίου καὶ περιεβάλλετο. Ἀπεκαλύφθη ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1969[1] καὶ λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Ἐκ τῆς ἀνωδομίας του ἐσώθησαν πενιχρὰ μόνον λείψανα. Τοῦτο, ὠφείλετο εἰς τὸ ὅτι, μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, τὸ πλεῖστον τοῦ τεμένους, ἐχρησιμοποιήθη ὡς πλατεῖα, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν Χριστιανῶν πρὸς ἑορτασμὸν τῆς Ἀναλήψεως (βλ. κατωτ.) καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἰσοπεδώθη τότε ὁ ἐκεῖ ναός. Ἀργότερον δὲ κατὰ τὸ Ἀ. μέρος του ἱδρύθησαν διαδοχικῶς οἱ χριστιανικοὶ ναοί[2], ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα του ἐχρησίμευεν ὡς αὐλή των. Ὡς ἐκ τούτου, ἐλάχιστα μέρη τῆς ἀνωδομίας τοῦ ναοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ διατηρηθοῦν, ἡ δὲ ἐπίχωσίς του εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἦτο μόλις 0.40 μ. - 0.60 μ.

Εἰδικώτερον, λείψανα τῆς ἀνωδομίας του διετηρήθησαν εἰς δύο σημεῖα μόνον, ἤτοι ἐπὶ τοῦ Β. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐπὶ τοῦ Ν. (μακροῦ) τοίχου ἀφ' ἑτέρου. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν τὰ ἐν λόγῳ λείψανα ἦσαν ἐλάχιστα. Συγκεκριμένως ἐκ μὲν τοῦ τοίχου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διετηρεῖτο ὁ τοιχοβάτης εἰς μῆκος 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου του, ἐκ δὲ τοῦ τοίχου τῆς Ν. πλευρᾶς ὁ τοιχοβάτης διετηρεῖτο κατά τι ὀλιγώτερον ἀκόμη. Τὸ πλάτος του δὲ ἦτο 0.77 μ. (κάθε μιᾶς τῶν πλευρῶν). Ἐστερεῖτο ὅμως εὐθυντηρίας καὶ ἀπετελεῖτο ἐξ ὀρθογωνίων γενικῶς ἀσβεστοπλίνθων, τὸ μῆκος τῶν ὁποίων ἐκυμαίνετο ἀπὸ 0.75 μ. ἕως 0.90 μ.

Ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ ἵστατο σειρὰ ὀρθοστατῶν ἐκ τοῦ αὐτοῦ (σκληροῦ ἀσβεστολιθικοῦ) ὑλικοῦ ἀλλ' ἐξ αὐτῶν ἐπὶ μὲν τῆς Β. πλευρᾶς

1. *Π.Α.Ε.* 1969, 75, πίν. 95 α.
2. Βλ ἐπίσης σελ. 277.

ἐσώζετο, εἰς ἀπόστασιν 4 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου, τὸ μέγιστον μέρος ἑνὸς μόνον ὀρθοστάτου, μήκους 0.75 μ., ὕψους 0.55 μ. καὶ πλάτους 0.25 μ., καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον μέρος τοῦ ἄλλοτε ἐπ' αὐτοῦ τοίχου. Ἐσωτερικῶς ὅμως αὐτοῦ ἐσώζετο λεπτὴ ἐπένδυσις ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὁμοιάζουσα μὲ τὴν ἀντίστοιχον τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου. Ἐκ δὲ τῆς Ν. πλευρᾶς ἐσώζοντο μόνον ἐλάχιστα μέρη τοιαύτης ἐπενδύσεως ἀλλ' ὄχι καὶ ὀρθοστάτης (ἐξωτερικῶς).

Διάρθρωσις

Τὸ συνολικὸν πλάτος τοῦ ναοῦ ἦτο 6.90 μ. Τὸ ἀκριβὲς μῆκος του ὅμως εἶναι ἄγνωστον, διασωθὲν μόνον εἰς ἔκτασιν, ὅπως ἐλέχθη, 8.90 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ἄκρου τοῦ Β. καὶ Ν. τοίχου του. Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 4 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου εὑρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὡς ἄνω ὀρθοστάτου (πτωχὰ) λείψανα ἑνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, διὰ τοῦ ὁποίου διεχωρίζετο ὁ ὀπισθόδομος ἀπὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ. Τοιαῦτα λείψανα ἐθεωρήθησαν ἀρχικῶς ὅτι ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν ἀρχαϊκὸν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας[1]. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπεκλείσθη ἀργότερον[2], ὁπότε ἐθεωρήθη ὅτι τὰ ἐν λόγῳ λείψανα δὲν ἦσαν εἰμὴ λίθοι, ἔχοντες καταπέσει ἐκ τοῦ παρακειμένου μακροῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν λειψάνων αὐτῶν εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀλιφείρας δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαία· καὶ φαίνεται ὅτι μᾶλλον ἀμφότερα ἀνῆκον εἰς τοῖχον μεταξὺ σηκοῦ καὶ ὀπισθοδόμου. Θεωροῦμεν δὲ κατόπιν τούτου ὡς λίαν πιθανὸν τὸ ἑξῆς: Ὑπῆρχεν ἀρχικῶς εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὀπισθόδομος, καταργηθεὶς ἀργότερον καὶ ἀντικατασταθεὶς διὰ παραπετασμάτων — ἐπιτρεπόντων τὴν προσπέλασιν καὶ τὴν θέαν τοῦ ὀμφαλοῦ. Μετάλλινοι κρίκοι (πίν. 88), ἀρκετοὶ καὶ εἰς τεμάχια—, εὑρεθέντες εἰς τὸν χῶρον καὶ τοῦ ναοῦ (βλ. ἀνωτ.) ἐνισχύουν τὴν γνώμην αὐτήν.

Ἴχνη ὅμως τοῦ στενοῦ ὀπισθίου (Δ.) τοίχου τοῦ ναοῦ δὲν εὑρέθησαν. Ἂν ἑπομένως γίνῃ δεκτὸν ὅτι ὑπῆρχεν ὀπισθόδομος εἰς τὸν ναὸν αὐτόν, ἐρωτᾶται ἂν ὁ ὀπισθόδομος αὐτὸς ἦτο ἀνοικτός. Ἀνοικτὸν ὀπισθόδομον, ἐν παραστάσει, εἶχε καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀσέας[3]. Ἀλλὰ κατὰ μίαν ἄποψιν[4] καὶ ὁ ναὸς αὐτὸς εἶχε κλειστὸν ὀπισθόδομον.

1. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα* 47, εἰκ. 28, καὶ 51, σημ. 8.
2. *Αὐτόθι*, 96 εἰκ. 63.
3. HOLBERG, A Doric Temple near Asea, *Gotterb. Högsk. Asskr.* 47, εἰκ. 5.
4. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ.ἀ., 54, σημ. 1.

Ἐπειδὴ ὅμως εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ναὸν ὁ χῶρος τοῦ ὀπισθοδόμου αὐτοῦ ἔφερε τὰ βιαιότερα ἴχνη καταστροφῆς (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ἕνεκα τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ ὀμφαλοῦ), δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ γνωρίζωμεν ἂν ὑπῆρχε πράγματι τοῖχος ἐκεῖ τοῦ ναοῦ καὶ ἂν ὁ ὀπισθόδομος ἦτο ἀνοικτὸς ἢ κλειστός. Ἐξ ἄλλου, ἕνεκα τῶν ἐλαχίστων ἀπομεινάντων λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ἐνδέχεται ὁ ὀπισθόδομος αὐτὸς νὰ κατηργήθη κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐπισκευὴν (τὴν ἑλληνιστικήν ;) τοῦ ναοῦ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν πάντως διὰ τοῦ ναοῦ ἐστεγάσθη ὁ ὀμφαλὸς καὶ τὸ ὡς ἄνω ἄγαλμα τῆς θεᾶς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ ναὸς θὰ ἦτο στενομήκης, μὲ θύραν ἁπλῆν πιθανῶς εἰσόδου, ἐπὶ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του.

Ἡ αὐλή (πίν. 49,50α)

Μεταξὺ τοῦ ἐνταῦθα ναοῦ καὶ τοῦ περιβόλου του ὑπῆρχεν ἐλεύθερος χῶρος, στενὸς κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν του πλευρῶν καὶ εὐρύτερος κατὰ μῆκος τῆς σωζομένης Δ. στενῆς πλευρᾶς του. Ἀκόμη εὐρύτερος ὅμως θὰ ἦτο χῶρος πρὸ τῆς ἄλλης στενῆς (Ἀ.), μὴ σωζομένης, πλευρᾶς του : τῆς προσόψεως καὶ εἰσόδου του.

Τὸ πλάτος της ἐφ' ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ τεμένους ἦτο 1,40 μ. καὶ ἐκαλύπτετο διὰ πλακοστρώτου, τὸ ὁποῖον ἐσώζετο εἰς σχετικὴν καλὴν κατάστασιν. Ἀπετελεῖτο δὲ τοῦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, τοποθετημένων εἰς σειρὰν καὶ κατὰ ζεύγη. Τὸ πλάτος ἑκάστης πλακὸς ἦτο 0.67 μ. (εἰς ἕκαστον ζεῦγος), ἐνῶ τὸ μῆκος της (εἰς ἕκαστον ζεῦγος) ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.70 μ. καὶ 0.77 μ. Τὸ ὕψος των ἦτο ± 0,12 μ.

Ἐπὶ τῆς σωζομένης (Δ.) στενῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ἐξ ἄλλου, ὑπῆρχεν ὁμοίως πλακόστρωτον. Τοῦτο ὅμως (πίν. 44β) ἦτο πλατύτερον, ἤτοι 3,20 μ. Ἀλλὰ εὑρέθη εἰς πολὺ κακὴν κατάστασιν καὶ ἡ καταστροφή του ὠφείλετο ἴσως εἰς τὴν γειτνίασίν του μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἀνωτ.). Οὔτε ἓν δεῖγμα ἔστω καὶ μιᾶς ὁλοκλήρου πλακὸς εὑρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτήν. Ἐσώζοντο δὲ μόνον θραύσματά των καὶ τοῦτο κατὰ τὸ μέσον της, ἤτοι κατὰ τὸν μακρὰν τοῦ ὀμφαλοῦ κείμενον μέρος της, καὶ οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα εἰς τὸν χῶρον παρὰ τὸν ὀμφαλόν. Ἀλλὰ καὶ ὁ τύπος τῶν θραυσμάτων αὐτῶν διέφερε τοῦ τύπου τῶν πλακῶν τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς, ὡς πρὸς τὸ πάχος (κατὰ 0.04 μ. περίπου ηὐξημένον) καὶ τὴν ποιότητα (ἄνευ νεύρων καὶ λευκοφαίου χρώματος).

Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ὑποβάλλει τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ πλακόστρωσις πρὸ τῆς στενῆς αὐτῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἦτο πιθανῶς διαφορετικῆς ἐποχῆς, ἤτοι

παλαιοτέρα τῆς πλακοστρώσεως τῶν μακρῶν πλευρῶν. Τοῦτο δέ, ἐξ ἄλλου, προκύπτει, καὶ διότι ὁμοιάζει σχετικῶς μὲ μέρος τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ πάλιν εἰς τὴν πρώιμον, πιθανῶς τὴν ὑστέραν ἀρχαϊκήν, ἐποχὴν (βλ. κατωτ.). Σημειωτέον ὅτι ἡ πλακόστρωσις τῶν στενῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ὁμοιάζει ἐπίσης, μὲ ἕτερον μέρος ὅμως τῆς πλακοστρώσεως τῆς ὡς ἄνω αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (βλ. κατωτ.), τὸ ὁποῖον πιθανῶς εἶναι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, προερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς. Μέρος τῆς πλακοστρώσεως τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ ἑπομένως ἦτο ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἄλλο μέρος της ἦτο μεταγενέστερον (ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς).

Χρονολόγησις καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη

Διὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἐν πρώτοις ἡ μαρτυρία τῶν μικρῶν ἀποθετῶν, οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν εἰς ἀπόστασιν 1 μ. περίπου καὶ εἰς τὰ Ν.'Α. τῶν ὡς ἄνω λειψάνων τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ναοῦ, ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ ἐντὸς κοιλωμάτων τοῦ φυσικοῦ βράχου. Συνίσταντο δὲ οἱ ἀποθέται αὐτοὶ εἰς μικκύλα ἀγγεῖα, τοποθετηθέντα ἐκεῖ κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ (πίν. 48β-δ). Τὰ ἐν λόγῳ ἀγγεῖα [1] περιελάμβανον κοτυλίσκην[2], ὁμοιάζουσαν μὲ ἀντίστοιχα δείγματα ἀπὸ τὴν Ριτσώναν[3], τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἐστεροῦντο διακοσμήσεως. Ἡ ἐν λόγῳ κοτυλίσκη, χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 500 π.Χ., παρέχει δὲ ἔνδειξιν καὶ χρονολογήσεως καὶ τῶν ὑπολοίπων (τὰ ὁποῖα ὅμως δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ κατά τι, ὄχι ὅμως καὶ πολύ, μεταγενέστερα) ἀλλὰ καὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ.

Ἔνδειξιν ἐπίσης παρέχει ἡ ἀνεύρεσις πρὸς Δ. τοῦ τεμένους, εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ, τεμαχίου πηλίνης σίμης, ἡ ὁποία ἔκειτο ἀναποδογυρισμένη ἐλάχιστα ἑκατοστὰ ὑπὸ τὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς (πίν. 56γ). Τὸ τεμάχιον τοῦτο[4] ἔφερεν ὡραῖον στιλπνὸν ἐρυθρὸν ἐπίχρισμα (πίν. 60β,γ) καί, βάσει ἄλλων ἐνδείξεων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθῇ ἐπίσης εἰς τοὺς ὡς ἄνω χρόνους, περὶ τὸ 500 π.Χ. δηλαδή. Κατὰ τὸν πηλὸν καὶ

1. 'Αρ. 121, 122, 232, 233, 183, 121.
2. 'Αρ. 121.
3. PAYNE, *Necro.*, 334
4. 'Αρ. 801.

τὸ ἐπίχρισμά του, τὸ τεμάχιον ὁμοιάζει μὲ δύο ἄλλα πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα ὅμως εὑρέθησαν μὲν μακρὰν τοῦ ναοῦ ἀλλ' ἐκεῖ ὅπου ἀπέκειντο (ἤτοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, βλ. καὶ κατωτ.), εἶχον μεταφερθῆ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴν θέσιν των, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Τὸ δὲ οἰκοδόμημα, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον μεταφερθῆ φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ ναὸς —εἰς τὸν ὁποῖον ὁπωσδήποτε ἀνῆκε τὸ τῆς αὐτῆς κατασκευῆς μνημονευθὲν τεμάχιον σίμης[1]. Ἡ μεταφορὰ αὐτὴ ἴσως συνέβη μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τοῦ ναοῦ, ὁπότε τὸ ὑλικόν του ἦτο πλέον ἄχρηστον ἐκεῖ, διότι ὁ χῶρος του εἶχεν ἰσοπεδωθῆ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Τὰ μνημονευθέντα, ἐξ ἄλλου, δύο ἄλλα πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ εὑρεθέντα εἰς τὴν ὡς ἄνω αὐλήν, εἶναι : ἀφ' ἑνὸς πήλινος στρωτὴρ λακωνικοῦ τύπου[2] (πίν. 60α) καὶ πηλίνη τρίγλυφος[3] (frontis, πίν. 58, 59, 62), ἔχοντα τὸν αὐτὸν ἐρυθρωπὸν πηλὸν καὶ τὸ αὐτὸ ὡραῖον ἐρυθρὸν στιλπνὸν ἐπίχρισμα (ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς), ὅπως καὶ τὸ μνημονευθὲν μέρος τῆς σίμης, παρέχοντα οὕτω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι καὶ τὰ τρία προήρχοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου πιθανῶς. Τὰ δύο αὐτὰ πήλινα μέλη[4], ἐν ἀντιθέσει μὲ τὸ πρῶτον, φαίνεται ὅτι —παρὰ τὴν ἑκάστοτε ἐπισκευὴν καὶ διαφοροποίησιν τοῦ ναοῦ— ἐξηκολούθουν νὰ διατηροῦνται εἰς τὴν θέσιν των ἐπ' αὐτοῦ, καθ' ὅλην τὴν διαδρομὴν τῆς ἱστορίας του, χρησιμεύσαντα εἰς τὸ τέλος καὶ ὡς πρόχειρον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (κατὰ τὴν ὑστάτην ἀρχαιότητα). Ἡ ἀνεύρεσίς των πάντως, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ τεμαχίου τῆς σίμης[5] παρὰ τὸν ναόν, εἶναι χρήσιμος διὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς ἱδρύσεως τοῦ ναοῦ. Ὅλως δὲ ἰδιαιτέρως χρήσιμος εἶναι, πρὸς τοῦτο, ἡ ἀνεύρεσις τῆς πηλίνης τριγλύφου[6]. Τοῦτο, διότι :

Ἡ τρίγλυφος φαίνεται πρωιμοτέρα τῆς μαρμαρίνης τριγλύφου τῆς Ἀλιφείρας[7], ἡ ὁποία ἔχει χρονολογηθῆ εἰς τοὺς χρόνους μετὰ τὸ 500 π.Χ., κυρίως ἕνεκα τοῦ ὅτι ἡ ἀπόληξις τῶν γλυφῶν εἰς τὸ ἄνω μέρος της δὲν εἶναι τμῆμα τόξου ἢ συνεχὴς καμπύλη γραμμὴ (ἡμικύκλιον ἢ

1. Ἀρ. 801.
2. Ἀρ. 805.
3. Ἀρ. 793.
4. Ἀρ. 805 καὶ 793.
5. Ἀρ. 801.
6. Ἀρ. 793.
7. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ.ἀ. εἰκ. 45 καὶ 47.

λαβὴ κανίστρου) ἀλλ' ἐλαφροτάτη καμπύλη, ἤτοι μία σχεδὸν εὐθεῖα γραμμή, ἑνουμένη μὲ τὸ ἄνω μέρος τῶν κατακορύφων ἑκατέρωθέν της ἀκμῶν διὰ μικρῶν τόξων[1]. Ἡ πηλίνη ὡς ἄνω ὡραία τρίγλυφος εἶναι δυνατὸν ἐπομένως νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς χρόνους ἀμέσως πρὸ τοῦ 500 π.Χ. Ἀλλά, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι εἰς πήλινα μέλη ἡ χρονολόγησις ἐνδείκνυται νὰ εἶναι κάπως χαλαρά, ἡ χρονολόγησίς της περὶ τὸ 500 π.Χ., ὅπως καὶ ἡ τῶν ἀγγείων τῶν ἀποθετῶν, εἶναι πολὺ πιθανή.

Ἀλλ' εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ εὑρέθησαν καὶ ἄλλα πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, προερχόμενα ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

Τεμάχιον[2] (πίν. 61), κορυφαίου (ἱππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος εὑρεθὲν πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, ἐξ ὑπερύθρου πηλοῦ ὁμοίου περίπου μὲ τὸν πηλὸν τῶν ὡς ἄνω ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Εὑρέθη ἐπίσης ἀρκετὸς ἀριθμὸς κεράμων, ἐκ τοῦ ὡς ἄνω αὐτοῦ πηλοῦ, στρωτήρων (μικρὸν μέρος τῶν ὁποίων μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀρχαίας Ὀλυμπίας, προερχόμενον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ χώρου ἐντὸς καὶ πλησίον τοῦ ναοῦ. Μερικὰ δὲ τεμάχια[3] ἐξ ἡγεμόνων καλυπτήρων, εὑρεθέντα εἰς τὸν ναόν, σώζοντα πλαστικὴν διακόσμησιν μαλλιῶν ὑπεράνω τοῦ μετώπου (λεόντων ;) φαίνεται ὅτι ἀνῆκον καὶ αὐτὰ εἰς τὴν στέγην αὐτὴν τοῦ ναοῦ, (πίν. 63).

Ὁ ναὸς ὅμως αὐτὸς φαίνεται ὅτι ὑπέστη εὐρυτάτης κλίμακος ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον 4ον αἰ. π.Χ. καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ μαρτυροῦν τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικὰ πήλινα μέλη, εὑρεθέντα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐντὸς αὐτοῦ ἢ πολὺ πλησίον του.

Μέγα μέρος[4] κορυφαίου (ἱππαστὶ βαίνοντος) καλυπτῆρος ἀκροκεράμου, ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, φέρον σαφῆ ἴχνη τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἄλλοτε ἀκρωτηρίου. Τὸ εὕρημα τοῦτο ἦλθεν εἰς φῶς κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν καὶ ὥραν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1969 εἰς τὸ Ἀ. μέρος τοῦ ναοῦ. Εἰς αὐτὸ ἀνήκουν (πίν. 64γ,ε) σπαράγματα, ὅμοια μὲ αὐτό, κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα, εὑρεθέντα πλησίον του. Ἄλλο δέ, ὅμοιον κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὸ ἐπίχρισμα (πίν. 64δ), τεμάχιον, εὑρεθὲν

1. *Αὐτόθι* 94.
2. Ἀρ. 804.
3. Ἀρ. 20 - 23.
4. Δὲν κατέστη δυνατόν, ὅπως καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, νὰ φωτογραφηθῇ εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχίας Ὀλυμπίας.

εἰς Ν.'Α. τοῦ ναοῦ (τυχαῖον εὕρημα) καὶ ἔχον σχῆμα πελέκεως[1] πιθανὸν νὰ ἀνήκη εἰς τὸ ἀκρωτήριον τοῦ αὐτοῦ ἀκροκεράμου καλυπτῆρος ἢ εἰς τὸ τῆς Δ. πλευρᾶς.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ θέμα τοῦ ἀκρωτηρίου τῆς 'Α. πλευρᾶς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῆ τίποτε σχετικῶς. Δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὸ ἀκρωτήριον τῆς Δ. πλευρᾶς. Καὶ τοῦτο, διότι : Κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν τοῦ ναοῦ, καὶ συγκεκριμένως πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ, εὑρέθη τμῆμα ἐκ τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ κορμοῦ, διαστάσεων ἑνὸς τρίτου τοῦ φυσικοῦ, γυναικείας μορφῆς[2] (πίν. 64α), μαζὶ μὲ δύο ἄλλα τεμάχια, μικρότερα, ἐκ τοῦ ἐνδύματός της. Καὶ τῶν τριῶν τεμαχίων αὐτῶν ὁ πηλὸς εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν πηλὸν τοῦ ὡς ἄνω κορυφαίου ἀκροκεράμου (ὠχροκίτρινος καὶ μὲ γαλκτῶδες ἐπίχρισμα). Ἡ μορφὴ αὐτή, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν σωθέντων αὐτῶν τεμαχίων, ἔφερε λεπτόν, εὐρὺ ἔνδυμα, συγκρατούμενον δι' «ἀναλάβου», ἤτοι διὰ διασταυρουμένων ἐπὶ τοῦ στήθους ἱμάντων, ἐχόντων τὴν μορφὴν συνεχοῦς ἀστραγάλου. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐνδύσεως εἶναι χαρακτηριστικὸς τῶν κινουμένων μορφῶν, σκοπὸν ἔχων τὴν ἀποφυγὴν τοῦ σχηματισμοῦ κολπώσεων τοῦ εὐρυχώρου ἐνδύματός των. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἡ μορφὴ αὐτὴ εἶναι πιθανῶς μορφὴ Νίκης. Εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτῆς ἀνήκη ἴσως τὸ κατώτερον μέρος προσώπου, εὑρεθὲν πλησίον, εἰς τὰ Δ. ἀκριβῶς τοῦ ὀμφαλοῦ καὶ τοῦ ναοῦ, ἐπὶ τῆς μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου στενῆς ὁδοῦ (πίν. 64β). 'Αξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ κορμὸς τῆς μορφῆς αὐτῆς παρουσιάζει τὸ ἀκόλουθον χαρακτηριστικόν : τὸ μὲν δεξιόν της στῆθος εἶναι εἰς τὴν φυσικήν του θέσιν, ὄχι ὅμως καὶ τὸ ἀριστερόν, τὸ ὁποῖον εἶναι τεταμένον, ὡσὰν νὰ ἦτο ὑψωμένος ὁ παρ' αὐτὸ (ἀριστερὸς) βραχίων. Ὡς ἐκ τούτου, ὑποθέτομεν ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ Νίκης ἐκράτει διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς στέφανον καὶ ὅτι ἡ παρουσία της ἐσχετίζετο μὲ τὴν εἰς τὸν χῶρον λατρευομένην χορηγὸν τῆς νίκης θεὰν ('Ερυκίνην).

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ, ἐξ ἄλλου, ἢ πλησίον του, εὑρέθησαν τεμάχια κεράμων ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, καὶ δὴ στρωτήρων καὶ καλυπτήρων. Εὑρέθη ἐπίσης καὶ μέρος ἡγεμόνος ἀκροκεράμου, ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ μὲ γαλακτῶδες ἐπίχρισμα, φέροντος διακόσμησιν ἐκ πλαστικοῦ ἀνθεμίου μὲ ἐγχαράκτους λεπτομερείας καὶ ὀδοντωτὴν περίμετρον (πίν. 65α).

1. Βλ. *Α.Α.Α.* 4 (1971), 251.
2. 'Αρ. 11.

Εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον εὑρέθησαν ἐπίσης τρία τεμάχια πηλίνης σίμης (πίν. 65β) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίσης ἐπίχρισμα[1]. Τὰ τεμάχια αὐτὰ ἔφερον καὶ ὡραίαν διακόσμησιν (γραπτὴν) ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ συνεχομένων διπλοσπειρῶν. Ἡ διακόσμησις δὲ αὐτὴ παρέχει τὴν ἐντύπωσιν πρωιμοτέρου σταδίου τῆς ἀντιστοίχου διακοσμήσεως τῆς πηλίνης σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου, ἡ ὁποία ὑπὸ μὲν τῶν παλαιοτέρων ἐρευνητῶν ἐχρονολογεῖτο εἰς τὸν πρώιμον 4ον αἰ. π.Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Broneer εἰς τὸ γ΄ τέταρτον τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ, ἐπὶ τῇ βάσει ἐνδείξεων κυρίως κινητῶν —ὄχι ἀρχιτεκτονικῶν— εὑρημάτων[2]. Ὁμοιάζει δὲ πρὸς τὴν διακόσμισιν τῆς πηλίνης σίμης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης[3].

Εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του, εὑρέθησαν ἐπίσης : τεμάχια πηλίνων μεγαλοσώμων εἰδωλίων, ἐξ ἱσταμένων καὶ ἐνδεδυμένων γυναικείων μορφῶν[4] (πίν. 66 - 70), προερχόμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ ἐνδύματός των. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι ἐξ ὠχροκιτρίνου ἐπίσης πηλοῦ ἀλλὰ καὶ μὲ ἴχνη γαλακτώδους ὁμοίως ἐπιχρίσματος. Μολονότι εἶναι πολὺ ἀποσπασματικά, ἐν τούτοις, εἶναι πολὺ χρήσιμα διὰ τὴν συναγωγὴν τῶν ἀκολούθων πληροφοριῶν. Ὁ σχετικὸς μέγας ἀριθμός των, ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν διαφοροποίησιν τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων καὶ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν, ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνῆκον μᾶλλον εἰς κάποιαν σύνθεσιν, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ τὸ θέμα. Ὁπωσδήποτε ὅμως εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν φαίνεται ὅτι ἐκυριάρχει τὸ γυναικεῖον στοιχεῖον. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ θέμα της νὰ ἀνεφέρετο εἰς κάποιον μῦθον τῆς (εἰς τὸν ναὸν λατρευομένης) θεᾶς, ἴσως εἰς τὴν γέννησιν τῆς νεωτέρας Ἀφροδίτης.

Ρυθμολογικῶς ἐξεταζόμενα, τὰ πήλινα αὐτὰ τεμάχια φαίνεται νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν μετα-φειδιακὴν ἐποχήν. Τοῦτο ὑποδηλοῖ τὸ βάθος καὶ ὁ τύπος τῶν πτυχῶν. Ὀλίγα ὅμως ἐξ αὐτῶν (βλ. πίν. 70β κάτω) δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ κάποιαν μεταγενεστέραν ἐπισκευήν.

Μὲ τὰ τεμάχια αὐτὰ εὑρέθη καὶ μικρὸς (πίν. 71) ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων κεφαλῶν[5], καὶ δὴ ἐκ τοῦ κρανίου μὲ μέρος τῶν μαλλιῶν.

1. Ἀρ. 811, 822, 823.
2. Βλ. BRONEER, *The South Stoa*, (Corinth., IV, 1954), 94, κ.ἑ., πίν. 20,3.
3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.*, 1959, ἔ.ἀ., πίν. 12β.
4. Ἀρ. 13, 16, 17, 19, 34, 35, 110, 113, 140, 244.
5. Ἀρ. 185 καὶ 186.

Λόγῳ τῶν ἀναλογιῶν των καὶ τῆς μεταξύ των διαφορᾶς μεγέθους, καθὼς καὶ τοῦ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ (σχετικῶς λεπτοκόκκου, διότι εἶναι κεφαλαὶ) καὶ τοῦ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος, ὑποθέτομεν ὅτι αὐτὰ ἀπετέλουν μέρος τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω μεγαλοσώμων πηλίνων μορφῶν.

Ἡ διὰ πηλίνων μορφῶν πάντως δημιουργία γλυπτῆς ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως ἐξηγεῖται, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ σχετικὴ δυσχέρεια μεταφορᾶς λιθίνων γλυπτῶν μορφῶν εἰς τὸ ὀρεινὸν αὐτὸ Ἱερόν.

Καὶ δυνατὸν ἡ σύνθεσις αὐτὴ τοῦ ναοῦ νὰ ἦτο ἀετωματική. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκε καὶ εἰς κάποιαν ἄλλην ἐπιφάνειαν. Ἀξιοσημείωτον εἶναι σχετικῶς ὅτι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ τῶν ὡς ἄνω θραυσμάτων (μετὰ πτυχῶν) καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα εἶναι καὶ δύο τεμάχια πηλίνων μητρῶν φυλλοειδῶν (πίν. 72γ) κοσμημάτων,[1] εὑρεθέντα πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ. Ποία ὅμως ἦτο ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ εἶναι ἄγνωστον· Ἴσως κάποιο θωράκιον περὶ τὸν ἐλεύθερον στῦλον - ἀγυιέα.

Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν καὶ θραύσματα ἄλλων πηλίνων γλυπτῶν, εὑρεθέντα εἰς τὸν πρὸς Δ. χῶρον τοῦ ναοῦ ἢ πλησίον του. Αὐτὰ εἶναι : Ἐν πρώτοις τρία τεμάχια, τὰ δύο συνανήκοντα[2], σκελῶν Σφιγγὸς (πίν. 72α), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ λευκὸν ἐπίσης ἐπίχρισμα, κορινθιακοῦ τύπου πιθανῶς. Τὰ τεμάχια αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἐκ τῶν πρὸς Δ. μᾶλλον ἢ τῶν πρὸς Ἀ. ἀκρωτηρίων τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ περίπτωσις νὰ προέρχωνται ἐξ ἱσταμένων εἰς τὸ τέμενος ἀναθηματικῶν Σφιγγῶν. Τὸ αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τεμάχιον πηλίνου προσθίου σκέλους ἵππου (πίν. 72δ) ἢ Κενταύρου[3], ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης ὡς ἄνω πηλοῦ καὶ μὲ τὸ αὐτὸ ἐπίχρισμα, καθὼς ἐπίσης καὶ διὰ τὸ αὐτὶ πηλίνου εἰδωλίου (πίν. 72β) ἀγριοχοίρου πιθανῶς, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης πηλοῦ, μὴ διασῷζον ὅμως ἐπίχρισμα.

Εἰς τὸ σύνολόν των τὰ ὡς ἄνω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὑποδηλοῦν τοὺς πρωίμους μᾶλλον χρόνους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εἰς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνήκουν καὶ κέραμοι (βλ. ἀνωτ.) ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω ὠχροκιτρίνου πηλοῦ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ ὡς ἄνω ἐπισκευὴ τοῦ κτηρίου περιλάμβανε καὶ εὐρεῖαν ἀνακεράμωσιν. Ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐξετείνετο καὶ εἰς

1. Ἀρ. 790 καὶ 791. Βλ. MALLWITZ, ἔ.ἀ., 213-214.
2. Ἀρ. 783 καὶ 783α, 783β.
3. Ἀρ. 15.

τὸ ἐσωτερικόν τοῦ ναοῦ (ἐπένδυσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν τοίχων, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἀνωτ.), ἐκ τῆς ὁποίας ἐσώθη ἀριθμὸς κεράμων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, κορινθιακοῦ τύπου καὶ λακωνικοῦ ἐναλλάξ. Ἀντίστοιχον ἀνακεράμωσιν ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα, ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἐκ τῆς ὁποίας σώζονται δύο ἡγεμόνες ἀκροκέραμοι (πίν. 73).

Εἰς πλεῖστα θραύσματα τῶν ὡς ἄνω κεράμων διετηρεῖτο, πρὸς τούτοις, καὶ ἡ ὀπὴ τῆς καθηλώσεώς των. Τὸ αὐτὸ δὲ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα εὑρήματα παρὰ τὸ τελεστήριον. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν ἄλλωστε εὑρέθη καὶ μέγας ἀριθμὸς σιδηρῶν ἥλων, εἰς τὸν χῶρον καὶ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου (πίν. 74).

Ἡ στενὴ ὁδὸς (πίν. 53α,β) καὶ ἡ ἀγορὰ (πίν. 76)

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἐδημιουργήθη, ὅπως φαίνεται, κατὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ τελεστηρίου καὶ τὴν κατασκευὴν τοῦ τεμένους πρὸ αὐτοῦ (πρὸς Ἀ.), διὰ τὸν διαχωρισμόν των ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ εἶναι προσπελάσιμον τὸ τελεστήριον, τόσον ἀπὸ τὴν μίαν, τὴν Β., πλευράν, ὅπου ἡ ἐκ Ψωφῖδος ὁδὸς πρὸς τὸ Ἱερόν, ὅσον καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην, τὴν Ν., ὅπου τὸ πλάτωμα —στηριζόμενον πρὸς Ν. διὰ τοῦ ἀναλλημματικοῦ τοίχου— καὶ ἡ ὁδὸς ἐκ Στράτου. Ἔβαινε δὲ ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ εἶχε λαξευθῆ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐκεῖ ἐκβραχισμοῦ (πρὸς κατασκευὴν τοῦ τελεστηρίου). Εἶχε δὲ μῆκος 10.85 μ., δηλαδὴ ὅσον ἦτο τὸ πλάτος τοῦ τελεστηρίου ἀφ' ἑνὸς καὶ τὸ τοῦ τεμένους ἀφ' ἑτέρου. Δυνατὸν ὅμως πρὸς Β. νὰ ἐξετείνετο περισσότερον καὶ νὰ ἔφθανεν ἕως τὴν ὡς ἄνω ἐκ Ψωφῖδος ὁδόν. Τὸ πλάτος της, ἐξ ἄλλου, ἦτο 1.66 μ. Πρὸς Ν. ὅμως ἔφερεν εὐθέως εἰς τὸ ὡς ἄνω πλάτωμα.

Τὸ πλάτωμα αὐτὸ (15 μ. x 45 μ. περίπου) ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευε καὶ ὡς χῶρος συγκεντρώσεως τῶν λατρευτῶν. Ἀλλὰ νὰ παρεχωρεῖτο καὶ διὰ τὴν προμήθειαν (ὑπ' αὐτῶν) ὡρισμένων εἰδῶν ἐξ ἐκεῖ συγκεντρουμένων μικρεμπόρων, ὅπως γίνεται συνήθως καὶ σήμερον-ἐπ' εὐκαιρίᾳ θρησκευτικῶν πανηγύρεων-καὶ ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς ἀντίστοιχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα χῶρον, φέροντα τὸ ὄνομα «ἀγορά», κατὰ τὴν ἑορτὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας, κατὰ πληροφορίαν τῆς ὡς ἄνω σωζομένης ἐπιγραφῆς του.

Ὁ Ν. ἀναλημματικὸς τοῖχος

Εὑρέθη τὸ 1980[1] εἰς ἀπόστασιν 14.50 μ. πρὸς Ν. τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους (πίν. 76). Ἔβαινε δὲ μᾶλλον παραλλήλως πρὸς τὸν ὀμφαλόν. Ἐσώθη μόνον κατὰ τὸ κατώτερον μέρος του, ὅπου τὸ ὕψος του ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.20 μ. καὶ 0.80 μ., κατὰ τὴν ἀνάγκην ἡ ὁποία παρουσιάζετο ἐκ τῆς ἑκάστοτε στάθμης τοῦ φυσικοῦ βράχου, διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων, κατὰ τὸ ἄκρον αὐτὸ (Ν.) τοῦ ὡς ἄνω πλατώματος, πέραν τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους. Ὁ χῶρος, ὅπως ἐλέχθη, αὐτὸς προσεφέρετο καὶ ὡς χῶρος ὑπαιθρίων συγκεντρώσεων.

Παρὰ τὸν τοῖχον αὐτὸν καὶ εἰς ἀρκετὰ σημεῖα του εὑρέθησαν διάφορα μικρὰ ἀντικείμενα ἢ θραύσματα, προερχόμενα ἐκ τῆς ἀποθέσεως ἐκεῖ ἀχρήστου ὑλικοῦ κατὰ τὸν ἑκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν ἢ ἐπισκευὴν τῶν χώρων τῶν ὡς ἄνω οἰκοδομημάτων. Τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ὡς ἄνω ὑλικοῦ ὅμως ἦτο τῆς πρὸ τοῦ 400 π.Χ. ἐποχῆς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, καὶ εἰκάζεται ὅτι ἀπετέθη πρὸ τῆς εὐρείας ἐπισκευῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁπότε καὶ ἐπεσκευάσθη ὁ ἐν λόγῳ τοῖχος τῆς «ἀγορᾶς».

ΤΟ ΤΡΙΠΛΟΥΝ ΟΙΚΗΜΑ

Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκοδομήματος τούτου, μετὰ τὴν ταυτισίν του μὲ μέγαρον (πίν. 77 - 78, VI), ὀφείλεται εἰς τὴν ἀντιστοιχίαν του μὲ τὸ Ἐρέχθειον, τὸ ὁποῖον ὁ Παυσανίας[2] χαρακτηρίζει ὡς «διπλοῦν οἴκημα». Ἀπεκαλύφθη δὲ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο κατὰ τὸ μὲν Ν. τμῆμα του τὸ 1969[3], κατὰ δὲ τὸ ὑπόλοιπον μέρος του τὸ 1980 καὶ 1981[4], ὁπότε καὶ συνεδυάσθη μὲ τὴν ἄσκησιν τῆς μὴ ἐπισήμου μαντείας.

Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο πάντως ἦτο τὸ μέγιστον εἰς διαστάσεις τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ. Εὑρίσκετο δὲ ἐπὶ τῆς ἔναντι τοῦ τεμένους πλευρᾶς, ἤτοι ἐπὶ τῆς πλευρᾶς, ἡ ὁποία κατέρχεται πρὸς τὸν αὐχένα ἐκ τῆς κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης. Ἐξ ἄλλου, εὑρίσκετο εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, ἤτοι ὀλίγον χαμηλότερον καὶ τῆς στάθμης τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

1. *Π.Α.Ε.* 1980, 104 κ.ἑ., πίν. 87.
2. II 26.5,
3. *Π.Α.Ε.* 1969, 76, πίν. 95 β.
4. *Π.Α.Ε.* 1980, ἔ.ἀ. *Π.Α.Ε.* 1981, 182.

Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν κυρίως μερῶν, τὰ ὁποῖα ὅμως, καίτοι συνεδέοντο μεταξύ των, ἐφαίνοντο καὶ ὡς ἀνεξάρτητα οἰκήματα, ἤτοι : α) ἐξ ἑνὸς στενομήκους, κεντρικοῦ οἰκήματος, ἐκ πρώτης ὄψεως στωϊκοῦ, τρόπον τινά· καὶ β' καὶ γ') ἐκ δύο ὁμοίων κατὰ τὰς διαστάσεις ὀρθογωνίων οἰκημάτων (Β. καὶ Ν.), τὰ ὁποῖα, ὡς πτέρυγες, ἐπλαισίουν τὸ κεντρικὸν αὐτὸ οἴκημα, ἔχοντα (μὲ αὐτὸ μαζὶ) σχῆμα σχῆμα Η, καθόσον ἐξεῖχον ἐλαφρῶς ἀμφότερα κατὰ τὴν προσθίαν καὶ ὀπισθίαν πλευράν των τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Μεταξὺ τῶν οἰκημάτων αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν ἀνὰ εἷς διάδρομος (Β. καὶ Ν.).

Τὸ ἐν λόγῳ κτήριον κατὰ τὸ Ν. μέρος του ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν. Ἀλλὰ κατὰ τὸ Β. μέρος του ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ὑποστῆ σχεδὸν καθολικὴν καταστροφήν. Οὕτω, τὸ Ν. οἴκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των διαδρόμου (Ν.), ἐσώζοντο σχετικῶς ἱκανοποιητικῶς, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον, ἤτοι τὸ Β. οἴκημα καὶ μέρος τοῦ παρ' αὐτὸ κεντρικοῦ οἰκήματος, μετὰ τοῦ μεταξύ των (Β.) διαδρόμου, ἢ εἶχον σχεδὸν ἰσοπεδωθῆ ἢ ἀπετέλουν σωρὸν καταπλακωμένου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (λιθοβολήν).

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ τοῦ ἐν λόγῳ μέρους τοῦ οἰκοδομήματος ὠφείλετο, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, εἰς τὴν δημιουργίαν ἀσβεστοκαμίνου, τὴν ὁποίαν ἐδείκνυον εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ Β. οἰκήματος, παρὰ τὴν ἐκεῖ κλιτύν, ἐλέγετο δὲ ὑπ' αὐτῶν ὅτι αὐτὴ εἶχε κατασκευασθῆ διὰ τὴν παραγωγὴν ἀσβέστου πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ τελευταίου χριστιανικοῦ ναοῦ. Ἀλλ' ἡ ἔρευνα τῆς «ἀσβεστοκαμίνου» αὐτῆς διέψευσε τὴν ἄποψιν αὐτήν, διότι τὰ χώματά της δὲν περιεῖχον οὔτε τὸ ἐλάχιστον δεῖγμα ἀσβέστου. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἐπρόκειτο περὶ λάκκου, μὲ μορφὴν ἀνεστραμμένου κώνου, διαστάσεων 2 μ. x 2 μ. περίπου (διότι τὸ σχῆμα του ἀλλοῦ ἦτο κυκλικὸν καὶ ἀλλοῦ ἐλλειψοειδές), ἔχοντος πληρωθῆ διὰ χωμάτων καὶ κάποιου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ (τεμάχια λιθοπλίνθων καὶ ἀργῶν λίθων). Διὰ τοῦτο καὶ ὑποθέτομεν ὅτι ὁ λάκκος αὐτὸς ὠφείλετο εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ὠφείλετο καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ πλησίον Β. οἰκήματος —κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα εἰς τοὺς Χριστιανούς— καὶ ὅτι ἐκεῖ ἄλλοτε ἦτο ἡ ἱερὰ δρῦς, ἡ ὁποία ἐξερριζώθη ὑπ' αὐτῶν καὶ ὁ ἀνώτερος χῶρος τῶν ριζῶν της κατεπλακώθη ἐντελῶς.

Λεπτομέρειαι τοῦ οἰκοδομήματος, αὐτοῦ καὶ δή : τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, τῶν ἑκατέρωθεν τούτου διαδρόμων (Β. καὶ Ν.) καὶ τῶν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῶν δύο οἰκημάτων, Β. καὶ Ν., ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τὸ κεντρικὸν οἴκημα

Τοῦτο εἶχε πλάτος 4.20 μ. καὶ μῆκος 15.55 μ. Πρὸ αὐτοῦ καὶ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν εἶχε πλακόστρωτον αὐλήν, 4 μ. x 18 μ., ἐκτεινομένην καὶ ἐπὶ τῶν ἑκατέρωθεν διαδρόμων (Β. καὶ Ν.), μετὰ τῶν ὁποίων συναπετέλει, ὡς φαίνεται, ἑνιαῖον σύνολον. Τὸ οἴκημα τοῦτο διετηρήθη εἰς τὰ ἀκόλουθα μέρη (πίν. 77α, 78, 79β, VΙαβ):

Κυρίως διετηρήθη κατὰ τὸ Ν. (στενὸν) ἄκρον του, τὸ ὁποῖον καὶ διεσώθη μετὰ μέρους τῆς ἀνωδομίας του. Συγκεκριμένως διεσώθη ὁ τοῖχος τῆς Ν. πλευρᾶς (πλάτους 0.52 μ.), ὁ ὁποῖος ἦτο ἐκ σειρῶν ἀσβεστοπλίνθων —πλάτους 0,52 μ. καὶ μήκους κυμαινομένου μεταξὺ 0.95 μ. καὶ 0.40 μ. Ὁ τοῖχος αὐτός, καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν, συνεχίζετο κατὰ τὴν 'Α. πλευρὰν τοῦ οἰκήματος, ὡς 'Α. πλέον τοῖχος, διασωζόμενος εἰς μῆκος 3.90 μ. Κατὰ τὴν ὡς ἄνω γωνίαν (Ν.'Α.) διετηρεῖτο εἰς ὕψος 2 μ. περίπου (τοῦτο ἦτο καὶ τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος του). Τοῦ ὡς ἄνω Ν. τοίχου διετηροῦντο πέντε σειραὶ (δόμοι) ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἴχνη μιᾶς ἄλλης ἀκόμη (ἕκτης) σειρᾶς. Τῶν πλίνθων τὸ μῆκος ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.25 μ. καὶ 1.40 μ., τὸ δὲ ὕψος τῶν σειρῶν ἦτο ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. 'Αλλ' εἰς τὸ ἐσωτερικὸν διετηρεῖτο μία μόνον σειρὰ (ἐπενδύσεως), ἀντιστοίχων διαστάσεων, ἐπ' αὐτῆς δὲ ἐσώζετο καὶ μία ἀσβεστόπλινθος, μήκους 1.44 μ. καὶ ὕψους 0.62 μ., ἐκ τῆς δευτέρας σειρᾶς. Τοῦ δὲ ὡς ἄνω σωζομένου μέρους (3.90 μ.) τοῦ 'Α. τοίχου τοῦ ἄκρου αὐτοῦ τοῦ οἰκήματος, ὁ ὁποῖος ἦτο καὶ ὁ τοῖχος τῆς ὀπισθίας μακρᾶς του πλευρᾶς, διετηροῦντο τέσσαρες σειραὶ ἀσβεστοπλίνθων καὶ ἴχνη πέμπτης καὶ ἕκτης σειρᾶς. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.26 μ. καὶ 1.22 μ. καὶ τὸ ὕψος τῶν σειρῶν ἀπὸ 0.18 μ. ἕως 0.26 μ. Τὸ πλάτος τῶν ἐν λόγῳ ἀσβεστοπλίνθων ἦτο 0.52 μ. Τοῖχος ὅμως φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὴν ἄλλην μακρὰν (προσθίαν) πλευράν, τὴν Δ., τοῦ οἰκήματος, κατὰ τὸ ἄκρον τουλάχιστον αὐτὸ (Ν.). Τοῦτο, διότι ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου τῆς Ν.Δ. γωνίας ἐσώζοντο τμήματα τῆς πρώτης σειρᾶς ἐξωτερικῶν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) ἢ —καὶ ὅπου δὲν ἐσώζοντο— ὑπῆρχον ἐγκοπαὶ (ἐπὶ τοῦ τοιχοβάτου) πρὸς στήριξιν ἀσβεστοπλίνθων (ὀρθοστατῶν) τοῦ ἐκεῖ Δ. τοίχου τοῦ οἰκήματος. Μέρος των εἶχε μάλιστα κατολισθήσει ἀμέσως πρὸς Δ. καὶ πρὸ τοῦ τοιχοβάτου αὐτοῦ. Ἡ πλίνθος τοῦ ἐν λόγῳ τοιχοβάτου τῆς Ν.Δ. γωνίας, μετὰ τῶν ὡς ἄνω ἐγκοπῶν, εἶχε μῆκος 0.92 μ. ἀλλὰ

φαίνεται ὅτι ἦτο ἀκόμη μεγαλυτέρα, διότι εἶχε θραυσθῆ, ἐκτεινομένη πρὸς Β. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ τοιχοβάτης διεκόπτετο (διότι εἶχε καταστραφῆ) εἰς μῆκος 1.34 μ. Ἀλλὰ συνεχίζετο ἀκολούθως, εἰς ἔκτασιν, ὅπου διεσώζετο (πίν. 87α) εἰς σειρὰν ἐκ δώδεκα ἀσβεστοπλίνθων, πλάτους 0.35 μ. ἕως 0.49 μ. καὶ μήκους 0.25 μ. ἕως 0.95 μ. Ἡ σειρὰ αὐτὴ ὅμως δὲν ἦτο ἐπὶ τῆς αὐτῆς εὐθείας ἀλλ' ἦτο ἀμέσως δυτικώτερον, αὐτῆς, ἤτοι πρὸ τοῦ οἰκήματος, καὶ ἐπὶ τῆς αὐλῆς του, τῆς ὁποίας προηγουμένως εἶχον ἀφαιρεθῆ πλάκες, τοῦ δαπέδου. Ἴσως τοῦτο ἔγινε κατὰ τὴν ἐν γένει καταστροφὴν τοῦ οἰκοδομήματος (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν).

Τὸ οἴκημα ἑπομένως τοῦτο, κατὰ τὸ ὡς ἄνω (περιγραφὲν) τουλάχιστον (Ν.) ἄκρον του, ἦτο ἐξωτερικῶς πανταχόθεν κλειστόν. Καὶ τὸ μὲν πλάτος του, ὅπως ἐλέχθη ἦτο 4.20 μ. ἀλλὰ εἶναι ἄγνωστον ἂν ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του ἦτο στενομήκης καὶ ἑνιαῖος ἢ ἂν εἶχε ἐνδιάμεσα χωρίσματα. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἦτο ἑνιαῖος —ὅπερ καὶ πιθανότερον— θὰ ὑπῆρχον διαχωριστικὰ παραπετάσματα ,ὅπως προκύπτει ἐκ κινητῶν εὑρημάτων, ἤτοι κρίκων μὲ ἡμιάνοικτα ἄκρα εὑρεθέντων εἰς αὐτό.[1]

Κατὰ τὴν Δ. πλευράν του πάντως, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ οἰκήματος, ὑπῆρχεν αὐλή, πλακόστρωτος. Σημειοῦται ὅτι εἰς τὸ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν τοῦ Β. ἄκρου του (λιθοβολὴ) εὑρέθη : μέρος κυλινδρικῆς, ἀσβεστολιθικῆς βάσεως, σῷζον μέγα μέρος ἀφ' ἑνὸς τῆς ὁριζοντίας ἐπιφανείας της —ὥστε νὰ ὑπολογίζεται ἡ διαμετρός της εἰς 0.40 μ.— καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς κατακορύφου ἐπιφανείας της, εἰς 0,155 μ. Ἐξ ἄλλου, εὑρέθη ἀρκετὸν μέρος ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας ἑνός, ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὑλικοῦ, σπονδύλου ἡμικίονος, μὲ τὴν αὐτὴν ὡς ἄνω περίπου διάμετρον. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι : πρὸς τὴν ἐν λόγῳ αὐλήν, κατὰ τὴν προσθίαν (Δ.) πλευράν του, τὸ οἴκημα τοῦτο ἔφερε κατ' ἀποστάσεις ἡμικίονας ἐπὶ κυλινδρικῶν βάσεων, ἑνουμένους μεταξύ των πιθανῶς διὰ τοίχου, μέχρις ἑνὸς ὕψους τουλάχιστον. Ἀνάλογος κατασκευὴ παρουσιάζετο καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας[2] (πίν. 143δ), τὸ ὁποῖον παρεῖχε μὲν τὴν ἐντύπωσιν στωικοῦ κτίσματος ἀλλ' ἦτο σχεδὸν κλειστὸν ἐπίσης οἰκοδόμημα. Εἰς τὸ οἰκοδόμημα ὅμως τοῦτο, τῆς Λυκοσούρας, ἡ εἴσοδος ἦτο ἐκ τῆς στενῆς πλευρᾶς του. Εἰς τὸ ἐν λόγῳ ὅμως κεντρικὸν οἴκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ Ἱεροῦ ἡ εἴσοδος θὰ ἦτο ἐπὶ τῆς μακρᾶς, προσθίας

1. Βλ. πίν. 89, 95δ κάτω δεξιὰ καὶ σελ. 135.
2. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, *Α.Ε.* 1912, 148.

καὶ Δ., πλευρᾶς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ αὐλή του. Τοῦτο, διότι καὶ ἡ Ν. καὶ ἡ Β. (στενὴ) πλευρά του ἦσαν ἀμφότεραι κλεισταί, πλαισιούμεναι ὑπὸ τοῦ Ν. καὶ Β. διαδρόμου ἀντιστοίχως, τὸ πλακόστρωτον δάπεδον τῶν ὁποίων ἔφερε λαξευμένην τὴν αὔλακα τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἄλλη μακρὰ πλευρά του, ἡ Ἀ., διετήρει τὸν τοῖχον της μὲν μόνον κατὰ τὸ Ν. ἄκρον της (βλ. ἀνωτ.). Ὁ τοῖχος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦτο ἀναλληματικός, ἤτοι δὲν ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῆς ἐκεῖ κλιτύος (κατὰ τὴν ἐξωτερικήν του πλευρὰν) ἀλλ' ἵστατο ἐλευθέρως. Ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ὅμως αὐτῆς ἐξετείνετο ὁ ἀγωγὸς τοῦ ἱεροῦ ὕδατος, διοχετεύων αὐτὸ εἰς τὴν αὔλακα τοῦ Β. διαδρόμου καὶ διατρέχων τὴν πλευρὰν αὐτὴν καθ' ὅλον τὸ μῆκος της εἰς τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου του, ὥστε νὰ ἀποκλείῃ τὴν πιθανότητα θυρώματος κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτήν, ὅπως ἀπέκλειον αἱ αὔλακες, τὴν ὕπαρξιν θυρώματος ἐπὶ τῆς πλευρᾶς τῶν διαδρόμων.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἴκημα ἦτο ἐπομένως ἐπὶ τῆς Δ. πλευρᾶς του ἀναγκαστικῶς καὶ ἐγίνετο ἐκ τῆς αὐλῆς, πρὸ τῆς ἐκεῖ πλευρᾶς, διὰ θύρας, τὴν ὕπαρξιν τῆς ὁποίας ἐμαρτύρει καὶ ἡ εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἀνεύρεσις: χαλκίνου χοίνικος[1] στρόφιγγος[2] (πίν. 95α, β), μεγάλου σιδηροῦ δακτυλίου[3], ρόπτρου (πίν. 95δ, 97δ) καὶ ἐπιπάστρων[4], καὶ χαλκίνης ἀσπιδίσκης (πίν. 89β) ἢ ἐφηλύδος[5], ὡς καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων, σιδηρῶν (πίν. 96) θύρας. Τὴν ὕπαρξιν αὐτὴν κυρίως ὅμως ἐμαρτύρει ἡ ἰδίως ἀνεύρεσις εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἑνὸς κλειδιοῦ[6] (πίν. 97β) μὲ καμπτόμενον ἄκρον, συνήθους τύπου εἰς Ἱερά, καὶ παραστάσεις κλειδούχων ἱερέων[7]. Ἀρκετὰ ὅμως τῶν ἐν λόγῳ ἐξαρτημάτων προήρχοντο ἐκ μεταγενεστέρων ἐπισκευῶν[8] ἀλλ' ἡ χαλκίνη ἐφηλὶς ἦτο ὑστερο-ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Τὰ ἄλλα κινητὰ εὑρήματα ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ ἦσαν ὅμοια μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ν. οἰκήματος (βλ. κατωτ.). Φαίνεται δὲ ὅτι τὰ δύο αὐτὰ οἰκήματα, κεντρικὸν καὶ Ν., εἶχον παραπλησίαν χρῆσιν.

1. Ἀρ. 336.
2. Περὶ τοῦ ὅρου βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ά., λ.
3. Ἀρ. 512, 532, (πίν. 95δ ἄνω): ὁ ἕτερος ἐκ τοῦ ναοῦ.
4. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ, ἔ.ά. λ.
5. Ἀρ. 372. Αὐτόθι.
6. Ἀρ. 511.
7. JAMESON, 115. The excavation of a drowned greek temple, *Scieutific American*, 231, 1974, 111 κ.ἑ.
8. Περὶ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν βλ. HANDFORD, The Evidence of Aeneas Tacitus on the Βάλανος and βαλανάγρα, *J.H.S.*, 46(1926), 181 κ.ἑ.

Οἱ διάδρομοι καὶ ἡ αὐλὴ (πίν. 84, 85, 86, 87α-γ, VΙα,β)

Πρὸς Δ. τοῦ ὡς ἄνω κεντρικοῦ οἰκήματος ὑπῆρχεν, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, πλακόστρωτος αὐλή. Αὐτὴ ὅμως ἐξετείνετο καὶ ὀλίγον πέραν αὐτοῦ, καὶ πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν., ἔμπροσθεν δηλονότι καὶ τῶν δύο διαδρόμων, Β. καὶ Ν., οἱ ὁποῖοι ἀνὰ εἷς ἐπλαισίουν τὸ οἴκημα αὐτό· Ὡς ἐκ τούτου, κεντρικὸν οἴκημα καὶ διάδρομοι συναπετέλουν ἑνιαῖον σύνολον.

Ὡς μακροὶ τοῖχοι τῶν διαδρόμων αὐτῶν πάντως ἐχρησίμευον ἀφ' ἑνός, ἀνὰ εἷς, οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος, Β. καὶ Ν., καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ ἔναντι τούτων τοῖχοι τῶν πλαγίων οἰκημάτων, ἤτοι ὁ Ν. τοῖχος τοῦ Β. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Β. διαδρόμου καὶ ὁ Β. τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ν. διαδρόμου. Οἱ δύο ὅμως αὐτοὶ διάδρομοι ἐσώθησαν εἰς διαφορετικὰ σημεῖα ἕκαστος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει μίαν γενικὴν μόνον ἀποκατάστασιν τῆς εἰκόνος τὴν ὁποίαν παρουσίαζον, λεπτομέρειαί των δὲ ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Ὁ Β. διάδρομος (πίν. 85, VΙβ) διεσώθη μερικῶς μόνον κατὰ τὸ πλακόστρωτον τῆς αὐλῆς του, ἡ ὁποία, ἐκτεινομένη πρὸς Δ., ἦτο ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ ἀπετέλει καὶ συνέχειαν τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος.

Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ἦτο ἐξ ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ὀρθογωνίων, τοποθετημένων κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρὰ πλευρά των νὰ καλύπτῃ τὸ πλάτος τοῦ (ὄπισθεν αὐτῶν) κειμένου διαδρόμου (τὸ ὁποῖον ἦτο 1.23 μ.). Αἱ διαστάσεις τῶν πλακῶν αὐτῶν ἦσαν 0.50 x 0.60 μ. (ἢ 1.23μ.) Ἐσώθησαν ὅμως μόνον τρεῖς ἐξ αὐτῶν, ἤτοι ἐσώθησαν τρεῖς πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς αὐλῆς τοῦ ἐν λόγῳ διαδρόμου, εὑρεθεῖσαι κατὰ χώραν. Ἐγκαρσίως δὲ ἑκάστης τῶν τριῶν τούτων πλακῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.42 μ. ἀπὸ τῆς στενῆς Β. πλευρᾶς των ὑπῆρχε λαξευμένη μία αὖλαξ, ἐκτεινομένη ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ αὖλαξ αὐτὴ ἦτο πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.05 μ. Ἐσώθη ὅμως καὶ τμῆμα μιᾶς ἄλλης, τετάρτης, πλακὸς μὲ τὴν ἀντίστοιχον αὔλακα, ἀλλ' ὄχι κατὰ χώραν. Ἐπίσης ἐσώθη καὶ τὸ ἀκραῖον Δ. ἄκρον μιᾶς ἄλλης, πέμπτης, πλακός, μὲ τὴν ἀντίστοιχον αὔλακα, ὁμοίως δὲ ὄχι κατὰ χώραν. Τὸ ἄκρον δὲ τοῦτο ἦτο καὶ τὸ ἔσχατον ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου αὐτοῦ, διότι κατέληγεν εἰς ἐξόγκωμα (μάγουλο), διὰ τοῦ ὁποίου καὶ διηυκολύνετο ἡ πτῶσις τοῦ ὕδατος εἰς κάτωθεν (τῆς αὐλῆς) κειμένην δεξαμενὴν (βλ κατωτ.).

Ὁ Ν. διάδρομος (πίν. 84, VIα) διεσώθη ὁμοίως μερικῶς μόνον ἀλλὰ κατὰ τὸ πλακόστρωτον ὁλοκλήρου τοῦ δαπέδου του, καθόλου δὲ κατὰ τὸ μέρος τοῦ πλακοστρώτου εἰς τὴν πρὸ αὐτοῦ αὐλήν.

Τὸ διασωθὲν αὐτὸ πλακόστρωτον, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦτο ἐκ τῆς αὐτῆς ποιότητος ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν (λευκοφαίων), ἦτο δὲ καὶ τοῦ αὐτοῦ ὕψους (περὶ τὰ 0.12 μ.) μὲ ἐκεῖνο τῶν πλακῶν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου. Αἱ πλάκες δὲ αὐταί, τοῦ Ν. διαδρόμου, ἦσαν ἐπίσης ὀρθογωνίου σχήματος καὶ ἦσαν τοποθετημέναι κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε ἡ μακρά των πλευρὰ νὰ εἶναι παραλλήλως πρὸς τὸν διάδρομον —ὄχι ἐγκαρσίως αὐτοῦ— καὶ τοὺς ἑκατέρωθέν του τοίχους καὶ νὰ ἅπτεται μάλιστα κατὰ μῆκος τοῦ ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, τοῦ Β. (βλ. ἀνωτ.). Ἦσαν ἐπίσης αἱ πλάκες αὐταὶ τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων μὲ ἐκείνας τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἤτοι 0.60 μ. x 0.65 μ. Ἐξ ἄλλου, εἶχον λαξευμένην ἐπ' αὐτῶν αὔλακα, τῶν αὐτῶν ὁμοίως διαστάσεων μὲ ἐκείνην τῶν πλακῶν (τῆς αὐλῆς) τοῦ Β. διαδρόμου (πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.05 μ.). Λόγῳ ὅμως τῆς διαφορετικῆς τοποθετήσεώς της, ὅπως ἐλέχθη, ἡ αὔλαξ αὐτὴ τοῦ Ν. διαδρόμου, ἔβαινεν ὄχι ἐγκαρσίως ἀλλὰ κατὰ μῆκος τῶν πλακῶν αὐτῶν, καὶ δὴ κατὰ μῆκος καὶ πλησίον τῆς Ν. μακρᾶς των πλευρᾶς. Ἕνεκα τοῦ αὐτοῦ λόγου, παραπλεύρως τῆς ἐν λόγῳ πλευρᾶς ὑπῆρχε καὶ δευτέρα σειρὰ πλακῶν, πλατυτέρων ὅμως κατὰ τὸ σχῆμα, μὲ περιωρισμένας κατὰ τὸ ἥμισυ διαστάσεις ἐνίοτε.

Πλὴν τῆς ὡς ἄνω αὔλακος, ἡ ὁποία εἶχε λαξευθῆ ἐπὶ τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου τοῦ διαδρόμου τούτου, εἶχε λείαν ἐπιφάνειαν καὶ ἔβαινεν κατὰ μῆκος του καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου (βλ. ἀνωτ.) τοῦ κυρίου ἄξονος του (ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ.), ὑπῆρχε καὶ μία ἄλλη αὔλαξ, πολὺ μικροῦ μήκους καὶ μὲ ἀντίθετον κατεύθυνσιν, βαίνουσα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ ἔχουσα ἁδρὰν ἐπιφάνειαν. Ἡ ἐν λόγῳ αὔλαξ, ἔχουσα λαξευθῆ μὲ χονδρὸν ἐργαλεῖον, ἤρχιζεν ἐκ τοῦ Β. τοίχου τοῦ διαδρόμου ἢ (Ν. τοίχου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος) καί, ἐκτεινομένη εἰς ἀπόστασιν 0.40 μ., κατέληγεν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἄλλην αὔλακα, τὴν μακράν, τέμνουσα τὴν μίαν πλευράν της κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχουσα σαφῆ ῥοῦσιν πρὸς αὐτήν. Προφανῶς ἡ αὔλαξ αὐτὴ ἦτο μεταγενεστέρα καὶ ἐχρησίμευε διὰ νὰ χύνεται κάποιο ὑγρὸν ἐκ τοῦ ὡς ἄνω τοίχου, ὑπὸ ἀτόμου μὴ ὁρατοῦ εἰς τὸν διάδρομον ἢ τὴν αὐλήν. Τὸ ὑγρὸν δὲ τοῦτο ἀνεμειγνύετο προφανῶς τελικῶς μὲ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τὸ ὁποῖον ἔρρεε διὰ τῆς κανονικῆς ὡς ἄνω αὔλακος τοῦ δαπέδου τοῦ (Ν.) διαδρόμου (καὶ προφανῶς εἰς τὴν τοῦ πρὸ αὐτοῦ αὐλήν), ὁπόθεν καὶ ἐχύ-

νετο, (ὅπως καὶ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τοῦ Β. διαδρόμου) εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῆς δεξαμενήν. Σημειωτέον, ἡ διοχέτευσις τοῦ ὕδατος πηγῆς δι' αὐλάκων, λαξευμένων ἐπὶ πλακῶν εἰς κρηνικὰ καὶ ἄλλα κτίσματα ἦτο συνήθης εἰς τὴν 'Αρκαδίαν[1] (πίν. 102γ, δ).

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς αὐλῆς (πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πίν. 86, 87α - γ VIα, β).

Διεσώθη μερικῶς μόνον (κατὰ τὸ πλακόστρωτον δάπεδόν της). Συγκεκριμένως : πλακόστρωτον μὲν δὲν ἐσώθη πρὸ τοῦ Ν. διαδρόμου, ὅπως ἐλέχθη. 'Αλλὰ ἐσώθη ἐν μέρει ἀμέσως βορειότερον καὶ ἐν συνεχείᾳ αὐτοῦ : πρὸ τοῦ Ν.Δ. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Τὸ πλακόστρωτον τοῦτο ὅμως ἀπετελεῖτο ἐκ πλακῶν διαφορετικῶν τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν δαπέδων τῶν δύο διαδρόμων καὶ τῶν αὐλῶν των, ἦτο δὲ ὅμοιον μὲ τὸ δάπεδον τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ, πιθανῶς προερχόμενον ἐξ ἐπισκευῆς μεταγενεστέρων χρόνων : Τὸ χρῶμα των ἦτο τεφρόν, τὸ σχῆμα των τετράγωνον περίπου καὶ τὸ ὕψος των μικρότερον κατὰ πολὺ τῶν ὡς ἄνω (λευκοφαίων) πλακῶν τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των. Τὸ μέγεθός των γενικῶς ἦτο ὡς ἑξῆς : Τὸ πλάτος των ἐποίκιλλεν μεταξὺ 0.73 μ. καὶ 0.74 μ. καὶ τὸ μῆκος των μεταξὺ 0.76 μ. καὶ 0.92 μ.

'Αλλὰ κατὰ τὸ μέσον καὶ τὸ Β. μέρος τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς παρουσιάζετο πάλιν πλακόστρωσις, ἡ ὁποία ἦτο ἐπίσης διαφορετική· ῏Ητο, ὁμοία δὲ μὲ τὴν πλακόστρωσιν τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων καὶ τῆς αὐλῆς των, λευκοφαίου δηλαδὴ καὶ πάλιν χρώματος, ἀρκετοῦ πάχους ἀλλὰ σχήματος ἀλλοῦ τετραγώνου καὶ ἀλλοῦ ὀρθογωνίου· ἀλλοῦ δὲ πάλιν ἡ πλακόστρωσις αὐτὴ εἶχε θρυμματισθῆ, ἐνῶ ἀλλοῦ εἶχεν ἐξαφανισθῆ ἐντελῶς. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν, εἰς πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους, ἀντὶ πλακῶν, εἶχον χρησιμοποιηθῆ, τὰ πήλινα ἀρχιτεκτονικὰ ὡς ἄνω μέλη[2].

Εἰς τὸ Β. ὅμως ὡς ἄνω ἄκρον τοῦ πλακοστρώτου τῆς ἐν λόγῳ αὐλῆς πρὸ τοῦ ὡς ἄνω (κεντρικοῦ) οἰκήματος, ἀντὶ ἐπιπέδου πλακός, ὑπῆρχεν ὀρθογώνιον κοίλωμα ἐκ πλακὸς ἐν ἐσοχῇ, βάθους 0.12 μ., μήκους 0.79 μ. καὶ πλάτους 0.52 μ. 'Εντὸς αὐτοῦ δὲ διετηρεῖτο μέρος τῆς μολυβδίνης ἐπενδύσεως (πίν. 14β ἄνω), κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, ἑνὸς σφηνωμένου ἐκεῖ

1. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, *Α.Ε.* 1911, 201 καὶ 205,
2. Βλ. σελ. 150 καὶ 172.

ὀρθογωνίου ἀντικειμένου, τῶν αὐτῶν διαστάσεων μὲ τὴν ἐσοχήν. Περὶ τῆς ἑρμηνείας δὲ τῆς ἐσοχῆς αὐτῆς, βλ. ἀμέσως κατωτέρω[1].

Τὰ πλάγια (Β. καὶ Ν.) οἰκήματα (πίν. 77-83, 86, VIα,β)

Ἦσαν ὅμοια, ὑπὸ μορφὴν πτερύγων, ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν (τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν διαδρόμων του (βλ. ἀνωτ.), διὰ τῶν ὁποίων διήρχετο τὸ ἱερὸν ὕδωρ, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὴν κάτωθεν αὐτῶν κειμένην δεξαμενήν. Ἦσαν δὲ ὀρθογωνίου σχήματος καὶ τῶν αὐτῶν διαστάσεων ἀμφότερα, ἤτοι μήκους 11 μ. καὶ πλάτους 7.60 μ.

Ἐκ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἀνεσκάφη τὸ 1969[2] ἐξ ὁλοκλήρου τὸ Ν. οἴκημα, ἐνῶ τὸ Β. οἴκημα ἀνεσκάφη τὸ 1980 καὶ τὸ 1981[3]. Ἀλλά, ἐνῶ τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν (Ν.) διεσώζετο εἰς σχετικῶς ἱκανοποιητικὴν κατάστασιν καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνωδομίαν του, τὸ δεύτερον (Β.) παρουσίαζε τὴν εἰκόνα μιᾶς σχεδὸν ὁλοσχεροῦς καταστροφῆς καὶ διετήρει ἐλάχιστα μόνον ἴχνη, ἐπιτρέποντα ὅμως τὴν ἁπλῆν ἐξακρίβωσιν τῶν διαστάσεών του. Ἀναλυτικώτερον τὰ τῶν δύο αὐτῶν οἰκημάτων ἔχουν ὡς ἔπεται :

Τὸ Ν. οἴκημα (πίν. 77-83, VIα)

Τοῦτο εὑρίσκετο εἰς σχετικὸν βάθος, ἐντὸς τῆς ἐκεῖ κλιτύος, ἡ ὁποία ἐν συνεχείᾳ διεμορφοῦτο εἰς χαράδραν : μεταξὺ τῆς κλιτύος καὶ τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ. Ὁ χῶρος της εἶχε δὲ ὑποστῆ διὰ τοῦτο ἐκβραχισμόν. Καὶ τοῦτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χῶρον τοῦ Β. οἰκήματος, τὸ ὁποῖον (εὑρισκόμενον πλησιέστερον πρὸς τὸν χῶρον τῆς πλακοστρώτου Ἱερᾶς ὁδοῦ καὶ τοῦ δαπέδου τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ, ἤτοι ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου χώρου τοῦ αὐχένος, ἦτο πανταχόθεν ἐλεύθερον καὶ χωρὶς ὁ χῶρος του νὰ ἔχῃ ἀπαιτήσει ἐκβραχισμόν. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ Ν. οἴκημα, ὅπως καὶ τὸ τελεστήριον, ἦτο κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν ἰσόγειον, ἐνῶ κατὰ τὴν ὀπισθίαν πλευράν του ἦτο κατώγειον. Ἀλλὰ εἶχε δύο ὀρόφους, ὥστε κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Δ.) παρουσιάζετο ὡς «ἀνωγαιοκατῶγαι»[4],

1. Βλ. σελ. 170.
2. *Π.Α.Ε.* 1969, 74, σχ. 1, πίν. 95 β.
3. *Π.Α.Ε.* 1980, *ἔ.ἀ.* καὶ *Π.Α.Ε.* 1981, *ἔ.ἀ.*
4. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ καὶ ΤΡΑΥΛΟΝ *ἔ.ἀ.*, λ.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο οἴκημα (διαστάσεων 11 μ. x 7.60 μ.) ἔσωζε λείψανα τῶν ἐξωτερικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων του.

Ἐσώζετο, ἐν πρώτοις, ὁ τοιχοβάτης του εἰς ἀρκετὰ μέρη τῶν τριῶν (ἐξωτερικῶν: Δ. Β. Ν.) πλευρῶν του. Τὸ μῆκος τῶν ἀσβεστοπλίνθων τούτου ἐκυμαίνετο μεταξὺ 1 μ. καὶ 0.40 μ. καὶ τὸ πλάτος των μεταξὺ 0.60 μ. καὶ 0.50 μ. Ἦτο δὲ ὅμοιος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ, στερούμενος, σὺν τοῖς ἄλλοις, εὐθυντηρίας. Ἐπὶ τοῦ τροιχοβάτου δὲ αὐτοῦ ἐσώζοντο εἰς ὡρισμένα μέρη, εἰς τὴν Β.Δ. γωνίαν καὶ Δ. πλευράν του καὶ μερικοὶ ὀρθοστάται εἰς τὴν θέσιν των, ὕψους 0.55 μ., μήκους 1.30 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. ἕως 0.25 μ. Εἰς τὴν Δ. δὲ πλευράν του εὑρίσκοντο κατὰ μῆκος της ἀλλά, κατόπιν διολισθήσεως, ἦσαν πρὸ αὐτῆς.

Ὀρθοστάται ὅμως ὑπῆρχον καὶ πρὸς Ἀ. τοῦ οἰκήματος εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ἄνωθεν κλιτύος, ἀντιστοίχων διαστάσεων. Ἀλλὰ ἐξ αὐτῶν οἱ πλεῖστοι ἦσαν θραυσμένοι. Αὐτοὶ φαίνεται ὅτι εἶχον καταπέσει, κατολισθήσαντες πρὸς Ἀ. ἐκ τῆς θέσεώς των. Δὲν εὑρίσκοντο ὅμως εἰς σειράν (ἴσως διότι ὁ χῶρος ἐκαλλιεργεῖτο μέχρι τινὸς καὶ εἶχον μετατοπισθῆ σχετικῶς). Ὑπῆρχον πάντως τρεῖς ἐξ αὐτῶν εἰς κάποιαν σχετικὴν σειρὰν καὶ ἀπόστασιν μεταξύ των. Κάτωθεν ἐν τούτοις αὐτῶν δὲν ἦτο ὁ ὀπίσθιος (Ἀ.) τοῖχος τοῦ (ἰσογείου) τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἀκουμβοῦσεν ἐπὶ τῆς δημιουργηθείσης, μετὰ τὸν ἐκβραχισμόν, ὀρθοπλαγιᾶς (ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ τελεστήριον, βλ. ἀνωτ.) ἀλλ' ἦτο πρὸς Δ. αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. ἀπ' αὐτῆς, ἐνῶ ὁ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ αὐτῆς χῶρος εὑρέθη νὰ ἔχη ἐπιχωσθῆ, περιλαμβάνων σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τεμάχια πηλίνου ἀγωγοῦ. Ἄνωθεν τῆς ἐπιχώσεως αὐτῆς εὑρέθησαν ἐν μέρει κατακείμενοι οἱ ὡς ἄνω ὀρθοστάται. Διὰ τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ δὲ πιθανῶς καὶ μέσῳ τοῦ ὡς ἄνω χώρου —μεταξὺ ὀρθοπλαγιᾶς καὶ (ὀπισθίου) Ἀ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος— διήρχετο, κατερχόμενον διὰ (πηλίνου) φρεατίου, τὸ ἱερὸν ὕδωρ, πρὸς τὴν αὔλακα τοῦ Ν. καὶ περαιτέρω πρὸς τὴν τοῦ Β. διαδρόμου, ἑκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ σημειωθεῖσα καταστροφή τοῦ ἀγωγοῦ, ἔργον προφανῶς τῶν Χριστιανῶν, ἀπέβλεπεν εἰς τὴν πάσῃ θυσίᾳ διακοπὴν τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος τούτου (διὰ τῶν ὡς ἄνω αὐλάκων) περιλαβοῦσα καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ μετὰ ὀρθοστατιῶν Ἀ. τοίχου, τοῦ ἔξωθεν ὁρατοῦ, τοῦ ἀνωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εὑρίσκετο περίπου 2 μ. ὑψηλότερον τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. πρὸς Δ. καὶ κάτωθεν ἀλλὰ μὴ ὁρατοῦ ἔξωθεν (ἐσωτερικοῦ καὶ ὀπισθίου) τοίχου τοῦ κατωγείου του ἀλλὰ καὶ τοῦ Δ. τοίχου

τοῦ κατωγείου. Καὶ τοῦτο συνέβαινε, διότι, ὡς ἀνωγειοκατώγειον, τὸ κτήριον ἦτο διώροφον καὶ ὁ κάτω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς κατώγειον ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἀ. πλευράν του καὶ ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾶ τὴν Δ. πλευράν του, ἐνῶ ὁ ἄνω ὄροφος ἐλογίζετο ὡς ἰσόγειον ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἀ. πλευράν του καὶ ὡς ἀνώγειον ὅσον ἀφορᾶ τὴν Δ. πλευράν του.

Ἐσωτερικῶς, ἐξ ἄλλου, τὸ οἴκημα τοῦτο εἶχε ἀρκετὰ λείψανα τοίχων. Ἐν πρώτοις, ἐσώζοντο λείψανα ἑνὸς ἐγκαρσίου τοίχου, βαίνοντος ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., πλάτους 0.65 μ., καὶ χωρίζοντος τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον εἰς δύο ἡμίση. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶχε κατὰ πολὺ μεγαλύτερον πλάτος ἀπ' ὅσον οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι, τὸ πλάτος τῶν ὁποίων εἶχεν ὡς ἑξῆς : τοῦ Δ. τοίχου ἦτο 0.40 μ., τοῦ Β. καὶ τοῦ Ν. 0.52 μ. καὶ τοῦ Ἀ., πρὸς τὴν ὀρθοπλαγιάν, ἦτο 0.28 μ. Πλὴν τοῦ ὡς ἄνω ἐσωτερικοῦ τοίχου, τὸ οἴκημα εἶχε καὶ μερικοὺς ἄλλους, διαφορετικῆς κατασκευῆς, ἐσωτερικοὺς τοίχους, κατασκευασθέντας μεταγενεστέρως καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ τοίχου αὐτοῦ. Οἱ μεταγενέστεροι αὐτοὶ τοῖχοι, τεμνόμενοι μεταξύ των κατ' ὀρθὴν γωνίαν, ἐδημιούργουν : ἀφ' ἑνὸς τέσσαρας μικροὺς χώρους καὶ ἀφ' ἑτέρου δύο βραχίονας (πλάτους 0.90 μ. μόνον), ὑπὸ μορφὴν διαδρόμων ξυλίνων κλιμάκων («καταβάσεων»)[1]. Διὰ τῶν κλιμάκων δὲ αὐτῶν ἐγίνετο ἡ προσπέλασις εἰς τοὺς δύο νοτιωτέρους μικροὺς χώρους (δωμάτια ;), ἐκ τοῦ ἄνωθεν ὀρόφου. Οἱ χῶροι δὲ αὐτοὶ παρουσιάζοντο ἀμφότεροι πανταχόθεν κλειστοί. Εἰς δὲ τοὺς ὑπολοίπους δύο ἄλλους, ἀκόμη μικροτέρους, χώρους, τοὺς βορειοτέρους, ἡ προσπέλασις φαίνεται ὅτι ἐγίνετο διὰ μικροῦ θυρώματος εἰς ἕκαστον, τὸ ὁποῖον ἠνοίχθη ἐπὶ τοῦ Β. τοίχου των, τοῦ καὶ Β. τοίχου τοῦ οἰκήματος, χρησιμεύοντος καὶ ὡς μεσοτοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ αὐτοὶ τοῖχοι, πάχους 0.40 μ. - 0.50 μ., ἐνεθύμιζον τοὺς τοίχους τῆς ἐσωτερικῆς ἐπενδύσεως τῶν τοίχων τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τὸν Δ. (ὀπίσθιον) τοῖχον τοῦ τελεστηρίου. Τὰ μεγέθη δὲ τῶν τεσσάρων ὡς ἄνω χώρων (δωματίων) τοῦ οἰκήματος, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργοῦντο διὰ τῶν τοίχων αὐτῶν, εἶχον ὡς ἀκολούθως : ὁ χῶρος παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν ἦτο 4.50 x 2.50 μ., ὁ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν ἦτο 2.30 μ. x 3.40 μ., ὁ παρὰ τὴν Β.'Α. γωνίαν ἦτο 3.40 μ. x 3.60 μ. καὶ ὁ παρὰ τὴν Ν.'Α. γωνίαν, 4.60 μ. × 2.50 μ. Καὶ τὸ μὲν πλῆρες ὕψος τῶν τοίχων αὐτῶν (καὶ ἑπομένως καὶ τῶν ὡς ἄνω δωμα-

1. *Αὐτόθι* λ.

τίων) παραμένει ἄγνωστον, γνωστὸν ὅμως εἶναι ὅτι τὸ (εἰς πολλὰ σημεῖα) σωζόμενον μέγιστον ὕψος του ἦτο 1.50 μ. καὶ ἡ ἀπόστασις τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ ἀνωγείου, τῆς 'Α. (βλ. ἀνωτ.) πλευρᾶς ἦτο 2 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου των.

Ἐξωτερικῶς πάντως τὸ οἴκημα τοῦτο παρουσιάζετο εἰς τὸν ἐπισκέπτην (ὅπως ἤρχετο ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ) ὡς διώροφον μὲν ἀλλὰ ἄνευ θυρώματος κατὰ τὴν ὁρατήν, κυρίαν ἰσόγειον - κατώγειον πλευράν του (Δ.), ἔχον μορφὴν κτίσματος ἱδρυμένου, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ βάθρου. Ἡ ὕπαρξις τῶν δύο θυρωμάτων εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον, ἐπὶ τῆς Β. (μὴ ὁρατῆς : τῆς ἐντὸς τοῦ Ν. διαδρόμου) πλευρᾶς του, ἐνεθύμιζε κατὰ τοῦτο, τὴν ἀντίστοιχον ὕπαρξιν θυρώματος ἐπὶ τῆς, ὑπὸ μορφὴν βάθρου., Δ. πλευρᾶς τοῦ Ἐρεχθείου[1] εἰς τὸ ἐκεῖ ἐπίσης ἰσόγειον - κατώγειον.

Ὑπάρχει ὅμως ἀσάφεια ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς κυρίας εἰσόδου τοῦ οἰκήματος. Ἐν πρώτοις, αὐτὴ ἀποκλείεται νὰ ἦτο εἰς τὸ ἰσόγειον - κατώγειον, διότι : α) ἡ Δ. πλευρά του ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν· β) ἡ ἔναντι αὐτῆς 'Α. πλευρά του, οὖσα ἐπὶ τῆς κλιτύος, ἦτο τυφλή· γ) ἡ στενὴ Β. πλευρά του εὑρίσκετο ἐσωτερικῶς τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ πρὸ τῆς αὔλακος τοῦ ἱεροῦ ὕδατος καὶ ἐκλείετο ὁμοίως δι' ὀρθοστατῶν (οἱ ὁποῖοι παρεβιάσθησαν εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρὸς δημιουργίαν τῶν δύο μικρῶν θυρωμάτων ἐν εἴδει «ὀρσοθυρῶν», βλ. ἀνωτ.)· καὶ δ) ἡ ἑτέρα στενή, ἡ Ν., πλευρά του, ὅπως καὶ ἡ Δ., ἦτο τυφλὴ (ἐπὶ τῆς κλιτύος). Ἡ εἴσοδος ἑπομένως θὰ ἦτο ἐπὶ τοῦ ἀνωγείου καὶ ἐπὶ τῆς στενῆς ἀκραίας, τῆς Ν., πλευρᾶς του, διότι : α) ἡ 'Α. πλευρὰ τοῦ ἀνωγείου ἐκλείετο δι' ὀρθοστατῶν· καὶ ἡ Β. πλευρά του, ὡς καὶ ἡ Δ., ἦσαν ὑπερκείμεναι τοῦ ἐδάφους. Ἀλλὰ καὶ β) διότι : ἡ πλευρὰ αὐτή, ἡ Ν., ἦτο ἀντίστοιχος πρὸς τὴν πλευρὰν εἰσόδου τοῦ ἑτέρου, τοῦ Β., οἰκήματος· καὶ γ) παρουσιάζετο ἐκεῖ σαφὴς ἔνδειξις ὅτι ὑπῆρχε κάποιο μικρὸν προαύλιον. Ἡ ἔνδειξις αὐτὴ συνίστατο εἰς τὸ ἑξῆς : εἰς τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ οἰκήματος καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπ' αὐτῆς ὑπῆρχε γωνιακὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος, 1 μ. x 0,50 μ., πρὸς στήριξιν τῶν χωμάτων καὶ τὴν δημιουργίαν κάποιου πλατώματος πρὸ τῆς ὑπερκειμένης ὡς ἄνω Ν. πλευρᾶς τοῦ (ἀνωγείου) τοῦ οἰκήματος.

1. Περὶ τῆς διαρθρώσεως τοῦ Ἐρεχθείου βλ. STEVENS - PATON, *The Frechtheium* (1927). Ἐπίσης ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς χῶρος χθονίας λατρείας* (1948) καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις τοῦ Ἐρεχθείου *Α.Α.Α.* (1971), 77 κ.ἑ.

Ὡς πρὸς τὰ κινητὰ εὑρήματα τοῦ Ν. οἰκήματος, δέον νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα: α) Αὐτὰ ὡμοίαζον κατ' ἐξοχὴν πρὸς τὰ εὑρήματα τοῦ τελεστηρίου. Ἦσαν δὲ γενικῶς : λείψανα ὀστῶν ζώων, πήλινα εἰδώλια (καὶ ἓν μολύβδινον), σημαντικὸς ἀριθμὸς θραυσμάτων πηλίνων μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων (πινακίων σκύφων καὶ λεκανίδων), ἀπὸ τοῦ 4ου κυρίως αἰῶνος π.Χ. καὶ μετέπειτα, καθὼς καὶ χυτρῶν, θραύσματα πηλίνων λύχνων, θραύσματα χαλκίνων ἀγγείων, μυροδοχείων κ.ἄ.

Ἐξ ἄλλου, ὅπως καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, τὰ χώματα τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ ἦσαν ὁμοίως ἐλαιώδη καὶ μαῦρα, μὲ ἄφθονον τέφραν καί, πλὴν τῶν ὡς ἄνω εὑρημάτων, περιεῖχον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (τεμάχια ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθους) μὲ ἄφθονα κεραμεικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κυρίως ἐκ στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ τύπου ἀλλὰ καὶ λακωνικοῦ.

Τὸ Β. Οἴκημα (πίν. 86, VIβ)

Τοῦτο εὑρίσκετο ἐπὶ ἐπιπέδου (πίν. 86) ἐπιφανείας (βλ. ἀνωτ.), ἦτο δὲ ὁμοίου σχήματος (ὀρθογωνίου) μὲ τὸ Ν. οἴκημα καὶ τῶν αὐτῶν (11 μ. x 7.60 μ.) διαστάσεων μὲ αὐτό. Ἐν ἀντιθέσει ὅμως πρὸς τὸ Ν. οἴκημα, τοῦτο εἶχεν ὑποστῆ ἐκτεταμένην καταστροφήν. Λεπτομέρειαί του ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Ἐκ τοῦ Ἀ. τοίχου του δὲν ἐσώζετο εἰμὴ ἡ Β.Ἀ. γωνία καὶ αὐτὴ ἐν μέρει μόνον καὶ συγκεκριμένως τὸ Ἀ. τέρμα τμήματος τοῦ ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ Β. τοίχου. Ὁ τοιχοβάτης αὐτὸς φαίνεται ὅτι εἶχε τὸ αὐτὸ πλάτος μὲ τὸν τοιχοβάτην τοῦ Δ. τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος. Τοιχοβάτης ἐσώζετο ἐπίσης εἰς ὡρισμένα σημεῖα τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Β. οἰκήματος, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Β.Δ. γωνίας. Ἦτο δὲ ὁμοίας ἐπίσης κατασκευῆς μὲ τὸν τοιχοβάτην τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀσβεστοπλίνθων του ἐποίκιλλεν ἀντιστοίχως, κυμαινόμενον ἀπὸ 0.60 μ. ἕως 0.80 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος των ἦτο τὸ αὐτὸ μὲ ἐκεῖνο τῶν τοῦ τοιχοβάτου τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ Ν. οἰκήματος. Οὐδεὶς ὀρθοστάτης ὅμως ἐσώθη ἐκ τῶν τοίχων αὐτῶν τοῦ Β. οἰκήματος. Ἄλλωστε καὶ ὁ τοιχοβάτης, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐλέχθη, ἐσώθη κατὰ τὴν Δ. πλευράν, περιωρίζετο εἰς τὸ Β. μέρος της κυρίως. Τὸ ὑπόλοιπον μέρος της, μαζὶ μὲ τὸν παρακείμενον Β. διάδρομον ἀπετέλει μίαν λιθοβολήν, ἡ ὁποία ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ χῶρον (πρὸς Δ. αὐτοῦ) καὶ τὴν αὐλήν, ὡς καὶ εἰς αὐτόν τοῦ Β. διαδρόμου. Ἡ λιθοβολὴ αὐτὴ ἄλλωστε ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸ

ἀντίστοιχον χῶρον ἐσωτερικῶς τοῦ οἰκήματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὸ ὑπόλοιπόν του ἐφαίνετο νὰ εἶχεν ἀποψιλωθῆ παντὸς τοίχου καὶ ἄλλου ὑλικοῦ.

Ἡ εἴσοδος εἰς τὸ οἴκημα εὑρίσκετο ἐπὶ τῆς Β. πλευρᾶς του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνεύρεσιν τεμαχίου πηλίνης ἐπαετίου σίμης κατὰ τὸ Δ. ἄκρον τῆς πλευρᾶς αὐτῆς (βλ. κατωτ.).

Ἡ δρῦς (πίν. 136)

Πλησίον καὶ εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ Β. οἰκήματος ὑπῆρχε χοανοειδὴς λάκκος (2 μ. x 2 μ. περίπου), ὁ ὁποῖος, κατὰ τὰ λεγόμενα τῶν ἐργατῶν, ἠνοίχθη διὰ τὴν κατασκευὴν ἀσβεστοκαμίνου (βλ. ἀνωτ.). Ἴχνη ὅμως ἀσβέστου καὶ καμίνου δὲν εὑρέθησαν εἰς τὸν ὡς ἄνω ὑπ' αὐτῶν ὑποδεικνυόμενον λάκκον. Ἐντὸς τοῦ λάκκου δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχε κατακρημνισμένον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (θραύσματα ἀσβεστοπλίνθων καὶ λίθοι, ὡς καὶ χῶμα, διὰ τῶν ὁποίων εἶχε καταχωσθῆ τὸ χοανοειδὲς ἄνοιγμά του. Ἐπειδὴ ἀντίστοιχον φαινόμενον παρετηρήθη καὶ εἰς τὴν Δωδώνην[1] καὶ ὁ ἐκεῖ λάκκος, πρὸ τῆς εἰς αὐτὴν Ἱερᾶς Οἰκίας, ἐθεωρήθη ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἐκρίζωσιν τῆς ἐκεῖ ἄλλοτε Ἱερᾶς δρυός, ὑποθέτομεν ὅτι κάτι ἀνάλογον συνέβη καὶ εἰς τὸν ὡς ἄνω χῶρον, ὅπου ὑπῆρχεν ὁ ἐν λόγῳ λάκκος, εἰς τὰ Β.'Α. τοῦ Β. οἰκήματος καὶ περὶ τὰ 6 μ. περίπου Ν.'Α. τοῦ Ν. τέρματος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ πλευρὰ αὐτή ἴσως ἀπετέλει καὶ τὸν χῶρον εἰσόδου εἰς τὸ οἴκημα αὐτό. Ἡ ἐκρίζωσις δὲ τῆς δρυὸς ἦτο ἔργον τῶν Χριστιανῶν πιθανῶς (βλ. σελ.), εὑρίσκετο ὅμως, —ὅπως φαίνεται— εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς γενικωτέρας παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν περιελαμβάνετο τόσον ἡ ἐκρίζωσις τοῦ ἱεροῦ δένδρου (δρυὸς) τῶν Β. Εὐρωπαίων, τοῦ θεοῦ Thor (ἀντίστοιχον τοῦ Διός) τῶν Γερμανῶν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι τὸ ἀντικατέστησαν τότε δι' ἐλάτου (ἐνταχθέντος ἐφεξῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν παράδοσιν), ὅσον καὶ ἡ ἐκρίζωσις τῆς δρυὸς εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν κοιτίδα τοῦ Χριστιανισμοῦ.[2]

Ἡ ἐκρίζωσις αὐτὴ τῆς δρυός, πρὸ τοῦ Β. οἰκήματος, καὶ ἡ μετὰ ταύτης συνδεομένη ἄσκησις λατρείας εἰς τὸ οἴκημα αὐτό, ἴσως νὰ ἐξηγῆ καὶ τὴν εἰκόνα τῆς βιβλικῆς, οὕτως εἰπεῖν, καταστροφῆς τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ. Δυνατὸν ἐπίσης νὰ ἐξηγῆ καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ ὅλου χώρου παρ' αὐτήν,

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, Ἡ Ἱερὰ οἰκία τῆς Δωδώνης *Α.Ε*, 1959, 150.
2. Βλ. σελ. 275.

ὅλως ἀνωμάλου βράχου πλέον. Διὰ τοῦτο δὲν ἐπιτρέπεται μὲν νὰ ἐξαχθῆ ἄμεσον συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ περιεβάλλετο ὑπὸ περιβόλου, δηλαδὴ ὅτι εὑρίσκετο εἰς ἄβατον χῶρον. Ἐμμέσως ὅμως, κατόπιν συσχετισμοῦ μὲ τὴν Δωδωναίαν δρῦν, θὰ πρέπη νὰ θεωρηθῆ ὅτι ἀπὸ κάποιας ἐποχῆς καὶ ἑξῆς περιεβάλλετο καὶ αὐτὴ ὑπό περιβόλου.

Ἡ στήλη (πίν. 87γ)

Ἡ εὑρεθεῖσα, κατὰ τὸ Β. μέρος τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου (βλ. ἀνωτ.) τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἐσοχὴ ὀρθογωνίου σχήματος (0.79 μ. x 0.52 μ., βάθους 0.12 μ.), ἡ ὁποία διέσωζε καὶ μέρος[1] τῆς μολυβδίνης της ἐπενδύσεως (πίν. 14 ἄνω), ἐδέχετο, ὡς φαίνεται, κάποιο - λατρευτικὸν ἀντικείμενον. Ὅπως ἐδέχετο καὶ τὸ τριποβάκιον εἰς τὸ Β. μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τελεστηρίου, ἔχον τρία κοιλώματα μὲ μολυβδίνην ἐπένδυσιν: τὸν ἱερὸν τρίπουν. Τὸ ἐπὶ τῆς ἐσοχῆς λατρευτικὸν τοῦτο ἀντικείμενον ὑποθέτομεν ὅτι ἦτο ἀντιστοίχου σχήματος, ὀρθογωνίου δηλαδή, καὶ διαστάσεων βάσεως 0.79 μ. x 0.52 μ., πιθανῶς δὲ στήλην, χαμηλοῦ σχετικῶς ὕψους. Ἡ στήλη δὲ αὐτὴ ἦτο πιθανῶς ἀνεικονικὴ λατρευτικὴ μορφή. Ὁ τύπος αὐτὸς τοιαύτης μορφῆς ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν Ἀρκαδίαν[2] κυρίως, ὅπου ὁ Παυσανίας ἀναφέρει[3] τὰ ἀκόλουθα: *πεποίηται δὲ καὶ Διὸς τελείου βωμὸς καὶ ἄγαλμα τετράγωνον, περρισῶς γὰρ δή τι τῷ σχήμοτι φαίνονταί μοι χαίρειν οἱ Ἀρκάδες*. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν αὐτὴ κατ' ἐξοχὴν συνεδυάζετο μὲ τὸν Δία, ὅπως φαίνεται καὶ ἐξ ἐπιγραφῶν (Διὸς) ἐπ' αὐτῶν[4] ἀλλὰ καὶ ἐξ ἀπουλιανῶν ἀγγειογραφιῶν, ὅπου εἰκονίζεται τὸ ἐν Ὀλυμπίᾳ Ἱερὸν τοῦ Διός[5].

Ἕνεκα τῆς παρουσίας ἑπομένως τόσον τῆς δρυός, ὅσον καὶ τῆς στήλης παρὰ τὸ οἴκημα αὐτὸ (Β.), ἐνδέχεται τοῦτο νὰ ἦτο ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰδικῶς.

Χρονολόγησις

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν περιγραφέντων λειψάνων τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς οἱαδήποτε σαφὴς στρωματογραφικὴ ἔνδειξις. Τὰ χώματα τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ τοῦ Ν. διαδρόμου μετὰ

1. Αρ. 315.
2. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ Ἑρμαῖ, *Α.Ε.* 1911, 147 - 159.
3. VIII 48, 6.
4. Βλ. σημ. 2.
5. *A.Z.* 1853, πίν. 54,2 καὶ πίν. 54,1.

τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ὅπου ἡ ἐπίχωσις ἦτο μεταξὺ 0,50 καὶ 2 μ., περιελάμβανον μὲν κινητὰ εὑρήματα καὶ οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἀλλὰ τὰ εὑρήματα αὐτὰ ἦσαν φύρδην μίγδην ἀπὸ πλευρᾶς χρονολογήσεώς των. Πιθανῶς δέ, ὡρισμένον ὑλικὸν ἀπεμακρύνετο κατὰ τὸν ἑκάστοτε ἐπιχειρούμενον εὐπρεπισμὸν τῶν ὡς ἄνω χώρων, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἀνεμοχλεύετο καὶ τὰ κινητὰ εὑρήματα ἀνειμειγνύοντο μεταξύ των, οὕτως ὥστε ἔπαυε νὰ ὑπάρχῃ ἡ φυσικὴ διαδοχὴ τῶν μὲν ὑπὸ τῶν δέ. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ γενικὴ εἰκὼν τοῦ ἐν λόγῳ ὑλικοῦ τῆς ἐπιχώσεως ἦτο ὁμοία περίπου μὲ ἐκείνην τοῦ τελεστηρίου (χώματα ἐλαιώδη μὲ τέφραν, συχνὰ μαῦρα καὶ μὲ καμμένα τεμάχια ξύλων καὶ ὀστῶν ζώων, θραύσματα πηλίνων λύχνων, πλῆθος διαφόρων θραυσμένων πηλίνων ἀγγείων, τῶν μετὰ τὸ 400 π.Χ. κυρίως χρόνων, καὶ χυτρῶν, ὡς καὶ μέρη χαλκίνων ἀγγείων, πήλινα εἰδώλια κ.ἄ. ἀναθήματα).

Ὁπωσδήποτε ὅμως μερικὰ ἐκ τῶν εὑρημάτων αὐτῶν παρεῖχον ὡρισμένα στοιχεῖα διὰ τὴν ἄσκησιν τῆς λατρείας εἰς τὸν χῶρον καὶ τὴν ἐκεῖ οἰκοδομικὴν δραστηριότητα. Εἰς τὸ ὑπόλοιπον μέρος ὅμως ἔλλειπον καὶ τὰ κινητὰ εὑρήματα. Ὑπῆρχον, ἐν τούτοις ἀρχιτεκτονικὰ πήλινα μέλη.

Ἀντίστοιχα διαφωτιστικὰ τῆς χρονολογήσεως στοιχεῖα προέκυψαν ἐξ αὐτῶν, ἐξ ἄλλου, ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ τρόπου κατασκευῆς μερῶν τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος μὲ τὸν τρόπον κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελεστηρίου. Ἀναλυτικώτερον :

Εἰς τὸν χῶρον τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ κυρίως εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ν. μέρους του (Ν. οἴκημα, μὲ τὸν παρακείμενον (Ν.) διάδρομον καὶ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ ἐν συνεχείᾳ κεντρικοῦ οἰκήματος) εὑρέθησαν, ἐν πρώτοις, ἀρκετὰ πήλινα εἰδώλια (γυναικεῖα κυρίως), τὰ ὁποῖα ὑποδηλοῦν ὅτι ἡ λατρεία εἰς τὸν χῶρον ἀνήγετο εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν. Τὰ πλεῖστα ὅμως ἐξ αὐτῶν ἦσαν τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Εἰς τὸν χῶρον δὲ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος εὑρέθη ἐπίσης χαλκίνη ἐφηλὶς[1] (πίν. 89β) ὑστερ-αρχαϊκῶν χρόνων[2], ὑποδηλοῦσα τὴν ἐκεῖ ὕπαρξιν κτηρίου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου, πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ εὑρέθη μικρὸν τμῆμα πηλίνης κορινθιακῆς σίμης[3] (πίν. 88α) ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ καὶ ὑπολεύκου ἐπιχρίσματος καὶ μὲ διακόσμη-

1. Ἀρ. 572.
2. Βλ. DAVIDSON, *The Minor Objects* (Corinth XII), 72, ἀρ. 1022,
3. Ἀρ. 3.

σιν ἐξ ἀνθεμίων καὶ ἐκ καλύκων λωτοῦ ἐναλλάξ, δι' ἐρυθροῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ἀλλ' εὑρέθη καὶ ἕτερον τεμάχιον (πίν. 88α1) τῆς αὐτῆς σίμης, μὲ τὸν αὐτὸν πηλόν, ἐπίχρισμα καὶ διακόσμησιν, εἰς τὸ πρὸς τὸν βωμὸν (Ἀ.) ἄκρον τοῦ Ν. ἀναλληματικοῦ τοίχου [1], ἤτοι ἔναντι τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης χρονολογοῦνται εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. [2] Ἀντίστοιχα δείγματα χαρακτηρίζονται συνήθως ὡς «μεγαρικοῦ τύπου», λόγῳ ὁμοιότητός των μὲ τὰ δείγματα τοῦ θησαυροῦ τῶν Μεγαρέων εἰς τὴν Ἄλτιν [3].

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ τεμάχια σίμης εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθῇ καὶ μέγας, σχεδὸν ὁλόκληρος, πήλινος κορινθιακὸς ἀκροκέραμος στρωτὴρ [4] (πίν. 62, 88β, Frontis) ἐκ κιτρίνου πηλοῦ καὶ μὲ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα, ὁ ὁποῖος φέρει ἔμπροσθεν σειρὰν ὁμοκέντρων δίσκων, ἐκ καστανερύθρου λευκοῦ καὶ μαύρου χρώματος. Ὁ στρωτὴρ αὐτὸς καὶ μικρότερον μέρος ἑτέρου ὁμοίου, ἀγελαίου (πίν. 62), εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν ἐπίσης εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Εὑρεθέντες (βλ. ἀνωτ.) εἰς τὸν πρὸ τοῦ οἰκήματος χῶρον τῆς αὐλῆς, μαζὶ μὲ ἄλλο μέλος (πίν. 62) ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκεῖ ὡς ὑλικὸν πλακοστρώσεως εἰς μεταγενεστέρους χρόνους.

Μὲ τὰ πήλινα αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθῇ: καὶ τεμάχιον πηλίνης ἐπαετίου σίμης, εὑρεθὲν τὸ 1969 εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ὅπου εὑρέθη καὶ τὸ ἕτερον ὡς ἄνω τεμάχιον σίμης «μεγαρικοῦ τύπου». Τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ ἐπαετίου σίμης ἔγινε μὲν σκαρίφημα (πίν. 65γ) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀλλὰ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ μελέτη καὶ ἡ φωτογράφησίς του εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ἀρχαίας Ὀλυμπίας. Ἐκ τῆς διατομῆς του ὅμως φαίνεται νὰ εἶναι ὑστερο-ἀρχαϊκοῦ τύπου [5]. Ἡ ὕπαρξις ἀετώματος εἰς τὸ ὡς ἄνω οἴκημα, μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τεμαχίου ἀντιστοίχου σίμης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (βλ. κατωτ.).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ λείψανα ὑποδεικνύουν πάντως τὴν ὕπαρξιν οἰκοδομήματος σεβαστῶν διαστάσεων, ἱδρυθέντος εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν περὶ τὸ 500 π.Χ. (ἤτοι συγχρόνως περίπου μὲ τὸν ναόν, εἰς τὸν χῶρον τοῦ τεμένους). Τὸ οἰκοδόμημα αὐτὸ εἶναι τὸ τριπλοῦν ὡς ἄνω οἴκημα.

1. Ἀρ. 1.
2. HILL, *Decorated Architectural Terracottas* (Corinth IV), 1, 22 κ.ἑ.
3. *Αὐτόθι*.
4. Ἀρ. 886.
5. Βλ. SHOE, *Profiles of Greek Mouldings*, (1936), πίν. XVIII καὶ πβλ. MALLWITZ, ἔ.ἀ., 175, εἰκ. 137.

῾Η ὁμοιότης εἰς τὴν δόμησίν του μὲ αὐτὴν τοῦ ναοῦ συνηγορεῖ ἐπίσης εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτό. ῾Ομοίως, ἡ παρουσία τῶν κινητῶν ὡς ἄνω εὑρημάτων καὶ ἰδιαιτέρως τῆς χαλκίνης ἐφηλύδος. Εἰδικώτερον μὲ τὰ εὑρήματα αὐτά, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μή, εἶναι δυνατὸν νὰ συνδυασθοῦν τὰ ἀκόλουθα μέρη τοῦ οἰκοδομήματος, διατηρηθέντα καὶ μετὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἐπισκευήν του. Οἱ δύο διάδρομοι, ἤτοι ἡ πλακόστρωσις τοῦ δαπέδου τοῦ Ν. καὶ ἡ τῆς σωζομένης πρὸ τοῦ Β. αὐλῆς μετὰ μέρους τῆς μεταξύ των ὑπολοίπου αὐλῆς τοῦ κτηρίου (κεντρικοῦ οἰκήματος). ᾿Εξ ἄλλου, ὁ ἐγκάρσιος ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ Ν. οἰκήματος ὁ ὁποῖος καὶ ὑποδηλοῖ τὴν ὕπαρξιν ὁμοίου, ἐγκαρσίου, τοίχου, καὶ εἰς τὸ Β. οἴκημα κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κτηρίου.

᾿Αλλὰ ὑπὸ τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο εὑρέθησαν καὶ λείψανα παλαιότερά του (πίν. 79β VI, 87β,) : οἱ δύο τοῖχοι, στιβῆς πιθανῶς, ὁ εἷς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (πρὸς τὴν αὐλὴν) καὶ ὁ δεύτερος κατὰ μῆκος τοῦ ὁριζοντίου ἄξονος τοῦ Ν. οἰκήματος. Τὰ λείψανα αὐτὰ φαίνεται νὰ προέρχωνται ἐκ παλαιοτέρας θεμελιώσεως, κάποιου προγενεστέρου εἰς τὸν χῶρον κτηρίου, τὸ ὁποῖον ἴσως κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱδρύσεως τοῦ τελεστηρίου, ἤτοι κατὰ τὸν πρώιμον 6ον αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ ἐνωρίτερον. ᾿Ακροκέραμος (πίν. 87δ) δὲ ἡγεμὼν ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ μὲ ὅμοιον ἐπίχρισμα, εὑρεθεὶς εἰς τὸν πλησίον πρὸς τὴν ῾Ιερὰν ὁδὸν χῶρον, φέρων διακόσμησιν πλαστικὴν ἐξ ἀντινώτων σπειρῶν, ἑνουμένων κατὰ τὰ ἐξωτερικὰ ἄκρα των ἄνωθεν, προέρχεται ἐνδεχομένως ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ. ῞Ομοιος ἡγεμὼν ἀκροκέραμος ἔχει εὑρεθῆ καὶ εἰς τὴν πλησίον τοῦ ῾Ιεροῦ (πόλιν) Θέλπουσαν [1].

῞Οπως καὶ ὁ ναός, τὸ τριπλοῦν οἴκημα ὑπέστη ὁμοίως ἐκτεταμένην ἐπισκευὴν κατὰ τὸν ἀρχόμενον —καὶ ἐν ἐξελίξει ἴσως— 4ον αἰ. π.Χ., τὴν ὁποίαν μαρτυροῦν ὁμοιότητες εἰς τὴν δόμησιν τῶν κτηρίων καὶ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. ᾿Αναλυτικώτερον :

Τεμάχιον ἐπαετίου σίμης [2], εὑρεθὲν εἰς τὸν χῶρον Β.Δ. τοῦ κτηρίου (πίν. 88γ Frontis), ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ ὑπόλευκον ἐπίχρισμα (πρὸς τὸ γαλακτῶδες) καὶ μὲ διακόσμησιν ἐξ ἀνθεμίων ἐπὶ βλαστοσπειρῶν, πλαισιουμένων ἄνωθεν ὑπὸ μαιάνδρου, ὁμοιάζει μὲ τὰ μνημονευθέντα ἤδη τεμάχια σίμης τοῦ ναοῦ, ὡς πρὸς τὸν πηλόν, τὸ ἐπίχρισμα καὶ

1. *B.C.H.*, 110 (1986), 640, εἰκ. 7 κάτω.
2. ᾿Αρ. 795.

τὴν διακόσμησιν[1], καὶ ἐνθυμίζει τὴν διακόσμησιν τῆς ἐπαετίου σίμης τῆς Ν. στοᾶς τῆς Κορίνθου[2], ἡ ὁποία ὅμως εἶναι κάπως μεταγενεστέρα.: μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. κατὰ τὸν Broneer[3], ὄχι ὅμως κατ' ἄλλους ἐρευνητάς.

Ἡ εὕρεσις τοῦ τεμαχίου αὐτοῦ εἰς τὰ Β.Δ. τοῦ κτηρίου ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ Β. οἴκημα ἔφερεν ἀέτωμα κατὰ τὴν ἐκεῖ στενὴν πλευράν του —καὶ τὴν ἐκεῖ δικλινῆ στέγην του. Ἡ πλευρὰ αὐτή, βλέπουσα πρὸς Β., εἶχε πρὸ αὐτῆς τὴν Ἱερὰν δρῦν. Πιθανῶς δὲ αὐτὴ νὰ ἦτο καὶ ἡ πλευρὰ εἰσόδου τοῦ (Β.) οἰκήματος, εὑρισκομένη ἄλλωστε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ἔναντι τοῦ (Ν.) ἄκρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Μὲ τὴν σίμην, ἐξ ἄλλου, αὐτὴν συγχρονίζονται καὶ τεμάχια κυρίως κεράμων στρωτήρων ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ καὶ ἐπιχρίσματος.

Ἐκτεταμένην ὅμως ἐπισκευήν, σχεδὸν ἀνακατασκευήν, φαίνεται ὅτι ὑπέστη τὸ οἰκοδόμημα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν. Τότε ἡ εἴσοδος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος προσέλαβε παραστάδα μὲ μαρμάρινον[4] ἐπίκρανον (πίν. 94α) εὑρεθὲν εἰς τὸ Ν. ἥμισυ τοῦ οἰκήματος, φέρον ἀνάγλυφον διακόσμησιν. Τότε περίπου ἔγινε καὶ ἡ νέα ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τοῦ Ν. οἰκήματος εἰς τὸ κατώγειον (βλ. ἀνωτ.), ὅπου δι' ἄλλων ἐσωτερικῶν τοίχων κτισθέντων κατὰ τὸ (ἀρκετὰ ἀνώμαλον, ὅμως) ψευδο-ἰσοδομικὸν σύστημα[5] ὁ κατώγειος αὐτὸς χῶρος ἐχωρίσθη ἐσωτερικῶς, εἰς διάφορα μικρὰ δωμάτια (κρύπτας), ἐξωτερικῶς δὲ ἔμεινε σχεδὸν πανταχόθεν κλειστός. Ἐκ τῶν μικρῶν δὲ δωματίων τοῦ χώρου, τὰ μὲν πρὸς Ν. ἦσαν προσιτὰ ἄνωθεν, ἐνῷ τὰ δύο πρὸς Β. ἦσαν προσιτὰ ἐκ μικρῶν θυρωμάτων, τὰ ὁποῖα ἠνοίχθησαν ἐπὶ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ Β. τοίχου πρὸς τὸν Ν. διάδρομον. Τότε ἔγινε καὶ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὀπισθίου (Ἀ.) τοίχου καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπένδυσις ἀρκετῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ τὸ ὡς ἄνω σύστημα. Τότε πιθανῶς —ἢ καὶ ἐνωρίτερον ἴσως— ἐλαξεύθη, ἐπὶ τόπου, καὶ τὸ μικρὸν ἐγκάρσιον τμῆμα τῆς αὔλακος τοῦ Ν. διαδρόμου, πρὸς τὴν ἔξοδόν της (βλ. ἀνωτ.), πρὸς κάλυψιν κάποιας νέας ἀνάγκης τοῦ τυπικοῦ τοῦ Ἱεροῦ, ἤτοι πρὸς ἐξυπηρέτησιν κάποιας νέας διαδικασίας. Πρὸς τὸν

1. Βλ. σελ. 153, σημ. 1 - 3.
2. *The South Stoa*, ἔ.ἀ., 94 κ.ἑ.
3. *Αὐτόθι*.
4. Ἀρ. 828.
5. Ὅπως συνέβη περίπου καὶ εἰς τὸν ναὸν καὶ ἰδίως εἰς τὸ τελεστήριον. Ἐχρησιμοποιήθησαν δὲ πρὸς ἐσωτερικὴν ἐπένδυσιν τῶν τοίχων μόνον.

σκοπὸν αὐτόν, ἐνδεχομένως ἀπεκλείσθη τότε καὶ τὸ ('Α.) ἄκρον εἰσόδου τοῦ διαδρόμου, κατὰ τὸ χαμηλὸν τοὐλάχιστον μέρος του, διὰ μικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου καὶ ἀκόμη ἀργότερον τούτου φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη ἐπ' αὐτοῦ καὶ νεώτερος (ἀνώμαλος) τοῖχος (πίν. 84γ, δ).

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ ὑπέστη ἐπίσης ἀνακεράμωσιν τὸ οἰκοδόμημα. Τεμάχια πηλίνων στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 92, 93) καὶ δύο ἡγεμόνες (πίν. 93β) μὲ ἀνάγλυφον φυτικὴν διακόσμησιν (ἀκάνθου καὶ βλαστοσπειρῶν) ἐπὶ τοῦ μετώπου των εἶναι ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. Μετὰ τῶν κεράμων αὐτῶν συνεδυάζοντο καὶ ὅμοιοι καλυπτῆρες (θραύσματα) λακωνικοῦ τύπου καὶ ἐνδέχεται ἡ κεράμωσις τοῦ κτηρίου νὰ ἦτο μικτοῦ τύπου. 'Ομοίαν ἀνακεράμωσιν, ἐξ ἄλλου, ὑπέστη τὸ ὅλον κτήριον καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ὅπως μαρτυρεῖ μέγας ἀριθμὸς θραυσμάτων κεράμων καὶ τοῦτο πιθανῶς ὄχι μόνον μίαν φοράν.

'Η στέγη πάντως τοῦ ὅλου κτηρίου θὰ ἦτο ὁπωσδήποτε δικλινὴς κατὰ τὰ δύο πλάγια (ὀρθογώνια) οἰκήματα, Β καὶ Ν. Δικλινὴς θὰ ἦτο μᾶλλον καὶ κατὰ τὸ κεντρικὸν οἴκημα (μὲ τοὺς διαδρόμους), μολονότι τοῦτο εἶναι στενόμημες), ἴσως καὶ μονοκλινὴς[1] (πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς). Τὸ πρῶτον διὰ τὴν σχετικὴν ὁμοιομορφίαν τοῦ ὅλου κτηρίου. 'Ενδέχεται ὅμως ἡ στέγη ἐν τῷ συνόλῳ της νὰ μὴ ἦτο ἑνιαία. 'Αλλὰ νὰ ἔβαινε κλιμακηδόν, ἀκολουθοῦσα τὴν φυσικὴν φορὰν τοῦ χώρου. Ἤτοι : ἡ στέγη τοῦ Β. οἰκήματος νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ κεντρικοῦ καὶ τούτου ἡ στέγη νὰ ἦτο χαμηλοτέρα τῆς τοῦ διωρόφου ἀνωγειοκατωγείου Ν. οἰκήματος.

Η ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΤΟ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΝ

Εἰς σύνδεδρον χῶρον ἐξ ἰτεῶν καὶ δρυῶν καὶ ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος κλιτύος τῆς Νεραϊδόρραχης ὑπῆρχεν ἡ 'Ιερὰ πηγή (βλ. καὶ ἀνωτ.).Σήμερον ἡ πηγὴ αὐτὴ ἔχει στομωθῆ καὶ μόνον μέρος τῶν ὑδάτων της ἀναβλύζει ὀλίγα μέτρα εἰς τὰ Ν.'Α. αὐτῆς. 'Αναλυτικώτερον τὰ τῆς ἐν λόγῳ πηγῆς ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τῆς πηγῆς αὐτῆς ἐδέσποζε πελώριος βράχος, πλατὺς καὶ κατακόρυφος (πίν. 98α) ἀλλὰ καὶ λεῖος κατὰ τὴν πρὸς τὴν πηγὴν ἐξωτερικήν ἐπι-

1. Μονοκλινῆ ἐπίσης στέγην δέχεται ὁ 'Ορλάνδος —βλ. σελ. 175 σημ. 2— ὅτι εἶχε καὶ τὸ στενόμηκες στωικὸν κτήριον (μέγαρον) τῆς Λυκοσούρας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείῃ καὶ τὴν δικλινῆ στέγην δι' αὐτό.

φάνειαν. Εἰς δὲ τοὺς πρόποδας, οὕτως εἰπεῖν, αὐτοῦ ἀνέβλυζε τὸ ἱερὸν ὕδωρ, χυνόμενον εἰς κάποιο ἁπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα. Ἀνάλογον κτίσμα παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας (βλ. ἀνωτ.) ἐλέγετο «βήλημα»[1].

Ἡ πηγὴ φαίνεται νὰ κατεπλακώθη διὰ τοῦ καταστραφέντος οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τοῦ κτίσματος τούτου. Κατὰ πᾶσαν δὲ πιθανότητα τοῦτο ἔγινεν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν (βλ. κατωτ.) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ στομωθῇ. Ἡ ἐν λόγῳ καταστροφὴ φαίνεται, νὰ εἶναι ἄλλωστε ἀντίστοιχος πρὸς τὴν καταστροφὴν ἄλλων χώρων τοῦ Ἱεροῦ, οἱ ὁποῖοι διέθετον ὁμοίως κάποιον πυρῆνα μαντικόν.

Μετὰ τὴν στόμωσιν αὐτὴν πάντως τῆς κυρίας ἀρτηρίας τῆς πηγῆς, κάποιος μικρότερος κλάδος της, κείμενος εἰς τὰ Ν.Ἀ. αὐτῆς καὶ ἐλαφρῶς ὑψηλότερόν της, ἀνεφάνη. Αὐτὸς δὲ καὶ ἀναβλύζει μέχρι σήμερον. Τὰ ὕδατα τοῦ κλάδου αὐτοῦ ἦσαν ὑπόγεια ἕως τότε πιθανῶς ἀλλὰ συνήντων τελικῶς τὰ ὕδατα τῆς κυρίας πηγῆς ὑπογείως ὀλίγον κάτωθεν αὐτῆς καὶ συνέχιζον μαζὶ εἰς ἑνιαῖον ὑπόγειον ἀγωγόν. Ἄλλα δὲ ὑπόγεια ὕδατα, ἐν συνεχείᾳ, φαίνεται ὅτι συνεκεντροῦντο, διὰ διαφόρων ἀρτηριῶν, εἰς τὸ σπήλαιον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ (εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος), εἰς τρόπον ὥστε ἐξ αὐτοῦ νὰ καταλήγουν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν πηγῶν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ, ἐπὶ τῶν ὑπωρειῶν τῆς Νεραϊδόρραχης, πρὸς τὴν Κοντοβάζαιναν.

Τὰ ὕδατα ὅμως τόσον τῆς ὑπὸ τὸν βράχον ἀρχαίας πηγῆς, ὅσον καὶ τοῦ ὡς ἄνω ἄλλου ὑπογείου κλάδου της, μετὰ ροὴν 300 μ. περίπου, ἐντὸς ὑπογείου κλειστοῦ ἀγωγοῦ, κατέληγον εἰς τὸ τριπλοῦν οἴκημα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Περὶ τῆς διαδρομῆς αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα :

Ἡ ἐπισημανθεῖσα καταστροφὴ τοῦ κρηνικοῦ κτίσματος (λιθοβολὴ) ἔμπροσθεν τῆς πηγῆς συνεπέφερε τὴν καταστροφὴν καὶ τοῦ ἐκ τοῦ χώρου της ἐκκινοῦντος ὑπογείου ἀγωγοῦ. Ἡ καταστροφὴ τούτου ἐξετείνετο εἰς ἀπόστασιν 5 μ. πρὸς Δ. αὐτῆς, ὅπου καὶ ἐπεσημάνθη τὸ πρὸς τὴν πηγὴν σωθὲν ἄκρον του (πίν. 99).

Τὸ πρὸ τῆς πηγῆς δὲ καταστραφὲν κτίσμα ἦτο ἁπλοῦν καὶ σχετικῶς μικρόν, ἔχον πιθανῶς τὴν μορφὴν μικρᾶς δεξαμενῆς, ἀγνώστου ὅμως σχήματος. Τὴν ὕπαρξιν τούτου πάντως ἐμαρτύρουν ἀσβεστόπλινθοι, κατὰ τὸ πλεῖστον τεμαχισμένοι (τῆς λιθοβολῆς) εὑρεθέντες ἀκριβῶς εἰς τὸν χῶρον

1. Βλ. σελ. 129, σημ. 1.

αὐτὸν τοῦ στομίου της. Ἡ ἀπομάκρυνσίς των ὅμως καὶ ὁ ἐν γένει καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἦτο δαπανηρὸς καὶ διὰ τοῦτο ἀφέθη διὰ μελλοντικὴν ἔρευναν.

Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 5 μ. πρὸς Δ. τῆς πηγῆς καὶ περὶ τὸ 1.80 μ. χαμηλότερόν της ἐπεσημάνθη, ὅπως ἐλέχθη, τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον τοῦ ἀγωγοῦ (τὸ ὁποῖον ἄλλοτε ἔφθανε μέχρις αὐτῆς). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς εἶχε γενικὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. καὶ πρὸς τὸ τριπλοῦν οἴκημα καὶ ἦτο εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν πήλινος Προτοῦ νὰ λάβῃ ὅμως τὴν ἐν λόγῳ κατεύθυνσιν ἠνοῦτο μὲ δευτερεύοντα (βλ. κατωτ.). ὅμοιον ἀγωγὸν (πίν. 99). Οἱ δύο δὲ αὐτοὶ (πήλινοι) ἀγωγοὶ ἠνοῦντο διὰ πηλίνου φρεατίου ὕψους 0.90 μ., ἔχοντος κοῖλον τὸν πυθμένα διὰ τὴν συγκέντρωσιν τυχὸν ἰζημάτων. Ὁ δευτερεύων δὲ αὐτὸς ἀγωγὸς ἤρχετο ἀπὸ τὰ Ν.Α., ἤτοι ἀπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν δευτερεύουσαν, ὑπερκειμένην (ὑπόγειον ἀρχικῶς πιθανῶς) ἀρτηρίαν, ἡ ὁποία συνεχίζει νὰ ἀναβλύζῃ σήμερον (μὲ λιγοστὰ ὅμως ὕδατα) ἐντὸς διχοτομημένου κορμοῦ, ἔχοντος μορφὴν ξυλίνης αὔλακος (πίν. 98β).

Οἱ δύο αὐτοὶ ἀγωγοὶ ἠνοῦντο οὕτως ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω φρεατίου (εἰς ἀπόστασιν περίπου 5 μ. πρὸς Δ, ὅπως ἐλέχθη, τῆς ἀρχαίας πηγῆς) εἰς ἑνιαῖον ἐφεξῆς ὑπόγειον ἀγωγόν, ἔχοντα κτεύθυνσιν πρὸς τὰ Β.Δ. Ὁ ἀγωγὸς δὲ αὐτὸς φαίνεται ὅτι ἀπετέλει ἓν οὐσιῶδες μέρος τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Καὶ ἡ μὲν ὕπαρξις τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ διεπιστώθη ἀρχικῶς τὸ 1969, ὁπότε καὶ διηρευνήθη εἰς διάφορα σημεῖα του. Ἀλλὰ ἡ ἔρευνα τοῦ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρου του, ὡς καὶ τῆς ὅλης διαδρομῆς του πρὸς τὸ τριπλοῦν οἴκημα, καὶ ἡ διαπίστωσις τοῦ ἑτέρου, πρὸς τὴν πηγήν, ἄκρου του, ἔγιναν τὸ 1980, ὁπότε διεπιστώθη καὶ ἡ ὕπαρξις τῆς δευτερεούσης ὑπογείου πηγῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, καθὼς καὶ ἡ ποικιλία τῆς κατασκευῆς ἐν γένει τοῦ ἀγωγοῦ (πίν. 100, 102α, VII), ἡ ὁποία καὶ εἶχεν ὡς ἑξῆς :

Ὁ ἁπλούστερος τρόπος —ὁ ὁποῖος καὶ διεπιστώθη κατὰ τὸ πρὸς τὴν πηγὴν ἄκρον του ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα του, κυρίως ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε σημαντικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους— εἶχεν ὡς ἑξῆς : Ἁπλοῖ πήλινοι ἡμι-σωληνοειδεῖς κέραμοι, μιμήσεις ἴσως διχοτομημένων κορμῶν δένδρων, ἐτοποθετοῦντο εἰς μίαν σειράν, συνεχόμενοι μεταξύ των καὶ φέροντες ὑδατοστεγὲς κονίαμα, εἰς τοὺς ἁρμοὺς κυρίως, ἀλλὰ συχνὰ καὶ εἰς ὁλόκληρον τὴν ἐσωτερικήν των (κοίλην) ἐπιφάνειαν. Τὸ κονίαμα τοῦτο εἶχε μορφὴν ξηροῦ πολτώδους ἐπιχρίσματος. Εἰς ὡρισμένα μέρη ἡ ποικιλία ὅμως αὐτὴ

διεπιστώθη ὅτι συνεδυάζετο μὲ ἀντίστοιχον κάλυμμα, ἀποτελούμενον δηλαδὴ ἐξ ὁμοίου σχήματος πηλίνων κεράμων, ἀνεστραμμένων ὅμως (βλ. πίν. VII).

Αἱ διαστάσεις τῶν κυριωτέρων ὡς ἄνω κεράμων, διὰ τῶν ὁποίων καὶ ἔρρεε τὸ Ἱερὸν ὕδωρ, ἦσαν ὡς ἑξῆς : βάθος 0.15 μ. ἕως 0.25 μ., διάμετρος 0.34 μ. καὶ πάχος ἕως 0.03 μ. Αἱ διαστάσεις δὲ τῶν ἐπ' αὐτῶν κεράμων (καλυμμάτων) ἦσαν αἱ αὐταὶ ἀλλὰ τὸ πάχος των ἦτο κατά τι μεγαλύτερον, ἕως 0.04 μ., πιθανῶς διὰ μεγάλην ἀντοχὴν κατὰ τὴν συγκράτησιν τῶν (ἐπ' αὐτῶν) χωμάτων.

Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὸ πρῶτον μέρος τῆς διαδρομῆς τοῦ ἀγωγοῦ, μετὰ τὴν πηγήν δηλαδή, καὶ πιθανῶς ἕως τὴν κοίτην ἑνὸς μικροῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος κατέρχεται ἐπὶ τῆς Νεραϊδόρραχης ἐξ Ἀ. πρὸς Δ., πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος καὶ τήν, κάτωθεν τοῦ βωμοῦ, χαράδραν. Εἰς τὴν κοίτην τὰ ἴχνη τοῦ ἀγωγοῦ ἔχουν ἐξαφανισθῆ ὅμως καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν πῶς ἐγίνετο ἡ διέλευσις ἐκεῖθεν τοῦ ἀγωγοῦ πρὸς τὴν ἄλλην, τὴν Β. πλευρὰν τοῦ χειμάρρου. Ἴσως ἐπιφανειακῶς, ὥστε νὰ διακόπτεται ἡ ροὴ κατὰ βούλησιν.

Παραπλήσιος τρόπος κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο ὁ ἑξῆς: Πήλινος ἀγωγός, ὅπως καὶ προηγουμένως, ἔχων ἐξωτερικῶς τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου ἄνω ἄκρου του σειρὰν μικρῶν λιθιπλίνθων καὶ λίθων, ποικίλου μεγέθους, ὁριζοντίως τοποθετημένων. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι ὁ τρόπος καλύψεώς του, διότι τὸ κάλυμμα εἶχε καταστραφῆ.

Ἕτερος τρόπος κατασκευῆς —παρατηρούμενος μετὰ τὸν ὡς ἄνω χείμαρρον κυρίως— εἶχεν ὡς ἑξῆς : Ἀντὶ τῶν πηλίνων ὡς ἄνω κεράμων, ὑπῆρχεν : α) σειρὰ ἀσβεστοπλίνθων ὁριζοντίως τοποθετημένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ β) ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῆς ἀνὰ μία πλευρικὴ σειρὰ μικρῶν ὀρθογωνίων ἀσβεστοπλίνθων, κατακορύφως τοποθετημένων. Ἀλλ' ἡ σειρά ἐπὶ τῆς χαμηλοτέρας (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευρᾶς ἦτο καὶ χαμηλοτέρα κατὰ 0.04 μ. ἕως 0.06 μ. τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε νὰ ἀκολουθῆται ἡ φυσικὴ κλίσις τοῦ ἐδάφους. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων καὶ παραλλήλων πλευρῶν τοῦ ἀγωγοῦ ἦτο 0.35 μ. καὶ τὸ ὕψος τῆς ὑψηλοτέρας ἐκ τῶν δύο κατακορύφων πλευρῶν ἦτο 0.22 μ. ἕως 0.30 μ. Ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὅμως τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ —ὁ ὁποῖος οὕτως εἶχε σχῆμα ἀνεστραμμένου Π, μὲ βραχύτερον τὸ ἓν σκέλος— ἐσώζετο εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ἐπένδυσις ἐκ σειρᾶς πηλίνων ἡμισωληνοειδῶν κεράμων, πλάτους 0.31 μ., βάθους 0.18 μ. εἰς τὴν χαμηλοτέραν ἐπὶ τῆς κλιτύος πλευρὰν

καὶ 0.22 μ. ἕως 0.25 μ. εἰς τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν. Ἐξ ἄλλου, εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ὑπῆρχε καὶ κάλυμμα τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ἀποτελούμενον ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων ἐνίοτε ὑπῆρχε καὶ ἐπένδυσις ἐκ κεράμων, ἡμισωληνοειδῶν.

Ἄλλος τρόπος κατασκευῆς —παρατηρούμενος ἐπίσης μετὰ τὸν ὡς ἄνω χείμαρρον— ἦτο ὁ ἑξῆς : Ἀντὶ τῶν ὡς ἄνω κατακορύφως τοποθετημένων δύο παραλλήλων πλευρικῶν σειρῶν ἐκ μικρῶν ἀσβεστοπλίνθων, ὑπῆρχον ἀντίστοιχοι μὲν σειραὶ ἀλλ' ἐκ μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων : πλάτους ἕως 0.32 μ. καὶ ὕψους ἐπίσης 0.22 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν (ἐπὶ τῆς κλιτύος) πλευράν, μειουμένην κατὰ 0.09 μ. κατὰ τὴν ἄλλην πλευράν, μήκους δὲ κυμαινομένου ἀπὸ 0.10 μ. ἕως 0.40 μ. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων κατακορύφων πλευρῶν ὑπῆρχεν ὁμοίως ὁριζοντία σειρὰ ὁμοίων πλακῶν, ὀρθογωνίων, χρησιμεύουσα ὡς κοίτη τοῦ ἀγωγοῦ, φέρουσα ὑδατοστεγὲς παχὺ ἐπίχρισμα (ἀπὸ ξηρόν, πολτῶδες ὑλικόν), ἔχον τοποθετηθῆ, εἰς τρόπον ὥστε νὰ δημιουργῆται αὖλαξ πλάτους 0.22 μ. περίπου, ὕψους 0.18 μ. κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν πλευράν, μεῖον 0.09 κατὰ τὴν χαμηλοτέραν. Εἰς ἀρκετὰ σημεῖα ἐπίσης τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς ἐσώζετο καὶ λίθινον κάλυμμα τοῦ ἀγωγοῦ. Ἦτο δὲ τοῦτο ἐπίσης διπλοῦν: ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν. Καὶ τὸ μὲν ἐξωτερικὸν ἀπετελεῖτο ἐκ συνεχομένων ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, κοιλοκύρτου δὲ σχήματος, ἤτοι κοίλων ἐσωτερικῶς καὶ κυρτῶν ἐξωτερικῶς. Τὸ δὲ ἐσωτερικόν, ἐπὶ τῆς κοίλης ἐπιφανείας τῶν πλακῶν αὐτῶν, ἀπετελεῖτο ἐξ ἐπιχρίσματος, τοῦ αὐτοῦ σχήματος.

Οἱ διάφοροι ὅμως αὐτοὶ τρόποι κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθοῦν, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως κινητῶν εὑρημάτων. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθῇ ποῖος ἐξ αὐτῶν ἦτο ὁ ἀρχαιότερος. Τὰ πήλινα τεμάχια ὅμως πρέπει νὰ ἦσαν μᾶλλον μεταγενεστέρας ἐποχῆς. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι, τόσον κατὰ τὴν ἀρχήν του, ὅσον καὶ πρὸς τὸ τέρμα του, ὁ ἀγωγὸς εὑρίσκετο ἐπὶ μεγάλης κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχήν του, μετά τινα ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς πηγῆς ὅπου εἶχεν ὑποστῆ καταστροφήν, ἐσώθη ἡ ἐκ πηλίνων κεράμων συνέχειά του (βλ. ἀνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ τέρμα του, ὅπου ἐπίσης εἶχεν ὑποστῆ ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς βιαίαν καταστροφήν. Ἐκ τῶν σωθέντων δὲ εἰς τὸ μέρος αὐτὸ λειψάνων, ἐπιτρέπεται ἡ συναγωγὴ καὶ τῶν ἀκολούθων συμπερασμάτων.

Τὸ κατεστραμμένον ἄκρον πρὸς τὸ τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν περίπου 6 μ. εἰς τὰ Ν.'Α. τῆς Ν.'Α. γωνίας τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.

Ἀλλὰ ἦτο ἀρκετὰ ὑψηλότερον τοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ κλιτὺς εἰς τὸ μέρος αὐτό, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγωγοῦ, εἶναι ἀπότομος σχετικῶς (2 μ. ἕως 2.50 μ., μεταξὺ τῆς ὡς ἄνω γωνίας τοῦ οἰκήματος καὶ τοῦ ἐν λόγῳ τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ). Ἡ ὑψομετρικὴ αὐτὴ διαφορὰ ὑποδηλοῖ ὅτι, μεταξὺ τοῦ ὡς ἄνω τέρματος τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς σωζομένης Ν.'Α. γωνίας τοῦ ὡς ἄνω οἰκοδομήματος, ἡ ροὴ τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀπήτει τὴν παρεμβολὴν ἄλλης κατασκευῆς. Τὴν παρουσίαν δὲ αὐτῆς ὑποδηλοῖ μέγας ἀριθμός, ἀκεραίων καὶ μή, κρημνισμένων μεγάλων ἀσβεστοπλίνθων (μήκους μεταξὺ 0.40 μ. καὶ 1.20 μ., ὕψους 0.30 μ. ἕως 1.10 μ. καὶ πάχους 0.15 μ. ἕως 0.30 μ.) πλησίον τοῦ κατεστραμμένου (πίν. 102β) ἄκρου τοῦ ἀγωγοῦ. Λόγῳ τῆς θέσεώς του, πλέον τῶν 2 μ. ὑπεράνω, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κρημνισμένον οἰκοδομικὸν τοῦτο ὑλικὸν (πίν. 101β) δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προήρχετο ἐξ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ διὰ τοὺς ὡς ἄνω λόγους, ὑποθέτομεν ὅτι τὸ ὑλικὸν αὐτὸ ἀνῆκε μᾶλλον εἰς κάποιαν ἁπλῆν, κλειστὴν ἴσως, μικρὰν δεξαμενήν, ὅπου, χυνόμενον (τὸ Ἱερὸν ὕδωρ), ὑφίστατο ἀφαίρεσιν τῶν διαφόρων ἰζημάτων του —τὰ ὁποῖα ἐκάθηντο ἐπὶ τοῦ πυθμένος τῆς δεξαμενῆς— καὶ ἐν συνεχείᾳ ἔρρεε πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῶν αὐλάκων τῶν δύο διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Πῶς ὅμως ἀκριβῶς διωχετεύετο ἐκεῖ παραμένει ἄγνωστον, ἀφοῦ τίποτε δὲν ἔχει σωθῆ ἐκεῖ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος συνεδέετο μετ' αὐτῶν. Ἀλλ', ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἐπίπεδον τῶν αὐλάκων αὐτῶν (ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν διαδρόμων) ἦτο ἀκόμη ἀρκετὰ χαμηλότερον (βλ. ἀνωτ.), ἡ ὕπαρξις κάποιου πηλίνου φρεατίου ἦτο ὁπωσδήποτε ἀναγκαία, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Τὴν ὕπαρξιν δὲ αὐτήν, ἑνὸς φρεατίου, ὑποδηλοῖ : α) Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὀπίσθιος Ἀ. τοῖχος (πρὸς τὴν κλιτὺν) τοῦ Ν. οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) δὲν ἦτο ἀναλημματικὸς (ὅπως ὁ Δ. ὀπίσθιος τοῖχος, τοῦ τελεστηρίου). Ἀλλὰ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς κλιτύος ὑπῆρχε χάνδαξ, πλάτους, 1.50 μ. περίπου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπίχωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ εὑρέθη κατεστραμμένον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν (ἀσβεστόπλινθοι κυρίως καὶ κέραμοι), προερχόμενον ἐκ τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου τοῦ οἰκήματος, καθὼς καὶ διάφορα ἄλλα, κινητά, εὑρήματα. Ἡ παρουσία ὅλων αὐτῶν ἐμαρτύρει τὴν ἐπὶ τούτῳ κατασκαφὴν καὶ καταστροφὴν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) τοῦ χώρου τούτου καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν φυσικὴν ἐκεῖ πτῶσιν μέρους τοῦ ἐρειπωθέντος ἄνω ὀρόφου τοῦ οἰκήματος. β) Τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τοῦ χώρου αὐτοῦ περιελαμβάνοντο καὶ χονδρὰ πήλινα τεμάχια, κατακερματισμένα ὅμως, μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν κεράμωσιν

τοῦ οἰκήματος ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς πίθον ἢ πίθους, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως ἐφαίνετο. γ) Περιελαμβάνοτο ἐπίσης καὶ ὅμοια τεμάχια, ἐκ τοῦ χείλους, ὁμοίως ἐκ πρώτης ὄψεως, μεγάλου πίθου. Τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια, κατόπιν ὅλων αὐτῶν, θεωροῦμεν ὅτι ἀνῆκον πιθανώτατα μᾶλλον εἰς πήλινον φρεάτιον, διὰ τοῦ ὁποίου ἐγίνετο ἡ κάθοδος τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος εἰς κάποιο μέρος ὄπισθεν τοῦ Ἀ. (ὀπισθίου) τοίχου τοῦ Ν. οἰκήματος· καὶ ἐκεῖθεν διὰ πηλίνου πιθανῶς ἀγωγοῦ, τοῦτο κατηυθύνετο πλέον εἰς τὴν αὔλακα τοῦ Ν. διαδρόμου, ἀφ' ἑνὸς καὶ —ἐν συνεχείᾳ— εἰς τὴν αὔλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἀφ' ἑτέρου. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, τόσον εἰς τὸν ὄπισθεν ὡς ἄνω χῶρον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὅσον καὶ εἰς τὸν ὄπισθεν τοῦ Ν. διαδρόμου (ὅπου ἡ μία αὖλαξ), ἦτο ὑπόγειος καὶ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ χωμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχον ἀποκαταστήσει τὴν φυσικὴν μορφὴν τῆς κλιτύος. Τοῦτο δὲν συνέβαινεν ὅμως καὶ εἰς τὸν ἀγωγὸν πρὸς τὸν Β. διάδρομον, διότι ὁ χῶρος, ὄπισθεν τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, ἦτο ἐλεύθερος, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ Ἀ. ὀπισθίου τοίχου[1]. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς—ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Ἀ. καὶ ὀπίσθιον τοῖχον τοῦ παραπλεύρως του Ν. οἰκήματος— ἦτο ἔξωθεν ὁρατός. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὑποθέτομεν ὅτι ὁ ἀγωγός, ὁ ὁποῖος συνεχίζετο, κατὰ μῆκος τῆς Ἀ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος, διὰ νὰ τροφοδοτήσῃ τὴν αὔλακα τοῦ Β. διαδρόμου, ἦτο μὲν κλειστὸς διὰ τὴν προστασίαν τοῦ Ἱεροῦ ὕδατος ἀλλὰ (ὅπως καὶ εἰς τὸ πλεῖστον τοῦ ἐκ τῆς πηγῆς πρὸς τὸ οἴκημα ἀγωγοῦ) εὑρίσκετο ὀλίγον μόνον ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους.

Τὸ ὡς ἄνω δέ, ὄπισθεν τοῦ Ν. οἰκήματος, φρεάτιον ἔφερε πιθανῶς καὶ στόμιον, ὅπως ὑποδεικνύουν τὰ μνημονευθέντα εἰς τὸν χῶρον πρὸς Ἀ. τοῦ Ν. οἰκήματος πήλινα ὡς ἄνω θραύσματα, ἐκληφθέντα ὡς ἀνήκοντα εἰς μεγάλων διαστάσεων πίθον, ἔχοντα πλατὺ στόμιον. Ἡ εἰς αὐτὸ ἑπομένως διοχέτευσις τοῦ ὕδατος ἐγίνετο εἰς χαμηλότερον τοῦ στομίου τούτου τμῆμα του. Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, μικρῶν τεμαχίων λιθίνων κιονίσκων εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον, ἡ βάσις ἑνὸς τῶν ὁποίων εἶχε κατολισθήσει εἰς τὸ κατώγειον (πίν 81β), ἐμαρτύρει πιθανῶς ὅτι ἐχρησίμευον διὰ τὴν δι' αὐτῶν στήριξιν κάποιου στεγάστρου, πρὸς προστασίαν τοῦ ἐν λόγῳ στομίου —καὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ ῥέοντος Ἱεροῦ ὕδατος, ὅπως ἐγίνετο

1. Βλ. σελ. 160.

καὶ ἀλλοῦ[1]. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι εἰς ποῖον μέρος τοῦ ἐν λόγῳ χώρου εὑρίσκετο τὸ ὡς ἄνω φρεάτιον.

Ὁπωσδήποτε τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς κατέληγε τελικῶς διὰ τῶν αὐλάκων τῶν δύο διαδρόμων πρὸς Δ. μὲν αὐτῶν ἀλλὰ εἰς κατώτερον ἐπίπεδον, ὅπου θὰ εὑρίσκετο μεγάλη σχετικῶς δεξαμενή, ἔχουσα μῆκος ἀντίστοιχον πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταξὺ τῶν δύο αὐλάκων τῶν διαδρόμων αὐτῶν, τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἔνδειξιν περὶ αὐτοῦ παρέχει: α) τὸ σχῆμα τοῦ κτηρίου, μὲ τὴν ἐν ἐσοχῇ τοποθέτησιν τῶν μερῶν αὐτῶν, ἤτοι μὲ τὴν μὴ εὐθυγράμμισιν τῆς προσόψεώς των, μὲ τὴν πρὸς ἔνθεν καὶ ἔνθεν οἰκοδομικὴν γραμμὴν τῶν δύο (Β. καὶ Ν.) οἰκημάτων (πτερύγων) τοῦ οἰκοδομήματος. β) Τὸ ἄφθονον οἰκοδομικὸν ὑλικόν, τὸ ὁποῖον εἶχε κατολισθήσει κάτωθεν τοῦ κτηρίου εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, ἀποτελούμενον κυρίως ἐκ μεγάλων λιθοπλίνθων.

Ἡ δεξαμενὴ αὐτὴ —καταστραφεῖα ὁλοσχερῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν—[2], ἦτο πιθανῶς ὁ χῶρος ὁμαδικῶν λουτρῶν κατὰ τὴν ἑορτήν[3] τῆς θεᾶς.

1. ΠΑΥΣ. Χ 36,10.
2. Βλ. σελ. 249.
3. Βλ. σελ. 186 κ.ἑ.

ΜΕΡΟΣ Δ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΩΣ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΩΣ ΜΑΝΤΕΙΟΥ

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἐκ τῶν διασωθέντων λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ, ἀκινήτων καὶ κινητῶν, φαίνεται ὅτι ἡ λειτουργία του ἦτο πολυσχιδής, καὶ ὡς Ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ ὡς Μαντείου, καλύπτουσα εὐρύτατον φάσμα ἐκδηλώσεων, κυμαινομένων ἀπὸ μιᾶς ἁπλῆς ἐπισκέψεως, μὲ κάποιαν εὐτελῆ ἢ πλουσίαν δωρεάν, μέχρι τῆς ἀναζητήσεως μιᾶς ἁπλῆς «διοσημείας» ἢ καὶ μιᾶς «ἀτέχνου» ἀκόμη μαντείας, μὲ ἀντίστοιχον προσφοράν, καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἱεροῦ, κυρίως κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον.

Ἡ παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν ἰδιαιτέρως ἀπετέλεσεν, ὡς φαίνεται, ἕνα τῶν σημαντικωτέρων παραγόντων τῆς ἀνθήσεώς του, ἤδη δὲ ἀπὸ πρωιμωτάτης ἐποχῆς.

Τοῦτο συνέβη ἀρχικῶς διὰ τῆς «οἰωνιστικῆς» (ἢ «ἐντέχνου» μαντείας) πιθανῶς μόνον καὶ ἀργότερον διὰ τῆς «διδύμου», ἤτοι καὶ δι' αὐτῆς καὶ διὰ τῆς «ἀτέχνου» μαντείας, ὅπως ἀφήνεται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου[1] νὰ νοηθῇ ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν (*ὤπασε θησαυρὸν δίδυμον / μαντοσύνας...*)· καί, ὅπως, ὡς γνωστόν, ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Ἠσκεῖτο δὲ ἡ τοιαύτη παροχὴ μαντείας εἰς τὸ Ἱερὸν μέχρι τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὁπότε ἔθεσαν τέρμα εἰς αὐτὴν οἱ Χριστιανοί, καταστρέψαντες κυρίως τοὺς χώρους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν λατρευτικοὺς καὶ μαντικούς, οὕτως εἰπεῖν, πυρῆνας. Τότε διεκόπη καὶ κάθε ἄλλη λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ.

Τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο κλειστὸν εἰς τὸ κοινὸν κατὰ τὴν χειμερινὴν περίοδον, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ἰδιαιτέρως καὶ τῶν δυσμενεστάτων καιρικῶν συνθηκῶν κατ' αὐτὴν εἰς αὐτό. Θὰ ἦτο δὲ ἀνοικτὸν κατὰ τὸν ὑπόλοιπον χρόνον. Ἀλλ' ὡς Μαντεῖον πιθανὸν νὰ ἦτο κλειστόν, ὅπως καὶ τῶν Δελφῶν, καὶ εἰς περίπτωσιν «ἀποφράδων» ἡμερῶν κατὰ τὸν χρόνον αὐτόν.

Ἡ λειτουργία του ὡς Ἱεροῦ, ἐξ ἄλλου, περιελάμβανε καὶ τὴν τέλεσιν ἀγώνων (βλ. ἀνωτ.), μουσικῶν καὶ μὴ (πβλ. πίν. 121αγ).

1. *Ὀλ.* VI, 65.

Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΟΡΤΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ἡ σημασία τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ὡς ὀρεινοῦ θρησκευτικοῦ κέντρου τῆς περιοχῆς καὶ ὡς λατρευτικῆς ἑστίας καὶ πόλου ἕλξεως πιστῶν, ἀπεκαλύπτετο κυρίως κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς θεᾶς. Ἐκ τῶν πλησίον περιοχῶν, κυρίως ἀπὸ τὴν Στράτον καὶ τὴν Ψωφῖδα ἤδη κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ἡ ἑορτὴ αὐτὴ θὰ προσείλκυε κόσμον καὶ θὰ ἦτο λιτὴ ἀλλὰ ὑποβλητική.

Ἁπτὰ βεβαίως στοιχεῖα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῆς τελέσεως τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δὲν ὑπάρχουν. Ἀλλά, πλὴν μιᾶς καὶ μόνης, καὶ μάλιστα σχετικῶς ἀορίστου, πληροφορίας (περὶ «δρυμοῦ Ἀφροδισίου»)[1] εἰς τὸ χῶρον αὐτόν, διὰ τῆς ὁποίας ἐξυπακούεται ἡ ὕπαρξις τοῦ ὅλου τούτου Ἱεροῦ, δὲν ὑπάρχει κανὲν ἄλλο στοιχεῖον καὶ περὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς ἀρχαιότητος.

Ὑπάρχουν, ἐν τούτοις, κάποιαι ἐνδείξεις περὶ τοῦ χρόνου τῆς τελέσεως τῆς ἑορτῆς αὐτῆς. Ἐξ αὐτῶν δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῆ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ἐτελεῖτο εἰς τὸ Ἱερὸν κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, κατὰ τὸ ὁποῖον καὶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγίνετο, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἡ ἔναρξις τοῦ ἔτους, ἐνῶ εἰς ἄλλα μέρη ἐγίνετο ἡ ἔναρξις τοῦ ἔτους ἢ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἢ κατὰ τὴν μίαν ἢ τὴν ἑτέραν ἐποχὴν τῶν ἰσημεριῶν.

Τὰ ἔμμεσα αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα : Ἐν πρώτοις, μὲ τὸ ἐν γένει ἡλιοστάσιον[2] συνεδέετο ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς ἡ συζυγία Σελήνης καὶ Ἀφροδίτης, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ εἰς πολλοὺς πρωτογόνους λαούς, εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα αὐτὴ ἦτο γνωστὴ τοὐλάχιστον ἀπὸ τῆς Β′ χιλιετίας π.Χ.[3] Ἐξ ἄλλου, μὲ τὸ ἡλιοστάσιον αὐτὸ συνεδυάζοντο διάφορα ἔθιμα, ἐκ τῶν ὁποίων πολλὰ διατηροῦνται μέχρι σήμερον[4], παρέχοντα ἐνδείξεις καὶ περὶ τῆς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἀγομένης ἑορτῆς. Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἔχουν ἐν ὀλίγοις ὡς ἑξῆς :

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον εἰδικώτερον, τὸ ὁποῖον ὑπὸ τῆς ἑλληνο-ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Βα-

1. ΠΑΥΣ. VIII 25,1. Βλ. ἀνωτ. σελ. 7.
2. Βλ. σελ. 101 κ.ἑ.
3. Βλ. *αὐτόθι*.
4. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.* ἔ.ά., λ. ἡλιοστάσιον.

πτιστοῦ (ἐνῶ τὸ χειμερινὸν ἀντιστοίχως συνεδέθη μὲ τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, βλ. κατωτ.), πιστεύεται ὅτι ὁ ἥλιος «γυρίζει σὰν τροχός». Ἡ ἀντίληψις αὐτή, ὑπεύθυνος καὶ διὰ τὴν καθιέρωσιν τοῦ τροχοῦ ὡς ἱεροῦ συμβόλου, ἀνήγετο εἰς πολὺ παλαιὰν ἐποχὴν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι μεταξὺ τῶν διαφόρων βραχογραφημάτων τοῦ Δ. Παγγαίου (πίν. 113)[1], τὰ ὁποῖα ἐπεσημάνθησαν προσφάτως, περιλαμβάνονται καὶ παραστάσεις ἀτόμων κρατούντων ὑψηλὰ λάβαρα, καταλήγοντα εἰς τροχόν. Τὰ ἄτομα αὐτὰ φαίνονται ὡς νὰ μετέχουν εἰς κάποιαν ἑορταστικὴν πομπήν. Ἡ ἑορτὴ δὲ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ὀρεινὴν μακεδονικὴν περιοχὴν ἦτο πιθανώτατα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, λόγῳ καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Ἐξ ἄλλου, μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ βραχογραφημάτων περιλαμβάνονται καὶ ἔνοπλοι ἱππεῖς, μετέχοντες πιθανῶς καὶ αὐτοὶ τῆς ἑορτῆς αὐτῆς, ἴσως δὲ καὶ ἑνὸς ἐπ' εὐκαιρίᾳ αὐτῆς τελουμένου πολεμικοῦ ἀγωνίσματος. Συνάγεται ἑπομένως ὅτι ἡ ἑορτὴ αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ κάποιαν θεότητα πολεμικήν, συνδεομένην καὶ μὲ τὸ ἡλιοστάσιον. Τοιαύτη δὲ θεότης ἦτο ἡ Ἀφροδίτη ὑπὸ τὴν παλαιὰν πολεμικήν της ἰδιότητα.[2]

Κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἐπίσης οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουν καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα να κυλίωνται κατὰ γῆς εἰς τοὺς ἀγροὺς (νὰ «κουρδουβαλίζωνται»), ὡσὰν τροχοί. Πιστεύεται δέ, ἐπὶ πλέον, ὅτι τότε ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί, στοιχεῖον τὸ ὁποῖον συνάδει μὲ τὴν ἀρχαιοτάτην ἀντίληψιν περὶ τῆς οὐρανίας προελεύσεως τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.[3] Ἀνάπτονται, ἐξ ἄλλου, τότε καὶ πυραί, λεγόμεναι συνήθως «φωτιὲς» ἢ «(ἀ)φανοὶ» τ' Ἅη - Γιάννη (ἕνεκα τοῦ γενεθλίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ). Πρὸς τούτοις, ἀσκεῖται τὸ ἔθιμον τῆς μαντείας, γνωστὸν συνήθως ὡς «κλήδωνας», περιλαμβάνον διαφόρους τρόπους μαντείας (ὅπως : μὲ κουκκιά, πίττες, ἀμίλητο νερό, χύσιμο μολυβιοῦ καυτοῦ ἐντὸς κάδου ὕδατος ἢ ρίψιν ἀντικειμένου ἐντὸς αὐτοῦ, δέσιμον κόμπων, κατοπτρισμὸν εἰς φρέατα κ.ἄ.).

Ὁπωσδήποτε, διὰ τὸν πανηγυρισμὸν τῆς μεγάλης ἀρχαίας ἑορτῆς, τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν παρείχοντο ὅλα τὰ πρὸς τοῦτο ἀπαραίτητα στοιχεῖα : ἄνετος σχετικῶς χῶρος πρὸς συγκέντρωσιν τῶν λατρευτῶν ἀλλὰ καὶ τῶν θυμάτων· πηγὴ πρὸς παροχὴν ἱεροῦ ὕδατος

1. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Les sgraffites du *Pangaion, τόμ. εἰς μνήμην Π. Μιχελῆ* (1971), πίν. *LIII*.
2. Βλ. σελ. 79 κ.ἑ.
3. Βλ. σελ. 55 κ.ἑ.

καὶ λουτρῶν· ἐγκαταστάσεις πρὸς παροχὴν χρησμῶν ἀλλὰ καὶ συνεστίασιν τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν μελῶν τῆς ὁμηγύρεως· τὸ ὀρεινόν, πλησίον τοῦ οὐρανοῦ, τοπεῖον· ἄπλετος θέα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς «στροφῆς» τοῦ ἡλίου, τῆς συνόδου Σελήνης - Ἀφροδίτης καὶ Ἡλίου· καὶ ἐνδεχομένως τῆς κατὰ καιροὺς «διαβάσεως» τῆς Ἀφροδίτης (βλ. ἀνωτ.) πρὸ τοῦ Ἡλίου.

Τέλος, κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκεῖται τὸ ἔθιμον τῶν ὁμαδικῶν λουτρῶν καὶ τοῦτο εἶναι πολὺ σημαντικόν. Εἰδικώτερον ἀναφέρεται ὅτι εἰς τὴν Σινώπην τοῦ Πόντου (πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1922 καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς πληθυσμοῦ) ὑπῆρχεν ἀκόμη ἡ παράδοσις κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν οἱ κάτοικοι, μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, νὰ κατευθύνωνται εἰς τὴν παραλίαν μὲ ἄσματα καὶ χοροὺς καί, ἀφοῦ παρηκολούθουν ἐκεῖ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου, ἀκολούθως ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐλούοντο ὁμαδικῶς. Τὰ παιδιὰ δὲ τῆς περιοχῆς αὐτῆς τοῦ Πόντου ἔψαλλον τότε ἄσματα διὰ νὰ βοηθήσουν τὸν ἥλιον «νὰ στρίψῃ».

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῶν κοινῶν λουτρῶν, κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν (τὴν μεγαλυτέραν τοῦ ἔτους) εἰς πλεῖστα μέρη τῆς ἠπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδος ἔχει σήμερον μετατεθῆ εἰς τὴν (κινητὴν) ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία προηγεῖται τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου. Κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν —κατὰ τὴν ὁποίαν πιστεύεται ὅτι ἀνοίγουν οἱ οὐρανοὶ— οἱ ἄνθρωποι συνειθίζουν νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν θάλασσαν διὰ νὰ λουσθοῦν. Εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου μάλιστα —ὅπου καὶ τῆς Ἀφροδίτης τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν— κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν, τῆς Ἀναλήψεως, ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ παιδιά, ἐποχούμενοι ἁμαξῶν, συνειθίζουν νὰ ραντίζουν τὰ πάντα μὲ νερὸ ἀπὸ δοχεῖα, τὰ ὁποῖα κρατοῦν, ἕως ὅτου φθάσουν εἰς τὴν θάλασσαν, ὅπου καὶ ἐπίσης λούονται ὁμαδικῶς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο οἱ Κύπριοι ἀποκαλοῦν «κατακλυσμόν»·[1] καὶ πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν παλαιοτάτου ἐθίμου, τῆς ἑορτῆς τῆς Παφίας Ἀφροδίτης, τελουμένης κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον.[2]

Εἰδικώτερον τὸ ἔθιμον τοῦ ραντίσαμτος καὶ τῶν λουτρῶν τῆς ἡμέρας αὐτῆς δυνατὸν νὰ ἀνάγεται ὄχι μόνον εἰς τὴν προχριστιανικὴν ἀλλὰ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὅπου καὶ ἔχει τὰς ρίζας της ἡ λατρεία τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἔχει δὲ προφανῶς χαρακτῆρα καθαρμοῦ

1. Κατὰ πληροφορίαν Κυπρίων, ἐν οἷς καὶ τοῦ κ. Χριστοδούλου, Διευθυντοῦ Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἡ ὀνομασία, ὅπως θὰ ἐκτεθῇ κατωτέρω, ἦτο ἀρχαία, βλ. σελ. 248.

καὶ καθαγιάσεως ἀλλὰ καὶ ἀνανεώσεως διὰ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος τῆς ἑορτῆς. Τοιαύτη σκηνὴ καθαγιάσεως, δι' ἱεροῦ νάματος, καὶ ἀκολούθου ἀναγεννήσεως τῶν πάντων φρονοῦμεν ὅτι νοεῖται καὶ ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος (πίν. 21β), ὅπου : Ἡ (ἔνθρονος) μητρικὴ (πρεσβυτέρα Ἀφροδίτη) μορφὴ προσφέρει τὸ ἱερὸν νάμα ἀπὸ δισκοπότηρον, τὸ ὁποῖον κρατεῖ, εἰς ἀγαθοποιὰ μιξογενῆ ὄντα, στοιχοῦντα πρὸ αὐτῆς καὶ τελοῦντα εἰς τὴν ὑπηρεσίαν της. Καὶ τοῦτο, προκειμένου δι' αὐτοῦ νὰ καθαγιασθοῦν ἐν συνεχείᾳ ἔμψυχα καὶ ἄψυχα, τῶν ὁποίων ἡ θεὰ εἶναι ἡ ἰδία θεία δημιουργός, τροφὸς καὶ προστάτις των. Εἰς δὲ τὸν ὑπεράνω τῆς σκηνῆς αὐτῆς οὐράνιον θόλον —πλήρη σταγόνων τῆς οὐρανίας δρόσου— ὁ ὁμώνυμος τῆς θεᾶς πλανήτης, εἰκονιζόμενος ὡς (ἑξάκτινος) τροχὸς καὶ παρουσιαζόμενος πρὸ τοῦ φωτιζομένου μέρους τῆς ἔναντι αὐτοῦ μηνοειδοῦς σελήνης, ὑποδηλοῖ μὲν τὴν συζυγίαν Ἀφροδίτης - Σελήνης ἀλλὰ μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, εἰς περίοδον δηλαδὴ νέας σελήνης. Δυνατὸν ἑπομένως ἡ διὰ τῆς σκηνῆς νοουμένη ἑορτή, καθαγιασμοῦ καὶ ἀναγεννήσεως, νὰ ἦτο κινητή, ἐξαρτωμένη (ὅπως σήμερον τὸ ὀρθόδοξον Πάσχα) ἐκ τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας, καὶ ἀντιστοίχως καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως, ἐκ τῆς νέας σελήνης τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ σήμερον ἀντίστοιχα ἔθιμα, προερχόμενα ἐκ παλαιοτάτων ἐπιβιώσεων. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο φαίνεται ὅτι συνεδέετο ἀμέσως μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ νεαροῦ θεοῦ τοῦ ἡμερησίου φωτὸς ἀρχικῶς (καὶ τῆς παρίσου του νεαρᾶς θεᾶς), τῶν παλαιο-μυκηναϊκῶν δηλαδὴ Διὸς καὶ Δίας, καὶ τῆς ἐλεύσεώς των δηλονότι εἰς τὴν γῆν.[1] Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν (πίν. 28α) φαίνεται νὰ συμβαίνῃ εἰς περίοδον φθινούσης σελήνης —διότι ὁ πλανήτης εἶναι πρὸς τὴν σκοτεινὴν πλευρὰν τῆς σελήνης— καὶ πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου ἑπομένως. Ἡ ἑορτή, ἤτοι ὁ ἐτήσιος πανηγυρισμός του, ὑποθέτομεν, θὰ ἀπετέλει ὁμοίως κινητὴν ἑορτήν, ἀγομένην κατὰ τὴν τελευταίαν σελήνην τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου. Τὸ ἡλιοστάσιον τοῦτο ἀπετέλει εἰς ὡρισμένα μέρη ἄλλωστε καὶ ἀπαρχὴν τοῦ νέου ἔτους, ὅπως λ.χ. εἰς τὴν Αἰτωλίαν καὶ τὴν Μακεδονίαν, ὅπου συνέπιπτε πρὸς τὸν μῆνα Δῖον, πρῶτον μῆνα τοῦ ἔτους.

1. Βλ. σελ. 68 κ.ἑ.

Καὶ τὸ ἔθιμον τῶν πυρῶν, ἐξ ἄλλου, φαίνεται, ὅτι, ἐπίσης συνεδυάζετο μὲ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον. Ἀλλὰ σήμερον ὑφίσταται μὲ τὴν παραλλαγὴν ἑνὸς εἰδικοῦ δαυλοῦ εἰς τὴν ἑστίαν, ὁ ὁποῖος καίει ἐκεῖ συνεχῶς. Ἕνεκα τοῦ ψυχροῦ καιροῦ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ἀτονίσει εἰς τὴν ὕπαιθρον. Σημειοῦται σχετικῶς ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ ἐθίμου τούτου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ γενεθλίου τοῦ Διὸς φαίνεται ἀπὸ τὴν πληροφορίαν[1] ὅτι εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, τὸ ὁποῖον ἐθεωρεῖτο χῶρος τῆς γεννήσεώς του, φλόγες ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ στομίου του, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς γεννήσεως τοῦ θεοῦ.

Ἀλλὰ κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἀσκεῖται ἀκόμη καὶ ἡ μαντεία, ἔχουσα ὅμως περιορισθῆ ὁμοίως —μόνον κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ νέου ἔτους —ὁπότε, δοκιμάζεται ἡ τύχη μὲ κάθε τρόπον. Πιστεύεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι τότε ὁμοίως ἀνοίγουν οἱ οὐρανοί.

Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὸ αὐτὸ ἡλιοστάσιον διατηρεῖται ἀκόμη, ἔστω καὶ περιωρισμένον, ἕνεκα τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, τὸ ἔθιμον τῶν λουτρῶν, ἔχον ὑποκατασταθῆ ἐν πολλοῖς διὰ ραντίσματος ἐκ τοῦ ἁγιάσματος τῆς (προτεραίας ἢ αὐτῆς ταύτης τῆς) ἑορτῆς τῶν Θεοφανείων, (6ης Ἰανουαρίου), ἡ ὁποία καὶ ἀρχικῶς συνέπιπτε μὲ τὴν ἑορτὴν τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων καὶ ἄνθρωποι ἄλλωστε ρίπτονται καὶ σήμερον εἰς τὴν θάλασσαν ἢ τὸν ποταμόν, ὅπου γίνεται ἡ θρησκευτικὴ τελετή, ἢ καὶ εἰς τὴν δεξαμενήν, πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὁ ὁποῖος ρίπτεται τότε ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ἢ τοῦ ἐπισκόπου) εἰς τὰ ὕδατα, κατὰ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθιμον. Εἰς δὲ τὰ κάλλαντα τῆς προηγουμένης ἡμέρας ᾄδονται ὑπὸ τῶν μικρῶν παιδιῶν, διὰ τὸν τελούμενον ἁγιασμὸν τῶν ὑδάτων, διάφορα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται μεταξὺ ἄλλων : «ν' ἁγιασθοῦν οἱ κάμποι καὶ τὰ βουνὰ» καὶ ἑπομένως νὰ ἁγιασθῇ ὁ,τιδήποτε ἔμψυχον καὶ ἄψυχον ὑπάρχει εἰς αὐτά.

Συνεωρτάζετο δέ, ὅπως μόλις ἐλέχθη, ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Θεοφανείων ἀρχικῶς (ἕως τὸν 4ον αἰ. μ.Χ.), διότι ἐπιστεύετο ὅτι Γέννησις καὶ Ἐπιφάνεια τοῦ Χριστοῦ ἐσήμαινον τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἦτο γνωστή.[2] Ὁ καθορισμὸς τῆς 25ης Δεκεμβρίου ὡς ἑορτῆς τῆς Γεννήσεώς Του ἐβασίσθη πιθανῶς εἰς τοὺς λόγους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρό-

1. ΑΝΤ. ΛΙΒ. *Μεταμ. Συν.* 19.
2. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.* ἔ.ἀ., λ. Χριστούγεννα.

μου (ἢ Βαπτιστοῦ) περὶ τοῦ Ἰησοῦ: «*Ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι*»[1]· καὶ ἕνεκα τούτου ἡ ἑορτὴ ὡρίσθη ὁμοίως κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, ὁπότε ἀρχίζει ἡ αὔξησις τῆς ἡμέρας, ἐνῶ ἀντιστοίχως ὡρίσθη ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ὁπότε ἀρχίζει ἡ ἐλάττωσις (μείωσις) τῆς ἡμέρας.

Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐπιβίωσιν ἑνὸς τοπικοῦ ἐθίμου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, συμβάλλουν εἰς τὴν ἀνάπλασιν τῆς μεγάλης εἰς αὐτὸ ἀγομένης ἀρχαίας ἑορτῆς. Τὸ ἔθιμον τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς:

Μολονότι ὁ εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ τούτου χριστιανικὸς ναὸς τιμᾶται εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Πέτρου,[2] ἡ μεγάλη ἐν τούτοις ἐτησία ἑορτὴ καὶ πανήγυρις, καὶ δὴ μετὰ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ κατὰ τὴν προτεραίαν καὶ ἀρτοκλασίας κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας, τελεῖται κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ὅτι ἡ ὑπερκειμένη κορυφὴ (εἰς τὰ Β.Δ.) τοῦ Ἱεροῦ μετωνομάσθη εἰς τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους εἰς «Ἀνάληψιν» καὶ ἔκτοτε, διακοπείσης πλέον τῆς ἀρχαίας ἑορτῆς, ἑωρτάζετο ἐφεξῆς εἰς τὸν χῶρον ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία κατὰ τοὺς πρωΐμους χρόνους συνειθίζετο γενικῶς ὑπὸ τοῦ Χριστιανικοῦ κόσμου νὰ γίνεται εἰς τὸ ὕπαιθρον.[3] Ἡ ἑορτὴ πάντως εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ προσλαμβάνει καὶ σήμερον τὴν μορφὴν μεγάλης πανηγύρεως τῶν κατοίκων ὅλης τῆς περιοχῆς.

Ἀλλὰ τοῦτο παρατηρεῖται καὶ ἀλλοῦ, ὅπως εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τῆς θεᾶς, καθὼς καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, ὅπου, κατὰ τὸν ἀνασκαφέα Σακελλαράκην,[4] κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἐκ τῆς πλησίον κωμοπόλεως τῶν Ἀνωγείων ἐκκινᾶ λιτανεία πρὸς τὸ Ἱερὸν αὐτό. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχαία ἑορτὴ τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου φαίνεται ὑποκατασταθεῖσα διὰ τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, ἐνῶ συγχρόνως παρέχεται καὶ ἔνδειξις συλλατρείας Διὸς καὶ Ἀφροδίτης ἀρχικῶς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ καὶ ἕνεκα τῆς εὑρέσεως καὶ τροχῶν[5].

Δέον νὰ προστεθῇ ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν κινητῶν εἰκόνων εἰς τὸν ναΐσκον τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν δὲν εἶναι τοῦ Ἀποστόλου

1. Ιω. γ. 30.
2. Περὶ αὐτοῦ βλ. σελ. 277.
3. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. ἔ.ἀ.*, λ. Ἀνάληψις.
4. *Π.Α.Ε.* 1984 (ὑπὸ ἔκδοσιν).
5. *Π.Α.Ε.* 1983 (1886) Β, πίν. 260. Βλ. καὶ σελ. 205.

αὐτοῦ ἀλλὰ εἶναι τῆς 'Αναλήψεως τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀκολούθως τῶν 'Αγίων Κωνσταντίνου καὶ 'Ελένης μετὰ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, —τριαδικοῦ συνόλου (καὶ μετ' ἁγίας Μητρὸς) δηλαδή—, ἀνακαλοῦσαι οὕτως εἰς τὸν νοῦν κάποιαν σχέσιν μὲ τὴν παράδοσιν τοῦ ἀρχαίου 'Ιεροῦ. 'Επίσης, τῆς 'Αγίας Τριάδος ἑορταζομένης μετὰ τὴν 'Ανάληψιν.

'Η σημασία βεβαίως σήμερον τῆς Χριστιανικῆς ὡς ἄνω ἑορτῆς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερὸν εἶναι ἁπλῆ. Δὲν συνέβαινεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τελουμένη ἡ ἀρχαία ἑορτὴ κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον (ἡ ἐπιβίωσίς της εἰς τοὺς Β. Εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς λέγεται ἑορτὴ τοῦ μεσοκαλόκαιρου), συνεδυάζετο μὲ τὴν συνειδητοποίησιν τῆς βαθμιαίας συνεχοῦς ἐφεξῆς μειώσεως τῆς ἡμέρας, ἡ ὁποία καθίστατο πλέον ὁλονὲν μικροτέρα. Συνεδυάζετο δηλαδὴ μὲ τὴν «στροφὴν» τοῦ ἡλίου (βλ ἀνωτ.) καὶ μὲ τὴν μετ' αὐτὴν συνεχῆ ἐφεξῆς, μέχρι τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου, μείωσιν τοῦ ἡμερησίου φωτός.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν πρωτόγονον ἀντίληψιν ὁ πανηγυρισμὸς τῆς ἑορτῆς αὐτῆς συνεδυάζετο πιθανώτατα καὶ μὲ τὸν ἑορτασμὸν τῆς προσωρινῆς ἀποχωρήσεως τῆς θεότητος τοῦ ἡμερησίου φωτός, μέχρι τῆς ἐκ νέου ἐπιστροφῆς της. Τὴν ρίζαν του ἑπομένως εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν εἶχε πιθανῶς καὶ ὁ μῦθος τῆς εἰς τοὺς 'Υπερβορείους ἀποχωρήσεως τῶν Λητοειδῶν, τοῦ 'Απόλλωνος καὶ τῆς 'Αρτέμιδος —καταβολάδων τῶν παλαιῶν τοῦ φωτὸς θεοτήτων: Διὸς καὶ Δῖας ('Αφροδίτης) ἀντιστοίχως[1]· καὶ τῆς ἐκ νέου ἐπανόδου των, κατ' ἔτος, ἐκ τῆς χώρας αὐτῆς. Εὐρύτατα διαδεδομένος ἦτο, ἐξ ἄλλου, ὅπως ἤδη ἐτονίσθη, ὁ ἑορτασμὸς αὐτὸς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου εἰς πλεῖστα μέρη. Καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ εἰς τὸ Stonehenge, ὅπου τὰ γνωστὰ λείψαν τῆς Β' χιλιετίας π.Χ., ἐξακολουθοῦν νὰ συνέρχωνται οἱ πλησιόχωροι πρὸς ἑορτασμὸν τῆς ἡμέρας αὐτῆς. Δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον ἐπίσης ὅτι ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἔχει μετατεθῆ μερικῶς εἰς τὴν χριστιανικὴν ἑορτὴν τῆς 'Αναλήψεως τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς Οὐρανούς.

Ἂν ὅμως εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερὸν ὑπῆρχε δευτέρα ἐτησία ἑορτή, κατὰ τὸ χειμερινὸν δηλαδὴ ἡλιοστάσιον, εἶναι ἄγνωστον, Ἕνεκα τοῦ δυσχειμέρου τοῦ χώρου τοῦ 'Ιεροῦ, τοῦτο εἶναι μᾶλλον ἀπίθανον. 'Αλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχε θὰ περιωρίζετο μεταξὺ τοῦ ἱερατείου πιθανῶς[2]. Πολὺ πιθανὸν ὅμως

1. Βλ. περὶ τούτου σελ. 64 καὶ 93.
2. Περὶ αὐτῆς βλ. καὶ ἀμέσως κατωτ. σελ. 195.

νὰ ὑπῆρχεν ἄλλη ἑορτή, κατὰ τὴν ἐαρινὴν ἰσημερίαν (καὶ τὴν ἐφεξῆς συνεχῆ αὔξησιν —ἔναντι τῆς νυκτὸς— τῆς ἡμέρας) ἀλλὰ καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπιστροφῆς τῆς θεότητος. Τοῦτο ἐγίνετο ἄλλωστε εἰς τοὺς Δελφούς, ὁπότε καὶ ἤνοιγε τὸ Μαντεῖον ἐκ νέου, κατὰ τὸν μῆνα Πύθιον, ὁπότε ἤρχιζε καὶ τὸ νέον ἔτος. Κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου, ἐαρινήν, ἐποχὴν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἤγετο ἡ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τῆς (νεωτέρας) Ἀφροδίτης (=τῆς Apru, βλ. ἀνωτ.) κατὰ τὸν β' μῆνα τοῦ ἔτους των, ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Ἀπρίλιος. Κυρίως ὅμως τοῦτο ἐγίνετο εἰς τὴν Κύπρον, πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς ὁποίας, ἐν μέσῳ τῶν ὀλανθίστων Κήπων της, συνέρρεεν ὁ κόσμος καὶ τὴν ἐτίμα δι' αἱματηρῶν καὶ ἀναιμάκτων (ἐκ μύρων καὶ ἀνθέων) προσφορῶν.

Ἀρκετὰ δὲ στοιχεῖα τῶν ἑορταστικῶν καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὸ Ἱερὸν παρουσιάζονται ἀντιστοίχως καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ὅπως ἔχει ἤδη ἐκτεθῆ. Αὐτὸ εἶναι κατανοητόν, λόγῳ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς τούτου. Ἓν ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι καὶ ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς κατὰ τὸ θερινὸν ἡλιοστάσιον, ἔχουσα μεταχριστιανικῶς μετατεθῆ εἰς τὴν (κινητὴν) ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, περιλαμβάνουσα καὶ κοινὰ λουτρὰ καθαρμοῦ. Προσθέτομεν ὅμως ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα:

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἑορτὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου (Παλαίπαφον) «κατ' ἔτος» ἤρχοντο διὰ κοινὸν πανηγυρισμὸν *ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξὶν ἐκ τῶν ἄλλων πόλεων συνιόντες*[1]. Τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπαναλαμβάνεται τοῦτο καὶ σήμερον ἀκόμη κατὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῆς ἑορτῆς, ἤτοι κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἑορτὴ αὐτὴ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ κοινῶν δείπνων ἀλλὰ καὶ ὑπὸ παροχῆς μαντείας. Ἄλλωστε τὸ Ἱερὸν αὐτό, μαστιζόμενον ὁμοίως ὑπὸ (Ν.;)Δ. ἀνέμων[2] ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον. Καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ἐπεσκέφθη, διὰ νὰ τὸ συμβουλευθῆ, καὶ ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ Τῖτος, τὸ 70 μ.Χ.

Εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Κύπρου, ἐν τούτοις, ἕνεκα τῆς παρουσίας πλήθους ἱεροδούλων —ἐκ φοινικικῆς κυρίως ἐπιδράσεως τοῦ ἐθίμου— αἱ ἑορταστικαὶ αὐταὶ ἐκδηλώσεις τελικῶς[3] ἐξεφυλίζοντο εἰς πορνείαν (πρᾶγμα τὸ

1. ΣΤΡΑΒ. XIV 683.
2. Βλ. R.E. ἔ.ἀ., λ. Πάφος, τ. 954.
3. Περὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Κύπρον Βλ. ΣΤΡΑΒ. XIV 683. ΑΘΗΝ. III 27, ΑΙΣΧΥΝ. *Επ.* 10. ΙΜΕΡ. 2 ΗΣΥΧ. λ. μυρίκας ΤΑΚΙΤ. *Hist.* II 3. ΟΡΑΤ. I, 4,5 ΟΒΙΔ., *Fast*, IV 133, ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ. *Προτρ.* σ. 13. *Στρωμ.* σ. 348.

ὁποῖον εἶχε διεισδύσει σὺν τῷ χρόνῳ καὶ εἰς ἑλληνικὰ Ἱερὰ τῆς θεᾶς, δεχθέντα τὴν κυπριακὴν - φοινικικὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν, λ.χ. τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Κυθήρων, καθὼς καὶ εἰς ἄλλα ἐπηρρεασθέντα ἐξ αὐτῶν). Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὅμως δὲν ὑπάρχει ἔνδειξις τοιούτου ἐκφυλισμοῦ, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸ καὶ καμμία ἔνδειξις παρουσίας ἱεροδούλων. Ἡ ὅλη λατρεία, περιλαμβανομένης καὶ τῆς ἑορτῆς, διετήρει εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ τὸν παλαιὸν ἑλλαδικόν της χαρακτῆρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συνέβαινε καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, ὅπου ὑπῆρχεν ἡ αὐτὴ (τριαδική : Διώνης - Ἀφροδίτης - Διὸς) λατρεία. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἑορτὴν ἄλλωστε[1], ὁ χαρακτὴρ αὐτὸς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ καὶ κρητο - μυκηναϊκός : ἐὰν ἡ συγκέντρωσις (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.) «ἀνδρῶν ὁμοῦ γυναιξίν», ἑορταζόντων εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ πρὸ τοῦ τριμεροῦς Ἱεροῦ κορυφῆς (ὀρεινοῦ), τῆς γνωστῆς (πίν. 142α) τοιχογραφίας τῆς Κνωσοῦ (Ἰδαίου;) θεωρηθῇ ὅτι παριστᾶ ὁμαδικὴν (ὑπαίθριον καὶ θερινὴν) συγκέντρωσιν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, πρὸς συνεορτασμὸν τῆς θερινῆς ἑορτῆς τοῦ ἡλιοστασίου. Τοῦ ἐθίμου τούτου ἄλλωστε καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἡ ὡς ἄνω ἐπιβίωσις[2].

Ἀντίστοιχοι, ἐξ ἄλλου ἐκδηλώσεις κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον, εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἐγίνοντο εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, ἤτοι κατὰ τὴν ἑορτὴν διὰ τὴν ἐπέτειον τῆς γεννήσεως τοῦ Διός[3]. Τοῦτο κατὰ τὴν κρητο - μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἴσως νὰ ἐγίνετο πανηγυρικῶς εἰς τὸ ἀνατορικὸν παράρτημα τῆς Κνωσοῦ[4] ὑπὸ τῶν ἐπισήμων ἀρχῶν καὶ μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν βασιλέα - ἱερέα[5]. Ἤτοι, εἰς τὸ συγκρότημα μὲ τὴν μεγαροειδῆ μορφὴν (τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου)[6]. Τότε τὸ πλῆθος θὰ ἦτο εἰς τὴν ἔξωθεν αὐτοῦ κεντρικὴν αὐλήν, ἀτενίζον τὴν ἐκεῖ μίμησιν τοῦ (ὀρεινοῦ) τριμεροῦς Ἱεροῦ. Ἴσως ἡ ἑορτὴ αὐτὴ νὰ συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸ κατ' αὐτὴν ἀρχόμενον νέον ἔτος. Ὁπωσδήποτε ἡ ὕπαρξις μαγειρείου παρὰ τὴν αἴθουσαν αὐτὴν ὑποδηλοῖ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, ἐνῷ ἡ ὕπαρξις τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς εἰς αὐτὴν ὑποδηλοῖ καὶ τὴν ἐκεῖ τέλεσιν λουτρῶν καθαρμοῦ. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, βασικὰ τῶν ἱεροτελεστιῶν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦτο, ἦσαν βασικὰ καὶ τῶν ἑορτῶν τῶν δύο ἡλιοστα-

1. Ὡς πρὸς τὴν λατρείαν βλ. σελ. 53, 68, 101.
2. Βλ. σελ. 191, σημ. 4.
3. Βλ. σελ. 190.
4. Βλ. σελ. 257.
5. Ὅπως ἦτο ὁ Μίνως. Τὸν τίτλον τοῦτον, βασιλέως - ἱερέως, ἐξηκολούθει νὰ φέρῃ εἰς τὴν Πάφον καὶ ὁ ἱερεὺς τῆς θεᾶς —*R.E.* ἔ.ἀ., λ. Πάφος, 941, καλούμενος καὶ ἀγήτωρ.
6. Βλ. σελ. 257.

σίων, ἀπαντῶντα κυρίως εἰς Ἱερὰ τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διὸς) κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν.

ΕΙΔΙΚΑΙ ΠΡΟΣΦΟΡΑΙ

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὅμως τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου ἡ ἑορτὴ θὰ ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ ἱερατείου, εἰς περιωρισμένην κλίμακα, ὅπως καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον. Ἐπισήμως δὲ αὐτὴ θὰ ἐτελεῖτο εἰς τὰ πλησίον ἀστικὰ κέντρα : τὴν (πόλιν) Ψωφῖδα, ὅπου ἡ θεὰ ἐτιμᾶτο καὶ ὡς πολιοῦχος, καὶ τὴν (πόλιν) Θέλπουσαν καὶ πιθανώτατα καὶ εἰς τὴν πλησιέστερον τούτων κειμένην Στράτον, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Θηβῶν, ὅπου ἡ ἑορτὴ τῆς θεᾶς ἦτο κατὰ τὸν Δεκέμβριον.[1] Κατὰ δὲ τὴν (μεγάλην) ἑορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου, «ἄνδρες ὁμοῦ γυναιξίν», θὰ συνεκεντροῦντο εἰς τὸ ὀρεινὸν τοῦτο ἀρκαδικὸν Ἱερόν, ἐκ τῶν ἐν λόγῳ πόλεων καὶ ἄλλων πλησιοχώρων μερῶν, πρὸς πανηγυρισμόν, καθαρμὸν καὶ ἐνδυνάμωσιν, ἀναζήτησιν κάποιας μαντείας καὶ ἀνάθεσιν εἰς τὴν θεότητα παντοίων προσφορῶν. Μεταξὺ δὲ τῶν προσφορῶν αὐτῶν θὰ συγκατελλέγοντο εἰδώλια τῆς θεᾶς καὶ τῶν προσφιλῶν της ζώων καὶ πτηνῶν, παντοῖα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, χρήσιμα εἰς τὸ Ἱερόν, καὶ πιθανῶς μερικὰ τοὐλάχιστον ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα νομίσματα εἰς αὐτὸ (πίν. 103 - 104).[2] Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ δυνατὸν νὰ προκύψουν μερικὰ συμπεράσματα. Τὸ νόμισμα τῶν Ἠλείων, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (πίν. 104,1) δυνατὸν νὰ σχετισθῇ μὲ τὴν παρουσίαν ἠλειακῶν φρουρῶν εἰς τὴν περιοχὴν (βλ. ἀνωτ.). Κατὰ τὸν προηγηθέντα δὲ 4ον αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὸν ὁποῖον προ-

1. ΞΕΝ. *Ἑλλ.* V 44.

2. Κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς κ. Οἰκονομίδου, Δ/τρίας τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν τὰ κυριώτερα καὶ ἀρτιώτερα σωζόμενα ἐκ τῶν ἐν λόγῳ νομισμάτων ἔχουν ὡς ἑξῆς :

Τριώβολον, νομισματοκοπεῖον Μαντινείας, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 462/60 καὶ 428 π.χ. (βλ. WILLIAMS, *The Confederate Coinage of the Arcadians in the fifth ceutury B.C.*: N.N.M. 155, σ. 115, ἀρ. 283-84, period IV, section 5)·

Τριώβολον Σικυῶνος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Στατὴρ Αἰγίνης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πβλ. *S.N.G.* Delepierre ἀρ. 154,6).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (*B.M.C. Thersaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ, 6 καὶ S.N.G. Cop 370).

Χάλκινον νόμισμα Λευκάδος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (*B.M.C. Thenaly etc*, πίν. XXVIII ἀρ. 6 καὶ S.N.G. 370).

Χάλκινον νόμισμα Ἀρκάδων τῶν χρόνων μετὰ τὸ 370 π.χ. περίπου. Νομισματοκοπεῖον Μεγαλοπόλεως (Βλ. *S.N.G. Cop.* ἀρ. 201 κ.ἑ.).

Χάλκινον νόμισμα Ἤλιδος, τῶν χρόνων 271-191 π.Χ. (*B.M.C.* σελ. 74 ἀρ. 141-42, πίν. XV ἀρ. 13).

έρχεται καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῶν ὡς ἄνω νομισμάτων, τὸ Ἱερὸν φαίνεται νὰ παρουσιάζῃ τὴν μεγαλυτέραν σχετικῶς ἄνθησιν, καὶ τοῦτο δὲ ἴσως ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τῶν κτηρίων του. Νομίσματα πάντως ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸ Ἱερὸν κατὰ τὴν πρώιμον ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ἐνῶ ἔχομεν τὴν παρουσίαν ἑνός, τῆς ὑστέρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[1], εἰς αὐτό.

Πέραν ὅμως τῶν τοιούτων συνήθων προσφορῶν, εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν φαίνεται ὅτι ἐγίνοντο κατ᾽ ἐξοχὴν δύο εἴδη εἰδικῶν προσφορῶν, κυρίως δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν αὐτήν. Ἦσαν δὲ αἱ προσφοραὶ αὐταί: α) πλόκαμοι ἢ μᾶζα ἐν γένει μαλλιῶν, μὲ τὰ κοσμήματά των· καὶ β) ἐνδύματα μὲ τὰ κοσμήματά των ἐπίσης. Ἐξ αὐτῶν, ὅπως εἶναι φυσικόν, διεσώθησαν μόνον τὰ κοσμήματα[2].

Κοσμήματα μαλλιῶν

Διακρίνονται δύο κύριοι τύποι τοιούτων κοσμημάτων: α) δακτυλιόσχημοι· καὶ β) ταινιωτοί. Οἱ τύποι αὐτοὶ ἀνταποκρίνονται εἰς δύο τύπους κομμώσεως: α) μὲ πολλοὺς κατακορύφους πλοκάμους (ἔμπροσθεν ἐπὶ τῶν ὤμων καὶ ὄπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων) ἢ μὲ ἕνα μόνον (ὄπισθεν)· καὶ β) μὲ χυτὴν μᾶζαν μαλλιῶν, ἔχουσαν ὁριζοντίους κυματισμοὺς (ὄπισθεν καὶ ἔμπροσθεν). Καὶ διὰ μὲν τῶν δακτυλίων ἐσφηκοῦντο κατ᾽ ἀποστάσεις οἱ ἐν λόγῳ πλόκαμοι, διὰ δὲ τῶν ταινιῶν συνεκρατεῖτο (ἐπὶ τοῦ αὐχένος) ὄπισθεν ἡ χυτὴ μᾶζα τῶν μαλλιῶν καὶ ἀντιστοίχως ἔμπροσθεν. Ἀναλυτικώτερον:

Τὰ δκατυλιόσχημα τοιαῦτα κοσμήματα (πίν. 105-106) εἶναι: κατὰ κανόνα χάλκινα[3] καὶ ἄλλα ἐξ αὐτῶν εἶναι σφυρήλατα ἄλλα (ὀλιγώτερα) ἐλασμάτινα[4]. Ἄλλα δὲ εἶναι μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα[5], ὥστε νὰ παρέχουν μίαν ἐλαστικότητα κατὰ τὴν σφήκωσιν. Ἄλλα πάλιν εἶναι μὲ ἐφαπτόμενα ἄκρα καὶ δὲν παρέχουν τοιαύτην ἐλαστικότητα, ὁμοιάζουν δὲ μὲ πραγμα-

1. Βλ. σελ. 273, σημ. 1.
2. Περὶ τῶν ἀρχαίων κοσμημάτων γενικῶς βλ. HIGGINS, *Greek and Roman Jewelery* (1965) καὶ εἰδικώτερον PHILIPP, Schmuck, *Ol. Forsch.* XIII (1981).
3. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν δύο (ἀργυροῖ) δακτύλιοι, ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 354 καὶ ἀρ. 440 πίν. 105· καὶ μικρὸν (ἀργυροῦν) ψέλιον, ἀρ. 744. ἐκ τοῦ Ν. ἀναλ. τοίχου, πίν. 106β.
4. Πβλ. ἀρ. 370 ἐκ τοῦ βωμοῦ.
5. Πβλ. ἀρ. 741 καὶ ἀρ. 854 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀρ. 326 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 439 ἐκ τοῦ χώρου ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 743 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

τικὰ δακτυλίδια[1] (πίν. 105α,β). Ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τούτων εἶναι πολὺ μικρὰ διὰ πραγματικὰ δακτυλίδια, ἐνῶ καὶ τὰ μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ὅμως εἶναι ἢ ἀρκετὰ μικρὰ ἢ ἀρκετὰ μεγάλα[2] διὰ δακτυλίδια. Δύο δὲ ἐξ αὐτῶν, ἓν χάλκινον καὶ ἓν ἀργυροῦν[3], σφυρήλατα (πίν. 106α,β), εἶναι ἀσύμφορα καὶ ἐνδέχεται νὰ μὴ εἶναι κἂν βραχιόλια, ὅπως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλὰ κοσμήματα σφηκώσεως τοῦ ἑνὸς καὶ μόνον πλοκάμου μαλλιῶν ἐπὶ τῶν νώτων[4]. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ πρῶτον εἶναι μέγα καὶ τὸ ἕτερον πολὺ μικρὸν διὰ βραχιόλι. Τὰ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα τῶν ἐν λόγῳ κοσμημάτων, συχνὰ ἀπολήγουν εἰς κεφαλὴν ὄφεως. Ἄλλα φέρουν καὶ ἄλλην διακόσμησιν, (πίν. 105ε), ὁμοίαν ἢ διαφορετικήν, ἄλλοτε μὲ βαρύτερον τὸ ἓν ἄκρον (πίν. 105β), ἴσως διὰ τὴν σφήκωσιν τοῦ κατωτάτου μέρους τοῦ πλοκάμου[5].

Κοσμήματα δακτυλιόσχημα μὲ μὴ ἐφαπτόμενα ἄκρα ἀπαντοῦν κατὰ τὴν πρώιμον Α' χιλιετίαν π.Χ. εἰς τὴν Β. Ἑλλάδα καὶ θεωροῦνται γενικῶς σήμερον Β. καταγωγῆς, ταυτιζόμενα μὲ κοσμήματα μαλλιῶν, σφηκώσεώς των[6].

Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν σφηκώσεως πλοκάμων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνταχθοῦν ἐπίσης καὶ μικροὶ χάλκινοι κρίκοι εὑρεθέντες εἰς σχετικὸν ἀριθμὸν εἰς τὸ Ἱερὸν (πίν. 113α). Οἱ μεγάλου σχετικῶς μεγέθους ὅμως δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο, ὅπως ἐλέχθη, διὰ παραπετάσματα καὶ οἱ πολὺ μεγάλοι ὡς ρόπτρα (βλ. ἀνωτ.). Ἐπίσης σωληνοειδὲς σφυρήλατον, ἀρκετὰ πρώιμον[7] καὶ ἀρκετοῦ μήκους —διὰ νὰ εἶναι δακτυλίδι— καὶ μὲ ζεῦγος χαλκίνων ἥλων, εἰς τὸ σημεῖον τῆς ἑνώσεως, δυνατὸν ὁμοίως νὰ εἶναι ἀντιστοίχου χρήσεως (πίν. 113β).

Ἐξ ἄλλου, τὰ ταινιωτὰ τοιαῦτα κοσμήματα εἶναι: χάλκινα καὶ ταινιωτὰ μέν, κατὰ κανόνα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων γενικῶς συναφῶν σχημάτων, διαφόρου δὲ μεγέθους, ἤτοι: στενομήκη, ὀρθογώνια, τετράγωνα καί, κατ' ἐξαίρεσιν, ἔχοντα μορφὴν ρόδακος. Ἔχουν δὲ ἔκκρουστον διακόσμησιν ἐκ τῶν

1. Ἀρ. 740 καὶ 370 ἐκ τοῦ τελεστηρίου.
2. Πβλ. τὰ ὡς ἄνω ἀρ. 741 καὶ 854 (σφυρήλατα).
3. Ἀρ. 744 (χάλκινον) καὶ 742 (ἀργυροῦν) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
4. Βλ. σελ. 201 καὶ πίν. 146.
5. Ἀρ. 397 ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.
6. Βλ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ, *Βεργίνα* I, 240 εἰκ. 80 καὶ 259, εἰκ. 99. Ἐπίσης, ΡΩΜΗΟΠΟΥΛΟΥ, *Α.Α.Α.* 1971, ἔ.ἀ.
7. Ἀρ. 750 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ὄπισθεν, ἡ ὁποία εἶναι, κατὰ κανόνα, κοκκιδωτὴ (πίν. 107-108). Τὰ ἀρχαιότερα τούτων ἐμνημονεύθησαν ἤδη[1].

Κατὰ τὸ μέγιστον πάντως μέρος των εἶναι ὑστερογεωμετρικὰ καὶ μεταγεωμετρικὰ ἀλλὰ μειοῦνται συνεχῶς κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν, προσλαμβάνοντα τελικῶς καὶ ἄλλην (μὴ κοκκιδωτὴν) διακόσμησιν (πίν. 109). Ἐκ τῶν κοσμημάτων αὐτῶν ἄλλα ἔχουν ὀπὴν κατ' ἀμφότερα τὰ ἄκρα, ἄλλα μόνον κατὰ τὸ ἓν ἄκρον, ἄλλα πάλιν στεροῦνται ὀπῆς (στερεώσεως). Ἐνίοτε δὲ τὸ στενόμηκες σχῆμα των ἀποκλίνει πρὸς τὸ τοξοειδὲς (πίν. 109β) καὶ ἡ ἀπόκλισις αὐτὴ εἶναι ἐμφανὴς εἰς τὰ ἄκρα των κυρίως.

Τὰ κοσμήματα αὐτά, ὅπως καὶ τὰ δακτυλιόσχημα, ἔχουν εὑρεθῆ εἰς διαφόρους χώρους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως : τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τεμένους μὲ τὸν ναόν, τοῦ τοίχου πρὸς Ν αὐτῶν (Ν. ἀναλημματικοῦ), τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅμως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετὰ τοῦ πλήθους τῶν μικρῶν ἐλασματίνων ἐν λόγῳ κοσμημάτων εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν τέφραν παρὰ τὸν βωμόν.

Παρόμοια, ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα ταινιωτὰ κοσμήματα ἔχουν εὑρεθῆ καὶ εἰς διάφορα ἑλληνικὰ Ἱερὰ (ὅπως καὶ δακτυλιόσχημα) καὶ ἔχουν ἤδη θεωρηθῆ ὑπὸ τοῦ Furtwängler[2] ὅτι ἀπετέλουν διαδήματα (προσφερόμενα εἰς τὰ Ἱερά), ἔχοντα εἰς κάθε ἄκρον των (στερεωμένην ἐπ' αὐτοῦ) λεπτὴν ταινίαν ὑφασματίνην, ἡ ὁποία καὶ ἐδένετο μὲ τὴν ταινίαν τοῦ ἄλλου ἄκρου. Ἀργότερον ὅμως ἐθεωρήθησαν ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν[3] ὅτι ἀπετέλουν μᾶλλον ἐπένδυσιν κιβωτίων. Παρὰ ταῦτα, μερικὰ ἐξ αὐτῶν, ἰδίως τὰ ἔχοντα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ ταινιωτὴν μορφήν, ἐξηκολούθουν νὰ ταυτίζωνται μὲ διαδήματα[4].

Σήμερον ὅμως ἀναγνωρίζεται ὅτι τὰ πρώιμα δείγματα τούτων, τὰ μὲ κοκκιδωτὴν ἰδίως ἔκκρουστον διακόσμησιν, ἀπαντῶντα εἰς τὴν Μακεδονίαν εἰς τάφους μετὰ τὸ 1.000 π.Χ., εἶναι Β. ἑλληνικῆς προελεύσεως, ὅπως ἐτονίσθη, καὶ θεωροῦνται κοσμήματα μαλλιῶν μᾶλλον. Ὁ τρόπος διακοσμήσεώς των ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν, διότι : Ἔκκρουστος καὶ ἐκ τῶν ὄπισθεν, ἡ διακόσμησις αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἐγίνετο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ ἐλάσματος ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπικόλλησίν του ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑφα-

1. Βλ. σελ. 114.
2. *Olympia* IV,67.
3. Βιβλιογρ. βλ. εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα*, ἔ.ἀ., 29.
4. *Αὐτόθι* 101, εἰκ. 66.

σματίνης ἢ δερματίνης ταινίας, ἡ ὁποία καὶ ἀπετέλει τὸ οὐσιαστικὸν διάδημα. Ἴχνη κάποιας κολλητικῆς οὐσίας εὑρέθησαν ἄλλωστε ἐπὶ μερικῶν ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ὄπισθεν (ἐσωτερικὴν) ἐπιφάνειάν των. Ἡ ἀκολουθοῦσα ἐπομένως ὡς ἄνω διακόσμησίς των, δι' ἐκκρούσεως ἐκ τῶν ὄπισθεν, ἐπετύγχανε κυρίως τὴν πλήρη ἑνοποίησιν ἐλάσματος καὶ ταινίας. Ἐὰν δὲ ἡ κροῦσις κατὰ τὴν ἐν λόγῳ διαδικασίαν ἦτο ἐντονωτέρα, εἰς τὴν ἔμπροσθεν ἐπιφάνειάν των, ἀντὶ κοκκίδων, ἐδημιουργοῦντο τότε ὀπαὶ (πίν. 108ε).

Εἰς τὴν περίπτωσιν, ἐξ ἄλλου, τῶν μικρῶν ἐλασμάτων, αὐτὰ πιθανώτατα ἐτοποθετοῦντο διὰ τοῦ αὐτοῦ τρόπου ἐπὶ τῆς μαλακῆς (ὑφασματίνης ἢ δερματίνης) ταινίας κατ' ἀποστάσεις. Διὰ τοῦτο καὶ εἰς αὐτὰ δὲν ὑπῆρχε πάντοτε ἀνάγκη ὀπῆς πρὸς στερέωσιν. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ δισκοειδῆ (καὶ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος) ἐλάσματα[1], τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν ὁμοίως διακόσμησιν τῆς ταινίας - διαδήματος.

Ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἐκ τῶν ὄπισθεν ἐκκρούσεως ἐπομένως σκοπὸν δὲν εἶχε τόσον αὐτὴν ταύτην τὴν διακόσμησιν τῶν ἐλασμάτων, ὅσον τὴν πλήρη συνένωσίν των μὲ μίαν μαλακὴν ἀντίστοιχον ἐπιφάνειαν (ταινίαν) εἴτε καὶ κατ' ἀποστάσεις αὐτῆς· καὶ τὴν ἀνετωτέραν ἐπομένως τοποθέτησιν μιᾶς τοιαύτης ταινίας ἐπὶ τῶν μαλλιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐξασφάλισιν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον, τῆς παραμονῆς της εἰς τὴν θέσιν της.

Ἡ τοποθέτησις αὐτή, ἐγίνετο εἰς διάφορα μέρη τῶν μαλλιῶν : Ἄλλοτε ἐγίνετο εἰς τὸ ὕψος τῶν κροτάφων. Ἡ ταινία αὐτὴ τότε ἐπεῖχε θέσιν διαδήματος, συγκρατουμένου ὄπισθεν δι' ἀναδέσεως τῶν ἄκρων της (ἤτοι τῶν ἄκρων τῆς μαλακῆς ὑφασματίνης ἢ δερματίνης ταινίας). Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἰς τὰ ἄκρα αὐτὰ ἐτοποθετοῦντο ἐνίοτε καὶ κοσμήματα, κρεμάμενα ἐξ αὐτῶν. Ὡς τοιαῦτα δὲ κοσμήματα εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν μᾶλλον δύο χάλκινα καὶ ὑπὸ μορφὴν περιάπτου κοσμήματα, ἓν δισκοειδὲς[2] ἐκ τοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου (πίν. 108δ) ἐλασμάτινον καὶ μὲ κοκκιδωτὴν διακόσμησιν, φέρον κρίκον ἐπὶ τῆς ἀνωτέρας πλευρᾶς του, ἀρκετὰ δὲ πρωίμων χρόνων καὶ ἓν σφυρήλατον, σχήματος κάψας καὶ διάτρητον ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου μέρους του[3] (πίν. 105ε), γνωστὸν συνήθως ὡς περίαπτον.

1. Πβλ. ἀρ. 755 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τὰ πρώιμα μικρὰ τοιαῦτα. Πβλ. ἀρ. 754 μετὰ κοκκίδων - ὀπῶν.
2. Ἀρ. 357. ἐκ τοῦ τελεστηρίου.
3. Ἀρ. 384. Πβλ. DUNBABIN, *Perachora II*, 177, πίν. 79,18.

Τὸ διάδημα τότε αὐτὸ (ἐπὶ τῶν κροτάφων) θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ φορεθῇ τόσον εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς κομμώσεως μὲ κατακορύφους πλοκάμους ὅσον καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἑνιαίας μάζης μαλλιῶν, μὲ ὁριζοντίους κυματισμούς.

Ἄλλοτε πάλιν ἡ τοποθέτησις αὐτὴ ἐγίνετο εἰς τὸ ὕψος τοῦ αὐχένος (ὄπισθεν), συνήθως δὲ τοῦτο συνέβαινεν εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἑνιαίας μάζης —καὶ μὲ ὁριζοντίους κυματισμοὺς— μαλλιῶν. Τὸ μνημονευθὲν ἔλασμα ἐξ Ἀλιφείρας[1] καὶ τὸ ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἤδη μνημονευθέν[2] (πίν. 109β), ἔχοντα ἀμφότερα ἐλαφρῶς τοξοειδῆ πρὸς τὰ ἄκρα, ἀπόληξιν, ἀνήκουν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτήν, ἀκολουθοῦντα τὴν γραμμὴν τῆς βάσεως τοῦ κρανίου ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Πηλίνη κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης[3], ἔχουσα ἑνιαίαν μᾶζαν μαλλιῶν, καὶ τὸ (λακωνικόν;) μολύβδινον (πίν. 20δ) εἰδώλιον τοῦ Ἱεροῦ, μὲ κατακορύφους πλοκάμους, παρουσιάζουν τὴν χρῆσιν τοιούτων ταινιῶν.

Ἡ στερέωσίς των ἐπὶ τῶν μαλλιῶν θὰ ἐγίνετο πιθανῶς ὁμοίως διὰ τῶν ἄκρων (τῆς μαλακῆς κάτωθεν αὐτῶν) ταινίας, ὑπὸ τὴν μᾶζαν ὅμως τῶν μαλλιῶν, ὥστε αὐτὴ νὰ συγκρατῆται εἰς τὴν θέσιν της. Μικροτέρου δὲ μεγέθους ἀντίστοιχα ἐλάσματα ἐπὶ ταινιῶν θὰ ἐτοποθετοῦντο ὁμοίως ἀνὰ ἕν, ἔμπροσθεν ἐπὶ τῆς ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ λαιμοῦ μικροτέρας μάζης μαλλιῶν. Ἡ δὲ στερέωσίς των θὰ ἐγίνετο ἀντιστοίχως καὶ θὰ ἐπετυγχάνετο ὁμοίως ἡ συγκράτησίς των εἰς τὴν θέσιν των. Τὰ ἐλάσματα δὲ αὐτὰ δυνατὸν νὰ ἦσαν μονοκόμματα. Ἀλλὰ δυνατόν, ὅπως καὶ τοῦ διαδήματος, νὰ ἦσαν κατ' ἀποστάσεις καὶ μικρά, ὀρθογώνια ἢ ὑπὸ μορφὴν ρόδακος ἀλλὰ ἐπὶ ἑνιαίας μαλακῆς ταινίας.

Ἡ παρουσία τῶν ὡς ἄνω ἐν γένει χαλκίνων κοσμημάτων εἰς διάφορα Ἱερὰ καὶ ἡ σχετικὴ ἀφθονία των εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, καθὼς καὶ ἡ ταύτισίς των μὲ κοσμήματα μαλλιῶν, ἐπιτρέπει τὴν διατύπωσιν τῆς ἀκολούθου ἀπόψεως. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ μαλλιῶν προσεφέροντο πρὸς τὴν θεάν, μαζὶ μὲ τὰ ἴδια τὰ μαλλιά, ὅπως προσεφέροντο εἰς αὐτὴν κοσμήματα ἐνδυμασίας, μαζὶ δηλαδὴ μὲ τὰ ἴδια τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ ἐπενδύματα, κυρίως δὲ κατὰ τὴν μεγάλην πρὸς τιμήν της ἑορτήν.

1. Ἔ.ἀ. σελ. 198, σημ. 3.
2. Ἀρ. 690 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
3. DAWKINS, *B.S.A.* 33 (1932 - 33), πίν. 7,2.

Τὸ ἔθιμον τοῦτο, τῆς προσφορᾶς μαλλιῶν πρὸς τιμὴν θεότητος κυρίως —πιστοποιούμενον ἤδη κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἐποχὴν[1] — φαίνεται ὅτι περιωρίζετο κυρίως μεταξὺ τῶν νέων ἀτόμων.

'Εφηρμόζετο ὅμως κυρίως, ὅταν οἱ νέοι παρουσιάζοντο εἰς τοὺς ἐπὶ κεφαλῆς τῆς φρατρίας καὶ ἐτελεῖτο ἐν συνεχείᾳ, ἡ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γεγονότος, καθιερωμένη θυσία[2] εἰς εἰδικὴν ἑορτήν, «κουρεῶτιν».

Αὐτὰ μὲν γενικῶς ὡς πρὸς τὸ ἔθιμον τοῦτο. Εἰδικώτερον ὅμως ἡ ἀφιέρωσις μαλλιῶν (φυσικὰ μὲ τὰ κοσμήματά των) εἰς 'Ιερὸν ἀναφέρεται καὶ ἀλλοῦ, καὶ ἀξίζει νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ δύο μόνον περιπτώσεις: α) Εἰς τὴν Τροιζῆνα, πρὸ τοῦ γάμου της, κάθε νέα συνήθιζε νὰ ἀφιερώνῃ πλόκαμον τῶν μαλλιῶν της εἰς τὸ 'Ιερὸν τοῦ 'Ιππολύτου[3]. Τοῦτο δὲ ἐγίνετο ἐπίσης καὶ εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Οὐρανίας θεᾶς[4] εἰς τὴν Συρίαν[5]. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ ἑπομένως ἐπανελαμβάνετο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερὸν καί, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρωιμοτέρων δειγμάτων κοσμημάτων μαλλιῶν[6], τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρωιμοτάτους χρόνους του. Τὸ ἴδιον ἔθιμον, ἐξ ἄλλου, ἠσκεῖτο πιθανῶς καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν 'Ολυμπίαν, ἀπὸ ὅπου προέρχεται ἡ μνημονευθεῖσα (πίν. 30β, 146αβ) ἐρυθρόμορφος λήκυθος[7]. Καὶ τοῦτο, διότι : Εἰς τὴν παράστασιν τῆς ληκύθου αὐτῆς εἰκονίζεται ξόανον τῆς 'Αφροδίτης καὶ ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτοῦ ἀφ' ἑνὸς ἀνὰ μία μορφὴ Ἔρωτος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνὰ μία γυναικεία μορφή. 'Αλλὰ ἐκ τῶν γυναικείων αὐτῶν μορφῶν ἡ μὲν μία (εἰς τὰ ἀριστερὰ) ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ Beazley ὡς μητρική, διότι ἔχει κοντὰ μαλλιά, ἡ δὲ ἄλλη (εἰς τὰ δεξιὰ) ἔχει ἀναγνωρισθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὡς κόρη της, ἔχουσα μακρὰ καὶ πρὸς τὰ κάτω μαλλιά, συγκρατούμενα μὲ δακτύλιον ἐπὶ τοῦ αὐχένος, καὶ ἔχει θεωρηθῇ ὑπ' αὐτοῦ ὅτι ἡ ὅλη σκηνὴ ἐξυπακούει ἐπίσκεψιν καὶ τῶν δύο τούτων γυναικῶν εἰς 'Ιερὸν τῆς 'Αφροδίτης, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ γάμου τῆς δευτέρας ἐξ αὐτῶν. 'Ανάλογος σκηνὴ πιθανῶς ἔχει εἰκονισθῇ καὶ ἀλλοῦ (πίν. 146γ)[8].

1. Βλ. *'Ιλ.* Ψ 146 : σοί τε κόμην κερέειν ρέζειν θ' ἱερὴν ἑκατόμβην»· καὶ 46 : κείρεσθαι κόμην. Πβλ. ΕΥΡ. *'Ιφ. Τ.* 50 - 52 : στῦλος... δόμων πατρῴων, ἐκ δ' ἐπικράνων κόμας ξανθὰς *καθεῖναι*, καὶ *'Ιφ. Αὐλ.* 757 : *τὴν Κασσάνδραν ἵν' ἀκούω ρίπτειν ξανθοὺς πλοκάμους.*
2. Βλ. NILSSON, Gesch. Griech. Rel. I, 137 καὶ 493.
3. ΠΑΥΣ. II 32.1,
4. 'Αφροδίτης - Ἥρας, βλ. ἀνωτ. σελ. 82 καὶ 100.
5. ΛΟΥΚ. *Περ. συρ. θ, ἕ.ἀ.*
6. Βλ. σελ. 113 κ.ἑ.
7. BEAZLEY, *Sir John and Lady Beazley Gifts 1912 - 1966*, πίν. XCI, ἀρ. 277.
8. ΚΥΡΙΑΚΟΥ - ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Α.Δ.* 34 (1979), 127 - 137, πίν. 49 - 50.

Κοσμήματα ἐνδυμασίας

Μεταξὺ τῶν κοσμημάτων περιλαμβάνεται καὶ μέγας σχετικῶς ἀριθμὸς περονῶν. Τὰ πρωιμότερα δείγματα τούτων ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ [1].

Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἐνδυμάτων, γνωστὰ καὶ ἐξ Ἱερῶν ἄλλων περιοχῶν [2], ἀφθονοῦντα κυρίως κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχήν, εἶναι δηλωτικὰ ὁμοίως ἀντιστοίχου ἐθίμου ἐπικρατοῦντος εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν : τῆς προσφορᾶς ἐνδυμάτων μαζὶ μὲ τὰ κοσμήματά των. Τὸ ἔθιμον τοῦτο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὡς ἄνω πρωιμοτέρων δειγμάτων τῶν ἐν λόγῳ περονῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ εἰς τοὺς πρωιμοτέρους χρόνους τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως καὶ τὸ ἔθιμον τῆς ἀναθέσεως μαλλιῶν μὲ τὰ κοσμήματά των.

Ἐκ τῶν ἐν λόγῳ περονῶν τοῦ Ἱεροῦ γενικῶς (πβλ. πίν. 110-12) τὸ μέγιστον μέρος εἶναι ἐκ χαλκοῦ ἀλλὰ μικρὸν μέρος (πβλ. πίν. 110α) καὶ σχετικῶς πρωίμων χρόνων, εἶναι ἐκ σιδήρου, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς Λακωνικῆς, ὅπου ἀφθονεῖ, ὡς γνωστόν, ὁ σίδηρος (τοῦ Ταϋγέτου).

Ἐκ τῶν περονῶν, ἐξ ἄλλου, αὐτῶν ἄλλαι μὲν σῴζονται εἰς τὸ ἀκέραιον, ἄλλαι δὲ κατὰ τὸ ἀνώτερον μέρος των ἢ καὶ μόνον κατὰ τὴν κεφαλήν των, ἐνῷ ὑπάρχουν καὶ δείγματα μὲ λυγισμένον τὸ ἄκρον των.

Αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν δὲ εὑρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ παρ' αὐτὸ τέμενος καὶ τὸν πλησίον των Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, καθὼς καὶ εἰς τὴν τέφραν τοῦ βωμοῦ [3].

Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἐνδυμασίας, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον νὰ ἀφιεροῦντο μόνα των εἰς τὸ Ἱερόν. Ἀλλὰ συνώδευον μᾶλλον κάποιο ἔνδυμα ἢ ἐπένδυμα, τοῦ ὁποίου καὶ ἀπετέλουν ἀπαραίτητον ἐξάρτημα στερεώσεώς του. Τοῦτο, εἴτε ὑπὸ τὴν ἁπλῆν, τῆς μιᾶς μόνον περόνης, μορφήν, εἴτε ὑπὸ τὴν δίδυμον μορφήν, ἀνὰ μιᾶς περόνης κάτωθεν κάθε ὤμου εἰς ἕνα πέπλον κυρίως, ἴσως καὶ μετὰ λεπτῆς ἁλύσεως συνδεόμενα δι' αὐτῆς μεταξύ των, κατὰ τὴν (διάτρητον) κεφαλήν των, κρεμαμένης δὲ ἐπὶ τοῦ στήθους [4] ὑπὸ μορφὴν περιδεραίου.

1. Βλ. σελ. 115.
2. Βλ. περὶ αὐτῶν JACOBSTHAL, *Greek Pins* (1956)· καὶ PHILIPP *Schmuck* ἔ.ἀ.
3. Ἀξιολογώτερα δείγματα χαλκίνων περονῶν εἶναι τά : ἀρ. 327 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 379 ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ πρὸς τὸν βωμόν, ἀρ. 732 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου, ἀρ. 725 ὁμοίως, ἀρ. 396 ἐκ τοῦ βωμοῦ, ἀρ. 432 ἐκ τοῦ τελεστηρίου, ἀρ. 726 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου, καθὼς καὶ τὰ ἤδη μνημονευθέντα πρωιμότερα παραδείγματα (σελ. 115)· καὶ σιδηρῶν περονῶν εἶναι τά : ἀρ. 733 καὶ 728 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου. Πρωίμων χρόνων ἐπίσης εἶναι καὶ τὰ τοῦ πίν. 110γ.
4. Πβλ. JACOBSTHAL ἔ.ἀ., εἰκ. 332.

Ἐκ τῶν χώρων εὑρέσεως τῶν περονῶν αὐτῶν εἰς τὸ Ἱερὸν κυρίως καὶ ἐκ τῆς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθησαν ἀρκετὰ δείγματα ἐξ αὐτῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι μερικὰ τῶν ἐνδυμάτων ἢ ἐπενδυμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ συνώδευον, προσεφέροντο εἰς τὸ Ἱερὸν γενικῶς, ἐνῶ ἄλλα ἐνδεχομένως ἐρρίπτοντο εἰς τὴν πυρὰν τοῦ βωμοῦ, κατὰ τὴν θυσίαν τῆς μεγάλης ἑορτῆς πιθανῶς[1], ἐξ οὗ καὶ μερικῶν τὸ ἄκρον ἔχει παραμορφωθῇ σχετικῶς. Τὸ ἔθιμον αὐτὸ τῆς προσφορᾶς ἐνδυμάτων εἰς Ἱερὸν εἶναι γνωστόν[2]. Εἰς μερικὰ δὲ Ἱερά, ὅπως τῆς Ἐλευσῖνος, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ πρὸς τοῦτο ἱματιοθήκη[3]. Εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, τῆς Ἐλευσῖνος, ἡ ἀφιέρωσις ἐξ ἄλλου, πιστεύεται[4] ὅτι ἐγίνετο ὁμοίως κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς.

Ὁπωσδήποτε τὸ ἔθιμον τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ καὶ εἰς πολλοὺς ἀρχαίους λαούς, ἦτο καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν πολὺ παλαιόν. Ἀναφέρεται ἤδη εἰς τὸ Ἔπος[5], ὅπου ἡ Ἑκάβη μεταβαίνει εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, διὰ νὰ τῆς προσφέρῃ πέπλους[6].

Ἰδιαιτέρας ὅμως μνείας ἐπὶ τοῦ προκειμένου πρέπει νὰ τύχῃ ἡ ὕπαρξις τοῦ αὐτοῦ ἐθίμου καὶ εἰς ἄλλα ἀρκαδικὰ Ἱερά, προκύπτουσα λ.χ. : α) ἐκ τῆς πληροφορίας[7] περὶ ἀποστολῆς ἐνδύματος ὡς ἀφιερώματος εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς εἰς τὴν Τεγέαν, ὑπὸ τῆς ἀρκαδικῆς καταγωγῆς Παφίας Λαοδίκης[8]· β) ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῶν Καλαβρύτων, ἴσως τοῦ Ἱεροῦ τῶν Λουσῶν[9], ὅπου μνημονεύεται ἀφιέρωσις ἐνδύματος εἰς τὸ εἰς αὐτὴν ἀναφερόμενον Ἱερόν.

Μεταξὺ τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῶν εἰς Ἱερά, κατὰ τοὺς πρωΐμους χρόνους κυρίως, θὰ περιελαμβάνοντο καὶ δέρματα ἐκλεκτῶν ἡμέρων ἀλλὰ καὶ ἀγρίων ζώων. Ἓν ἐξ αὐτῶν ἦτο, ὡς γνωστόν, καὶ τὸ χρυσόμαλλον δέρας, τὸ ὁποῖον ἀφιερώθη[10] εἰς τὸ ἱερὸν ἄλσος τοῦ Ἄρεως, νεανικῆς μορφῆς

1. Βλ. σελ. 186 κ.ἑ. Ἀνάλογον ἔθιμον βλ. ΠΑΥΣ. VIII 18,1-13.
2. Βλ. ROUSE, *Votive Offerings* (1902), 274.
3. Βλ. ΣΧΟΛ. *Ἀριστ. Πλοῦτ.* 845. MYLONAS, *Eleusis*, 217 κ.ἑ.
4. *Αὐτόθι.*
5. *Ἰλ.* Ζ 293 κ.ἑ.
6. Κατὰ μίαν ἄποψιν, τὴν ρίζαν του τοῦτο εἶχε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν : ΠΡΟΜΠΟΝΑ, *Ἡ μυκηναϊκὴ ἑορτὴ θρονοελκτήρια* (1972).
7. ΠΑΥΣ. VIII,5.
8. ΠΑΥΣ. VIII.
9. *S.E.G.* 11(1954), 111. *C.Q.*, 41 (1947).
10. ΑΠΟΛΛΟΔ. Ι, 96.

τοῦ Διός[1] πιθανῶς, εἰς τὴν Κολχίδα, καὶ μάλιστα ἐκρεμάσθη ἐπὶ μιᾶς δρυὸς τοῦ ἄλσους αὐτοῦ. Ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων ἐπὶ ἱερῶν δένδρων εἶναι ἄλλωστε καὶ ἄλλοθεν γνωστή.

Ἐνδέχεται ἐπομένως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν μερικὰ τῶν ἐν λόγῳ ἐνδυμάτων νὰ ἀνηρτῶντο ὁμοίως ἐπὶ δρυός. Ἐνδέχεται δὲ ἀντιστοίχως, ἀντὶ ἐνδυμάτων, νὰ ἀφιεροῦντο καὶ ἐκεῖ τὰ δέρματα, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ τῆς ποιμενικῆς - κτηνοτροφικῆς κοινωνίας τῆς περιοχῆς.

Συναφὴς μὲ τὴν ἀφιέρωσιν δερμάτων ζώων, ἀγρίων καὶ ἡμέρων, εἰς κάποιο Ἱερὸν εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ ἀφιέρωσις δασυμάλλων δερμάτων ὑπὸ τῶν Μαγνήτων εἰς τὸ ὀρεινὸν ἱερὸν τοῦ Διὸς Ἀκραίου εἰς τὸ Πήλιον, τὸ καλούμενον καὶ Χειρώνιον[2]. Καὶ τοῦτο, διότι ἀναφέρεται[3] ὅτι κατὰ τὸ θέρος —πιθανῶς δὲ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἡλιοστασίου, ὅπως ἦτο καὶ ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ— κατηυθύνετο εἰς αὐτὸ μία πομπή, τῆς ὁποίας ἡγεῖτο ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς καὶ μετεῖχον, ἀκολουθοῦντες, οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν πολιτῶν τῆς περιοχῆς. Αὐτοὶ δὲ ἔφερον *κώδια*, *τρίποκα*, *καινά*. Συνήθως τὰ «κώδια» αὐτὰ (δέρματα) θεωροῦνται ὅτι ἀπετέλουν τὴν ἐνδυμασίαν τῶν ὡς ἄνω ἐπισήμων τῆς πομπῆς. Ἡ ἐνδυμασία αὐτή, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐκ δασυμάλλων καὶ καινουργῶν δερμάτων, θεωρεῖται εἰδικώτερον ὅτι ἦτο διὰ λόγους καθαρμοῦ[4], ὁ ὁποῖος ἐπετυγχάνετο ἀφοῦ αὐτοὶ ἐκοιμῶντο εἰς τὸ Ἱερὸν ἐπὶ αὐτῶν (τῶν δερμάτων). Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ ἐπίσημοι αὐτοὶ προσεκόμιζον ὡς προσφορὰν εἰς τὸ Ἱερὸν τὰ δέρματα αὐτά. Ἐὰν δὲ ἐκοιμῶντο καὶ ἐπ' αὐτῶν, θὰ ὑφίσταντο καὶ καθαρμὸν ἴσως, καθόσον αὐτά, ὡς ἀναθήματα (ἴσως ἐν εἴδει ἀπαρχῶν τῶν νέων βοσκημάτων) εἶχον ἤδη καθαγιασθῆ ὑπὸ τῆς θεότητος. Εἰς κτηνοτροφικοὺς (καὶ ποιμενικοὺς) κυρίως λαοὺς τὰ δέρματα ἀπετέλουν ἄλλωστε καὶ κύριον ἐμπορεύσιμον εἶδος[5] καὶ ἡ προσφορά των εἰς τὸ Ἱερὸν θὰ ἦτο καὶ οὐσιαστικῆς σημασίας.

Σύνηθες, ἐξ ἄλλου, ἀνάθημα εἰς ὀρεινὰ Ἱερὰ τοῦ Διὸς θὰ ἦτο, εἰς πολὺ πρωίμους χρόνους, καὶ ἡ «αἰγίς», νοουμένη ὡς ἐκλεκτὸν αἴγειον δέρμα[6],

1. Βλ. σελ. 64 (ὅπως καὶ ὁ Ἀπόλλων).
2. Βλ. *R.E.X.A.*, 265.
3. ΗΡΑΚΛ. ἀπ. 2,8.
4. Βλ. SCHWABL, *ἔ.ἀ.*, 359,
5. Πβλ. τὸ λατινικὸν (pecus), pecunia = χρήματα.
6. Ἢ ὡς δικτυωτὸν (ΕΥΣΤ. II 602, 603), τοῦ ὀμφαλοῦ (βλ. σελ. 230);

ἐξ οὗ καὶ σὺν τῷ χρόνῳ αὐτὴ κατέστη καὶ ἐκ τῶν κυριωτέρων συμβόλων τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Τὸ αἴγειον μαλλὶ ἄλλωστε, ὅταν εἶναι ἐκλεκτόν, ἀποτελεῖ εἶδος μεγάλης πολυτελείας[1].

Ἐξαρτήματα ἐπίσης ἐνδυμασίας εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ συνώδευον καὶ αὐτὰ τὰ ἀφιερούμενα εἰς αὐτὸ ἐνδύματα καὶ ἐπενδύματα.

Ἐν πρώτοις, χάλκινος τετράκτινος τροχὸς[2] (πίν. 113γ). Ἀντίστοιχα δείγματα ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά[3], ἐσχάτως δὲ καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Βραυρῶνος[4], ὅπου εἶναι γνωστὴ καὶ ἄλλως πως ἡ ἀφιέρωσις ἐνδυμάτων εἰς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ (Ἄρτεμιν).

Ἡ καταγωγὴ ὅμως τοῦ κοσμήματος αὐτοῦ εἶναι ἐκ βορειοτέρων περιοχῶν. Τροχὸς ἀπαντᾶ εἰς τὴν Βεργίναν[5] ἤδη κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴν ἐποχήν, θεωρούμενος ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου ὡς περίαπτον μὲ «θρησκευτικὸν συμβολισμὸν» καὶ σχετιζόμενος ὑπ' αὐτοῦ, μὲ «ἡλιολατρικὴν θρησκείαν». Κατὰ τὸν Hammond, ἐξ ἄλλου[6], τὸ κόσμημα τοῦτο ἔχει προγόνους εἰς τὴν κεντρο - εὐρωπαϊκὴν πολιτιστικὴν παράδοσιν Lausitz.

Ἡ παρουσία τοῦ τροχοῦ πάντως εἰς τὰ ἑλληνικὰ Ἱερὰ ἔχει ἑρμηνευθῆ ποικιλοτρόπως. Ἂν δὲ πράγματι τὸ θέμα του θεωρηθῆ ὅτι ἦτο συμβολικοῦ καὶ ὄχι πρακτικοῦ χαρακτῆρος, τότε θὰ πρέπη τοῦτο μᾶλλον νὰ συνδεθῆ μὲ τὴν θεότητα τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου (δηλαδὴ μὲ τὴν Ἀφροδίτην), κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ὁποίου ὁ ἥλιος πιστεύεται ἀκόμη ὅτι «γυρίζει σὰν τροχός»[7]. Ἀντίστοιχον δὲ συμβολικὸν χαρακτῆρα θεωροῦμεν ὅτι θὰ εἶχε καὶ τὸ μνημονευθὲν χάλκινον ἐλασμάτινον δακτυλίδι μὲ τὸν μικρὸν τροχὸν εἰς τὸ μέσον, τὸ ὁποῖον εὑρέθη εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν[8] (πίν. 113δ).

Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅμως ὅτι οἱ χάλκινοι τροχοὶ εἶχον καὶ πρακτικὸν χαρακτῆρα. Ἑπομένως, καὶ ἂν εἶχον συμβολικὸν χαρακτῆρα ἀρχικῶς, σὺν τῷ χρόνῳ ὁ χαρακτὴρ αὐτὸς σχεδὸν ἐξέλιπε. Παραστάσεις (πβλ. πίν. 112δ)

1. Εἰς τὴν Ἰνδίαν λ.χ. ἐξακολουθεῖ τοῦτο ἀκόμη νὰ ἔχη μεγάλην ἀξίαν καὶ νὰ κατασκευάζωνται ἐξ αὐτοῦ πραγματικὰ τεχνουργήματα.
2. Ἀρ. 424 ἐκ τοῦ χώρου τοῦ βωμοῦ.
3. Βλ. ROUSE ἔ.ἀ., 165, 390.
4. *Π.Α.Ε.* 1984 (ὑπὸ ΠΕΤΡΑΚΟΥ).
5. Βλ. *Βεργίνα* I 225, εἰκ. 90.
6. *History of Macedonia* I, ἔ.ἀ., 334 εἰκ. 18 t.
7. Βλ. σελ. 187.
8. Βλ. σελ. 187 : ἀρ. 745 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.

ἀρχαίων ἔργων[1] εἰκονίζουν τροχόν, χρησιμοποιούμενον πρὸς συγκράτησιν τῆς χλαίνης, ἐπὶ τοῦ στέρνου. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ὁ τροχὸς αὐτὸς θὰ ἐρράπτετο, εἰς τὸ κέντρον του, ἐπὶ τῆς ὤας τοῦ ἑνὸς προσθίου φύλλου τῆς χλαίνης καὶ θὰ διήρχετο δι' ἀντιστοίχου σχισμῆς τοῦ ἄλλου φύλλου. Εὕρημα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτήν. Καὶ τοῦτο, διότι ὁ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εὑρεθεὶς τετράκτινος ἐπίσης τροχὸς[2] φέρει καὶ τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφήν: *Ὠφελίων Ἀφροδίτᾳ ἀνέθηκεν*. Ἐκ τούτου δὲ προκύπτει ὅτι: ὁ μικρὸς αὐτὸς τροχὸς μόνος του θὰ ἦτο μᾶλλον εὐτελὴς προσφορὰ εἰς τὴν θεάν, ὥστε νὰ δικαιολογῇ καὶ τὴν ἐπιγραφήν του. Ὡς ἐξάρτημα ὅμως κάποιου ἐπενδύματος θὰ ἀπετέλει συγχρόνως καὶ τὸ μέσον διὰ τὴν δικαίωσιν καὶ τὴν διαιώνισιν τῆς προσφορᾶς, ἀξιολογουμένης ἀπὸ τοῦ ἐπενδύματος αὐτοῦ.

Ἡ ἀνεύρεσις, ἐξ ἄλλου, τοιούτων κοσμημάτων καὶ εἰς τάφους (ὅπως λ.χ. εἶναι καὶ τῆς Βεργίνας, βλ. ἀνωτ.) δικαιολογεῖται πληρέστερον ἂν αὐτὰ θεωρηθοῦν ὡς κοσμήματα ἐνδυμασίας (ἐξαρτήματα τῆς ἀμφιέσεως τῶν νεκρῶν) καὶ ὄχι ὡς περίαπτα.

Καὶ δυνατὸν μὲν ὁ τροχὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ εἶναι πρωίμων χρόνων, καθότι σφυρήλατος, ἴσως πρωτογεωμετρικῶν ἢ γεωμετρικῶν. Δυνατὸν ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἀρχαϊκῶν ἢ καὶ μεταρχαϊκῶν χρόχρόνων, διότι ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζεται ἐν χρήσει (βλ. ἀνωτ.) καὶ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτούς.

Ἀντιστοίχου χρήσεως δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ἐπίσης καὶ μικρὰ πήλινα ἐπιπεδόκυρτα ἀντικείμενα, εὑρεθέντα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν καὶ ὁμοιάζοντα μὲ κουμπιά (πίν. 112β)[3]. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν συγκεκριμένως νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔχοντα ἄλλοτε ἐπικάλυψιν ἐκ φθαρτοῦ ὑλικοῦ —δέρματος ἢ ὑφάσματος—, ἴχνη τῆς ἐπικολλήσεως τοῦ ὁποίου διετηροῦντο ἐπ' αὐτῶν ἀκόμη, ὅταν εὑρέθησαν, εἰς τὴν κάτωθεν (ἐπίπεδον) ἐπιφάνειάν των. Καὶ διὰ τῆς ἐπικαλύψεως αὐτῆς νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιρραπτόμενα (πίν. 112γ) ἐπὶ ἐπενδύματος —ὡς χρησιμεύοντα δηλαδή, ὅπως καὶ ὁ μνημονευθεὶς τροχός, πρὸς συγκράτησίν του (διὰ μιᾶς κουμπότρυπας διὰ τῆς ὁποίας καὶ διήρχοντο[4]) —, ἐλαφροτέρου σχετικῶς.

1. Πβλ. PFUHL, *M.u.Z.*, εἰκ. 239.
2. CARAPANOS, *Dodone* II (1878), 47, πίν. XXV, 19.
3. Αρ. 252 καὶ 253 ἐκ τοῦ τελεστηρίου..
4. Πβλ. χλαίνην εἰς JACOBSTHAL, *ἔ.ἀ.*, εἰκ. 339.

Συναφῆ ἀφιερώματα

Μικροῦ μεγέθους (παιδικόν;) χάλκινον ἐλασμάτινον πέλμα σανδαλίου [1] ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πίν. 114α) καὶ ἓν ἄλλο [2] ἐξ ὁμοίου ἐλάσματος (πίν. 114α) ἐκ τοῦ ναοῦ εἰς δύο τεμάχια. Τὰ πέλματα αὐτὰ δυνατὸν δηλαδὴ νὰ ἀνῆκον εἰς ἐκ πιλήματος ἢ δέρματος σανδάλια (ἢ ἄλλα ὑποδήματα), ἀφιερωθέντα εἰς τὴν θεὰν («ἱερόθυτα»), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς ἄλλα Ἱερὰ (λ.χ. τῆς Ἀνδανίας, κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφήν [3].

ΚΥΡΙΑ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΜΑΝΤΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ

Τὰ κύρια λατρευτικὰ μέσα καὶ οἱ μαντικοὶ χῶροι τοῦ Ἱεροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ στοιχειοθετηθῇ ἡ λειτουργία του, ἀπὸ κοινοῦ μὲ διάφορα, ἄλλα, κινητὰ κυρίως, εὑρήματα, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων, εἶναι οἱ ἑξῆς :

Ο ΒΩΜΟΣ

Εἰς αὐτὸν ἐθυσιάζοντο τὰ ζῶα, τὰ ὁποῖα προσεφέροντο εἰς τὸ θεῖον *(θύματα)*. Τὰ ζῶα αὐτά, ὅπως συνέβαινε καὶ ἀλλοῦ, ἦσαν ἐκ τῶν ὡραιοτέρων, ἄμεμπτα, ἤτοι ἀκέραια καὶ ὑγιᾶ, καὶ ὅλως καθαρά. Ἦσαν δέ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν ὀστῶν καὶ τῶν ὀδόντων των (πίν. 148) καὶ ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα πήλινα ὁμοιώματά των, ἥμερα καὶ ἄγρια: ἀμνοί, ἐρίφια, χοῖροι καὶ βοοειδῆ, ἀγριόχοιροι καὶ ἀκανθόχοιροι ἀλλὰ καὶ ἵπποι. Ὅτι προσεφέροντο καὶ ἵπποι, προκύπτει καὶ ἀπὸ χάλκινον τροχὸν τῆς σκευῆς ἵππου [4] (πίν. 114β).

Μετὰ τῶν θυμάτων αὐτῶν, ὅπως προκύπτει ἐξ εὑρημάτων ἐντὸς τῶν λειψάνων τῆς τέφρας παρὰ τὴν βάσιν τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ, φαίνεται ὅτι προσεφέροντο καὶ ἄλλα πράγματα, ὅπως πήλινα ὁμοιώματα ζώων καὶ πτηνῶν καὶ τῆς λατρευομένης θεότητος, ἀλλὰ καὶ μαλλιὰ μὲ τὰ κοσμήματά των καὶ ἐνδύματα, ἐπίσης μὲ τὰ κοσμήματά των.

Τὸ ἔθιμον τῆς προσφορᾶς ἀγρίων ζώων καὶ ἄλλων πραγμάτων κατὰ τὴν θυσίαν ἐνθυμίζει παρόμοιον ἔθιμον ἀσκούμενον κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς

1. Ἀρ. 333.
2. Ἀρ. 457.
3. *I.G.* V 1,1390.
4. Ἀρ. 363 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος βλ. σελ. 46.

Λαφρίας Ἀρτέμιδος[1] εἰς τὴν πλησίον Ἀχαΐαν (καὶ τὴν ἔναντι αὐτῆς Ἀκαρνανίαν). Ἀπετέλει δὲ ἡ Λαφρία, ὅπως ἤδη ἐξετέθη, καταβολάδα τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως πιθανῶς τῆς Ἀφροδίτης (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ἐθίμου), ἡ ὁποία ἄλλωστε, οὖσα θεὰ ἐν γένει τῆς φύσεως ἀρχικῶς, ἦτο θεὰ καὶ τῆς ἀγρίας φύσεως συγχρόνως.

Πιθανώτατα ἀνάλογον ἔθιμον, προσφορᾶς ζώων καὶ διαφόρων πραγμάτων εἰς τὴν θεότητα, ὑπῆρχεν ἤδη γενικώτερον κατὰ τὴν κρητο - μυκηναϊκὴν ἐποχήν, διότι ἔχει παρατηρηθῆ[2] ἀπὸ τὰ εὑρήματα τῆς ἐποχῆς, ὅτι εἰς τὴν πυρὰν κατὰ τὴν θυσίαν ἐρρίπτοντο συνήθως ζῶα ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (εἰδώλια κ.ἄ.). Καὶ τοῦτο συνήθως συνέβαινε παρὰ τὴν κορυφὴν ὀρέων (καὶ πιθανῶς κατὰ τὴν ἐτησίαν ἑορτήν).

Τῆς θυσίας τῶν ζώων εἰς τὸν βωμὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ προηγεῖτο πιθανῶς προσαγωγή των διὰ τῆς πλακοστρώτου πομπικῆς ὁδοῦ, ὅπως περίπου συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Λαφρίας (τῶν Πατρῶν), ὅπου ἀναφέρεται[3] ὅτι, ἀπὸ τῆς προτεραίας τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἡ ὁδὸς αὐτὴ ἡτοιμάζετο διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν. Ἦτο δὲ ὁ βωμὸς τῆς Λαφρίας περιχαρακωμένος διὰ ξύλων.

Πῶς ἦτο ὅμως ὁ βωμός, ἐπὶ τοῦ σωθέντος μόνον βάθρου του, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, δὲν εἶναι γνωστόν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἦτο ἐκ τέφρας, περιοριζόμενος δηλαδὴ εἰς τὸ ἐντυπωσιακὸν σωθὲν βάθρον του, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ ἐκαίοντο τὰ θύματα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ἦτο ὅπως τοῦ Λυκαίου καὶ τῆς Ὀλυμπίας[4]: χωμάτινος· ἡ δὲ τέφρα συνεχῶς θὰ διωλίσθαινεν εἰς τὴν κάτωθεν αὐτοῦ ἀκριβῶς ἀρχομένην ρεματιὰν (βλ. ἀνωτ.). Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ κατασκευὴ τοῦ βάθρου σκοπὸν εἶχε τὴν προστασίαν τοῦ χώρου ἀπὸ τυχὸν κατολίσθησιν. Ἦτο δὲ ὁ χῶρος αὐτὸς ὁ ἔχων τὴν πλέον σύνοπτον θέαν πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Θελπούσης.

Τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα ὑφίσταντο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, κατὰ τὸ γενικώτερον ἔθιμον, ράντισμα διὰ τῆς χέρνιβος, ἡ ὁποία περιεῖχε τὸ

1. Βλ. σελ. 95.

2. Βλ. GUTHRIE, The Religion and Mythology of the Greeks, *C.A.H.*, II, κεφ. XI.

3. Βλ. σελ. 96.

4. Ἡ προσπάθεια συνδέσεως τοῦ χωματίνου βωμοῦ τῆς Ὀλυμπίας —καὶ ἄρα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ Λυκαίου— μὲ Β. εὐρωπαϊκὰ πρότυπα (KRAMER, *Helv.*, *Ant.* E. Vogl (1960) 11 κ.ἑ.), μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τοιοῦτος βωμὸς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀγαιακῆς προελεύσεως, δὲν φαίνεται πειστική. Θυσίαι ζώων ἐπὶ χώματος ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ ἀπαντοῦν εἰς τὰ ὡς ἄνω κρητο - μυκηναϊκὰ ὀρεινὰ Ἱερά. (GUTHRIE *ἔ.ἀ.*)

ἱερὸν ὕδωρ. Διὰ τοῦ ὕδατος αὐτοῦ ὁ ἱερεύς, ἀφοῦ προηγουμένως προέβαινεν εἰς καθαγιασμὸν τῶν χειρῶν του, καθηγίαζε καὶ τὴν χαίτην καὶ τὸν αὐχένα τῶν θυμάτων[1]. Τῆς χερνίψεως ὅμως τῶν θυμάτων προηγεῖτο πασπάλισμα τοῦ αὐχένος των, ἡ λεγομένη *πρόχυσις*, *δι' οὐλοχύτων*[2], ἤτοι διὰ χονδροκομμένου κριθαριοῦ. Ἡ ἀντίδρασις τότε τῶν θυμάτων, κατὰ τὸ διάστημα δηλαδὴ τῆς χερνίψεως καὶ τῆς προχύσεως, ἡρμηνεύετο καταλλήλως ὑπὸ τοῦ ἱερέως ὁ ὁποῖος καὶ ἠδύνατο νὰ μαντεύσῃ τὰ μέλλοντα.

Καὶ τὸ μὲν ἱερὸν ὕδωρ περιείχετο εἰς τὸ ὁμώνυμον δοχεῖον, τὴν χέρνιβα, ἡ ὁποία, συνήθως ἐτοποθετεῖτο ἐντὸς ἀνοικτοῦ καὶ μὲ ἀρκετὰ χαμηλὰ τοιχώματα ἀγγείου, τοῦ χειρονίπτρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου καὶ ἐχύνετο ἐκ τῆς χέρνιβος τὸ ὕδωρ κατὰ τὴν νίψιν τῶν χειρῶν. Τεμάχια τοιούτων, μὲ χαμηλὰ σχετικὰ τοιχώματα πηλίνων ἀγγείων εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Μερικὰ δὲ ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν χειρόνιψιν ἀλλὰ ὄχι μόνον κατὰ τὴν θυσίαν, εἰς τὸν βωμὸν δηλαδή, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ Ἱεροῦ, κατὰ τὴν τέλεσιν ἄλλων ἱεροπραξιῶν.

Διὰ τὴν οὐλόχυσιν, ἐξ ἄλλου, ἐχρειάζετο εἰδικὸν σκεῦος, τὸ *οὐλοχόϊον*. Ὡς τοιοῦτον δὲ σκεῦος τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ χάλκινον (πίν. 115) κυλινδρικοῦ σχήματος καὶ μὲ ἀρκετὰ χαμηλὰ τοιχώματα σκεῦος[3], διάτρητον κατὰ τὸν πυθμένα καὶ μὲ ὁμαλὸν τὸ ἐσωτερικὸν μέρος τῶν ὀπῶν καὶ ἀνώμαλον τὸ ἐξωτερικόν, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων εἶναι σημαντικόν. Διὰ τοῦ σκεύους αὐτοῦ πιθανῶς ἐχύνετο ἐπὶ τοῦ αὐχένος (καὶ τῆς χαίτης) τῶν θυμάτων τὸ χονδροκομμένο κριθάρι. Ἐγίνετο δηλαδὴ ἡ πρόχυσις.

Ἐξ ἄλλου, μικρὸν μέρος πλατείας σφυρηλάτου λαβῆς[4] ταινιωτῆς, πολὺ πρωΐμων χρόνων πιθανῶς μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς τὴν μίαν πλευρὰν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ἀνῆκον εἰς λαβὴν (χαλκίνου) κανοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου, ὡς γνωστόν, ἐτοποθετοῦντο διάφορα ἀντικείμενα, ἀπαραίτητα διὰ τὴν θυσίαν ἢ τὴν τέλεσιν καὶ ἄλλης ἱεροπραξίας.

Μὲ τὴν σφαγὴν τῶν ζώων ἀλλὰ καὶ μὲ κάποιαν ἄλλην συναφῆ ἐργασίαν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ —λ.χ. τὰς συνεστιάσεις, βλ. κάτωτ.— εἶναι δυ-

1. Πβλ. ΕΥΡ. *Ἰφ. Τ* 607 : *χαίτην ἀμφὶ σὴν χερνίψομαι*. Ἐπίσης : ΑΡΙΣΤ. ***Εἰρ.*** 926.
2. Πβλ. ΗΡΟΔ. Ι, 160.
3. Ἀρ. 723, ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου.
4. Ἀρ. 409, ἐκ τοῦ ναοῦ.

νατὸν νὰ συναφθῇ καὶ ἀριθμὸς σιδηρῶν μαχαιρῶν [1], αἱ ὁποῖαι εὑρέθησαν εἰς αὐτό (πίν. 121β).

Τὴν σφαγὴν τῶν ζώων («θυμάτων», «ἱερείων», «χρηστηρίων») ἠκολούθει εἰς ὡρισμένα Ἱερά, ὅπως εἰς τὴν Ὀλυμπίαν [2], τὸ σχίσιμον τοῦ δέρματός των· καὶ τότε οἱ ἱερεῖς, ἀναλόγως τοῦ σχήματος τῶν τεμαχίων, «ἐμαντεύοντο» [3]. Πιθανώτατα ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ἠσκεῖτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ποιμενικοῦ - θηρευτικοῦ χαρακτῆρος τῆς περιοχῆς του· καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὴν πλησίον Ὀλυμπίαν.

Ἐν συνεχείᾳ ἠκολούθει ἡ ἀφαίρεσις τῶν σπλάχνων· καὶ τότε, ἀναλόγως τῶν παρατηρουμένων σημείων ὑπὸ τῶν ἱερέων, ἰδίως ἐπὶ τοῦ ἥπατος, αὐτοὶ «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης. Ἡ σπλαχνοσκοπία ἀπετέλει παλαιότατον ἔθιμον καὶ ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἀναφέρεται ὅμως ὅτι τά, πρὸς τοῦτο, χρησιμοποιούμενα ἐκεῖ ζῶα δὲν ἐσφάζοντο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ ἀλλὰ μακρὰν αὐτοῦ· καὶ ἐχρησιμοποιοῦντο συνήθως διὰ τὰ κοινὰ δεῖπνα, τὰ ὁποῖα ἠκολούθουν [4].

ΤΑ ΙΕΡΑ ΔΕΙΠΝΑ

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐγίνοντο ἱεραὶ συνεστιάσεις. Τὸ πλῆθος τῶν εὑρεθέντων ὀστῶν ζώων εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν οἴκημα (Ν. ἥμισυ) μαρτυρεῖ τοῦτο σαφῶς. Ἡ συνεστίασις αὐτὴ ἐσχετίζετο πιθανώτατα μὲ τὴν πίστιν ἑνὸς ἐξαγνισμοῦ καὶ μιᾶς ἐνδυναμώσεως διὰ τῶν κρεάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον εὐλογηθῆ ὑπὸ τῶν ἱερέων.

Τοιαῦται συνεστιάσεις ἀναφέρονται ὅτι ἐγίνοντο, ὅπως μόλις ἀνεφέρθη, καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας· καὶ ἐνδέχεται νὰ εἶχον κοινήν, μὲ τὰς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (προϊστορικήν ;) καταγωγήν, γενόμεναι εἰς τὸ ὕπαιθρον κατὰ τὴν ἐτησίαν ἑορτὴν τῆς θεᾶς ἀρχικῶς.

Ἀπὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. αἰῶνος ὅμως φαίνεται ὅτι ἔλαβον μεγάλην ἔκτασιν. Προκύπτει δὲ τοῦτο ἐκ τῶν ἑξῆς. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μὲ

1. Πβλ. ἀρ. 753 καὶ 767 ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ 542 καὶ 545 εὑρήματα ἐπιφανείας παρὰ τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ.

2. Περὶ τοῦ Μαντείου τῆς Ὀλυμπίας βλ. LATTE, *R.E.*, XVIII, 841. ZIEHEN, *R.E.*, XVIII, 62. NILSSON, *Historia* 7(1958), 245 κ.ἑ.

3. Πβλ. ΣΧΟΛ. *Πινδ.* *Ὀλ.* VI 119 καὶ 111 καὶ 112.

4. Περὶ τῆς σπλαχνοσκοπίας εἰς τὴν Ἑλλάδα βλ. PARKE, *Greek Oracles*, 72.

τὸ ἔθιμον αὐτὸ φαίνεται νὰ συνδυάζεται καὶ μέγας ἀριθμὸς μικρῶν πηλίνων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἐντεινόμενος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν (πβλ. πίν. 127α). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εὑρέθησαν εἰς μικρὰ σχετικῶς τεμάχια μόνον· καὶ ἔδιδον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶχον ἐπὶ τούτῳ θραυσθῇ μετὰ τὴν χρῆσιν των. Οὔτε ἓν ἀκέραιον δὲν εὑρέθη ἐξ αὐτῶν. Τὸ μόνον ἀκέραιον ἀγγεῖον, πρὸς Β. τοῦ βωμοῦ ὅμως εὑρεθέν, ἦτο μελαμβαφὴς κυαθίσκος[1] (πίν. 126α,β) καὶ τὸ ἕτερον, προχοΐσκη[2], ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου (πίν. 125δ,ε). Εὑρέθησαν δὲ καὶ κάνθαροι καὶ σκῦφοι, ὑποδηλοῦντες χρῆσιν οἴνου (πίν. 128). Μὲ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν δύο ἄλλαι κατηγορίαι πηλίνων σκευῶν, εὑρεθέντων εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ εἰς τοὺς αὐτοὺς χώρους κυρίως· καὶ περαιτέρω νὰ σχετισθοῦν ὁμοίως μὲ τὰ ἱερὰ δεῖπνα :

Ἐν πρώτοις, σημαντικὸς ἀριθμὸς πηλίνων μαγειρικῶν σκευῶν, ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἰδίως, Εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ (πβλ. πίν. 131α) παρεσκευάζετο τὸ φαγητὸν τῶν ἱερῶν δείπνων· καὶ ἑπομένως ἐνδέχεται, ὅπως καὶ εἰς τὸ κυπριακὸν Ἱερόν, τὰ κρέατα νὰ μὴ προήρχοντο ἐκ ζώων σφαζομένων εἰς τὸν βωμὸν καὶ προσφερομένων εἰς τὸ θεῖον ἀλλ' ἐκ ζώων σφαζομένων ἀλλοῦ.

Ἐξ ἄλλου, σημαντικὸς ἐπίσης ἀριθμὸς πηλίνων ἀνοικτῶν καὶ ὑπὸ μορφὴν μεγαλυτέρων ἢ μικροτέρων λεκανῶν (πίν. 129-130). Εἰς τὰ σκεύη αὐτὰ («μαζονόμια») ἐτοποθετοῦντο τὰ κρέατα πρὸς διανομὴν ἢ καὶ ἄρτοι. Προσφορὰ ἄρτων (πελανῶν) ὑπὸ ἀτόμων ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν[3].

Ἱερὰ δεῖπνα ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνοντο καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Καρνασίου ἄλσους εἰς τὴν Ἀνδανίαν[4], εἰς τὰ ὁποῖα καὶ μετεῖχε τὸ ἱερατεῖον οἰκογενειακῶς ἀλλὰ καὶ οἱ μετέχοντες τῶν τελετουργιῶν (μυστηρίων). Φαίνεται δὲ ὅτι ἀπὸ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τὸ ἔθιμον τῶν τοιούτων δείπνων εἶχεν ἐπεκταθῇ εὐρύτερον. Τὴν καταγωγὴν των ὅμως εἶχον εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν πιθανῶς. Πιθανῶς ἀνάλογον ἔθιμον ἐτηρεῖτο καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον: *Διὸς Ἰδαίου μύστης γενόμην*[5].

1. Ἀρ. 119.
2. Ἀρ. 700.
3. Βλ. *R.E.*, *ἔ.ἀ.*, XVIII I 49, λ. Ὀλυμπία.
4. Βλ. σελ. 207 σημ. 3.
5. NAUK, *Euripides perditarum Traged. Fragm.* (1908) III, 125.

ΧΡΗΣΙΣ ΑΡΩΜΑΤΩΔΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Ἐκ κινητῶν εὑρημάτων τοῦ Ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐγίνετο καὶ εὐρεῖα χρῆσις ἀρωματωδῶν οὐσιῶν. Ἐνδεικτικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα εὑρήματα :

Χάλκινος ἀρύβαλλος[1] (πίν. 120) ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου μὲ ὡραίαν διατήρησιν, τῶν χρόνων περὶ τὸ 500 π.Χ., ἐλλιπὴς μόνον κατὰ τὸν λαιμόν, τὸ χεῖλος καὶ τὴν λαβήν. Πιθανῶς ὁ ἀρύβαλλος αὐτὸς περιεῖχε ἀρωματῶδες ἔλαιον, χρησιμοποιούμενος εἰς τὸν πλησίον τῆς εὑρέσεώς του χῶρον : τὸν ναὸν ἢ τὸ τελεστήριον.

Εἰς μυροδοχεῖα ἀνήκουν, ἐξ ἄλλου, καὶ ἐλάχιστα θραύσματα[2], εὑρεθέντα εἰς τὸ τελεστήριον, (πίν. 126γ) ἐκ φαγεντιανῆς, ἀμέσου ἢ ἐμμέσου φοινικικῆς προελεύσεως, τῶν κλασσικῶν χρόνων πιθανῶς, καὶ τεμάχιον[3] μελαμβαφοῦς ληκυθίου μὲ πεπιεσμένον σῶμα καὶ ραβδώσεις (πίν. 127γ).

Εἰς μυροδοχεῖα ἐπίσης ἀνήκουν καὶ μερικὰ τεμάχια ἀτρακτοειδῶν πηλίνων ἀγγείων κυρίως[4] τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων —τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται συνήθως δακρυδόχοι— καὶ ἄλλων ὑψιλαίμων ἀγγείων (πβλ. πίν. 134α).

Εὐρυτάτη δὲ φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ χρῆσις μύρων κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὁ σχετικὸς ἀριθμὸς ὑαλίνων, κλειστῶν κυρίως, μικρῶν ἀγγείων (πίν. 134δ), τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εὑρέθησαν εἰς τὸ τελεστήριον καὶ τὸ τριπλοῦν (Ν.) οἴκημα, ὀλίγα δὲ καὶ εἰς τὸν βωμόν[5].

Πλὴν τῶν μύρων —ἡ χρῆσις τῶν ὁποίων διεφάνη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τελεστηρίου, τὰ χώματα τοῦ ὁποίου ἀπέπνεον ἀκόμη μίαν ἀκαθόριστον ἀρωματώδη ὀσμήν— ἐγίνετο χρῆσις καὶ ἀρωματικῶν φυτικῶν οὐσιῶν, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά. Δι' ὡρισμένων δὲ ἐξ αὐτῶν «ἐμαντεύοντο» ἐπίσης οἱ ἱερεῖς, διὰ τοῦ θορύβου, τὸν ὁποῖον προεκάλουν αὐταὶ καιόμεναι ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. Ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας καὶ ὁ διὰ τῆς ἀντιδράσεως τῶν θυμάτων κατὰ τὴν σφαγήν των εἰς τὸν βωμόν, συνετέλει κυρίως, ὥστε ὁ βωμὸς αὐτὸς νὰ θεωρῆται ὁ κατ' ἐξοχὴν χῶρος μαντείας εἰς τὴν Ἄλτιν[6].

1. Ἀρ. 722.
2. Ἀρ. 428 καὶ 485.
3. Ἀρ. 229 καὶ 259.
4. Πβλ. ἀρ. 117.
5. Γενικὴ βιβλιογρ. βλ. HARDEN, *Catal. Greek and Rom. Glass, Brit. Mus.*
6. Πβλ. ΠΙΝΔ. Ὀλ. VI 6 : βωμῷ τε μαντείῳ καὶ Ὀλ. VI 70 ; Ζηνὸς ἐπ' ἀκροτάτῳ βωμῷ τότ αὖ χρηστήριον θέσθαι).

Ἡ χρῆσις πάντως τῶν οὐσιῶν αὐτῶν ἀπετέλει ἰδιαίτερον γνώρισμα τῶν χώρων λατρείας τῆς Ἀφροδίτης, καὶ μάλιστα ἤδη ἀπὸ παλαιοτάτης ἐποχῆς[1]. Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ αὐτῶν, καὶ εἰδικώτερον τῶν θυμιαμάτων, εἶναι δυνατὸν νὰ σχετισθῇ χάλκινον σφυρήλατον ἀντικείμενον[2], μὲ πλατέα καὶ κυρτὰ (πίν. 117ε) χείλη καὶ σχεδὸν ἡμισφαιρικὸν σῶμα, ἐλλιπὲς κατὰ τὸν πυθμένα του, παρέχον ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν ἐντύπωσιν κυμβάλου. Ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ τῶν χειλέων του εἰδικώτερον, ἀποκλείει τὴν ταύτισιν αὐτήν. Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν τῆς ἐπιφανείας του προκύπτει ὅτι τοῦτο κατεσκευάσθη διὰ νὰ εἶναι ἄνωθεν ὁρατόν.

Ὅμοια τοιαῦτα χάλκινα ἀντικείμενα ἔχουν εὑρεθῇ καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, ἓν ἐξ αὐτῶν δὲ ἀναφέρει ὁ Λεονάρδος ὅτι εὗρε καὶ εἰς τὸν ναὸν παρὰ τὸν Λάδωνα, ἤτοι κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ[3], τὸν ὁποῖον ἐταύτισε προσωρινῶς μὲ τὸν ναὸν τῆς Δήμητρος.

Ἕνεκα τοῦ σχήματός του καὶ τοῦ διατρήτου πυθμένος του ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἄνω μέρους τῆς ἐπιφανείας του, θεωροῦμεν ὅτι τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἀπετέλει ἐξάρτημα μᾶλλον θυμιατηρίου, ὁμοίου μὲ τὰ δύο θυμιατήρια ἑκατέρωθεν τοῦ ξοάνου τῆς Ἀφροδίτης ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ἀγγειογραφίας τῆς Νεαπόλεως (πίν. 30γ)[4] ἢ λυχνοστάτου (πίν. 27β).

Μὲ τὴν χρῆσιν δὲ μᾶλλον τοιούτων, κονιοποιημένων ἴσως, οὐσιῶν —καὶ ὄχι μὲ τὴν χρῆσιν ψιμμυθίων, ὅπως πιστεύεται γενικῶς— εἶναι δυνατὸν νὰ συναφθῇ καὶ χαλκίνη σπαθίς, ὡς καὶ ἑτέρα ὁμοία, ἐλλιπής, εὑρεθεῖσαι εἰς τὸ τελεστήριον καθὼς καὶ τρίτη[5] μεταγενεστέρα των, μὲ ἀμβλὺ ἄκρον (πίν. 118δ,ε). Λογχόσχημα κοχλιάρια ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά[6].

ΧΡΗΣΙΣ ΤΟΞΙΚΩΝ ΟΥΣΙΩΝ

Διὰ τὴν χρῆσιν τοξικῶν οὐσιῶν εἰς τὸ Ἱερὸν ὑπάρχει ἔνδειξις, ἐκ πηλίνου ἀγγείου[7] (ἐξ ὠχροκιτρίνου πηλοῦ, μὲ γάνωμα τὸ ὁποῖον ἔχει ἐξαφανισθῇ), προερχομένου ἐκ τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου —ἀλλὰ πρὸς

1. Πβλ. *Ὁμηρ. ὕμν.* V 58, 59· βλ. καὶ σελ. 123.
2. Ἀρ. 435 ἐκ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος.
3. Βλ. σελ. 19 σημ. 1.
4. Σελ. 83.
5. Ἀρ. 321.
6. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἀλίφειρα*, 109.
7. Ἀρ. 768.

τὴν πλευρὰν τοῦ τελεστηρίου—, εἰς σχῆμα κωδίας μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου (Papaver somniferis), ἐπὶ ὑψηλῆς κωνικῆς βάσεως (πίν. 125α,β).

Λόγῳ τοῦ σχήματός του, τὸ δοχεῖον τοῦτο ἐνδέχεται νὰ περιεῖχε ἰδιοσκεύασμα ὀπίου. Καὶ τοῦτο, διότι : α) Τοιαῦτα σκεύη —ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος— ἔχουν εὑρεθῇ εἰς τὴν 'Ε. 'Ανατολήν[1], χρονολογούμενα εἰς τὴν Β' χιλιετίαν π.Χ. (πίν. 125γ)· καὶ θεωροῦνται ὅτι περιεῖχον τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα. β) Πιστεύεται γενικῶς[2] ὅτι οἱ Κρητομυκηναῖοι ἐχρησιμοποίουν τὸ ὅπιον εἰς τὴν λατρείαν, διὰ νὰ ἐνδυναμώνουν τὴν ἔκστασιν (ἐνθουσιασμὸν) κατὰ τὴν τέλεσιν ὡρισμένων ἱεροπραξιῶν. γ) Εἰς τὸ Ἔπος[3] ἀναφέρεται ὅτι τοιοῦτον ἐπίσης ἰδιοσκεύασμα χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ 'Ελένη ὡς πραϋντικόν[4]. 'Αλλ', ἐὰν ἐνδεχομένως ἐχρησιμοποιεῖτο τοιοῦτον ἰδιοσκεύασμα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερόν, ἐξετάζεται εἰς ἄλλο κεφάλαιον[5].

Ο ΤΡΙΠΟΥΣ

'Απετέλει, μαζὶ μὲ τὴν ἐσχάραν, τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου.

Καὶ δὲν διεσώθη μὲν ὁ ἴδιος ὁ τρίπους οὔτε καὶ ὁ λέβης του. Εὑρέθησαν ὅμως μέρη λεβήτων εἰς ἄλλους χώρους τοῦ 'Ιεροῦ, ὅπως : λαβὴ λέβητος[6] εἰς τὸν ναόν· καὶ τεμάχιον ἐκ τοῦ χείλους[7] καὶ λαβαὶ[8] εἰς τὸ Ν. οἴκημα (πίν. 117α-δ). Διετηρήθη ἐν τούτοις τὸ βάθρον του (τριποβάκιον, βλ. ἀνωτ.) μὲ τὰ τρία κοιλώματα (πίν. 46α,γ,δ) διὰ τὴν στήριξιν τῶν πελμάτων τοῦ τρίποδος. Αὐτὰ μάλιστα διετήρουν καὶ τὴν ἐπένδυσίν των ἐκ μολυβδίνου ἐλάσματος, πρὸς προστασίαν των κατὰ τῆς διαβρώσεως.

Τὸ βάθρον τοῦτο ἔκειτο εἰς τὸ μέσον τοῦ Β. ἄκρου τοῦ ἐσωτέρου χώρου τοῦ τελεστηρίου. 'Αναποδογυρισθὲν ὅμως, διέλαθε τῆς προσοχῆς τῶν

1. Βλ. LUCE, *Homer and the Heroic Age*, 158, εἰκ. 11γ.
2. Βλ. HOOD ἔ.ἀ., 138.
3. *'Οδυσ.* δ 227 - 29.
4. Περὶ τῆς μήκωνος καὶ τοῦ ὀπίου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα βλ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ καὶ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀνατ. Μεσογείου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *Α.Ε.* 1963 (1965), 80 κ.ἑ.
5. Βλ. σελ. 263.
6. 'Αρ. 494, πίν. 117α.
7. 'Αρ. 380, πίν. 117δ.
8. 'Αρ. 427 καὶ 428, πίν. 117β-γ.

Χριστιανῶν καὶ διεσώθη. Προσφέρει δὲ ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ τὴν συναγωγὴν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν (διὰ τοῦ τρίποδος) ἄσκησιν τῆς ἀρχαίας λατρείας καὶ μαντείας. Καὶ τοῦτο, ἂν σημειωθῇ ὅτι ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν[1] δὲν ἔχει σωθῇ οὔτε κατὰ τὸ βάθρον του. Ἀναφέρεται δὲ ὅτι ὑπῆρχεν ἀντίστοιχος τρίπους καὶ εἰς τὴν Δωδώνην[2], ὅπου, ὅπως καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὑπῆρχε καὶ πλῆθος ἀναθηματικῶν τριπόδων μετὰ λεβήτων. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ δὲν ἔχει σωθῇ.

Περὶ τοῦ δελφικοῦ τρίποδος ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπετέλει τὸν θρόνον τοῦ δελφικοῦ θεοῦ[3], ὅπως ἀπετέλει θρόνον τοῦ ἰδίου θεοῦ καὶ ὁ ὀμφαλὸς (βλ. κατωτ.). Ἦτο δηλαδὴ ὁ δελφικὸς τρίπους ταυτόσημος μὲ τὴν ἱερὰν καθέδραν τοῦ θεοῦ καὶ πλῆθος παραστάσεων τὸν παρουσιάζουν ὡς τοιαύτην καθέδραν τοῦ θεοῦ αὐτοῦ[4]. Συνήθως ὅμως τὴν θέσιν αὐτήν, ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ἀντὶ τοῦ θεοῦ, κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀτέχνου μαντείας, λαμβάνει ἡ Πυθία, ὅταν πρόκειται νὰ χρησμοδοτήσῃ, ὁπότε ἐκάθητο μάλιστα εἰς εἰδικὴν πλάκα ἐπ' αὐτοῦ, τὸν λεγόμενον «ὅλμον»[5]. Τὰ ἀπὸ «τρίποδος» ἢ τὰ «ἐκ τρίποδος» «ἐκφερόμενα» ὑπ' αὐτῆς ἐθεωροῦντο θείας προελεύσεως[6] καὶ διὰ τοῦ στόματός της ἐπιστεύετο ὅτι ἐχρησμοδότει πλέον ὁ δελφικὸς θεός, ὡς θεὸς τῆς μαντικῆς γενικῶς. Ἀλλὰ χορηγὸς τῆς μαντικῆς ἐθεωρεῖτο καὶ ἡ (Οὐρανία) Αφροδίτη, κατὰ παλαιοτάτην παράδοσιν διασωθεῖσαν ὑπὸ τῶν Σκυθῶν[7] καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω ὁμηρικοῦ ὕμνου[8]. Ἐπίσης ὑπὸ τῶν Μακεδόνων τῆς Οὐρανοπόλεως[9] (πίν. 31ε,στ).

Ἡ παρουσία ἑπομένως τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (τῆς Ἀφροδίτης) συνάδει πρὸς τὴν παράδοσιν αὐτήν· καὶ ἴσως ἐνισχύει τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Διὸς (μετὰ τοῦ ὁποίου καὶ συνελατρεύετο παλαιόθεν ἡ Ἀφροδίτη - Διώνη, βλ. ἀνωτ.) προηγήθη πιθανῶς τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τοὺς Δελφούς. Τὴν αὐτὴν παράδοσιν ἐνισχύει καὶ ἡ γνωστὴ παράστασις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κύλικος

1. Περὶ αὐτοῦ βλ. ἀνωτ. καὶ PARKE καὶ WORMELL, *The Oracles of Zeus* I, 24 κέ.
2. ΣΤ. ΒΥΖ. λ. Δωδώνη.
3. AMANDRY, *Mantique apollonienne*, 140.
4. Βλ. SCHWENDEMANN, Der Dreifuss, *J.d.I.* 36 (1921), 149.
5. Βλ. AMANDRY, *ἔ.ἀ.* 140, σημ. 6.
6. Βλ. ΗΣΥΧ. καὶ *Σούδα*, λ.
7. Βλ. ΗΡΟΔ. IV 67.
8. Βλ. σελ. 43 σημ. 1.
9. Βλ. σελ. 101, σημ. 2.

εἰς Βερολῖνον, ὅπου εἰκονίζεται καθημένη ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἡ Θέμις, ἡ ὁποία ἦτο ἐκ τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τοῦ Διός.

Ποία ἦτο ὅμως ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ τρίποδος καὶ ἡ προέλευσις τῆς μαντικῆς του ἰδιότητος δὲν εἶναι γνωστόν· καὶ ὑπάρχει, ὡς πρὸς αὐτό, διαφωνία μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν. Κατὰ μὲν τὸν A.B. Cook[1], ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ τρίπους τῶν Δελφῶν ἦσαν ἀντίστοιχα σύμβολα τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τοῦ Διονύσου (ὁ ὁποῖος ἦτο θρακο-φρυγικῆς καταγωγῆς). Εἰδικώτερον δὲ ὁ ὀμφαλὸς ἐσχετίζετο, κατ' αὐτόν, μὲ τὸν οὐράνιον στῦλον (καταστάντα κυρίως σύμβολον τοῦ Διός) καὶ ὁ τρίπους ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἀνανέωσιν τοῦ Διονύσου, μετὰ τὴν θανάτωσίν του ὑπὸ τῶν Τιτάνων, ἤτοι μετὰ τὸν τεμαχισμὸν τοῦ σώματός του καὶ τὸν βρασμὸν τῶν τεμαχίων του ἐντὸς λέβητος (τρίποδος). Κατὰ δὲ τὸν Levi[2], ὁ τρίπους συνεδέετο μὲ τὴν προφητικὴν μορφὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, διότι ἐπὶ χαλκίνης μίτρας τῆς Κρήτης (7ου αἰ. π.Χ.) ἔχει εἰκονισθῆ τρίπους μὲ ἀνθρωπίνην μορφὴν ἐπὶ τοῦ λέβητός του, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμην του, εἶναι ὁ Ἀπόλλων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποδεικνύεται. Κατὰ μίαν ἄλλην ἄποψιν, ἐξ ἄλλου, συμβιβαστικὴν τῶν δύο ὡς ἄνω ἀπόψεων, τοῦ Amandry[3], ὁ τρίπους, εἰς τὸν λέβητα τοῦ ὁποίου συνεκεντρώθησαν τὰ λείψανα τοῦ Διονύσου μετὰ τὸν θάνατόν του, ἀπετέλει ἱερὰν λειψανοθήκην, ὁ δὲ Ἀπόλλων καθήμενος ἐπ' αὐτοῦ συνεβόλιζε πλέον τὸν ἐπὶ τοῦ θανάτου κυρίαρχον θεὸν τῆς ζωῆς.

Πιθανωτέραν ὅμως θεωροῦμεν τὴν κατωτέρω ἄποψιν, βασιζομένην καὶ εἰς στοιχεῖα προσφερόμενα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Ὁ τρίπους καὶ ὁ λέβης τοῦ Ἱεροῦ τούτου, εὑρίσκοντο εἰς τὸν ἐσώτερον χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ὅπου ἦτο καὶ ἡ ἐσχάρα. Ὁ χῶρος αὐτὸς εὑρέθη κατάσπαρτος δι' ὀστῶν ζώων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο δηλωτικὸν συνεστιάσεων ἢ ἱερῶν δείπνων. Παρόμοιον ἔθιμον ἀναφέρεται ὅτι ὑφίστατο καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ὅπου οἱ Ἀργεῖοι, μετὰ τὴν θυσίαν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, ἔτρωγον κρέατα ἐκ τῶν εἰς αὐτὸν θυσιασθέντων ζώων, πιστεύοντες ὅτι δι' αὐτῶν ἀπηλλάσσοντο παντὸς μιάσματος[4] καὶ ἑπομένως ὅτι ἐξηγνίζοντο. Εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ τῶν Ἀργείων ἐγί-

1. A. B. COOK. *Zeus* I 210 - 213.
2. *A.J.A.* 49 (1945) 311 - 312.
3. *Ἔ.ἀ.*
4. ΠΛΟΥΤ. *Ἠθ.* 24.

νοντο ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ. Ἀναφέρονται ὅμως καὶ δεῖπνα τελούμενα, ἐκ τῶν θυσιασθέντων κρεάτων, εἰς τὸ ὡς ἄνω Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας, μετὰ τὸ πέρας τῶν ἱεροπραξιῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἐλάμβανε μέρος τὸ ἱερατεῖον καὶ τὸ ἄλλο προσωπικὸν τοῦ Ἱεροῦ μετὰ τῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν των, ἐνῷ μέρος τῶν κρεάτων αὐτῶν κατεχωρεῖτο εἰς τὸ θεῖον καὶ ἐξ αὐτοῦ συνεστιάζοντο πιθανῶς οἱ λατρευταὶ (εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ἢ εἰς τὴν παρακειμένην «ἀγορὰν» τοῦ Ἱεροῦ). Ἀναφέρονται δὲ ἐπίσης ἱερὰ δεῖπνα εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου, ἐνδεχομένως ἔχοντα κοινὴν τὴν προέλευσιν (προϊστορικήν ;) μὲ τὴν τῶν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ.

Τὰ δεῖπνα αὐτά, τελούμενα κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς θεότητος καὶ ἀποτελούμενα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυσιασθέντων ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει προσφερθέντων καὶ εὐλογηθέντων ζώων, ἀπετέλουν ἐν πρώτοις μαρτυρίαν μιᾶς κοινῆς πίστεως ἱερατείου καὶ πιστῶν. Ἀλλὰ περαιτέρω, δι᾽ αὐτῶν, ἐπεδιώκετο καὶ κάθαρσίς των[1], καθὼς καὶ ἐνδυνάμωσίς των ὑπὸ τῆς θεότητος.

Ἐξ ἄλλου, ὁ λέβης καὶ ἡ τριποδικὴ βάσις του (ἐπὶ τῆς ἑστίας), ὡς μαγειρικὸν σκεῦος ἀρχικῶς, ἀπετέλεσαν σύμβολα τελικῶς μιᾶς παμπαλαίας συνηθείας κοινῶν λατρευτικῶν συγκεντρώσεων. Καὶ εἰς μὲν τοὺς Δελφοὺς ἡ συνήθεια αὐτὴ δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν —ἐνῷ καὶ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος δὲν ἐσώθη. Ἴσως δὲ ἡ συνήθεια αὐτὴ ἐκεῖ νὰ περιέπεσεν εἰς λήθην, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου. Ἡ συνήθεια ὅμως αὐτὴ ἐξηκολούθησεν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ παρουσία τοῦ τρίποδος καὶ τῆς ὑπ᾽ αὐτὸν πυρᾶς, πρὸς παρασκευὴν ἑορταστικοῦ δείπνου πιθανῶς, εἰς τὴν ὡς ἄνω ἀρχαϊκὴν παράστασιν (πίν. 28γ) τῆς γεννήσεως τοῦ Διός, συνεπικουρεῖ τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν.

Εἰς τὸ Ἱερὸν ὅμως αὐτὸ ὁ τρίπους ἀπεσπάσθη τελικῶς ἐξ αὐτῆς, καὶ τοῦτο, ἴσως ἐξ ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, ὅπου ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ὁ τρίπους ἐκυριάρχησεν ἀποκλειστικῶς ὡς πηγὴ χρησμῶν. Ὑφίσταντο ὅμως εἰς τὸ Ἱερόν, ἐκ παραλλήλου μὲ τὸν τρίπουν, τὰ ἱερὰ δεῖπνα ἐκ τῶν κρεάτων τῶν θυμάτων. Ὁ δὲ μαντικὸς τρίπους (καὶ ὁ λέβης του) ἀπετέλουν θρόνον τῆς θεότητος, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ εἶχον προσφερθῆ τὰ ζῶα τῆς θυσίας, καθαγιασθέντα ὑπ᾽ αὐτῆς, ὅπως θὰ εἶχον προσφερθῆ καὶ οἱ ἄρτοι.

1. Κάθαρσις ἐκ φόνου ἰδιώτου ἐγίνετο διὰ τῆς προσφορᾶς χοιριδίου ἀλλὰ ἦτο ἀνεξάρτητος ὑπόθεσις καὶ ἐντελῶς διαφορετικὴ τῶν κοινῶν ὡς ἄνω δείπνων.

Ἡ συνήθεια αὐτή, τῶν κοινῶν συνεστιάσεων τῶν πιστῶν, εἰς τὸ ὕπαιθρον ἐξακολουθεῖ ἀκόμη ἄλλωστε καὶ σήμερον εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτό, ὅταν κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως [1] ἀνέρχονται οἱ πλησιόχωροι εἰς τὸν χῶρον αὐτόν, τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, οἰκογενειακῶς, διὰ νὰ «λειτουργηθοῦν» τὴν ἑπομένην ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ κοιμηθοῦν ἐκεῖ καὶ νὰ μετάσχουν τῆς πανηγύρεως, συνευοχούμενοι, καὶ διὰ νὰ εὐλογηθοῦν διὰ τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἐπιστρέφουν δὲ μὲ τὴν ἀντίληψιν μιᾶς ἀνανεώσεώς των, τὴν ὁποίαν ὑφίστανται κατ' ἔτος τὴν ἡμέραν αὐτήν.

Ἀλλὰ ὁ λέβης τοῦ ἱεροῦ τρίποδος δυνατὸν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἄλλως πως, ὅπως περίπου καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Καὶ τοῦτο, διότι εἰς τὸν χῶρον, ὅπου εὑρέθη τὸ βάθρον του, εὑρέθησαν καὶ μερικοὶ πήλινοι βῶλοι, (πίν. 140β) μὲ ἴχνη χρωμάτων (λευκοῦ καὶ κυανοῦ) ἐπ' αὐτῶν, δυνάμενοι νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «κλῆροι» ἢ ὡς «θριαί» [2]. Αὐτοὶ ἐτοποθετοῦντο, ὅπως εἶναι γνωστόν [3], ἐντὸς φιάλης καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπὶ τοῦ λέβητος τοῦ τρίποδος. Ἡ δὲ ἀνακίνησίς των, ὁσάκις ὁ μαντευόμενος ἐζήτει χρησμόν, καὶ ἡ ἑρμηνεία των ὑπὸ τῆς μάντιδος (Πυθίας) εἰς τοὺς Δελφοὺς φαίνεται ὅτι ἀπετέλουν βασικὸν τρόπον ἐντέχνου μαντείας. Κατὰ μίαν δὲ ἄποψιν [4], ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπετέλει καὶ τὸν κύριον ἀρχικὸν τρόπον δελφικῆς μαντείας [5]. Ἑπομένως ἠσκεῖτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ χρῆσις ἄλλωστε τοῦ τρόπου αὐτοῦ μαντείας πιστοποιεῖται καὶ εἰς τὴν Ὀλυμπίαν [6], καθὼς καὶ εἰς τὴν Δωδώνην [7]. Συνίστατο δὲ ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας εἰς τὴν «κλήρωσιν» ἑνὸς βώλου ἐκ πολλῶν. Ὁ ὅρος «ἀναιρεῖν», ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν εἰς τοὺς Δελφοὺς («ἀνῆλεν» ἡ Πυθία), δυνατὸν ἑπομένως νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ὅπως καὶ ἀλλοῦ. Εἰς τοὺς Δελφοὺς ὅμως ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας θεωρεῖται ὅτι συνεδέετο καὶ μὲ ἕνα ἄλλον ὅρον : «λώϊον καὶ ἄμεινον» [8],

1. Βλ. σελ. 275 κ.έ.
2. ΗΣΥΧ. λ., *Ἐτυμ. Λεξ.* λ. θριαί. Ἐπίσης *Σούδα* λ. Πυθώ.
3. *Αὐτόθι.*
4. AMANDRY, *ἔ.ἀ.*
5. Παραδείγματα χρησμοδοτήσεως διὰ θριῶν εἰς τοὺς Δελφοὺς βλ. ROBBINS, The lot Oracle at Delphi, *Class. Phil.* 11 (1916), 275 - 292.
6. ΗΣΥΧ. λ. φρυκτός δελφίς.
7. PARKE *ἔ.ἀ.*, 229.
8. FONTENROSE, The *Delphic Oracle* (1978) 221.

ἐνῶ ὁ ἀντίστοιχος ὅρος *ὄναιον καὶ ὠφέλιμον* θεωρεῖται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο εἰς τὴν Δωδώνην. Τὸ θεῖον, ὡς γνωστόν, ἐπιστεύετο ὅτι δὲν ἀπεκάλυπτε τὸ μέλλον εἰς τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴν χρησμοδότησιν ἀλλὰ τοὺς καθωδήγει περὶ τοῦ πρακτέου. Μὲ ἄλλους λόγους : ὁ ἐρωτῶν προυπετίθετο ὅτι εἶχεν ἤδη προβῆ εἰς κάποιαν κρίσιν περὶ τοῦ πρακτέου ἀλλ' εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς κάποιαν ἀμφιβολίαν καὶ ἀνεζήτει διὰ τοῦτο κάποιο *σημεῖον* τοῦ θείου διὰ νὰ ἐνεργήσῃ καταλλήλως, εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἀπόφασις νὰ ἦτο ἰδική του· καὶ μόνο αὐτὸς νὰ ἦτο καὶ ὁ ὑπεύθυνος (*αἰτία ἑλομένου, θεὸς ἀναίτιος*). Τοῦτο δὲ φαίνεται ἐναργῶς εἰς τὴν γνωστὴν ἀφήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος[1], προτοῦ μετάσχῃ τῆς γνωστῆς ἐκστρατείας. Κατὰ προτροπὴν τοῦ Σωκράτους μάλιστα —γνώστου τῆς δελφικῆς παραδόσεως καὶ τοῦ τυπικοῦ της—, δὲν ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ ἀφῃρημένη ἐρώτησις εἰς τὸ θεῖον περὶ τοῦ τρόπου τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἐκστρατείαν. Ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ διατυπωθῇ διπλῆ καὶ σαφὴς ἐρώτησις: *πορεύεσθαι ἢ μένειν* ;» Ὁ τρόπος αὐτὸς συνεδέετο καὶ μὲ τὴν ὡς ἄνω ἀντίληψιν, ὅτι ὁ θεὸς *οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει*[2] καὶ ὁ ἐρωτῶν εἶχεν ἑπομένως πλήρη τὴν εὐθύνην τῶν περαιτέρω.

Ὡς πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς κληρομαντείας σημειοῦμεν καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Εἰς τὴν χώραν τῶν Χιττιτῶν ἠσκεῖτο ὁ τρόπος αὐτὸς μαντείας ὑπὸ γυναικῶν, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἦτο «γραῖαι»[3] ἤτοι ἡλικιωμέναι γυναῖκες. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην ὑπῆρχον μάντιδες ὀνόματι Πέλειαι. Ἀλλὰ τὸ ὄνομα τούτων, κατὰ μεταγενεστέραν πηγήν[4], ἐσήμαινεν ὑπομέλαιναι (ἴσως λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας των) ἀλλὰ ἐπίσης τὴν ἀγρίαν περιστεράν. Σχετικὸς δὲ αἰτιολογικὸς μῦθος[5] συνέδεε τὰ δύο αὐτά, ἀναφέρων ὅτι ἐκ ζεύγους περιστερῶν ἀφεθέντος ἐλευθέρου ἐκ τῶν Θηβῶν τῆς Αἰγύπτου, ἡ μὲν μία ἐξ αὐτῶν ἔφθασεν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἄμμωνος Διὸς (τῆς Λιβύης), ἐνῶ ἡ ἄλλη συνέχισε τὴν πτῆσιν της καὶ κατέληξεν εἰς τὴν Δωδώνην[6].

1. *Κύρ. ἀνάβ.*, III 1.1,17.
2. ΗΡΑΚΛ. ἀρ. 93 D, ΠΛΟΥΤ. *Ἠθ.* 404.
3. GURNEY, *The Hittites*, Pel. 8., 158.
4. ΗΣΥΧ. λ. Πέλεια.
5. ΗΡΟΔ. II 54, 55.
6. Περὶ τῶν περιστερῶν - πελειῶν τῆς Δωδώνης βλ. ΔΑΚΑΡΗ, Das Taubenorakel von Dodona, *Ant. Kunst.* 1963, 335 - 49.

Ἐνδέχεται ἐπομένως, ἂν αἱ ὡς ἄνω μάντιδες τῆς Δωδώνης ἦσαν ἡλικιωμένα ἄτομα, ὅπως ἀναφέρεται περὶ τῶν Πυθιῶν τῶν Δελφῶν [1], ὡρισμέναι ἐξ αὐτῶν δυνατὸν νὰ ἦσαν ἐπὶ τῆς κληρομαντείας, ὅπως περίπου καὶ αἱ «γραῖαι» τῶν Χιττιτῶν. Ἐξ ἄλλου, ὁ ὡς ἄνω τρόπος κληρομαντείας γενικῶς δυνατὸν νὰ μὴ ἦτο τόσον ἁπλοῦς (ναὶ - ὄχι) ἀλλὰ νὰ ὑπῆρχε καὶ κάποια σχετικῶς μακρὰ διαδικασία, ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολήν [2], ὅπου ἡ θετικὴ ἀπάντησις τοῦ θείου τελικῶς ἐξεμαιεύετο μετὰ σειρὰν ἀπορριπτικῶν (ἀρνητικῶν) ἀπαντήσεων.

ΔΡΥΣ ΚΑΙ ΠΕΤΡΑ (ΟΜΦΑΛΟΣ)

Ἡ δρῦς καὶ ἡ πέτρα (ὀμφαλὸς) ἀπετέλουν, κάθε μία των, λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ἡ πρώτη μὲν εὑρισκομένη πρὸς Β. τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, καὶ ἡ δευτέρα ἐντὸς τοῦ τεμένους, ὅπου ἦτο καὶ ὁ ναός, στεγασθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ. Ἴσως καὶ ἡ δρῦς νὰ ἦτο ἐντὸς τεμένους. Ἀλλ' ὁ χῶρος της ἔχει ὑποστῆ τοιαύτην ἀνηλεῆ καταστροφήν, ὥστε ὁ τυχὸν περίβολός της ἔχει καταστραφῆ ὁλοσχερῶς μετὰ τὴν ἐκρίζωσίν της προφανῶς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν [3]. Δρῦς (πίν. 136) καὶ πέτρα (πίν. 137) πάντως ἦσαν πρωταρχικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντὸς τοῦ δρυμοῦ (πίν. 135) Ἱεροῦ.

Ἡ χρῆσις τῆς δρυὸς διὰ μαντείαν πρέπει νὰ ἦτο μᾶλλον σχεδὸν συνεχής, ὅσον διάστημα τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἦτο ἀνοικτὸν δηλαδή. Καὶ τοῦτο, ἕνεκα τοῦ μονίμως σχεδὸν πνέοντος Ν.Δ., συχνὰ δυνατοῦ, ἀνέμου εἰς αὐτό. Ἡ διὰ τοῦ Ἱεροῦ τούτου, ἐξ ἄλλου, συχνὴ διέλευσις τῶν βροχοφόρων νεφῶν (μετ' ἀστραπῶν - κεραυνῶν καὶ βροντῶν), διὰ τῶν ὁποίων ἡ αἴσθησις τοῦ θείου ἦτο ἐντονωτέρα, παρεῖχε τὴν δυνατότητα προγνώσεων καὶ τῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων ἐξ αὐτῶν καὶ καθίστα οὕτω τὸν χῶρον τοῦτον ἀκόμη περισσότερον σημαντικόν. Ἡ χρῆσις ὅμως τῆς πέτρας διὰ μαντείαν δὲν θὰ ἦτο συνεχής. Θὰ ἦτο σχεδὸν συνεχὴς διὰ καθαρμούς.

Ποῖος ἐκ τῶν δύο τούτων μαντικῶν πυρήνων ὅμως ἦτο ὁ ἀρχαιότερος, ἡ δρῦς ἢ ἡ πέτρα (ὀμφαλός), εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διαγνωσθῆ. Τοῦτο, διότι ἀπαντοῦν μαζὶ καὶ αἱ δύο εἰς τὴν γραπτὴν παράδοσιν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, ὅπως πρόκειται ἀμέσως κατω-

1. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 38.
2. GURNEY, *ἔ.ἀ.*, 159.
3. Βλ. σελ. 169 καὶ 274.

τέρω νὰ ἀναπτυχθῇ. Θὰ ἦτο δυνατόν, ἐν τούτοις, ἀλλὰ μὲ κάθε ἐπιφυλακτικότητα, νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ μὲν πέτρα τοῦ Ἱεροῦ συνεδέετο περισσότερον μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς γειτονικῆς Θελπούσης (καὶ εἰδικώτερον ἴσως τῆς Στράτου), ἐνῷ ἡ δρῦς συνεδέετο περισσότερον μὲ τὴν τοπικὴν παράδοσιν τῆς Ψωφῖδος (Φηγίας) καὶ τῶν ἐν γένει Ἀζάνων καὶ τὴν Β.Δ. των ὡς ἐκ τούτου γενικωτέραν παράδοσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνῆκε καὶ ἡ παράδοσις τῆς δρυὸς τοῦ θεσπρωτικοῦ Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ ἡ λατρευτικὴ παράδοσις τῆς δρυὸς ἦτο ἔντονος καὶ εἰς τοὺς Ἑβραίους, διατηρηθεῖσα ἕως τὴν χριστιανικὴν ἐποχήν[1]. Εἰδικώτερον μάλιστα ἡ δρῦς ἐξετιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἑβραίων καὶ ὡς πηγὴ χρησμῶν[2] καὶ ἐλέγετο, πρὸς τούτοις, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἀβραὰμ εἶχεν ἱδρύσει τὸν βωμὸν τοῦ Ἰεχωβᾶ[3] πλησίον δρυός, διότι ἐκεῖ εἶχε γίνει ἡ Ἐπιφάνειά Του. Τὴν παράδοσιν περὶ λατρευτικοῦ δένδρου, συμβόλου τῆς σημιτικῆς Ἀφροδίτης, εἶχον ἄλλωστε καὶ οἱ Χαναναῖοι. Ἐνίοτε δὲ ἡ θεὰ αὐτή, ὡς Ashera, ἐταυτίζετο καὶ μὲ τὸ δένδρον αὐτό, τὸ ὁποῖον δυνατὸν νὰ ἦτο καὶ ἁπλοῦς κορμὸς μόνον. Ἀλλὰ κάποτε συνυπῆρχον καὶ τὰ δύο, δένδρον καὶ κορμός, ὡς λατρευτικὰ σύμβολα τῆς θεᾶς[4]. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ ἴσως εἶναι δυνατόν, κατ' ἐπέκτασιν, νὰ γίνῃ νοητὴ μία «γλῶσσα» τοῦ Ἡσυχίου, *Ἀοῖα*, σημαίνουσα: *τὰ δένδρα τὰ κοπτόμενα καὶ ἀνατιθέμενα τῇ Ἀφροδίτῃ, ὡς ἱστορεῖ Νίκανδρος.*

Περιέργως ὅμως, καὶ παρὰ τὴν ἀδιαμφισβήτητον παρουσίαν τῆς δρυὸς ὡς λατρευτικοῦ συμβόλου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ λατρευτικὴ ἐν γένει παράδοσις, ἡ συνδεομένη μετὰ τῆς δρυὸς ἔχει θεωρηθῇ[5] ὅτι εἶναι Β. εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως, μὲ τὸ ἐπιχείρημα κυρίως ὅτι αὐτὴ δὲν συναντᾶται εἰς τὸν αἰγαιακὸν χῶρον κατὰ τὴν παλαιοτάτην ἐποχήν. Τοῦτο ὅμως, ἐν πρώτοις, δὲν εἶναι βέβαιον, διότι αἱ σχετικαὶ γνώσεις μας εἶναι ἐλλιπεῖς. Ἐξ ἄλλου, τὰ στοιχεῖα πληροφοριῶν ἐκ τῶν Β. εὐρωπαϊκῶν λαῶν εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενέστερα τῶν ἑλληνικῶν, ἀκόμη δὲ περισσότερον ἴσως καὶ τῶν ἑβραϊκῶν.

Ἀλλ' εἴτε ὡς δρῦς εἴτε ὡς φηγὸς (λέξις, ἡ ὁποία θεωρεῖται κατ' ἐξοχὴν Β.(ΙΕ) εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως — ἡ Ψωφὶς ἐκαλεῖτο ἄλλωστε καὶ

1. Βλ. σελ. 275.
2. *Κριτ.* IX, 37.
3. *Γεν.* XII 6 - 7, XIII 8, XVIII 1 - 35.
4. ΙΕΡ. XVII 2,3.
5. Βλ. PARKE, *Oracles of Zeus*, 20.

Φηγία), τὸ δένδρον αὐτὸ ἦτο κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀρκαδικῶν ὀρεινῶν περιοχῶν. Ἀπετέλει δὲ παλαιότατον βασικὸν μέσον συντηρήσεως ἀνθρώπων καὶ ζώων (βλ. ἀμέσως κατωτ.), καθὼς καὶ κύριον σύμβολον τῆς διαμορφωθείσης λατρείας τοῦ Διός, κοιτὶς τῆς ὁποίας θεωρεῖται κυρίως ἡ Ἀρκαδία. Ἐκ τῆς Ν. Ἑλλάδος μάλιστα πιστεύεται ὅτι ἡ λατρεία αὐτὴ ἐπεξετάθη καὶ βορειότερον [1] καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν συνέβη τὸ ἀντίθετον. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸν ὅτι ἡ δρῦς ἐτιμᾶτο κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων [2], καθὼς καὶ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων [3], ὅλως ἰδιαιτέρως ὅμως ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν Ἀρκάδων [4]. Ὑπ' αὐτῶν ἐθεωρεῖτο μάλιστα ὡς τὸ πρῶτον δένδρον, τὸ ὁποῖον ἐνεφανίσθη μετὰ τὸν κατακλυσμὸν καὶ ἀμέσως παρέσχε προστασίαν ἀλλὰ καὶ τροφὴν εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἐτυμολογία δὲ τῆς λέξεως δρῦς θεωρεῖται ΙΕ παραδόσεως ἀλλὰ τὸ δένδρον αὐτὸ ἐπεχωρίαζε καὶ εἰς ἀσιατικὰ μέρη καὶ ὁ καρπός του ἦτο φαγώσιμος ὑπὸ πλείστων λαῶν, καὶ εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀσιατικῶν. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει [5] σχετικῶς ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του οἱ Ἀρκάδες ἐξηκολούθουν νὰ εἶναι «βαλανηφάγοι» καὶ τοῦτο ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Αἰλιανός [6]. Ἐκ τῆς συχνῆς δὲ ἀρχαιοελληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς δρυὸς ὡς δένδρου καρποφόρου, ἐπεκράτησε καὶ ἡ γνωστὴ παροιμία : «ἄλλην δρῦν βαλάνιζε» (πήγαινε ἀλλοῦ).

Μὲ τὴν δρῦν, ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο γενικῶς ὅτι συνεδέοντο τὰ πλέον ἀγαπητὰ τέκνα τοῦ Διός, χρησιμοποιοῦντα αὐτὴν ὡς ἐνδιαίτημά των. Λ.χ. οἱ Διόσκουροι τῆς Λακωνικῆς παρουσιάζονται ὑπὸ τοῦ Πινδάρου [7] καθήμενοι ἐπ' αὐτῆς. Εἰς δὲ τὸ Ἔπος [8] ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἔρχονται, ὑπὸ τὴν μορφὴν γυπαετῶν, νὰ ἀναπαυθοῦν εἰς αὐτήν.

Ἀντιστοίχου σπουδαιότητος φαίνεται ὅτι ἦτο καὶ ἡ πέτρα, ἡ ἱερότης τῆς ὁποίας δὲν περιωρίζετο εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον μόνον ἀλλὰ ἐξετείνετο καὶ εἰς τὸν σημιτικὸν ἐπίσης (βλ. κατωτ.), ὅπου καὶ ἐπέζησεν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ἀραβικῆς Kaaba.

1. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.* 1959 *ἔ.ἀ.* 182.
2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. *Συμπ.* VII 9.
3. Βλ. ΒΙΡΓ. *Αἰν.* VIII 314.
4. ΠΑΥΣ. VIII 1,5.
5. ΗΡΟΔ. IV 6,6.
6. Βλ. *Ποικ. Ἱστ.* III 36.
7. ***Νεμ.* 8, 115.**
8. *Ἰλ.* Η 59.

Πέραν τῆς σπουδαιότητός των ὅμως, δρῦς καὶ πέτρα εἰς τὴν ἑλληνικὴν συνείδησιν ἀπετέλουν καὶ πηγὴν μαντείας. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν ἑξῆς :

Εἰς τὴν 'Ιλιάδα[1] ὁ Ἕκτωρ σκέπτεται μὲν πρὸς στιγμὴν —καὶ ὑπὸ τὸ κράτος ἀπελπισίας— νὰ προτείνῃ συνθηκολόγησιν εἰς τοὺς 'Αχαιοὺς ἀντιπάλους του, τὸν 'Αχιλλέα εἰδικώτερον, καὶ νὰ δεχθῇ τοὺς μειωτικοὺς διὰ τὴν Τροίαν ὅρους των. 'Αλλὰ ἀπορρίπτει τὴν ἰδέαν αὐτὴν αὐθωρεί, λέγων ὅτι τοῦτο δὲν ἦτο πλέον ἐφικτὸν οὔτε ἀπὸ τὴν δρῦν οὔτε ἀπὸ τὴν πέτραν (*οὐ μέν πως νῦν ἐστιν οὐδ' ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης ὀαρίζειν*), ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ τύχουν καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἐπερωτήσεως. Δρῦς καὶ πέτρα, κατὰ ταῦτα, ἀπετέλουν ζεῦγος παλαιῶν λατρευτικῶν μορφῶν καὶ τῶν Τρώων, τὸ ὁποῖον καὶ ὤφειλον νὰ συμβουλεύωνται οἱ ἄνθρωποι· καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἡγεσία ἑνὸς κράτους, ὅταν ἐπρόκειτο περὶ θέματος καιρίας σημασίας. Τὰ ἐξ αὐτῶν δὲ ἐκπεμπόμενα σημεῖα ἡρμηνεύοντο προφανῶς καταλλήλως ὑπὸ εἰδικοῦ πρὸς τοῦτο ἱερατείου, ἐξ οὗ καὶ πιθανῶς διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν ἡ σχετικῆς σημασίας φράσις *διὰ πέτρας καὶ δρυὸς ὁρᾶν*[2]. Καὶ ἡ μὲν ἱερὰ δρῦς τῶν Τρώων εἶναι καὶ ἄλλως πως γνωστή. Εἶναι ἡ φηγός, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὅπως ἐλέχθη ἤδη, ἤρχοντο νὰ ἀναπαυθοῦν τὰ ἀγαπητὰ τοῦ Διὸς ἀθάνατα τέκνα, ἡ 'Αθηνᾶ καὶ ὁ 'Απόλλων. 'Η πέτρα ὅμως τῶν Τρώων δὲν εἶναι ἄλλως πως γνωστή.

Δρῦς καὶ πέτρα πάντως ἐμφανίζονται μαζὶ καὶ εἰς τὸν 'Ησίοδον[3] εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς «Θεογονίας» του. 'Εκεῖ ὁ ποιητής, ἔχων ἐκφράσει τὴν εὐγνωμοσύνην του διὰ τὰ δῶρα τῆς ποιήσεως καὶ τῆς μαντικῆς, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐδόθησαν ὑπὸ τῶν θυγατέρων τοῦ Διός, τῶν Μουσῶν, καταλήγει ὡς ἑξῆς : *'Αλλὰ τί μοι ταῦτα περὶ δρῦν ἢ πέτρην ;* 'Εννοεῖ δὲ δι' αὐτοῦ ὅτι : ἡ ἀφήγησίς του δὲν πρέπει νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν χῶρον ἑνὸς 'Ιεροῦ (μετὰ Μαντείου) ἀλλὰ νὰ ἀποσπασθῇ ἀπὸ τὸ αὐστηρῶς παραδοσιακὸν τοπικὸν ἱερατικὸν περιβάλλον καὶ νὰ ἀναπτυχθῇ εἰς εὐρὺ ἀκροατήριον, πέραν τῆς δρυὸς καὶ τῆς πέτρας.

Τὴν αὐτὴν περίπου σημασίαν ἔχει δρῦς καὶ πέτρα, ἐξ ἄλλου, εἰς τὰ ἔργα ἄλλων, μεταγενεστέρων, ποιητῶν κυρίως καὶ ἰδίως τῶν τραγικῶν.

1. Χ 126 - 27.
2. ΠΛΟΥΤ. *Στωικ.* 44.
3. *Θεογ.* 34.

'Εν τούτοις, δρῦς καὶ πέτρα δὲν ἀπαντοῦν εἰς αὐτὰ πάντοτε μαζί. Εἰδικώτερον:

'Ο Σοφοκλῆς[1] ἀναφέρει ὅτι ὁ 'Ηρακλῆς, συζητῶν μὲ τὸν Ὕλλον διὰ κάποιαν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ πατρικόν του Μαντεῖον, τοῦ Διὸς τῆς Δωδώνης, τοῦ ἀναφέρει ὅτι, ἀφοῦ εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἄλσος τῶν Σελλῶν: *'Εξεγραψάμην πρὸς τῆς πατρῴας καὶ πολυγλώσσου δρυός*. Εἰς τὴν ἀφήγησίν του αὐτὴν ὁ Σοφοκλῆς ἀναφέρει μὲν τὴν μαντικὴν δρῦν τῆς Δωδώνης, παραλείπει ὅμως τὴν πέτραν· καὶ τὴν δρῦν τὴν ἀναφέρει ὡς ὑπάρχουσαν ἐντὸς τοῦ ἄλσους (δρυμοῦ ;) τῶν Σελλῶν. 'Υπὸ τὴν ἄποψιν αὐτὴν τοῦτο εὑρίσκει παράλληλον εἰς τὴν δρῦν τοῦ ἀνασκαφέντος 'Ιεροῦ, τὸ ὁποῖον περιεβάλλετο ὁμοίως ὑπὸ —τοῦ ὡς ἄνω —δρυμοῦ. 'Αλλὰ τὸ 'Ιερὸν τοῦτο εἶχε καὶ τὴν πέτραν, πλὴν τῆς δρυός, τὴν ὁποίαν δὲν φαίνεται νὰ εἶχεν ἡ Δωδώνη.

Μόνη της ἡ δρῦς ὅμως ἀναφέρεται ἤδη καὶ εἰς τὴν 'Οδύσσειαν[2] ὡς πηγὴ μαντικῶν λόγων εἰς τὸ 'Ιερὸν τῆς Δωδώνης, ὅταν ὁ 'Οδυσσεὺς ἀφηγεῖται τὰ τῆς ἐπισκέψεώς του εἰς τὸ Μαντεῖον αὐτό, διὰ νὰ πληροφορηθῇ τὰ τῆς παλιννοστήσεώς του, λέγων τὰ ἑξῆς: *ἐκ δρυὸς ὑψικόμοιο Διὸς βουλὴν ἐπακοῦσαι*».

'Ομιλῶν, ἐν τούτοις, εἰς τοὺς νέους ὁ Σωκράτης εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος[3], περὶ τοῦ μαντείου αὐτοῦ, τοῦ Δωδωναίου Διός, καὶ περὶ τῆς πρώτης μαντικῆς δρυὸς εἰς αὐτό, ἀναφέρει ἐν συνεχείᾳ «πέτραν καὶ δρῦν» μαζί, προσθέτων ὅτι οἱ παλαιοὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν σοφοί, ὅπως σεῖς οἱ νέοι, ἐδέχοντο νὰ ἀκούουν τοὺς μαντικοὺς λόγους τῆς δρυὸς καὶ τῆς πέτρας, καλοπροαιρέτως, ἀρκούμενοι εἰς τὸ νὰ ἦσαν αὐτοὶ ἀληθεῖς (*ἀπέχρη δρυὸς καὶ πέτρας ἀκούειν ὑπ' εὐηθείας, εἰ μόνον ἀληθῆ λέγειν*). Προφανῶς εἰς τὴν ὁμιλίαν του αὐτὴν ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τοὺς νεαροὺς φίλους του, ἔχων ἐνωρίτερον μνημονεύσει δρῦν καὶ πέτραν μαζὶ εἰς τὴν Δωδώνην, ἐπ' εὐκαιρείᾳ τῆς πρώτης μαντικῆς ἐκεῖ, δρυός.

Εἰς δὲ τὴν κατὰ Πλάτωνα 'Απολογίαν[4] του ὁ Σωκράτης χρησιμοποιεῖ καὶ πάλιν τὴν αὐτὴν παραδοσιακὴν —καὶ λαϊκὴν πλέον— ἔκφρασιν, ὅταν λέγῃ ὅτι δὲν ἐγεννήθη ἀπὸ δρυὸς ἢ πέτρας ἀλλ' ἐκ κοινῶν θνη-

1. *Τραχ.* 1165.
2. Ξ, 328. (Ξενισμὸς 'Οδυσσέως ὑπὸ Εὐμαίου).
3. 275 b.
4. 23.

τῶν. Ἐπαναλαμβάνει δὲ τὰ αὐτὰ περίπου, τὰ ὁποῖα λέγει καὶ ἡ Πηνελόπη εἰς τὸν Ὀδυσσέα εἰς τὴν Ὀδύσσειαν[1], ὅτι δηλαδὴ δὲν προῆλθεν ἐκ δρυὸς ἢ πέτρας καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ ὑπερφυσικόν.

Παρὰ ταῦτα, καὶ ὅπως ἤδη ἐτονίσθη, δρῦς καὶ πέτρα παρουσιάζονται μαζὶ ὡς λατρευτικοὶ πυρῆνες ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων εἰς τὴν ἑλληνικὴν γραπτὴν παράδοσιν, καὶ μάλιστα ὡς πηγὴ μαντείας. Ἀπαντοῦν ἤδη τὸ Ἔπος (βλ. καὶ ἀνωτ.) καὶ συνεχίζουν νὰ παρουσιάζωνται ὄχι μόνον ἕως τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν καὶ ἡ παράδοσις περὶ αὐτῶν ἐξακολουθεῖ συνεχῶς νὰ εἶναι ἰσχυρά. Ποία ἦτο ἡ δύναμίς των ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μαρτυροῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα :

Ὁ Πλάτων εἰς τὸ ἔργον του Πολιτεία[2], ἀφοῦ πρῶτα παρουσιάζει τὴν ἔξοδον τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν πενίαν τῆς πρωτογόνου του ζωῆς καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἀνοδικὴν πορείαν του, πρὸς τὸ «ἄριστον» καὶ τὸ «βέλτιστον», θεωρεῖ ὅτι εἰς τὸ τέρμα τῆς πορείας αὐτῆς εὑρίσκεται ἡ «πόλις» (κράτος) τῶν φιλοσόφων. Ἐν συνεχείᾳ δὲ πλέον παρουσιάζει τὴν μετέπειτα πτῶσιν τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὸ «χείριστον» καὶ τὴν καθοδικήν, τρόπον τινά, πορείαν του. Ἀναλύει δὲ ἐκεῖ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα, ἡ ὁποία προκαλεῖ τὴν ἐν λόγῳ μετάπτωσιν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὅρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους συντελεῖται ἡ ἐξ αὐτῆς παρακμή του. Εἰς τὸ τέρμα τῆς πορείας αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου, τῆς καθοδικῆς, εὑρίσκεται, κατὰ τὴν γνώμην του, ἡ τυραννίς. Προκειμένου ὅμως νὰ τονίσῃ ὁ Πλάτων ὅτι τὰ ὡς ἄνω πολιτεύματα, καλὰ ἢ κακά, ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ κατὰ καιροὺς ἐπικρατοῦντα ἤθη μιᾶς κοινωνίας καὶ ὄχι ἀπὸ μυστηριώδεις καὶ ὑπερβατικὰς δυνάμεις, χρησιμοποιεῖ ὁμοίως τὴν ὡς ἄνω ἔκφρασιν : *οἴει ἐκ δρυὸς ἢ ἐκ πέτρας τὰ πολιτεύματα γίγνεσθαι;*

Δρῦς καὶ πέτρα ἐπομένως φαίνεται ὅτι εἶχον καθιερωθῆ παραδοσιακῶς ὡς μυστηριώδεις ὑπερβατικαί, μαντικαὶ συχνά, μορφαὶ εἰς τὴν κοινὴν συνείδησιν, τὴν ὁποίαν καὶ συνεμερίζετο ἡ ἑκάστοτε πολιτικο-στρατιωτικὴ ἀλλὰ καὶ γενικώτερον ἡ πνευματικὴ ἡγεσία. Φαίνεται ὅμως ὅτι εἰς τὸ Μαντεῖον τῆς Δωδώνης ἐπεκράτησεν ἡ μαντικὴ δύναμις τῆς δρυὸς μόνον, διότι : ἢ ὑπετονίσθη πολὺ ἐνωρὶς ἡ μαντικὴ δύναμις τῆς πέτρας, μέχρι πλήρους ἐξαφανισμοῦ της· ἢ —τὸ καὶ πιθανώτερον— ἡ πέτρα δὲν ἀπε-

1. τ 163 : *οὐ γὰρ ἀπὸ δρυός ἐσσι παλαιφάτου οὐδ' ἀπὸ πέτρης.*
2. VIII 544.

τέλεσε ποτὲ πηγὴν μαντικῶν λόγων εἰς τὸ (θεσπρωτικὸν) Ἱερόν. Μόνη της ἡ δρῦς ἀναφέρεται, ὅπως ἐλέχθη, ὡς μαντικὴ μορφὴ εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ εἰς τὸ Ἔπος, ἀδιάφορον ἂν δρῦς καὶ πέτρα ἀναφέρονται μαζὶ ἀλλοῦ καὶ δι' αὐτό. Ἀλλὰ ὑπάρχει νύξις διὰ δρῦν καὶ πέτραν μαζὶ (εἰς τὸν Φαῖδρον τοῦ Πλάτωνος, βλ. ἀνωτ.) συναφῶς πρὸς τὸ Ἱερὸν τοῦ Δωδωναίου Διός. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ νύξις αὐτὴ νὰ ἀφορᾶ τὸν παραδοσιακὸν δεσμὸν δρυὸς καὶ πέτρας, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνη ὅτι ἦσαν μαζὶ πράγματι καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἀναφορὰ συνήθως ἐπικεντροῦται εἰς τὴν μορφὴν μόνον τῆς δρυός.

Μόνη της, ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα ἀναφέρεται συνήθως ὡς πηγὴ χρησμῶν (χωρὶς τὴν δρῦν) εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν, μολονότι εἰς τὸν Ἡσίοδον (βλ. ἀνωτ.) δρῦς καὶ πέτρα ἀναφέρονται πάλιν μαζὶ καὶ ἡ ἀναφορά των αὐτὴ πιστεύεται γενικῶς ὅτι γίνεται προκειμένου περὶ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ. Εἰς τὴν περίπτωσιν πάντως τῆς πέτρας τῶν Δελφῶν, αὐτὴ ἄλλοτε ἀναφέρεται μὲ τὸ παραδοσιακὸν αὐτὸ ὄνομα, ἄλλοτε ὡς λίθος καὶ ἄλλοτε ὡς ὀμφαλός, καὶ ἡ τελευταία αὐτὴ ὀνομασία ἐπικρατεῖ τελικῶς ἔναντι τῶν ἄλλων.

Τὴν δελφικὴν αὐτὴν πέτραν ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὸ ἔργον του «Οἰδίπους τύραννος»[1] ἀποκαλεῖ ἀρχικῶς «δελφίδα πέτραν» καὶ τὴν ἀναφέρει ὡς μέσον ἐκφράσεως τῆς θείας βουλήσεως, λέγων ὅτι δι' αὐτῆς παρείχετο ἡ ἑρμηνεία τῶν κεραυνῶν, οἱ ὁποῖοι πλήττουν τὴν ὑπερκειμένην τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κορυφήν. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον καὶ διὰ τοῦ στόματος τοῦ χοροῦ —τὴν ἀποκαλεῖ «ὀμφαλόν», λέγων ὅτι ὁ ἄγνωστος φονεὺς τοῦ Λαΐου (ὁ Οἰδίπους) πλανᾶται ἀνὰ τὰ δάση καὶ τὰ ἄντρα, προκειμένου νὰ ἀποφύγη τοὺς χρησμούς, τοὺς ὁποίους ἐκπέμπει ὁ ὀμφαλός.

Ἐκ τῆς τραγωδίας αὐτῆς φαίνεται ὅτι πέτρα καὶ ὀμφαλὸς ἐχρησιμοποιοῦντο ἀδιακρίτως πρὸς δήλωσιν τῆς αὐτῆς μαντικῆς πηγῆς τῶν Δελφῶν. Φαίνεται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ πέτρα ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ κεραυνοσκοπίαν, ἤτοι διὰ παροχὴν χρησμῶν μέσῳ κεραυνῶν. Πιθανῶς εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἡ πέτρα (ἢ ὀμφαλὸς) συνεδέετο παλαιότερον ἀμέσως μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διός· καὶ τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρουσίαν ἀετῶν παρ' αὐτήν, εἰς παραστάσεις ἀγγείων ἢ ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων (βλ. πίν. 138γ).

1. Στ. 410 κ.έ.

Ἐμμέσως δὲ ἡ ὡς ἄνω ἀφήγησις εἰς τὴν ἐν λόγῳ τραγῳδίαν τοῦ Σοφοκλέους ἀνακαλεῖ εἰς τὸν νοῦν τὴν ἀφήγησιν περὶ τοῦ Γεδεὼν εἰς τὴν Π. Διαθήκην[1], εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἄγγελος προεκάλεσε πῦρ ἐπὶ τῆς πέτρας, διὰ τῆς ράβδου του, καὶ τοῦτο, ἀφοῦ προηγουμένως ὁ Γεδεὼν εἶχε τοποθετήσει ἐπ' αὐτῆς ἄζυμα καὶ κρέας ἐριφίου—, κατ' ἐντολήν του —καὶ ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο περὶ βωμοῦ.

Ἀνακαλεῖ ἐπίσης μίαν ἄλλην ἀφήγησιν τῆς Π. Διαθήκης[2], κατὰ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ἐπερχόμενος κεραυνὸς εἰς τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐγίνετο αἰσθητὸς εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ (τοῦ Σολομῶντος), ὅπου ἦτο ἡ Κιβωτὸς μὲ τὰς ἐντολὰς (Νόμον) τοῦ Θεοῦ[3]. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ σημειωθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι Κιβωτὸς μὲ θεῖον νόμον ἦτο καὶ ἡ πέτρα ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ (βλ. καὶ κατωτ.), εὑρισκομένη εἰς τὸ ὕπαιθρον ἀρχικῶς.

Πλὴν τῆς κεραυνοσκοπίας, ἡ μαντικὴ πέτρα ὅμως φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ σπλαχνοσκοπίαν γενικῶς. Ἡ παράστασις τοῦ γνωστοῦ ἐτρουσκικοῦ ἀλλ' ὑπὸ ἰσχυρὰν ἑλληνικὴν ἐπίδρασιν τελοῦντος (πίν. 139γ) κατόπτρου εἶναι ἐνδεικτική. Εἰς αὐτὴν εἰκονίζονται τὰ ἑξῆς : Ὁ μάντις τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμόνων τῆς τρωικῆς ἐκστρατείας Κάλχας, μὲ πτερά, ὡς θεῖος ἄγγελος, τρόπον τινά, «ἐκφέρει» κάποιον χρησμὸν (ἐπικόν), ἐνῷ διὰ τῆς μιᾶς χειρός του μὲν μελετᾷ λοβὸν ἥπατος τὸν ὁποῖον ἔχει λάβει ἐκ τῆς παρακειμένης τραπέζης —προφανῶς μετὰ τὴν ὡς ἄνω σφαγὴν τοῦ θύματος— ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια σπλάχνα· διὰ δὲ τοῦ πέλματός του θίγει τὴν πέτραν, φυομένην ἐκ τῆς γῆς. Ἡ ὅλη αὐτὴ σκηνὴ ἑπομένως παριστᾷ τὴν ἐκφορὰν κάποιου (ἐπικοῦ) χρησμοῦ, εἰς ἱερὸν χῶρον τοῦ Διὸς ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος, κατόπιν σπλαχνοσκοπίας καὶ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν ἱερὰν πέτραν. Σπλαχνοσκοπία, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἐγίνετο τόσον εἰς τὴν γειτονικὴν Ὀλυμπίαν, ὅσον καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, καθὼς καὶ εἰς τὸ ἀρκαδικῆς καταγωγῆς Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης[4].

Εἰς τὴν περίπτωσιν ὅμως τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὴν Δωδώνην, βασικὸν μέσον μαντείας ἦτο τὸ θροϊσμα τῶν φύλλων της, τοῦ ὁποίου τὴν ἑρμηνείαν εἶχον ἀναλάβει εἰδικοί, ὡς γνωστόν, ἱερεῖς - προφῆται, οἱ Σελ-

1. *Κριτ.* VI 19.
2. *Χρον.* Β V 13.
3. Βλ. καὶ κατωτ. σελ. 235 κ.ἑ.
4. Βλ. σελ. 88, σημ. 8.

λοί. Ἐθεωρεῖτο δὲ μάλιστα ἡ δρῦς αὐτή, τῆς Δωδώνης, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Σοφοκλῆς[1] εἰς ἔργον του, ὅτι ἦτο πολύγλωσσος, ἤτοι ἐπιστεύετο ὅτι εἶχε τὴν δυνατότητα ἀποκρίσεων εἰς ἐρωτήματα ξενογλώσσων τυχὸν ἀντιπροσωπειῶν.

Ἡ μαντικὴ αὐτὴ δρῦς τῆς Δωδώνης ἐπιστεύετο ἐπίσης ὅτι ἀπετέλει θρόνον καὶ γενικῶς ἐνδιαίτημα τοῦ Διός[2], ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἐλέγετο Φηγωναῖος[3]. Ἡ δρῦς αὐτὴ ἦτο καὶ ὑψηλή. Ἐχαρακτηρίζετο δὲ ἐνίοτε, ἐκ τοῦ φυλλώματος τῆς κορυφῆς της ὡς ἔχουσα μορφὴν (ἀνθρωπίνης) κόμης, ὡς «ὑψίκομος» (βλ. ἀνωτ.). Κατὰ τοῦτο δὲ ἦτο ἐπιδεκτικὴ παραβολῆς μὲ τὴν σημιτικήν, (χαναναϊκὴν), Ἀστάρτην, τὴν ταυτιζομένην μὲ τὸ ἱερὸν δένδρον (Ashera). Αὐτῆς τὸ φύλλωμα ἐταυτίζετο καὶ μὲ (γυναικείαν) καλύπτραν.

Ἀλλ' ἡ δρῦς ἀπετέλει καὶ σεβασμίαν λατρευτικὴν μορφὴν τῆς (ΙΕ γλωσσικῆς καταγωγῆς) κοινωνίας τῶν Κελτῶν[4], καθὼς καὶ τῶν ρωσικῶν λαῶν[5] ἀλλὰ καὶ τῶν ἐν γένει σλαβικῶν λαῶν[6], χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνῃ ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ ὡς ἄνω παράδοσις, τῆς ἱερᾶς δρυός, προήρχετο ἐκ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλης τῶν ἐν λόγῳ, κατὰ πολὺ μεταγενεστέρων αὐτῆς, παραδόσεων· καὶ ὅτι ἡ Δωδωναία δρῦς εἰδικώτερον (βλ. ἀνωτ.) ἐσχετίζετο μετ' αὐτῶν. Ἡ δρῦς αὐτὴ ἐσχετίζετο μᾶλλον ἀπ' εὐθείας μὲ νοτιώτερα ἑλλαδικὰ πρότυπα (βλ. ἀνωτ.), κυρίως ἀρκαδικά, οἱ μακρινοὶ πρόγονοι τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ κοινοὶ πρόγονοι ἴσως τῶν ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῶν ἱερῶν δρυῶν. Μὲ ἀντίστοιχα (νοτιώτερα ἑλλαδικὰ - ἀρκαδικὰ) πρότυπα ἐσχετίζετο ἐμμέσως καὶ ἡ δρῦς, ἡ ὁποία ἀπετέλει σεβαστὴν λατρευτικὴν μορφὴν καὶ εἰς κέντρα τῆς Μ. Ἑλλάδος. Τὸ δὲ πλῆθος τῶν ἐπιβιώσεών της εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχήν, ὅπως αὐτὸ παρουσιάζεται κυρίως εἰς ἀρκετὸν ἀριθμὸν γνωστῶν τοιχογραφιῶν, προέρχεται ἐκ μιᾶς ἑλληνο-ρωμαϊκῆς κοινῆς παραδόσεως καὶ ὄχι ἐκ τῆς ὡς ἄνω εὐρωπαϊκῆς.

Εἰς τὴν Δωδώνην, ἐξ ἄλλου, ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρχεν, ἀντὶ μιᾶς δρυός, ζεῦγος ἱερῶν δρυῶν, διότι ὁ Αἰσχύλος[7] ὁμιλεῖ περὶ «προσηγόρων» δρυῶν»

1. *Τραχ.* 1165.
2. Βλ. ΗΣΥΧ. λ.
3. *Φηγὸς - ναίω.*
4. ΜΑΞ. ΤΥΡ. Φιλ. II 8.
5. KRUPPE, *Myth. Univ.*, 187.
6. LEGER, *Les anciennes civilizations slaves* (1921), 187.
7. *Προμ. Δεσμ.* 834.

τοῦ Μαντείου αὐτοῦ. Ἐνδέχεται δὲ τὸ ζεῦγος τοῦτο νὰ ἐδημιουργήθη κατ' ἀναλογίαν τῶν δύο (ἱερῶν) ἐλευθέρων ὑψηλῶν στύλων, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν χαρακτηριστικὸν παλαιῶν ὑπαιθρίων —καὶ ὀρεινῶν κυρίως— Ἱερῶν τοῦ Διός, ἱσταμένων εἰς αὐτὰ ὄχι μόνον ὑπὸ ἁπλῆν ἀλλὰ καὶ δίδυμον μορφὴν καὶ ἀποτελούντων ἐπίσης μαντικὴν πηγὴν (βλ. κατωτ.).

Κύριος χῶρος μαντείας τῆς Δωδωναίας δρυὸς πάντως ἐθεωρεῖτο ἡ κουφάλα της (κατὰ τὸν Ἡσίοδον)[1]. Ἴσως δὲ εἰς τὴν κουφάλαν αὐτὴν νὰ ἐγίνετο καὶ ἡ ἐκφορὰ τῶν χρησμῶν. Γενικῶς ἡ χρησμοδότησις ἐξ αὐτῆς ἐγίνετο διὰ τῆς ἑρμηνείας τοῦ θροΐσματος τῶν φύλλων της. Καὶ τοῦτο μὲν συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπου τὴν θέσιν τῆς ἱερᾶς δρυὸς - εἶχε λάβει ἡ ἱερὰ δάφνη, ἀπὸ τοῦ θροΐσματος τοῦ φυλλώματος τῆς ὁποίας - καὶ τῆς ἑρμηνείας - του παρείχοντο ἐπίσης χρησμοί. Ἀλλὰ συνέβαινεν ἐπίσης ἀντίστοιχον φαινόμενον καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην[2].

Εἰς τὴν Δωδώνην πάντως οἱ ἱερεῖς - προφῆται (Σελλοὶ) καθίσταντο ἔνθεοι καὶ ἱκανοὶ νὰ ἑρμηνεύσουν τὸ θρόϊσμα τοῦ φυλλώματος τῆς δρυὸς αὐτῆς διὰ τῆς προσεγγίσεώς της καὶ διὰ τοῦ ἀγγίγματός της, ἴσως εἰς τὸν χῶρον τῆς κουφάλας της. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ μὲν περὶ αὐτὴν χῶρος ἦτο αὐστηρῶς ἄβατος εἰς τὸ κοινόν. Αὐτοὶ δέ, διὰ τοῦτο πιθανῶς, παρέμενον «ἀνιπτόποδες» καὶ καθήμενοι συνεχῶς ἐκεῖ κατὰ γῆς: «χαμαιεῦναι»[3]. Τοῦτο ἐγίνετο, ὄχι δηλαδὴ τόσον εἰς ἔνδειξιν ἀσκητισμοῦ, ὅπως πιστεύεται γενικῶς, ὅσον διότι, ἔχοντες θίξει μὲ τὸ δέρμα τῶν ποδῶν των τὸ ἄβατον θεῖον ἐνδιαίτημα, ὤφειλον νὰ μὴ ἐπιτρέπουν, ἀπὸ σεβασμὸν πρὸς τὸ θεῖον, ἀποβολὴν τῆς θείας αὐτῆς ἐπαφῆς (μὲ νίψιν).

Κατόπιν τούτων ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἡ ἡ λειτουργικότης τῆς μαντικῆς δρυὸς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἦτο οἵα περίπου ἦτο καὶ ἡ τῆς Δωδωναίας δρυός. Τὸ παρακείμενον δὲ εἰς αὐτὴν Β. οἴκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) σκοπὸν εἶχεν, οἷον περίπου εἶχε καὶ ἡ παρὰ τὴν Δωδωναίαν δρῦν ἱερὰ οἰκία. Καὶ —ἐκ τῆς πλευρᾶς του αὐτῆς τουλάχιστον ἦτο ἄβατον, τὸ οἴκημα αὐτό, εἰς τὸ κοινόν.

Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀμέσως περὶ τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν χῶρος ἦτο ἄβατος, διότι ἐπίσης αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ἐνδιαίτημα καὶ θρόνος, τοῦ Ἀπόλλωνος,

1. *Ἀπ.* 240, 6 κ.ἑ. : χρηστήριον ναῖον δ' ἐν πυθμένι φηγοῦ.
2. Βλ. *Encycl. of Rel. and Ethn.* V, 80.
3. *Ἰλ.* Π 235.

ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λεγόμενα εἰς τὸν «Ἴωνα» τοῦ Εὐριπίδου[1], ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Φοῖβος (Ἀπόλλων) κάθηται εἰς τὸ μέσον τοῦ ὀμφαλοῦ, *τά τ' ὄντα καὶ μέλλοντα θεσπίζων ἀεί*, ἐνῶ ὑμνωδεῖ συγχρόνως εἰς τοὺς θνητούς[2]. Εἰς τὸν «Ὀρέστην» ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ[3] ἀναφέρεται ὁ Ἀπόλλων ὡς ...*μεσομφάλου ἕδρας ναίων, βροτοῖσι στόμα νέμει σαφέστατα*. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πλάτωνα[4] ἀναφέρεται ὁ θεὸς αὐτὸς *ἐν μέσῳ τῆς γῆς ἐπὶ τοῦ ὀμφαλοῦ καθήμενος*.

Καὶ ὁ μὲν δελφικὸς ὀμφαλὸς δὲν ἔχει σωθῆ ἀλλ' ἀπομιμήσεις του[5] τὸν ἐμφανίζουν μὲ *στέμματα* (ταινιωτὰ ἐπικαλύμματα) ἢ μὲ τὸ *ἀγρηνὸν* δικτυωτὸν, ἐκ σωληνωτῶν μαλλίνων ταινιῶν, (πίν. 139αβ). Ἐνίοτε ὁ ὀμφαλὸς[6] αὐτὸς παρουσιάζεται καὶ κόλουρος· καὶ ἄλλοτε ἐπὶ τῆς ἐπιπέδου αὐτῆς κορυφῆς του ἔχει μίαν πλάκα, διὰ νὰ δειχθῆ ὅτι ἐχρησίμευεν ὡς ἕδρανον.

Ἡ δελφικὴ αὐτὴ πέτρα ἢ ὀμφαλὸς ἐθεωρεῖτο μὲν καὶ ὡς τὸ μέσον τῆς γῆς[7] ἀλλὰ τοῦτο συνέβαινε μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. πιθανῶς καὶ ἑξῆς, ὅπως πιστεύεται πλέον γενικῶς, καὶ ὄχι ἐνωρίτερον. Ἡ ἀντίληψις δὲ αὐτὴ προῆλθεν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιδράσεως τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀνὰ τὸ πανελλήνιον ἀλλὰ καὶ πέραν αὐτοῦ. Παρομοία ἀντίληψις, ἐξ ἄλλου, διεμορφώθη καὶ εἰς τὸν Φλιοῦντα, ὅπου ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφὴν τοῦ Διός[8], καὶ φαίνεται ὀρθὴ ἡ διατυπωθεῖσα ἄποψις[9] ὅτι ἀρχικῶς ὁ ὀμφαλὸς ἦτο λατρευτικὸν σύμβολον μᾶλλον τοῦ Διός. Ἡ ἐνίοτε παρουσία ἀετῶν (πβλ. πίν. 138γ) ἑκατέρωθεν τοῦ ὀμφαλοῦ —παρὰ τὴν πλησίον του ὕπαρξιν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος— εἶναι ἐνδεικτική. Ἐνδεικτικὴ εἶναι καὶ ἡ μνημονευθεῖσα ἤδη χρησιμοποίησις του διὰ κεραυνοσκοπίαν.

Ὡς πρὸς τὸν δελφικὸν ὀμφαλὸν καὶ τὴν λειτουργικότητά του ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα. Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι τὸ δάπε-

1. Στ. 5 κ.έ.
2. Περὶ τοῦ δελφικοῦ Μαντείου βλ. PARKE καὶ WORMELL *The Delphic Oracle* (1956).
3. Στ. 590.
4. *Πολιτ.* IV 427.
5. COURBY, *Fouillesd.D.*, II, εἰκ. 64 - 69.
6. Περὶ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ εἰδικῶς Βλ. BÖTTICHER, *Der Omphalos des Zeus in Delphi*. BOUSQUET, Observations sur l'omphalos archaique, *B.C.H.* 75 (1951), 210 - 23. Παλαιότερον βλ. KARO, *Omphalos* (1906).
7. Πβλ. σελ. 231 σημ. 1.
8. ΠΑΥΣ. II 13,7.
9. Βλ. ἀνωτ. (BÖTTICHER), σελ. 230 σημ. 6.

δον, ὅπου εὑρίσκετο, ἐξέπεμπεν «ὀμφάς» (= θείους ἤχους) καὶ διὰ τοῦτο δάπεδον καὶ πέτρα ὠνομάσθησαν «ὀμφαλός».[1] Καὶ πιστεύεται μὲν γενικῶς ὅτι οἱ ἦχοι τῆς δελφικῆς πέτρας προήρχοντο ἀπὸ κάποιο χάσμα ὑπ' αὐτὴν ἢ πλησίον αὐτῆς. Ἀλλὰ τοιοῦτον χάσμα δὲν εὑρέθη (βλ. κατωτ.), ἔστω καὶ μικρόν, διὰ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸν δελφικὸν ναόν[2].

Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ἄγνωστος ἡ πηγὴ τῆς προελεύσεως τῶν ἤχων αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι, ἑρμηνευόμενοι καταλλήλως, ἀπετέλουν πηγὴν χρησμῶν. Κάποιαν λύσιν τοῦ προβλήματος ὅμως φαίνεται νὰ παρέχῃ παράστασις τοῦ ὀμφαλοῦ - πυραμίδος τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης[3], ἐν συνδυασμῷ δὲ μὲ συναφῆ στοιχεῖα ἔκ τινων ἄλλων Ἱερῶν : Ἐν πρώτοις, ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας, φαίνεται νὰ συνδέεται διὰ ζεύγους ἁλύσεων μὲ τὸ πλησίον ζεῦγος τῶν ἐλευθέρως (ὑπαιθρίως) ἱσταμένων στύλων τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ (πίν. 143 δεξιά).

Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν (βλ. ἀμέσως κατωτ.) ἐπετυγχάνετο, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθῆ, γείωσις τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἀντίστοιχον ζεῦγος στύλων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν αὐλὴν πρὸ τοῦ Ναοῦ τοῦ Σολομῶντος[4], ὅπου ὁ Σολομῶν, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ἐπέτυχε τὴν κάθοδον τοῦ κεραυνοῦ. Ἐνωρίτερον ὅμως ἡ προσέγγισις τοῦ κεραυνοῦ εἶχε γίνει αἰσθητὴ εἰς τὸ ἐσώτερον μέρος (ἄδυτον) τοῦ ναοῦ, ὅπου ἦτο ἡ Κιβωτὸς (μὲ τὸν θεῖον Νόμον). Ἐξ ἄλλου, ἡ πέτρα τοῦ Καπιτωλίου εἰς τὴν Ρώμην, ταυτιζομένη μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν μορφὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ Διὸς (Jupiter lapis), ἀναφέρεται ὅτι, τυπτομένη, παρεῖχε σπινθῆρας[5]. Σημειοῦται, πρὸς τούτοις, μία ἄλλη συναφὴς ἀρχαία πληροφορία, τοῦ Ἰωσήπου[6] : *ὅσαι ἐστὶ μαντεῖαι παρ' Ἕλλησι : χρηστήρια δὲ διαβόητα παρ' αὐτοῖς ἐστι, ἐν τοῖς ναοῖς βαιτύλια, διὰ λίθων ἐν τοῖς στοιχείοις προσρασσόντων.*

Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν λοιπὸν τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ὅσων εἶναι γνωστῶν περὶ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ, ἐπιτρέπεται τὸ συμπέρασμα ὅτι :

1. ΚΟΡΝΟΥΤ. *Φυσ. Θε.* XXXII : ...ἐλέχθη δὲ καὶ ὁ τόπος ὀμφαλὸς τῆς γῆς, οὐχ ὡς μεσαίτατος ὢν αὐτῆς ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀναδεδομένης ἐν αὐτῇ ὀμφῆς, ἥτις ἐστὶν θεία φωνή.

2. ΑΙΣΧ. *Εὐμ.* 39 - 40 : Ἐγὼ μὲν ἕρπω πρὸς πολυστεφῆ μυχόν, ὁρῶ δ' ἐπ' ὀμφαλῷ μέν... ΕΥΡ. *Ἴων.* 222 - 223 : ἆρ' ὄντως μέσον ὀμφαλὸν/γαῖ Φοίβου κατέχει δόμος ;.

3. Βλ. καὶ σελ. 241.

4. ΚΑΡΔΑΡΑ, Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, *Α·Ε.* 1966, 149-200.

5. Βλ. BUSANOFF, *Dieux Rom.* 46 (ΠΟΛΥΒ. III 25,6).

6. Βλ. MIGNE V, 106.

καὶ ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ παρόμοιον τρόπον πιθανῶς, ἤτοι ὡς μαντικὴ πηγή, καὶ εἰδικώτερον ὡς μέσον κεραυνοσκοπίας. Καὶ τοῦτο, ἂν ληφθοῦν, πρὸς τούτοις, ὑπ' ὄψιν τὰ ἑξῆς : Ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ ναοῦ, εὑρίσκετο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ αὐτοῦ καὶ ἦτο στεγασμένος, ὅπως καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός. Ἀρχικῶς ὅμως ἦτο εἰς τὸ ὕπαιθρον, ὅπως ἦτο πιθανῶς καὶ ὁ δελφικὸς ὀμφαλός, συμφώνως καὶ πρὸς παραστάσεις ἰταλιωτικῶν ἀγγειογραφιῶν. Ἀλλὰ εἰς τὸ ὕπαιθρον ἦτο καὶ ἡ πυραμὶς - ὀμφαλὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Παφίας Ἀφροδίτης. Ἐπὶ πλέον δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν ὑπῆρχε πλησίον τοῦ ὀμφαλοῦ ὑπαίθριος στῦλος —ἢ ζεῦγος ὁμοίων στύλων— ὅπως καὶ εἰς ἄλλα Ἱερά, (βλ. κατωτ.). Ζεῦγος δὲ ὑπαιθρίων στύλων ὑπῆρχε καὶ (παρὰ τὴν πυραμίδα - ὀμφαλὸν) εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας (πίν. 142γ). Λεπτομέρειαι ὅμως τοῦ ὅλου μηχανισμοῦ εἶναι ἄγνωστοι.

Πλὴν τῆς ἐν λόγῳ λειτουργικότητός του, ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἐχρησιμοποιεῖτο πιθανῶς καὶ ὡς βωμὸς ἀπύρων θυσιῶν. Παράστασις λ.χ. ἐρυθρομόρφου ἀττικῆς πυξίδος[1] (πίν. 138γ), παρουσιάζει τὸν Ἀπόλλωνα μετὰ δάφνης πρὸ τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ καὶ παρ' αὐτὸν παρουσιάζεται ἡ Ἄρτεμις κρατοῦσα πρόχουν.

Μὲ τὴν διαδικασίαν δὲ αὐτὴν συνδέονται πιθανῶς τὰ ἀκόλουθα σκεύη, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν : Μέγα μέρος ἐκ τοῦ χείλους μεγάλης χαλκίνης φιάλης (πίν. 119) μὲ ἔκκρουστον διακόσμησιν διὰ παραλλήλων μικρῶν τόξων[2] (πίν. 119β) εὑρεθὲν εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, κατὰ τὸ πρὸς τὸν ναὸν προσκείμενον μέρος του. Ἐπίσης μέγα μέρος ἄλλης χαλκίνης φιάλης[3], (πίν. 116δ) καὶ μάλιστα μεσομφάλου, εὑρεθὲν πλησίον τοῦ προηγουμένου. Ἐξ ἄλλου, εὑρέθησαν καὶ μέρη χαλκίνων πρόχων : δύο λαβαὶ[4] (πίν. 118α) εἰς τὸν χῶρον τοῦ ναοῦ. Εὑρέθη ὅμως καὶ μία κωνικὴ σφυρήλατος χαλκίνη βάσις πρόχου (πίν. 118γ)[5] συνδεομένη ἄλλοτε, μὲ τὸν πυθμένα τοῦ ἀγγείου, εἰς τὸ τριπλοῦν οἴκημα, πρὸς τὸν χῶρον τοῦ βωμοῦ. Πρόχοι ὅμως ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ἀλλοῦ,

1. RICCIONI, *Art. ant. mod.* 1966 (τάφος 27 V. Pega), πίν. 70b.
2. Ἀρ. 768.
3. Ἀρ. 723.
4. Ἀρ. 404 καὶ 343.
5. Ἀρ. 323.

κυρίως εἰς τὸν βωμὸν (βλ. ἀνωτ.). Εὑρέθησαν, ἐξ ἄλλου, καὶ τεμάχια πηλίνων πρόχων ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ τεμάχιον μιᾶς μελαμβαφοῦς[1] (πίν. 127β) μὲ ραβδώσεις (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

Συναφής, ἐξ ἄλλου, μὲ τὴν χρῆσιν τῶν ὡς ἄνω φιαλῶν, θὰ ἦτο καὶ ἡ χρῆσις πολὺ μικρῶν (μικκύλων) φιαλῶν[2] (πίν. 116α,β) χαλκίνων ἐπίσης, (ἐλασματίνων κυρίως καὶ μιᾶς σφυρηλάτου). Κατὰ κανόνα εἶναι ἐκ τῶν πρωίμων χρόνων τοῦ Ἱεροῦ καὶ τὰ πρωιμότερα δείγματά των ἔχουν ἤδη μνημονευθῆ[3]. Εὑρέθησαν δὲ αὐταὶ εἰς διάφορα κτήρια, ὅπως: εἰς τὸ τελεστήριον, τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ παρὰ τὸν Ν. διάδρομον μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος). Ἡ χρῆσις των ἐπομένως δὲν συνεδέετο ἀποκλειστικῶς μὲ τὸν ὀμφαλὸν ἀλλὰ μὲ τὸ τυπικὸν κάποιας ἱεροπραξίας, ἐπαναλαμβανομένης εἰς τὰ κτήρια αὐτά. Μικκύλον δὲ ἐπίσης, χάλκινον πινάκιον[4] (πίν. 116γ), ἐξ ἄλλου, εὑρεθὲν εἰς τὸν χῶρον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ, πρὸς τὸν βωμόν, ἐνδέχεται νὰ συνεδέετο ἐπίσης μὲ κάποιαν ἄλλην ὁμοίαν διαδικασίαν, τῆς θυσίας ἴσως. Τοῦτο μάλιστα εἶναι καὶ τῶν πολὺ πρωίμων χρόνων.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω πάντως προκύπτει ὅτι ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐλειτούργει ὡς μέσον παροχῆς χρησμῶν καὶ ὡς χῶρος σπονδῶν. Δεδομένου δὲ ὅτι ὁ δελφικὸς ὀμφαλὸς ἐλειτούργει καὶ ὡς καθέδρα τῆς δελφικῆς θεότητος— ἀλλὰ καὶ ὅτι ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης ἐλειτούργει καὶ ἡ πυραμὶς (ὀμφαλὸς) τῆς Πάφου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν, ὡς φαίνεται, πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἔδρανον (πίν. 51δ) ὑπὸ μορφὴν πλακός, κατὰ πληροφορίαν νομισμάτων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς[5] —, ὡς καθέδρα τῆς Ἀφροδίτης θὰ ἐλειτούργει καὶ ὁ ὀμφαλὸς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ὁ κυπριακὸς ὅμως καὶ ὑπὸ μορφὴν (κολούρου) πυραμίδος ὀμφαλὸς ἐθεωρεῖτο καὶ ἀνεικονικὴ μορφὴ τῆς Ἀφροδίτης. Ὑπὸ ἀνάλογον ἄλλωστε μορφὴν ἐλατρεύετο ἡ θεὰ αὐτὴ (ὡς Οὐρανία) καὶ εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν[6]. Ὁ (πυραμιδοειδὴς) ἑπομένως ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ θὰ ἐθεωρεῖτο ἀντιστοίχως καὶ αὐτὸς ὡς ἀνεικονικὴ μορφὴ τῆς ἐν λόγῳ θεᾶς. Ἄγνωστον εἶναι ὅμως ἂν ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ

1. Ἀρ. 628.
2. Πβλ. ἀρ. 360, ἀρ. 422, ἀρ. 337.
3. Βλ. σελ. 113.
4. Ἀρ. 872.
5. Βλ. PERROT - CHIPIEZ, III, 265 κ.ἑ. *R.E.* ἔ.ά. (λ. Πάφος), 955.
6. ΠΑΥΣ. Ι 19,2.

ἔφερε πλάκα (ἕδρανον), ὅπως καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο, λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς του. Εἶχεν ὅμως πυραμιδοειδῆ ὁπωσδήποτε μορφήν, ὅπως εἶχε καὶ ὁ κυπριακός. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι συμπτωματικόν. Πιθανὸν δὲ εἶναι ὁ ὀμφαλὸς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ νὰ ἦτο καὶ θεία καθέδρα, ὅπως συνέβαινε εἰς τοὺς Δελφούς, ἀλλὰ νὰ ἦτο καὶ (ἀνεικονικὴ) μορφὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ θείου ἐπίσης (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως συνέβαινεν καὶ εἰς τὴν Κύπρον.

Ἀλλ' ὁ ὀμφαλὸς ἀπετέλει καὶ λατρευτικὴν μορφὴν καὶ τοῦ Διός: εἰς τὸν Φλιοῦντα[1] καὶ τὴν πλησίον Σικυῶνα[2], ἔχων μάλιστα ὁμοίως πυραμιδοειδῆ μορφήν. Ἡ ἄποψις ἑπομένως (βλ. ἀνωτ. ἰδίως τοῦ Bötticher) ὅτι ἡ κυρία θεότης τοῦ ὀμφαλοῦ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ ἦτο ἀρχικῶς ὁ Ζεύς, εἶναι πολὺ πιθανὴ συλλατρευόμενος συχνὰ μὲ τὴν Ἀφροδίτην (- Διώνην) καὶ ὑποκατασταθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Λατρευτικὴν μορφὴν τοῦ Διὸς ἀπετέλει ὁ ὀμφαλός, καὶ εἰς τὸ Ἱερόν του τῆς ὀάσεως Σίβα, ὅπου ὁ θεὸς ἐλατρεύετο ὡς Ἄμμων (καὶ ὅπου ὑπῆρχεν ἓν τῶν σπουδαιοτέρων Μαντείων τῆς ἀρχαιότητος). Τὴν ὕπαρξιν τοῦ ὀμφαλοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο μαρτυρεῖ ἀρχαία γραπτὴ πηγή[3]. Σημειοῦται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς περὶ τὴν ὄασιν αὐτὴν περιοχῆς δὲν θεωρεῖται ἀφρικανικῆς ἀλλ' εὐρωπαϊκῆς προελεύσεως[4]. Μὲ τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἄλλωστε ἐσχετίζετο καὶ ἡ περιστερά[5], ὅπως ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερόν. Ἀμέσως δὲ αὐτὴ σαφῶς ἐσχετίζετο καὶ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν (βλ. ἀνωτ.).

Τὴν λατρείαν αὐτὴν ὁ Ἀπόλλων, διὰ τῆς ἐν λόγῳ ἀνεικονικῆς μορφῆς (τοῦ ὀμφαλοῦ), ἐν τούτοις, δὲν φαίνεται νὰ ἐκληρονόμησεν ἐκ τοῦ Διὸς εἰς τοὺς Δελφοὺς μόνον. Τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν πλησίον πόλιν τῶν Μεγάρων, ὅπου ἀναφέρεται[6] ὅτι (ὁ Ἀπόλλων) ἐλατρεύετο ὑπὸ μορφὴν λίθου, καὶ μάλιστα πυραμιδοειδοῦς. Σημειοῦμεν δὲ σχετικῶς τὴν διατυπωθεῖσαν ὀρθὴν ἄποψιν, τῆς Simon[7], ὅτι ὁ Ἀπόλλων ἀπετέλει καταβολάδα παλαιοτέρας (νεανικῆς) μορφῆς τοῦ Διός.

1. ΠΑΥΣ. II 13.7.
2. ΠΑΥΣ. II 9,6.
3. QU. CURT. IV, 7.
4. FAHKRY, *Siwa Oasis* (1944),1.
5. Βλ ΗΡΟΔ. *ἔ.ἀ.*
6. ΠΑΥΣ. I 44,3.
7. Der frühe Zeus, *Act. 2nd Intern. Coll. Aeg. Preh.* 1972, 160 κ.ἑ.

Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ τύπος τῆς ἀνεικονικῆς λατρευτικῆς μορφῆς ἐπεχωρίαζεν εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀρκαδίαν καὶ μάλιστα πολλῶν θεοτήτων, συχνὰ δὲ καὶ μαζί[1]. Ἀλλὰ ἡ ἀνεικονικὴ αὐτὴ μορφὴ εἶχε συνήθως σχῆμα λιθίνης στήλης, στεφομένης ὑπὸ μικρᾶς πυραμίδος. Ἡ στήλη αὐτὴ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ ἐταυτίζετο μὲ ὀμφαλὸν (- πυραμίδα), ὥστε δὲν ἀπετέλει μαντικὴν πηγήν. Τοιαύτης στήλης ἄλλωστε εὑρέθη ἡ ὑποδοχὴ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν[2].

Τέλος, δέον νὰ προστεθῇ ὅτι ὑπάρχει ἡ παλαιοτέρα ἄποψις περὶ τοῦ ὀμφαλοῦ τῶν Δελφῶν, ὅτι δηλαδὴ συνεδέετο μὲ κάποιαν χθονίαν λατρείαν ἀρχικῶς. Ἀλλὰ ἡ ἄποψις αὐτὴ ἔχει ἀπορριφθῇ[3] καὶ τοῦτο θεωροῦμεν ὀρθὸν καὶ διὰ τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Ἴσως ὅμως εἰς κάποιαν ἐποχήν, πιθανῶς τὴν ὑστέραν κλασσικὴν καὶ τὴν ἑλληνιστικήν, ὁ ὀμφαλὸς αὐτὸς νὰ συνεδυάσθη —κατόπιν ἐπιδράσεως ἀναλόγου ἐξελίξεως καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς ἀλλ' καὶ ἕνεκα τῆς γειτνιάσεως μετ' ἄλλων ἀρκαδικῶν λατρειῶν (τῶν Μεγάλων θεῶν, βλ. ἀνωτ.)— μὲ χθονίαν λατρείαν. Τοῦτο προδίδουν μικροὶ πήλινοι ὀμφαλοὶ[4] (ἀναθηματικοὶ βωμοί;) φέροντες πλαστικοὺς ὄφεις, κατὰ μίμησιν δελφικῶν προτύπων (πίν. 138α,β).

Τέλος, συναφῶς πρὸς τὸν ὀμφαλὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, δέον νὰ μνημονευθῇ ὅμοιός του (σῳζόμενος ἐν μέρει), εὑρεθεὶς εἰς τὴν πλησίον κειμένην (πόλιν) Θέλπουσαν[5], καὶ ἕτερος μικρῶν διαστάσεων, ἐκ σκληροῦ ἐρυθροῦ λίθου (πίν. 140α), παραδοθεὶς ὑπὸ ποιμένος τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ ὡς εὑρεθεὶς εἰς αὐτήν.

Πέτρα (ὀμφαλὸς) καὶ Νόμος

Ἀλλὰ ἡ πέτρα —ἢ ὀμφαλὸς— τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ εἶχε καὶ ὑπόγειον μέρος, εἰς τὴν διασωθεῖσαν ὑποδομήν της, ἡ ὁποία, ὅπως ἐλέχθη, ἀπετελεῖτο ἐκ τετραγώνου κατασκευῆς. Τὴν κατασκευὴν δὲ αὐτὴν συναπετέλουν δύο ὀρθογώνια πώρινα τεμάχια, τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ἐσωτερικόν των εἶχον ζεῦγος ὀρθογωνίων θηκῶν, ἐκτεινομένων εἰς τὸν ἐκεῖ δημιουργούμενον κατόπιν λαξεύσεως, χῶρον (πίν. 137).

1. Βλ. ΡΩΜΑΙΟΥ, Ἀρκαδικοὶ ἑρμαῖ, *Α.Ε.* 1911, 149 - 159.
2. Βλ. σελ. 170.
3. AMANDRY, *ἔ.ἀ.*, 214.
4. Ἀρ. 14 καὶ 250, ἐκ τοῦ ναοῦ.
5. Βλ. σελ. 182, σημ. 2.

Ἐντὸς τῶν θηκῶν αὐτῶν πρέπει νὰ ἦσαν λατρευτικὰ ἀντικείμενα. Καὶ αὐτὰ μὲν δὲν εὑρέθησαν. Εἶναι ὅμως δυνατὸν νὰ διατυπωθοῦν ὡρισμένα συμπεράσματα περὶ αὐτῶν, ἤτοι :

Ἐν πρώτοις εἰς παρεμφερῆ περίπτωσιν καὶ συγκεκριμένως εἰς ἀρκαδικὸν ἐπίσης Ἱερόν, εἰς τὴν Φενεόν[1], μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχε «πέτρωμα» καὶ ἐντὸς αὐτοῦ εἶχον ἀποτεθῆ ἱερὰ κείμενα, ἔχοντα χαρακτῆρα θείων ἐντολῶν. Ἐπιτρέπεται ἑπομένως ἡ ὑπόθεσις ὅτι ἀντίστοιχα κείμενα, καὶ ὑπὸ μορφὴν δέλτων ἐπὶ λιθίνων πλακῶν ἢ καὶ ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων[2] ὑπῆρχον καὶ ἐντὸς τῶν θηκῶν τοῦ ἐν λόγῳ ὑπογείου μέρους τοῦ ὀμφαλοῦ (πέτρας) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ «πέτρωμα» τῆς Φενεοῦ, σχετιζόμενον μὲ τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος, ἀπετελεῖτο ὑπὸ δύο βράχων[3], οἱ ὁποῖοι προσηρμόζοντο ἀπολύτως μεταξύ των ἀλλὰ ἐνδιαμέσως αὐτῶν ὑπῆρχε κάποιο κοίλωμα, ὅπου καὶ εἶχον ἀποτεθῆ τὰ ὡς ἄνω ἱερὰ κείμενα (θεῖαι διατάξεις ἱεροπραξιῶν καὶ ἄλλων ἐντολῶν). Τὸ πέτρωμα δὲ αὐτὸ ἠνοίγετο κάθε δεύτερον ἔτος, κατὰ τὴν λεγομένην «μείζονα» τελετὴν (παννυχίδα), ἀπεμακρύνοντο τότε τὰ ἱερὰ κείμενα ἐκ τῆς θήκης των καὶ ἐγίνετο ἡ ἀνάγνωσίς των ὑπὸ τοῦ ἱερέως (ὡς ἄλλου *ἱεροφάντου*) εἰς ἐπήκοον τῶν συγκεντρωμένων λατρευτῶν.

Ἐναπετίθεντο δέ, ἐκ νέου, εἰς τὴν θέσιν των κατὰ τὴν ἑπομένην ἡμέραν, ὁπότε ἐκλείοντο οἱ δύο βράχοι καὶ πάλιν. Τὸ πέτρωμα αὐτὸ ἐθεωρεῖτο ἄκρως ἱερὸν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ὡρκίζοντο ἐπ' αὐτοῦ διὰ τὰ πλέον σοβαρὰ θέματά των. Ἀντίστοιχον μορφὴν —ἀνοιγομένης καὶ κλειομένης λιθίνης κατασκευῆς— ἀπετέλει καὶ ὁ ὡς ἄνω ὀμφαλὸς τῆς Θελπούσης.

Τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, ἀποτελούμενον ἐκ θείων διατάξεων καὶ διατηρούμενον εἰς τὴν μυστικὴν λιθίνην ὑπόγειον κρύπτην των, διετήρει τοιουτοτρόπως ἀλώβητον τὴν θείαν ἐπιβολὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Οἱ πρῶτοι νόμοι ἄλλωστε ἐπιστεύοντο ὅτι ἦσαν θείας προελεύσεως, χορηγηθέντες εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τῆς θεότητος, διὰ νὰ διέπωνται αἱ σχέσεις των, καὶ μεταξύ των καὶ μὲ τὴν θεότητα. Κείμενοι ἐντὸς τῆς πέτρας —θείας κατοικίας—, οἱ νόμοι αὐτοὶ ἀπετέλουν ἑπομένως καὶ μίαν πρόσθετον δύναμιν, ἐξ αὐτῆς ἐκπορεύσεως μαντείας. Καὶ δὲν εἶναι τυ-

1. ΠΑΥΣ. VIII 15,2.

2. Ἐπὶ κασσιτερίνων φύλλων εἶχε γραφῆ καὶ τὸ κείμενον τῶν νόμων τοῦ ὡς ἄνω Ἱεροῦ τῆς Ἀνδανίας, βλ. σελ. 207, σημ. 3.

3. ΠΑΥΣ. VIII 15,2 κ.ἑ.

χαῖον ὅτι ὁ χῶρος, ὅπου ἡ πέτρα (ὀμφαλὸς) εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο εἰδικώτερον: χρηστήριον. Χρηστήριον ἐξ ἄλλου, ἐλέγετο καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἐφυλάσσετο ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης, μετὰ τῶν θείων δέλτων καὶ τοῦ (θείου) Νόμου[1].

Παλαιὰ Ἱερὰ ἄλλωστε ἀναφέρεται ὅτι ἦσαν καὶ κέντρα νομοθετικά. Καὶ μυθικοὶ βασιλεῖς ἀναφέρεται ὅτι ἀνενέωνον[2] τὴν ἐξουσίαν των ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ συγχρόνως παρελάμβανον τοὺς (θείους) νόμους (= «θέμιστας»), τοὺς ὁποίους καὶ ὤφειλον νὰ ἐφαρμόζουν ἁπλῶς ὡς δικασταί[3]. Ἐξ ἄλλου, ἐπιστεύετο ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νομοθεσία εἶχε δοθῇ ὑπὸ μορφὴν χρησμῶν[4]· καὶ ὡς τοιαύτη ἦτο σεβαστὴ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης· καθὼς καὶ ὅτι οἱ βασιλεῖς ἦσαν οἱ ἐφαρμόζοντες αὐτήν, ἐνεργοῦντες ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ θείου. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ρῆμα «θεμιστεύω» ἐσήμαινεν ἐνίοτε δικάζω[5] ἁπλῶς, ἐνῶ ἐξηκολούθει νὰ διατηρῆται, ἐκ παραλλήλου, ἐπὶ μακρὸν διάστημα, μὲ τὴν παλαιοτέραν σημασίαν του: χρησμοδοτῶ εἰς Ἱερόν[6]. Ἡ ὅλη αὐτὴ διαδικασία, τῆς παραχωρήσεως θείων νόμων ὑπὸ τῆς θεότητος, ἀπ' ὅ,τι εἶναι γνωστόν[7], φαίνεται ὅτι ἐγίνετο εἰς κάποιο Ἱερὸν κορυφῆς, ὅπως ἦτο τὸ ἐπὶ τῆς Ἴδης (ἢ ἐπὶ τῆς Δίκτης) τῆς Κρήτης. Διὰ τοῦτο καὶ ἐνδέχεται τὸ ὡς ἄνω (πίν. 142β) ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τοῦ Ζάκρου εἰκονιζόμενον τοιοῦτον Ἱερὸν νὰ εἰκονίζῃ ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ μίαν τοιαύτην, ἐν εἴδει ἀνωμάλου πέτρας, μορφήν, σεβιζομένην ὑπὸ αἰγάγρων καὶ ὑπεριπταμένων ἀετῶν (οἰωνῶν), ἐμπεριέχουσαν (εἰς τὴν ὑποδομήν της) θείους νόμους. Ἐνδέχεται ὅμως ἡ μορφὴ αὐτὴ νὰ ἦτο καὶ ἁπλοῦς κορμός, ἀνθρωποειδὴς κάπως, ἀποτελῶν παλαιὰν λατρευτικὴν μορφὴν τῆς (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης (βλ. ἀνωτ.), ἀλλὰ καὶ τῆς σημιτικῆς ἀντιστοίχου θεότητος, τῆς Ashera[8].

Καὶ ὅταν ὅμως οἱ νόμοι, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἔπαυσαν νὰ πιστεύωνται θείας καταγωγῆς, καὶ τότε ἀκόμη συνειθίζετο νὰ γίνεται ἡ καθιέρωσίς των μέσῳ κάποιας ἀντιστοίχου διαδικασίας. Τοῦτο φαίνεται

1. Περὶ χρηστηρίων βλ. ἀνωτ. σελ. 231.
2. Βλ. σελ. 105 κ.έ.
3. *Ἰλ.* Β 265.
4. *Ὀδ.* π 403.
5. *Ὀδ.* λ 509.
6. ΕΥΡ. *Βάκχ.* 79.
7. Βλ. σελ.. 105 κ.έ.
8. Βλ. σελ. 99, 221.

ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη[1], ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σόλων κατέκλεισε τοὺς νόμους του δι' ἑκατὸν ἔτη καὶ ὅτι οἱ ἔχοντες ἐφεξῆς τὴν ἐπίβλεψιν τῆς τηρήσεώς των, ἐννέα ἄρχοντες τῶν Ἀθηναίων, ὡρκίζοντο εἰς τὸν «λίθον» (ὅπου προφανῶς οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶχον κλεισθῆ) νὰ ἀναθέσουν χρυσοῦν ἀνδριάντα[2], ἐὰν παρέβαινον κάποιον ἐξ αὐτῶν. Ὁ ὅρκος αὐτὸς δὲ φέρει εἰς τὸν νοῦν καὶ τὸν ὅρκον εἰς τὸ πέτρωμα τῆς Φενεοῦ (βλ. ἀνωτ.).

Ὁπωσδήποτε τὰ ἐκ τῶν τριῶν μεγάλων Ἱερῶν (τῆς Δωδώνης, τῶν Δελφῶν καὶ τοῦ Ἄμμωνος Διὸς εἰς τὴν ἔρημον Σίβα) ἐκπορευόμενα νομοθετήματα ἐθεωροῦντο καὶ ἐπὶ Πλάτωνος[3] ἀκόμη ὡς τὰ σοβαρώτερα νομοθετήματα, μὴ ἐπιδεχόμενα οἱασδήποτε ἀλλοιώσεως. Ἐκ τῶν Δελφῶν ἄλλωστε ὡρίζοντο καὶ οἱ «ἐξηγηταί»[4], ἡ ἁρμοδιότης τῶν ὁποίων ἦτο νὰ ἑρμηνεύουν τοὺς περὶ τὰ θεῖα νόμους. Ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν πρὸς τούτοις τῶν δύο τούτων θεῶν, τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος[5], ἐτέλει καθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν καὶ κάθε νομοθετικὴ μεταρρύθμισις.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΣΤΥΛΟΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Λατρευτικὸν καὶ μαντικὸν συγχρόνως πυρῆνα εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἀπετέλει καὶ ὁ ἐλεύθερος ὑψηλὸς στῦλος. Τούτου ὅμως εὑρέθησαν ἀτυχῶς μερικὰ μόνον μικρὰ τεμάχια (πίν. 141), λόγῳ τῆς καταστροφῆς τὴν ὁποίαν ὑπέστη καὶ αὐτὸς —ὅπως ὑπέστη καὶ ἡ δρῦς καὶ ὁ ὀμφαλὸς— ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθῆ ἂν τὰ τεμάχια αὐτὰ ἀνήκουν εἰς ἕνα μόνον στῦλον ἢ εἰς ζεῦγος στύλων, —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Λύκαιον[6] τῆς Ἀρκαδίας (πίν. 142δ).

Ὁ χῶρος πάντως, ὅπου ἵστατο ὁ ἐν λόγῳ στῦλος (ἢ τὸ ζεῦγος τῶν τῶν στύλων), εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἦτο ἄβατος (βλ. ἀνωτ.), ὅπως ἦτο ἄβατος ὁ ἀντίστοιχος χῶρος εἰς τὸ Λύκαιον[7]. Εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ προσδιορισθῆ ἐντὸς τοῦ τεμένους ὁ χῶρος αὐτός, διότι τὰ ἐν λόγῳ τεμάχια εὑρέ-

1. *Ἀθ. πολ.* 7.
2. Βλ. ΠΛΟΥΤ. *Σόλ.* 25.
3. *Νόμ.* 736 b.
4. ΠΛΑΤ. *Νόμ.* 759 c.
5. Περὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ὡς νομοθέτου βλ. FARNELL, *The Cults of Greek States* IV, 197 - 199,
6. Περὶ τοῦ Ἱεροῦ τούτου γενικῶς τοῦ Διὸς (Λυκαίου) βλ. : COOK *ἔ.ἀ.* I, 63 κ.ἑ. : NILSSON *Gesch. Griech. Rel.* I, 397 κ.ἑ. Ἀνασκαφήν του βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ *A.E.* 1904, 153 κ.ἑ.
7. ΠΑΥΣ. VIII 2,1.

θησαν πλησίον τούτου (πρὸς Ν.) καὶ ἐντὸς αὐτοῦ. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι θὰ ἵστατο πρὸς Ἀ. τοῦ ναοῦ, εἰς τὸν ἐκεῖ ἐλεύθερον χῶρον τῆς αὐλῆς του, ὅπου ἦτο καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ χῶρος αὐτός, ὅπου σήμερον ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγ. Πέτρου, καὶ ἰδίως ὁ πρὸς Ν. τοῦ ναΐσκου αὐτοῦ, παρουσιάζει ἁπτὰ σημεῖα βιαίου ἐκβραχισμοῦ, ὀφειλομένου ἴσως εἰς τὴν ὡς ἄνω καταστροφήν.

Ὅτι οἱ ἁπλοῖ ἢ διπλοῖ ἐλεύθεροι, ὀξυκόρυφοι στῦλοι ἀπετέλουν οὐσιώδη μέρη τῆς λατρείας ἀρχαίων θεῶν εἶναι γνωστόν. Συνήθως ὅμως ὁ ἁπλοῦς τοιοῦτος στῦλος ἀπετέλει λατρευτικὴν μορφὴν τοῦ Ἀπόλλωνος. Εἰς νομίσματα πόλεων, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀμβρακίας[1] παρουσιάζεται συχνὰ ὁ στῦλος αὐτός, ἔχων μάλιστα καὶ μίαν ἅλυσσον κρεμαμένην ἐκ τῆς κορυφῆς του (πίν. 143β). Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφοὺς ὁ θεὸς ἐτιμᾶτο παρομοίως ὑπὸ μορφὴν στύλου[2]. Διὰ τοῦτο πιθανῶς καὶ ἡ ὡς στύλου μορφὴ τοῦ θεοῦ τούτου εἰς τὸ Ἱερὸν του Β. τῆς Σπάρτης,[3] ἔχουσα ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν μορφὴν τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς Δελφούς, ἐλέγετο Πυθαεύς. Ἀντίστοιχος δὲ ἦταν ἀρχικῶς καὶ ἡ μορφὴ τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος.

Οἱ δίδυμοι (διπλοῖ), ἐξ ἄλλου, λίθινοι στῦλοι ἀπετέλουν λατρευτικὸν στοιχεῖον κατ' ἐξοχὴν τοῦ Διός, ὅπως συνέβαινεν εἰς τὸ Λύκαιον καὶ εἰς τὴν Πάφον[4] (πίν. 143γ) ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διός. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ τελευταίου τούτου Ἱεροῦ παρουσιάζετο καὶ ὁριζοντία δοκὸς μεταξὺ τῶν στύλων αὐτῶν, ὅπως παρουσιάζετο καὶ εἰς τὴν συμβολικήν των μίμησιν, τὰ λακωνικὰ «δόκανα», τὰ ὁποῖα καὶ συνεδυάζοντο λατρευτικῶς μὲ τὰ δίδυμα τέκνα τοῦ Διός, τοὺς Διοσκούρους τῆς Λακωνικῆς, εἰς τὴν Σπάρτην[5]. Οἱ στῦλοι αὐτοὶ μάλιστα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου παρουσιάζουν ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα: α) μὲ τοὺς διδύμους στύλους τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος—, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται ὡς κτισθεὶς ὑπὸ Φοινίκων εἰδικῶν[6] καὶ β) μὲ τὴν ἀντίστοιχον κατασκευὴν τοῦ Ἱεροῦ (καὶ Μαντείου) εἰς τὸν Ἔρυκα τῆς Σικελίας, ὅπου ἐπίσης μαρτυρεῖται λατρεία τοῦ Διὸς (βλ. ἀνωτ.). Οἱ στῦλοι δὲ αὐτοί, μὲ τὴν δοκόν, ἱστάμενοι εἰς τὴν αὐλὴν κάποιου κτηρίου (ναοῦ ;) παρεῖχον

1. *B.M. Cat. Coins* (Θεσσ. κ.ἄ.), 94.
2. Βλ. ΚΛΗΜ. *Στρωμ.* Ι 24. MIGNE VIII (909 - 10), 102.
3. ΠΑΥΣ. III 103.
4. Βλ. σελ. 233 σημ. 5.
5. ΠΛΟΥΤ., *Περ. φιλαδ.* 1.
6. Βλ. *Χρον.* Β 5,13 καὶ *Χρον.* Β 3.

τὴν ἐσφαλμένην ἐντύπωσιν ὅτι τὸ κτήριον αὐτὸ ἦτο τριμερὲς εἰς τὴν Πάφον, ὁμοιάζον μὲ τὰ γνωστὰ μυκηναϊκὰ Ἱερά[1].

Οἱ στῦλοι αὐτοί, ὅπως ἔχει πρὸ 25ετίας περίπου ὑποστηριχθῆ[2], συνεδυάζοντο μὲ τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, τὰ πρότυπά των δὲ εἶχον εἰς τὴν λατρείαν τῆς κρητο-μυκηναϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 143αβ). Ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ἀπόλλων (ὡς καταβολάδες τῆς παλαιᾶς ὑποστάσεως τοῦ Διός, βλ. ἀνωτ.), ἔχοντες ἄμεσον σχέσιν μὲ τὴν λατρείαν αὐτήν, ἐξηκολούθουν νὰ εἶχον σχέσιν καὶ μὲ τοὺς ἐν λόγῳ στύλους κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχήν. Διὰ δὲ τῆς ἑρμηνείας τῶν θορύβων, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργοῦντο δι' αὐτῶν, παρείχετο ἐπίσης τρόπος χρησμοδοτήσεως καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν.

Ἐδημιουργοῦντο δὲ οἱ θόρυβοι αὐτοὶ κατὰ διάφορον τρόπον. Ὁ κυριώτερος δὲ ἐξ αὐτῶν ἦτο διὰ τῶν ὡς ἄνω ἁλύσεων, τὸ ἄκρον τμῆμα τῶν ὁποίων ἐκτύπα ἐπὶ τοῦ ἄλλου στύλου. Εἰς δὲ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἐκτύπα καὶ ἐπὶ χαλκίνου σκεύους ἐπικαθημένου ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἑτέρου στύλου («Δωδωναῖον χαλκεῖον»)[3]. Σημειωτέον ὅτι : ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ὑπῆρχεν ἀνὰ εἷς ἀετὸς (χάλκινος πιθανῶς). Ἐπίσης ὅτι : πλησίον των εὑρέθη καὶ τμῆμα τῆς ἁλύσεως, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Ἱεροῦ[4]. Ὁπωσδήποτε οἱ ἐν λόγῳ στῦλοι ἦσαν γνωστοὶ εὐρύτατα ὡς προκαλοῦντες συνεχῆ θόρυβον[5] καὶ ὁ θόρυβός των ἦτο γνώριμον στοιχεῖον καὶ διὰ τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Τὸ αὐτὸ δὲ πιστεύομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Καὶ τοῦτο, διότι παρουσιάζει τὸ ἑξῆς κοινὸν χαρακτηριστικὸν μὲ αὐτό. Συνεχῶς πνέοντα ἄνεμον, κυρίως Δυτικὸν (ἢ Ν.Δ.). Δυτικὸν ἄνεμον μονίμως πνέοντα παρουσίαζε καὶ τὸ Ἱερὸν (καὶ Μαντεῖον) τῆς Ἀφροδίτης (καὶ τοῦ Διὸς) εἰς τὴν Πάφον[6]. Οἱ θόρυβοι, ἐξ ἄλλου, αὐτοὶ θὰ ἐνετείνοντο εἰς περίπτωσιν μιᾶς ἠλεκτρικῶς φορτισμένης ἀτμοσφαίρας.

Διὰ τῶν στύλων τούτων πάντως παρείχετο : Ἀφ' ἑνός, προστασία εἰς περίπτωσιν κεραυνοῦ, διότι ἐπενήργουν, ἰδίως διὰ τῶν ἁλύσεών των, ὡς ἀλεξικέραυνα, ὁ δὲ ὑπ' αὐτῶν προστατευόμενος χῶρος (πίν. 143α) ἦτο

1. R.E. *ἔ.ἀ.*, 956 (λ. Πάφος).
2. ΚΑΡΔΑΡΑ, *ἔ.ἀ.*, Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, *Α.Ε.* 1966, 149 κ.ἑ.
3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *ἔ.ἀ.*, *Α.Ε.* 1959.
4. Βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΝ, *ἔ.ἀ.* *Α.Ε.* 1904, 159.
5. ΠΛΑΤ. *Εὐθ.*, 303 d.
6. *R.E.* ἀμέσως, *ἔ.ἀ.*

ἀνάλογος: α) πρὸς τὸ ὕψος των· β) πρὸς τὸ ἐὰν ἦσαν ἁπλοῖ ἢ διπλοῖ· καὶ γ) εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, πρὸς τὴν μεταξύ των ἀπόστασιν[1]. Ἀφ' ἑτέρου, παρείχετο μέσον ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἐπιφανείας τοῦ θείου[2]. Ἐξ ἄλλου, εἰς τὴν περίπτωσιν συνυπάρξεως, εἰς τὸ Ἱερόν, στύλου (ἢ στύλων) καὶ ὀμφαλοῦ παρείχετο ἡ δυνατότης διασυνδέσεώς των καὶ φορτίσεως τοῦ ὀμφαλοῦ· καὶ ἑπομένως αὐτομάτου, εἰς ὥραν ἠλεκτρισμένης ἀτμοσφαίρας, μετατροπῆς του εἰς μαντικὴν πηγήν. Παράστασις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου —ὅπου ἐτιμᾶτο καὶ ὁ Ζεύς, βλ. ἀνωτ.— παρουσιάζει τὴν σύνδεσιν (πίν. 143γ) δι' ἁλύσεως. Τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ ἡ «πέτρα» τῶν Ρωμαίων, ὡς λατρευτικὴ μορφὴ τοῦ Διὸς (Jupiter lapis, βλ. ἀνωτ.), παρῆγε σπινθῆρας, ὅταν ἐτύπτετο. Τοῦτο βεβαίως προϋπέθετε κάποιαν γνῶσιν τοῦ ὡς ἄνω μηχανισμοῦ τῶν κεραυνῶν. Ἀλλ' αὐτός, ὅπως γνωρίζομεν, ἦτο γνωστὸς ἤδη εἰς τοὺς Ἐτρούσκους[3]. Καὶ οἱ Ρωμαῖοι εὔκολον ἦτο νὰ τὸν παραλάβουν ἐξ αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ὑπῆρχεν ἄμεσος σχέσις μεταξὺ πτώσεως κεραυνῶν εἰς τὴν πλησίον ὀρεινὴν περιοχὴν καὶ αὐτομάτου ἐνεργοποιήσεως τοῦ δελφικοῦ ὀμφαλοῦ: εἰς μαντικὴν πηγήν. Ἀλλ' εἰς τοῦτο φαίνεται ὅτι ἐβοήθει καὶ τὸ μνημονευθὲν κάλυμμά του, τὸ «ἀγρηνόν»[4]. Κατὰ διατυπωθεῖσαν ἄποψιν[5] ἄλλωστε ὁ ὀμφαλὸς αὐτός, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς ἀρχικῶς· καὶ ἑπομένως ἦτο συνδεδεμένος μὲ τὴν διαδικασίαν τῶν κεραυνῶν.

Μὲ τὴν διαδικασίαν αὐτὴν πιθανῶς ἦτο συνδεδεμένη καὶ ἡ ὀνομασία τῆς ἱερᾶς πέτρας τῶν Δελφῶν: «ὀμφαλός». Καὶ τοῦτο, διότι ἡ λέξις αὐτὴ προήρχετο ἐκ τῆς λέξεως «ὀμφή» (= μελωδικὸς ἦχος). Ἡ ὀμφὴ δὲ ἐπεσημαίνετο εἰς τὸν χῶρον, καθ' ἃ ἀναφέρεται[6], ὑπὸ τῆς Πυθίας: *«ὅταν ἡ ἱέρεια* (Πυθία) *ὀμφὴν σημήνῃ»*. Ἀντίστοιχος ἦτο ἴσως ἡ διαδικασία καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ («χρηστήριον») τοῦ Σολομῶντος[7], ὅπου καὶ ἐμαρτυροῦντο σημεῖα («νεφέλη») τῆς ἐπερχομένης πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, ἀπαγομένου ὑπὸ τοῦ ζεύγους τῶν πανυψήλων ἐλευθέρων χαλκίνων στύλων, τῶν μετὰ τῶν ζευγῶν χαλκίνων μα-

1. Βλ. καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, *Act. 2nd Interm. Coll. Aeg. Preh.* (1972), 168-174.
2. Βλ. *ἔ.ἀ.* Α.Ε. 1966.
3. *Αὐτόθι.*
5. Βλ. σελ. 230 σημ. 6 (BÖTTICHER).
4· Βλ. ΗΣΥΧ. λ.
6. ΘΕΟΓΝ. 807 - 808.
7. *Χρον.* Β 5,13.

κρῶν ἀλύσεων[1]. Διὰ τῶν στύλων αὐτῶν συχνὰ διηυκολύνετο ἡ πτῶσις τοῦ κεραυνοῦ ἐκ διερχομένων βροχοφόρων νεφῶν καὶ ἡ ἔναρξις τῆς διαδικασίας τῆς βροχῆς[2].

ΚΛΗΔΟΝΕΣ ΚΑΙ ΚΕΡΑΥΝΟΙ

Ἡ πτῶσις τοῦ κεραυνοῦ ὅμως καὶ συνεπῶς καὶ τῆς βροχῆς διηυκολύνετο καὶ ἄλλως πως Εἰς τὸ Λύκαιον τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς —καὶ πιθανῶς ἡ Ἀφροδίτη ἀρχικῶς, βλ. ἀνωτ.— ἀναφέρεται[3] ὅτι: Εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας ὁ ἱερεὺς (τοῦ Διός)— δρῶν ὡς βροχοποιὸς— προεκάλει βροχὴν μετὰ τὴν τέλεσιν ὡρισμένων ἱεροπραξιῶν, συνισταμένων εἰς τὰ ἑξῆς: Προέβαινεν εἰς τὴν ἀνάδευσιν τοῦ ὕδατός της μὲ κλάδον δρυός, προκαλῶν κάποιαν ἐξάτμισιν καὶ δημιουργίαν πάχνης («ἀχλύος»), ἡ ὁποία ἤρχιζε νὰ μετατρέπεται ἐντὸς ὀλίγου καὶ βαθμηδὸν εἰς ὁμίχλην καὶ νέφος· καὶ αὐτὸ τελικῶς, εἰς βροχήν. Βεβαίως πρὸς τοῦτο ἐπελέγετο ὁ κατάλληλος χρόνος, διότι πολλὰ ἀρχαῖα Ἱερά, ἰδίως ὀρεινὰ —ὅπως καὶ πρόκειται νὰ ἐκτεθῇ—, ἦσαν χῶροι μετεωρολογικοὶ καὶ εἶχον πρὸς τοῦτο ἐπιλεγῆ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τοιοῦτος χῶρος ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ Λύκαιον καὶ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ σχέσις τοῦ Ἱεροῦ τούτου εἰδικώτερον καὶ τῶν ὡς ἄνω φαινομένων διεπιστώθη καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1969, ὅταν, μεσοῦντος τοῦ θέρους, πρὸς τὸ τέλος μιᾶς ὅλως αἰθρίας ἡμέρας, αἰφνιδίως ἐξέσπασε βροχοθύελλα. Κατόπιν δὲ συντόμου ἐκεῖ συγκεντρώσεως τῶν βροχοφόρων νεφῶν καὶ εἰς διάστημα περίπου 15′, ἄνω τῶν τριάντα κεραυνῶν ἔπληξαν τὴν περὶ τὴν Ἱερὰν πηγὴν περιοχήν.

Φυσικὰ διὰ τὴν πρόκλησιν βροχῆς δὲν ἤρκει μόνον ἡ (τυχαία) ἀνάδευσις τοῦ ὕδατος τῆς ἱερᾶς πηγῆς. Ἀλλὰ συνεδυάζετο πιθανῶς καὶ μὲ ἄλλα τινὰ συμβαίνοντα εἰς τὸ Ἱερόν, συναγόμενα ἐξ ἄλλων, ἀντιστοίχων, ἀναφερομένων ἱεροπραξιῶν. Συνοπτικῶς ἡ ἄποψις αὐτή, ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποιος μηχανισμός, ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, καὶ μάλιστα ὄχι μακρὰν τῶν μεσογειακῶν ἀκτῶν, παρατηρεῖται συχνὰ πυκνότης ὑδρατμῶν εἰς κατάστασιν θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας (τῆς ἀτμοσφαίρας), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται

1. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ *ἔ.ἀ.* *Α.Ε.* 1966 149 - 200,: οἱ ὁποῖοι ἐπενήργουν ὡς ἀγωγοὶ τοῦ ἠλεκτρικοῦ φορτίου.
2. *Αὐτόθι.*
3. ΠΑΥΣ. VIII 38,4.

εἰς τὴν παλαιοτέραν βιβλιογραφίαν ὡς «σκοτεινὸς μηχανισμὸς»[1]. Διὰ τοῦτο (καὶ δι' ὅσα ἄλλα ἐλέχθησαν συναφῆ) θεωροῦμεν πιθανὸν νὰ εἶχεν ἀποθησαυρισθῆ γνῶσις πολλῶν μετεωρολογικῶν φαινομένων (θερμοκρασίας, ὑγρασίας, ὑψομέτρου, βαρομετρικῆς πιέσεως, φορᾶς τῶν ἀνέμων καὶ ἀπνοίας κ.ἄ.) καὶ συγχρόνως ἡ γνῶσις καὶ τοῦ συνδυασμοῦ των, καθὼς καὶ ἡ γνῶσις τῆς σχετικῆς μὲ αὐτὰ μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, εἰς παλαιὰ ὀρεινὰ Ἱερὰ κυρίως· καὶ νὰ ἦτο δυνατὸν ἑπομένως νὰ διευκολυνθῆ μία —ἄλλως πως— ἀμφίβολος βροχόπτωσις. Καὶ τοῦτο, διὰ τῆς χρησιμοποιήσεως κυμάτων πιέσεως, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν. Ἀνάλογος καὶ ἐντελῶς ἐμπειρικὴ μέθοδος ἐχρησιμοποιεῖτο ἄλλωστε ἐπ' ἐσχάτων, ὑπὸ τῶν βροχοποιῶν : διὰ τυφεκιοβολισμῶν καὶ κανονιοβολισμῶν. Διὰ τοῦ τρόπου πάντως αὐτοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ διαταραχθῆ ἡ ὡς ἄνω θερμοδυναμικὴ ἀστάθεια τῶν (αἰωρουμένων) ὑδρατμῶν καὶ νὰ προκληθῆ βροχὴ ἢ ἀκόμη καὶ χιών.

Οἱ συνεχεῖς ἑπομένως δυνατοὶ θόρυβοι, καὶ δὴ κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν, κυρίως εἰς (ὀρεινὰ) Μαντεῖα τοῦ Διὸς —ὅπως λ.χ. εἰς τὸ Λύκαιον ἢ εἰς τὴν Δωδώνην ἀλλὰ καί, ἐκ τῶν ἐκτεθέντων, καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν—, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐχαρακτήριζον τὰ Ἱερὰ αὐτά, ὥστε ὁ θεός των νὰ ἀποκαλῆται εἰς αὐτὰ κύριος «τῶν κληδόνων» (= θορύβων)[2], εἶχον, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸν ὡς ἄνω πρακτικὸν σκοπόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ἴσως καὶ ὁ πρωταρχικός των σκοπός.

Σημειοῦμεν ἐδῶ σχετικῶς ὅτι ἁπλοῖ συνήθως θόρυβοι, ὅπως λ.χ. πταρνίσματα καὶ τυχαίως ἀκουόμεναι μεμονωμέναι λέξεις, ἐλέγοντο ὁμοίως «κληδόνες» καὶ ἦσαν ἐπιδεκτικοὶ ἑρμηνείας, θεωρούμενοι ὡς θεῖα σημεῖα. Ἀλλ' οἱ θόρυβοι αὐτοὶ δὲν ἦσαν συνδεδεμένοι ἀποκλειστικῶς μὲ Ἱερὰ τοῦ Διὸς καὶ δὲν ἦσαν δυνατοὶ θόρυβοι, κατόπιν κρούσεως μεταλλικῶν ἐπιφανειῶν.

Τὴν σημασίαν πάντως τῶν ἐν λόγῳ θορύβων, εἰς περίοδον ἀνομβρίας κυρίως, ἐμαρτύρουν παραδόσεις καὶ θρῦλοι, ἀναγόμενοι εἰς παλαιοτάτην ἐποχήν. Μερικὰ παραδείγματα :

Εἰς τὴν Κρανῶνα τῆς Θεσσαλίας συνειθίζετο νὰ περιφέρουν τρέχουσαν χαλκίνην ἅμαξαν μὲ χαλκίνην ὑδρίαν ἐπ' αὐτῆς, ἡ ὁποία καὶ προεκάλει θόρυβον ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς. Ἡ περιφορὰ δὲ αὐτὴ

1. Βλ. R. HELLER, *Ass. Suisse éléctr.* 43 (1952), ἀρ. 7, 287 : obscure méchanisme.
2. Βλ. *R.E.* XVIII 1, 838.

ἐπιστεύετο ὅτι ἠκολουθεῖτο ὑπὸ βροχῆς[1]. Νομίσματα δὲ τῆς πόλεως ἔφερον χάλκινα δοχεῖα ὡς σύμβολά της (πίν. 145α). Ἀντίστοιχον ἔθιμον, ἀναγόμενον εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχήν, ἦτο καὶ τὸ ἑξῆς: Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀλυμπίας (ἑπομένως πλησίον σχετικῶς καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ὑπῆρχεν ὁ θρῦλος ὅτι ὁ μυθικὸς βασιλεὺς τῆς περιοχῆς Σαλμωνεὺς ἔσυρεν ὄπισθεν τοῦ ἅρματός του χαλκίνους λέβητας, οἱ ὁποῖοι ὁμοίως ἐθεωροῦντο ὅτι προεκάλουν θόρυβον, ὅμοιον μὲ τὸν θόρυβον τῆς βροντῆς, ἐνῶ λαμπάδες ριπτόμεναι ἐκ τοῦ ἅρματός του ἐμιμοῦντο τὴν ἀστραπὴν (κεραυνόν)[2].

Καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ὅμως τῶν διαδικασιῶν αὐτῶν συνήθως ἑρμηνεύονται ὡς εἶδος μαγείας, σχετιζομένης μὲ τὴν ἀλλαγὴν τοῦ καιροῦ[3]. Ἡ πρόκλησις ὅμως εἰδικῶς τῶν θορύβων διὰ τῆς κρούσεως μεγάλων χαλκίνων δοχείων καὶ κυμβάλων (πίν. 145β) ἔχει συνδυασθῆ ὑπὸ τῆς Simon[4] μὲ ἔθιμον Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ τὸ αὐτὸ ἔθιμον τῶν Β. Εὐρωπαϊκῶν λαῶν ἔχει συνδυασθῆ ὑπὸ τοῦ Piggot[5] μὲ τὸ ἔθιμον τῆς παρουσίας χαλκίνων λεβήτων εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Σολομῶντος[6], περιφερομένων συχνὰ ἐπὶ τροχῶν. Εἰς αὐτὰ τὰ παραδείγματα εἶναι δυνατὸν σήμερον νὰ προστεθῆ καὶ τὸ ἑξῆς: σχέσις μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς χαλκίνης κολοσσιαίας «θαλάσσης» (= ἀνοικτοῦ πελωρίου χαλκίνου δοχείου πλήρους ὕδατος τῆς αὐλῆς τοῦ αὐτοῦ ναοῦ, τοῦ Σολομῶντος, παρὰ τὸ ζεῦγος τῶν ὡς ἄνω πελωρίων ἐλευθέρων στύλων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐκρέμαντο χάλκιναι ἁλύσεις, μὲ ἀντίστοιχον πελώριον ἀνοικτὸν σκεῦος φερόμενον ἐπὶ ἁμάξης, κατὰ μαρτυρίαν Β. εὐρωπαϊκοῦ χαλκίνου εὑρήματος, διὰ τελετουργικοὺς σκοπούς[7].

Καὶ ἐκ πρώτης μὲν ὄψεως ἡ πρόκλησις (βροχῆς κατόπιν) κεραυνοῦ, ὑπὸ βασιλέων (ὅπως ὑπὸ τοῦ Σολομῶντος κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ) ἢ ἱερέων, ὅπως εἰς τὸ Λύκαιον, εἶχε πράγματι κάτι τὸ ὑπερβατικὸν εἰς τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ βροχή, συνυφασμένη κατ' ἄμεσον ὅλως τρόπον μὲ τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἀπετέλει παλαιόθεν ἀντικείμενον ἐμπειρικῆς μελέτης καὶ διὰ τοῦτο ἀπεθησαυρίζοντο γνώσεις δια-

1. ΑΝΤΙΓ. ΚΑΡ. *Ἱστ. παρ.* C 15, MILLER, F.H.G. 1, 242.
2. Περὶ αὐτῶν βλ. SIMON, ἔ.ἀ., Der frühe Zeus, 157 κ.ἑ. : *R.E.* XV 1414.
3. Βλ. καὶ SCHWABL ἔ.ἀ., 360.
4. Ἀμέσως ἔ.ἀ. Der frühe Zeus, 161 κ.ἑ.
5. *Ancient Europe* (1965), 181.
6. *Χρον.* Β 3.
7. PIGGOTT, ἀμέσως ἔ.ἀ.

φόρων μηχανισμῶν πρὸς ἐξασφάλισίν της[1]. Ἐγίνετο δὲ τοῦτο κυρίως εἰς τὰ (ὀρεινὰ) Ἱερά.

Εἰς τοὺς μηχανισμοὺς αὐτοὺς εἶναι δυνατὸν σήμερον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ μηχανισμὸς τῆς κρούσεως μεταλλίνων ἐπιφανειῶν καὶ γενικῶς τῆς προκλήσεως δυνατῶν θορύβων, πρὸς διατάραξιν τῆς θερμοδυναμικῆς ἀσταθείας.

Εἰς τὰ πλαίσια λοιπὸν αὐτά, ἀλλὰ μὲ τὸν μανδύαν τελετουργιῶν, εἶναι δυνατὸν κατὰ ταῦτα νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ἡ χρῆσις τῶν χαλκίνων ἀσπίδων καὶ τυμπάνων, τὰ ὁποῖα εἰδικώτερον σχετίζονται μὲ τὸ (ὀρεινὸν) Ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἰδαῖον τῆς Κρήτης, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἐκ τῶν εὑρεθέντων ἤδη πλουσίων ἀναθημάτων, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθενται σήμερον συνεχῶς καὶ ἄλλα νέα εὑρήματα[2] ὑπὸ τοῦ Σακελλαράκη. Τὰ ἀντικείμενα ὅμως αὐτά, μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, πιθανῶς ἀπέβαλον τελικῶς ὁλοσχερῶς τὸν ἀρχικόν των χαρακτῆρα· καὶ ἀπὸ μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐξῆς διετήρησαν τὴν τελετουργικήν των ἰδιότητα μόνον.

Εἰς τὰ πλαίσια αὐτά, ἐξ ἄλλου, εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ἡ χρῆσις τῶν κυμβάλων εἰς τὰ ἑλληνικὰ Ἱερὰ γενικῶς. Ἐνδέχεται δὲ ὁ ἐν λόγῳ συνεχὴς θόρυβος ἐκ τῶν χαλκίνων δοχείων ἢ ἄλλων ἀντικειμένων εἰς τὰ ἀρχαῖα Ἱερὰ νὰ προεκάλεσε καὶ τὴν γνωστὴν ἀποστολικὴν ρῆσιν *χαλκός εἰμι ἠχῶν καὶ κύμβαλον ἀλαλάζον.*

Η ΙΕΡΑ ΠΗΓΗ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΘΑΡΜΟΙ

Εἰς τοὺς ὡς ἄνω μηχανισμοὺς βασικὸν στοιχεῖον ἀπετέλει συχνὰ ἡ ὕπαρξις κάποιου ὑπεργείου ἢ ὑπογείου ὑδατοφόρου ρεύματος, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κατάλληλον ὑφὴν τοῦ ἐδάφους, τὸ ὁποῖον καὶ συνετέλει εἰς τὴν ἕλξιν τῶν κεραυνῶν τῶν πλησίον διερχομένων νεφῶν καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἰς τὴν παραβίασιν τῆς ἀτμοσφαιρικῆς ἀσταθείας (βλ. ἀμέσως ἀνωτ.) καὶ τὴν πρόκλησιν βροχῆς.

Ἡ ὕπαρξις τῆς Ἱερᾶς πηγῆς μαρτυρεῖται εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν (πίν. 98) ἐπὶ τῆς ὑπερκειμένης τούτου κλιτύος, τῆς Νεραϊδόρραχης, ὑπὸ

1. Βλ. περὶ αὐτῶν καὶ ΚΑΡΔΑΡΑ, ἔ.ά., *Α.Ε.* 1966, 149 - 200.
2. *Π.Α.Ε.*, 1983, (1986) Β, 415 - 500.

τὴν ὁποίαν ὑπάρχει καὶ τὸ σπήλαιον, ὅπου συγκεντροῦται τὸ μέγιστον μέρος τῶν ὑδάτων τῶν πηγῶν τοῦ Ἄρσενος ποταμοῦ. Ἡ παρουσία ἱερᾶς πηγῆς ἦτο, ἐξ ἄλλου, ἔντονος εἰς πλεῖστα Ἱερά, κυρίως διὰ λόγους καθαρμοῦ, ἀλλὰ εἰς ὀρεινὰ Ἱερὰ τοῦ Διὸς συνεδυάζετο καὶ μὲ τὸν ὡς ἄνω μηχανισμόν.

Ἐκ τῶν ἀρκαδικῶν Ἱερῶν τὸ σημαντικώτερον διὰ τὴν πηγὴν του ἦτο τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διός, ὅπου, κατὰ τὸν Παυσανίαν[1], τοῦ κυρίως Ἱεροῦ ὑπερέκειτο ἡ πηγή του, ὅπως καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Ἡ πηγὴ αὐτὴ ἐλέγετο *Ἁγνώ*· καὶ τὸ ὄνομά της ἦτο δηλωτικὸν κάποιων εἰς αὐτὴν ἢ δι' αὐτῆς (τῶν ὑδάτων της) τελετουργιῶν, καθαρμοῦ καὶ ἐξαγνίσεως. Ἀλλὰ εἶχεν, ἐπὶ πλέον, καὶ τὸ ἑξῆς ἰδιαίτερον γνώρισμα, συνδεόμενον μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Εἰς τὴν πηγὴν αὐτὴν μετέβαινεν ὁ ἱερεὺς τοῦ Διὸς (ἐπὶ κεφαλῆς πομπῆς) εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας καὶ προσηύχετο· ἀκολούθως δὲ ἐτάραζε τὰ ὕδατά της καὶ αὐτομάτως ἐδημιουργοῦντο τότε ὑδρατμοί, σχηματίζοντες ἐν συνεχείᾳ νέφη, μετατρεπόμενα μετ' ὀλίγον εἰς βροχήν. Ἀντίστοιχος ἱεροπραξία —χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρεται ἱερὰ πηγή— ἐγίνετο, κατὰ τὸν Παυσανίαν[2], καὶ εἰς τὸ ὄρος Ἀραχναῖον τῆς Ἀργολίδος, ὅπου ἐλατρεύετο ὁ Ζεὺς —καὶ ἡ Ἥρα, ἔχουσα ὑποκαταστήσει τὴν Ἀφροδίτην (βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὸ Ἱερὸν δὲ αὐτὸ ἐγίνετο θυσία εἰς περίπτωσιν ἀνομβρίας. Ἀλλὰ *ἁγνὴ θεὸς* καὶ *ἁγνὴ Ἀφροδίτη* ἐλέγετο καὶ ἡ Συρία θεά[3].

Ὡς μέσον καθαρμοῦ, ἐξ ἄλλου, ἡ πηγὴ διεδραμάτιζε σπουδαῖον ρόλον, τόσον εἰς ἑλλαδικὰ Ἱερά, καὶ μάλιστα τοῦ Διός, ὅσον καὶ μὴ ἑλλαδικά.

Εἰς τὴν Ἰθώμην[4] ἔφερον καθημερινῶς ὕδωρ ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ἐκεῖ γνωστοῦ Ἱεροῦ τοῦ Διός, διὰ λουτρά. Εἰς δὲ τὴν Δωδώνην, ὅπου τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ Διὸς ἐπίσης καὶ τῆς Διώνης, αὐτὸς μὲν ἐκαλεῖτο ἐκ τῆς πηγῆς Νάϊος καὶ αὐτὴ Ναΐα.

Σημαντικὸν εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι εἰς τὸ Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον Ἄμμωνος Διὸς εἰς τὴν Λιβύην ἡ ἱερὰ πηγή του συνεδέετο μὲ τὴν «ἁγνείαν»[5]. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου ἦτο *Ἁγνὼ* (βλ. ἀνωτ.), κάποια σχέσις πρέπει νὰ ὑπῆρχεν εἰς τὴν ὀνομασίαν αὐτὴν καὶ τοὺς δι' αὐτῆς ἐξαγνισμούς. Σημαντικὸν ἐπίσης εἶναι ὅτι *Ἁγνὰ*

1. VIII 38,3.
2. II 25,10.
3. WILL, *Le sanctuaire de la déesse syrienne* (1985).
4. ΠΑΥΣ. IV 33,1.
5. ΣΤΡΑΒ. XVI 50,3.

ἐλέγετο καὶ ἡ κρήνη εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφήν. Τὸ δὲ ὕδωρ αὐτῆς διωχετεύετο, *δι' ὀχετῶν ῥοῆς*, πιθανῶς ὅπως περίπου καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν.

Εἰδικώτερον ὅμως ἡ Ἱερὰ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ παρουσιάζει ὁμοιότητα πρὸς τὴν πηγὴν τοῦ Λυκαίου Διός, καθότι ὑπέρκειται τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ πρὸ αὐτῆς δὲ ἄλλοτε ἁπλοῦν κρηνικὸν κτίσμα διηυκόλυνε τὴν συγκέντρωσιν τοῦ πηγαίου ὕδατος, προτοῦ τοῦτο διοχετευθῇ ὑπογείως, διὰ τοῦ ἀγωγοῦ· καὶ παρεῖχε τὴν δυνατότητα ἱεροπραξιῶν εἰς αὐτὸ (βλ. καὶ κατωτ.), ὅπως καὶ εἰς τὴν εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς πηγήν. Σημειοῦμεν ὅτι ἡ πηγὴ αὐτή, ἡ «Ἁγνὼ» τοῦ Λυκαίου, δυνατὸν νὰ συνεδέετο —καὶ κατὰ τοῦτο— μὲ τὴν γνωστὴν πηγὴν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δελφῶν, τὴν «Κασταλίαν». Καὶ τοῦτο, διότι, ἂν τὸ ὄνομα αὐτῆς σχετισθῇ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν (ΙΕ) λατινικὴν λέξιν «caste» (= ἁγνῶς), τότε καὶ ἡ δελφικὴ αὐτὴ πηγὴ δυνατὸν ὁμοίως νὰ ἐνταχθῇ εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παλαιοτάτην παράδοσιν ἐξαγνισμοῦ δι' ἱεροῦ νάματος κάποιου Ἱεροῦ.

Ἀλλὰ μὲ τοὺς Δελφοὺς παρουσιάζει καὶ ἄλλην εἰδικωτέραν σχέσιν ἡ πηγὴ τοῦ ἀνασκαφέντος ἀρκαδικοῦ Ἱεροῦ. Τοῦτο, διότι ναὶ μὲν μαρτυρεῖται εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν ἡ ὕπαρξις τῆς ὡς ἄνω πηγῆς (τῆς Κασταλίας), ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῆς Πυθίας[1], ἀλλά, διὰ τὸν αὐτὸν σκοπόν, καὶ ἀντὶ τῆς Κασταλίας, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ἡ Κασσωτὶς πηγή. Διὰ τὴν πηγὴν αὐτὴν ὁ Παυσανίας[2] ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: *Ἰοῦσι δὲ ἐπὶ τὸν ναόν, μετὰ τοῦ λίθου τὴν θέαν ἐστὶν ἡ Κασσωτὶς καλουμένη πηγή... ταύτης τὸ ὕδωρ δυόμενον κατὰ γῆς, καὶ ἐν τῷ ἀδύτῳ τοῦ θεοῦ, τὰς γυναῖκας μαντικὰς ποιεῖ.* Κατὰ τὴν γνώμην, ἐν τούτοις, τοῦ εἰδικοῦ ἐπὶ τοῦ θέματος ἐρευνητοῦ[3], τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος δὲν εἰσήρχετο εἰς τὸν ναόν.

Ἀλλ' εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν τὸ ἱερὸν ὕδωρ διὰ τοῦ ἀγωγοῦ διήρχετο παρὰ τὸ Ν. οἴκημα (μέγαρον) καὶ εἰσήρχετο εἰς τοὺς δύο διαδρόμους τοῦ κτηρίου. Δὲν εἰσήρχετο ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον ἐπίσης). Ἀλλ' εἰς τὸ τελεστήριον εὑρέθη μολύβδινος σωλὴν[4] (πίν. 124β) μὲ περιχείλωμα κατὰ τὸ ἄκρον του, ὥστε δυνατὸν νὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ κάποια

1. Βλ. ΣΧΟΛ. *Εὐρ. Φοιν.* 222 - 24.
2. ΠΑΥΣ. Χ 24, 7.
3. POUILLOUX, *Enigmes de Delphes*, 92 κ.ἑ.
4. Ἀρ. 421.

μικρὴ (κινητή ;) δεξαμενὴ μὲ ἀπόθεμα ἱεροῦ ὕδατος, χρησίμου πρὸς χρησμοδότησιν. Καὶ δεξαμενὴ μὲν τοιαύτη δὲν εὑρέθη εἰς αὐτό. Εὑρέθησαν ὅμως σπαράγματα μεγάλων διαστάσεων πηλίνου σκεύους (πίθου ;).

Εἰς δὲ τὴν πρώτην περίπτωσιν, τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ ἱερὸν ὕδωρ φαίνεται ὅτι ἐξυπηρέτει δύο σκοπούς :

Ἐν πρώτοις, φαίνεται ὅτι, ὅπως κατήρχετο, ἀποτόμως, εἰς αὐτό, διὰ πηλίνου φρεατίου πιθανῶς —ὁ χῶρος ἐκεῖ ἔχει ὑποστῆ καταστροφήν, κατὰ τὴν Ἀ. (ὀπισθίαν) πλευρὰν τοῦ Ν. οἰκήματος—, ἦτο κατὰ ταῦτα προσιτὸν εἰς τὸ χρησμοδοτοῦν ἄτομον εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν (βλ. κατωτ.): τὸν τοῦ ἀνωγείου του, διότι ὁ κατώγειος χῶρος του ἦτο κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτὴν (Ἀ.) κλειστός. Μὲ ἄλλους λόγους, τὸ ὕδωρ αὐτό ἦτο προσιτόν, καίτοι *δυόμενον κατὰ γῆς*, κατερχόμενον πλησίον τοῦ χώρου, ὅπου «ἐμαντεύοντο» εἰς τὸ μέγαρον αὐτό (βλ. κατωτ.) —ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τοὺς Δελφούς.

Η ΔΕΞΑΜΕΝΗ

Ἐξ ἄλλου, συνεχίζον τοῦτο περαιτέρω τὴν διαδρομήν του, διὰ τῶν δύο διαδρόμων τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, φαίνεται ὅτι κατέληγεν εἰς κάτωθεν καὶ πρὸ τῆς αὐλῆς αὐτοῦ δεξαμενήν. Εἰς αὐτὴν δὲ ὑποθέτομεν ὅτι ἐγίνοντο οἱ καθαρμοὶ τῶν προσκυνητῶν μὲ σκοπὸν τὸν ἐξαγνισμόν, «ἁγνείαν», ἡ ὁποία ἐχαρακτήριζε καὶ ἄλλου Ἱεροῦ τὴν πηγήν. Τοῦ Ἱεροῦ τούτου, τῆς Ἀνδανίας, οἱ λουόμενοι ἐντὸς δεξαμενῆς, κατὰ τὸ τυπικόν του, ἐκαλοῦντο *κατακλυζόμενοι*. Καὶ τοῦτο ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην τὸ ἤδη ἀναφερθὲν ἔθιμον εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, τὸ ὁποῖον, προερχόμενον, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομά του, ὅπως φαίνεται, ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, ἔχει μεταχριστιανικῶς μετατεθῆ εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως, ὑποκαταστήσασαν τὴν ἀρχαίαν ἑορτὴν τῆς θεᾶς (βλ. ἀνωτ.). Κατὰ τὸ ἔθιμον αὐτό, ὁμάδες, ἐποχούμεναι ἁμαξῶν, περιέρχονται τὸν χῶρον καὶ κατακλύζουν τὰ πάντα δι' ὕδατος, διὰ νὰ καταλήξουν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ νὰ λουσθοῦν ὁμαδικῶς. Τὸ Κυπριακὸν αὐτὸ ἔθιμον λέγεται «κατακλυσμός». Κάτι ἀνάλογον θὰ πρέπη ἑπομένως νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν δεξαμενὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, πρὸ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος αὐτοῦ, ἡ ὁποία καὶ ὑπεκαθίστα τὴν θάλασσαν (καὶ ἀντιστρόφως).

Καὶ ἔχει μὲν εὑρεθῆ μέρος λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75α, 87ε) ἄνωθεν τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου, ἤτοι λεκάνης, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῆ ὅτι τὸ ἐκ τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ ἱερὸν ὕδωρ κατέληγεν εἰς αὐτό· καὶ ὅτι

εἰς ἀντίστοιχον περιρραντήριον κατέληγε τὸ ὕδωρ τοῦ ἑτέρου (Ν.) διαδρόμου. Τὸ ἐν λόγῳ περιρραντήριον ὅμως εὑρέθη πολὺ ὑψηλότερον τῆς ὑποτιθεμένης θέσεώς του. Ἐξ ἄλλου, τοιαῦτα περιρραντήρια, λίθινα ἢ πήλινα, εὑρίσκοντο πρὸ τῆς εἰσόδου ναῶν καὶ ἄλλων συναφῶν κτηρίων καὶ μέρος δὲ ὁμοίου λιθίνου περιρραντηρίου (πίν. 75β) εὑρέθη καὶ εἰς τὸν χῶρον πλησίον τοῦ ναοῦ. Ἐχρησιμοποιοῦντο δὲ συνήθως πρὸς νίψιν, τῶν χειρῶν ἰδίως, καὶ ἀποβολὴν τοῦ ρύπου, πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ἱερὸν χῶρον[1]. Τὴν ὕπαρξιν ἑπομένως τῆς δεξαμενῆς πρὸ καὶ κάτωθεν τῶν αὐλάκων τῆς αὐλῆς τοῦ κεντρικοῦ κτηρίου καὶ τῶν διαδρόμων (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος)— δὲν ἀντιμάχεται ἡ εὕρεσις τοῦ περιρραντηρίου αὐτοῦ. Τὴν ὕπαρξίν της, ἐξ ἄλλου, συνιστᾶ ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀνηλεὴς καταστροφὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν) καὶ τὸ πλῆθος τῶν λιθοπλίνθων οἱ ὁποῖοι ἔχουν κατολισθήσει κάτωθεν αὐτοῦ· καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἡ σύνδεσις τῶν ὁμαδικῶν λουτρῶν μὲ τὴν ἑορτὴν τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου καὶ τὴν λατρείαν τῆς Ἀφροδίτης. Ἀναφέρονται δὲ ἢ μὲ τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, ὡς «λουτρὰ» (τῆς Ἀφροδίτης), ὅπως: εἰς τὴν Κόρινθον, τὰ Τέμπη καὶ αὐτὴν τὴν Πάφον· ἢ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἑλένης («λουτρὰ» τῆς Ἑλένης) πλησίον τῶν Κεγχρεῶν. Γνωστὴ ἦτο ἐπίσης ἡ χρῆσις λουτρῶν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς εἰς τὴν Σικυῶνα[2], ὅπου ὑπῆρχε καὶ εἰδικὴ ἱέρεια «λουτροφόρος» διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν.

Ὁ ἐξαγνισμὸς δὲ αὐτός, δι' ἱεροῦ ὕδατος, πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ ἦτο χθονίας προελεύσεως. Καὶ εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ἐπὶ τοῦ προκειμένου, διατί τὰ λουτρὰ θεωροῦνται γενικῶς ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὡς χθονίας ὑποστάσεως. Ἡ πηγὴ τῶν ὀρεινῶν αὐτῶν Ἱερῶν, ἰδιαιτέρως ἡ ἐντὸς δρυμῶν, συχνὰ σχετιζομένη μὲ τὰ καιρικὰ φαινόμενα — καὶ τὰς θεότητας, αἱ ὁποῖαι διεῖπον αὐτά, ἤτοι: τοῦ ἡμερησίου φωτός, τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, καὶ τῆς διὰ τούτων ἀνανεώσεως τῆς φύσεως — δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχε χθόνιον χαρακτῆρα. Ὁ διὰ τοῦ ὕδατός της καθαρμὸς τῶν λατρευτῶν ἑπομένως ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς ἕνα σωματικὸν καὶ πνευματικὸν συγχρόνως καθαρμόν, διὰ τὴν προσέγγισιν τοῦ θείου καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐνδυνάμωσίν των ἐν συνεχείᾳ.

Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ φύσις τῶν θεοτήτων τοῦ Ἱεροῦ ἄλσους καὶ τῆς Ἀνδανίας (λύκου δρυμός), μὴ κατονομαζομένων εἰς τὴν ἐπιγραφήν, δυνατὸν

1. M. FARNELL, *The Ritual of Religion*, 130 κ.ἑ.
2. ΠΑΥΣ. ΙΙ. 10,5.

νὰ προσήγγιζε μᾶλλον τὴν φύσιν τῶν ὡς ἄνω οὐρανίων θεοτήτων καὶ ὄχι τῶν χθονίων, καίτοι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἱδρύσεως τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ἄλσους τούτου εἶχεν ἐπέλθει εὐρύτατος συγκερασμός των[1].

ΜΑΝΤΙΚΟΣ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ

Ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς διάφορα ἄλλα γνωστὰ ἑλληνικὰ Μαντεῖα, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς πηγῆς, ἀπετέλει «μαντικὸν νάμα» (βλ. κατωτ.), ὑποθέτομεν ὅτι τὸ αὐτὸ θὰ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν καὶ Μαντεῖον. Εἰς τοῦτο ὅμως ἔχομεν καὶ ἕνα πρόσθετον ἴσως τρόπον :

Ἡ αὖλαξ τοῦ Ν. διαδρόμου τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος συνεδέθη, ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξόδου της εἰς τὴν αὐλήν, μὲ μίαν ἄλλην, βραχεῖαν, ὁμοίων διαστάσεων μὲ αὐτήν, καθέτως δὲ ἐρχομένην. Ἡ μικρὰ αὐτὴ αὖλαξ (πίν. 84) ἤρχιζεν ἐκ τοῦ παρακειμένου μεσοτοίχου —μεταξὺ τοῦ διαδρόμου τούτου καὶ τοῦ Ν. ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος— καὶ εἶχεν ἐμφανῆ ρῦσιν πρὸ τὴν αὔλακα τοῦ (Ν.) διαδρόμου. Εἶχε δὲ κατασκευασθῆ εἰς κάποιαν μεταγενεστέραν φάσιν, πιθανῶς κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχήν, ἐπὶ τόπου καὶ μὲ ἀμβλὺ ἐργαλεῖον. Προφανὴς σκοπός της ἦτο νὰ ἐχύνετο κάποιο ὑγρὸν εἰς αὐτήν, τὸ ὁποῖον καὶ νὰ ἀνεμειγνύετο ἀκολούθως μὲ τὸ ἱερὸν ὕδωρ τῆς πηγῆς, τὸ ὁποῖον ἔρρεε εἰς τὴν αὔλακα τοῦ διαδρόμου.

Δυστυχῶς τὸ δάπεδον τοῦ παρακειμένου ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος ἔχει ὁλόκληρον καταστραφῆ. Ἀλλ' ὑποθέτομεν ὅτι ἡ ὡς ἄνω μικρὰ αὖλαξ θὰ ἐξετείνετο, διά τινος προεκτάσεώς της ὑπὸ τὸν τοῖχον, εἰς τὸ ὡς ἄνω ἄκρον του· καὶ τὸ ὑγρὸν θὰ ἐχύνετο ἐκεῖ. Τὶ εἴδους δὲ ὑγρὸν ἦτο τοῦτο, εἶναι ἄγνωστον. Ἴσως ἦτο οἶνος, αἷμα, μῦρον ἢ φάρμακον.

Εἰς τὸν μηχανισμὸν πάντως αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωσθῇ κάποια ὁμοιότης μὲ τὸν μηχανισμὸν τοῦ μικροῦ «μαντικοῦ» κτηρίου εἰς τὴν Κόρινθον[2]. Ἐξ αὐτοῦ δὲ ἔχει προταθῆ, ὑπὸ τοῦ Elderkin[3], ὅτι ἡ Πυθία ἀπέκτα θεοληψίαν (εἰς τοὺς Δελφούς), ἀφοῦ ἔπινεν ἐνωρίτερον κρᾶμα ὕδατος καὶ οἴνου. Ὑπὸ τοῦ Farnell[4] ὅμως ἔχει ὑποστηριχθῆ ὅτι τὴν θεο-

1. Βλ. σελ. 97.
2. *Hesperia* 10 (1941), 128 κ.ἑ. Περὶ τῶν διαφόρων ἑρμηνειῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν προταθῆ δι' αὐτό, βλ. κυρίως BRONEER *Hesperia* 11 (1942), 151.
3. *Hesperia* 10(1941), 128 - 29.
4. *The Cults of the Greek States*, III 11 - 12.

ληψίαν ἀπέκτα ἡ Πυθία, ἀφοῦ ἔπινε προηγουμένως κρᾶμα ὕδατος καὶ αἵματος τοῦ θυσιασθέντος ζώου. Τοῦτο, διότι, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Πλινίου[1] ἀντίστοιχον ἔθιμον ὑπῆρχεν εἰς τὸ Μαντεῖον τῶν Αἰγῶν τῆς Ἀχαΐας, ὅπου ἡ μάντις ἔπινεν αἷμα ἐκ τοῦ θυσιασθέντος ζώου, πρὸ τῆς χρησμοδοσίας της. Ἐξ ἄλλου, κατὰ πληροφορίαν τοῦ Παυσανίου[2], καὶ εἰς τὸ Ἄργος, ἡ προφῆτις τοῦ Μαντείου τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἔπινεν ὁμοίως αἷμα ἐκ τοῦ θύματος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀμνός.

Δὲν ἀποκλείεται μία παραπλησία χρησιμοποίησις τοῦ ἐν λόγῳ μηχανισμοῦ, τῆς ἀναμείξεως δηλονότι τοῦ ἱεροῦ νάματος τῆς πηγῆς τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ μὲ κάποιο ἄλλο ὑγρόν, πρὸς ἀπόκτησιν μαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτ.). Δυνατὸν ὅμως ἡ ἀνάμειξις αὐτὴ νὰ εἶχε καὶ ἄλλον, μαντικὸν ἐπίσης, σκοπόν : Ἀναλόγως τοῦ ἂν ἐχύνετο ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι εἰς τὴν μικρὰν αὔλακα (ἂν δηλαδὴ τὸ ἱερὸν νάμα τῆς αὔλακος τοῦ διαδρόμου ἐξήρχετο ἀναμεμειγμένον μὲ ἄλλο ὑγρὸν ἢ ὄχι), παρείχετο τότε ἡ δυνατότης μιᾶς θετικῆς ἢ μιᾶς ἀρνητικῆς (ἢ τἀνάπαλιν) ἀπαντήσεως εἰς ὑποβληθεῖσαν ἐρώτησιν πρὸς τὸ Μαντεῖον Παρείχετο δηλαδὴ ἡ δυνατότης σαφοῦς ἀπαντήσεως εἰς μίαν ἐρώτησιν δισκελῆ (ὅπως ἦτο «λώιον καὶ ἄμεινον» ἢ «ὄναιον καὶ ὠφέλιμον», (βλ. ἀνωτ.).

Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς θὰ ἐλειτούργει εἰς τὰ πλαίσια τῆς κληρομαντείας καὶ τῆς οἰωνιστικῆς μᾶλλον καὶ ὄχι τῆς μαντικῆς.

Οὕτως ἢ ἄλλως ὅμως τὴν σημασίαν τοῦ ἱεροῦ νάματος διὰ μαντικοὺς σκοποὺς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν μαρτυρεῖ καὶ ἡ πλήρης καταστροφὴ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ της, καὶ κατὰ τὴν ἀρχήν του καὶ πλησίον τοῦ τέρματός του, καθὼς καὶ προτοῦ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῶν διαδρόμων τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (πρὸς Α. αὐτοῦ) ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἔξοδόν του ἐξ αὐτῶν, ὅπου καὶ ἡ δεξαμενὴ (πρὸς Δ.). Διὰ τῆς καταστροφῆς αὐτῆς τότε ἐσίγησε, τρόπον τινά, ὁλοσχερῶς ἡ μαντικὴ αὐτὴ πηγή, ὅπως συνέβη καὶ εἰς ἄλλα μεγάλα Ἱερὰ καὶ Μαντεῖα[3] : *σεσίγηται γοῦν ἡ Κασταλία πηγὴ καὶ Κολοφῶνος ἄλλη πηγὴ καὶ τὰ ἄλλα ὁμοίως τέθνηκε νάματα μαντικά*[4].

1. XXVIII, 147.
2. II 24,1,
3. Βλ. ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., (2ος - 3ος αἰ. μ.Χ.) *Προτρ.* II 11,1.
4. Πβλ. καὶ ΕΥΣΤ. Πρ. II 3,2. Περὶ τοῦ γνωστοῦ δελφικοῦ χρησμοῦ (*εἴπατε τῷ βασιλεῖ... οὐ παγὰν λαλέουσαν*) βλ. ΛΑΜΨΙΔΗΝ, *Πλάτωνα* (1957). BOWRA, *Hermes* 87 (1959).

Σημαντικοὶ χῶροι λατρείας καὶ μαντείας εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἦσαν, ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη: ὁ βωμός, τὸ τελεστήριον ὅπου ὁ τρίπους καὶ ἡ ἐσχάρα· καὶ τὸ τέμενος μὲ τὸν ναὸν ὅπου ὁ ὀμφαλὸς καὶ ὁ ἐλεύθερος στῦλος· καθὼς καὶ τὸ τριπλοῦν οἴκημα, (Β. Ν. κεντρικὸν) ὅπου : α) ἡ δρῦς· β) ἡ στήλη· γ) αἱ δίδυμοι αὔλακες τοῦ ἱεροῦ ὕδατος. Τὸ οἴκημα τοῦτο ἀτυχῶς κατὰ μέγα μέρος ἔχει ὑποστῆ καταστροφήν. Εἰδικώτερον : ἡ μία πτέρυξ (τὸ Β. οἴκημα αὐτοῦ), ἔχουσα πρὸ αὐτῆς τὴν δρῦν, κατεστράφη ὁλοσχερῶς σχεδὸν (ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν)· καὶ μαζί της κατεστράφη καὶ ὁ παρακείμενος (Β.) διάδρομος καὶ τὸ συνεχόμενον Β. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ἐσώθη δὲ τὸ Ν. μέρος τοῦ οἰκήματος τούτου καὶ ὁ παρακείμενος (Ν.) διάδρομος, ὡς καὶ ἡ συνεχομένη μὲ αὐτὸν ἑτέρα πτέρυξ (τὸ Ν. οἴκημα).

Ποία ἡ διάκρισις τοῦ τελεστηρίου καὶ τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, ἀπὸ ἀπόψεως λειτουργικῆς, δὲν εἶναι εὔκολον ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ διαπιστωθῆ. Ἐπὶ τῇ βάσει ὅμως ὡρισμένων στοιχείων, εἶναι δυνατὸν βαθμηδὸν νὰ ἐξαχθοῦν σχετικὰ συμπεράσματα.

Κατ' ἀρχήν, ἡ παρουσία τοῦ ἱεροῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, πλησίον τῆς ἐσχάρας, καὶ ἡ ἐκεῖ τέλεσις (κοινῶν) ἱερῶν δείπνων φαίνεται ὅτι ὠφείλετο ἀρχικῶς εἰς ἐπικρατοῦν ἔθιμον συνεστιάσεων, κατὰ τὴν μεγάλην ἑορτὴν τῆς θεᾶς κυρίως. Ἐνισχυθὲν ὅμως, σὺν τῷ χρόνῳ, κατόπιν ἴσως καὶ κάποιας ἐπιδράσεως ἐκ τοῦ δελφικοῦ Ἱεροῦ, τὸ ἔθιμον τοῦτο συνεδυάσθη καὶ μὲ χρησμοδότησιν. Κατὰ ταῦτα, τὸ τοπικὸν τοῦτο ἀρκαδικὸν τυπικόν, τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κορυφούμενον κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἑορτὴν διὰ μυστικῶν συνεστιάσεων, συνέπιπτεν ἐν μέρει τελικῶς καὶ μὲ τὸ δελφικὸν τυπικόν. Τοῦτο ἄλλωστε εἶχε δεχθῆ, ἀπὸ τινος χρόνου, καὶ χθόνια (διονυσιακὰ) στοιχεῖα. Ἀλλὰ χθόνια στοιχεῖα εἶχε δεχθῆ (βλ. καὶ ἀνωτ.) καὶ τὸ τυπικὸν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ἐκ πλησιοχώρων καὶ μή, Δ. πελοποννησιακῶν πάντως, Ἱερῶν, τῶν «Μεγάλων θεῶν» κυρίως.

Ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν θέσιν καὶ τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἱερᾶς πλακοστρώτου ὁδοῦ φαίνεται ὅτι αἱ ἐπίσημοι καὶ μετὰ χρησμῶν πιθανῶς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἱεροπραξίαι, κατὰ τὴν ἑορτήν, ἐγίνοντο εἰς τὸν βωμόν, τὸ τέμενος, μὲ τὸν ναόν, καὶ εἰς τὸ τελεστήριον, καθὼς καὶ εἰς τὸν πρὸς Β. καὶ πλησιέστατα αὐτῆς χῶρον τοῦ Β. οἰκήματος. Τὸ οἴκημα τοῦτο, ἔχον ἀέτωμα κατὰ τὴν Β. στενὴν πλευράν του, πλησίον τῆς ὁποίας

ἦτο ἡ ἱερὰ δρῦς, ὡμοίαζε μὲ τὴν ἱερὰν οἰκίαν παρὰ τὴν δωδωναίαν ἱερὰν δρῦν (βλ. ἀνωτ.). Τὸ κεντρικόν, ἐξ ἄλλου, οἴκημα τοῦ κτηρίου ὡμοίαζε μὲ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας (βλ. ἀνωτ.). Τὸ δὲ Ν. οἴκημά του παρουσίαζε ὁμοιότητα μὲ τὸ τελεστήριον ἀλλὰ καὶ διαφορὰν ἀπ' αὐτοῦ. Ἐν πρώτοις, εἶχε τὴν αὐτὴν διαίρεσιν : ἐξωτερικὸν στεγασμένον καὶ ἐσωτερικὸν χῶρον, παραλλήλως τὸν ἕνα πρὸς τὸν ἄλλον. Ἐξ ἄλλου, εἶχε τὰ αὐτά, ἐλαιώδη, μαῦρα καὶ μὲ σαφῆ ἴχνη πυρᾶς, χώματα, ὡς καὶ τὰ αὐτὰ περίπου φίρδην - μίγδην κινητὰ εὑρήματα, περιλαμβανομένων καὶ λειψάνων ὀστῶν ζώων.

Ἀλλὰ τὸ Ν. οἴκημα δὲν ἦτο ἐπὶ ἐπιπέδου ἐδάφους. Στηριζόμενον εἰς κατώτερον, χαμηλόν, κλειστὸν ἔξωθεν, κατώγειον, χῶρον, διηρημένον ἐσωτερικῶς, ἦτο προσιτὸν ἐκ τοῦ ἀνωγείου μόνον. Τελεστήριον πάντως καὶ Ν. οἴκημα ἀπεμακρύνοντο σαφῶς τῆς τυπικῆς ἐννοίας τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μέγαρα ἢ ἀνάκτορα.

Ὁ ναὸς ἐν τούτοις εἰς τὸ τέμενος, στεγάζων καὶ τὴν κυρίως λατρευτικὴν μορφὴν τῆς θεᾶς, τὸν ὀμφαλόν, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὁμοίως καὶ ὡς ἀνάκτορον. Ὁ ὅρος ἀνάκτορον συνήθως χαρακτηρίζει τὴν λατρείαν τῆς ἐλευσινίας Δήμητρος [1], ὅπου καὶ ἀναφέρεται καὶ βράχος, ταυτιζόμενος ἐνίοτε μὲ ὀμφαλόν. Ἀλλὰ ὁ αὐτὸς ὅρος [2] θὰ προσιδίαζε καὶ εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται εἰς τὴν Πάφον ὡς ἄνασσα καὶ μαζί της ἐχαρακτηρίζετο ὡς ἄναξ καὶ ὁ μὲ αὐτὴν ἐκεῖ λατρευόμενος Πάφιος Ζεύς [3].

Τὰ δύο ἄλλα οἰκήματα τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, τὸ κεντρικὸν καὶ τὸ Ν. οἴκημα, θὰ ἦτο δυνατόν, ὅπως ἐλέχθη, καθὼς καὶ τὸ τελεστήριον, νὰ χαρακτηρισθοῦν ἐπίσης ὡς μέγαρα. Δεδομένου ὅτι ἡ λέξις μέγαρον ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸν πληθυντικὸν πρὸς δήλωσιν ἑνὸς μόνον οἰκοδομήματος, ἤδη καὶ εἰς τὸν Ὅμηρον, καί, πρὸς τούτοις, πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀνακτόρου, τὸ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν, ἀνὰ ἕν, εἴτε ὡς μέγαρον εἴτε ὡς μέγαρα ἢ καὶ τὰ δύο ὡς μέγαρα.

Ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ὑπῆρχον περισσότερα τοῦ ἑνὸς μέγαρα, δὲν εἶναι πρωτοφανές. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου [4], ὑπῆρχον δύο

1. Βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἔ.ά., 217 κ.ἑ.
2. Περὶ ἀνακτόρου βλ. ΗΧΥΣ. λ. καὶ ΠΟΛΥΔ. Ι 7. Εἰδικώτερον βλ. MYLONAS, *Eleusis*, ἀμέσως ἔ.ά.
3. *R.E.* λ. Πάφος, 941.
4. V 77 καὶ VIII 53.

μέγαρα καὶ εἰς τὴν 'Ακρόπολιν τῶν 'Αθηνῶν, τὸ ἓν τῶν ὁποίων, πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἑτέρου, ἀναφέρεται[1] ὡς *πρὸς ἑσπέρην τετραμμένον*. Δὲν εἶναι δὲ ἄνευ σημασίας ὅτι πρὸς Δ. ἐστραμμένον ἦτο καὶ τὸ κεντρικὸν οἴκημα (μέγαρον) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερόν, ἔχον εἴσοδον δηλαδὴ πρὸς Δ. ἐπίσης. Τὸ οἴκημα τοῦτο εἶχε καὶ καταφανῆ, ὅπως ἐλέχθη, ὁμοιότητα μὲ τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας[2] (πίν. 143δ).

'Αλλὰ ὡς μέγαρον, ἐξ ἄλλου, ἢ καὶ ὡς μέγαρα ἀναφέρεται αὐτὸς οὗτος ὁ λατρευτικὸς χῶρος τῆς 'Αφροδίτης εἰς τὸν ὁμηρικὸν Ὕμνον[3]. Μέγαρον δὲ ὠνομάζετο καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς αὐτῆς, καθὼς καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς Ρώμης εἰς τὴν Ρώμην[4]. 'Απὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἑπομένως καὶ ὁ ναὸς τῆς θεᾶς εἰς τὸ ἀνασκαφὲν 'Ιερὸν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μέγαρον ἐπίσης, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι χῶροι της.

'Αλλὰ ὡς μέγαρα κυρίως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθοῦν μόνον τὸ τελεστήριον καὶ τὰ δύο ὡς ἄνω οἰκήματα (κεντρικὸν καὶ Ν.) τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος. Καὶ τοῦτο διότι : Καὶ τὰ τρία αὐτὰ παρεῖχον σαφῆ ἴχνη τῶν αὐτῶν τελετουργιῶν, ἀπύρων καὶ ἐμπύρων προσφορῶν.

Τὰ δύο τούτων ἐξ ἄλλου, οἰκοδομήματα εἶχον καὶ τὴν αὐτὴν κάτοψιν, ἀπετελοῦντο δηλαδὴ ἐκ δύο ὀρθογωνίων χώρων, παραλλήλων καὶ ὁμοίων. 'Αλλὰ εἶχον καὶ τὴν ἑξῆς κυρίως διαφοράν : τὸ τελεστήριον εἶχε πιθανώτατα ὑπερῶον, τὸ δὲ Ν. οἴκημα ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Καταγωγή

'Η χρησιμοποίησις ἑπομένως διαφόρων ἐμπύρων προσφορῶν, εἰς μὴ κτιστὴν ἑστίαν, εἰς τὸ τελεστήριον, καὶ καθ' ὑπόθεσιν —λόγῳ τῶν αὐτῶν λειψάνων— καὶ εἰς τὸ Ν. οἴκημα, ἴσως δὲ καὶ εἰς τὸ κεντρικὸν οἴκημα, ἐνισχύει τὴν γνωστὴν ἄποψιν, τοῦ Κουρουνιώτου[5], βασιζομένην εἰς ἀπόσπασμα τοῦ 'Αμμωνίου τοῦ Λαμπτρέως[6], ὅτι τὸ μέγαρον τῶν ἑλληνικῶν 'Ιερῶν ἦτο συνέχεια τοῦ ὁμηρικοῦ μεγάρου. Τοῦτο, διότι τὸ μέγαρον εἰς τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα ἀναφέρεται ὡς *περιῳκοδομημένη ἑστία*, ἤτοι

1. V 77.
2. Περὶ ἑλληνικοῦ μεγάρου βλ. KNOX, Megaron and Megara : Homer and Archaeology, *G.Q.* 67, 1 - 21. JANZEN, *Neue Forschungen in grechische Heiligtümern* 1976, 197 - 205. DIETRICH, A Religious Function of the Megaron, *R.S.A.* 3, 1 - 12..
3. *Ἐ.ἀ.*, V 114, 231,
4. ΔΙΩΝ. ΚΑΣΣ., 69.44.
5. *Α.Δ.* 1912, 124.
6. JACOBI, F.Gr.H., III B, ἀρ. 361.

ὡς ἑστία ἐντὸς οἰκοδομήματος. Ἡ ἄποψις αὐτή, ἔχουσα ἀναπτυχθῆ περαιτέρω ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν[1], φαίνεται ὅτι ἐνισχύεται, σήμερον καὶ ὑπὸ τῶν λειψάνων τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, τοῦ τελεστηρίου ἰδίως.

Ἐκ παραλλήλου ὅμως, ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν φαίνεται νὰ ἀποδυναμοῦται ἡ ἀντίθετος ἄποψις : ὅτι δηλαδὴ τὸ μέγαρον τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν ἦτο ἄσχετον μὲ τὸ ὁμηρικὸν μέγαρον· καὶ ὅτι ἴσως νὰ ἦτο καὶ σημιτικῆς προελεύσεως, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ἐτυμολογικῆς πλευρᾶς[2]. Ἡ ἄποψις αὐτὴ ἀποδυναμοῦται καὶ ἐνισχύεται ἡ τοῦ Κουρουνιώτου :

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν δὲν εἶναι μόνη ἡ μὴ κτιστὴ ἑστία τοῦ τελεστηρίου ἐνισχύουσα τὴν ὡς ἄνω ἄποψιν τοῦ Κουρουνιώτου, περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν μεγάρων τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν. Εἶναι καὶ ἡ κάτοψις τοῦ κτηρίου τούτου, παρουσιάζουσα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὴν μορφὴν τοῦ ἁπλοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου[3]. Εἰς τὸ μέγαρον τοῦτο ὑπάρχει ἐξωτερικὸς στεγασμένος χῶρος ὑπὸ μορφὴν προστώου καὶ —ὄπισθεν καὶ παραλλήλως αὐτοῦ— ἐσωτερικὸς στεγασμένος χῶρος (μὲ ἐνδιάμεσον ὅμοιον ἀλλὰ στενώτερον χῶρον ἐνίοτε). Καὶ εἰς μὲν τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου ὑπάρχει συχνὰ καὶ θρανίον. Εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον του ὑπάρχει ἑστία καί, εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου, θρόνος.

Οἱ δύο χῶροι τοῦ τελεστηρίου ἑπομένως (τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ) ἀνταποκρίνονται εἰς τοὺς δύο ἐν λόγῳ χώρους τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Ἐξ ἄλλου, ἡ (μὴ κτιστὴ) ἑστία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ τελεστηρίου τούτου ἀνταποκρίνεται ὁμοίως εἰς τὴν ἑστίαν τοῦ αὐτοῦ (μυκηναϊκοῦ) μεγάρου. Ἐπὶ πλέον, τὸ βάθρον τοῦ τρίποδος (μὲ τὸν τρίπουν), εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ εἰσερχομένου εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ἀνταποκρίνεται, ἐπίσης εἰς τὸν θρόνον τοῦ ἀντιστοίχου χώρου τοῦ ἐν λόγῳ μεγάρου. Ἦτο δὲ ὁ θρόνος αὐτὸς θρόνος τῆς θεότητος καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐκπροσώπων της εἰς τὸ τελεστήριον.

Πιθανώτατα ὁ ἐσωτερικὸς αὐτὸς χῶρος τοῦ τελεστηρίου εἶχε καὶ ὑπερῷον, κατὰ τὸ Ν. μέρος του (προσιτὸν διὰ ξυλίνης κλίμακος κατὰ τὴν Ν. πλευράν). Ὑπερῷα ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχον γενικῶς εἰς τὰ ἑλληνικὰ μέγαρα[4]· καὶ ἐχαρακτηρίζοντο μόνα των καὶ ὡς μέγαρα.

1. Βλ. ROBERT, *Thymele*, 210 κ.ἑ.
2. Περὶ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς βλ. ZIEHN, *R.E.* VIII (1968), κ.ἑ. Ἐπίσης BOISAQ, λ. μέγαρον.
3. Περὶ τοῦ προϊστορικοῦ ἐν γένει μεγάρου βλ. MÜLLER, Development of the Megaron in prehistoric Greece, *A.J.A.*, 1944, 432 - 48 καὶ HOOKER, *Mycenaean Greece* (1976), 207.
4. ΗΣΥΧ. λ. μέγαρον : πολυτελὴς οἶκος ἢ ὑπερῷον.

Ὑπὸ μίαν ἄποψιν ὅμως ὑπερῷον ἦτο καὶ τὸ ἀνώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος, ὑψούμενον ἐπὶ τοῦ κάτωθεν αὐτοῦ —καὶ ὑπὸ μορφὴν ὑψηλοῦ βάθρου— κλειστοῦ κατωγείου του.

Ὁ δὲ ἐξωτερικὸς χῶρος (ὡς κλειστὸν προστῷον), ἐξ ἄλλου, τοῦ ὡς ἄνω τελεστηρίου εἶχεν εἰς τὸ ἐσωτερικόν του καὶ χαμηλὸν κτιστὸν θρανίον. Ἐχρησιμοποιεῖτο ἑπομένως ὡς χῶρος ἀναμονῆς. Τοῦτο δὲ συνέβαινε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν[1], ὅπου τὰ ἀναμένοντα ἐκεῖ τὴν ἔλευσιν τῆς Πυθίας ἄτομα ἐκάθηντο καὶ ἀνίσταντο κατὰ τὴν ἄφιξίν της. Κτιστὸν θρανίον ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸν ἀντίστοιχον χῶρον μυκηναϊκῶν μεγάρων.

Πέραν τούτων ὅμως εἶναι δυνατόν, ὡς πρὸς τὴν προέλευσιν τοῦ μεγάρου τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν, νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα.

Ἐν πρώτοις, εἰς μερικὰ τῶν μεγάρων τούτων, ὅπως εἶναι τῆς Ἐλευσῖνος, τὸ Δ. μέρος τοῦ Ἐρεχθείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, ὁ ὀπίσθιος τοῖχος των ἦτο ἐπὶ τῆς κλιτύος, ὑπὸ μορφὴν ἀναλήμματος, κατόπιν ἐκβραχισμοῦ της. Τὰ μέγαρα αὐτὰ κατὰ τοῦτο ὡμοίαζον μὲ ὀρεινὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερὰ (κορυφῆς) γνωστὰ ἐκ παραστάσεων, ὅπου ἡ πρόσοψις εἶναι ὁρατή, ἐνῶ τὸ ὀπίσθιον μέρος των εἶναι νοητὸν ὡς κρυπτόμενον εἰς τὴν κλιτὺν[2] (πίν. 28β). Τὰ Ἱερὰ αὐτά, κατὰ συνέπειαν, ὡμοίαζον μὲ ἄντρα, ἔχοντα μὴ ὁρατὸν τὸ ὀπίσθιον μέρος καὶ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν. Συνήθως αὐτὰ εἶχον καὶ τὴν γνωστὴν τριμερῆ μορφήν, μὲ ὑπερυψωμένον τὸ κεντρικόν των μέρος καὶ μὲ ἀνὰ μίαν, χαμηλοτέραν τούτου, πτέρυγα, ἔνθεν καὶ ἔνθεν[3]. Ἐν ὀλίγοις, τὰ Ἱερὰ αὐτὰ εἶχον μορφὴν ἄντρου ἐσωτερικῶς καὶ μὲ ἐπιβλητικὴν κτιστὴν πρόσοψιν κατὰ τὸ ἄνοιγμά των, τριμερῆ συνήθως. Ἀλλὰ μορφὴν ἄντρου ἀναφέρεται ὅτι εἶχε καὶ τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν[4] (βλ. καὶ κατωτ.).

Ἐνδέχεται ἑπομένως τὰ μέγαρα τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν νὰ συνεχίζουν μὲν τὴν μυκηναϊκὴν παράδοσιν, ὄχι ὅμως τόσον τὴν τῆς θρησκευτικο-πολιτικῆς (κοσμικῆς) ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν τοῦ ὁμηρικοῦ μεγάρου δηλαδή, ὅσον ἐκείνην τῆς θρησκευτικῆς ἐξουσίας, τὴν παράδοσιν δηλαδὴ τῶν ὡς ἄνω (ὀρεινῶν) Ἱερῶν, κορυφῆς. Τὰ Ἱερὰ αὐτά, ἔχοντα ὁμοίαν

1. ΗΡΟΔ. VII 140.
2. Βλ. ΚΑΡΔΑΡΑ, *Α.Α.Α.* 1972, 119 - 126.
3. Βλ. πίν. 15α καὶ 242αβ.
4. FONTENROSE, *ἔ.ἀ.* 200.

πιθανῶς μὲ τὰ προηγούμενα ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν, συχνὰ δὲ τριμερῆ διαίρεσιν προσόψεως, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐχαρακτηρίζοντο ὡς μέγαρα ἐπίσης, τῆς θεότητος ὅμως καὶ τῶν ἐκεῖ ἐκπροσώπων της. Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λατρευτικοῦ χώρου τῆς Ἀφροδίτης ὡς μεγάρου εἰς τὸν μνημονευθέντα ὁμηρικὸν Ὕμνον[1] καὶ αὐτῆς τῆς ἰδίας ὡς ἀνάσσης εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Πάφου[2] εἶναι ἐνδεικτικὰ ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς.

Εἰς τὰ ὀρεινὰ αὐτὰ κρητο-μυκηναϊκὰ Ἱερὰ θὰ ἀνήρχετο ὁ κόσμος ἐκ τῶν γειτονικῶν περιοχῶν, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς καὶ τὸν ἐκπρόσωπον τῆς κοσμικῆς - θρησκευτικῆς ἐξουσίας, κατὰ τὴν μεγάλην ἑορτήν της τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου· καὶ ἐκεῖ μὲ κοινὰ δεῖπνα καὶ λουτρὰ θὰ συνεώρταζον τὴν νέαν ἐπέτειόν της. Τοιαύτης φύσεως φρονοῦμεν ὅτι εἶναι πιθανῶς ἡ συγκέντρωσις εἰς τὴν γνωστὴν τοιχογραφίαν (μὲ τὸ τριμερὲς Ἱερὸν) τῆς Κνωσσοῦ (πίν. 142α). Εἰς δὲ τὰ ἀνακτορικὰ παραρτήματα τῶν Ἱερῶν αὐτῶν, ὅπως εἶναι τὸ γνωστὸν Ἱερὸν τοῦ θρόνου εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κνωσσοῦ, θὰ ἐτελεῖτο ἴσως ὁ καθιερωμένος ἑορτασμὸς τῆς ἑορτῆς τοῦ χειμερινοῦ ἡλιοστασίου[3] καὶ ἐνδεχομένως τῆς τότε ἐνάρξεως τοῦ νέου ἔτους. Καὶ τοῦτο, διότι ἡ ἀνάβασις εἰς τὰ ὡς ἄνω Ἱερά, λόγῳ καιρικῶν συνθηκῶν, θὰ ἦτο τότε δυσχερής. Ἡ παρουσία τόσον τῆς ἱερᾶς δεξαμενῆς, εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερὸν (τοῦ θρόνου), συνδεομένης μὲ (ἱερὰ) λουτρά, ὅσον καὶ ἡ τοῦ παρακειμένου μαγειρείου, συνδεομένου μὲ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, συνάδουν κατ' ἐξοχήν, καὶ τὰ δύο αὐτά, μὲ τὴν ἄποψιν αὐτήν.

Ἐξ ἄλλου, μερικὰ μέγαρα ἑλληνικῶν Ἱερῶν παρουσιάζουν καὶ μίαν ἄλλην ἰδιορρυθμίαν, μὴ ἀπαντῶσαν εἰς τὰ κανονικὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα. Ἡ ἰδιορρυθμία αὐτή, συνισταμένη εἰς κάποιο χάσμα, σχίσμα ἢ βόθρον (= κοίλωμα)[4], μὴ ὑπάρχουσα εἰς τὰ μυκηναϊκὰ μέγαρα, φαίνεται νὰ ὑπῆρχεν εἰς μυκηναϊκὰ ὡς ἄνω Ἱερὰ Κορυφῆς. Ἀναλυτικώτερον :

Τὸ μέγαρον τῶν Δελφῶν[5] ἀναφέρεται ὅτι ἔκειτο ἐπὶ χάσματος γῆς[6]· καὶ ὅτι εἶχε καὶ στόμιον τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀναφέρεται ἤδη κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.[7]. Ὁ χῶρος ὅμως αὐτὸς —λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν

1. Βλ. σελ. 254, σημ. 3.
2. Βλ. σελ. 253.
3. Βλ. σελ. 194.
4. Περὶ προϊστορικῶν βόθρων βλ. YAVIS, *Greek altar* (1949), 37.
5. ΗΡΟΔ. I 47 καὶ 65, VII 140, VIII 37.
6. ΔΙΟΔ. XVI 26.
7. ΑΙΣΧ. *Χοηφ.* 807 - 808 : *τὸ δὲ καλῶς κείμενον, ὦ μέγα ναίων / στόμιον.*

ἐκτεταμένης καταστροφῆς τοῦ Δ. μέρους τοῦ σωζομένου δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῆ τὸ μέγαρον τοῦτο τελικῶς— πιστεύεται [1] ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναπαρασταθῆ. Ἐν τούτοις, ἔχουν παρατηρηθῆ κάποια ἴχνη κλίμακος [2], κατερχομένης ἐκ τοῦ δαπέδου του εἰς χαμηλότερον κείμενον (κατώγειον) χῶρον. Μερικῶς, ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, τοῦτο θὰ ἦτο κατὰ τὸ μέρος τοῦτο καὶ αὐτὸ ἀνωγειο-κατώγειον.

Ἀντίστοιχος χῶρος θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ μέγαρον τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον ἐνεσωματώθη εἰς τὸ Ἐρέχθειον καὶ ἐσχετίσθη μὲ τήν, διὰ τῆς τριαίνης, θανάτωσιν τοῦ Ἐρεχθέως ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν Δ. πλευράν του τὸ ἴδιον τὸ Ἐρέχθειον εἶχε καὶ τοῖχον ἀνωγειο-κατωγείου μορφῆς, διώροφον τρόπον τινά. Αὐτός, κατὰ μὲν τὸ κατώγειον μέρος ἦτο κλειστὸς καὶ ὑπὸ μορφὴν βάθρου, κατὰ δὲ τὸ ἀνώγειον ἦτο μὲ σειρὰν παραστάδων, μετατρεπομένων ἐξωτερικῶς εἰς ἡμικίονας καὶ κλειομένων μεταξύ των διὰ τοίχου κατὰ τὸ κατώτερον μέρος· καὶ μὲ ἐλεύθερον τὸ ὑπόλοιπον μέρος, τὸ ἀνώτερον, πρὸς ἐξαερισμόν. Τὸ αὐτὸ περίπου σχῆμα (ἡμικιόνων, μερικῶς κλειομένων εἰς τὰ μεταξύ των κενὰ διὰ τοίχου) εἶχε καὶ τὸ Ἀρσινόειον. Ἐπίσης, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, τὸ μέγαρον τῆς Λυκοσούρας, καὶ ὅπως ἐτονίσθη, τὸ κεντρικὸν οἴκημα (τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος) τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Σημειοῦται, ἐξ ἄλλου, ὅτι εἰς τὸ Ἐρέχθειον ἀναφέρεται στόμιον, καθὼς καὶ ὑπόγειον ὕδωρ (ἡ «θάλασσα») [3]. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, ἱερὸν ὕδωρ (τῆς Κασσωτίδος) ὑπῆρχεν εἰς τὸν ἀντίστοιχον χῶρον.

Ὑπόγειον ὕδωρ ὑπῆρχεν, ἐξ ἄλλου, καὶ παρὰ τὸ Ν. οἴκημα τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατερχόμενον κατὰ τὴν Ἀ. πλευράν του. Τὸ οἴκημα (μέγαρον) δὲ αὐτὸ ἦτο ἀνωγειο-κατώγειον.

Σχίσμα ὅμως γῆς, ἐξυπακοῦον ὑπόγειον ἢ κατώγειον χῶρον, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσῖνος ἀλλ' εἰς μεταγενεστέραν σχετικῶς ἐποχήν [4], σχετιζόμενον μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλούτωνος ἀπαγωγὴν τῆς Περσεφόνης. Κατὰ μίαν δὲ ἄποψιν [5], τὸ σχίσμα τοῦτο δὲν ἦτο εἰμὴ

1. PARKE, *Greek Oracles*, 77.
2. COURBY, *Fouilles de D.* II,59.
3. Περὶ αὐτῶν βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς χῶρος χθονίας λατρείας* (1948).
4. ΚΛΗΜ. Προτρ. II 17, Περὶ τούτου βλ. κυρίως MYLONAS, *Eleusis*, *ἔ.ἀ.*, 290.
5. CORFORD, The Ἀπαρχαὶ and the Eleusinian Mysteries, *Essays and Studies to F. Ridgeway* (1914), 153 - 66.

κατώγειον, ὅπου ἀπεθηκεύοντο συνήθως προσφοραὶ δημητριακῶν εἰς τὴν θεάν. Μαζὶ μὲ τὸν ὀμφαλὸν (βλ. ἀνωτ.), τὸ κατώγειον τοῦτο πάντως παρουσιάζετο νὰ συνδέῃ τὴν ἐλευσινιακὴν λατρείαν μετὰ τῶν ἄλλων ὡς ἄνω λατρειῶν εἰς μίαν κοινήν, οὕτως εἰπεῖν, λατρευτικὴν παράδοσιν.

Τὰ κατώγεια αὐτὰ μέρη ἀρχαία γραπτὴ παράδοσις τὰ ταυτίζει, καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ὑπερῷα (βλ. ἀνωτ.), μὲ μέγαρα[1] : *«οἱ μὲν τὰς κατωγείους οἰκήσεις... καὶ βάραθρα»*. Τὰ ταυτίζει δηλαδὴ μὲ κατώγεια κτίσματα ἀλλὰ καὶ μὲ ὑπαίθρια καὶ μὴ ἀνοίγματα, δεχόμενα κάποιαν προσφοράν. Ὅλα αὐτά, ἔχοντα κάποιαν μορφὴν κοιλώματος (βόθρου), ἐλέγοντο μέγαρα· καὶ τὸ νὰ προσφέρῃ κάτι κανεὶς εἰς αὐτὰ ἐλέγετο «μεγαρίζειν»[2], λέξις ἡ ὁποία διεσώθη, παρεφθαρμένη κάπως ὡς μαγαρίζω[3], μέχρι σήμερον. Τοιοῦτον κοίλωμα, ὑπαίθριον, ἄλλωστε ὑπῆρχε καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης, δεχόμενον προσφοράς[4].

Εἴτε ὡς κατώγειον εἴτε ὡς κοίλωμα, ἡ ἰδιορρυθμία αὐτὴ πάντως μεγάρων ἑλληνικῶν Ἱερῶν ἀποτελεῖ σαφῆ ἀπόκλισιν ἐκ τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου. Βεβαίως ὑπάρχουν καὶ ἑλληνικὰ μέγαρα στερούμενα αὐτῆς, ὅπως λ.χ. τὸ τελεστήριον τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, κατὰ τοῦτο δὲ μὴ ἀποκλίνοντα τοῦ μυκηναϊκοῦ μεγάρου.

Καὶ αἱ δύο αὐταὶ ὅμως παραλλαγαὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν, ἐὰν συνδεθοῦν μὲ τὰ ὡς ἄνω κρητο-μυκηναϊκὰ μέγαρα Ἱερῶν κορυφῆς. Καὶ τοῦτο, διότι : Καίτοι τὰ τελευταῖα κυρίως εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων μόνον, ἐν τούτοις παρουσιάζονται : α) Στερούμενα ἐνίοτε κατωγείου χώρου, ὅπως λ.χ. εἶναι τὸ Ἱερόν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐν κατατομῇ, εἰς τὸ βάθος αὐλῆς μετὰ ὑψηλοῦ ἐλευθέρου στύλου, ἐπὶ τοῦ, ὡς ἄνω, δακτυλίου ἐκ Κνωσοῦ (πίν. 28β). β) Ἔχοντα συχνὰ κατώγειον χῶρον, ὅπως εἶναι λ.χ. τὸ Ἱερόν, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ὡς ἄνω ρυτοῦ ἐκ Ζάκρου (πίν. 142β) : Τοῦ Ἱεροῦ τούτου, συγκεκριμένως τὰ πλάγια οἰκήματα, ἔχοντα τὸ κατώτερον μέρος των ἐξ ὑψηλοῦ —καὶ ὑπὸ μορφὴν βάθρου— τοίχου, φαίνονται κατώγεια· καὶ διὰ τοῦτο προσφερόμενα διὰ τὴν τέλεσιν ἱεροτελεστιῶν, ὡς αἱ ἀνωτέρω, Ἔχοντα δὲ ἐπ' αὐτῶν ἀνώγεια μέρη μὲ μέγα ἄνοιγμα δι' ἀερισμὸν τοῦ χώρου των ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ἱεροτελεστιῶν,

1. ΗΣΥΧ. λ.
2. ΚΛΗΜ., ἔ.ἀ. 217.
3. Περὶ αὐτῆς βλ. ΑΜΑΝΤΟΥ, Μέγαρον, μεγαρίζειν, *Ἀθηνᾶ*, 26 (1914).
4. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.* ἔ.ἀ. 195.

φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν τὸν πρόδρομον τῶν ἀνωγειο-κατωγείων μεγάρων τῶν ἑλληνικῶν Ἱερῶν. γ) Ἔχοντα δὲ κτιστὴν μεγαλοπρεπῆ πρόσοψιν, ἐπὶ τοῦ στομίου ἱεροῦ ἄντρου, ἐξυπακούονται καὶ ὡς δυνάμενα νὰ ἔχουν κάποιο κοίλωμα, ὁριζόντιον ἢ μή, κάπου εἰς τὸ βάθος των. Μὲ ὑπερυψωμένον δὲ τὸ μεσαῖον μέρος εἶναι ἡ διάταξις ἄλλων συναφῶν (πίν. 142ὰ) Ἱερῶν.

ΜΑΝΤΙΚΟΣ ΕΝΘΟΥΣΙΑΣΜΟΣ

Τὸ δελφικὸν μέγαρον —καὶ κυρίως ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος του (ἄδυτον), ὅπου παρείχοντο οἱ χρησμοὶ— συνδέεται ἐνίοτε ὑπὸ γραπτῶν πηγῶν μὲ τὴν παρουσίαν ἀτμῶν, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται ὡς προκαλοῦντες τὸ ἐνθουσιαστικὸν πνεῦμα εἰς τὰ χρησμοδοτοῦντα ἄτομα.

Κατὰ μίαν ἄποψιν, τοῦ Holland[1], οἱ ἀτμοὶ αὐτοὶ ἐξήρχοντο ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ μεγάρου, ἐκ πυρᾶς ἀναπτομένης ὑπό τινος ἀτόμου εἰς τὸν ὑπόγειον χῶρον του. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτή, καίτοι εἶχε μερικοὺς ὀπαδοὺς ἀρχικῶς[2], ἀπερρίφθη ἐν συνεχείᾳ. Ἡ ἀπόρριψίς της ἐβασίζετο κυρίως εἰς τὸ ὅτι δάπεδον μὲ κατώγειον χῶρον, ὅπου νὰ ἠνάπτετο πυρά, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον τοῦ δελφικοῦ ναοῦ, ὅπου εἶχεν ἐνσωματωθῆ τὸ μέγαρον. Πιστεύεται δὲ γενικῶς[3] σήμερον, ὅτι εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ὑπῆρχον κατὰ τὴν ὥραν τῆς χρησμοδοτήσεως καιόμενα θυμιάματα καὶ ἄλλα συναφῆ· καί, ὅτι εἰς δεδομένην στιγμὴν κάποιο ρεῦμα διωχετεύετο εἰς αὐτόν, ὥστε νὰ προκαλῆται εἰς τὰ ἐπὶ τοῦ τρίποδος ἄτομα μαντικὸς ἐνθουσιασμός.

Ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτὸς ἦτο γνωστὸς ὡς «μαντικὴ» ἢ ὡς «ἄτεχνος μαντεία», ἀντιδιαστελλομένη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὴν «οἰωνιστικὴν» ἢ τὴν «ἔντεχνον μαντείαν»· καί, θεωρούμενος, ἕνεκα τούτου, ὑπ' αὐτοῦ ὡς μόνος παρέχων τὴν θείαν μανίαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐκτιμώμενος ἰδιαιτέρως ὑπ' αὐτοῦ.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὸν ἐνθουσιασμὸν αὐτὸν εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, προκύπτοντα ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ :

Εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ τούτου εὑρέθη τὸ βάθρον τοῦ τρίποδος (τριποβάκιον), εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον του (πίν. 46α,γ,δ)

1. The Mantic mechanism at Delphi, *A.J.A.* 37 (1933), 201 - 14.
2. Βλ. NILSSON, *Gecsh. Griech. Rel.*, 60.
3. Βιβλιογρ. Βλ. FONTENROSE, *ἔ.ἀ.*, 197.
4. *Φαῖδρ.* 244 d. Πβλ. καὶ ΑΡΙΣΤ., *Προβλ.* 954, 936.

῾Ο τρίπους δὲ αὐτὸς συνεδέετο παλαιόθεν πιθανώτατα μὲ ἱερὰ δεῖπνα, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο ἐκεῖ, κυρίως ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητος, ὁπότε ὁ χῶρος δὲν ἦτο ἐντελῶς ἄδυτος : ἀλλ' ἐκ τῆς μιᾶς (δεξιᾶς) θύρας εἰσήρχετο εἰς αὐτὸν τὸ ἱερατεῖον καὶ ἐκ τῆς ἑτέρας (ἀριστερᾶς) ἐγίνετο ἡ εἴσοδος εἰς τὸ κοινὸν ἢ εἰς ὡρισμένον κοινόν. ᾿Αλλ' ὁ χῶρος αὐτὸς ἀπέκτησε καὶ μαντικὸν χαρακτῆρα, ἴσως λόγῳ τῆς ἀσκήσεως ἐντέχνου καὶ ἀτέχνου μαντείας κατὰ τὴν ἑορτὴν —ἐνδεχομένως δὲ καὶ ἕνεκα ἐπιδράσεως δελφικῆς—, ὁπότε κατὰ τὴν χρησμοδότησιν ἦτο ἄδυτος εἰς τὸ κοινόν.

Κατώγειον ὅμως εἰς τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ ῾Ιεροῦ, ὅπου καὶ ὁ τρίπους, δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς : οὔτε εἰς τὸν ἐσωτερικόν (ἄδυτόν) του οὔτε καὶ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον του. Τὰ δὲ ἐκεῖ ἀσκοῦντα τὴν μαντικὴν (ἀπὸ τοῦ τρίποδος) ἄτομα δὲν ἀπέκτων ἑπομένως τὸν ἀπαραίτητον δι' αὐτὴν ἐνθουσιασμὸν ἐξ ἀτμῶν ἐξερχομένων ἔκ τινος κατωγείου χώρου.

Κατώγειον, ἐν τούτοις, ὑπῆρχεν εἰς τὸ Ν. οἴκημα (μέγαρον) τοῦ ῾Ιεροῦ, ἀποτελούμενον ἐκ χώρου, πανταχόθεν κλειστοῦ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν —καὶ ὑπὸ μορφὴν βάθρου— πλευρὰν καὶ ἀκόμη περισσότερον κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν (ὑπόγειον ἐν μέρει) πλευράν του· καὶ προσιτὸν μόνον ἐκ τοῦ ἀνωγείου (διά τινος ἀνοίγματος : «καταβάσεως», βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν ἑπομένως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθοῦν ἀτμοὶ καὶ ἀναθυμιάσεις καὶ νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν ἀνώγειον χῶρον, εἴτε διὰ τοῦ ὡς ἄνω ἀνοίγματος εἴτε καὶ διὰ σχισμῶν τοῦ δαπέδου τούτου. ῾Ο κατώγειος αὐτὸς χῶρος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν διῃρέθη μάλιστα καὶ εἰς περισσότερα μέρη ἐσωτερικῶς, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἦσαν ὁμοίως ἄνωθεν μόνον προσιτά. ᾿Εκεῖ ἦτο δυνατὸν νὰ παραχθοῦν ἀναθυμιάσεις καὶ ἀτμοί εὐκολώτερον.

Τεμάχια κεράμων (πίν. 81) ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἑνὸς τῶν ἐν λόγῳ χώρων τοῦ κατωγείου τούτου ὑποδηλοῦν ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο πιθανώτατα διὰ τὸν σκοπὸν αὐτόν, ἤτοι πρὸς παραγωγὴν ἀναθυμιάσεων κατόπιν καύσεως ὡρισμένων οὐσιῶν. Δύο δὲ μικρὰ ἐσωτερικὰ μέρη (τὰ πρὸς Β.) τοῦ κατωγείου αὐτοῦ, κατέστησαν τότε προσιτὰ ἐκ τοῦ παρακειμένου (Ν.) διαδρόμου, κατόπιν διασπάσεως τοῦ ἄλλοτε ἐκεῖ τοιχοβάτου τοῦ ἐν λόγῳ κατωγείου. Αὐτὰ θὰ ἐχρησιμοποιοῦντο ποικιλοτρόπως ἐν σχέσει μὲ τὸ εἰς τὸν ὅλον χῶρον τοῦ οἰκήματος τούτου τελετουργικὸν τῶν χρησμῶν καὶ τὴν τέλεσιν ἱερῶν δείπνων· ἢ καὶ ὡς ἀποθηκευτικοὶ χῶροι. ῾Ως ἀποθηκευτι-

κοὶ χῶροι, ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιοῦντο ἐνδεχομένως, ἐκ παραλλήλου, καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὡς ἄνω χῶροι τοῦ κατωγείου τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος.

Εἰκάζεται ἐπομένως ὅτι εἰς τὸ Ν. οἴκημα παρείχοντο ἐπίσης χρησμοί, καὶ δὴ καὶ ἀπὸ τρίποδος, πιθανώτατα δὲ εἰς ἄτομα ἐρχόμενα δι' ἰδιωτικήν των ὑπόθεσιν —ὁπότε καὶ δὲν ἦτο ἀπαραίτητος ἡ λειτουργία τοῦ τελεστηρίου (ἀνοιγομένου κυρίως κατὰ τὰς ἐπισήμους ἡμέρας τῆς ἑορτῆς ἢ ἄλλας συναφεῖς). Εἰς τὰ πλησίον δὲ μέρη, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἐν λόγῳ οἰκήματος παρείχετο ἡ δυνατότης εἰς τὰ αὐτὰ ἢ ἄλλα ἄτομα, ἐρχόμενα πάντως δι' ἰδιωτικήν των ὑπόθεσιν, ἄλλου εἴδους χρησμοδοτήσεως : διὰ τοῦ θροΐσματος τῶν φύλλων τῆς ἱερᾶς δρυὸς εἰς τὸν χῶρον πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος· διὰ τοῦ μαντικοῦ μηχανισμοῦ τῆς αὔλακος τοῦ Ν. διαδρόμου —ἂν μὴ καὶ τῆς τοῦ Β. Παρείχετο ὅμως ἐπίσης εἰς αὐτά, ἡ δυνατότης καθαρμοῦ των εἰς τὴν πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος δεξαμενήν, ὅπου ἐχύνετο τελικῶς τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς. Τὸ οἴκημα τοῦτο (κεντρικὸν), ἐξ ἄλλου, ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ διὰ κοινὰ ἱερὰ δεῖπνα, ὅπως καὶ τὸ Ν. οἴκημα, εἰς ἀμφότερα τῶν ὁποίων εὑρέθησαν λείψανα ὀστῶν ζώων καὶ τέφρας μὲ καμμένα ξύλα κ.ἄ. Ἀλλά, ἂν τὰ δεῖπνα αὐτὰ ἐγίνοντο ἢ ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἑορτήν, ὅπως ἐγίνοντο πιθανώτατα εἰς τὸ τελεστήριον, ἂν ἐγίνοντο δηλαδὴ εἰς τὰ οἰκήματα αὐτά, καὶ εἰς ἄλλην ἢ ἄλλας περιπτώσεις (πλὴν τῆς ἑορτῆς), δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν.

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ τρίποδος εἰς τὸ τελεστήριον, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένως εἰς τὸ Ν. οἴκημα εἶναι δυνατὸν νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς :

Εἰς τοὺς Δελφοὺς ἀναφέρεται[1] ὅτι ὁ τρίπους ὑπερέκειτο στομίου, καὶ ὑποτίθεται ὅτι ἐτοποθετεῖτο ἐπ' αὐτοῦ, ἀντὶ ἐπὶ τοῦ κανονικοῦ βάθρου του. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ συμβῇ καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, ὄχι βεβαίως εἰς τὸ τελεστήριον, ὅπου ὑπῆρχε τὸ κανονικὸν βάθρον του (τριποβάκιον), ἀλλὰ εἰς τὸ Ν. οἴκημα. Εἰς τὸ οἴκημα αὐτὸ δηλαδή, μεταφερόμενος ὁ τρίπους ἐκ τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἐπὶ στομίου τοῦ ἀνωγείου δαπέδου, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε τὸ πανταχόθεν κλειστὸν κατώγειον. Διὰ τοῦ στομίου δὲ αὐτοῦ θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διοχετευθοῦν πρὸς τὸν τρίπουν οἱ εἰς τὸ κατώγειον τοῦτο παραγόμενοι ἀτμοὶ (μετ' ἀναθυμιάσεων), κατόπιν ἐκεῖ καύσεως εἰδικῶν οὐσιῶν.

1. ΣΤΡΑΒ. IV 35.

Εἰς τοὺς Δελφούς, ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν ἐνδείξεις χρησιμοποιήσεως τοξικῶν οὐσιῶν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς μαντικῆς[1]. Τὸ αὐτὸ ὅμως ἐγίνετο πιθανώτατα καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

Ὑποστηρίζεται γενικῶς ὅτι εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερὸν διωχετεύετο εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον του κάποιο ρεῦμα, εἰς δεδομένην στιγμὴν τῆς χρησμοδοτήσεως, πλῆρες ἀναθυμιάσεων[2] ἐκ τῆς καύσεως ἢ χύσεως διαφόρων οὐσιῶν, ὅπως: μύρων, λιβανωτοῦ, ληδάνου, κασίας[3] κ.ἄ. Θυμιάματα δὲ καὶ ἀρωματικὰ ἔλαια ἐχρησιμοποιοῦντο ἄλλωστε εἰς τὰ πλεῖστα Ἑλληνικὰ Ἱερά[4]. Ἀλλ' ἐγίνετο ἐκτεταμένη χρῆσις των εἰς τὰ Μαντεῖα. Ὅπως ἔχει ὅμως ὑποστηριχθῆ, εἰς τὸ δελφικὸν Μαντεῖον ἐγίνετο καὶ χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν[5]. Κατὰ τὴν ἄποψιν δὲ αὐτήν, ἡ μάντις ἐμάσσει φύλλα καννάβεως (μαζὶ μὲ φύλλα δάφνης), προτοῦ ἀρχίσει τὴν χρησμοδότησιν· καὶ ἀπέκτα τὸν μαντικὸν ἐνθουσιασμὸν ἐξ αὐτῶν. Ἡ ἄποψις ὅμως αὐτή, βασιζομένη εἰς στοιχεῖα μεταγενστέρων γραπτῶν πηγῶν, δὲν ἔχει γίνει δεκτή.

Ὑπάρχει ὅμως κάποια ἔνδειξις ὅτι εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐγίνετο χρῆσις τοξικῶν οὐσιῶν, ὄχι ὅμως καννάβεως (χασὶς) ἀλλὰ ὀπίου. Τὴν ἔνδειξιν αὐτὴν παρέχει τὸ ἤδη μνημονευθὲν[6] (πίν. 125α,β) πλαστικὸν μικρὸν δοχεῖον, ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου. Τοῦτο εὑρέθη εἰς τὸν Ν. ἀναλημματικὸν τοῖχον, εἰς τὴν πρὸς τὸ τελεστήριον (Δ.) πλευράν του· καὶ προήρχετο πιθανώτατα ἐκ τοῦ κτηρίου αὐτοῦ, ὅπου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο. Ἐλλείψει σχετικῶν ἄλλων δειγμάτων ὅμως πρὸς παραβολήν, ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐφικτή. Ἡ ὑψηλὴ δὲ σχετικῶς κωνικὴ βάσις του δὲν βοηθεῖ πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, χαρακτηρίζουσα καὶ τὰ γνωστὰ λυδικὰ πήλινα μικρὰ μυροδόχα ἀγγεῖα. Τὸ σύνολον πάντως τῶν εὑρημάτων τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου χρονολογεῖται εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τοῦ 400 π.Χ.

Καὶ ἐλέχθη μὲν ἤδη[7] ὅτι παρόμοια δοχεῖα ὑπὸ μορφὴν μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου, ἀπαντοῦν εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολὴν ἤδη κατὰ τὴν Β' χιλιετίαν

1. Περὶ τῆς χρήσεως ἢ μὴ τοιούτων οὐσιῶν εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν: FONTENROSE, ἔ.ἀ., 198.
2. *Αὐτόθι.*
3. Βλ. περὶ τῶν ἐν λόγῳ οὐσιῶν ΠΛΟΥΤ. *Ἠθ.* 437c.
4. Βλ. WILAMOWITZ, *Isyllos*, 6.
5. Βλ. HOLLAND, ἔ.ἀ. (βλ. σελ. 260 σημ. 1).
6. Βλ. σελ. 213.
7. *Αὐτόθι.*

π.Χ. καὶ ὅτι κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν χρησιμοποιεῖται τὸ ὅπιον ὑπὸ τῶν Κρητο - μυκηναίων διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμὸν ἀλλὰ καὶ ὡς πραϋντικὸν τῶν πόνων. Ὡς φάρμακον, ἐξ ἄλλου, γνωστὸν ὡς μηκώνιον, εἶναι γνωστὸν ὅτι χρησιμοποιεῖται καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὑπὸ τῆς Ἑλένης (εἰς μικρὰν δόσιν) [1]. Ὀπιοκατασκεύασμα, παλαιοτάτης προελεύσεως, ἄλλωστε εἶναι καὶ τὸ λαύδανον, τὸ ὁποῖον ὡς γνωστόν, εὐνοεῖ τὴν δρᾶσιν τῆς μορφίνης. Χρῆσις δὲ ὀπίου ἐμφανίζεται πιθανῶς καὶ εἰς τὴν παράστασιν ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ κυπριακοῦ ἀμφορέως Hubbard [2].

Χρῆσις ὀπίου πρὸς ἀπόκτησιν θρησκευτικοῦ ἐκστασιασμοῦ παρατηρεῖται ὅμως κυρίως εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς λαούς, ἡ δὲ ἐκστατικὴ μαντεία καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα θεωρεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀνατολικῆς προελεύσεως[3]. Συνεχίζετο δὲ μέχρι πρό τινος ἀκόμη εἰς τὴν Ἐ. Ἀνατολήν, κυρίως δὲ ὑπὸ ὡρισμένων ταγμάτων δερβισσῶν κατὰ τοὺς θρησκευτικοὺς (καὶ μετὰ συνεχῶν στροβιλισμῶν) χοροὺς των [4].

Ἡ παρουσία ἑπομένως τοῦ ὡς ἄνω μικροῦ πηλίνου πλαστικοῦ (ὑπὸ μορφὴν κωδίας μήκωνος) ἀγγείου εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔμμεσος τοὐλάχιστον ἐπιβίωσις τῆς κρητο - μυκηναϊκῆς παραδόσεως καὶ τοῦ Ἔπους ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν ὀπίου. Ἐν τούτοις, δὲν ἀποκλείεται καὶ χρῆσις ὀπίου εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦτο διὰ θεραπευτικοὺς σκοπούς, δεδομένου ὅτι τὰ Ἱερὰ τοῦ Διὸς ἐθεωροῦντο καὶ θεραπευτήρια συγχρόνως [5].

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον, τὸ δὲ ἐν λόγῳ ἀγγεῖον εὑρέθη παρὰ τὸ τελεστήριον (μέγαρον) τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῇ μᾶλλον ὅτι ἐσχετίζετο μὲ τὴν ἄτεχνον μαντείαν, γνωστοῦ ὄντος ὅτι καὶ εἰς κρητο - μηκυναϊκὰ Ἱερὰ ἐγίνετο χρῆσις του διὰ θρησκευτικὸν ἐκστασιασμόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ Ἑλένη εἰς τὸ Ἔπος [6], δυναμένη νὰ προλέγῃ τὰ μέλλοντα (λέγουσα ὅτι αἰσθάνεται νὰ

1. Ὁ ὀπὸς τῆς μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου παρασκευάζεται ὡς ἑξῆς : συλλέγεται εἰς ἐποχὴν ξηρασίας καὶ κατὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ἀφοῦ ἐνωρίτερον, κατὰ τὴν δύσιν τῆς προηγουμένης ἡμέρας, γίνουν ἐγκοπαὶ ἐπὶ τῶν κωδιῶν. Ἀκολούθως ὁ ὀπὸς ἀποξηραίνεται καὶ τοποθετεῖται, ὑπὸ μορφὴν (ξηρῶν) δακρύων, εἰς μικρὰ πήλινα δοχεῖα, ὅπου καὶ ὑφίσταται ζύμωσιν. Μετὰ τὴν ζύμωσιν εἶναι δυνατὸν νὰ κονιοποιηθῇ καὶ ἀκολούθως νὰ διαλυθῇ ἢ νὰ καῇ. Τὸ γνήσιον δὲ τοῦτο προϊὸν ὀπίου εἶναι α.' ποιότητος, ὑπάρχει ὅμως καὶ προϊὸν δευτέρας ζυμώσεως, τὸ ὁποῖον εἶναι β' ποιότητος.

2. V. KARAGEOGHIS, *Treasures in the Gyprus Museum* (1962) 17, πίν. 21.

3. NILSSON *Gesch. Griəch. Rel.* 515 - 6.

4. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.*, λ. ὅπιον.

5. Βλ. ΛΟΥΚ. *Ἰκαρομ*, 24.

6. *Ὀδ.* ο 172 κ.ἑ.

ἔρχεται ἡ προφητεία εἰς τὰ χείλη της, ὡσὰν νὰ τῆς τὴν ἔχουν βάλει μέσα της οἱ θεοί), κάμνει ἀλλοῦ καὶ χρῆσιν ὀπίου (βλ. ἀνωτ.), καὶ δὴ εἰδικοῦ κατασκευάσματός του.

Καὶ εἶναι μὲν γνωστὸν ὅτι μικρὰ δόσις ὀπίου εἶναι ἱκανὴ νὰ προκαλέση διέγερσιν[1] τοῦ νευρικοῦ συστήματος, εὐεξίαν καὶ ἐν γένει εὐφορίαν. Ἀλλά, ἂν αὐξηθῇ, εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι εἶναι ἱκανὴ νὰ περιορίση σημαντικῶς —ἀναλόγως τῆς ληφθείσης ποσότητος— τὸν βουλητικὸν συνειρμὸν τοῦ ἀτόμου, ἀκόμη δὲ καὶ νὰ διακόψῃ ἐντελῶς τὴν ἐπαφήν του μὲ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, ὁπότε ἐπέρχεται κατάστασις ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως. Καί, ἂν ὑπερβῇ κάποιο ὅριον, τότε ἐπέρχεται πλήρης νευρικὴ κατάρρευσις[2]· καὶ τοῦτο ἀναφέρεται ὅτι συνέβαινεν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὴν Πυθίαν[3] εἰς τοὺς Δελφούς.

Εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν, ἐξ ἄλλου, ἡ Πυθία, ἀσκοῦσα τὴν (ἐκστατικὴν) μαντικήν, ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ τρίποδος, ὅπου καὶ εἶχε τοποθετηθῇ εἰδικὸς δίσκος (ὁ «ὅλμος») ἐπὶ τοῦ στομίου του, διὰ νὰ μετατραπῇ εἰς κάθισμα (τριποδικὸν θρόνον). Καθημένη δὲ ἐπ' αὐτοῦ, ἐχρησμοδότει. Ἀλλὰ διὰ τοῦ στόματός της ὡμίλει τὸ θεῖον, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὴν Ἑλένην (βλ. ἀνωτ.).

Κάτι παρόμοιον ὑποθέτομεν ὅτι συνέβαινε καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν κατὰ τὴν ἄσκησιν τῆς ἀπὸ τρίποδος χρησμοδοτήσεως. Τότε ὁ τρίπους εἰς τὸ τελεστήριον —ὅπου εὑρέθη τὸ βάθρον του— μετετρέπετο αὐτομάτως εἰς θρόνον τῆς θεότητος, τῆς Ἀφροδίτης δηλαδή, καὶ τὸ βάθρον του εἰς ὑποπόδιόν της.

Πρὸ τῆς ἐνάρξεως ὅμως τῆς χρησμοδοτήσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία ἐγίνετο εἰς τὸν ἐσωτερικὸν χῶρον (ἄδυτον) τοῦ τελεστηρίου τούτου, τὰ ἐνδιαφερόμενα ἄτομα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ παρακολουθοῦν τὴν διαδικασίαν, εὑρισκόμενα εἰς τὸν παραπλεύρως, ἐξωτερικὸν (στεγασμένον), χῶρον. Καὶ τοῦτο θὰ ἐγίνετο μέσῳ τοῦ δεξιοῦ θυρώματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ θὰ εἶχεν εἰσέλθει ὅλον τὸ ἱερατεῖον εἰς τὸν μαντικὸν χῶρον. Οἱ δύο αὐτοὶ χῶροι πάντως εὑρίσκοντο καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, τὸ δὲ θύρωμα αὐτὸ καὶ μετὰ τὴν εἴσοδον τῆς Πυθίας θὰ παρέμενεν ἀνοικτόν· ὁπότε ὁ τρίπους θὰ ἦτο ὁρατὸς δι' αὐτοῦ. Ὅταν, λοιπόν, ἤρχιζεν ἡ διαδικασία τῶν χρησμῶν καὶ

1. Βλ. *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ.* λ. ὄπιον. *ἔ.ά.*
2. ***Αὐτόθι.***
3. FONTENROSE, *ἔ.ά.*, **210**.

ἡ μάντις ἦτο ἤδη ἐπὶ τοῦ τρίποδος, οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ τὴν βλέπουν (διὰ τοῦ ὡς ἄνω θυρώματος), ὅπως περίπου ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς[1], καὶ νὰ ἀπευθύνουν εἰς αὐτὴν ἐρωτήσεις καὶ νὰ ἀκούουν τὰ ψελλίσματά της ἀλλὰ καὶ νὰ αἰσθάνωνται ἔντονον τὴν παρουσίαν τοῦ θείου. Τὰ ψελλίσματα αὐτὰ τότε θὰ μετετρέποντο ἀμέσως εἰς ἀπαντήσεις ὑπὸ τοῦ παρισταμένου ἱερέως, ὅπως ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι ἡ ἀπάντησις θὰ ἐχορηγεῖτο μᾶλλον προφορικῶς εἰς τὸν ἐνδιαφερόμενον, διότι δὲν εὑρέθη γραπτὴ τοιαύτη ἀπάντησις ἐπὶ μολυβδίνου ἐλάσματος (ὅπως εὑρέθησαν εἰς τὴν Δωδώνην). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως αὐτὴ νὰ ἀνεγράφετο ἐπὶ φλοιοῦ δρυός, ὅπως ἐγίνετο εἰς τὴν Πραίνεστον[2]. Ἡ ὅλη πάντως διαδικασία θὰ ἐγίνετο εἰς τὸ ἡμίφως τῶν λύχνων —οἱ ὁποῖοι εὑρέθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τεμάχια (πίν. 132-33[3]): εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου καὶ εἰς τὸν τοῦ Ν. καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. Ὁσάκις δὲ ἐχρειάζετο νὰ ἀπομονωθῇ ὁ χῶρος τοῦ τρίποδος, τοῦτο ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ διὰ τῆς ἐκτάσεως τῶν παραπετασμάτων (βλ. ἀνωτ.). Τότε ἡ παρουσία τοῦ θείου θὰ ἦτο περισσότερον ἔντονος, τόσον εἰς τὸν χῶρον τοῦ τελεστηρίου, ὅσον καὶ εἰς αὐτὸν τοῦ Ν. οἰκήματος, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργει εἰς ἀτμόσφαιραν ὑποβλητικὴν καὶ ἐκ τοῦ καπνοῦ τῶν καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαχεομένων μύρων.

Οὕτω, καθ' ὃν χρόνον τὸ τελεστήριον ἦτο κλειστὸν —ἤνοιγε δὲ πιθανώτατα κατὰ τὴν ἑορτήν, τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην, βλ. ἀνωτ.—, ἡ ὡς ἄνω διαδικασία μετεφέρετο εἰς τὸ Ν. οἴκημα (μέγαρον), χάριν τῶν ἰδιωτῶν, ἀφοῦ ἐγκαθίστατο ἐκεῖ ὁ μαντικὸς τρίπους. Εἰς τὸ μὴ διασωθὲν δὲ ἀνώγειόν του, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀντιγραφὴ τοῦ τελεστηρίου, θὰ ἐξετυλίσσετο ὁμοίως: εἰς ἓν περιβάλλον ἡμίφωτος καὶ μεστοῦ καπνοῦ καὶ καιομένων ἀρωματικῶν οὐσιῶν καὶ διαχεομένων μύρων. Ἴσως ὅμως καὶ ἀτμοῦ καὶ ἀναθυμιάσεων, ἐρχομένων ἐκ τῶν χώρων τοῦ κατωγείου του (βλ. ἀνωτ.). Ὁ δὲ τρίπους ἴσως ἐτοποθετεῖτο τότε ἐκεῖ ἐπί τινος στομίου (βλ. ἀνωτ.), ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ βάθρου του (τριποβακίου) τοῦ τελεστηρίου.

Συνέβαινε δὲ τὸ Ν. οἴκημα (μέγαρον) νὰ ἦτο καὶ ἐγγύτατα τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἱεροῦ ὕδατος (βλ. ἀνωτ.). Κάτι ἀνάλογον δὲ ἀναφέρεται ὅτι ἐγίνετο καὶ εἰς τοὺς Δελφούς, ὅπου τὸ ὕδωρ τῆς Κασσωτίδος ἐχρησιμοποιεῖ-

1. *Αὐτόθι.*

2. Βλ. σελ. 36 σημ. 1.

3. Περὶ λύχνων: HOWLAND, *The Athen. Agora* VI (1958). PEARLZWEG, *The Athen. Agora.* VII (1961), BRONEER, *Isthmia* III (1977).

το ὑπὸ τῆς Πυθίας πρὸς καθαρμὸν της ἀμέσως προτοῦ νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος[1]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν διεπιστώθη ἀνασκαφικῶς.

Εἰς τὸ Ν. οἴκημα ὅμως τὸ ὕδωρ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς διήρχετο συγκεκριμένως διὰ τῆς Ἀ. πλευρᾶς του καί, προτοῦ νὰ καταλήξῃ εἰς τὸν ἀγωγὸν τῶν δύο αὐλάκων τῶν διαδρόμων, τοῦ παρακειμένου κεντρικοῦ οἰκήματος, κατήρχετο πιθανῶς δι' ἑνὸς φρεατίου κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτήν τοῦ Ν. οἰκήματος (Ἀ.), πρὸς κάλυψιν τῆς ὑψομετρικῆς (βλ. ἀνωτ.) διαφορᾶς. Τεμάχια τοῦ φρεατίου τούτου, σπαράγματα μᾶλλον, ἤτοι εἰς κακὴν κατάστασιν καὶ πολὺ μικρά, εὑρέθησαν εἰς τὸν πλησίον χῶρον, ὁμοιάζοντα καὶ μὲ τεμάχια πίθων. Πιθανὸν δὲ νὰ προήρχοντο ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ φρεατίου, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀνῆκον καὶ εἰς τὸ ὡς ἄνω (πήλινον) στόμιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοποθετεῖτο ὁ τρίπους.

Εἰς τὸ τελεστήριον ὅμως τὸ ἱερὸν ὕδωρ δὲν εὑρίσκετο τόσον πλησίον, ὥστε νὰ γίνῃ χρῆσις του ὑπὸ τῆς μάντιδος, ἀμέσως προτοῦ ἀνέλθῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος. Εὑρέθη ὅμως εἰς αὐτὸ μολύβδινος σωλὴν μὲ περιχείλωμα (πίν. 124β) κατὰ τὸ ἓν ἄκρον του καὶ ἀποκεκομμένος κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον του[2], παρέχων κάποιαν ἔνδειξιν πιθανῆς ἀποθηκεύσεως μικρᾶς ποσότητος ὕδατος εἰς τὸν χῶρον. Καὶ δὲν ἀποκλείεται βεβαίως ὁ σωλὴν αὐτὸς νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν λαιμὸν κάποιου μολυβδίνου δοχείου. Ἀλλὰ τὰ τοιχώματά του ἔχουν ἀρκετὸν πάχος καὶ μᾶλλον δὲν φαίνεται, ἕνεκα τούτου, νὰ ἀνῆκεν εἰς ἀγγεῖον.

Πάντως, οἱ ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τοὺς Δελφοὺς περὶ τῆς Πυθίας («καταβαίνειν», «κατέρχεσθαι», «κατιέναι»)[3], θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν : ὅταν αὐτὴ κατήρχετο πρὸς χρησμοδότησιν, ἀφοῦ ἐλούετο εἰς τὴν ὑπερκειμένην Ἱερὰν πηγήν, εἴτε κατηυθύνετο εἰς τὸ Ν. οἴκημα εἴτε εἰς τὸ τελεστήριον. Ὁμοίως θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ δι' αὐτήν, καὶ οἱ ὅροι, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπίσης εἰς τοὺς Δελφοὺς («εἰσβαίνειν», «εἰσέρχεσθαι», «εἰσιέναι»)[4], ἤτοι, ὅταν αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ μέγαρον καὶ χρηστήριον εἴτε τοῦτο ἦτο τὸ τελεστήριον εἴτε τὸ Ν. οἴκημα.

1. Βλ. AMANDRY *ἔ.ἀ.*
2. Βλ. σελ. 247, σημ. 4.
3. FONTENROSE *ἔ.ἀ.*, 227.
4. *Αὐτόθι.*

ΙΕΡΑΤΕΙΟΝ

Γραπτὴ πληροφορία περὶ τοῦ Ἱερατείου τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ ἀτυχῶς δὲν ὑπάρχει, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει σχεδὸν καὶ γραπτὴ πληροφορία περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἱεροῦ [1]. Ἐκ πληροφοριῶν ὅμως δι' ἀντίστοιχα Ἱερά, καθὼς καὶ ἐξ ὡρισμένων ἐνδείξεων ἀνασκαφικῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα, σχετικῶς μὲ τὸ θέμα αὐτό.

Ἐν πρώτοις, θὰ ὑπῆρχον εἰς τὸ Ἱερὸν αὐτὸ ἱέρειαι, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἀφροδίτης (πρεσβυτέρας καὶ νεωτέρας), ὅπως καὶ εἰς τὴν Δωδώνην, ὅπου ἀντίστοιχοι ἱέρειαι ἦσαν αἱ Πέλειαι [2]. Ὑποθέτομεν δὲ ὅτι αὐταὶ θὰ ἦσαν καὶ διαφορετικῆς ἡλικίας (νεαρᾶς καὶ ὡρίμου), ὅπως συνέβαινε καὶ εἰς τὴν Σικυῶνα [3]. Καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Ἀνδανίας κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφήν. Ἐκ τῶν ἱερειῶν αὐτῶν πιθανώτατα ἄλλαι θὰ ἠσχολοῦντο μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ ἄλλαι, ὑπὸ μορφὴν Πυθίας, καὶ μὲ τὴν «οἰωνιστικὴν» καὶ μὲ τὴν μαντικὴν καὶ τὰ «ἐκ τρίποδος», ὅπως συνέβαινεν εἰς τοὺς Δελφούς. Ὁ τρίπους δηλονότι τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ, θὰ ἐλειτούργει ὅπως περίπου ἐλειτούργει καὶ ὁ τρίπους εἰς τὸ δελφικὸν Ἱερόν.

Ἐξ ἄλλου, θὰ ὑπῆρχεν εἷς ἢ καὶ περισσότεροι Ἱερεῖς - προφῆται, συνδεόμενοι ἀμέσως μὲν μὲ τὴν οἰωνιστικὴν καὶ ἐμμέσως μᾶλλον μὲ τὴν μαντικήν, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα καθήκοντα. Ἱερεὺς ἦτο εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Λυκαίου, τὸ ὁποῖον ἐλειτούργει καὶ ὡς Μαντεῖον (βλ. ἀνωτ.), ἀσχολούμενος καὶ μὲ τὴν πρόκλησιν βροχῆς. Ἱερεὺς ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ ὀρεινὸν Ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Ἀραχναῖον (βλ. ἀνωτ.), καθὼς καὶ εἰς τὸ ὀρεινὸν Ἱερὸν τοῦ Διὸς εἰς τὸ Πήλιον (βλ. ἀνωτ.), διὰ νὰ ἀναφέρῃ κανεὶς μερικὰ μόνον παραδείγματα.

Ἀλλ' Ἱερεύς, ἀποκαλούμενος καὶ ἀγήτωρ, ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης (βλ. ἀνωτ.). Εἰς τὴν Ἄλτιν ὅμως ὑπῆρχον καὶ περισσότεροι τοῦ ἑνὸς Ἱερεῖς καὶ προφῆται (καὶ τὸ αὐτὸ συνέβαινε ὡς γνωστόν, καὶ εἰς τοὺς Δελφούς). Πιθανῶς τὰ ἄτομα αὐτὰ προήρχοντο ἐκ τῶν παλαιῶν ἱερατικῶν - μαντικῶν γενῶν τῆς περιοχῆς. Εἰς τὴν Ἄλτιν αὐτὰ ἦσαν τῶν Κλυτιαδῶν (ἠλειακῆς προελεύσεως) καὶ τῶν Ἰαμιδῶν (προηλειακῆς προελεύσεως) [4].

1. Βλ. σελ. 38.
2. ΣΤΡΑΒ. VII 7,12. Βλ. καὶ PARKE, *Oracles of Zeus*, 69 κ.ἑ.
3. ΠΑΥΣ. II 10,4.
4. HONLE, *Olympia in der Politik der Griech. Staatenwelt* (1972).

Εἰς τὸ ἀνασκαφὲν δὲ Ἱερόν, οἱ ἱερεῖς θὰ ἦσαν ἐκ μαντικῶν γενῶν τῶν πλησιοχώρων κρατῶν: τῆς Ψωφῖδος, τῆς Θελπούσης (ἴσως τῆς πλησιέστερον πρὸς αὐτὸ κειμένης Στράτου) καὶ τῆς Κλείτορος. Εἰς τὴν Δωδώνην ὅμως ὑπῆρχεν ἑνιαῖον σῶμα ἱερέων - προφητῶν, οἱ Σελλοί, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἔπους[1], ἀποκαλούμενοι καὶ Τόμουροι ἢ Τόμαροι[2]. Ἡ λέξις αὐτὴ ἔχει συναφθῆ ἐτυμολογικῶς μὲ τὴν λέξιν thmir - im (= ἐξίσταμαι, μεθύσκομαι), ἡ ὁποία παρέχει καὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς ὑποστάσεώς των[3]. Ἐπίσης ἔχει συναφθῆ μὲ τὸ ὄνομα Θάμυρις ἀφ' ἑνὸς[4] καὶ Ταμυρῖδαι[5] ἀφ' ἑτέρου. Ὁ δὲ Θάμυρις, ὡς ἀοιδός, ἐθεωρεῖτο ἐφάμιλλος τοῦ Ὀρφέως καὶ συνεδέετο ἀμέσως καὶ μὲ τὸ Ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης τῆς Κύπρου (τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρκαδικῆς προελεύσεως, βλ. ἀνωτ.). Ἀλλά, κατὰ μίαν παράδοσιν[6], ὁ Θάμυρις ἦτο ἐκ Κιλικίας καί, μαζὶ μὲ τὸν Κινύραν (ἐκ τοῦ κυπριακοῦ (τῆς Πάφου) μαντικοῦ γένους), ἐθεωρεῖτο ἱδρυτὴς τοῦ Ἱεροῦ αὐτοῦ, (τῆς Ἀφροδίτης), μοιραζόμενος μὲ αὐτὸν καὶ τὴν ἐποπτείαν του. Καὶ πάλιν ὡς ἱερεῖς, Κινύρα καὶ Θάμυρις, ἀρχικῶς ἐξεπροσώπουν δύο κοινωνικὰ ὅμορα σύνολα πιθανῶς (τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ).

Ἡ παράδοσις αὐτή, τοῦ Θαμύρδος καὶ τοῦ Κινύρα —καὶ ἀντιστοίχων των ὅπως ἦσαν ὁ Κάλχας καὶ ὁ Τειρεσίας καὶ ὁ Ἕλενος (τῶν Τρώων)— καὶ γυναικῶν, ὅπως τῆς Κασσάνδρας τῆς Μαντοῦς καὶ τῆς Ἑλένης, συνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, διά τοῦ Μουσαίου, τοῦ Ἀβάριδος, τοῦ Ἀρισταίου, τοῦ Ἑρμοτίμου κ.ἄ.[7], καθὼς καὶ διὰ τῶν Βακίδων. καὶ τῶν Βακιδῶν, τῶν Πυθιῶν καὶ τῶν Σιβυλλῶν[8]. Εἰς τὸ ἀπεμονωμένον ἑπομένως ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἡ παράδοσις αὐτὴ —καὶ ἡ συνέχισίς της διὰ τοῦ χρόνου— ἴσως ἦτο ἐντονωτέρα ἀκόμη.

Ποῦ ἔμενεν ὅμως τὸ Ἱερατεῖον τοῦτο εἰς τὸ ἐν λόγῳ Ἱερόν; Εἶναι ἄγνωστον. Εἰς τὴν Δωδώνην τοῦτο ὑποτίθεται (κατὰ Δάκαρην) ὅτι διέμενεν ἐντὸς πλησίον κειμένων ἀχυροκαλυβῶν. Ἀλλ' αὐτό, δὲν θὰ συνέβαι-

1. *Ἰλ.* Π 233 κ.ἑ.
2. ΗΣΥΧ. λ. *Τόμουρος*· καὶ λ. *Τόμαρος*. Πβλ. καὶ ΣΤΡΑΒ. ΙΙ 238.
3. ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ, *Εἰσαγωγὴ* εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους ὑπὸ Παπαρρηγοπούλου, σελ. να'.
4. TAC. *Hist.* II 3.
5. ΗΣΥΧ. λ.
6. TAC. *Hist.* II 3.
7. Βλ. DODDS, *The Greeks and the Iurational*, 140.
8. FONTENROSE, *ἔ.ἀ.*, 161.

νε μᾶλλον εἰς τὸ ἀρκαδικὸν αὐτὸ Ἱερόν. Οἱ μεγάλης ἐντάσεως ἄνεμοι καὶ τὸ δυχείμερον τῆς περιοχῆς του ἀπετέλουν οὐσιώδη ἀποτρεπτικὸν παράγοντα δι' αὐτό. Πιθανώτερον εἶναι νὰ διέμενον εἰς τὸ παρακείμενον —ὀλίγον κάτωθεν τοῦ Ἱεροῦ— σπήλαιον, τοῦ ὁποίου ἐπεσημάνθη ἄνοιγμα κορυφῆς[1]. Τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον.

1. Βλ. σελ. 7.

ΜΕΡΟΣ Ε

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ἡ σχετικὴ ἄνθησις τῆς ἀρχαίας λατρείας κατὰ τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν, μαρτυρουμένη ὑπὸ νομίσματος[1] (πίν. 134β) καὶ ἀριθμοῦ λύχνων (βλ. ἀνωτ.), φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ τὸ κύκνειον ᾆσμα της. Ὁ 4ος αἰ. μ.Χ. εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ ἐποχὴ τῆς ἀποτόμου διακοπῆς τῆς λατρείας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς, ἐξ αἰτίας τῆς διακοπῆς αὐτῆς, ἐρημώσεως τοῦ ὅλου χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν τελευταίων εὑρημάτων τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μικρὸν χάλκινον νόμισμα (πίν. 147), ἐκ τοῦ τελεστηρίου, πολὺ ἐφθαρμένον ἀλλὰ πιθανώτατα τῆς ἐποχῆς τῶν Κωνσταντίνων. Ἐπὶ τῆς μιᾶς του ὄψεως φέρει τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἀμυδρῶς μόνον διακρινομένην, καὶ ἐπὶ τῆς ἄλλης ὄψεως φέρει τὸν γνωστὸν τύπον τῆς πύλης καὶ τὴν ἐπιγραφήν: Providen/tiae caess[2]. Δεύτερον δὲ ὅμοιον νόμισμα, ἐκ τοῦ τελεστηρίου ἐπίσης, εἰς τὸ ὁποῖον μόλις διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς (τοῦ αὐτοκράτορος) ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως καὶ ἡ ἄλλη πλευρά του ἔχει καταστραφῆ ἐντελῶς, ἀποτελεῖ, καὶ αὐτό, ἕνα τῶν τελευταίων μαρτύρων τῆς ἐκπνεούσης ἀρχαίας εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν λατρείας. Ἡ λῆξις τῆς λατρείας αὐτῆς εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθῇ ἑπομένως εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος.

Κατὰ τοὺς μετὰ τὸν αἰῶνα αὐτὸν χρόνους κινητὰ εὑρήματα ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ. Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦν δύο νομίσματα τῆς Φραγκοκρατίας (βλ. κατωτ.).

Ἡ ὡς ἄνω διακοπὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας εἰς τὸ Ἱερὸν φαίνεται ὅτι συνεδυάσθη μὲ τὴν καταστροφήν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, ὡρισμένων χώρων του ἰδιαιτέρας λατρευτικῆς σημασίας. Οἱ χῶροι αὐτοὶ ἦσαν κυρίως: τοῦ βωμοῦ (τοῦ ὁποίου κατεστράφη τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ ὑψηλοῦ βάθρου του), τοῦ ὀμφαλοῦ (τοῦ ὁποίου κατεκερματίσθη κυριολεκτικῶς τὸ πλεῖ-

1. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεβήρου, κατὰ τὴν Κ. Μ. Οἰκονομίδου.

2. Ἀρ. 471, πίν. 147α ἄνω καὶ β ἄνω. *R.I.C.* VII², 165, ἀρ. 52 καὶ 53 (μετὰ γνώμην τῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου).

στον τοῦ πυραμιδοειδοῦς καλύμματός του καὶ τὸ ἥμισυ τοῦ ὑπογείου μέρους του)· τοῦ ἐλευθέρου στύλου (ὁ ὁποῖος ἐθρυμματίσθη)· τῆς δεξαμενῆς τῶν καθαρμῶν —πρὸ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τῶν δύο διαδρόμων— τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (ἡ ὁποία καὶ ἐξηφανίσθη κυριολεκτικῶς μετὰ τὴν καταστροφήν της καὶ λόγῳ συνεχῶν κατολισθήσεων εἰς τὴν χαίνουσαν κάτωθέν της χαράδραν)· καὶ τῆς Ἱερᾶς πηγῆς (ἡ ὁποία ἐστομώθη, ὥστε νὰ σιγήση ἡ φωνή της[1], ἐνῶ καὶ ὁ ὑπόγειος ἀγωγός της κατεστράφη κατὰ τὴν ἔναρξίν του (ἐκ τῆς πηγῆς) καὶ ὀλίγον πρὸ τοῦ τέρματός του, (παρὰ τὸ τριπλοῦν οἴκημα). Ἂν δὲ παρέμεινεν ἄθικτον εἰς τὸ τελεστήριον τὸ βάθρον τοῦ ἱεροῦ τρίποδος (τριποβάκιον), τοῦτο συνέβη, διότι σκοπίμως εἶχεν ἀναποδογυρισθῆ καὶ δὲν διεκρίνετο τὶ ἀκριβῶς ἦτο.

Ἡ διακοπὴ αὐτὴ τῆς ἀρχαίας λατρείας, κατόπιν καταστροφῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν τῶν σημαντικωτέρων ὡς ἄνω χώρων τοῦ Ἱεροῦ, περιελάμβανε καὶ τὴν ὁλοσχερῆ καταστροφὴν τῆς μαντικῆς δρυός. Ἡ δρῦς αὐτὴ ἐξερριζώθη τότε, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ λάκκου[2], ὁ ὁποῖος ἐδημιουργήθη εἰς τὸν χῶρον της (πρὸς Β. τοῦ Β. οἰκήματος), πληρωθεὶς ἐν συνεχείᾳ διὰ λίθων καὶ τεμαχίων λιθοπλίνθων καὶ ἄλλου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ. Καὶ τοῦτο, ὥστε νὰ παύσῃ κάθε προσδοκία τυχὸν ἀναβλαστήσεώς της. Αἱ διαστάσεις πάντως τοῦ ἐκ τῆς καταστροφῆς της δημιουργηθέντος λάκκου ὑποδηλοῦν ὅτι τὸ μέγεθός της ἦτο μᾶλλον μέτριον, ὅπως εἶναι ἄλλωστε καὶ τὸ πλεῖστον τῶν δρυῶν τοῦ δρυμοῦ σήμερον (πίν. 135).

Ἡ ἰδιαιτέρα πάντως ἐχθρότης τῶν Χριστιανῶν κατὰ τῆς μαντικῆς δρυὸς ἔχει παρατηρηθῆ καὶ ἀλλοῦ, καὶ ἐντὸς ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος:.

Ἀναφέρεται, ἐν πρώτοις, ὅτι τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν (τῆς Δωδώνης)[3], ὅπου ἐπίσης ἐπεσημάνθη ὁ λάκκος της. Ἡ ἀποκοπὴ δὲ τῆς δρυὸς αὐτῆς τοποθετεῖται ὑπὸ τοῦ Δάκαρη[4] εἰς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ ὅτι τὸ θεσπρωτικὸν Ἱερὸν ἦτο ἀκόμη ἐν λειτουργίᾳ ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ. Κάτι ἀνάλογον ἑπομένως εἶναι δυνατὸν νὰ συναχθῇ καὶ διὰ τὸ ἀνασκαφὲν ἀρκαδικὸν Ἱερὸν ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου.

1. Βλ. σελ. 251.
2. Βλ. σελ. 169.
3. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΝ, *Α.Ε.* 1959 *ἔ.ά.*, 66 κ.ἑ., 150.
4. *Αὐτόθι*

Τὸ αὐτὸ φαινόμενον ὅμως συνέβη καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἀναφέρεται[1] ὅτι καὶ εἰς τὴν Παλαιστίνην ἡ δρῦς τοῦ (Ἀβραάμ) Μαμρὲ κατεστράφη ὁμοίως, κατ' ἐντολὴν βασιλικήν, ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν· καὶ μαζί της, κατεστράφησαν τότε, ὑπ' αὐτῶν, καὶ οἱ πλησίον της εὑρισκόμενοι εἰδωλολατρικοὶ βωμοί, διὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ εὐκτηρίου οἴκου.

Ἐξ ἄλλου, παραδίδεται ὅτι καὶ ἡ ἱερὰ δρῦς τῶν Κελτῶν εἰς τὴν Β. Εὐρώπην εἶχε τὴν αὐτὴν τύχην, κάπως ἀργότερον, μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τῶν Κελτῶν. Εἰδικώτερον ἡ παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἡ καταστροφὴ τῆς δρυὸς αὐτῆς, ἱεροῦ δένδρου τοῦ κελτικοῦ Διὸς Thor[2], ἔγινεν ὑπὸ τοῦ Winfred καὶ τοῦ συντρόφου του Gregor. Ἀντικατεστάθη δὲ αὐτή, ἐν συνεχείᾳ καὶ κατόπιν θαύματος, δι' ἑνὸς μικροῦ ἐλάτου, κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ πάντοτε παράδοσιν, τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων, ἤτοι κατὰ τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον καὶ τὴν (γενέθλιον) ἑορτὴν τοῦ ὡς ἄνω κελτικοῦ θεοῦ, καὶ ὅταν τὰ πλησιόχωρα κελτικὰ φῦλα εἶχον συγκεντρωθῇ ἐκεῖ, διὰ νὰ συνεορτάσουν καὶ νὰ προβοῦν εἰς τὴν καθιερωμένην θυσίαν ζώων, κυρίως προβάτων καὶ ἵππων. Μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτήν, ἡ ἡμέρα πλέον αὐτὴ ἀφιερώθη ὑπὸ τῶν ἐκχριστιανισθέντων Κελτῶν εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ ἔλατον κατέστη ἐφεξῆς σύμβολόν της, υἱοθετηθὲν ἀργότερον καὶ ὑπὸ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χριστιανικῶν λαῶν.

Τὴν κατασίγασιν πάντως τῶν εἰδωλολατρικῶν ἑλληνικῶν ἐν γένει χώρων, καὶ ἰδίως τῶν Μαντείων, μαρτυρεῖ εὐγλώττως ἡ ἀκόλουθος πληροφορία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Νανζιανζηνοῦ[3]: *Οὐκ ἔτι φθέγγεται δρῦς, οὐκέτι λέβης μαντεύεται, οὐκέτι Πυθία πληροῦται. Πάλιν ἡ Κασταλία σεσίγηται καὶ σιγᾶ καὶ ὕδωρ ἐστὶν οὐ μαντευόμενον ἀλλὰ γελώμενον.*

Ἕως τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας κινητά - χριστιανικά - εὑρήματα ἀπουσιάζουν, ὅπως ἐλέχθη, ἐκ τοῦ χώρου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ἐντελῶς. Καὶ ὁ μὲν χῶρος αὐτὸς ἠρημώθη μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ὡς ἄνω λατρευτικῶν μερῶν του. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ἤρχισε νὰ τελῆται πανήγυρις, κατὰ ἔθιμον παλαιοχριστιανικόν, καὶ τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ μέχρι σήμερον. Ἀνάλογον φαινόμενον παρατηρεῖται ἀλ-

1. Βλ. ΣΩΚΡ., *Ἱστορ. ἐκκλησ.* I,18. MIGNE V, 67, 124.
2. Βλ. σελ. 169.
3. II 32.

λωστε καὶ ἀλλοῦ, ὑποκαταστάσεως δηλαδὴ τῆς ἀρχαίας ἑορτῆς τοῦ θερινοῦ ἡλιοστασίου διὰ τῆς Χριστιανικῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως (βλ. ἀνωτ. καὶ κατωτ.).

Ἐνῶ λοιπὸν ὁ χριστιανικὸς ναΐσκος, ὁ ὁποῖος ὑπάρχει εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν καὶ εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον, στερεῖται πανηγύρεως κατὰ τὴν ἑορτήν του (Πέτρου καὶ Παύλου), ἐνίοτε δὲ παραμένει, κατ' αὐτὴν καὶ ἀλειτούργητος ἀκόμη, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἀναλήψεως ὄχι μόνον γίνεται εἰς αὐτὸν Λειτουργία μετ' ἀρτοκλασίας ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν παραμονὴν τελεῖται Μέγας Ἑσπερινός. Συρρέουν δὲ τότε πλεῖστοι κάτοικοι ἐκ τῆς πλησίον περιοχῆς, παραμένοντες εἰς τὸ ὕπαιθρον κατὰ τὴν νύκτα καὶ τὴν ἑπομένην ἡμέραν, τῆς ἑορτῆς. Φαίνεται ἑπομένως ὅτι, ἐνῶ ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως ἔχει μίαν εὐρεῖαν λαϊκὴν βάσιν, ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου στερεῖται τῆς βάσεως αὐτῆς· καὶ παραμένει εἰς τὸ περιθώριον. Συμβαίνει δὲ τοῦτο πιθανώτατα, διότι α: ἡ πανήγυρις τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως ἀνάγεται εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ὅταν οἱ πιστοὶ συνήθιζον νὰ παραμένουν εἰς τὸ ὕπαιθρον κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτήν, συνεορτάζοντες· β) ἡ τίμησις τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας[1]. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲ ἡ παλαιοτέρα ἡ ἑλληνο-ὀρθόδοξος παράδοσις ἀπεδείχθη ἐπικρατεστέρα τῆς ἄλλης.

Εἰς τὴν ἄποψιν περὶ τῆς φραγκικῆς παρουσίας εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, συντρέχουν καὶ τὰ ἀκόλουθα :

Λείψανα, ἐν πρώτοις, μικροῦ καὶ πενιχροῦ κτίσματος εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, διακρινόμενα εἰς τὸ σωζόμενον Ἀ. ἄκρον του (πίν. 52α, V). Τὰ λείψανα αὐτὰ περιλαμβάνουν τὸ κατώτατον μέρος τοῦ Δ. τοίχου του (ὁ ὁποῖος σώζεται εἰς ὕψος 0,35 μ. καὶ εἶναι μήκους 4 μ. καὶ πλάτους 0.75 μ.), θλωμένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν εἰς τὸ Β. ἄκρον του, ὥστε νὰ συναντᾷ τελικῶς τὸν Β. τοῖχον τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ταυτιζόμενος μὲ τὸν Δ. τοῖχον τοῦ κτίσματος καὶ στερούμενος οἱουδήποτε θυρώματος, ἀποκλείει τὴν ταυτισίν του μὲ χριστιανικὸν ναὸν καὶ εἰς τοῦτο συντείνει καὶ ἡ ἐντελῶς πρόχειρος κατασκευή του ἀπὸ ἀνομοιογενὲς οἰκοδομικὸν —καὶ εἰς ἄτακτον μορφὴν— ὑλικὸν (περιλαμβανομένου καὶ μεγάλου θραύσματος τοῦ ἀρχαίου ὀμφαλοῦ), ἔχοντος ὡς συνεκτικὸν ὑλικὸν ἀσβεστόλασπην. Ἐπίσης, μέρη (εἰς μῆκος 1.50 μ.) τῶν παρακειμένων τοίχων (Β. καὶ Ν.) Πρὸς Ν. ἀκριβῶς τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εὑρέθησαν, ἐξ ἄλλου, τρεῖς

1. Τὸ ὅτι ἡ τίμησις αὐτὴ ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὴν Φραγκοκρατίαν, ὀφείλεται εἰς εὐγενῆ πληροφορίαν τοῦ ὁμοτίμου καθηγητοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Ἰω. Καρμίρη.

ταφαί, ἐντὸς ἐλλειψοδῶν θηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἐπάλειψιν ἀσβεστοκονιάματος καὶ ἐστεροῦντο κτερίσματος (πίν. 52β). Κτίσμα καὶ ταφαὶ ἐντὸς τοῦ ἀρχαίου τεμένους ἦσαν κατὰ ταῦτα χριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ δὴ τῆς Φραγκοκρατίας πιθανῶς, ἐκ τῆς ὁποίας, ἤτοι ἐκ τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ., προέρχονται καὶ νομίσματα, εὑρεθέντα εἰς τὸν χῶρον (πίν. 147α κάτω, β κάτω).

Ἡ παρουσία αὐτὴ τῶν Φράγκων εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 14ον αἰ. μ.Χ. δικαιολογεῖ καὶ τὴν μετονομασίαν του εἰς Ἅγιον Πέτρον. Τοῦτο δὲ ἴσως δὲν ἦτο ἄμοιρον καὶ κάποιας στρατιωτικῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδον οἱ Φράγκοι εἰς τὸν χῶρον αὐτόν. Ἡ σύνοπτος θέα τὴν ὁποίαν παρεῖχεν ὁ αὐχὴν αὐτὸς καὶ ἡ δυνατότης ἐλέγχου τῶν ὁδῶν ἐξ Αχαΐας πρὸς ὀρεινὴν Ἤλιδα ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς Θέλπουσαν καὶ τὴν ἐνδοχώραν τῆς Τριφυλίας ἀφ' ἑτέρου, συνέβαλον εἰς αὐτό. Καὶ τοῦτο, ἂν μάλιστα ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ παρὰ τὸν Λάδωνα καὶ πρὸς τὰ Ν.Δ. τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὕπαρξις τοῦ φραγκικοῦ κάστρου τῆς Μονοβύζας (κατὰ παραφθορὰν πιθανῶς τοῦ φραγκικοῦ ὀνόματος), πλησίον τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ ἐργοστασίου τῆς ΔΕΗ. Τὴν παραμονήν, πρὸς τούτοις, τῶν Φράγκων εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ὑποδηλοῖ καὶ ἡ (δι' ἀρχαίου ὑλικοῦ, τριγλύφων κεράμων κ.ἄ.) πρόχειρος ἐπισκευὴ τῆς αὐλῆς τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος, πιθανῶς πρὸς μερικὴν χρῆσιν του ὑπ' αὐτῶν.

Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἡ τοπικὴ παράδοσις ἐμμένει εἰς τὸ ὅτι ἐκτίσθησαν πέντε συνολικῶς ναΐσκοι τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, καθείς των — μετὰ τὸν πρῶτον — μετὰ τὴν ἀχρήστευσιν τοῦ προηγουμένου του. Ἄγνωστον ὅμως εἶναι πότε ἐκτίσθη ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν, διότι οὐδὲν ἄλλο λείψανον διακρίνεται εἰς τὸν χῶρον τοῦ ὑπάρχοντος ναΐσκου, κτισθέντος μεταξὺ τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ ἐπισκευασθέντος κατὰ καιρούς. Ἡ αὐτὴ τοπικὴ παράδοσις ὅμως ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρχε κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ '21, εἶχεν ἐπικάλυψιν τῆς στέγης του διὰ φύλλων μολύβδου. Αὐτὴ δὲ λέγεται ὅτι μετεφέρθη εἰς τὴν Δημητσάναν (τὸ «μπαρουτάδικο» τοῦ Ἀγῶνος τῆς Ἐθνεγερσίας), διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς κατασκευὴν πυρομαχικῶν. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτο ἴσως ὁ τρίτος ναὸς τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ οἱ δύο προηγούμενοι εἶχον πιθανῶς ἱδρυθῇ ὁμοίως μᾶλλον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Φαίνεται δὲ ὅτι ὅλοι ἐκτίζοντο ἐπὶ τῶν αὐτῶν θεμελίων. Ἡ ὀνομασία ἑπομένως Ἅγιος Πέτρος ἦτο πιθανῶς τῆς θέσεως μᾶλλον ἀρχικῶς.

Ἡ πτῶσις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα ἠκολουθήθη ὑπὸ τῆς ἐξαφανίσεως τῆς ἀρχαίας θρησκείας καὶ λατρείας. Ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν εἰδικώτερον τῆς Β.Δ. καταγωγῆς θεᾶς Ἀφροδίτης, καὶ δὴ τῆς Οὐρανίας, μητρὸς τῶν πάντων, πολλὰ στοιχεῖα της εἰσέδυσαν εἰς τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ὀλιγώτερα κατ' ἄμεσον καὶ περισσότερα κατ' ἔμμεσον τρόπον.

Δημοτικὸ τραγούδι τῆς Δ. Πελοποννήσου εἶναι δυνατὸν ἐδῶ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς παράδειγμα μιᾶς ἀμέσου τοιαύτης διεισδύσεως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς:

Στὸ μπαξὲ[1] τῆς Ἀφροδίτης
φύτρωσε μιὰ λεμονιὰ
τριγυρνᾶνε τὰ πουλάκια (ἢ τ' ἀηδονάκια)
γιὰ νὰ χτίσουνε φωληά[2].
Πᾶν', τὴν πλέκουν μὲ στολίδια[3] (ἢ λουλούδια)
καὶ στὴ μέση μὲ (σ)μυρτιά[4].

Ἄφθονα ὅμως εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς ἐμμέσου διεισδύσεώς της εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐποχήν, παρατηρούμενα κυρίως εἰς τὴν λαϊκὴν χριστιανικὴν πίστιν καὶ ἰδίως εἰς τοὺς θρύλους τῆς λατρείας τῆς Παναγίας. Τόσον εἰς τὸν πελοποννησιακὸν καὶ τὸν ἄλλον ἑλλαδικὸν χῶρον, ὅσον καὶ εἰς τὸν νησιωτικὸν καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κύπρον —ὅπου ἡ περὶ Ἀφροδίτης παράδοσις παρέμεινεν ὅλως ἰδιαιτέρως ἰσχυρὰ— ἡ Β.Δ. ἀρχαία παράδοσις περὶ (Οὐρανίας) Ἀφροδίτης κατὰ ἓν μέρος μετεβιβάσθη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν περὶ τῆς Θεομήτορος. Οὕτως: εἰς τὴν Κύπρον λατρεύεται ἡ Παναγία τῶν περιβολιῶν —καὶ φαίνεται νὰ εἶναι ἀντίστοιχος τῆς ὡς ἄνω Ἀφροδίτης, «ἐν Κήποις»— καὶ ἡ Παναγία τῶν ἀμπελιῶν, ὡς προστάτις δέ, σὺν τοῖς ἄλλοις, τῆς καλῆς παραγωγῆς τῆς γῆς, ὅπως καὶ εἰς

1. Τουρκ. λ. (= κῆπος). Ἡ Ἀφροδίτη ἐλατρεύετο, ὡς Οὐρανία συνήθως, εἰς ὑπαιθρίους καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν κήπων χώρους, διὰ τοῦτο καὶ εἰς ὡρισμένα μέρη ἐλέγετο ἡ «ἐν κήποις» (πβλ. ΠΑΥΣ. Ι 19,2 : Ἀθῆναι). Βλ. καὶ σελ. 13 καὶ βιβλιογρ. LANGLOTZ, ἔ.ἀ., 36, σημ. 2.

2. Ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο πηγὴ τῆς ζωῆς, ἐμψύχου καὶ ἀψύχου (φυτῶν καὶ ζώων), καὶ τῆς διαιωνίσεως τῶν εἰδῶν (βλ. σελ. 62).

3. Ἡ διακόσμησις δένδρων καὶ θάμνων, ἱερῶν, δι' ἀναθημάτων ἦτο σύνηθες φαινόμενον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδιαιτέρως εἰς Ἱερὰ τῆς θεᾶς.

4. Ἡ μύρτος, ὅπως καὶ τὰ ρόδα καὶ τὰ μῆλα, ἦσαν γενικῶς ἱερὰ σύμβολα τῆς θεᾶς Ἀφροδίτης.

τὴν ὡς ἄνω παράδοσιν. Εἰς δὲ τὸ Θρονὶ τῆς Κύπρου γυναῖκες στολίζουν μὲ τὰ μαλλιά των καὶ τὰ μαντήλια των τοὺς θάμνους, πλησίον τοῦ ναοῦ (καὶ τῆς Μονῆς) τῆς Παναγίας, ὅπως περίπου θὰ ἐγίνετο καὶ εἰς τὴν (Οὐρανίαν) Ἀφροδίτην εἰς τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερόν. Καὶ τοῦτο, διὰ νὰ τύχουν τῆς εὐλογίας τῆς Παναγίας καὶ τῆς προστασίας Της. Κατὰ δὲ τὴν ἑορτήν Της (τὴν 15ην Αὐγούστου) εἰς ἀνάμνησιν τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ σώματός Της, προσέρχονται οἱ νεόνυμφοι, διὰ νὰ εὐλογηθοῦν, εἰς τοὺς ναούς Της τῆς μεγαλονήσου καὶ διὰ νὰ στερεώση ὁ γάμος των. Στεῖραι δὲ γυναῖκες φοροῦν τὴν ζώνην Της, διὰ νὰ ἀποκτήσουν τέκνα, καὶ ἄλλαι φέρουν εἰς Αὐτὴν τὰ ἀσθενῆ ἢ ἀδύναμα τέκνα των, διὰ νὰ τὰ εὐλογήση, ἐνῶ πρὸς τιμήν Της γίνονται λιτανεῖαι εἰς περίοδον ξηρασίας, διὰ νὰ σταματήση ἡ ἀνομβρία καὶ νὰ σωθῆ ὁ τόπος, μὲ βροχήν, ὑπ' Αὐτῆς.

Τὰ ἔθιμα αὐτὰ φρονοῦμεν ὅτι ἀποτελοῦν στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιβιώσει ἀμέσως ἐκ τῆς λατρείας τῆς (Β.Δ. καταγωγῆς) Οὐρανίας Ἀφροδίτης τόσον ὡς μητρὸς καὶ τροφοῦ τῶν πάντων[1],-ἐν οἷς καὶ τοῦ Διὸς ἀρχικῶς ὡς θείου βασιλέως τοῦ οὐρανοῦ-ὅσον καὶ ὡς κυρίας προστάτιδος τοῦ γάμου γενικῶς[2] ἀλλὰ καὶ τῆς εὐγονίας συγχρόνως. Ἐπέζησαν δὲ αἱ ἀντιλήψεις αὐταί, κυρίως διότι εἶχον τὴν αὐτὴν λαϊκὴν βάσιν καὶ ἦτο δύσκολον ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐκριζωθοῦν, ἐνῶ ἦτο εὔκολον νὰ μεταφυτευθοῦν εἰς τὴν διαμορφωθεῖσαν λαϊκὴν παράδοσιν περὶ τῆς Παναγίας (ὡς Θεομήτορος εἰδικώτερον καὶ ὡς θείας μητρικῆς προστάτιδος μορφῆς γενικώτερον), καθόσον συνέπιπτον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον μὲ τὴν ὑπόστασίν Της. Περισσότερον ὅμως ὅλων συνέπιπτεν ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς Παναγίας, ὡς Σωτείρας τοῦ κόσμου καὶ ὡς Ὑπερμάχου δυνάμεως τῶν πιστῶν Της, μὲ τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς παντοίας βοηθείας τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης (ὡς μητρὸς τῶν πάντων) πρὸς ὅλα τὰ δημιουργήματά της, εἰς περίοδον κάποιου κακοῦ: λιμοῦ, λοιμοῦ καὶ κυρίως πολέμου, κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀρχαία θεὰ διέπρεπεν ὡς κατ' ἐξοχὴν πολεμικὴ θεά[3]. Ὡς πολεμικὴ προστάτις ἡ Παναγία ἐγίνετο τότε καὶ «Ὁδηγήτρια».

Διὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θεωροῦμεν ὅτι ἡ παράδοσις τῆς θεᾶς αὐτῆς, τῆς Οὐρανίας Ἀφροδίτης δηλαδή, καὶ ὄχι ἡ παράδοσις τῆς Δήμητρος (ὅπως γενικῶς πιστεύεται) διχωχετεύθη, κυρίως διὰ τῆς λαϊκῆς ὁδοῦ,

1. Βλ. σελ. 62.
2. Βλ. αὐτόθι καὶ σελ. 67.
3. Βλ. σελ. 79.

εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ εὗρεν εἰς αὐτὴν πρόσφορον ἔδαφος εἰς τὴν μορφὴν τῆς Θεομήτορος.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν φθίνοντα 4ον αἰ. μ.Χ. ἠκολούθησεν, ὅπως ἐλέχθη, ἡ ἐρήμωσίς του, διακοπτομένη μόνον διὰ τῆς ἐτησίας χριστιανικῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναλήψεως, τελουμένης εἰς τὸ ὕπαιθρον κατὰ ἔθιμον τῆς Παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς[1].

Ἡ ἐρήμωσις ὅμως αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνεβάδισε καὶ μὲ μίαν γενικωτέραν ἐρήμωσιν τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς ἑπομένους τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ αἰῶνας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτου ἦτο ἡ δυνατότης μιᾶς βαθμιαίας ἐκεῖ διεισδύσεως εἰς αὐτὴν σλαβοφώνων πληθυσμῶν. Τὴν ἐγκατάστασιν τῶν ἐπηλύδων τούτων μαρτυροῦν τὰ σλαβόφωνα ὀνόματα τόπων, χωριῶν καὶ κωμοπόλεων κυρίως[2].

Σχετικῶς ὅμως μὲ τὴν τοπογραφίαν τῆς περὶ τὸ ἀνασκαφὲν Ἱερὸν περιοχῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν σλαβοφώνων, παρατηρητέα τὰ ἀκόλουθα :

Ἐν πρώτοις, τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης κωμοπόλεως, τὸ Κοντοβάζαινα, χρήζει κάποιας ἐρεύνης, παραμένον ἀγνώστου ἐτυμολογίας μέχρι σήμερον[3]. Πρὸ τῆς τοιαύτης διερευνήσεως ὅμως πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ ἑξῆς :

Ὁ χῶρος, ὅπου ἡ σημερινὴ κωμόπολις Κοντοβάζαινα, κατελαμβάνετο, ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ὑπὸ τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ πιθανῶς ἐξετείνετο σχεδὸν ἕως τὴν σημερινὴν θέσιν Χοτούλια καὶ τὴν ὁδὸν ἡ ὁποία φέρει πρὸς τὴν Μονὴν τῆς Παναγίας τῆς Κλιβωκᾶς. Ὡς ἱερὸς χῶρος ἡ θέσις αὐτὴ ἑπομένως ἐστερεῖτο προφανῶς ἐπὶ μακρὸν οἱουδήποτε οἰκισμοῦ, ὅπως φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἐκ τῆς πορείας τοῦ Παυσανίου, ἐκ τῆς Ψωφῖδος πρὸς τὴν ἀρχαίαν κώμην Καοῦς[4]. Πιθανώτατα ὅμως εἰς τὸν χῶρον τῆς σημερινῆς κωμοπόλεως ὑπῆρχε κάποιο ἱερὸν κτίσμα[5],

1. Βλ. Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλ. λ. *Ἀνάληψις*.

2. Περὶ τῶν ἐν λόγῳ ἐγκαταστάσεων βλ. WASSMER, *Die Slaven in Griechenland* (1941) καὶ ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι* (1945).

3. Κατὰ μίαν ἄποψιν, βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τὸ ὄνομα τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως κοντὸς καὶ τῆς ἀλβανικῆς λέξεως βάϊζα = κόρη. Κατ' ἄλλην ἄποψιν, ὁμοίως βασιζομένην ἐπὶ παρετυμολογίας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ φραγκικοῦ conte de Vasaine (?).

4. Βλ. σελ. 19 - 20.

5. Βλ. σελ. 13.

ὅπου οἱ Θελπούσιοι προσκυνηταὶ διέκοπτον ἐπ' ὀλίγον, τὴν κοπιαστικήν, ἐκεῖθεν ἰδιαιτέρως, ἀνάβασίν των εἰς τὸ Ἱερόν, διὰ νὰ τὴν συνεχίσουν, μετὰ μίαν μικρὰν ἐκεῖ ἀνάπαυσίν των εἰς περιβάλλον ἄκρως εἰδυλλιακόν.

Κατὰ πληροφορίας, ἐξ ἄλλου, πλείστων παλαιῶν κατοίκων τῆς κωμοπόλεως, ἡ παλαιὰ Κοντοβάζαινα εὑρίσκετο ἀλλοῦ καὶ συγκεκριμένως ἐπὶ πλατώματος ὑπερκειμένου τῆς (ξηρᾶς σήμερον) κοίτης τοῦ Λάδωνος, δίκην ὀχυροῦ, εἰς τὰ Ν.'Α. τῆς θέσεως Λουκᾶ. Εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν[1] (ὁ ὁποῖος μοῦ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Μιχ. Κουτρουμάνου), σχεδὸν ἀπρόσιτον (πίν. 6ε) ἐκ τῶν ἄλλων πλευρῶν, διακρίνονται ἀκόμη λείψανα πενιχρῶν οἰκίσκων, πίθων καὶ μικρῶν δεξαμενῶν - ἀποθηκῶν. Ἐκεῖ ἐπὶ μακρόν, ἐλευθέρα ἀπὸ κάθε τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν, εἶχεν ἀποσυρθῆ μία μικρὰ κοινωνία ποιμένων - κτηνοτρόφων καὶ ὀλιγώτερον γεωργῶν. Ὀλίγον δὲ διάστημα πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ '21 αὐτὴ μετώκησεν εἰς τὴν θέσιν ὅπου, ἡ σημερινὴ κωμόπολις. Ἐκ τῆς ἐποχῆς δὲ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν εἶναι καὶ ὁ σημερινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος καὶ μαρτυρεῖ τὴν τότε ἤδη εὐημερίαν τῶν κατοίκων της.

Κατὰ τοῦτο, τὸ ὄνομα Κοντοβάζαινα προήρχετο μᾶλλον ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ παλαιοῦ τούτου ὀχυροῦ, παρὰ τὴν θέσιν Λουκᾶ, καὶ οἰκισμοῦ· καὶ ὄχι ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς σημερινῆς θέσεως τῆς κωμοπόλεως. Τὸ ὄνομα τοῦτο φρονοῦμεν εἰδικώτερον ὅτι εἶναι Β. Βαλκανικῆς καταγωγῆς, προερχόμενον ἐκ τοῦ ὀνόματος ὀχυροῦ. Καὶ τοῦτο, διότι :

Ἡ λέξις Κοντοβάζαινα φαίνεται νὰ σχετίζεται ἐτυμολογικῶς μὲ τὸ ὄνομα βυζαντινοῦ φρουρίου παρὰ τὸν Ἴστρον (Δούναβιν), ὀνόματι Καντα-βαζά. Τὸ φρούριον τοῦτο ἀναφέρει ὁ Προκόπιος[2] ὡς κείμενον πλησίον τῶν Νοβῶν (σημερινῆς Σίστοβας). Εἶναι δὲ τὸ τοπωνύμιον τοῦτο παρὰ τὸν Ἴστρον ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβικὸν ἢ μή. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι μὲ ἄλλα σλαβικὰ τοπωνύμια, τὰ ὁποῖα ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Προκόπιος, μετεφέρθη, ὅπως θὰ ἐκτεθῆ κατωτέρω, εἰς τὴν εὐρυτέραν περιοχὴν τοῦ ἐρημωμένου ἀρχαίου Ἱεροῦ. Ἔλαβε δὲ τὴν ἑλληνικὴν κατάληξιν -αινα καὶ μετὰ μικρὰν παραφθοράν, ἀπὸ Καντα- εἰς Κοντο-, ἔγινε Κοντοβάζαινα (Κανταβαζά-αινα, Κανταβάζαινα, Κοντοβάζαινα). Κατάληξιν -αινα ἔλαβεν ἄλλωστε καὶ ἓν ἄλλο σλαβόφωνον φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, ὀνόματι Βάνες, ἀνα-

1. Βλ. σελ. 13.
2. *Περὶ κτισμ.* IV 6.5.

φερόμενον ὑπὸ τοῦ Προκοπίου[1]. Διὰ τοῦ ὀνόματος δὲ τοῦ φρουρίου τούτου μετωνομάσθη ἡ ἀρχαία (πόλις) Θέλπουσα παρὰ τὸ Τουμπίτσι εἰς Βάναιναν.

Ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ Προκοπίου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα σλαβόφωνα φρούρια ἐπὶ τοῦ Δουνάβεως, ἐνῶ ἀντίστοιχα τούτων τοπωνύμια ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν μείζονα περὶ τὸ ἀρχαῖον Ἱερὸν περιοχήν. Εἰδικώτερον :

Εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ Ἱεροῦ καὶ παρὰ τὸ σημερινὸν Κοντοβαζαινίτικο ποτάμι ὑπάρχει θέσις Ντουάνα[2]. Δουϊάνα, ἐν τούτοις, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Προκοπίου[3] ὅτι ἦτο φρούριον ἐπίσης παρὰ τὸν Δούναβιν (*ἐν τῇ Λαβεζῷ χώρᾳ*).

Εἰς σχετικήν, ἐξ ἄλλου, ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ καὶ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἀχαΐας ὑπάρχει τὸ χωριὸ Σκούπι. Σκούπιον δὲ ἀναφέρεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ Προκοπίου[4] ὡς βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν (*ὑπὸ πόλιν Σαρδικήν*).

Ἐπὶ πλέον, πρὸς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ ὑπάρχει τὸ χωριὸ Βελημάχι, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἐκ πρώτης ὄψεως προδίδει (Βελι-) σλαβικὴν προέλευσιν. Ἀλλὰ καὶ ὁ αὐτὸς ἱστορικός, ὁ Προκόπιος[5], ἀναφέρει ὀχυρὸν ὀνόματι Βιβιμάκιον πλησίον τοῦ Δουνάβεως. Ἐπιτρέπεται δέ, κατόπιν καὶ τῶν ἄλλων ὀνομάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ὀνόματα φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον σλαβικῆς προελεύσεως, ἀλλὰ ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ, νὰ θεωρηθῇ καὶ αὐτὸ ὁμοίας προελεύσεως (μετὰ παραφθορὰν τοῦ Βιβι- εἰς Βελη-).

Τέλος, εἰς τὸν ὀρεινὸν ὄγκον τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ (Νεραϊδόρραχη) ὑπάρχει καὶ ἡ θέσις Καρδαρᾶ[6] (ὅμοιον τοπωνύμιον ἀπαντᾶ καὶ εἰς τὸ Μαίναλον), φέρον εἰς τὸν νοῦν ἓν ἄλλο βυζαντινὸν φρούριον παρὰ τὸν Δούναβιν, μνημονευόμενον ἐπίσης ὑπὸ τοῦ Προκοπίου[7]: τὸ φρούριον Κανδαρᾶς (*ὑπὸ πόλιν Γερμανικήν*). Ἀλλ' ἄγνωστον, ἂν εἶναι σλαβόφωνον ἢ μὴ (ὅπως καὶ τὸ Κανταβαζά).

1. *Αὐτόθι.*

2. Τὸ ὄνομα τοῦτο συνήθως παρετυμολογεῖται ἐκ τῆς φραγκικῆς λέξεως καὶ θεωρεῖται ὅτι ὀφείλεται εἰς κάποιο ἐκεῖ τελωνεῖον (;).

3. *Ἔ.ἀ.*

4. *Αὐτόθι.*

5. *Αὐτόθι.*

6. *Αὐτόθι.* Συνήθως το τοπωνύμιον τοῦτο συνδέεται μὲ τὴν λέξιν καρδάρι, ἐτυμολογουμένην ὑπὸ τοῦ ΑΜΑΝΤΟΥ («κάδος, καρδάρι», *Γλωσσικὰ Μελετήματα* (1964), 248 - 50) καὶ ἄλλων (*αὐτόθι*) ἐκ τοῦ κάδος καὶ ὄχι ἐκ τοῦ quardarium ἢ ἐκ τοῦ caldarium (*αὐτόθι*).

7. *Περὶ Κτισμ.* IV, 6.5.

῾Η παρουσία τῶν τοπωνυμίων[1] αὐτῶν, σλαβικῆς καὶ μὴ προελεύσεως, εἰς τὴν (μείζονα καὶ μὴ) περιοχὴν τοῦ ἀρχαίου ῾Ιεροῦ, ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν παρουσίαν ἀντιστοίχων τοπωνυμίων - φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν, ἐπὶ ᾽Ιουστινιανοῦ, ὑποβάλλει τὴν ἀκόλουθον ἰδέαν : Μήπως οἱ οἰκισταί των ἦσαν σλαβόφωνοι ἀλλὰ βυζαντινοὶ ἐκ τῶν παραδουναβίων τούτων φρουρίων, καταλήξαντες εἰς τὴν ὀρεινὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Β.Δ. ᾽Αρκαδίας, παρὰ τὴν ὀρεινὴν ᾽Αχαΐαν. Καὶ τοῦτο, ὅταν ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶχεν ἐρημωθῆ —συντελούσης καὶ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε προηγηθῆ, καὶ ἐπὶ ᾽Ιουστινιανοῦ κυρίως, καί, ὅταν μετά τινα χρόνον ἡ ἐγκατάλειψις ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν τῶν ὡς ἄνω σλαβικῶν καὶ μὴ φρουρίων παρὰ τὸν Δούναβιν εἶχε καταστῆ πλέον ἐπιτακτική, κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν δηλονότι συρρίκνωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρὸ τῆς κατὰ τὸν 7ον μ.Χ. αἰῶνα βαθμιαίας πλέον καὶ γνωστῆς ὡς ἄνω διεισδύσεως τῶν καθαρῶς σλαβοφώνων ὁμάδων εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον.

1. Περὶ σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Πελοποννήσου γενικῶς βλ. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, Μερικοὶ σλαβικοὶ ὅροι στὴν Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακὰ* I (1956).

SUMMARY

The present work, being the final publication about the Sanctuary of Aphrodite on Mt. Aphrodision (Hagios Petros) in N.W. Arcadia, detected and excavated by the writer —under the auspices of the Archaeological Society— and proved to be an Oracle, consists of the following five parts.

Part one deals with the topography of the site and with the itinerary of Pausanias from Psophis to Thelpousa, passing near the holy oak-forest of the Sanctuary. On the basis of new data, this itinerary is now reconsidered and a new identification emerges for : a) the Arsen river, b) the ancient town of Kaous and c) the ancient (homeric) city of Stratos. Furthermore, it is assumed that from this excavated Sanctuary— whith the most important cult of Aphrodite in Arcadia going back to the end of the 2nd millenium B.C.— Arcadians of the diaspora of that time transferred the cult of Aphrodite to Paphos (Cyprus) in the East and to Eryx (Sicily) in the West.

Part two deals with the substance of the deity adored in the Sanctuary, i.e. Aphrodite, as it appears to be supported by the evidence from the finds of the Sanctuary. It particularly deals : with her symbols and her existence as an elderly heavenly female goddess, creator of everything, and as being originally the main part of a holy triad, in which a maiden, warrior and homonymous goddess of wild nature, as well as a young homonymous god were included; and with her early connection with metronymic communities. It also deals with her later relation (rivarly) to Hera and her relation to the maiden godesses Athena and Artemis, as well as to her non-Greek counterparts : Etruscan, Roman, Scythian, Semitic. Furthermore, it deals with the festival connected originally with the «synod» of the homonymous planet (Venus) and the solstice, manifested as early as in Mycenaean times; also with the old religious year (Venus year), known as «octaeteris» or «Kadmos year», comprising eight solar years.

Part three deals with the excavation and the ruins of the Sanctuary, divided in three main units : one on the saddle of Hagios Petros and one on either side, i.e. on the neighbouring slopes, of the two mountain peaks (Zarkadi and Neraidorrhachi). Their history runs briefly as follows : Probably at the end of the 2nd millennium B.C. an open cult existed there. Buildings are manifested only in the late Archaic period, but it is unknown whether they existed previously. The open cult was originally centered in an ash altar on the saddle, in an omphalos and a holy free-standing pillar on the one side and in an oak-tree and the spring above it on the other. In the 7th century B.C. the sacred road from Psophis was paved at its terminal to the altar. The altar then acquired an impressive podium and the stadium a seat for the judges. In the early sixth century B.C. a low rectangular peribolos was erected around the omphalos and the pillar; at the same time a telesterion was built to its W., in the innermost part of which the base of a holy tripod was found and traces of an «eschara» (hearth) were detected. About at the same time probably a building was constructed near the oak-tree (to the S.E.) on the other side of the saddle, below the holy spring. Then (about 500 B.C.) a temple was built to house the omphalos and a new building, tripartite in form, succeeded the above mentioned building near the oak-tree. Its S. wing rested on a closed ground-floor serving both as a podium on the outside and as a basement in the inside. Its plan was similar to that of the telesterion. To this building, water was carried from the holy spring through an underground aqueduct but appeared in two open channels, either of which passed through a corridor (flanking the central wing) and the paved court in front, led, lastly, to a purification pool in a lower level (totally destroyed). In Hellenistic times, this water was probably used also in a special oracular mechanism. The above mentioned buildings had occasionally been repaired in antiquity; especially their doors and roofs were repaired. In Hellenistic period, repair was quite extensive. At the S. wing (of the tripartite building) several inner walls were added in the basement and two «doors» were opened through its N. wall. The Sanctuary, operating as an Oracle, appears to have

also flourished in later Roman times, but in the late 4th century A.D. the whole thing was put to an end by the Christians.

Part four deals with the function of the whole Sanctuary. First, with the major festival, in the summer solstice, as well as with the possibility of minor festivals. Then, with the offerings, especially some particular ones (hair and garments). Also with the sacred common meals, probably taking place mainly during the festival. Furthermore, it deals with the main oracular spots in the Sanctuary, in relation to similar known examples, as well as to the existing written tradition, namely with : the altar, the holy tripod, the omphalos (stone) and the oak-tree, the free-standing pillar (or twin-pillars), the holy water of the spring and the pool of purification. Their origin and function is also attempted to be traced. Finally, it deals with the buildings in the Sanctuary, connected with various oracles and with mantic enthusiasm, as well as with some evidence of probable use of opium during ritual ceremonies. These buildings, mainly the telesterion and the tripartite building, were identified as being megara (of the goddess). The origin of the megara in general is then proposed to be traced rather to known structures of Creto-mycenaean peak sanctuaries than to ordinary Mycenaean megara, as it usually is accepted.

Part five deals with the destruction of the Sanctuary, especially that of its oracular spots, by the Christians in the late 4th century A.D., and with the subsequent dedication of its surrounding site to the Ascension of Christ and to St. Peter in Frankish period. It also deals with the survival of the ancient tradition, especially of (heavenly) Aphrodite, into orthodox Christianity and its connection with the tradition of Panagia. Finally, it deals with the later topography of the region, especially with several toponyms occurring as names of Byzantine forts by the Danube river in Justinian time and with their possible explanation.

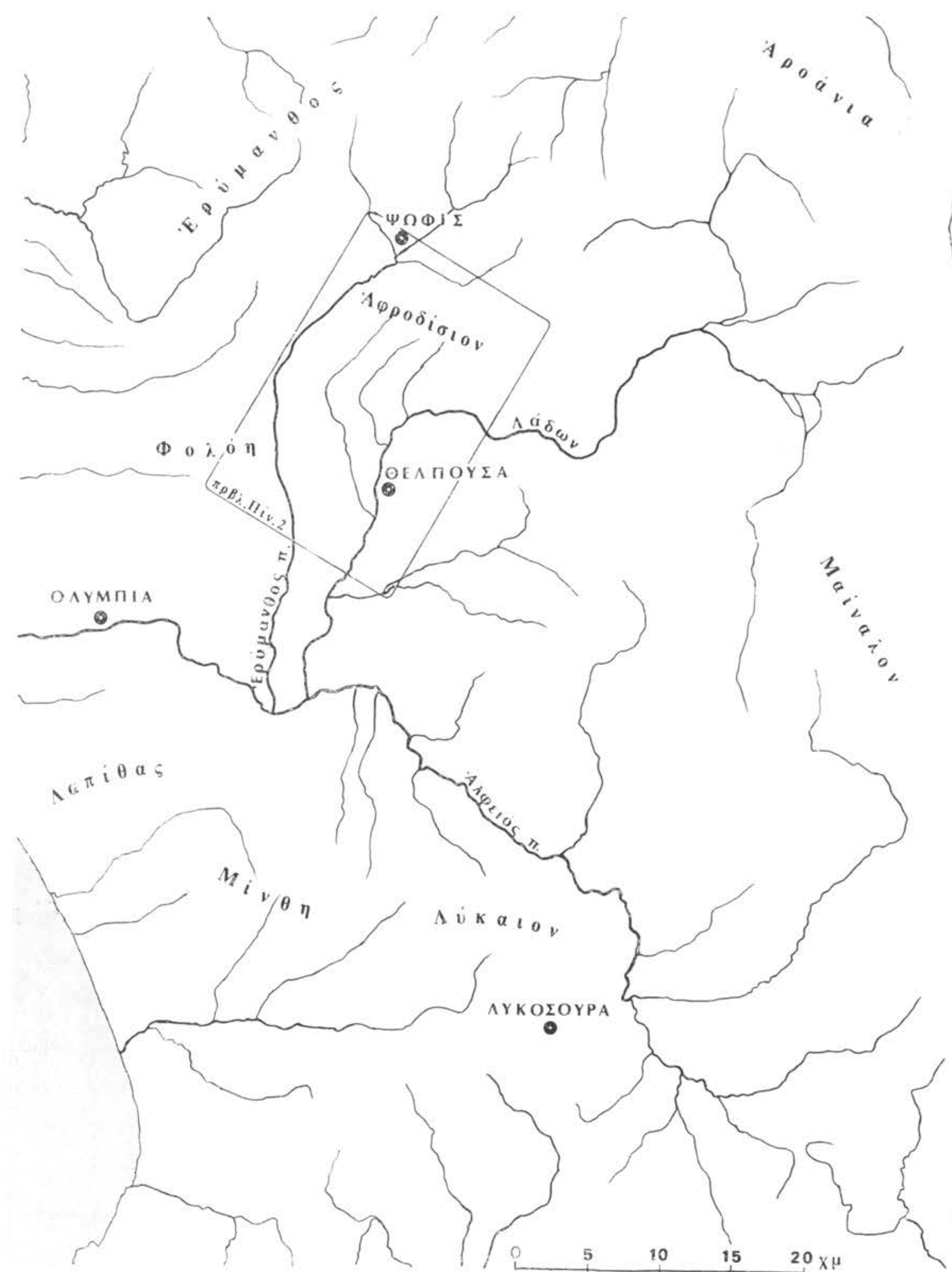
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΠΙΝΑΚΩΝ*

* Τὴν διευθέτησιν καὶ οἰκονομίαν τῶν πινάκων ἀνέλαβεν ἡ συγγραφεύς, μὲ κύριον κριτήριον τὴν πληρεστέραν καὶ εἰς ἑνιαῖα σύνολα, κατὰ τὸ δυνατόν, παρουσίασιν τοῦ ὑλικοῦ. Τὸ εὑρετήριον τοῦτο πάντως προϋποθέτει τὴν ἐπελθοῦσαν διόρθωσιν εἰς τὸν πίνακα παροραμάτων.

ΒΑΣΙΚΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ (ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΩΝ)

Σελ. 3 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
5 σημ. 2 : Pausanias' (ἀντὶ Pusanias).
23 στ. 3, ἐκ τῶν ἄνω : μέχρι καὶ τῆς (ἀντὶ ἕως καὶ τῆς).
36 » 5 καὶ 8, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
46 » 16, ἐκ τῶν ἄνω : (ἀγαλμάτια)· καὶ ὄχι : ἀγαλμάτια.
52 » 11, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 141 (ἀντὶ πίν. 142).
52 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. 136 (ἀντὶ 137).
55 » 4, ἐκ τῶν κάτω : ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ (ἀντὶ στ. 10, ἐκ τῶν κάτω).
79 » 17, ἐκ τῶν ἄνω : 29α, νὰ διαγραφῇ.
98 σημ. 3 : νὰ προστεθῇ πίν. 117.
99 στ. 11, ἐκ τῶν ἄνω : καὶ ἦτο ἐντονώτερος (ἀντὶ καὶ εὐτονώτερος).
99 » 1, ἐκ τῶν κάτω : Ugarit (ἀτὶ Uragit).
100 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : μὲ καλύπτραν, νὰ προστεθῇ : (πίν. 19γ3).
101 σημ. 1 : Βλ. σελ. 253 (ἀντὶ βλ. σελ. 255).
104 » 7 : Βλ. καὶ σελ. 102, νὰ διαγραφῇ : σημ. 1.
118 στ. 2, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 27β, 51δ, 142γ (ἀντὶ 27β, 50, 142γ).
122 » 10, ἐκ τῶν κάτω : διασέλου (ἀντὶ διασέλλου).
125 » 3, ἐκ τῶν ἄνω : ὑπερκείμενον (ἀντὶ ὑποκείμενον).
131 » 4, ἐκ τῶν ἄνω : 0,90 μ. καὶ τρίτος ἐκ τοῦ Ν. τοίχου ἄνω πλευρά.
137 σημ. 1 : νὰ προστεθῇ τὸ α' μέρος τῆς σημ. 2 : βλ. σελ. 101, σημ. 4.
137 » 2 : τὸ ὑπόλοιπον τῆς σημ. 1.
147 στ. 7, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89 (ἀντὶ πίν. 88).
154 σημ. 1 : MALLWITZ. Olympia und seine Bauten (1972), εἰκ. 213 - 214 (ἀντὶ MALLWITZ, ἔ.ἀ, (213 - 214).
156 » 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 77 - 87, VI (ἀντὶ πίν. 77 - 78,VI).
170 » 7, ἐκ τῶν κάτω : Διὸς^5 (πίν. 144) καὶ ὄχι Διός^5.
171 » 5, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 88β (ἀντὶ πίν. 89β).
173 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 89γ, Frontis (ἀντὶ πίν. 88γ, Frontis).
205 » 4, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 113ε (ἀντὶ πίν. 113δ).
207 » 1, ἐκ τῶν ἄνω : ἀφιερώματα εἶναι (ἀντὶ ἀφιερώματα).
218 σημ. 1 : βλ. σελ. 276 κ.ἑ. (ἀντὶ βλ. σελ. 275 κ.ἑ.).
233 » 3 : βλ. σελ. 114 (ἀντὶ βλ. σελ. 118).
235 στ. 10, ἐκ τῶν κάτω : πίν. 140β (ἀντὶ πίν. 140α).
235 σημ. 5 : βλ. σελ. 118, σημ. 2 (ἀντὶ βλ. σελ. 182, σημ. 2).
256 » 3, νὰ διαγραφῇ τό· καὶ πίν. 242α,β.
269 στ. 14, ἐκ τῶν κάτω : Κινύρας (ἀντὶ Κινύρα).
279 » 13, ἐκ τῶν ἄνω : ἐμμέσως (ἀντὶ ἀμέσως).
281 » 9, ἐκ τῶν ἄνω : πίν. ΙΙ καὶ 6ε (ἀντὶ πίν. 6ε).

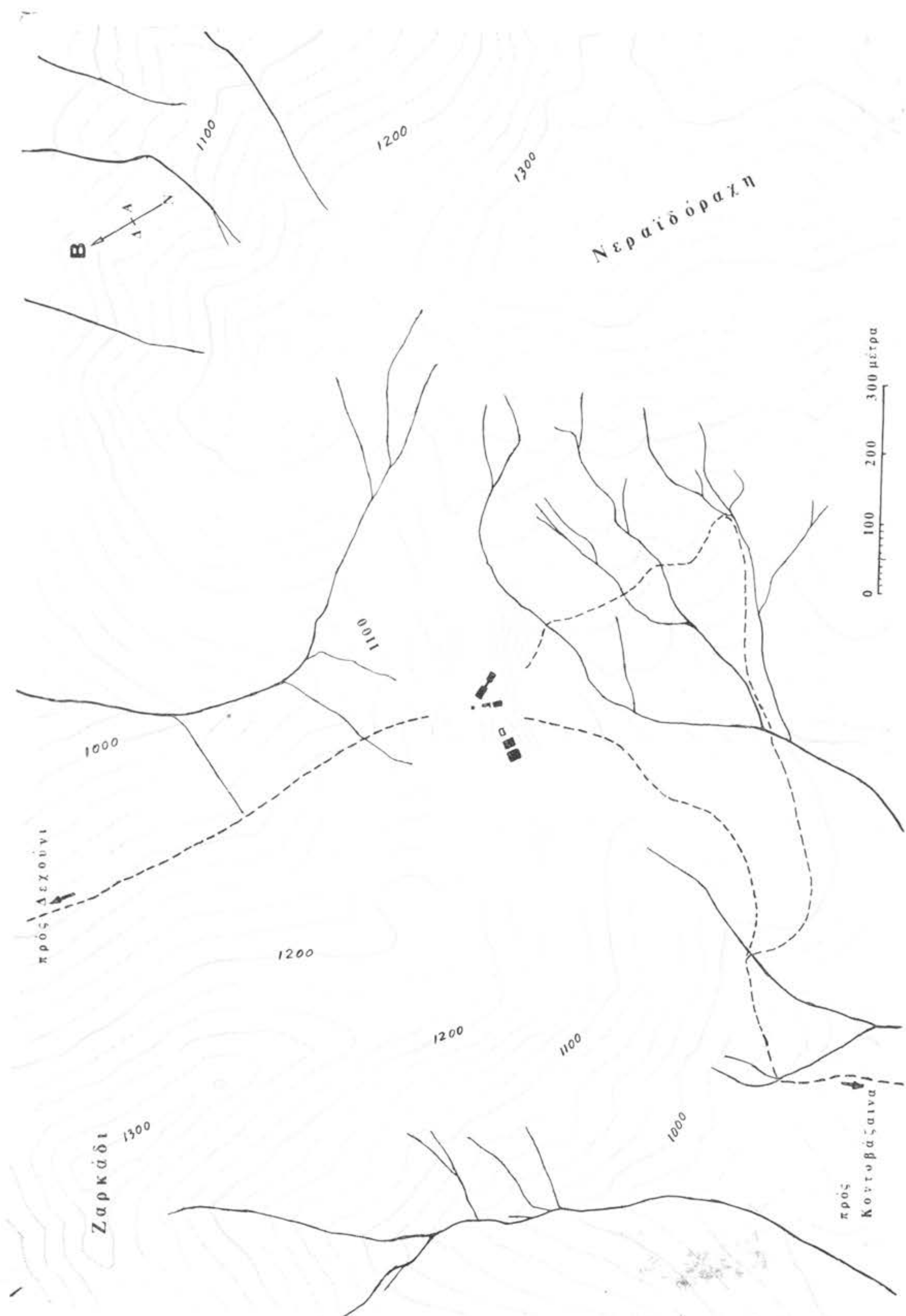
Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

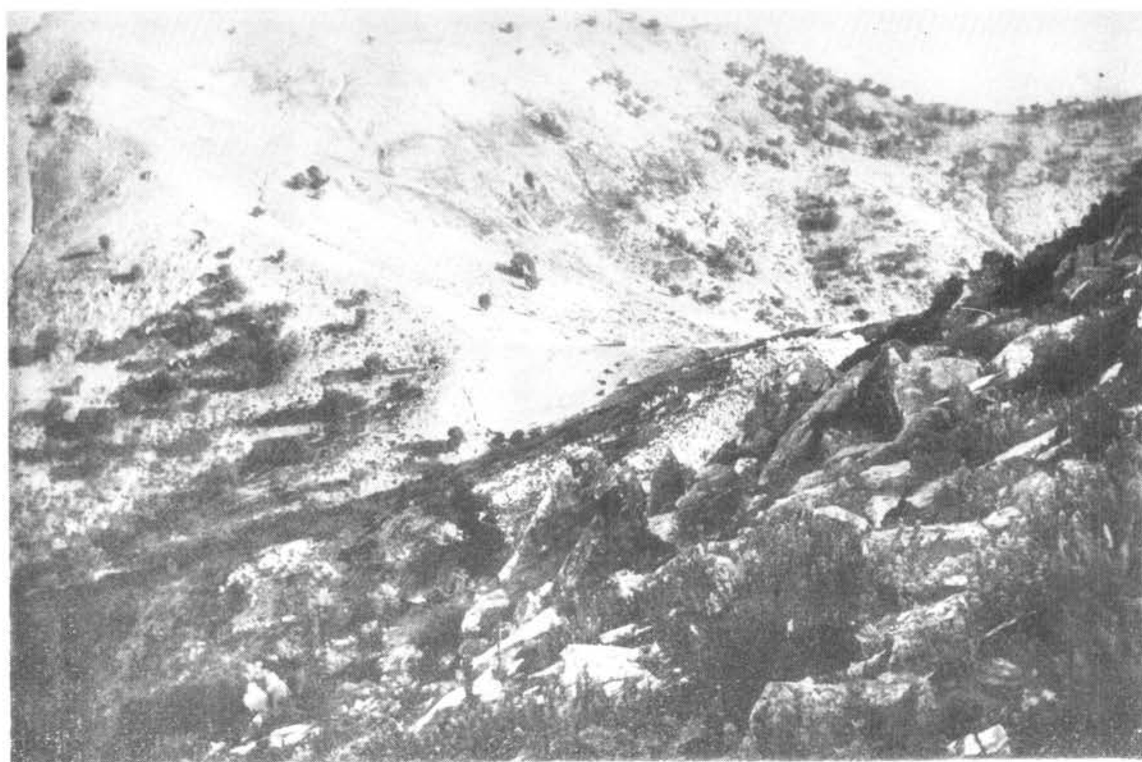
Χάρτης τῆς Β.Δ. Ἀρκαδίας.

Χάρτης τῆς περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ μὲ τὴν πορείαν τοῦ Περιηγητοῦ.

Χάρτης τοῦ ἀνασκαφέντος Ἱεροῦ καὶ τοῦ χώρου του.

Ἄποψις τοῦ αὐχένος τοῦ Ἁγίου Πέτρου : α. εἰς τὸ βάθος ἡ Νεραϊδόρραχη. β. εἰς τὸ βάθος τὸ Ζαρκάδι.

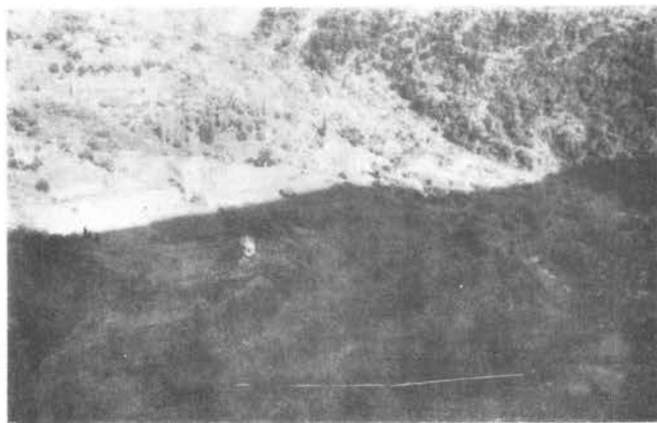
α. Ἡ ρεματιὰ πρὸς Δεχοῦνι. β. Ἡ ρεματιὰ πρὸς Κοντοβάζαιναν (εἰς τὸ βάθος ἡ Φολόη).

α

β

δ

γ

ε

α. Ἡ ὁδὸς ἀπὸ Βούτσι πρὸς Κοντοβάζαιναν (εἰς τὸ βάθος κορυφαὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου). β. Ἡ (ξηρὰ) κοίτη τοῦ Λάδωνος (ἀπὸ τὴν νέαν Μονὴν Κλιβωκᾶς). γ. Λείψανα ἀρχαίας λιθοστρώτου ὁδοῦ πρὸς Λάδωνα καὶ παλαιὰν Μονήν, δ. Ὁ χῶρος τῆς παλαιᾶς Μονῆς (ἀπὸ τὴν νέαν Μονήν), εἰς τὸ βάθος ἡ ξηρὰ κοίτη τοῦ Λάδωνος. ε. Μέρος τῆς παλαιᾶς Κοντοβάζαινας (εἰς τὸ βάθος καὶ δεξιὰ ἡ —ξηρὰ— κοίτη τοῦ Λάδωνος).

α

β

γ

δ

ε

α. Τὸ τυμβοειδὲς ὕψωμα τῶν Τροπαίων ἀπὸ Β.Α. δ. Τὸ ὕψωμα ἀπὸ Ν.Δ. β. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος τῆς Ν.Δ. γωνίας του. γ. Τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς του. ε. Ἄποψις ἀπὸ τὰ Ν.Δ. (εἰς τὸ βάθος ἡ Φολόη).

α. Τὰ δωμάτια τοῦ παραπήγματος ἐπὶ τοῦ ὑψώματος.

β

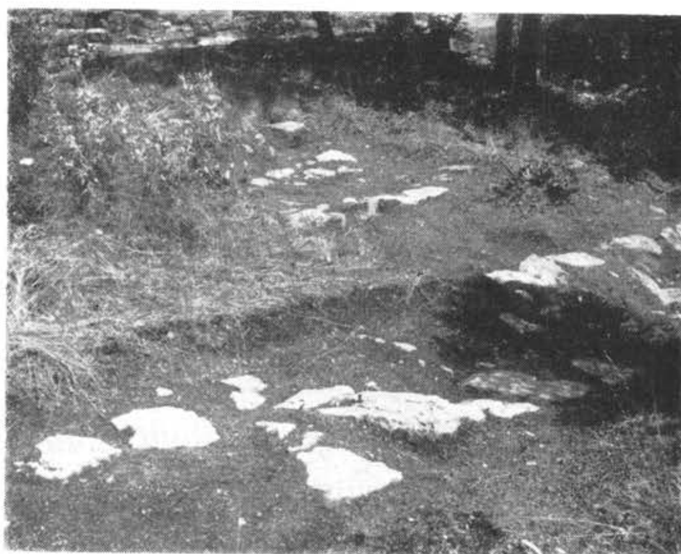

γ

β, γ. Ἀρχαῖον ὑλικὸν ἐξ ἀσβεστολίθων καὶ πωροπλίνθων παρὰ τὸ ὕψωμα.

α

β

γ

δ

α. Πλακόστρωτος ὁδὸς Β.'Α. κλιτύος τοῦ ὑψώματος. β. Μέρος της, ἐπὶ τῆς κορυφῆς, πρὸ τοῦ ναϊδρίου ('Αγ. Θεοδώρων). γ. Λείψανα τοῦ ναϊδρίου καὶ τοῦ πρὸς Ν. ἀρχαίου πλακοστρώτου. δ. Ἄγαλμα Νιοβίδος.

α

β

γ

δ

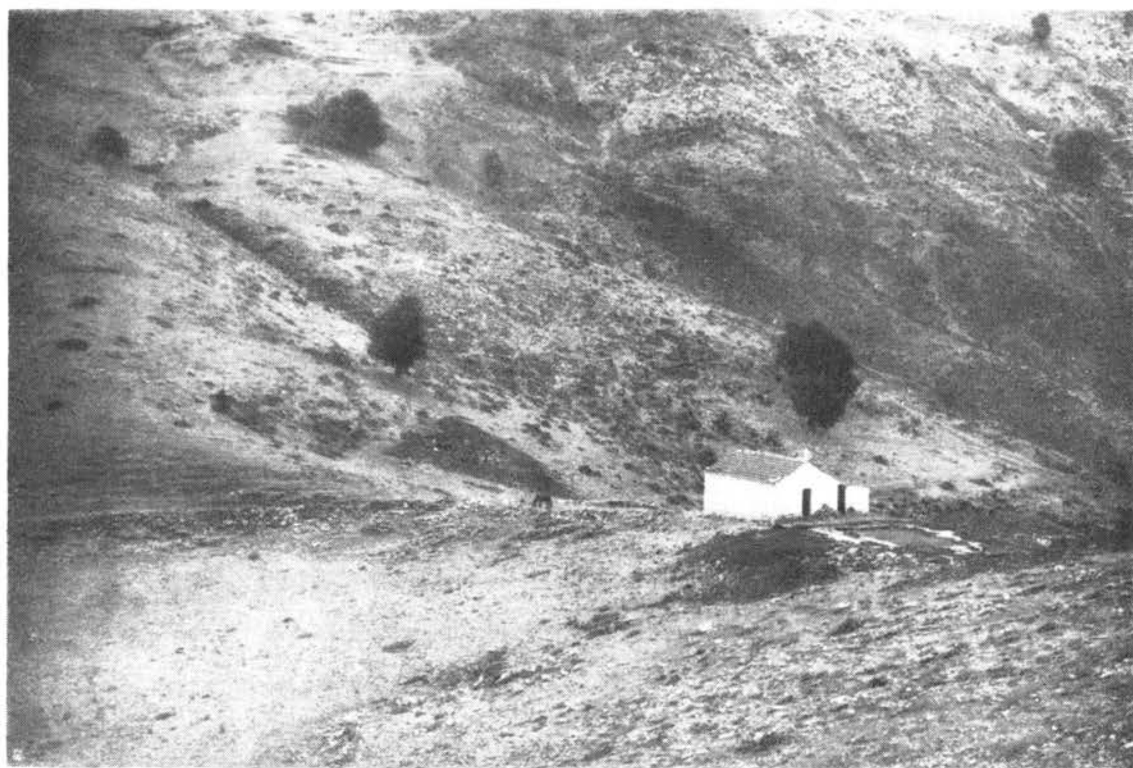

στ

ε

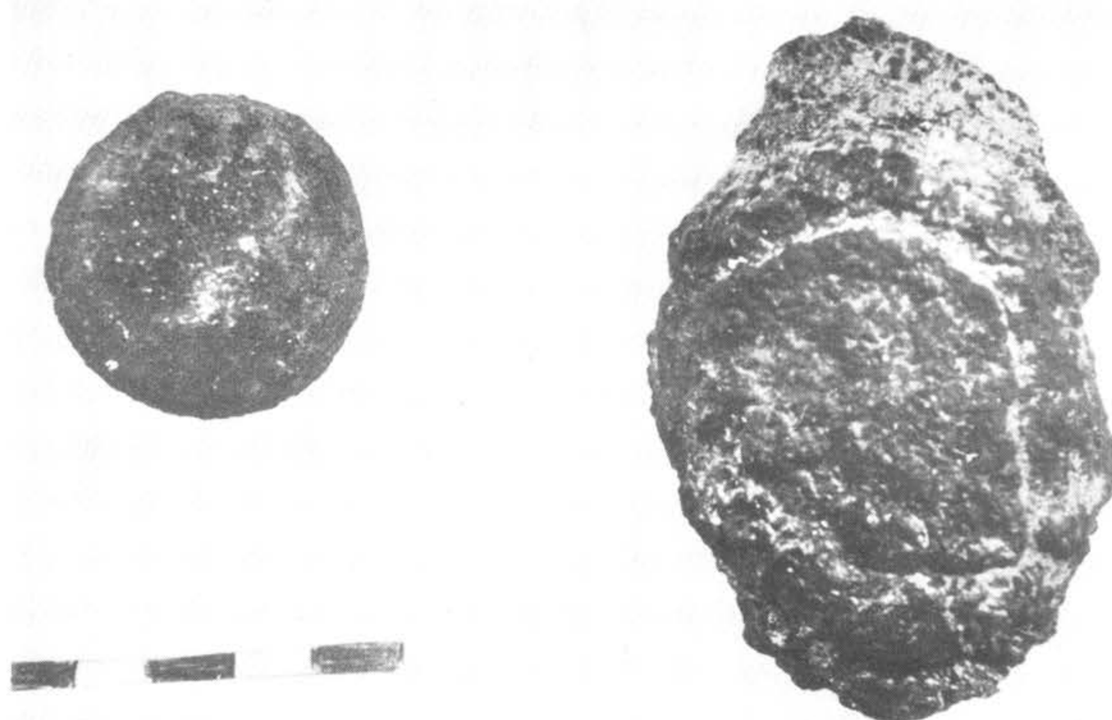

α, β καὶ δ. Ὁ χῶρος τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς). γ. Ἡ ἄνοδος πρὸς Ἅγ. Πέτρον. ε. Ὁ χῶρος τοῦ τελεστηρίου (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς). στ. Ὁ χῶρος τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ (πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς).

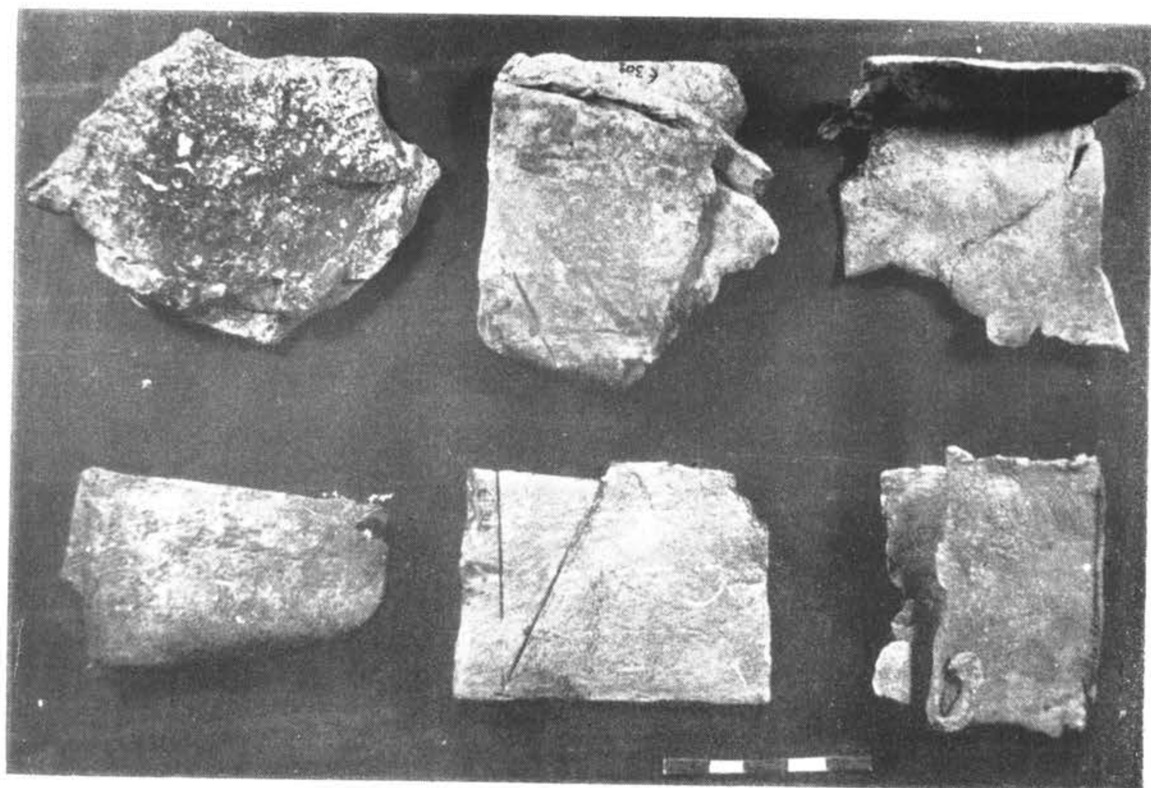
α. Ὁ κύριος ἀνασκαφικὸς χῶρος. Εἰς τὸ μέσον ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγ. Πέτρου μὲ τὸ πρόχειρον παράπηγμα διὰ τὴν στέγασιν τῶν κινητῶν εὑρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀριστερὰ τοῦ ναΐσκου μέρος (τοῦ σταδίου). β. Δοκιμαστικὴ τάφρος εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ὠδείου.

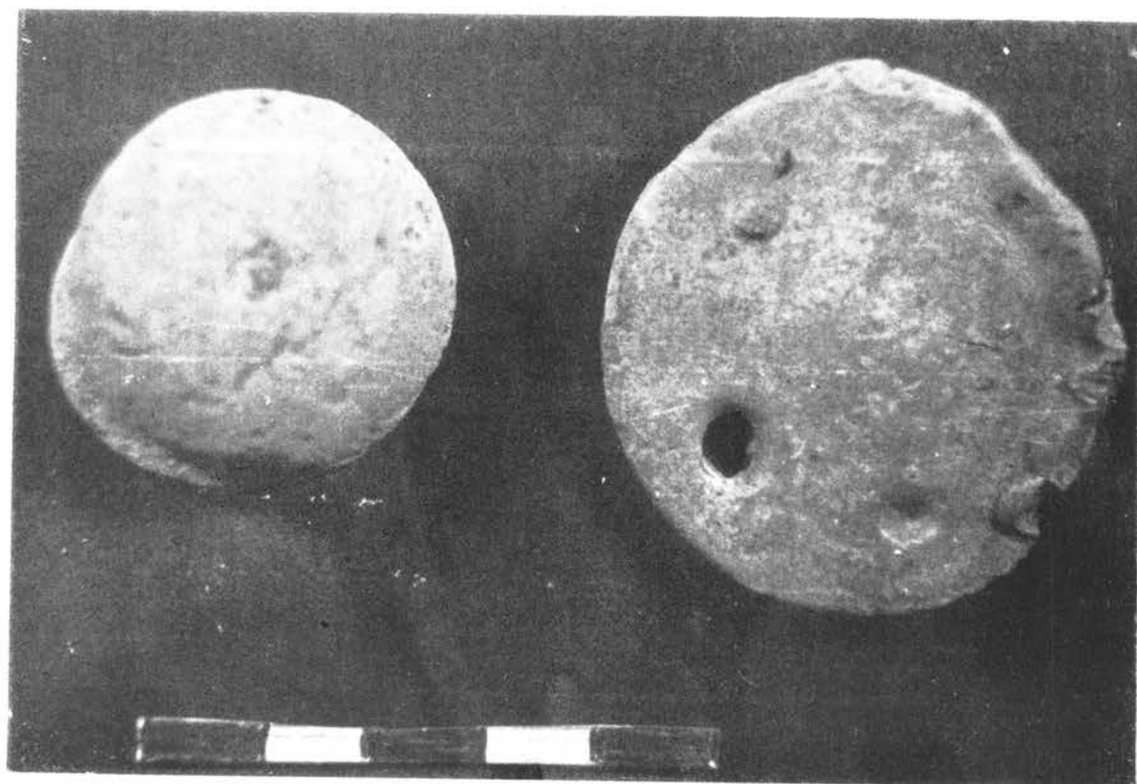
α. Κεραύνιοι λίθοι.

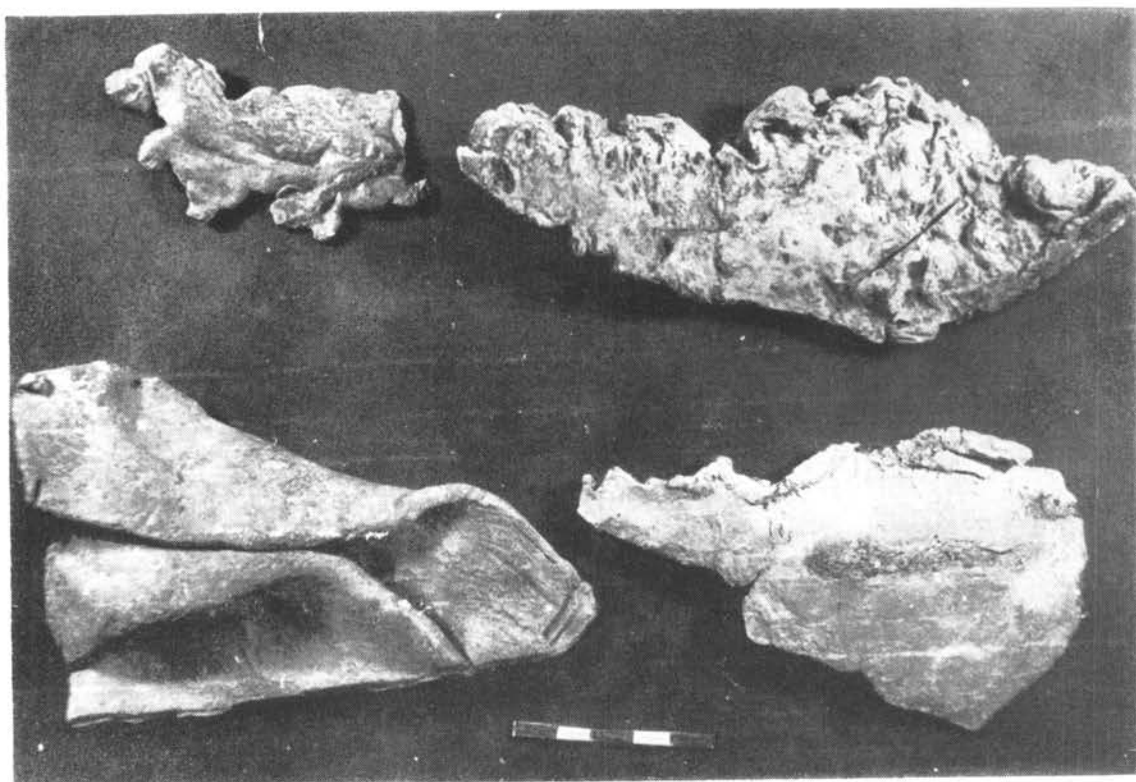
β. Ὄγκοι μολύβδου.

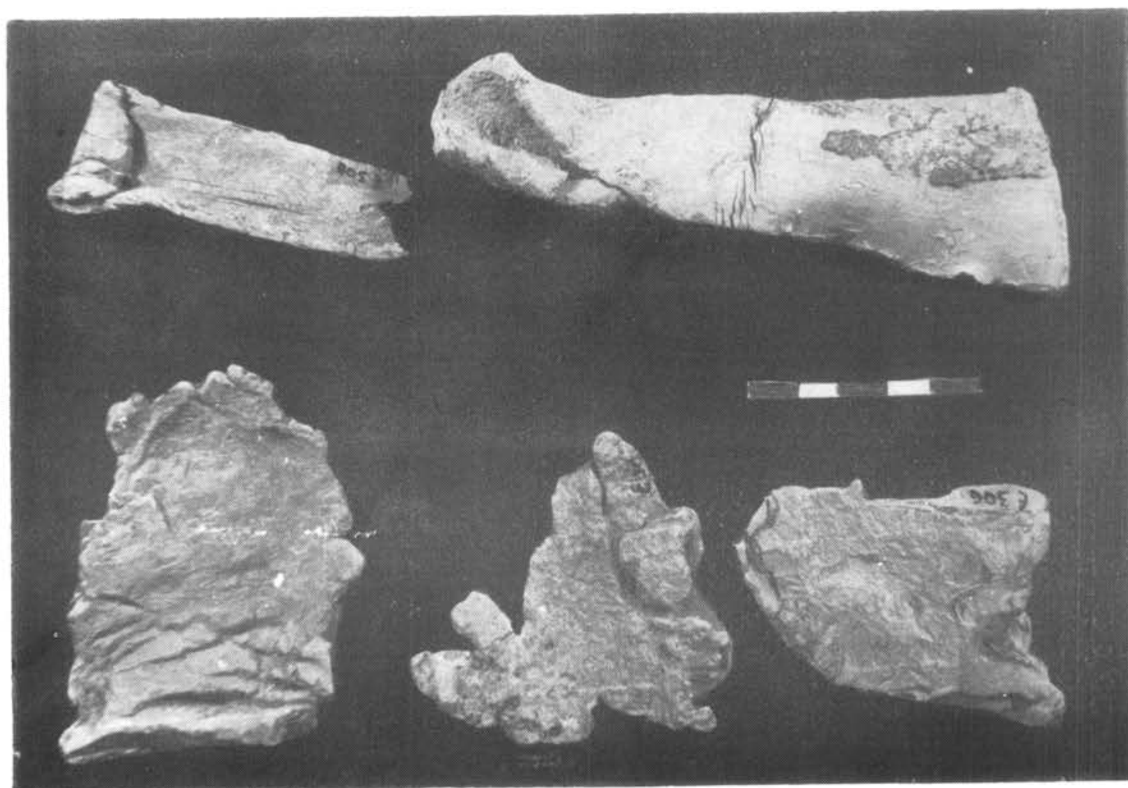

α. Μολύβδινα ἐλάσματα.

β. Μολύβδινα βάρη.

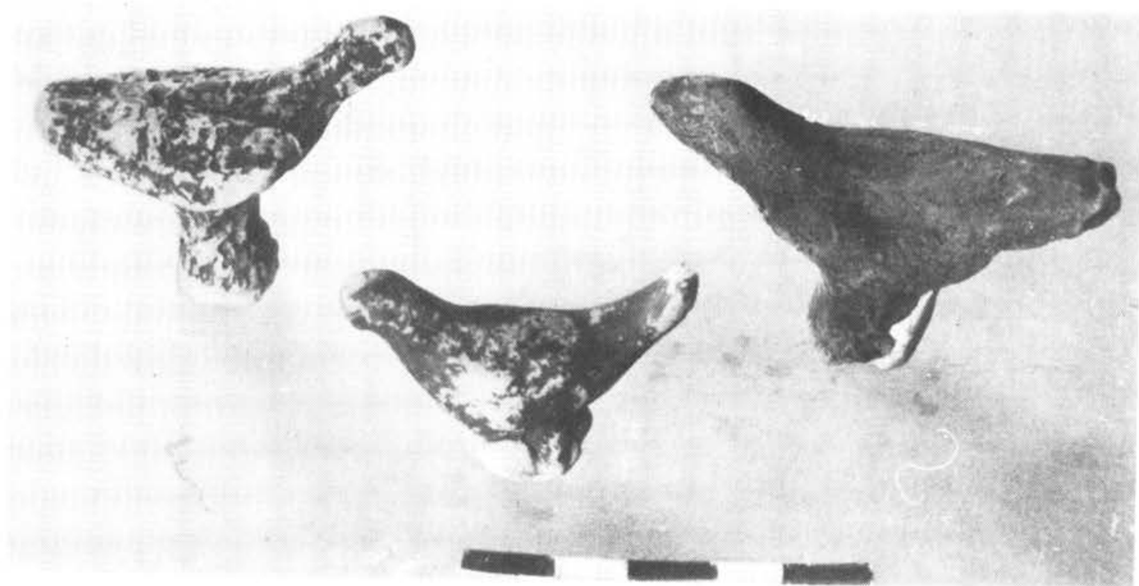
α, β. Μολύβδινα ἐλάσματα.

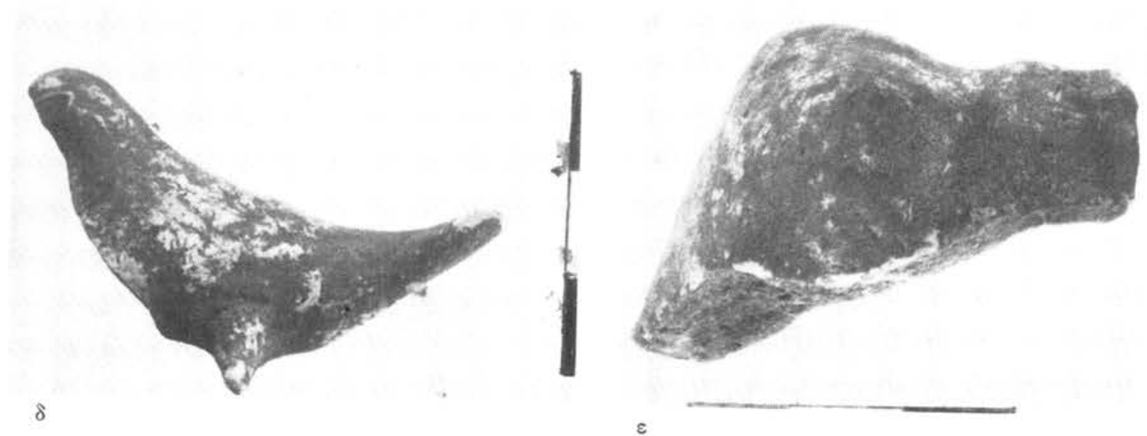
α

β

γ

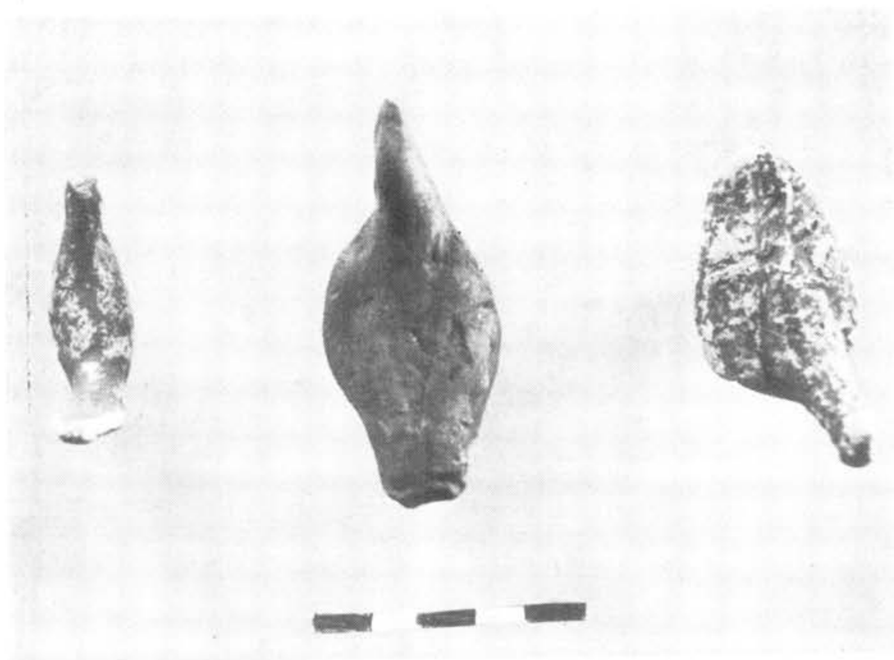
δ

ε

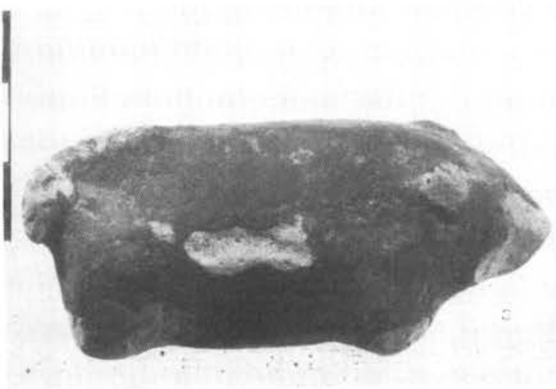
α. Χρυσοῦν ἔλασμα (ἐκ Μυκηνῶν) μὲ τριμερὲς Ἱερόν. β. Μολύβδινον ἔλασμα ἀετοῦ (;). γ. Πήλινα εἰδώλια χηνῶν. δ. Πήλινον εἰδώλιον περιστερᾶς. ε. Κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου σκύλου.

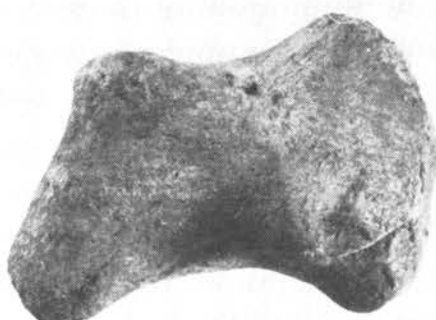
α. Μέρος πηλίνου είδωλίου πτηνού.

β. Πήλινα είδώλια χηνών.

γ. Πήλινον είδώλιον χοίρου.

α

β

γ

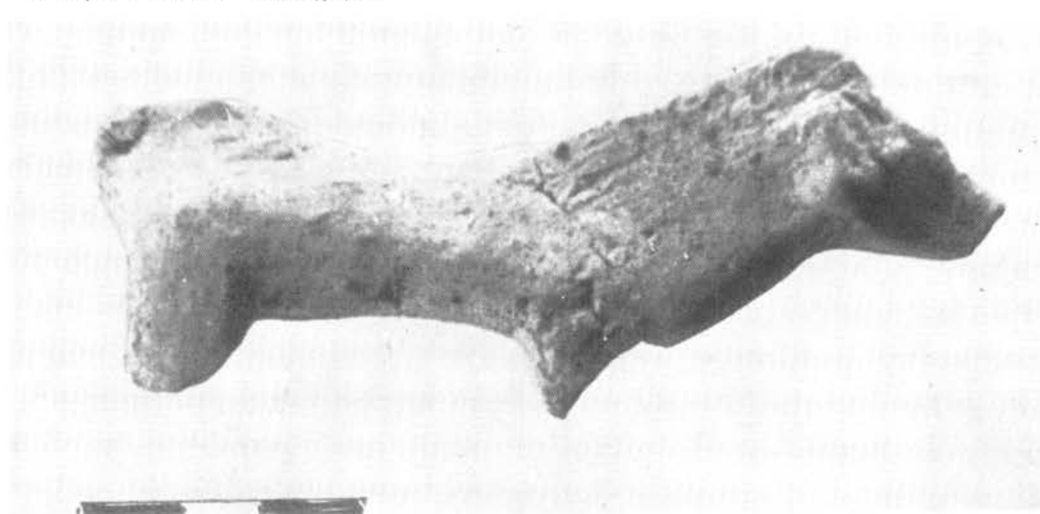
α, β καὶ γ. Μέρη πηλίνων εἰδωλίων ἵππων καὶ βοοειδῶν.

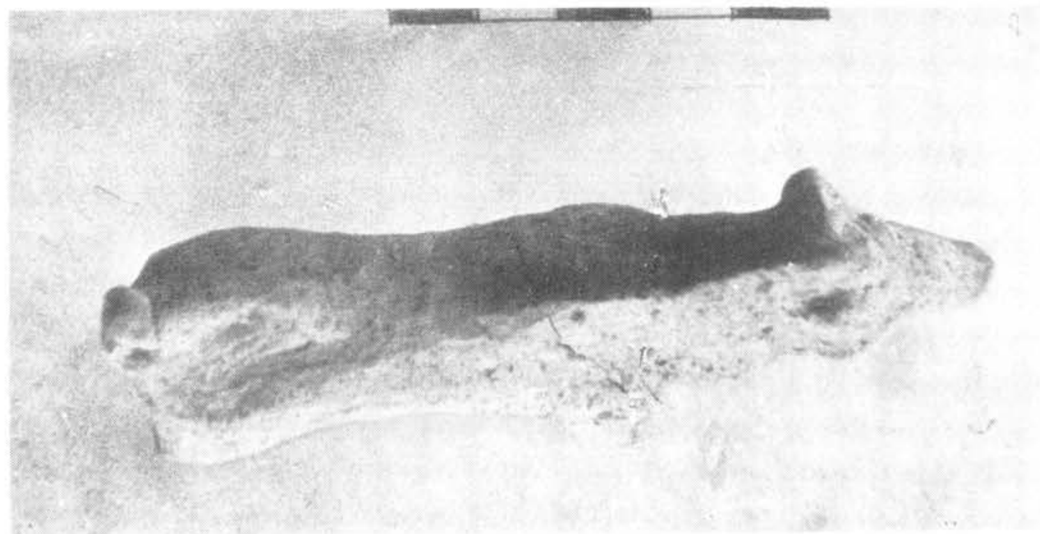
α. Πήλινον εἰδώλιον ἀκανθοχοίρου,

β. Πήλινον εἰδώλιον σκύλου.

γ

δ

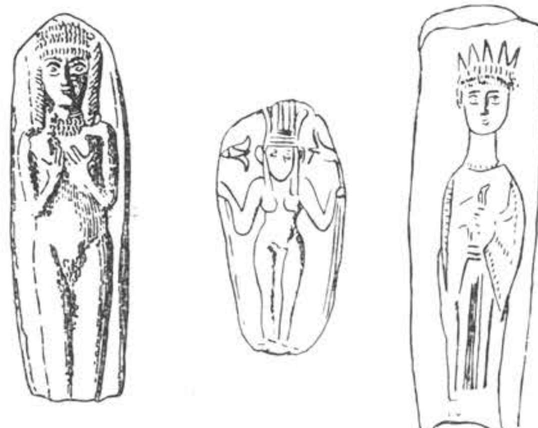
γ, δ. Πήλινον εἰδώλιον ἀγριοχοίρου.

α

β. Χρυσᾶ εἰδώλια γυμνῆς θεᾶς (ἐκ Μυκηνῶν).

γ. Πήλινα εἰδώλια Ἀστάρτης.

δ

α, δ. Κορμοὶ πηλίνων εἰδωλίων γυμνῆς θεᾶς (ἐκ τοῦ Ἱεροῦ).

ε. Παράστασις γυμνῆς θεᾶς (ἐκ τοῦ Ἰδαίου).

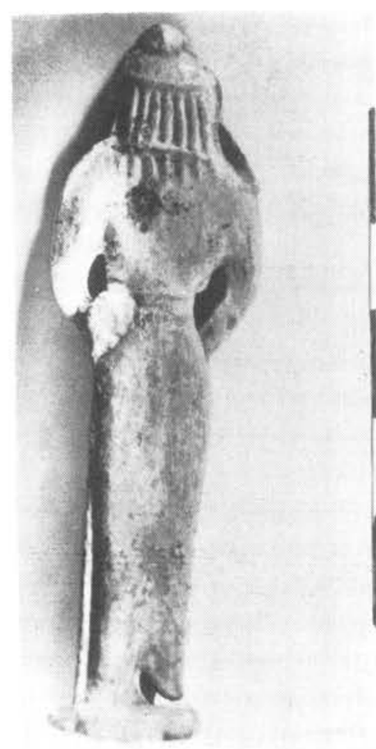
α

β

γ

δ

α. Ἄνω μέρος πηλίνου εἰδωλίου θεᾶς. β, δ. Μολύβδινον εἰδώλιον θεᾶς. γ. Ὀπίσθιον μέρος κεφαλῆς πηλίνου εἰδωλίου (θεᾶς ;).

α. Πήλινον εἰδώλιον (ἀκέφαλον) καθημένης θεᾶς.

β. Ὁ χρυσοῦς δακτύλιος τῆς Τίρυνθος.

α. Κεφαλὴ πηλίνου εἰδωλίου θεᾶς. β. Πήλινον εἰδώλιον καθημένης θεᾶς. γ. Εἰδώλια (ἀκέφαλα) καθημένης θεᾶς.

α

β

γ

δ

ε

α, β. Κορμοί πηλίνων ειδωλίων καθημένης θεᾶς. γ, δ καὶ ε. Πήλινα (ἀκέφαλα) εἰδώλια ὀρθίας θεᾶς.

α

γ

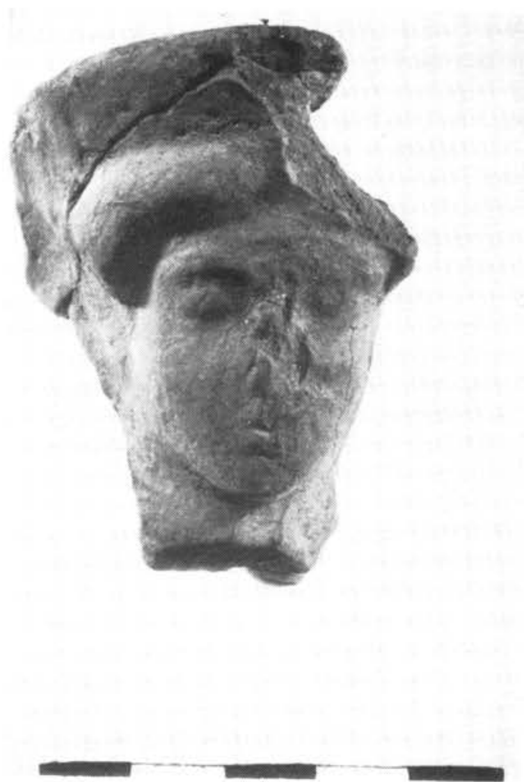

β

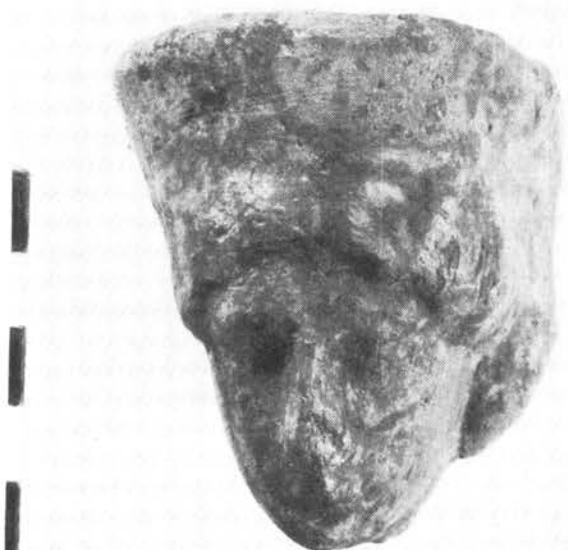

δ

α, β. Μέρος κορμοῦ πηλίνων εἰδωλίων ὀρθίας πεπλοφόρου θεᾶς. γ, δ. Κεφαλαὶ πηλίνων εἰδωλίων θεᾶς.

α

β

γ

δ

Κεφαλαὶ πηλίνων εἰδωλίων θεᾶς.

α

β

γ

δ

Κεφαλαὶ πηλίνων εἰδωλίων θεᾶς.

α. Λείψανα τοῦ πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ,

β, γ. Ἡ πυραμὶς - ὀμφαλὸς τῆς Κύπρου (ἐπὶ νομισμάτων).

α

β

γ

δ

α. Χρυσοῦς δακτύλιος Μυκηνῶν. β. Χρυσοῦς δακτύλιος Κνωσσοῦ. γ, δ. Ἀνάγλυφος παράστασις πίθου Τήνου.

α. Κορμὸς πηλίνου εἰδωλίου τοξοφόρου θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

β, γ. Νομίσματα Σπάρτης μὲ τοξοφόρον θεάν.

δ. Ξόανον τοξοφόρου θεᾶς Ἄλτεως ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀγγειογραφίας.

Παραστάσεις ξοάνων Ἀφροδίτης ἐπὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων :

α. Ἀθηνῶν.

β. Ὀξφόρδης.

γ. Νεαπόλεως.

δ. Βόννης.

α

β

δ

γ

ε

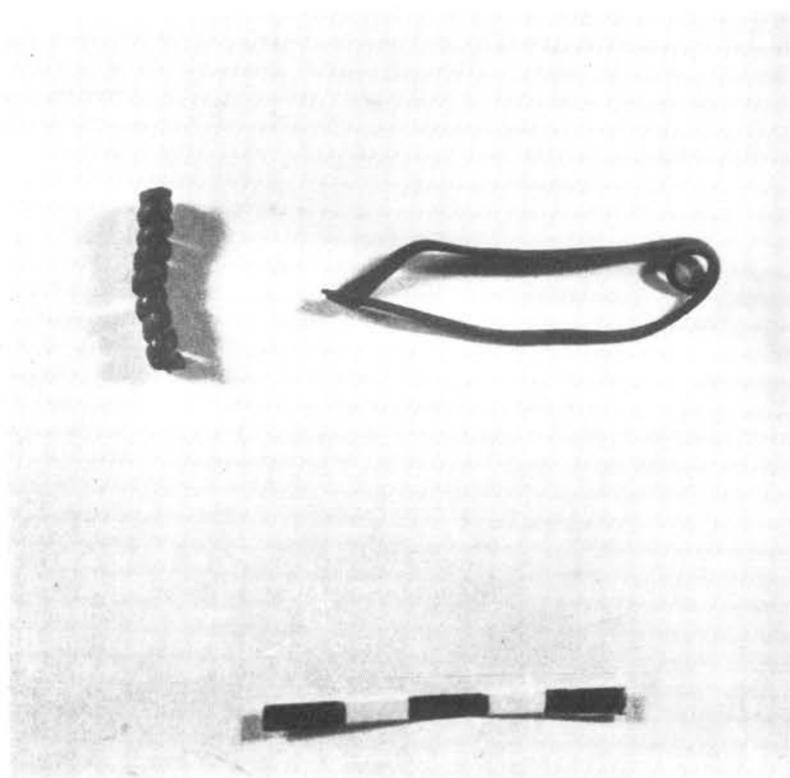

στ

α. 'Αφροδίτη πτερωτὴ μετὰ λέοντος ἐπὶ μηλιακοῦ ἀγγείου. β. 'Αφροδίτη (;) ὡς θεὰ ὀρεινή, πολεμική, μετὰ λεόντων ἐπὶ σφραγίσματος τῆς Κνωσσοῦ. δ. 'Αφροδίτη (σκυθική) πτερωτὴ μὲ ἀκτινωτὸν στέμμα καὶ λέοντα ἐπὶ τῆς στήλης τοῦ Δορυλαίου.

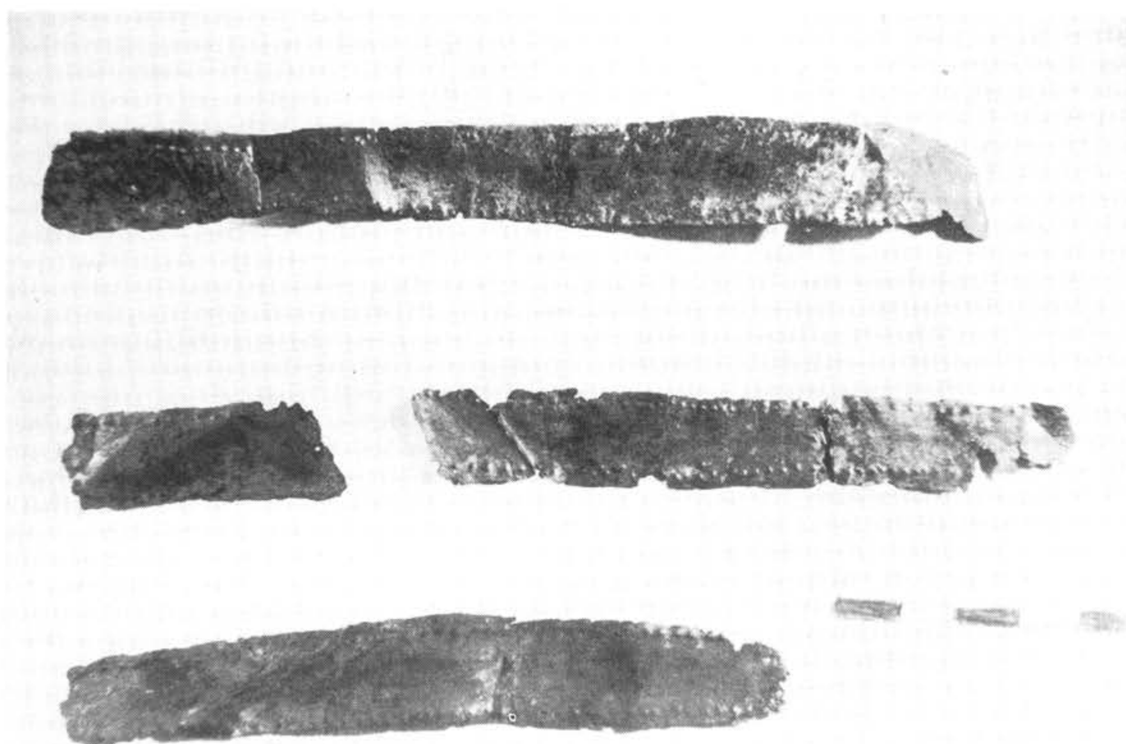
'Ο πλανήτης : γ. νόμισμα Κύπρου. ε. νομίσματα Οὐρανοπόλεως. στ. στήλη Καρχηδόνος.

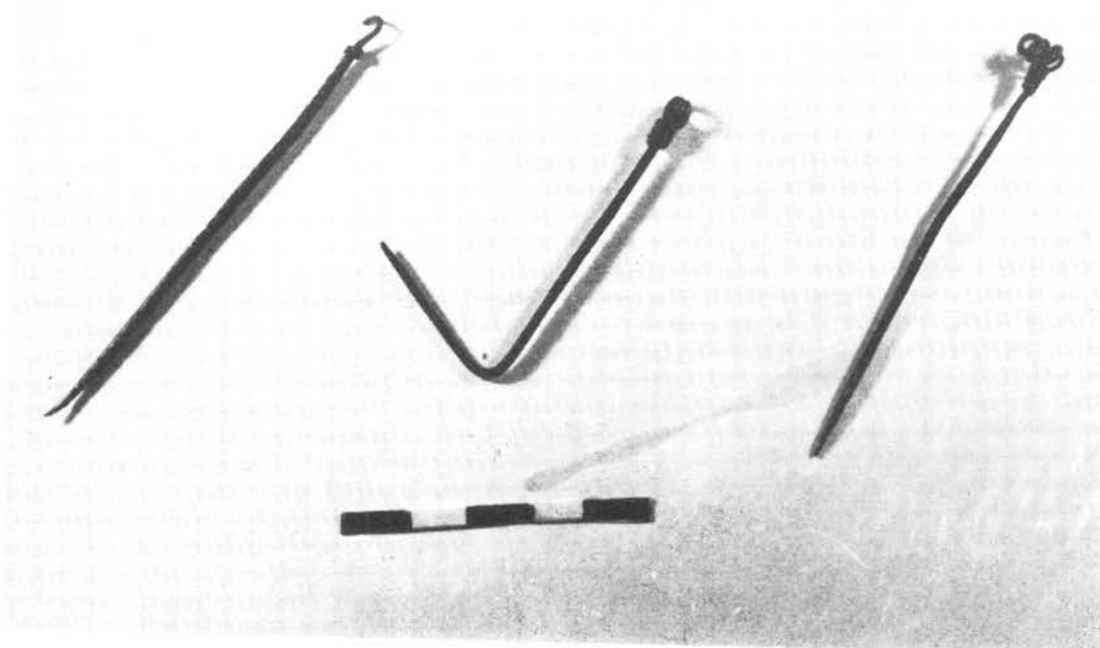
α. Χάλκινος πέλεκυς.

β. Χάλκινον σπειροειδὲς ἔλασμα. γ. Χαλκίνη πόρπη.

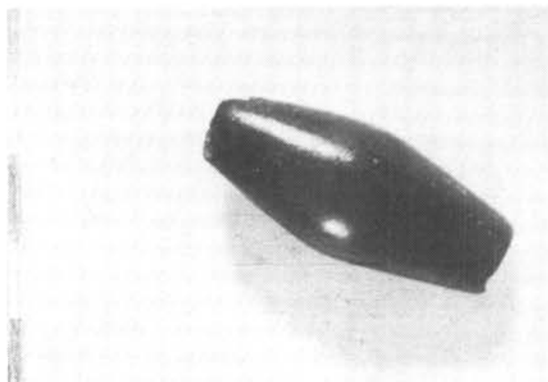
α. Χάλκινα ταινιωτὰ ἐλάσματα.

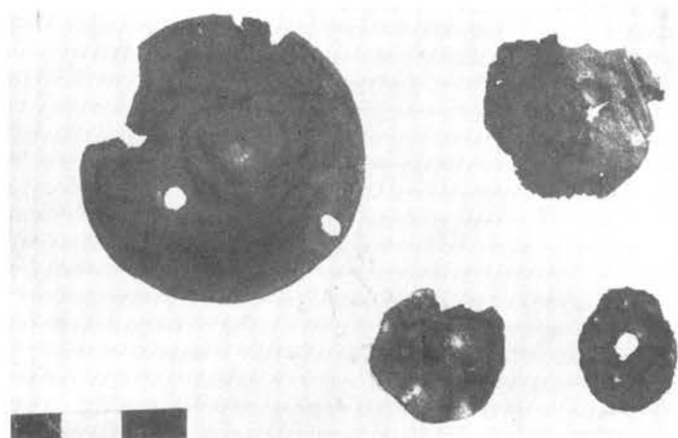
β. Ἀργυρᾶ περόνη, χάλκιναι περόναι.

α. Χάλκινον ταινιωτὸν κόσμημα.

β. Χάλκινος ἀστράγαλος.

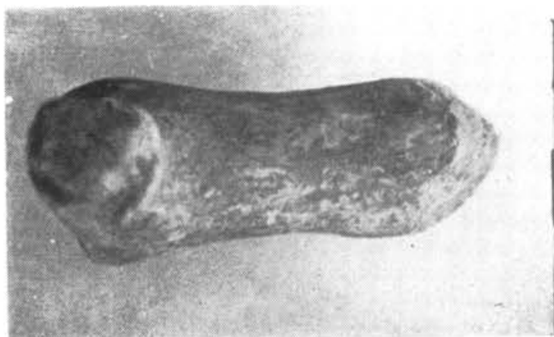
γ

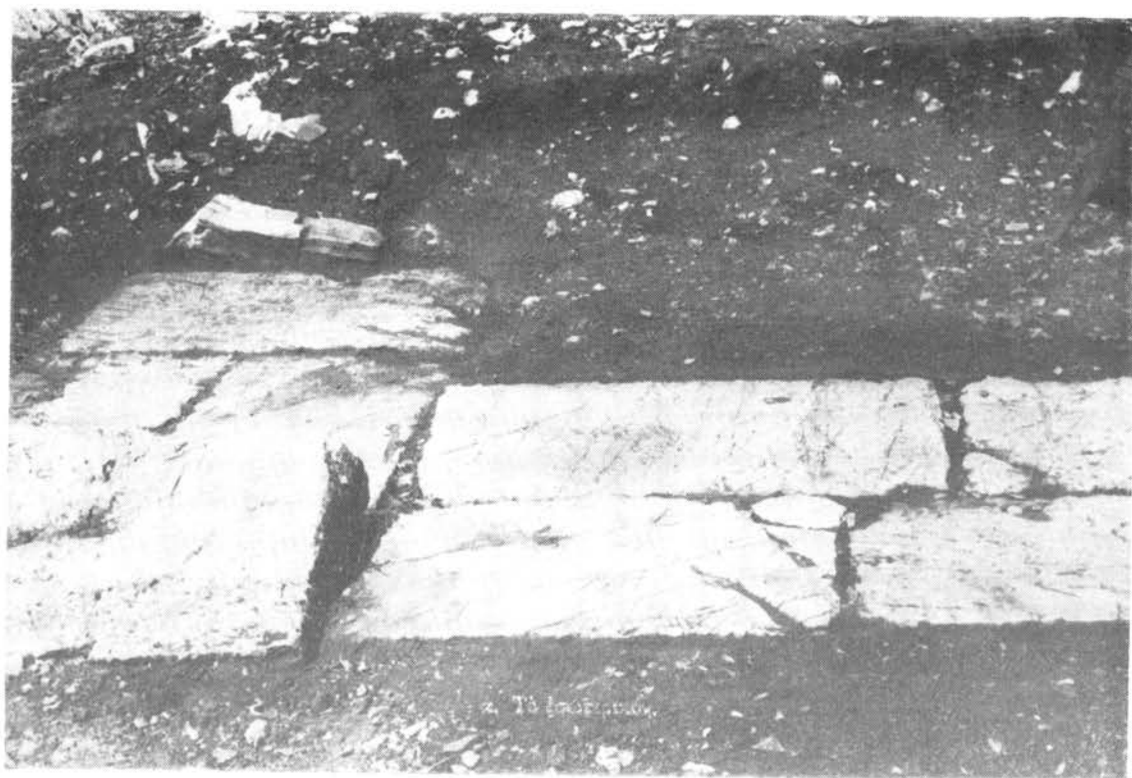
δ

γ, δ. Χάλκιναι σφυρήλατοι μικκύλαι φιάλαι.

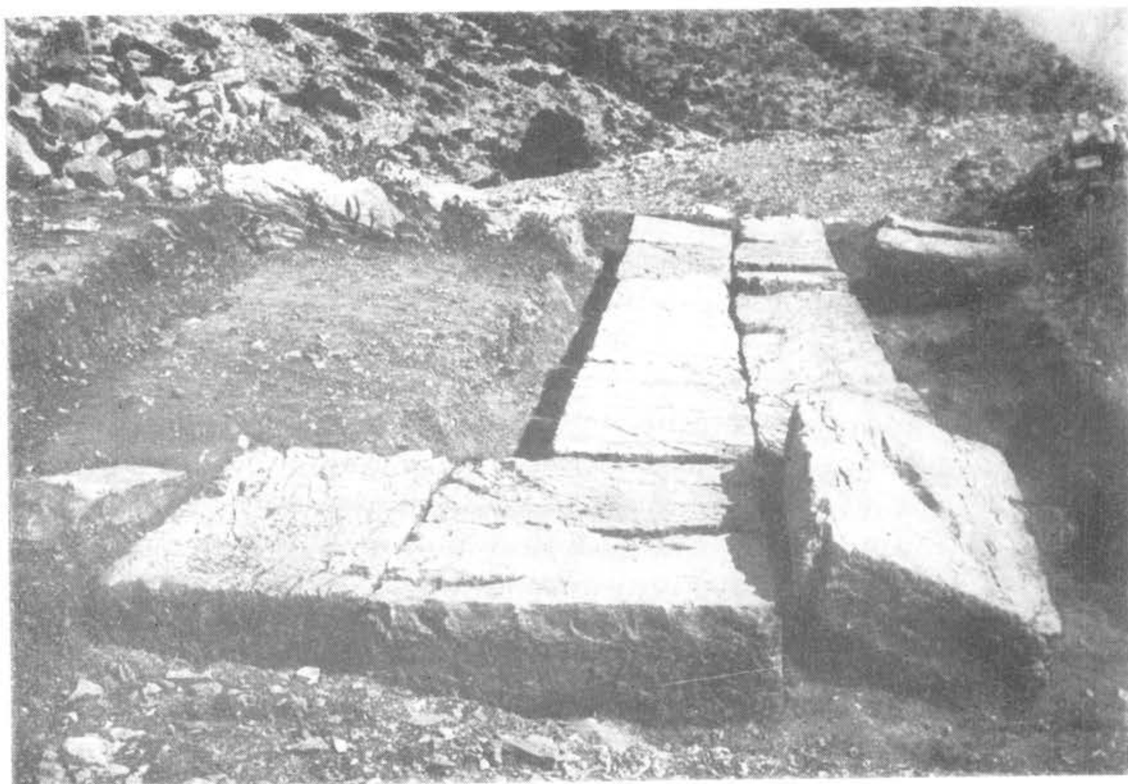

ε, στ. Πήλινον εἰδώλιον Κενταύρου.

α, β. Τὸ Ν. ἄκρον τῆς Ἱερᾶς ὁδοῦ.

Ἡ Ἱερὰ ὁδός: α. ἀπὸ Ν. καὶ β. ἀπὸ Β.

Τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ : α. ἡ Ν.Δ. γωνία. β. ἡ Ν. ᾽Α. γωνία.

Τὸ βάθρον τοῦ βωμοῦ : τὸ σωζόμενον μέρος, Ν. πλευρά.

Τὸ στάδιον :

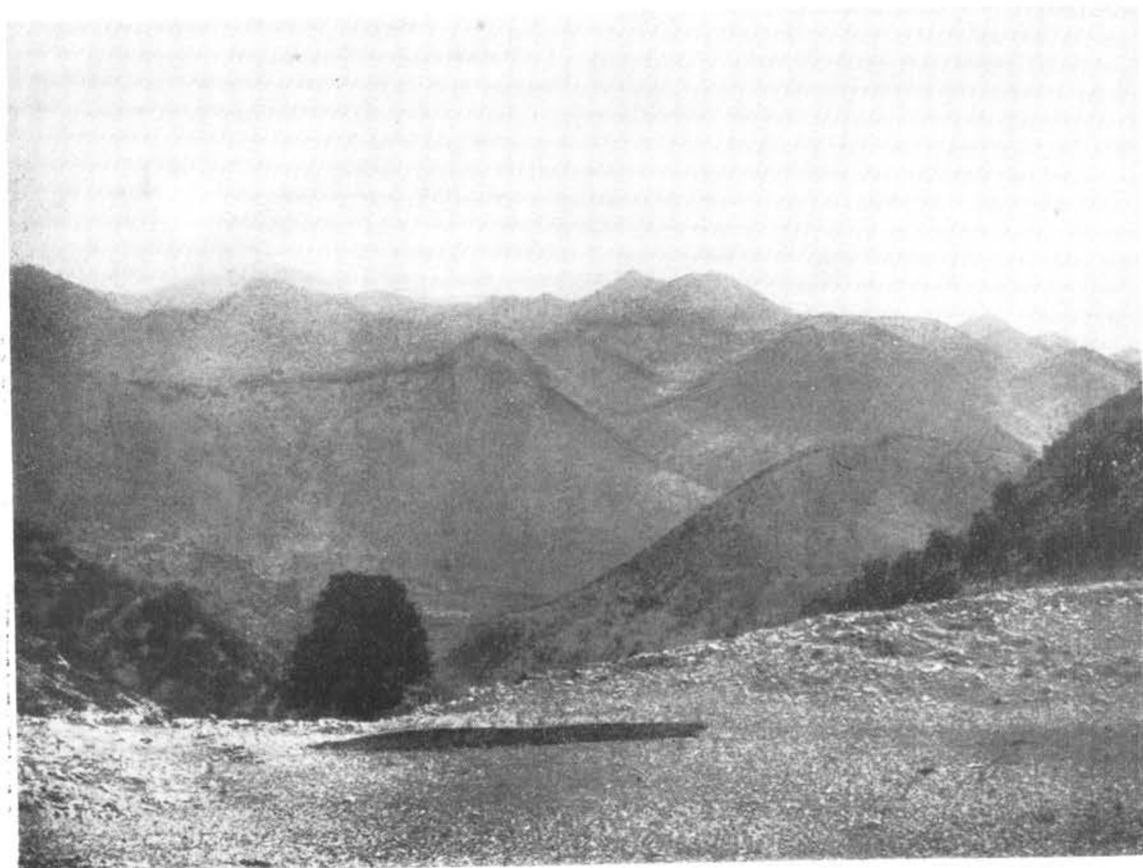
α. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ Ζαρκαδιοῦ.

β. Τὸ Β.'Α. μέρος του.

γ. Τὸ Ν.'Α. μέρος του (διακρίνεται καὶ τὸ βῆμα τῶν κριτῶν).

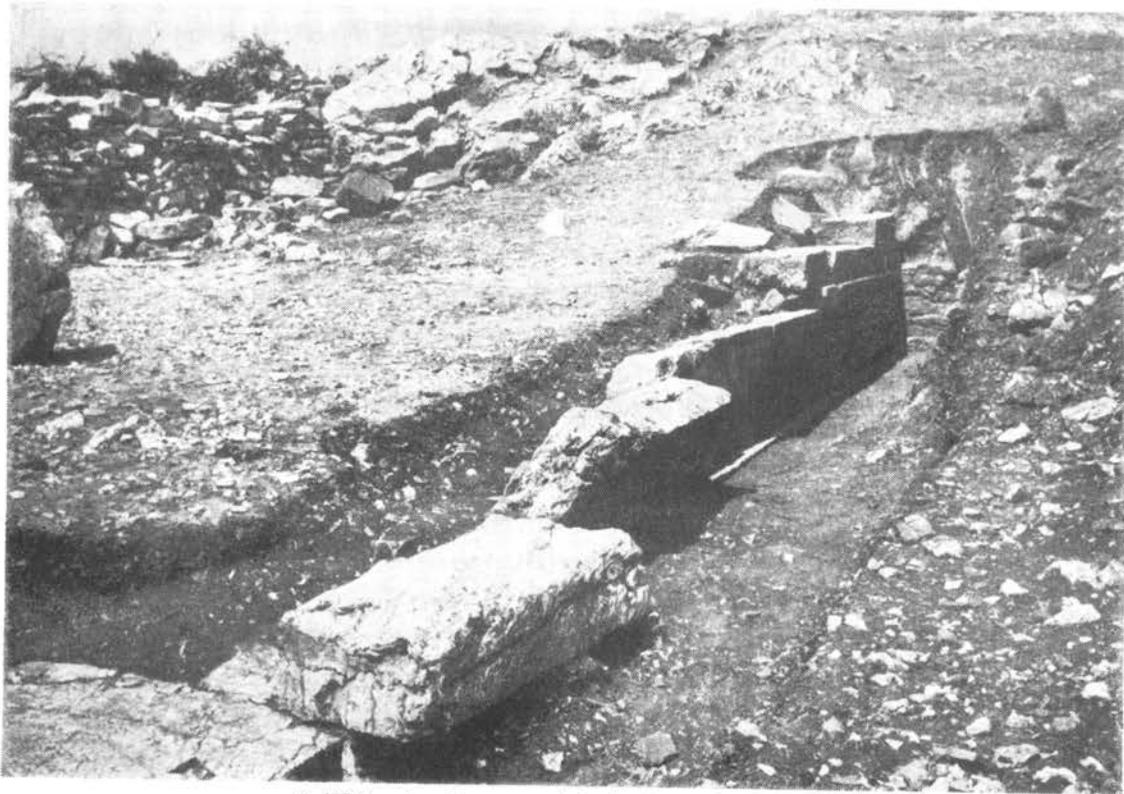

Τὸ στάδιον (μὲ τὴν δοκιμαστικὴν τάφρον) καὶ ἡ ρεματιὰ πρὸς Δεχοῦνι.

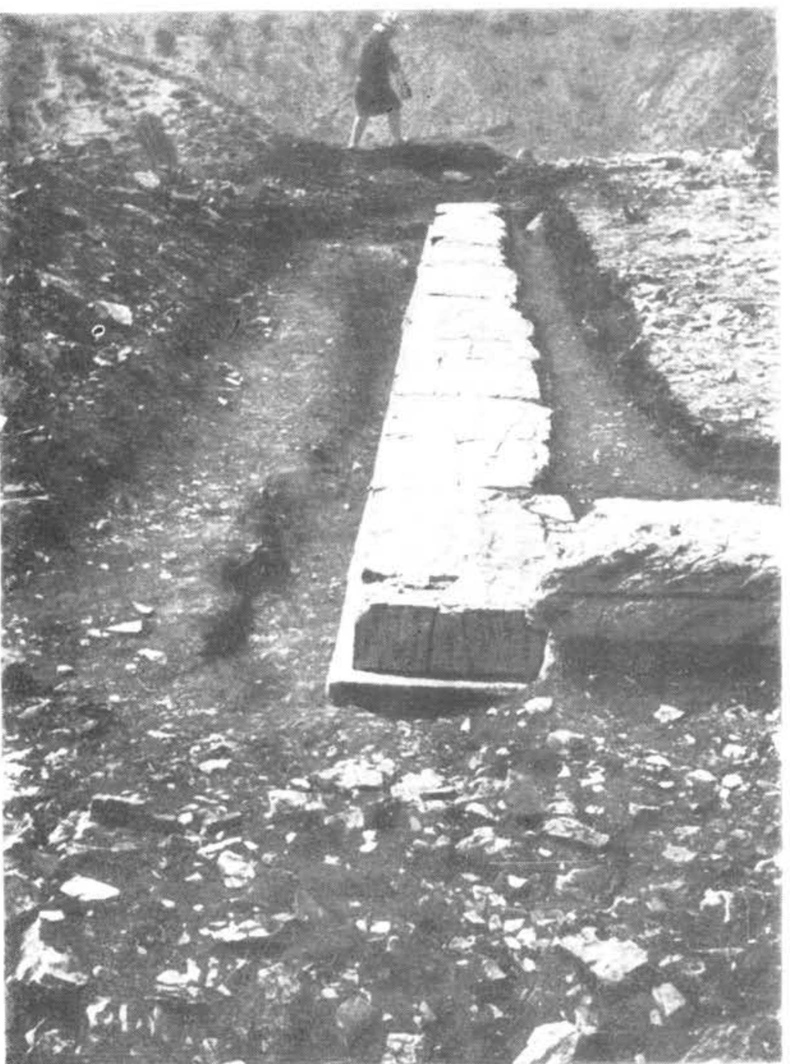
Τὸ τελεστήριον :

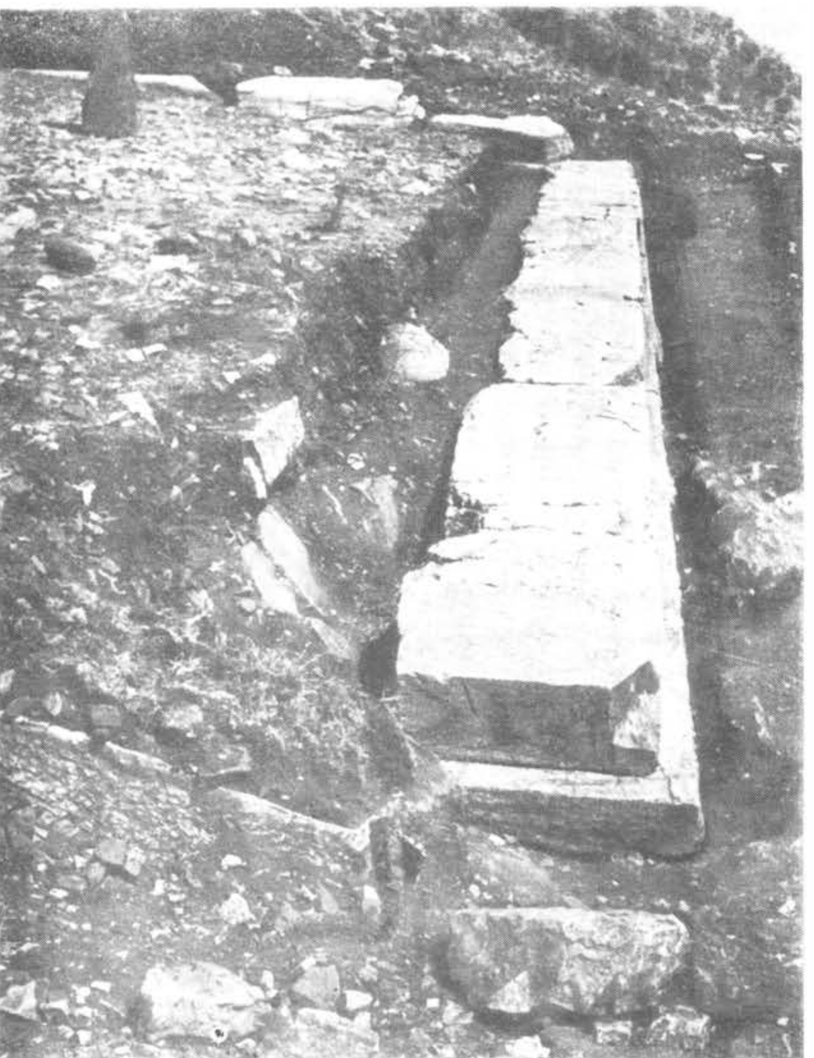

α. Τὸ ἐσωτερικόν.

β. Ἡ Β. πλευρά του, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφῆς.

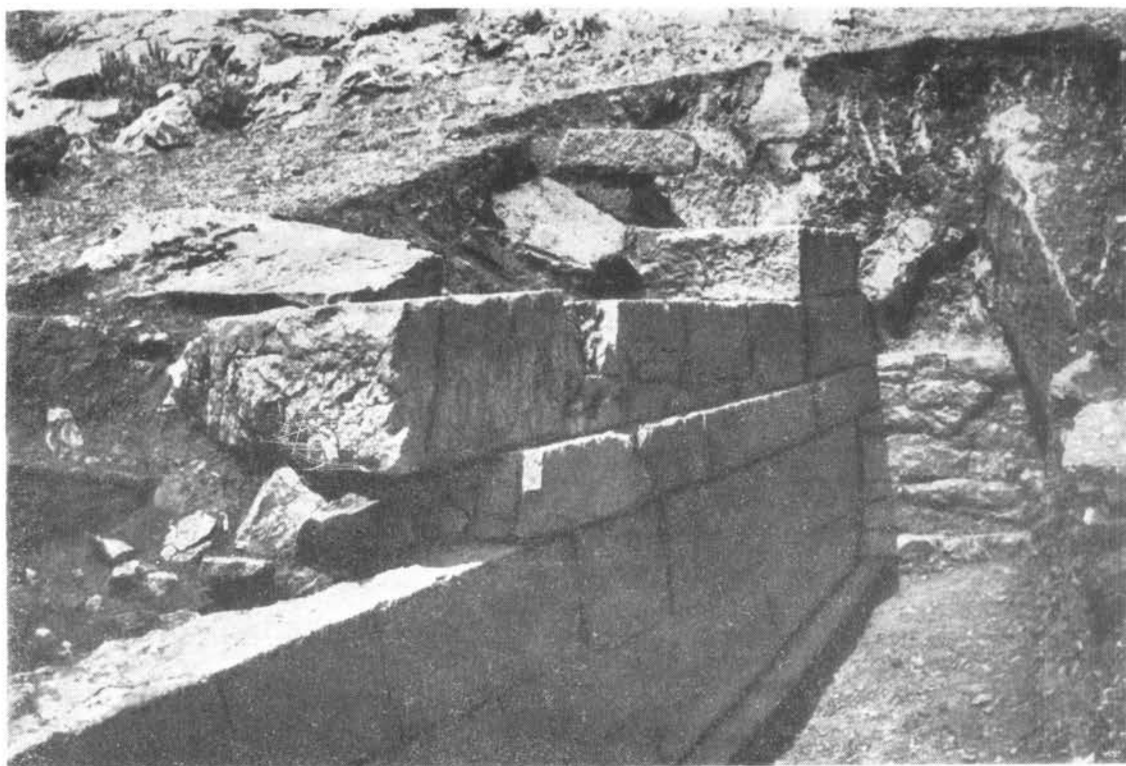

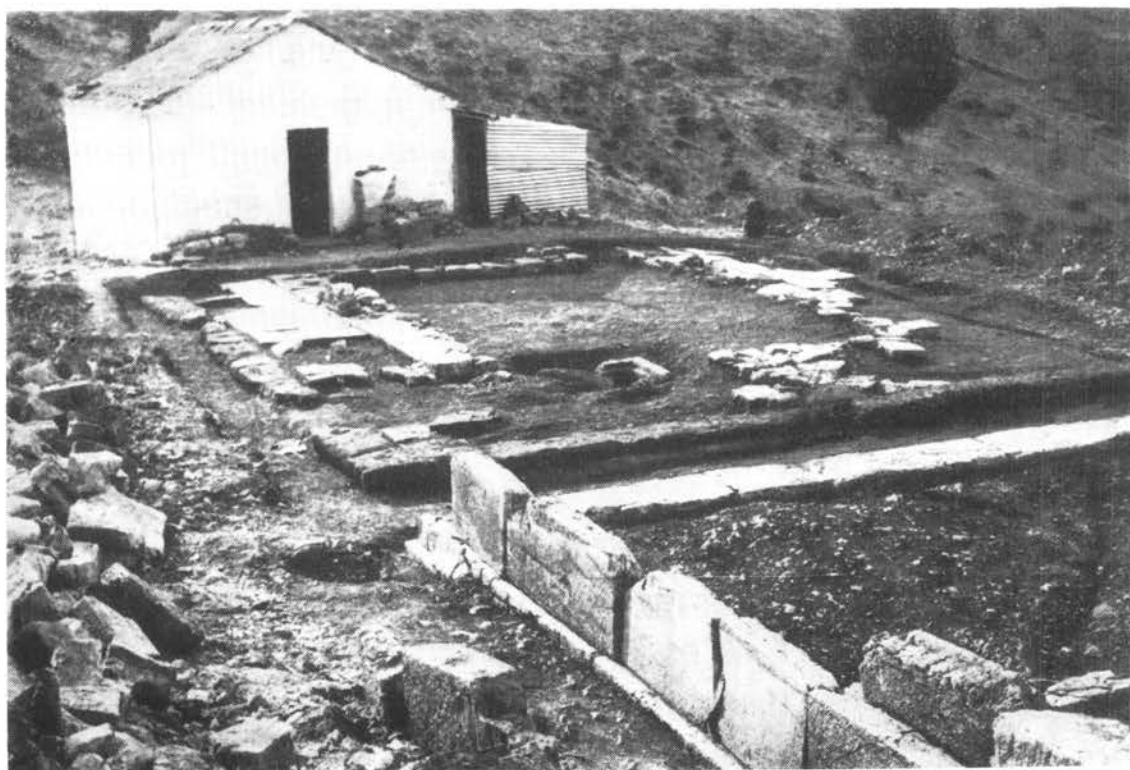
Τὸ τελεστήριον. Ἡ ἀποκάλυψις τῆς Ἀ. πλευρᾶς: α. ἀπὸ Β. καὶ β. ἀπὸ Ν.

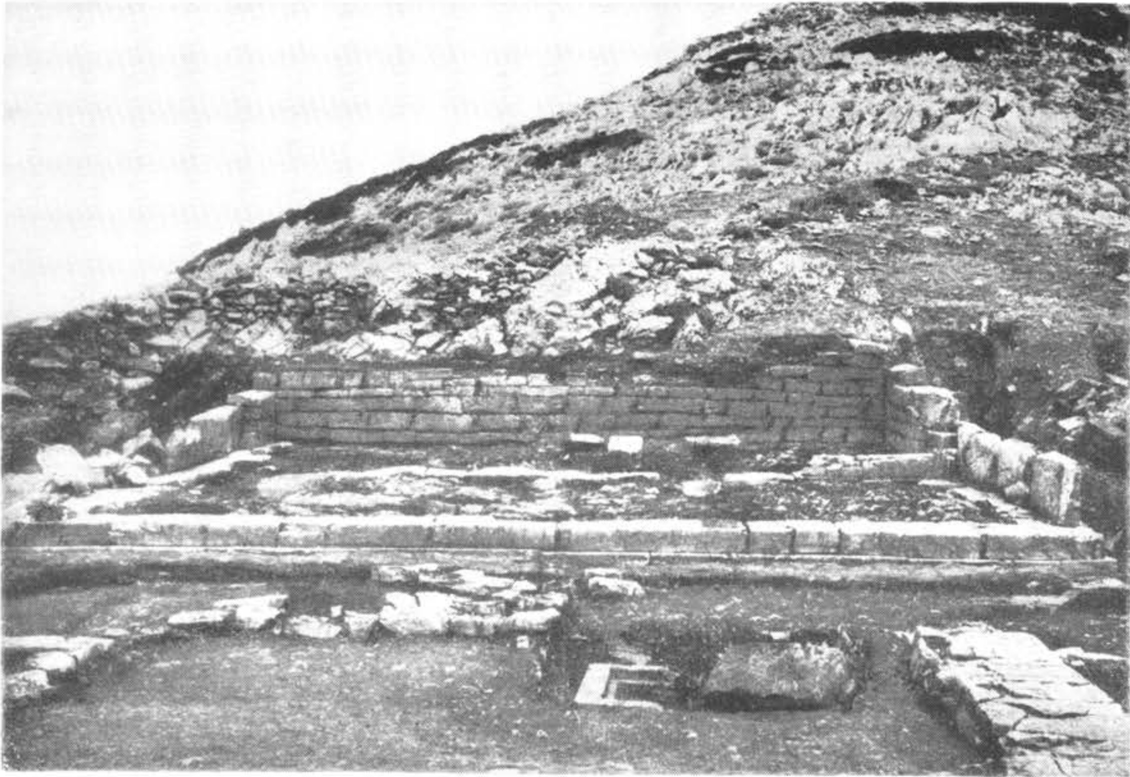

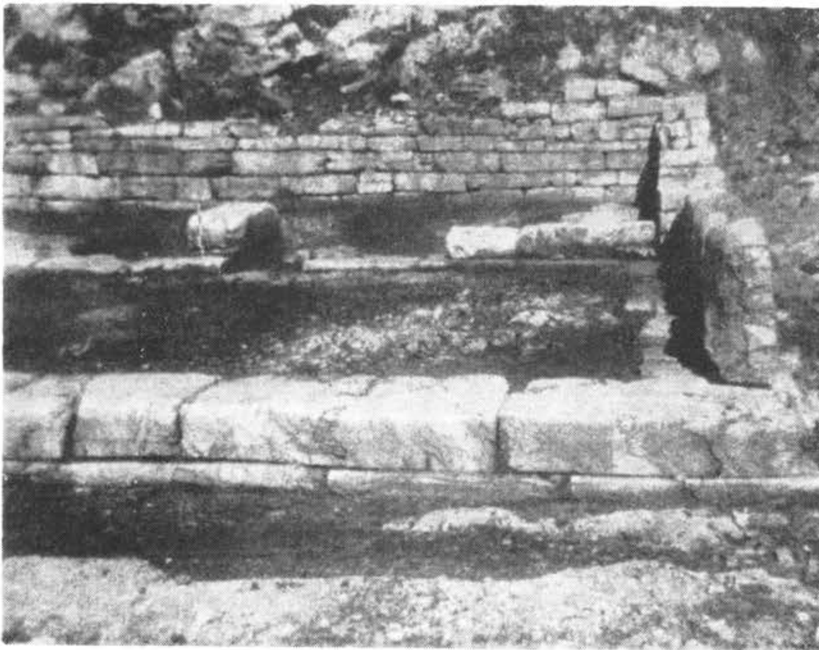
Τὸ τελεστήριον: α. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς. β. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ Β. ἄκρου του.

Τὸ τελεστήριον: α. Τὸ Β.Δ. ἄκρον κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.
β. Τὸ Β. μέρος μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.

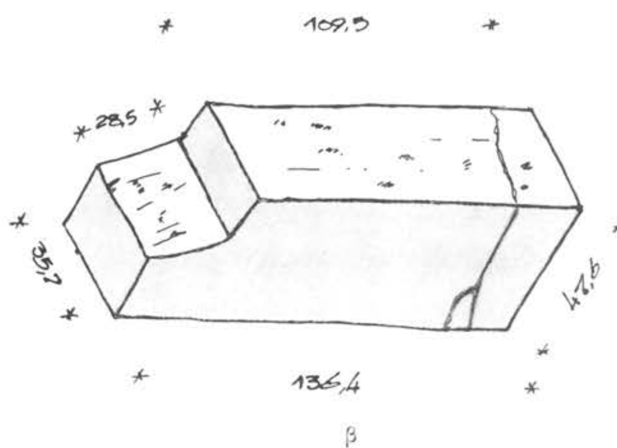

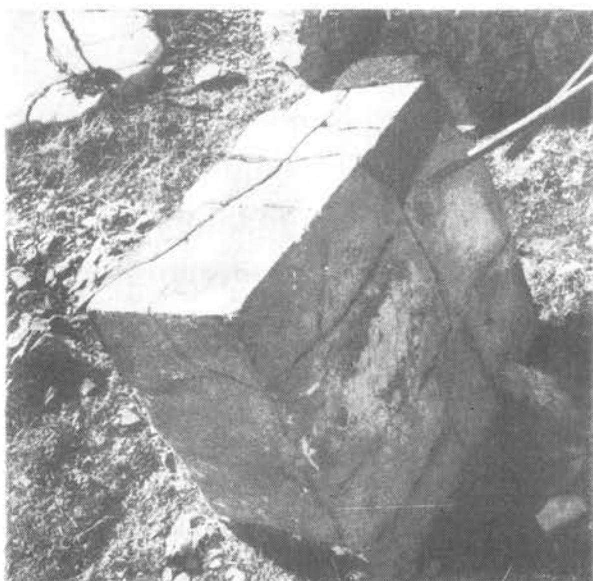
Τὸ τελεστήριον α. Ἐξ Ἀ. (φωτογρ. 1969).
β. Τὸ Β. ἥμισυ (φωτογρ. 1980), μετὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ τριποβακίου.

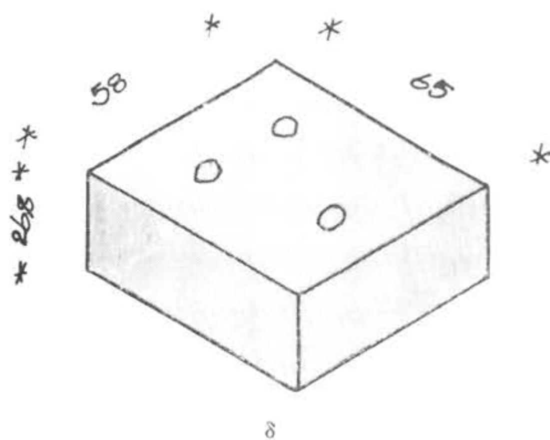
α

β

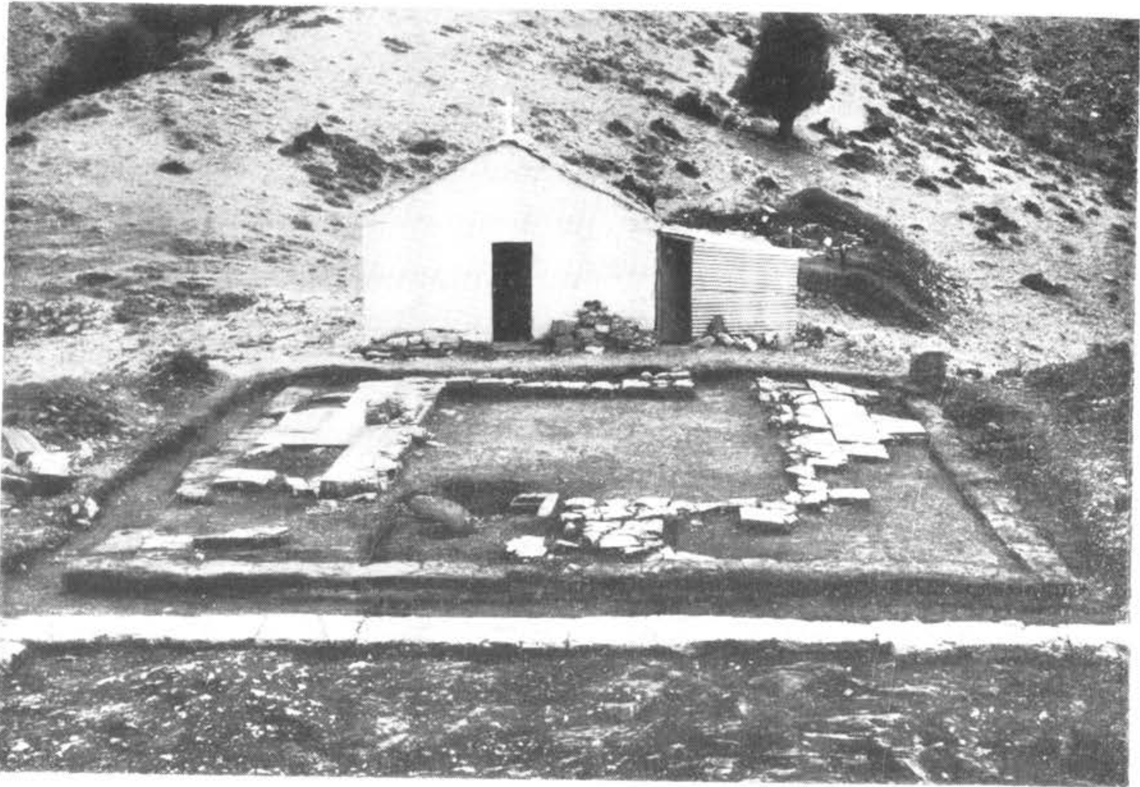

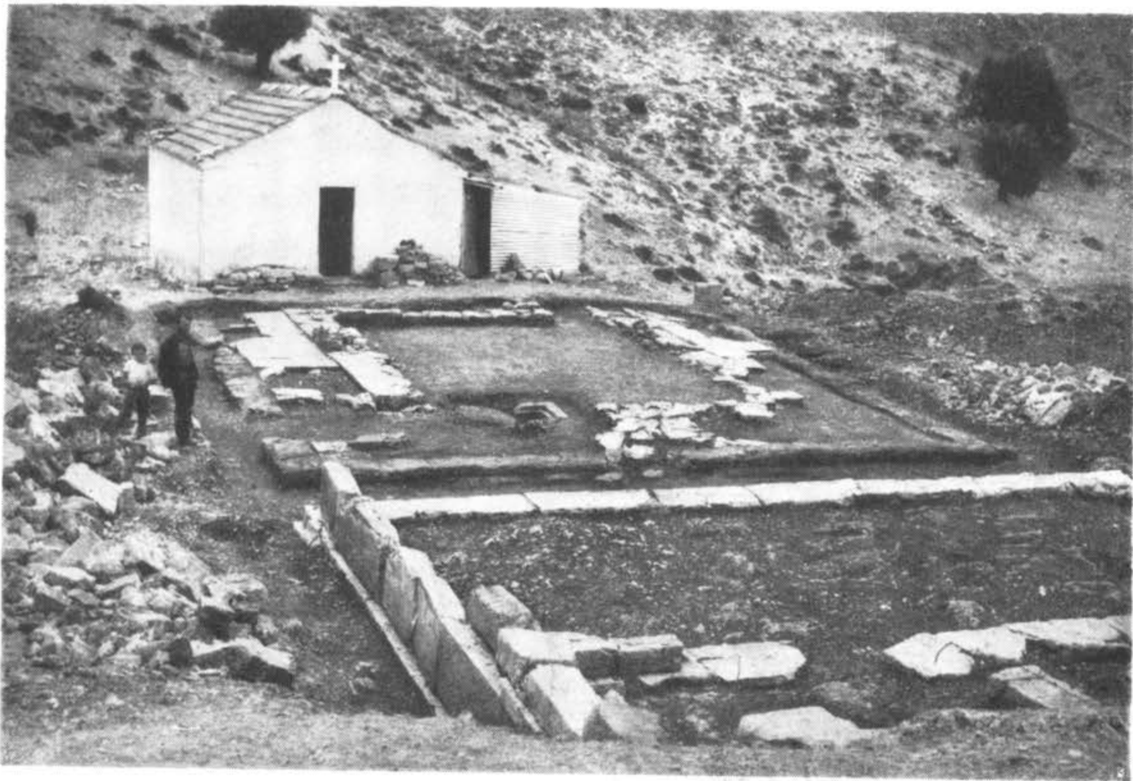
γ

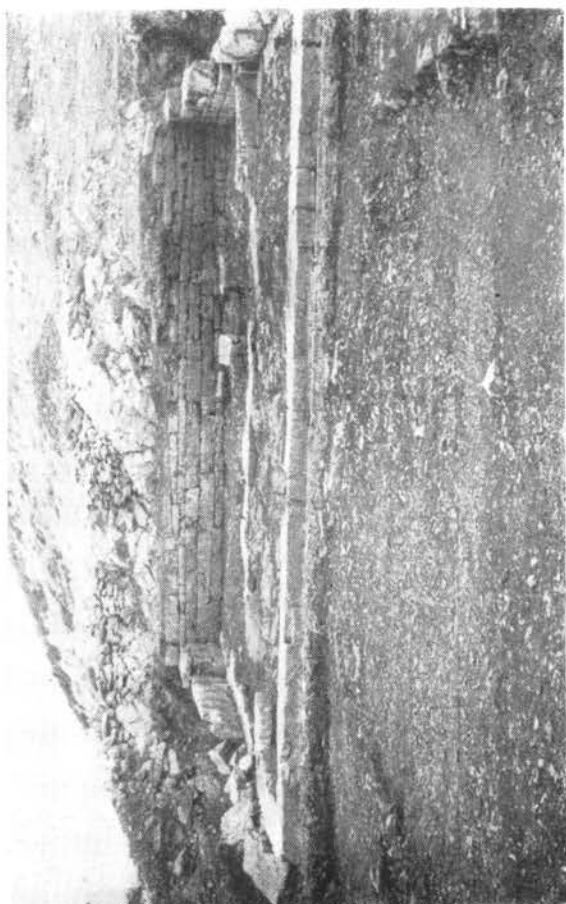
δ

Τελεστήριον: α. Πεσσοὶ καὶ τριποβάκιον. β. Σχέδιον πεσσοῦ. δ. Σχέδιον τριποβακίου. γ. Τὸ τριποβάκιον (φωτογρ. 1977) μετὰ τὸν ὑπὸ τῶν βοσκῶν διαμελισμόν του.

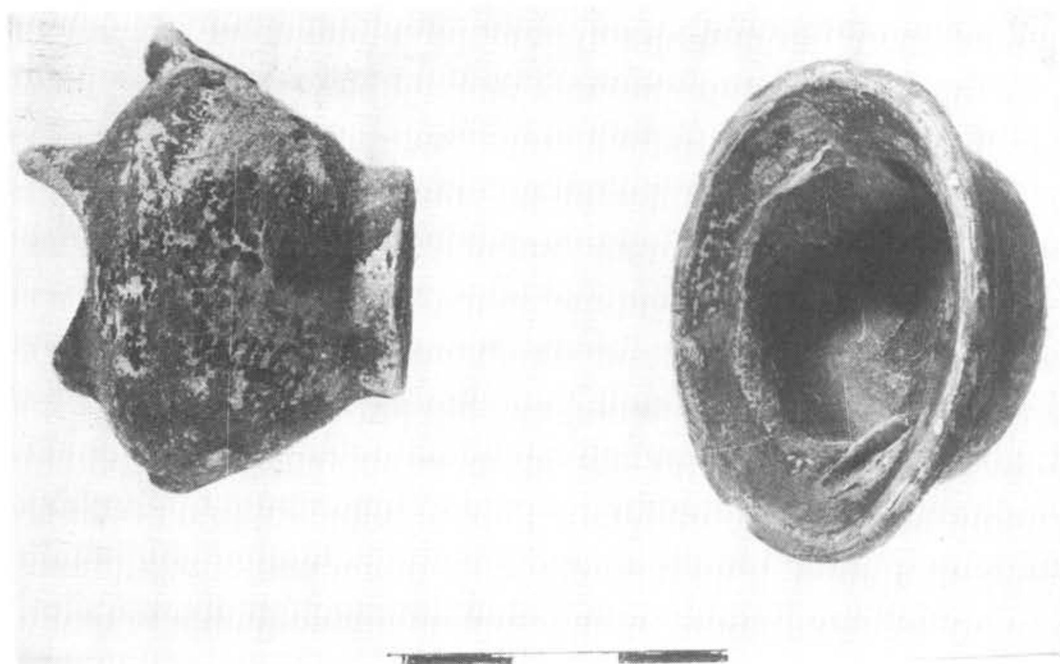

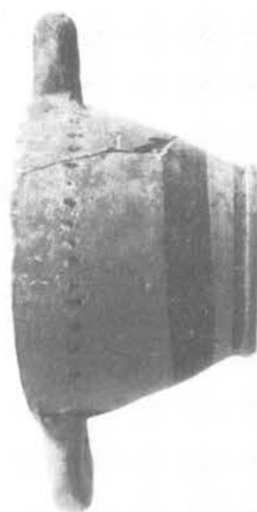
α. β. Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ τελεστηρίου.

α. Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναὸς ἀπὸ Ἀ. κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς.

γ

β

δ

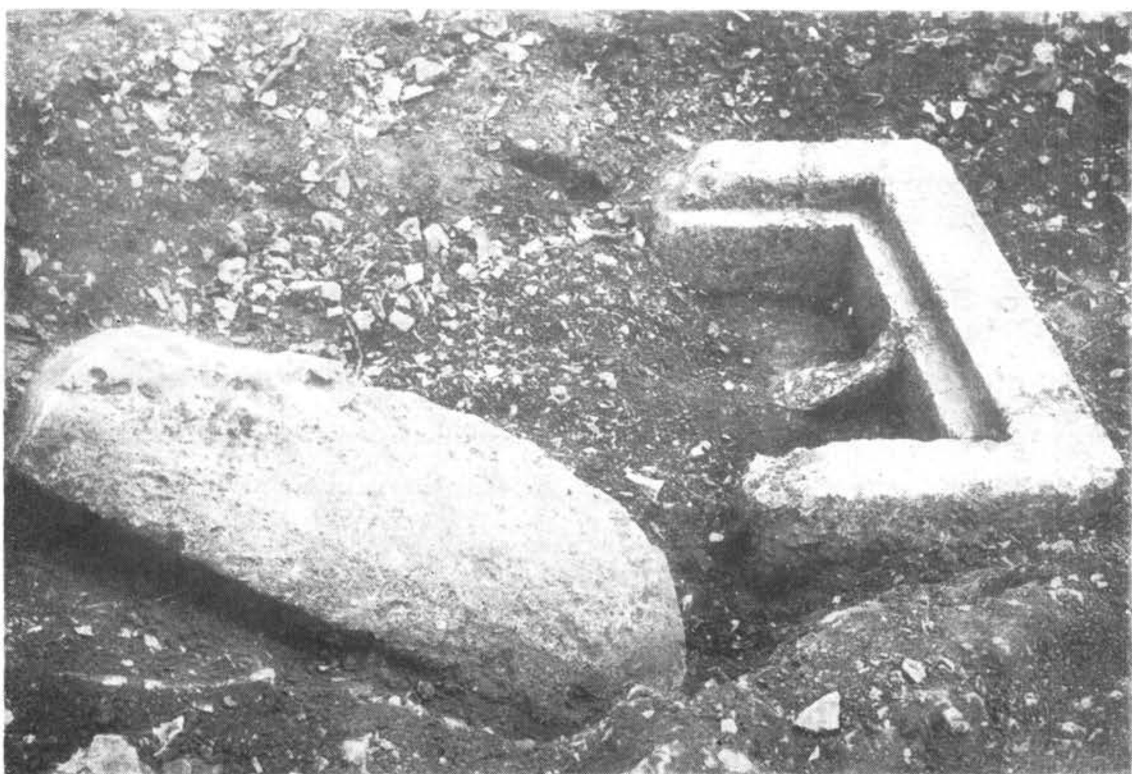
β, γ, καὶ δ. Ἀγγεῖα τῶν ἀποθετῶν.

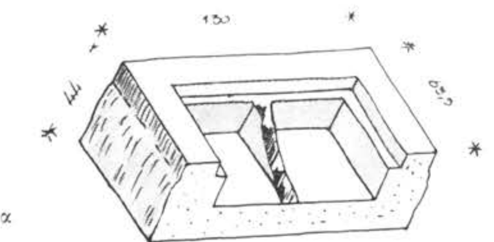

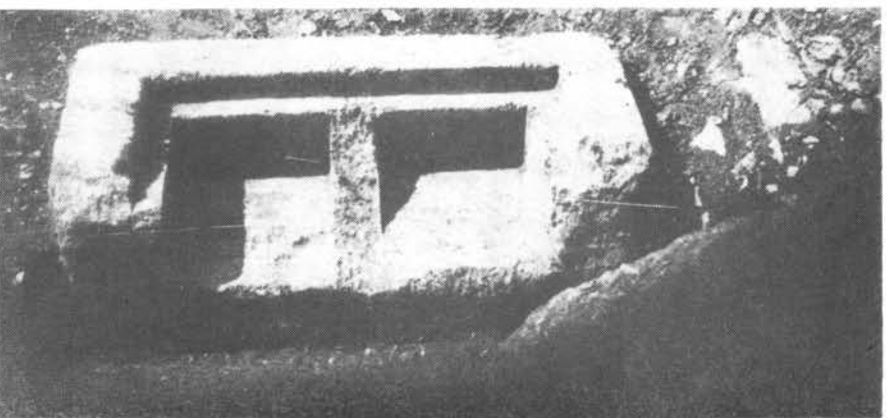
Τὸ τέμενος καὶ ὁ ναός, λείψανα τοιχοδομίας: α. Β. πλευρᾶς. β. Ν. πλευρᾶς.
Διακρίνεται καὶ ἡ πλακόστρωσις τῆς αὐλῆς.

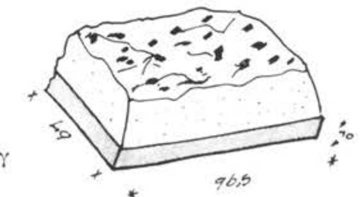

α. Τὸ Β.Δ. ἄκρον τοῦ τεμένους μὲ τὴν αὐλὴν καὶ τὸν περίβολον.
β. Ὁ ὀμφαλὸς (διακρίνεται καὶ τὸ πλῆθος τῶν θρυμμάτων του).

α

β

γ

δ

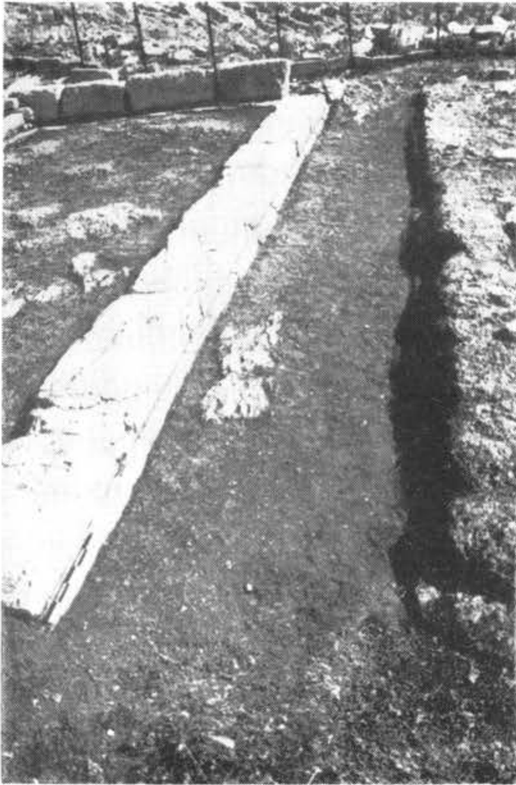

α, β. Τὸ ζεῦγος θηκῶν (τοῦ σωζομένου μέρους) τοῦ ὀμφαλοῦ, σχέδιον καὶ φωτογραφία. γ. Μέρος τοῦ πυραμιδοειδοῦς καλύμματος. δ. Ὁ κυπριακὸς ὀμφαλὸς (πυραμὶς) ἐπὶ νομισμάτων.

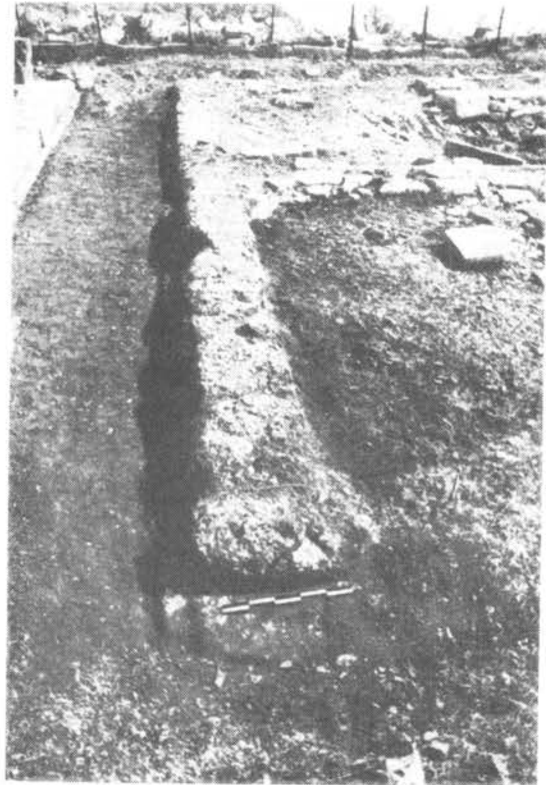

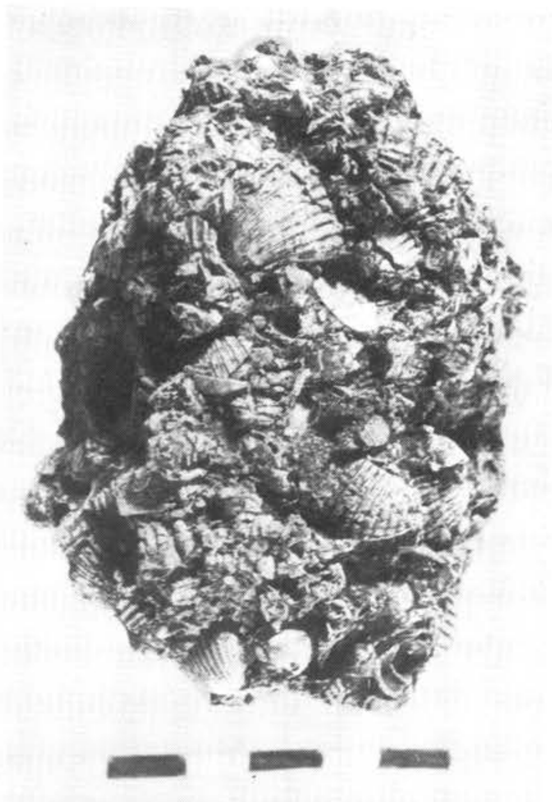
α. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ, εἰς τὸ βάθος ὁ ὀμφαλὸς καὶ ἔμπροσθεν ὁ τοῖχος τοῦ μεταγενεστέρου κτίσματος.
β. Μέρος τῆς Ν. αὐλῆς καὶ τοῦ Ν. περιβόλου (ἀριστερὰ τοῦ μέσου, μεταγενέστεραι ταφαί).

α

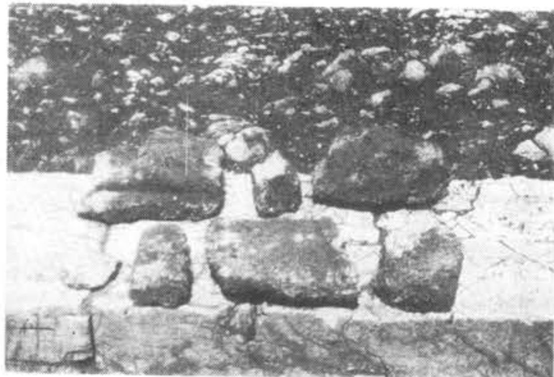
β

γ

α. Ἡ ὁδὸς μεταξὺ τεμένους καὶ τελεστηρίου, ἀπὸ Ν.
β. Τεμάχιον κογχυλιάτου (ἐκ τοῦ περιβόλου).
γ. Πλάκες (κογχυλιάτου) τοῦ περιβόλου.

δ

α

β

γ

δ

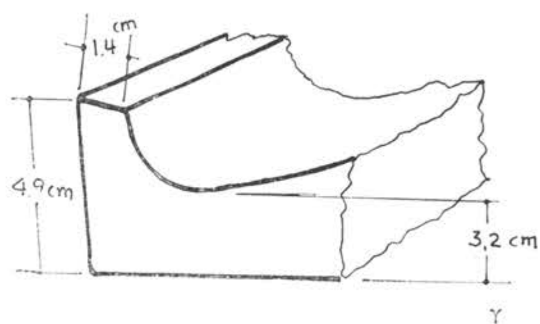
α, β, γ, δ. Ὄψεις τῆς πηλίνης ἀρχαϊκῆς κεφαλῆς τοῦ τελεστηρίου.

α

β

γ

α. Μέρος κορυφαίου ἀκροκεράμου τοῦ τελεστηρίου.
β, γ. Τεμάχια ἀρχαϊκῶν στρωτήρων τοῦ τελεστηρίου (φωτογραφία καὶ σχέδιον).

α

β

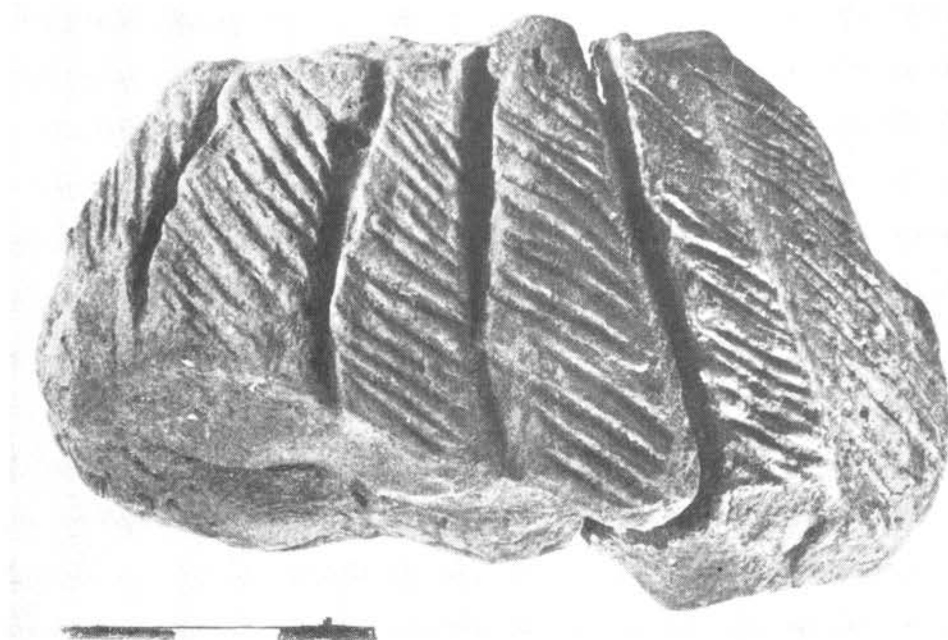

γ

δ

ε

στ

Τελεστήριον: α, β. Ἐξωτερικῶς, τὸ Ν.Δ. ἄκρον, κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.
ε, στ. Ὀρθοστάται Ν. καὶ Β. πλευρᾶς.
Ναός: γ. Ἡ σίμα, ὅπως εὑρέθη. δ. Ὁ χῶρος τῶν ἀποθετῶν.

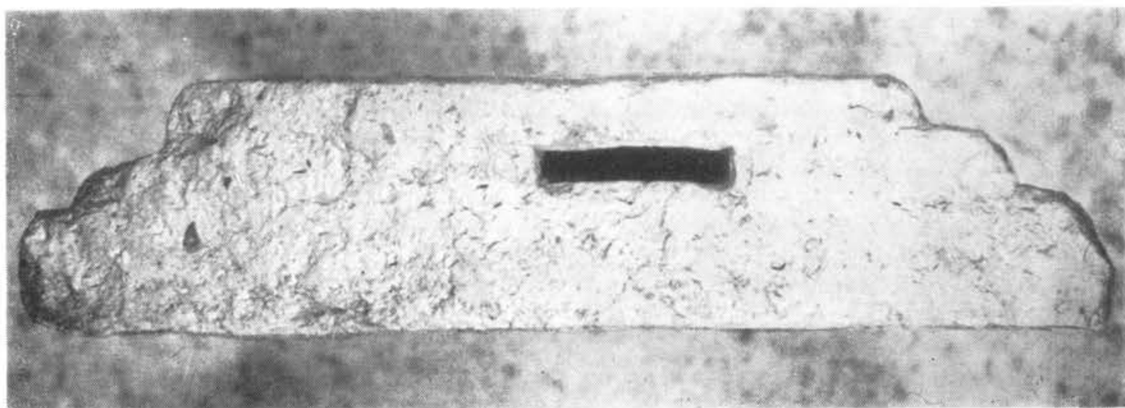

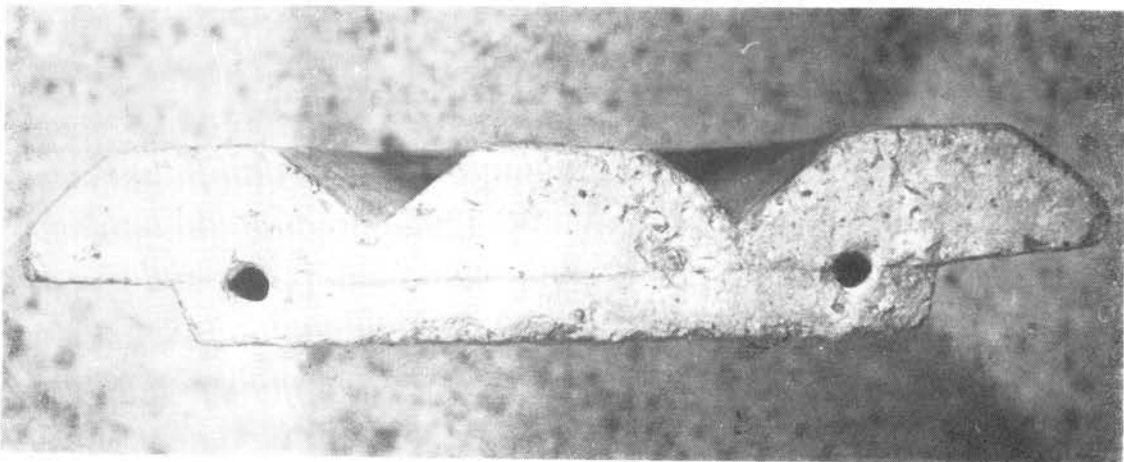
Ναός: α, β. Τεμάχια κεφαλῆς (μαλλιά) ἀρχαϊκῆς μορφῆς (1/3 τοῦ φυσικοῦ).

Πηλίνη μετόπη: α. Προσθία πλευρά. β. Άνω πλευρά.

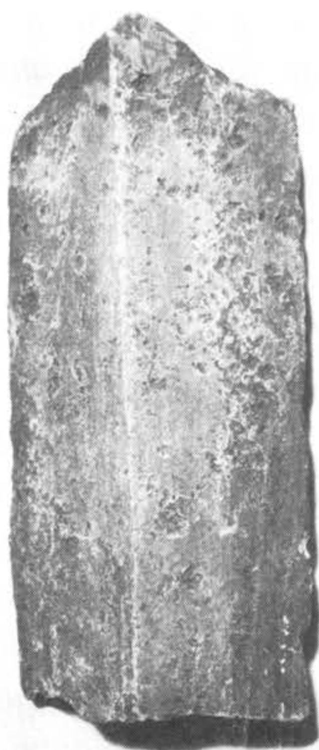

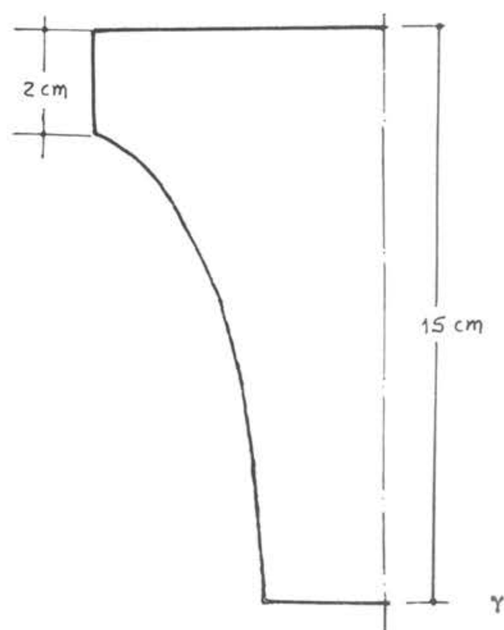
Πηλίνη μετόπη : α. Ὀπισθία πλευρά. β. Κάτω πλευρά :

α

β

γ

Ναός: α. Καλυπτὴρ κέραμος. β, γ. Ἡ πηλίνη σίμη (φωτογραφία καὶ σχέδιον).

α, β. Κορυφαῖος ἀκροκέραμος τοῦ ναοῦ.

Στρωτήρ, τρίγλυφος καὶ μέρος στρωτῆρος εὐθὺς μετὰ τὴν ἀνεύρεσίν των, κατὰ χώραν.

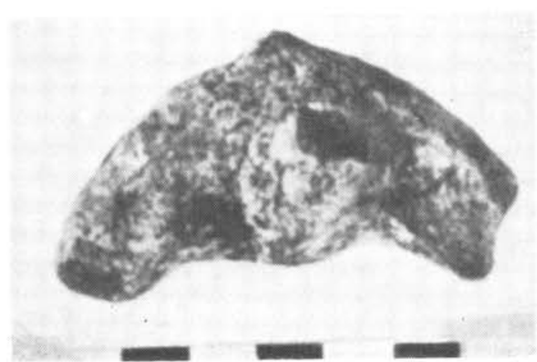

α, β. Τεμάχια ἡγεμόνων ἀκροκεράμων τοῦ ναοῦ.

α

β

γ

δ

ε

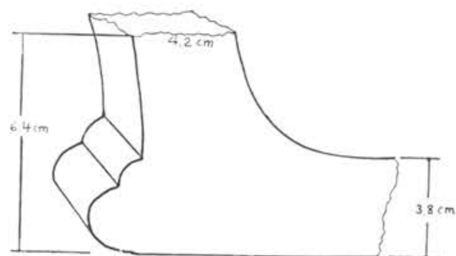
Ναός: α. Δύο ἐκ τῶν τριῶν τεμαχίων τοῦ πηλίνου ἀκρωτηρίου. β. Μέρος τοῦ προσώπου του. γ. δ καὶ ε. Σπαράγματα κορυφαίου (μετ' ἀκρωτηρίου) ἀκροκεράμου.

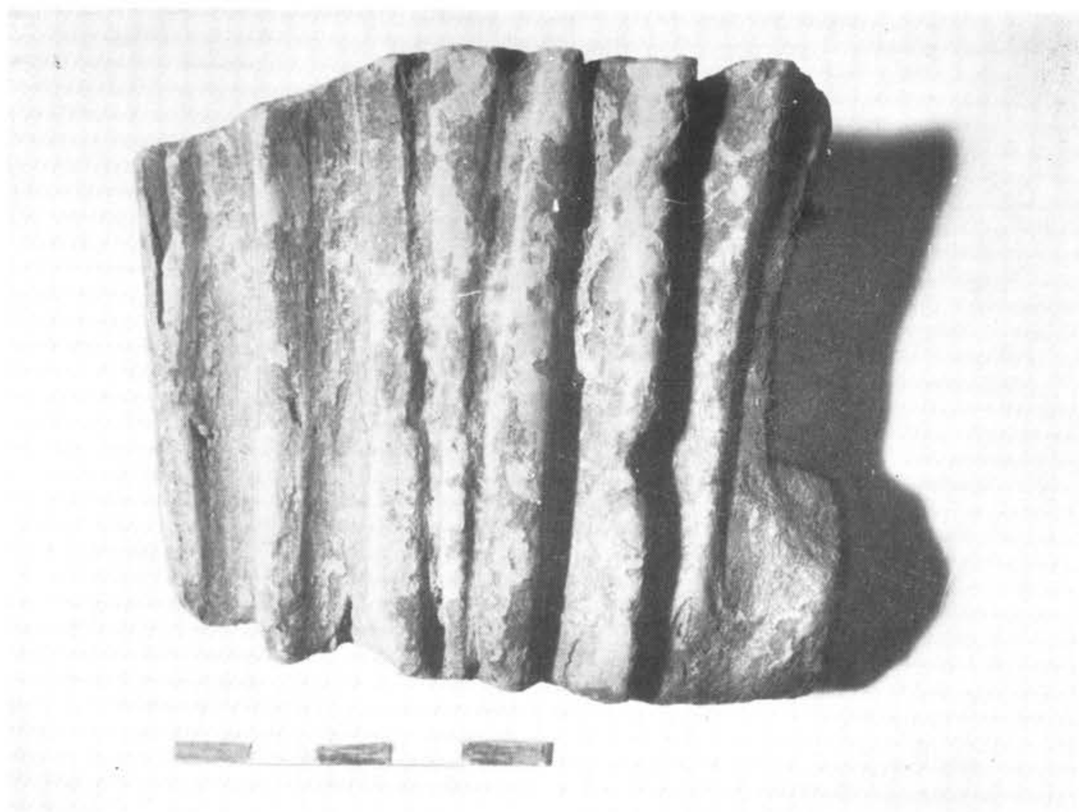
Ναός: α. Τεμάχια πηλίνης σίμης (ἀνακατασκευῆς).

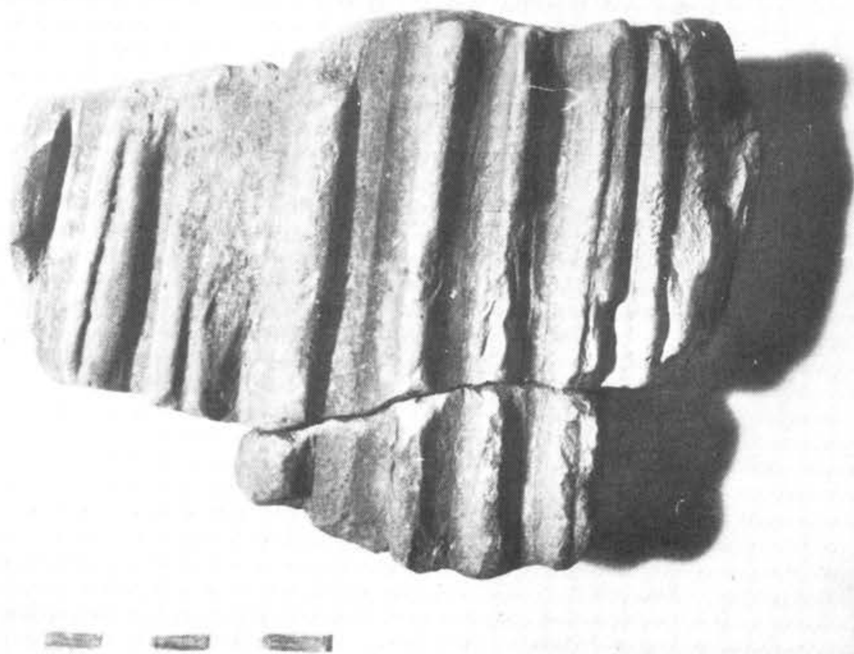

β. Ναός: Τεμάχιον ἀνθεμωτοῦ πηλίνου ἡγεμόνος (ἀνακατ.)

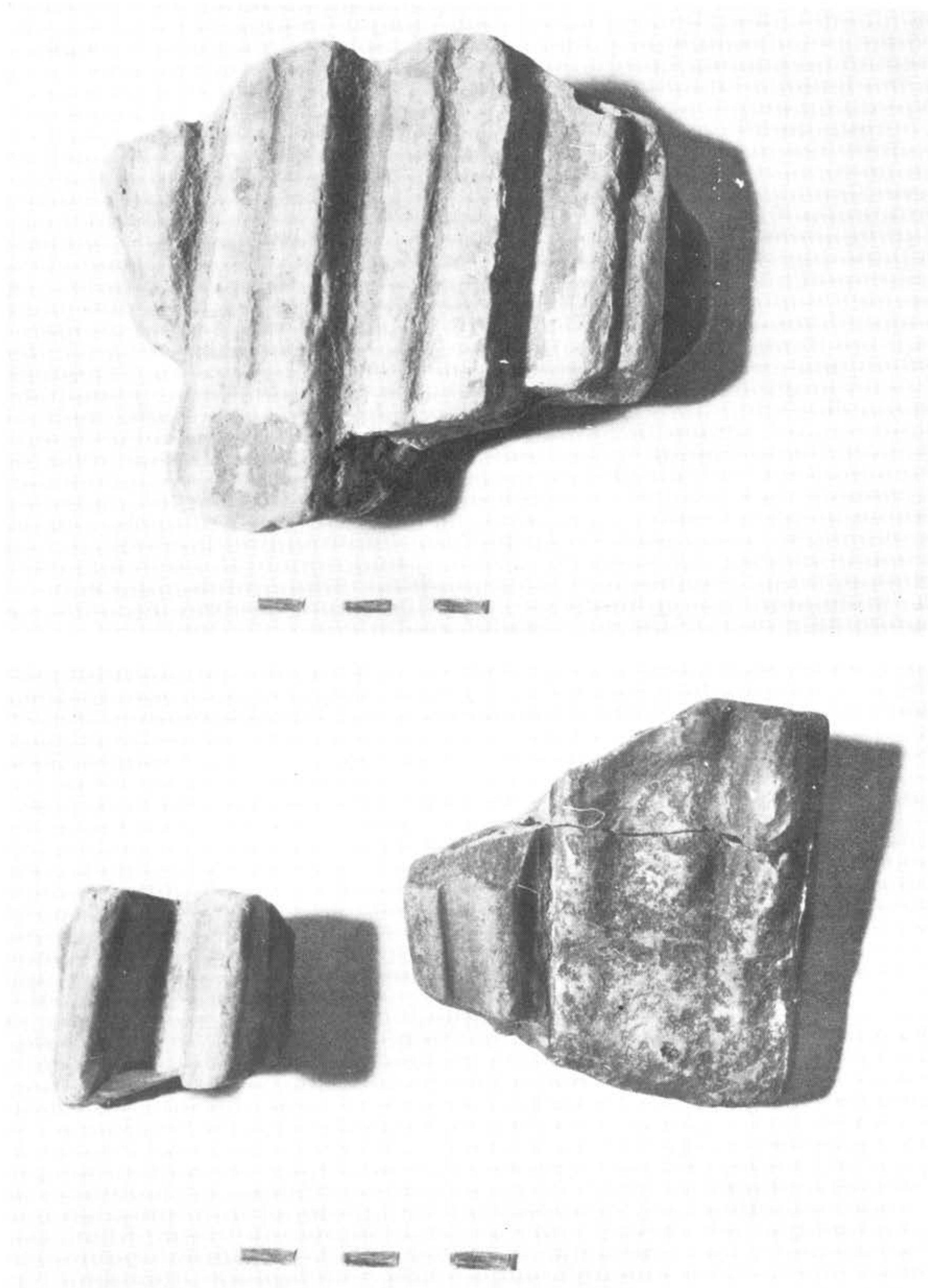

γ. Τριπλοῦν οἴκημα: Σχέδιον ἀρχαϊκῆς πηλίνης σίμης.

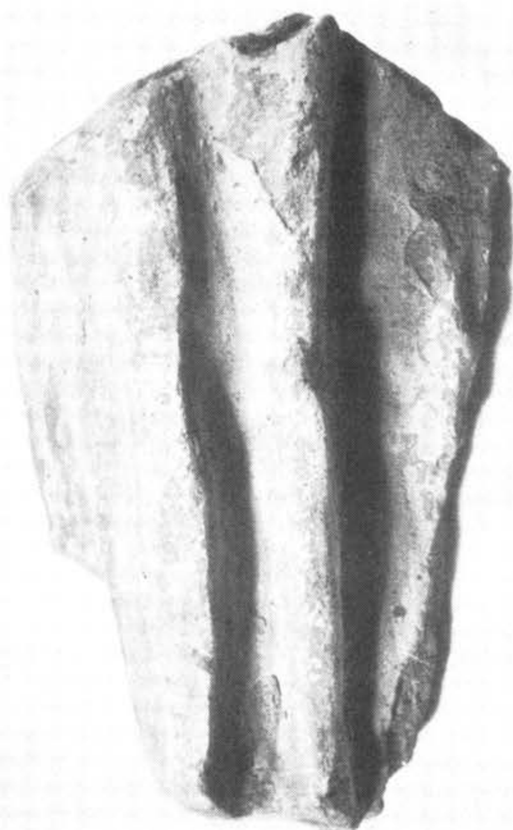

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ἐνδεδυμένων μορφῶν.

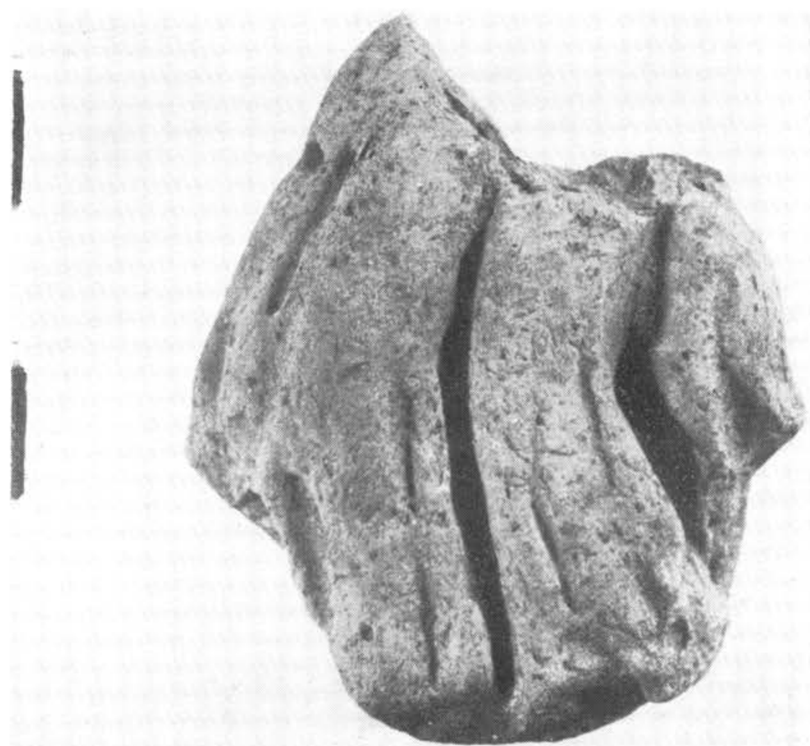
Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ἐνδεδυμένων μορφῶν.

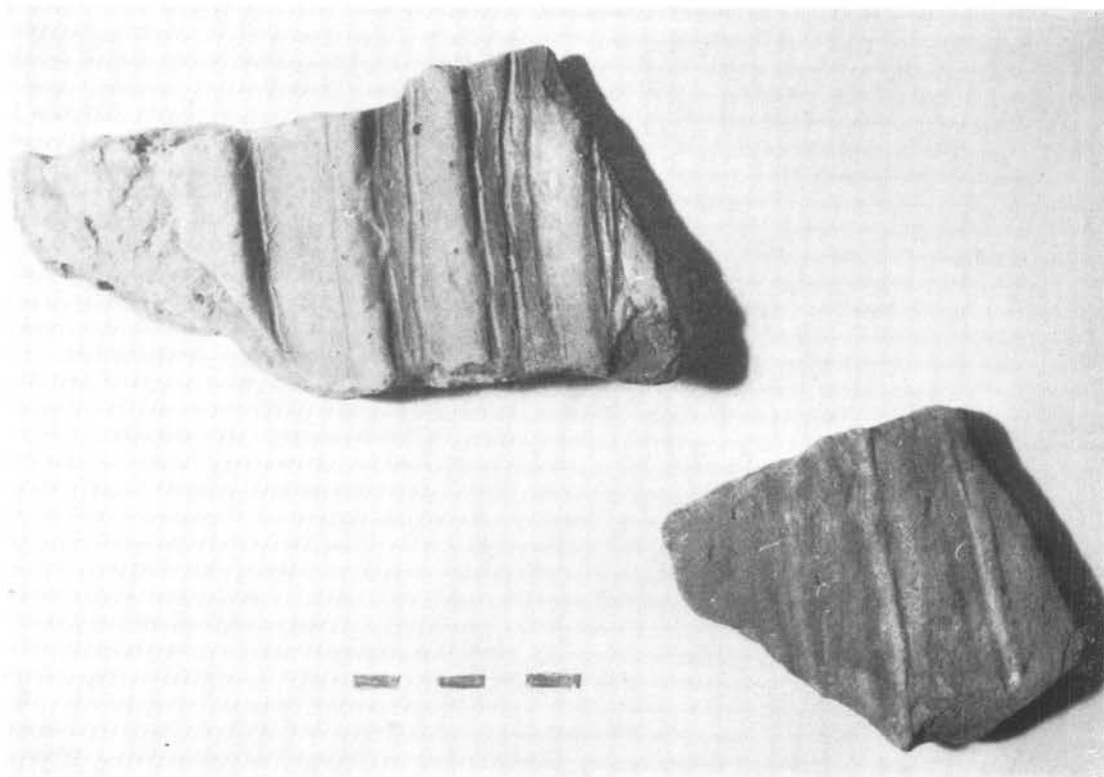

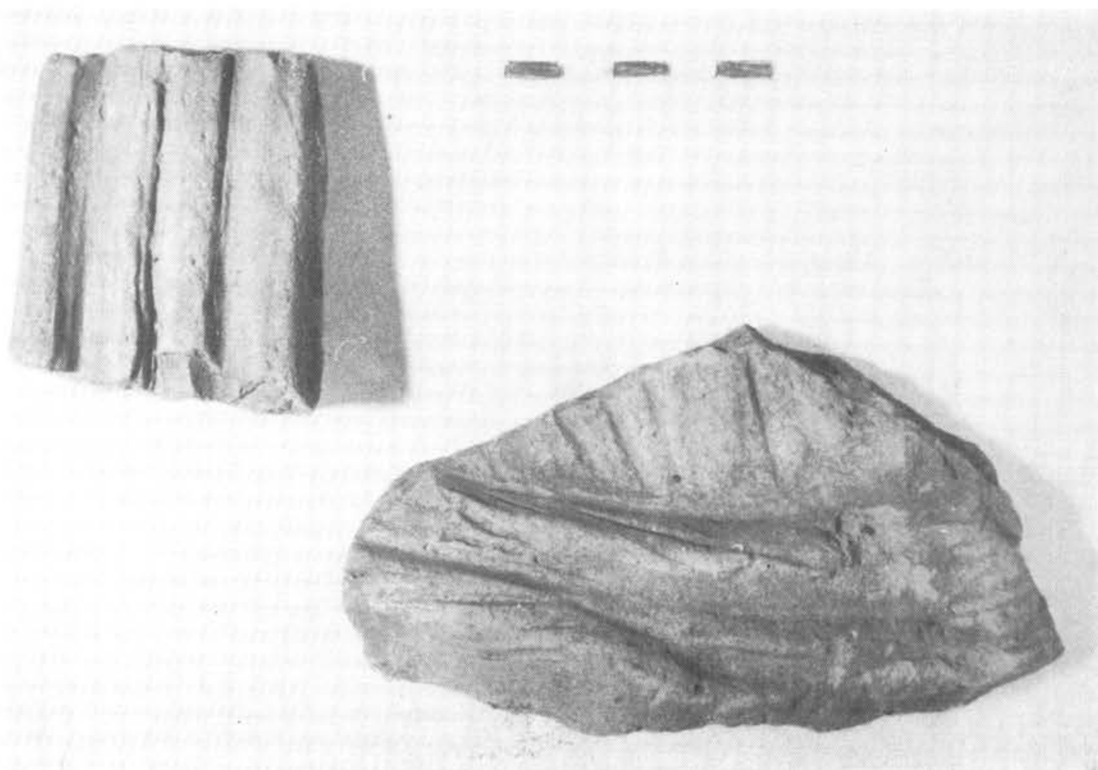
Ναός: α, β. Τεμάχια πηλίνων ἐνδεδυμένων μορφῶν.

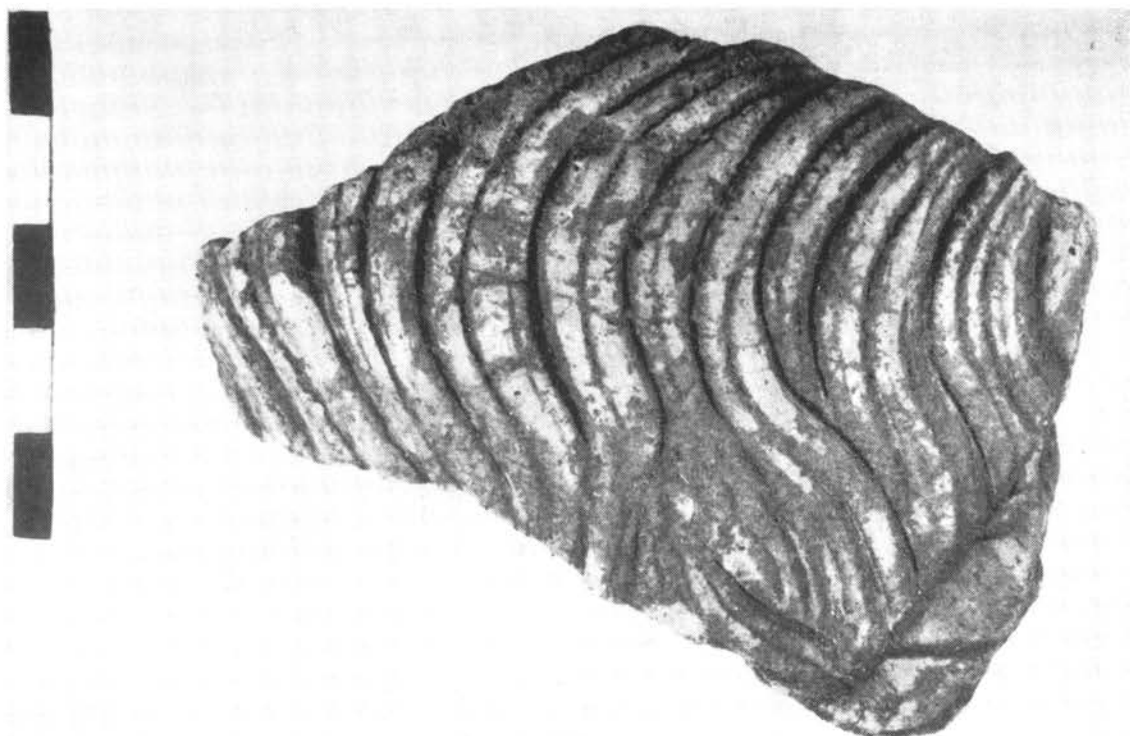

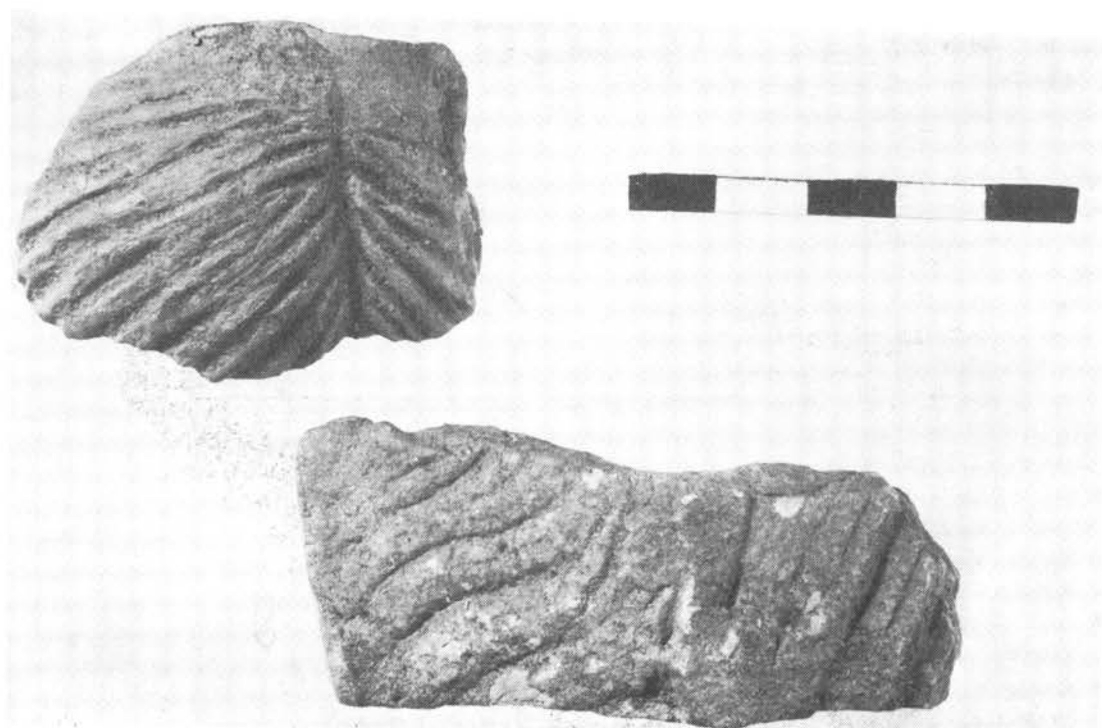
Ναός: α, β. Τεμάχια πηλίνων ἐνδεδυμένων μορφῶν.

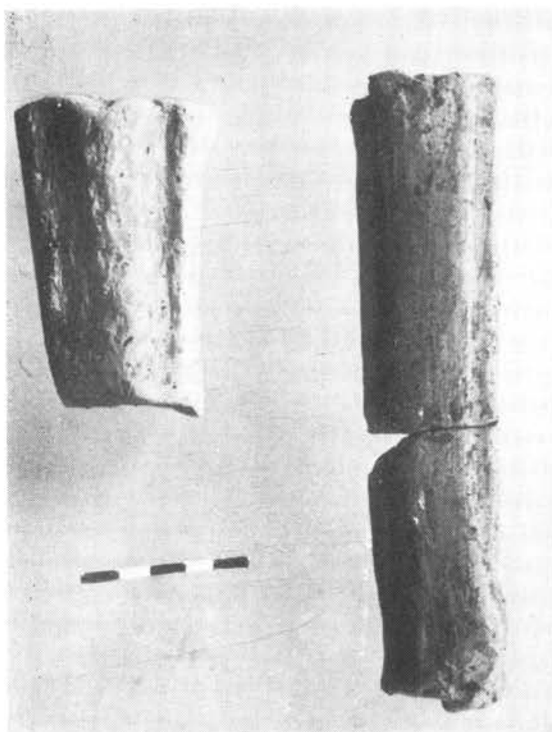

Ναός : α, β. Τεμάχια πηλίνων ἐνδεδυμένων μορφῶν.

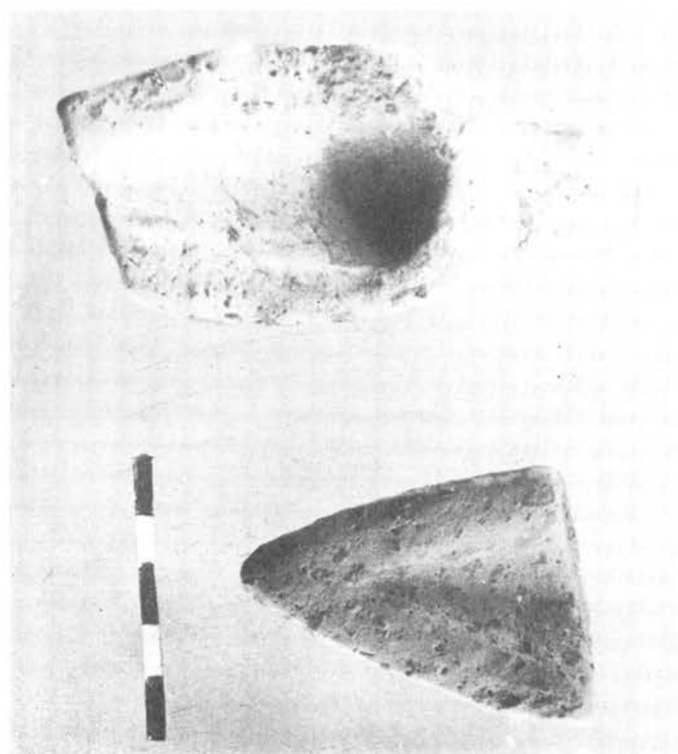
Ναός : α, β. Τεμάχια κεφαλῶν πηλίνων μορφῶν.

α. Τεμάχια σκελῶν πηλίνης Σφιγγός.

β. Αὐτὶ πηλίνου κάπρου.

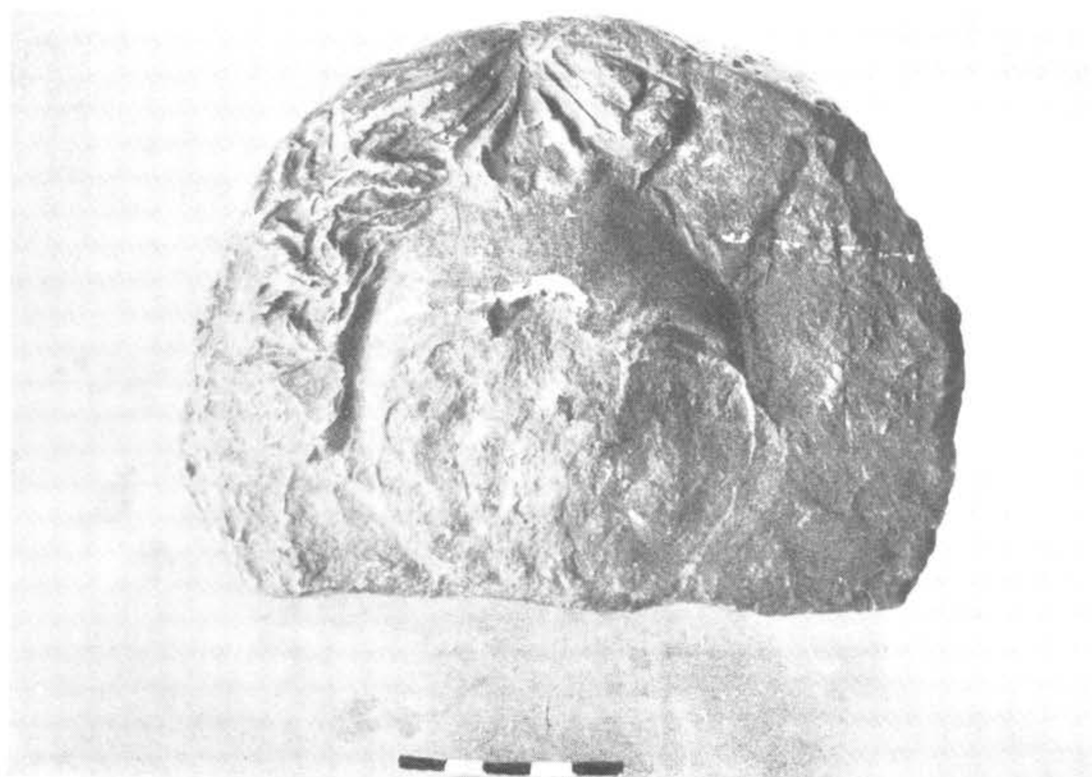

γ. Τεμάχια πηλίνων μητρῶν.

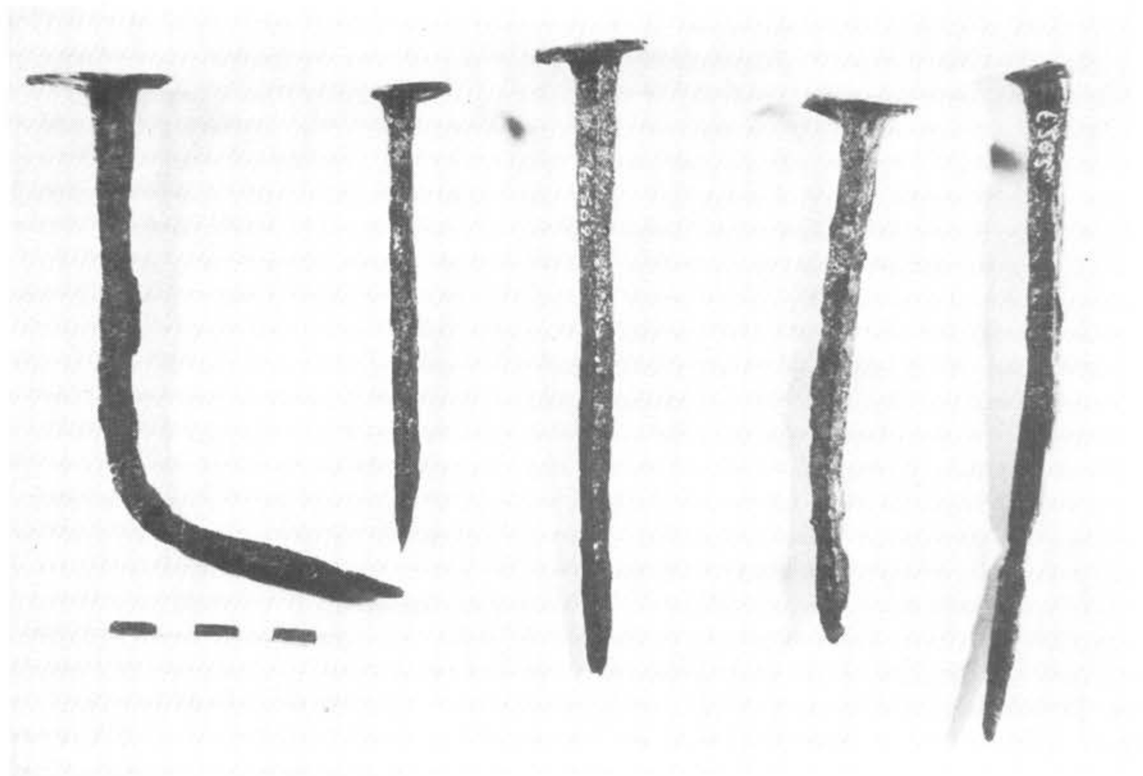

δ. Τεμάχιον σκέλους πηλίνου ἵππου ἢ κενταύρου.

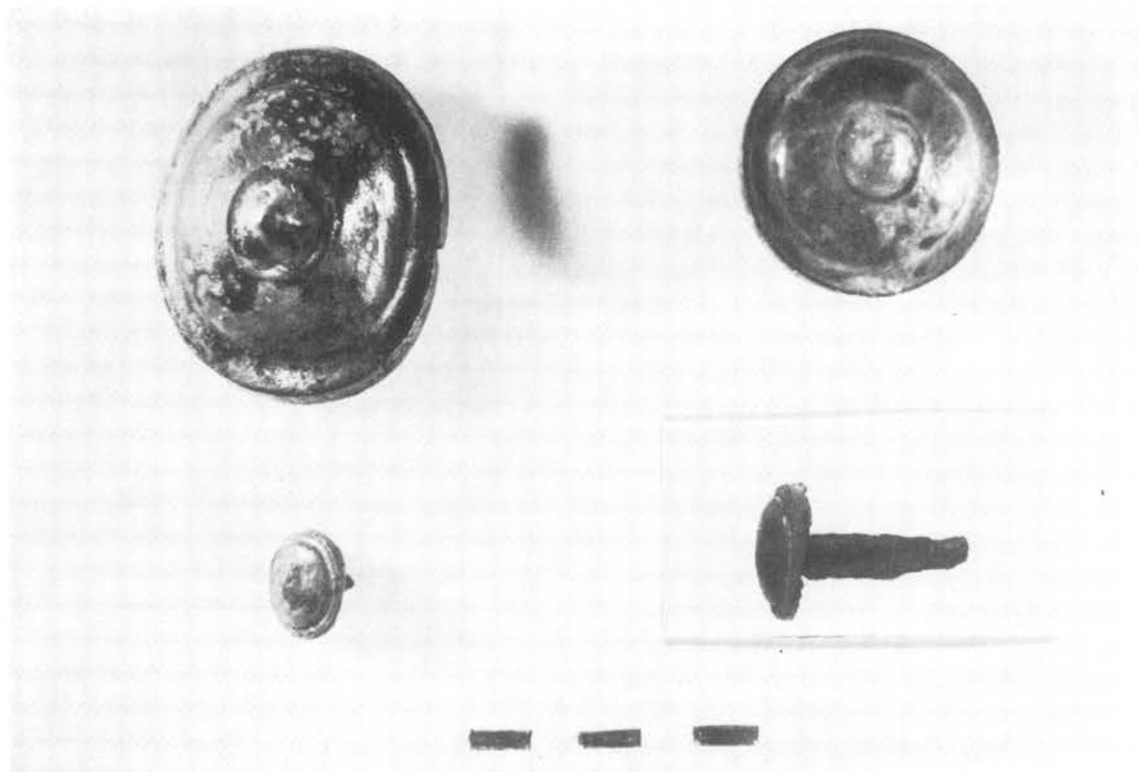

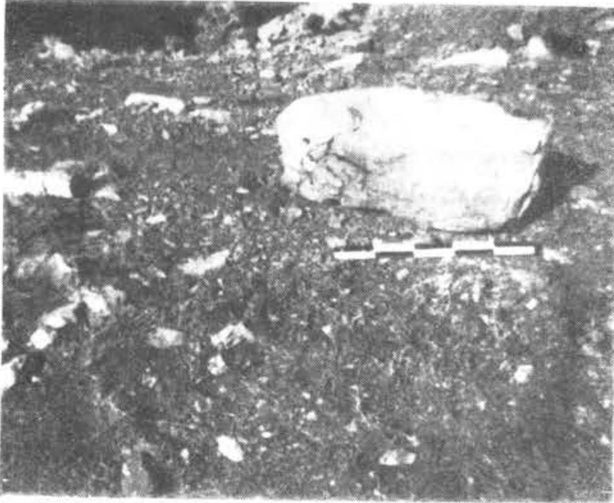
α,β. Ναός : ἡγεμόνες ἀκροκέραμοι.

α. Σιδηροῖ ἧλοι.

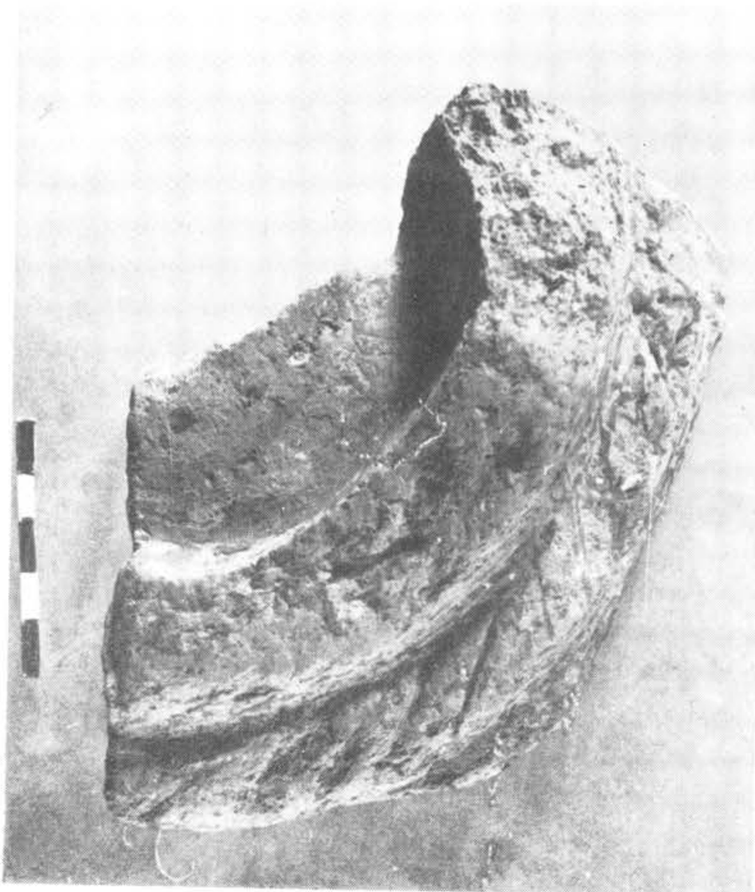

β. Χάλκιναι ἐφηλύδες.

α,β. Μέρη λιθίνων περιρραντηρίων.

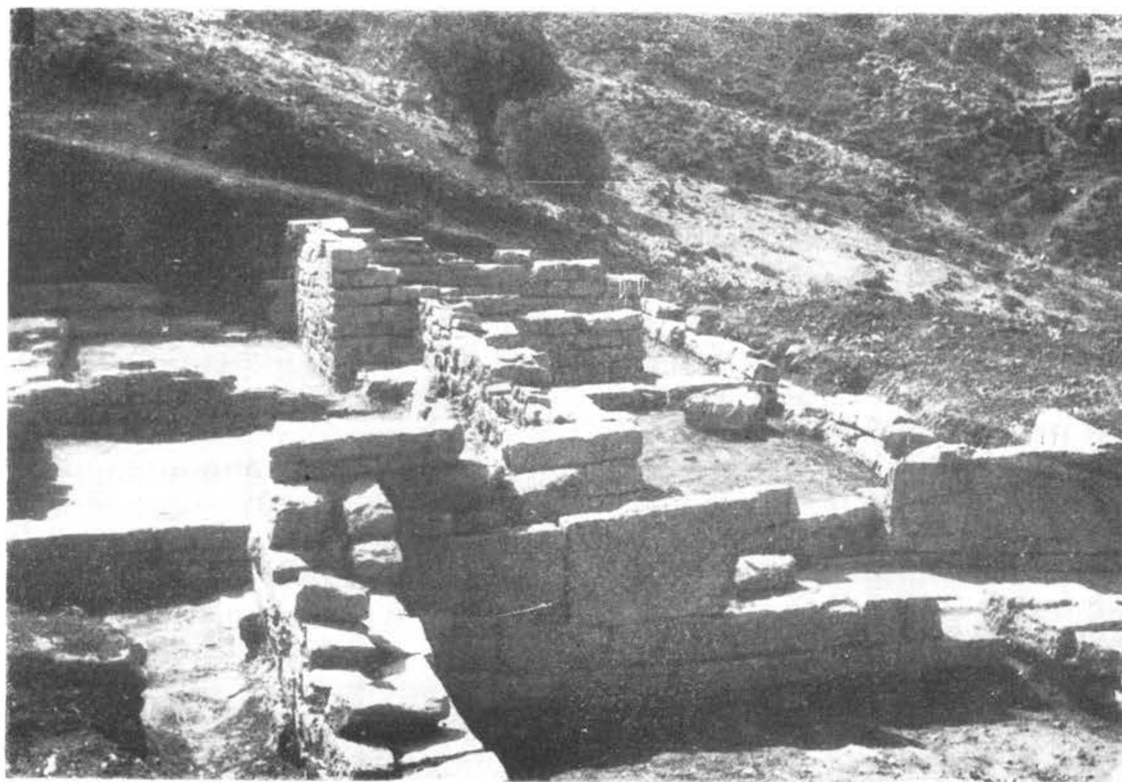

γ. Μέρος πηλίνου περιρραντηρίου.

Ἄποψις τῶν λειψάνων τοῦ Ν. ἀναλημματικοῦ τοίχου καὶ τοῦ χώρου τῆς «ἀγορᾶς» (ἀπὸ τὴν πλευρὰν τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος).

Τὸ Ν. οἴκημα (κατώγειον):

α

β

α. Ἀπὸ Β., μὲ τὸ παρακείμενον ἄκρον τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τὸν Ν. διάδρομον. β. Τὰ Ἀ. δωμάτια. γ. Τὰ Δ. δωμάτια.

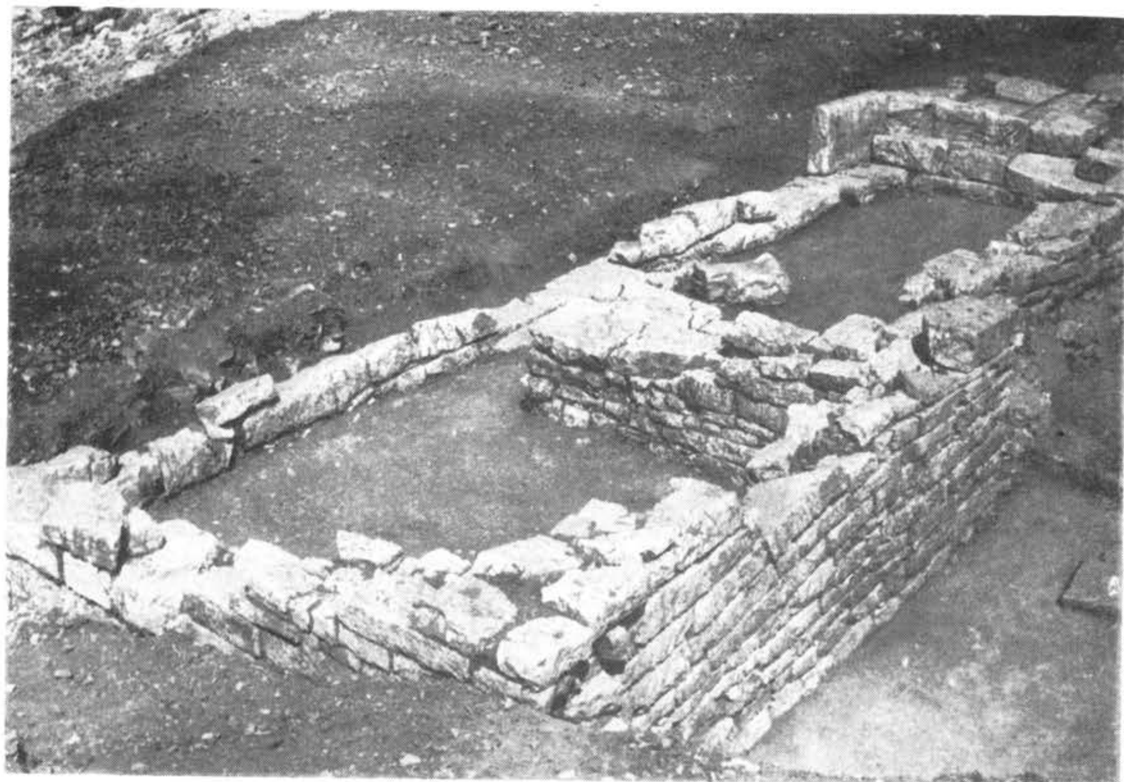

γ

α. Τὸ κατώγειον τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ —εἰς τὸ βάθος— ἡ Ν.Ά. γωνία τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. β. Τὸ Ἀ. ἥμισυ τοῦ αὐτοῦ κατωγείου, ἀπὸ Ν.

α. Τὸ Δ. ἥμισυ τοῦ κατωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος. β. Τὸ Β.Δ. ἄκρον του.

α. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατωγείου τοῦ Ν. οἰκήματος καὶ μέρος τοῦ παρακειμένου (πρὸς Ν.) δωματίου. β. Τὸ Ν.Δ. δωμάτιον τοῦ κατωγείου.

Τὸ Ν. Οἴκημα (κατώγειον): α. Τὸ Β.'Α. δωμάτιον. β. Τὸ Ν.'Α. δωμάτιον.

α,β. Τὸ Β.Δ. δωμάτιον τοῦ κατωγείου (Ν. οἰκήματος) κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Τὸ Ν. οἴκημα (κατώγειον) κατὰ τὴν ἀνασκαφήν:

α. Ἡ Ν.Δ. γωνία.

β. Ἡ Δ. πλευρά.

γ

δ

γ, δ. Ἡ Β.Δ. γωνία ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

Ὁ Ν. διάδρομος:

α. Ἀπὸ Ἀ.

β. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ διαδρόμου ὅπως εὑρέθη.

γ. Ἀπὸ Δ. μὲ τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον κατὰ τὸ ἀρχικὸν (κατώτερον) μέρος του.

δ. Ἡ ἐγκαρσία αὖλαξ.

Ἡ αὖλαξ τῆς αὐλῆς τοῦ Β. διαδρόμου : Πλάκες, εὑρεθεῖσαι κατὰ χώραν καὶ μή.

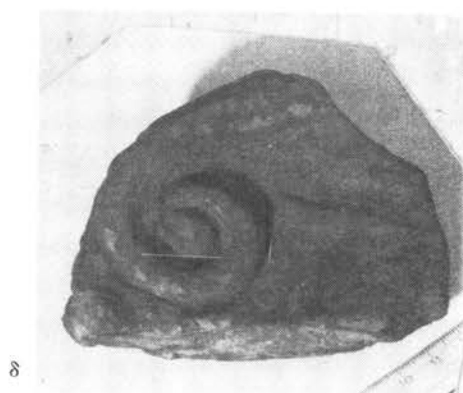

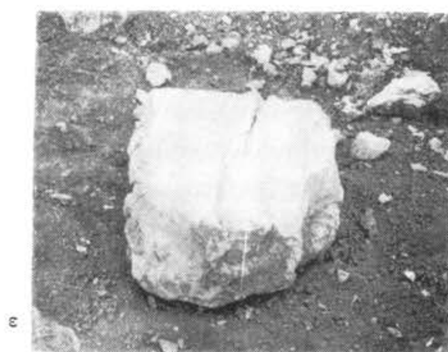
Ἡ Δ. πλευρὰ τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.) : Ἔμπροσθεν, ἡ Β.Δ. γωνία του· εἰς τὸ μέσον, μέρος τῆς λιθοβολῆς· εἰς τὸ βάθος, τὸ Ν. μέρος τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος καὶ τὸ Ν. οἴκημα.

α

β

γ

δ

ε

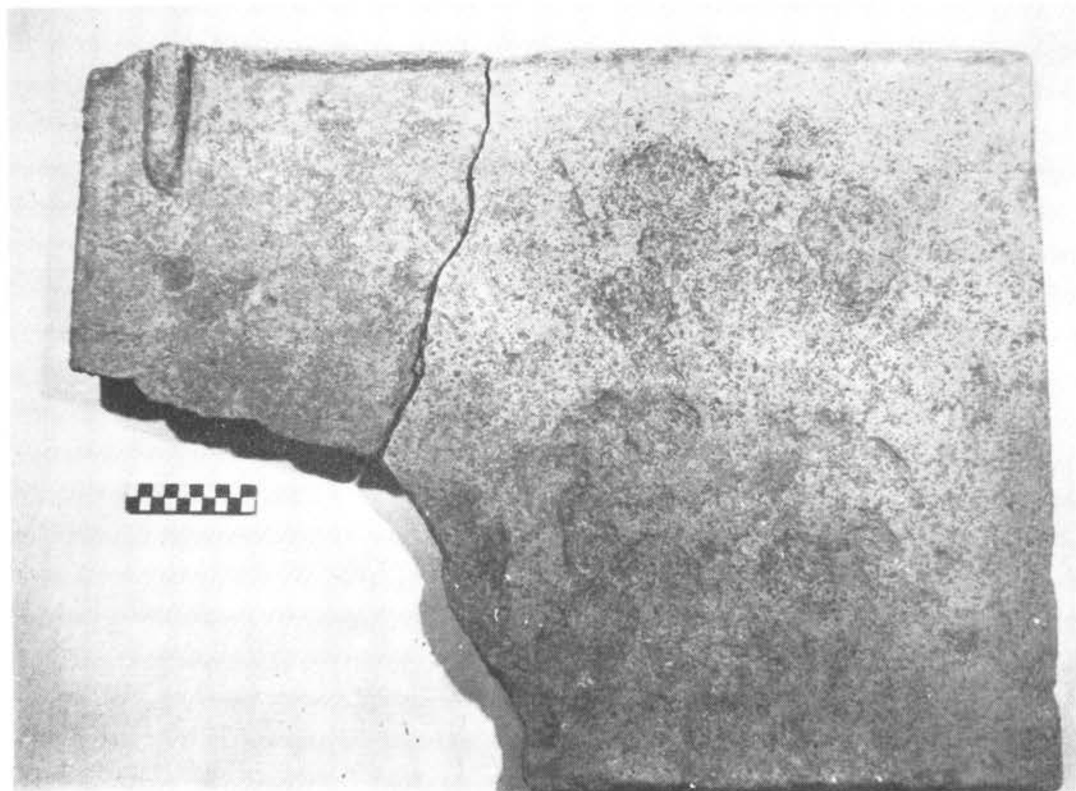
α. Ἡ Δ. πλευρὰ τοῦ Β. οἰκήματος (ἀπὸ Β.) : εἰς τὸ βάθος ἡ αὐλὴ τῶν διαδρόμων καὶ τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. β. Ἡ αὐλὴ (ἀπὸ Ν.) καὶ μέρος τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ οἰκήματος. γ. Ἡ αὐλὴ (ἀπὸ Β.) μὲ τὴν ἐσοχὴν τῆς στήλης (κάτω καὶ ἀριστερά). δ. Ἡγεμὼν ἀκροκέραμος. ε. Μέρος λιθίνου περιρραντηρίου.

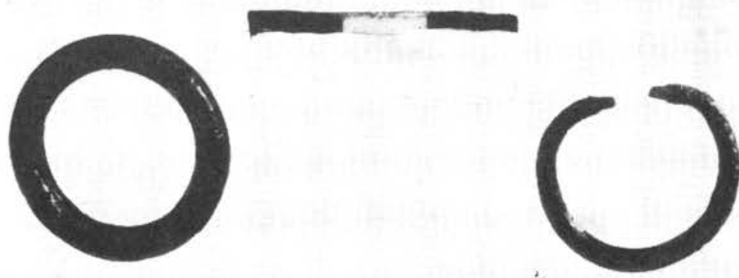
α. Τεμάχια μεγαρικῆς σίμης.

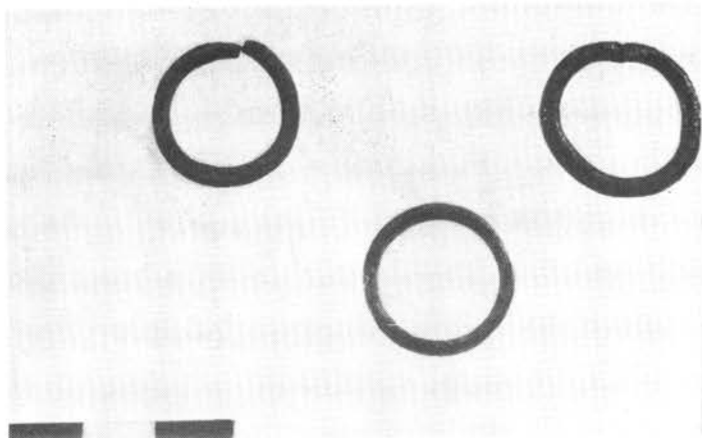
β. Χαλκίνη ἀρχαϊκὴ ἐφηλίς.

γ. Ἀρχαϊκὸς στρωτὴρ (βλ. πίν. 66).

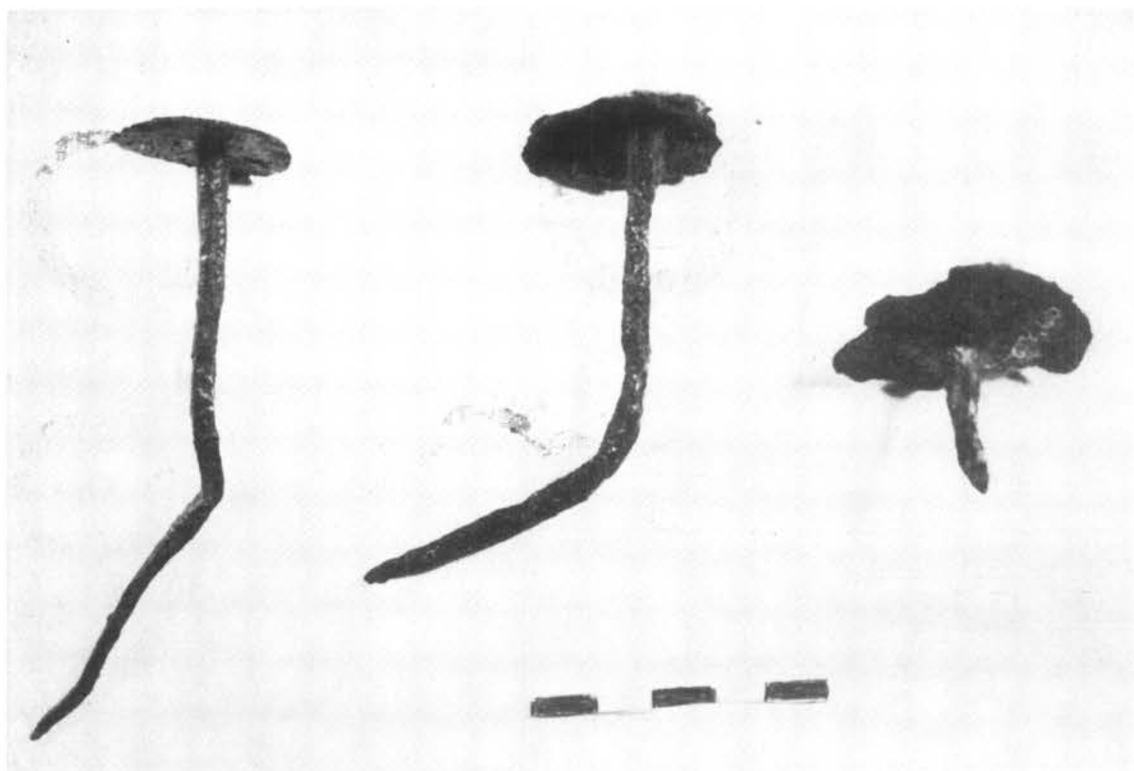

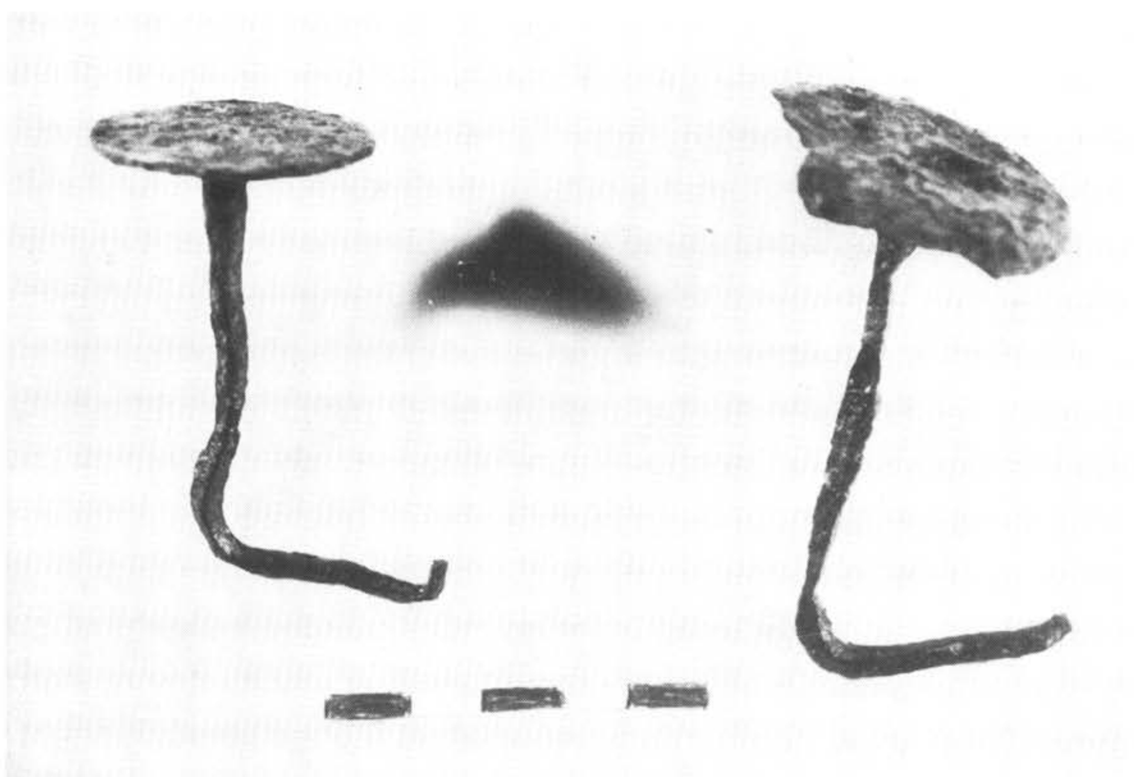
α. Διάφοροι κρίκοι.

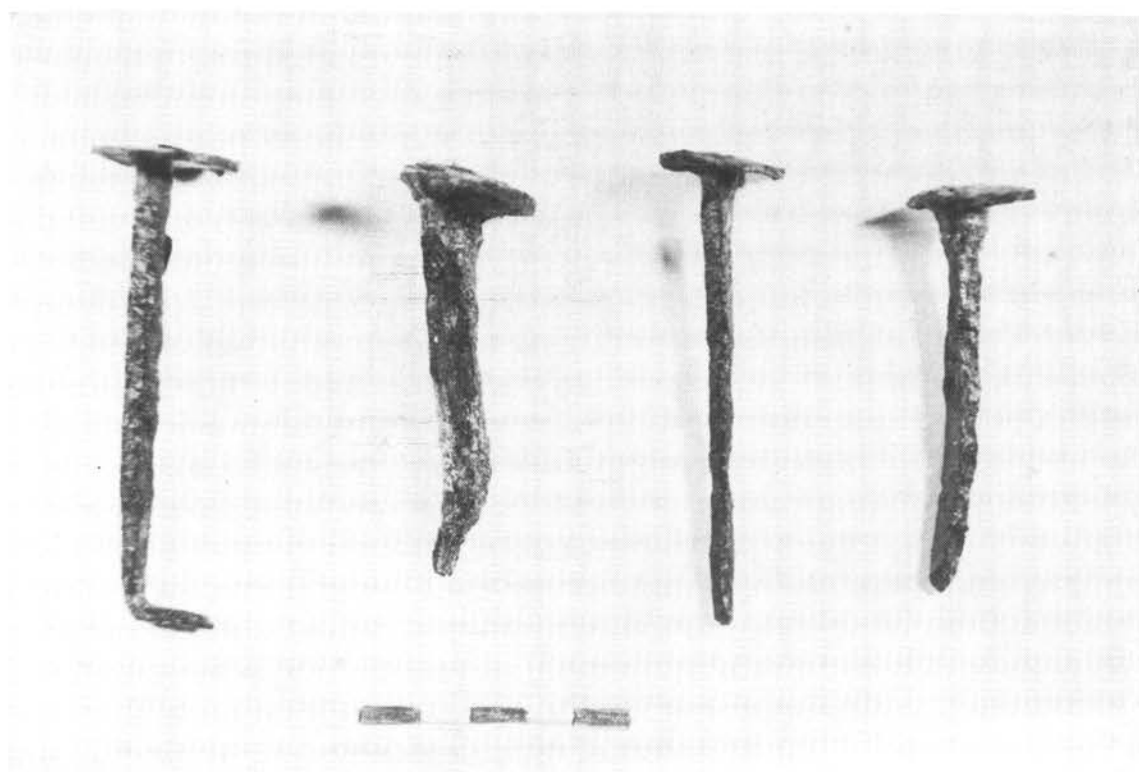

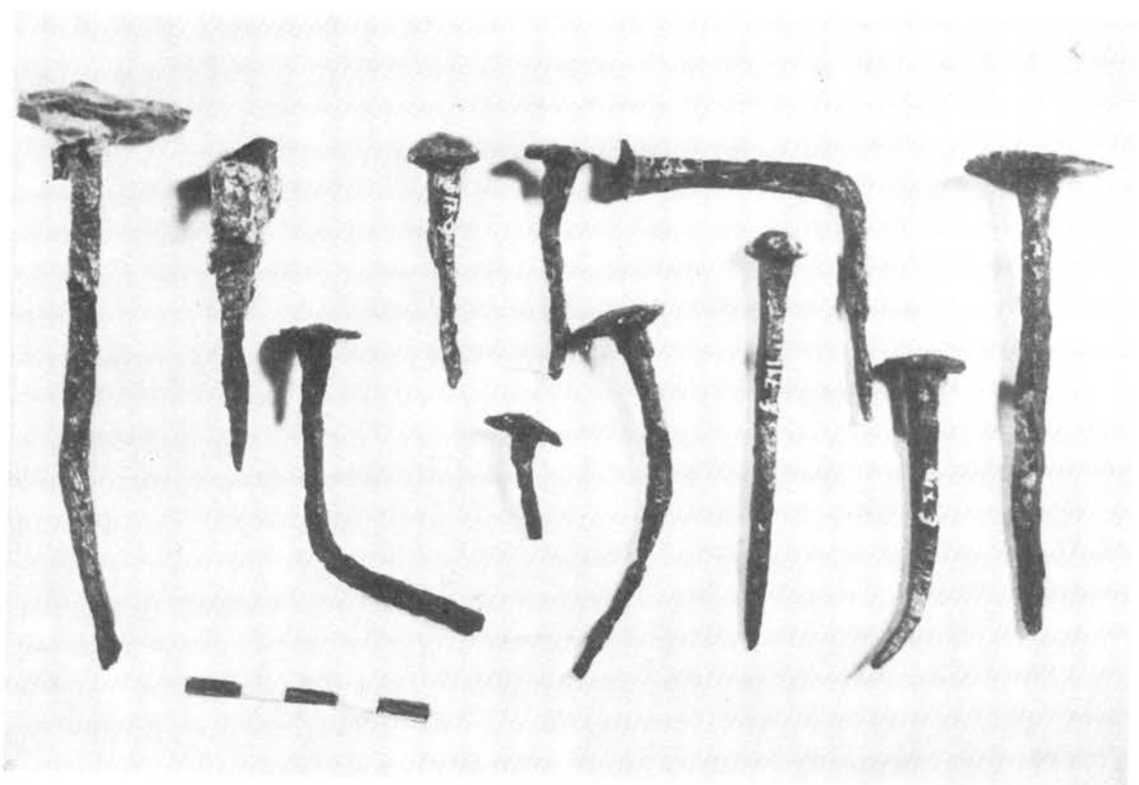
β. Τεμάχιον ἐπαετίου σίμης.

α,β. Σιδηροῖ ἧλοι.

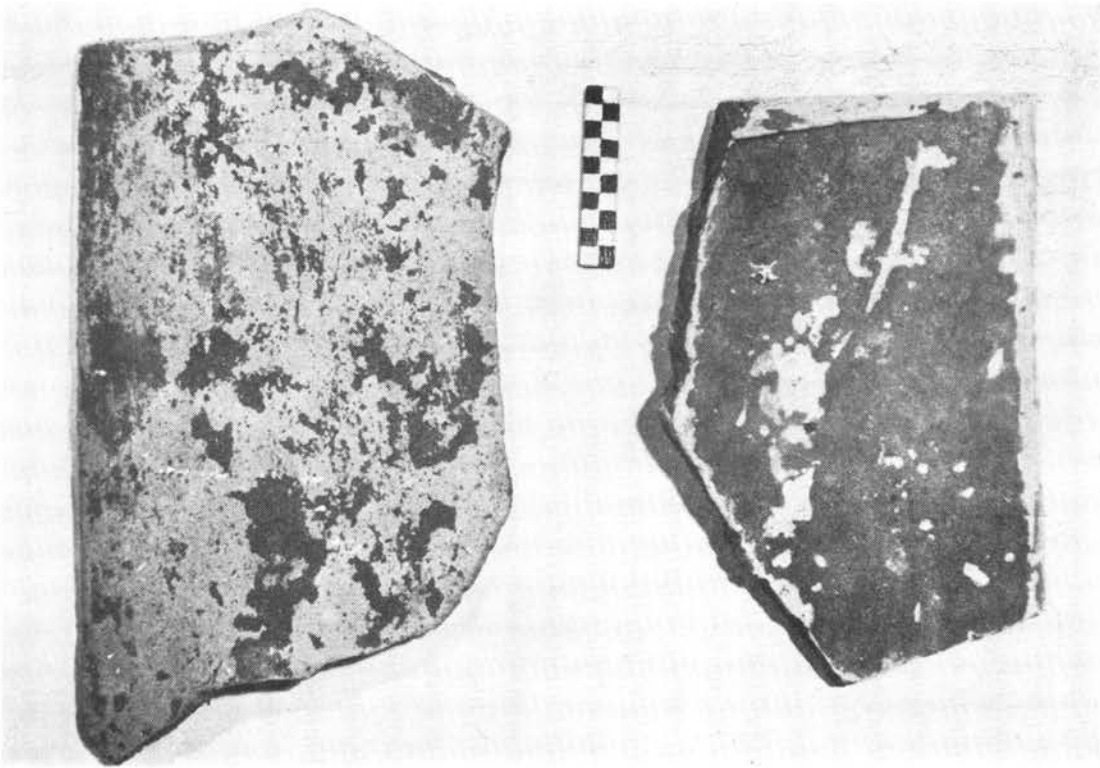

α, β. Σιδηροῖ ἧλοι.

α,β καὶ γ. Πήλινοι στρωτῆρες.

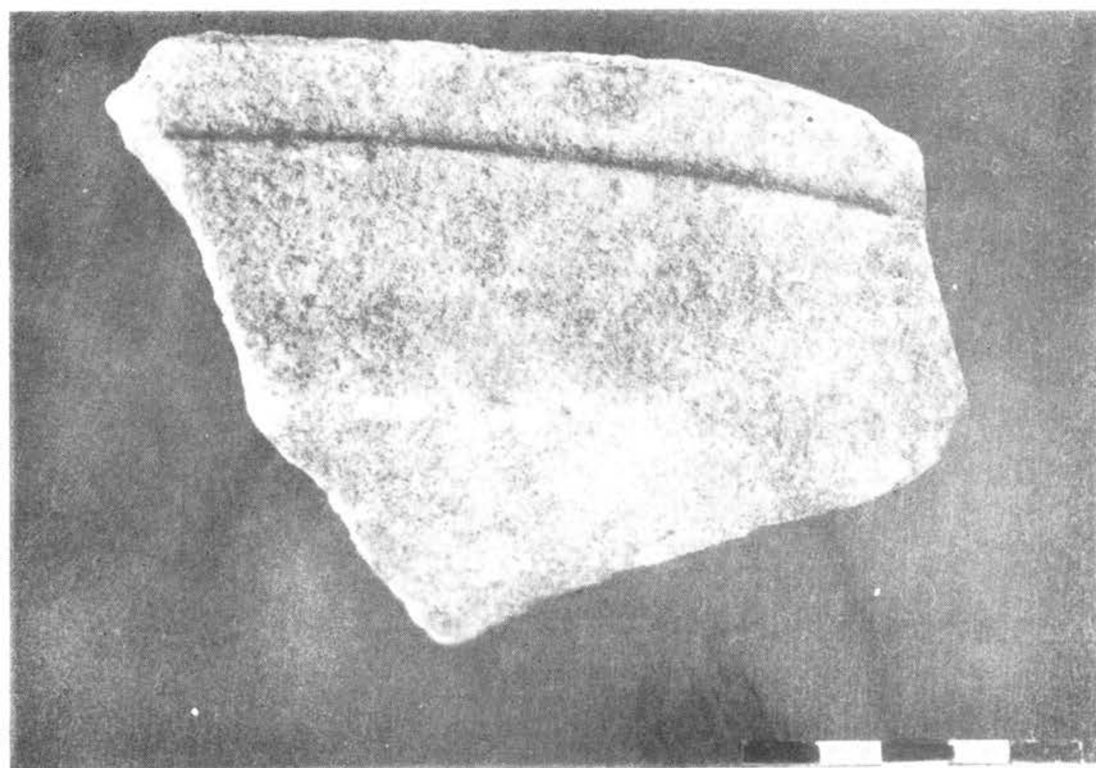
α. Πήλινοι στρωτῆρες.

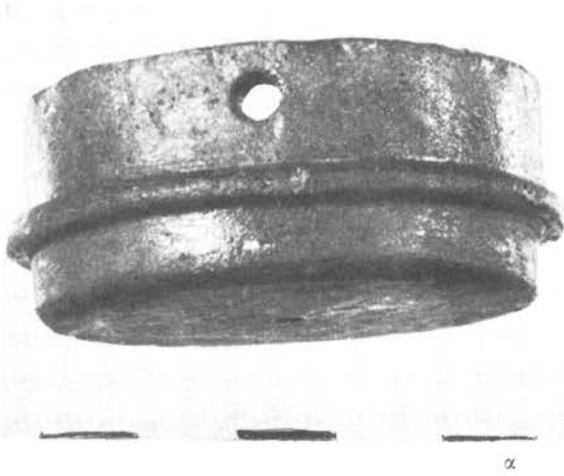
β. Πήλινοι καλυπτῆρες ἡγεμόνες.

α. Μαρμάρινον ἐπίκρανον.

β. Μέρος μαρμαρίνου περιρραντηρίου.

α

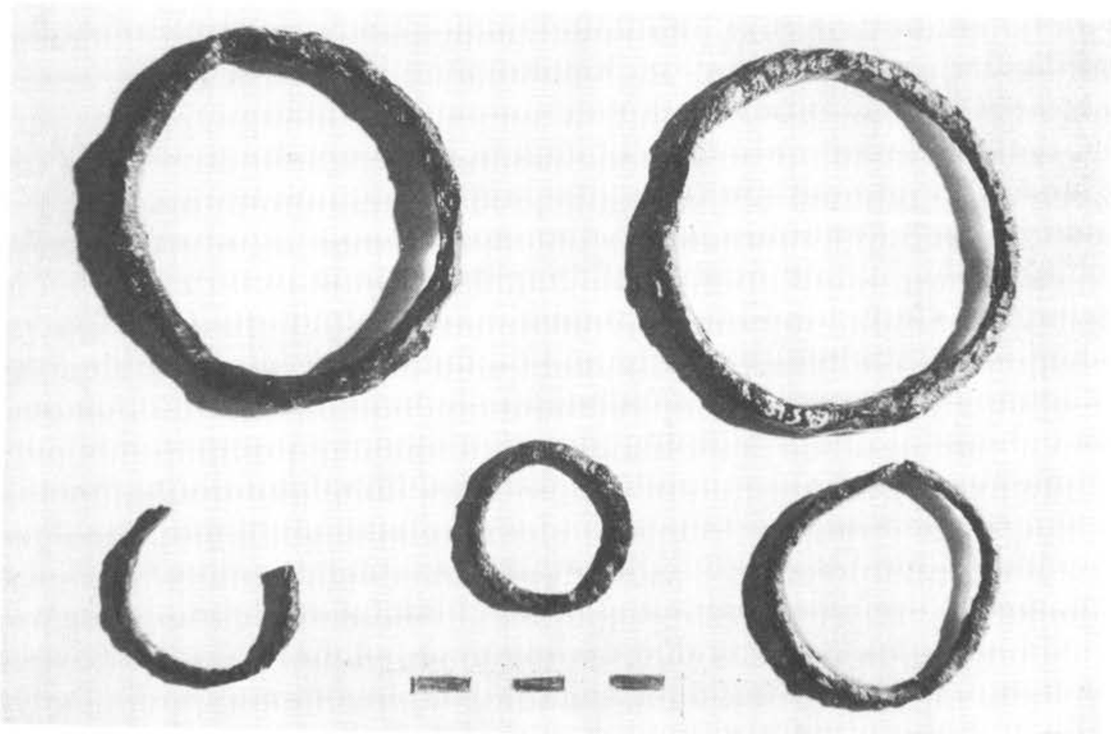
β

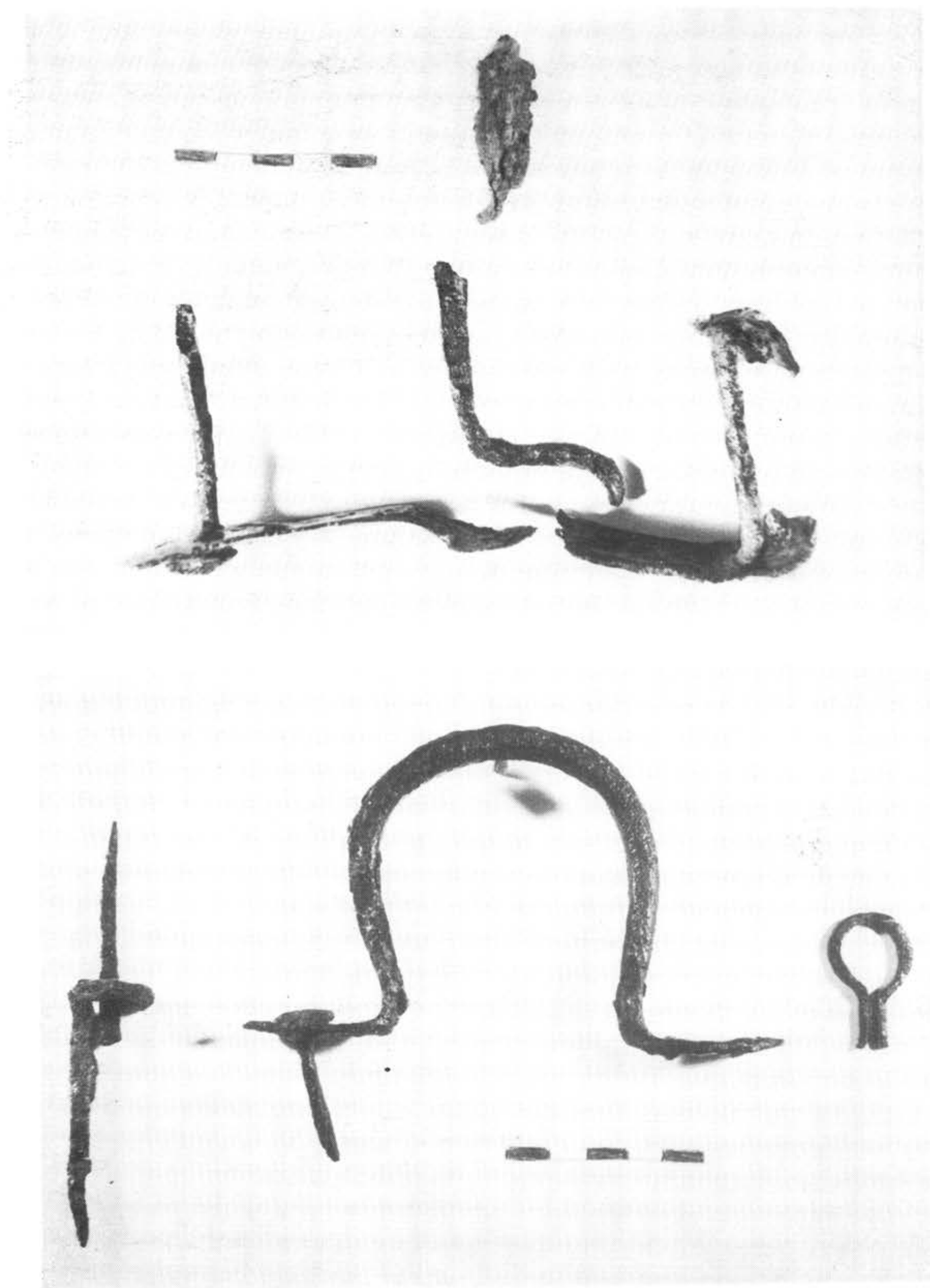

γ

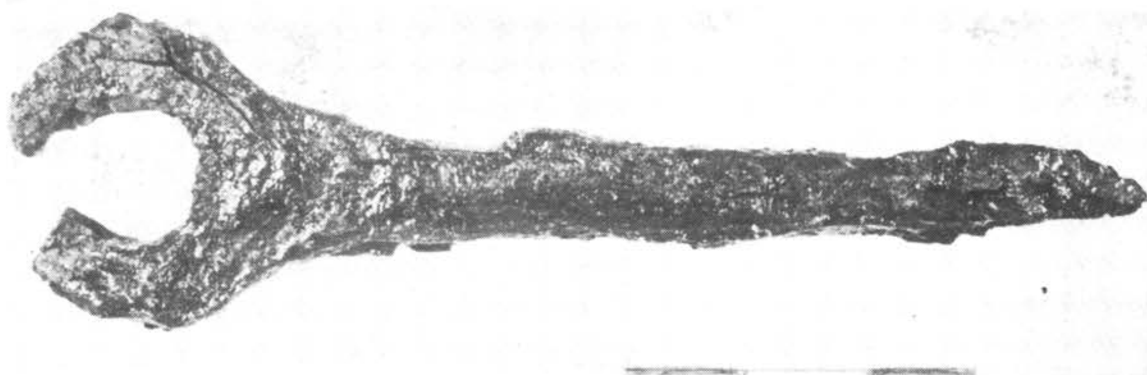
α,β. Χάλκινος χοῖνιξ στρόφιγγος.
γ. Χαλκίνη ἐφηλίς.
δ. Σιδηρᾶ ρόπτρα καὶ κρίκοι.

δ

α., β. Σιδηρᾶ ἐξαρτήματα θύρας καὶ παραθύρου.

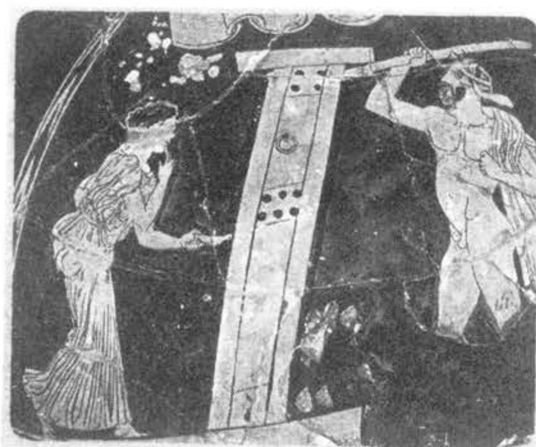
α. Ἐξάρτημα θύρας.

β. Κλειδὶ σιδηροῦν.

γ. Ἐξάρτημα θύρας.

δ. Ἐξωτερικὴ ὄψις θύρας (ἀττικὴ ἀγγειογραφία).

α. Ὁ χῶρος τῆς ἀρχαίας πηγῆς. β. Ὁ Ν.Α. κλάδος της σήμερον.

α,β. Ἡ συμβολὴ τῶν δύο κλάδων τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ, ἀπὸ Ν. καὶ ἀπὸ Δ.

α

γ

β

α,β καὶ γ. Μέρη τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ.

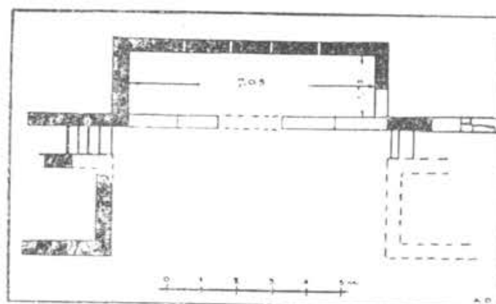
α. Μέρος τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ. β. Λιθόπλινθοι (βλ. πίν. 102β).

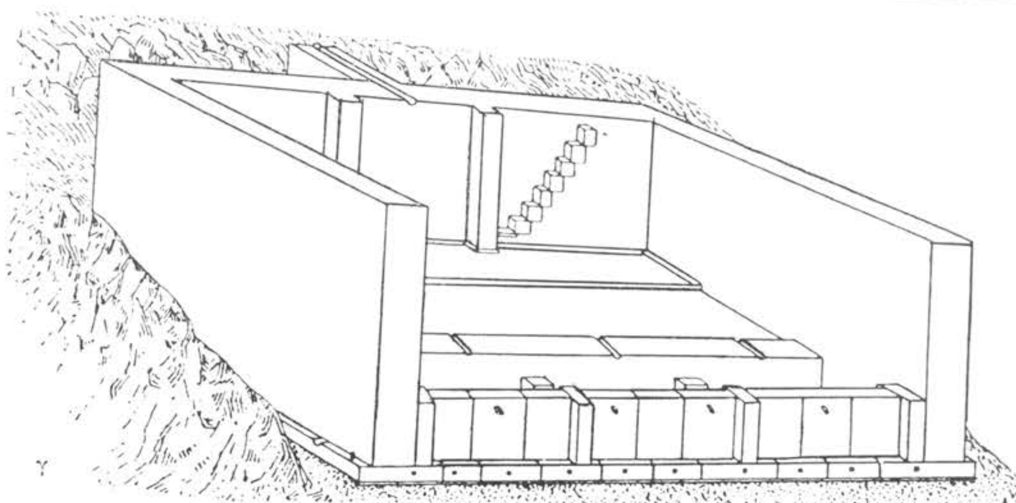
α

β

δ

γ

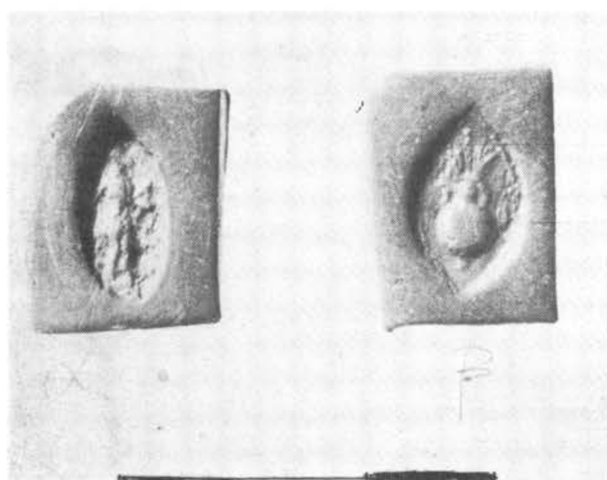
α. Τὸ σωζόμενον τέρμα τοῦ ἀγωγοῦ, πρὸς τὸ Ἱερόν. β. Λιθόπλινθοι εἰς τὰ Ν.Δ. τοῦ τέρματος (ἐκ κρηνικοῦ κτίσματος). γ. Ἡ κρήνη τῆς Λυκοσούρας, κατὰ Ὀρλάνδον. δ. Κάτοψις τῆς κρήνης τῆς Στυμφάλου, κατὰ Ὀρλάνδον.

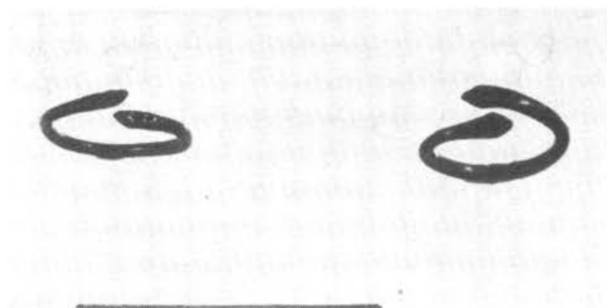
Ἀργυρᾶ νομίσματα.

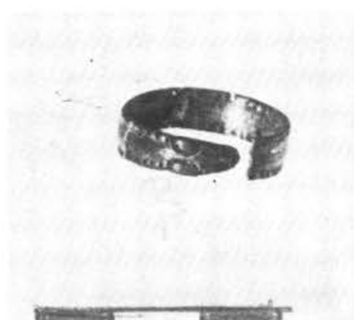

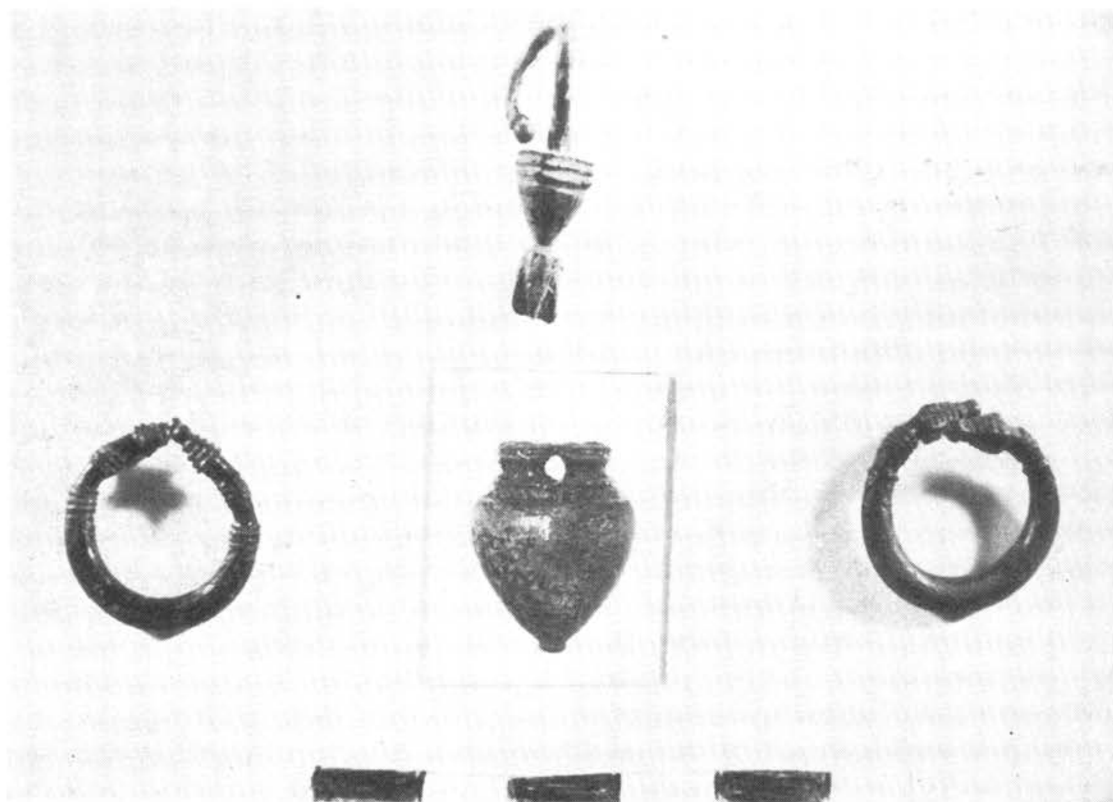
Ἑπτὰ χάλκινα νομίσματα.

α

β

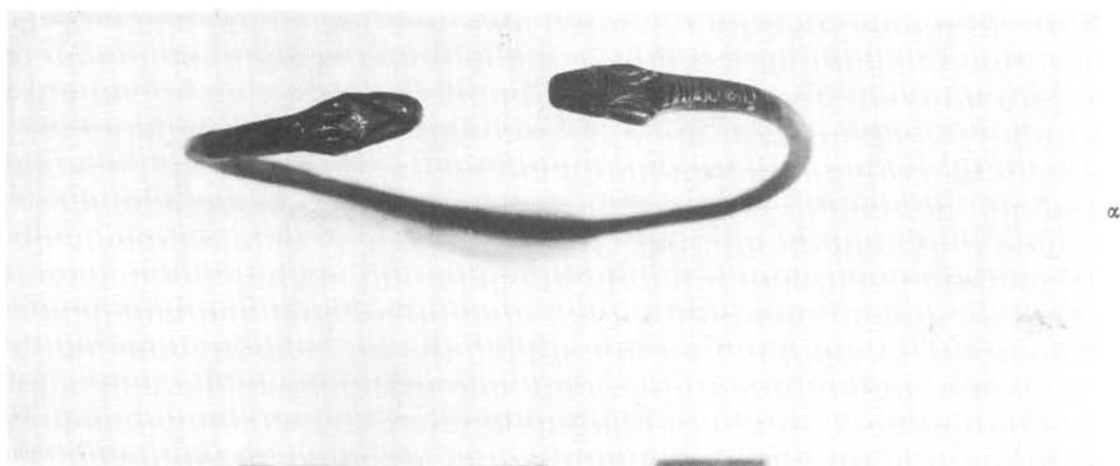

γ

δ

ε

α - ε. Κοσμήματα.

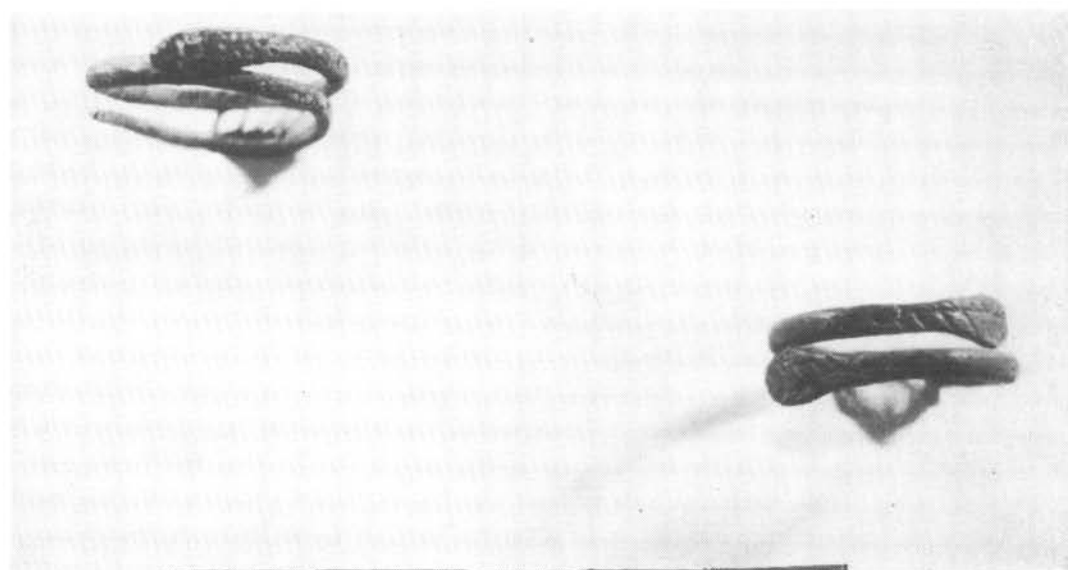
Πίν. 106

α

β

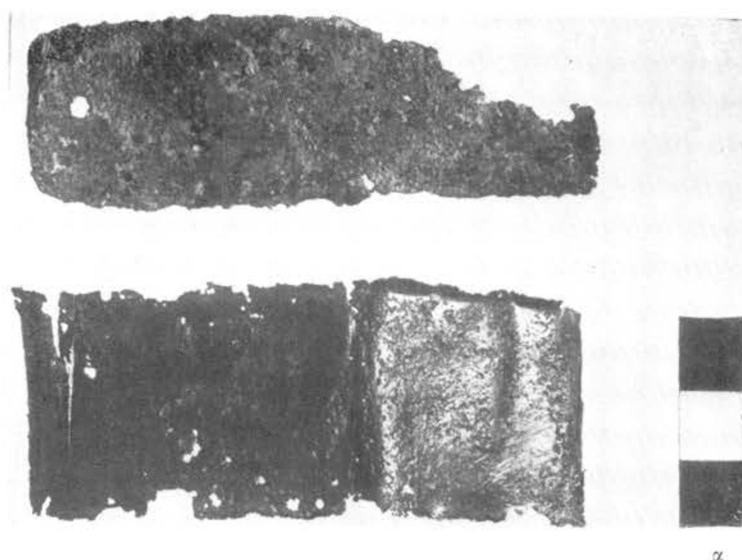

γ

α,β καὶ γ. Κοσμήματα.

α,β. Χάλκινα ἐλάσματα.

α

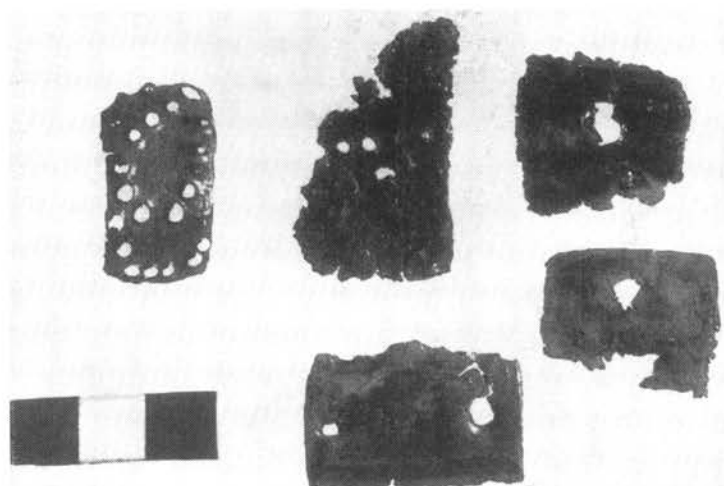
β

γ

δ

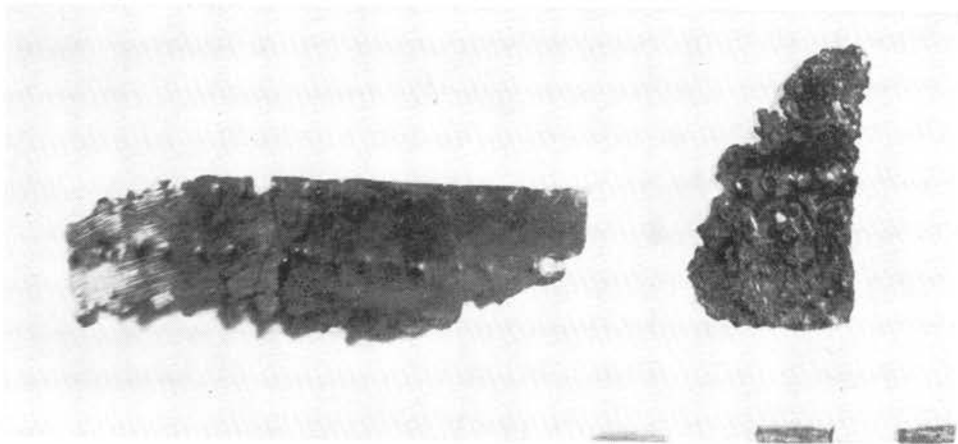

ε

στ

α-στ. Χάλκινα ἐλάσματα διαφόρων τύπων.

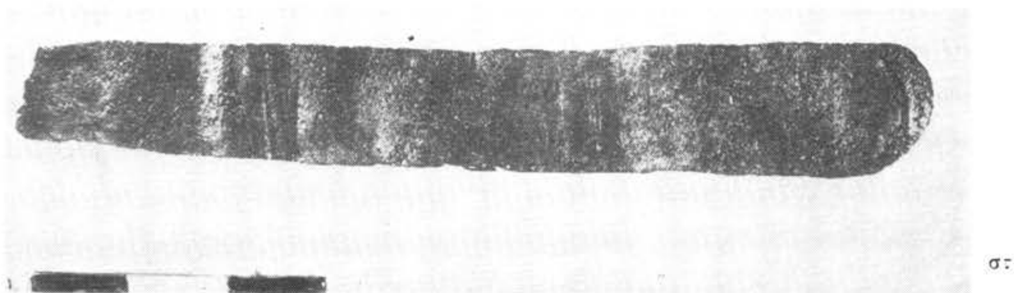
α

β

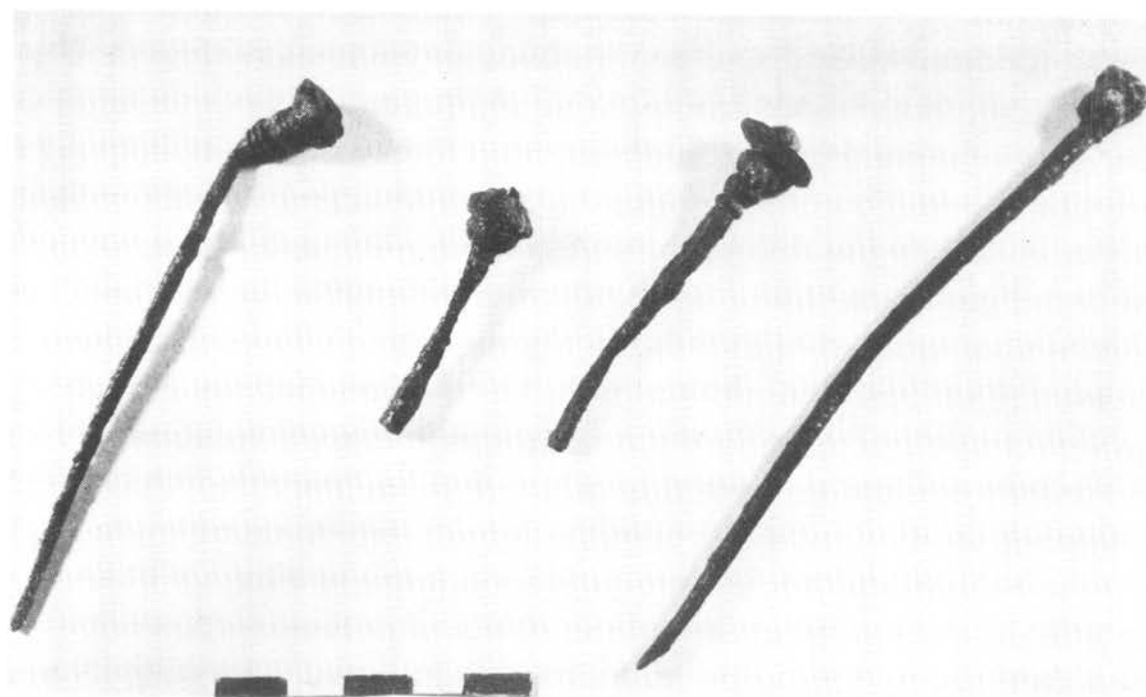

γ δ ε

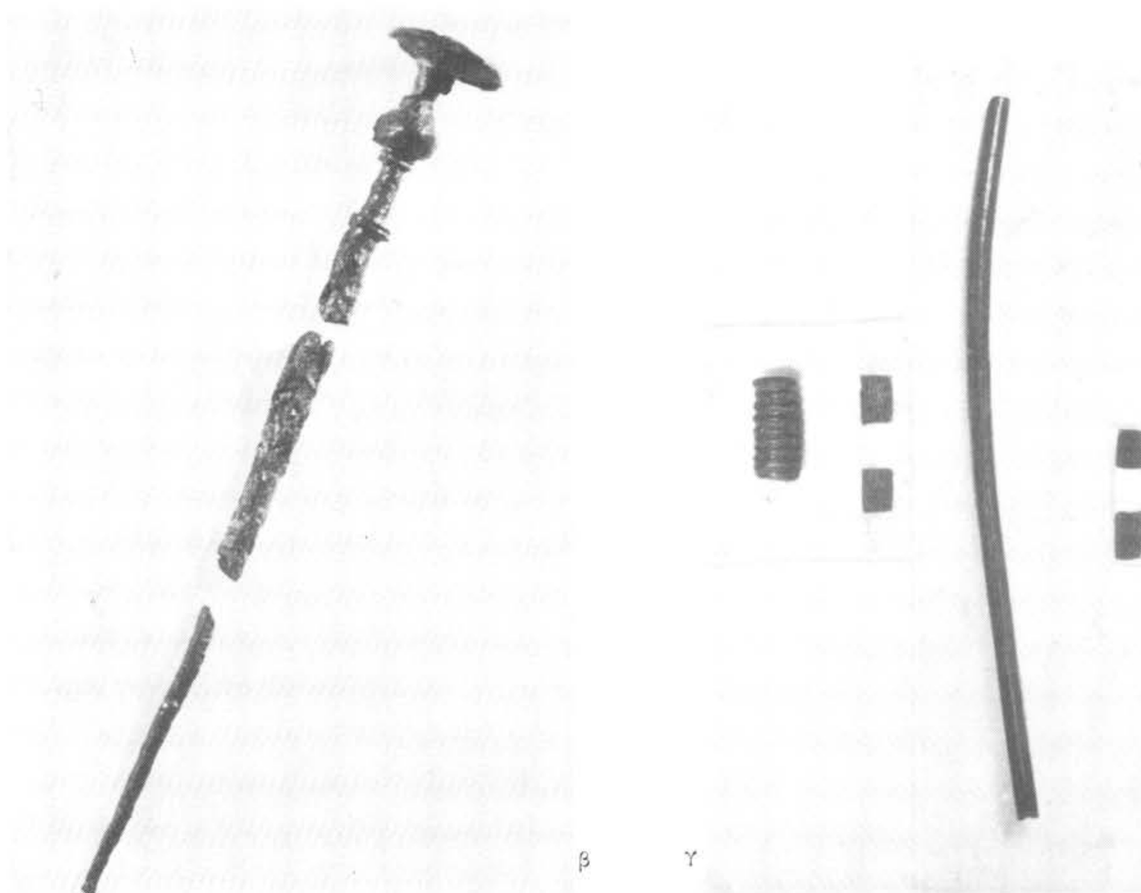

στ

α-στ. Χάλκινα ἐλάσματα.

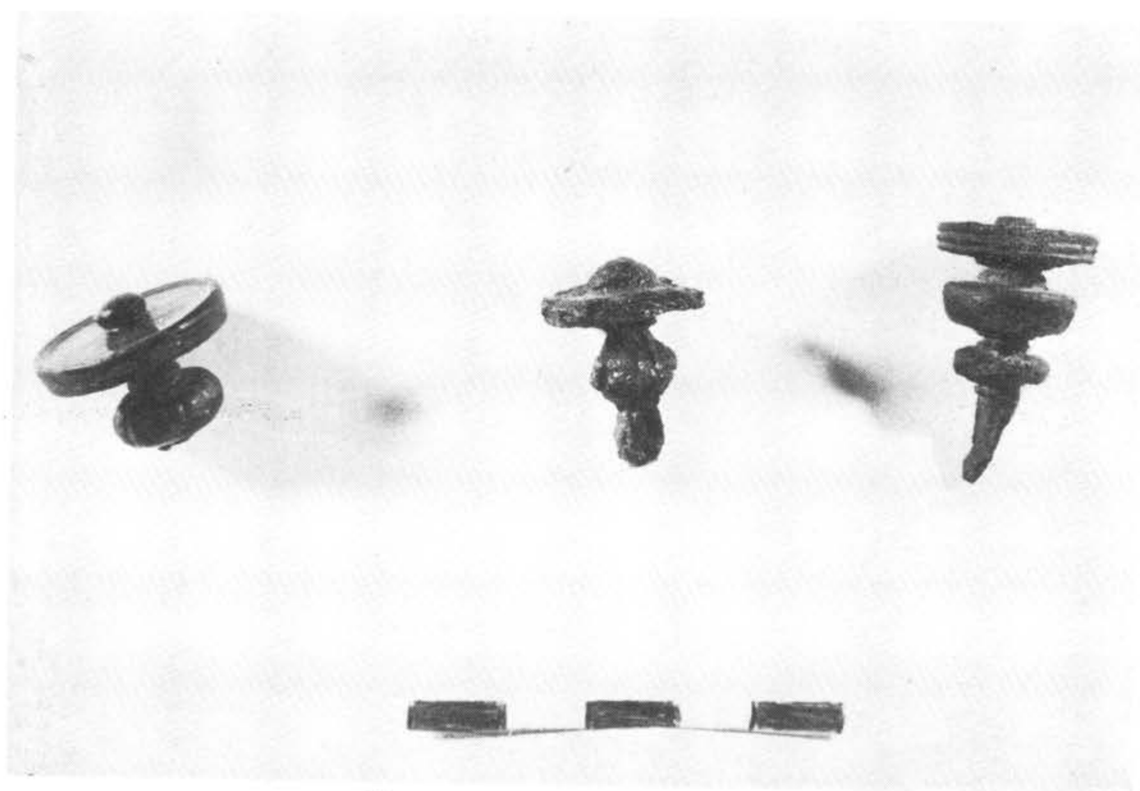

α

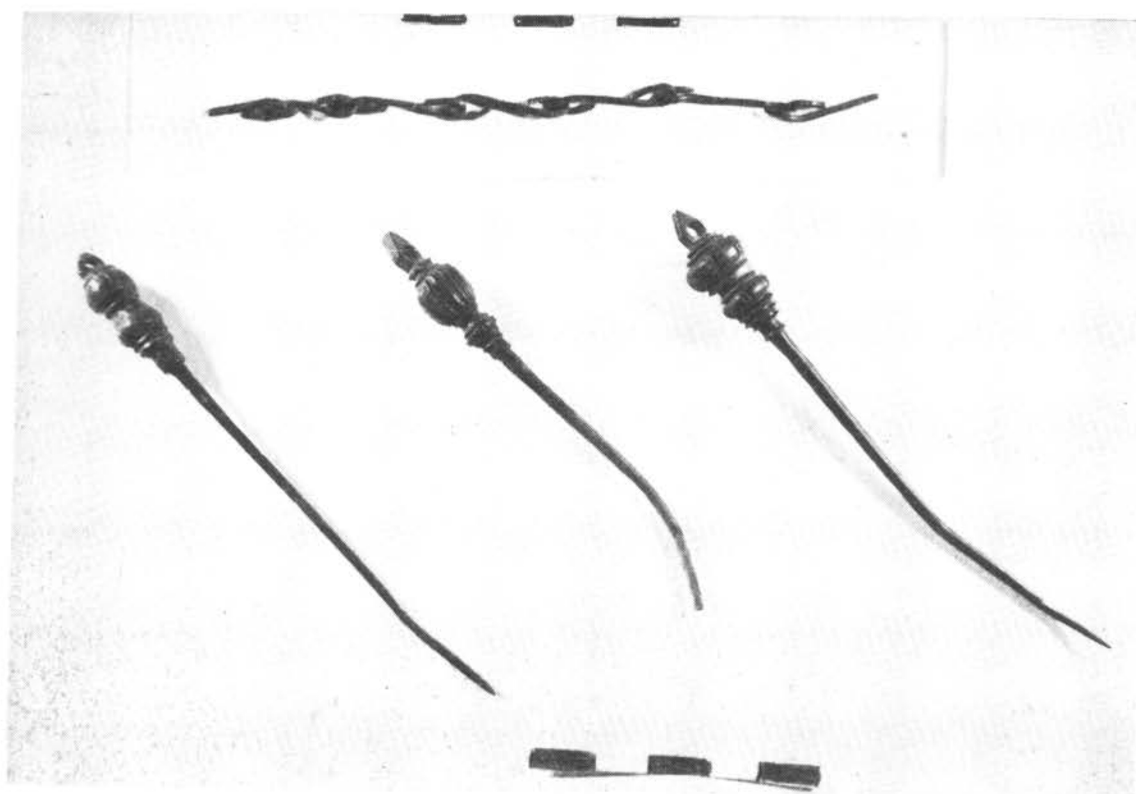

β γ

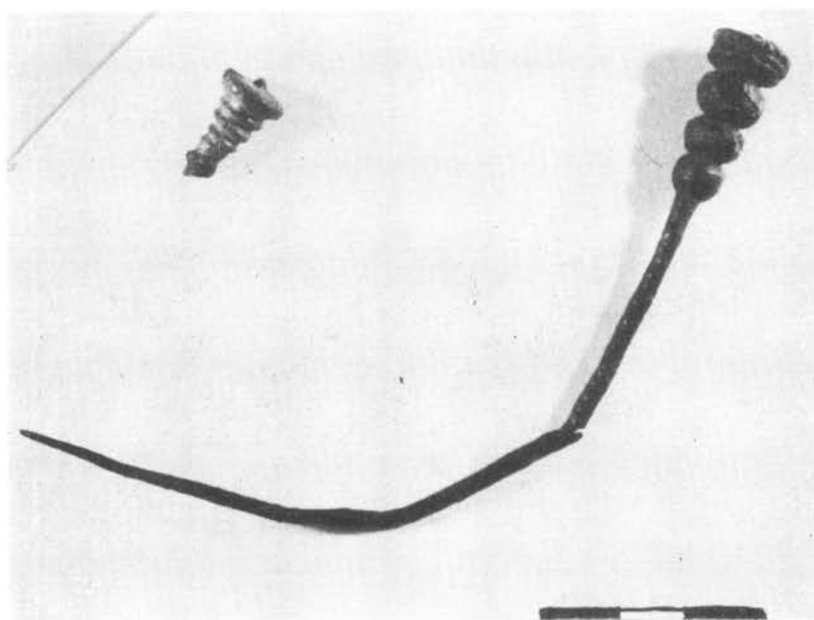
α,β. Σιδηραῖ καὶ χάλκιναι περόναι. γ. Μέρη πρωΐμου κεφαλῆς καὶ στέλεχος χαλκίνης περόνης μεγάλου μεγέθους, ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος μόνον (πβλ. Ἡροδ. V 88).

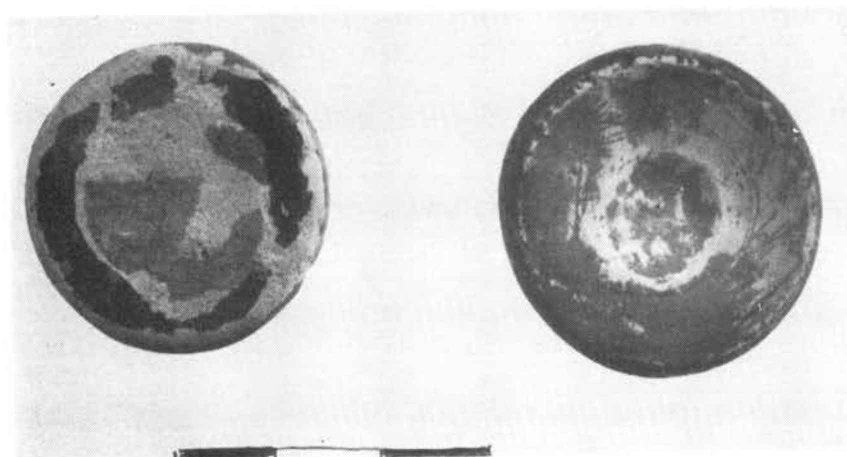
α. Κεφαλαὶ χαλκίνων καὶ σιδηρῶν περονῶν.

β. Μέρος χαλκίνης ἁλύσεως καὶ χάλκιναι περόναι μὲ διάτρητον κεφαλήν.

α. Ζεῦγος χαλκίνων περονῶν.

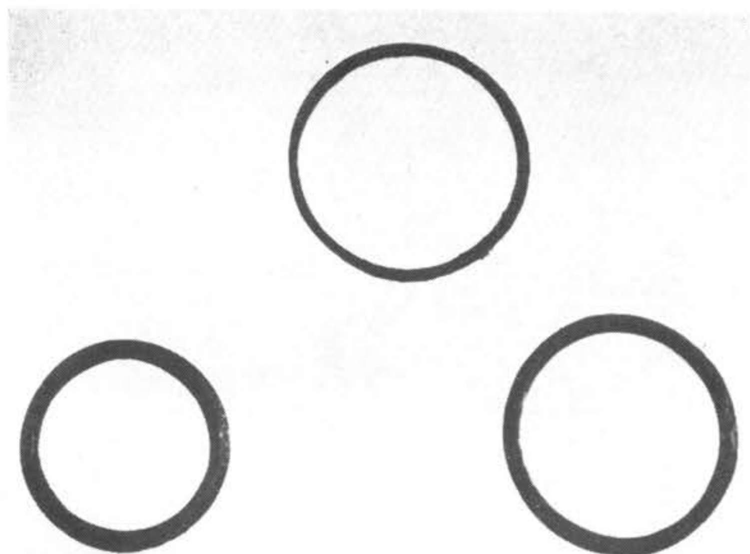

β. Πήλινα κομβία.

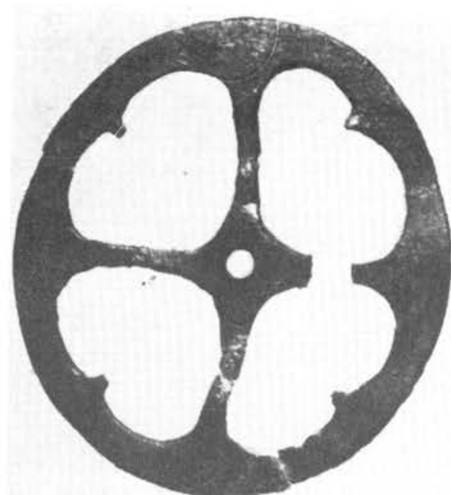
γ. δ. Χλαῖναι ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγειογραφιῶν.

α. Χάλκινοι κρίκοι.

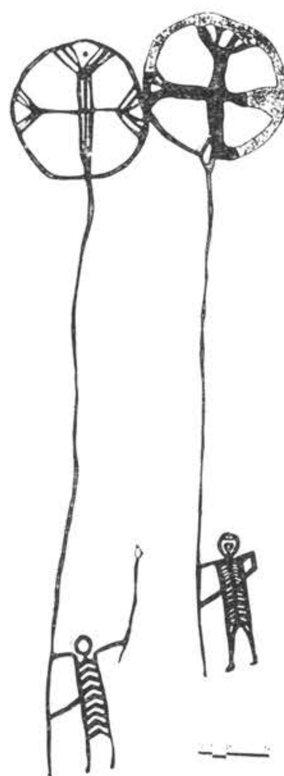
β. Χάλκινος σωλήν.

γ. Χάλκινος τροχός.

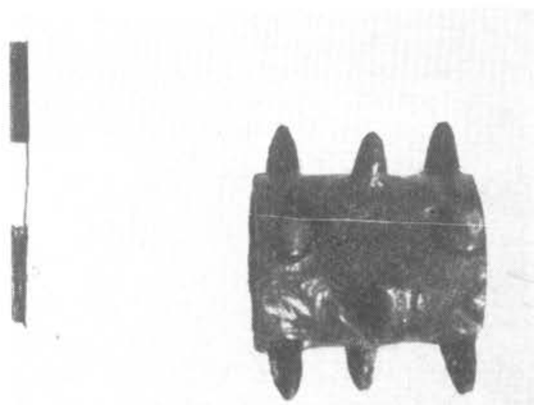
δ. Χάλκινος δακτύλιος

ε. Βραχογράφημα Παγγαίου, κατὰ Νικ. Μουτσόπουλον.

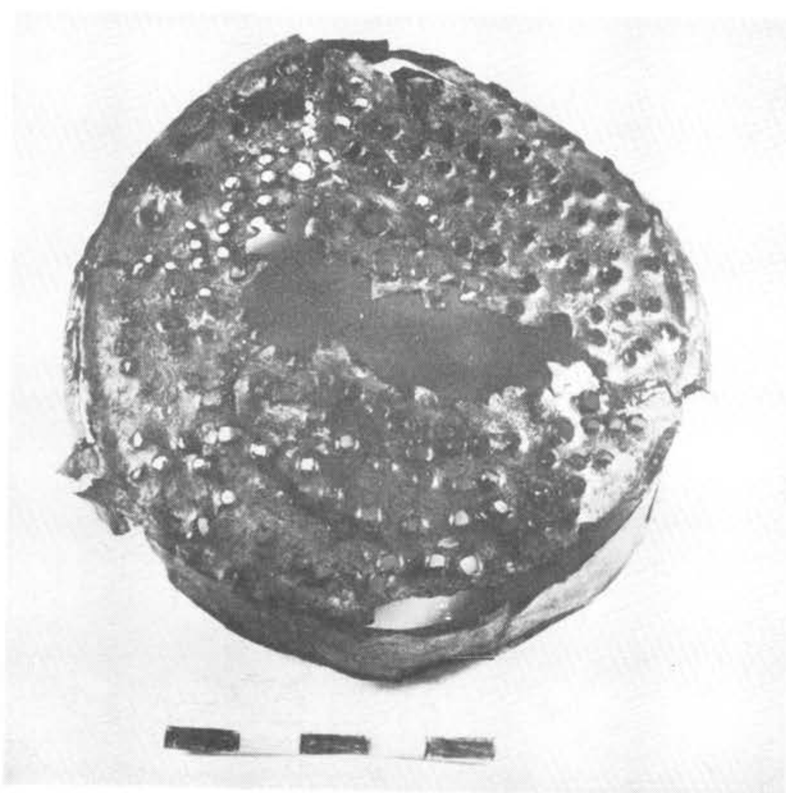

α. Χάλκινα πέλματα.

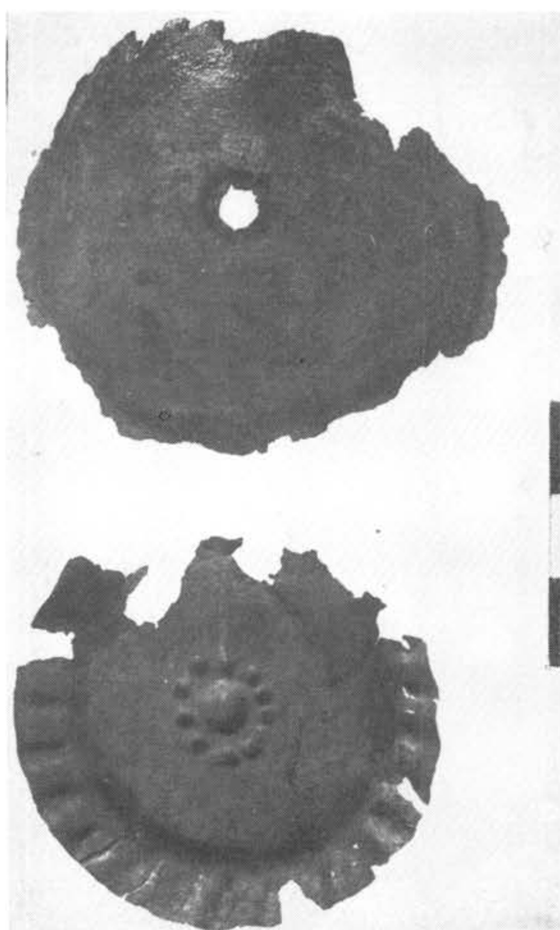

β. Χάλκινος τροχὸς ἱπποσκευῆς.

α, β. Χάλκινον ούλοχόϊον, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς.

α

β

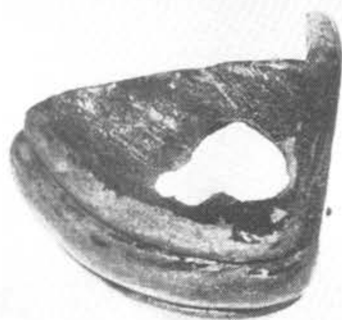
α,β. Χάλκιναι μικκύλαι φιάλαι.
γ. Χάλκινον μικκύλον πινάκιον.
δ. Χαλκίνη μεσόμφαλος φιάλη.

γ

δ

α

β

γ

δ

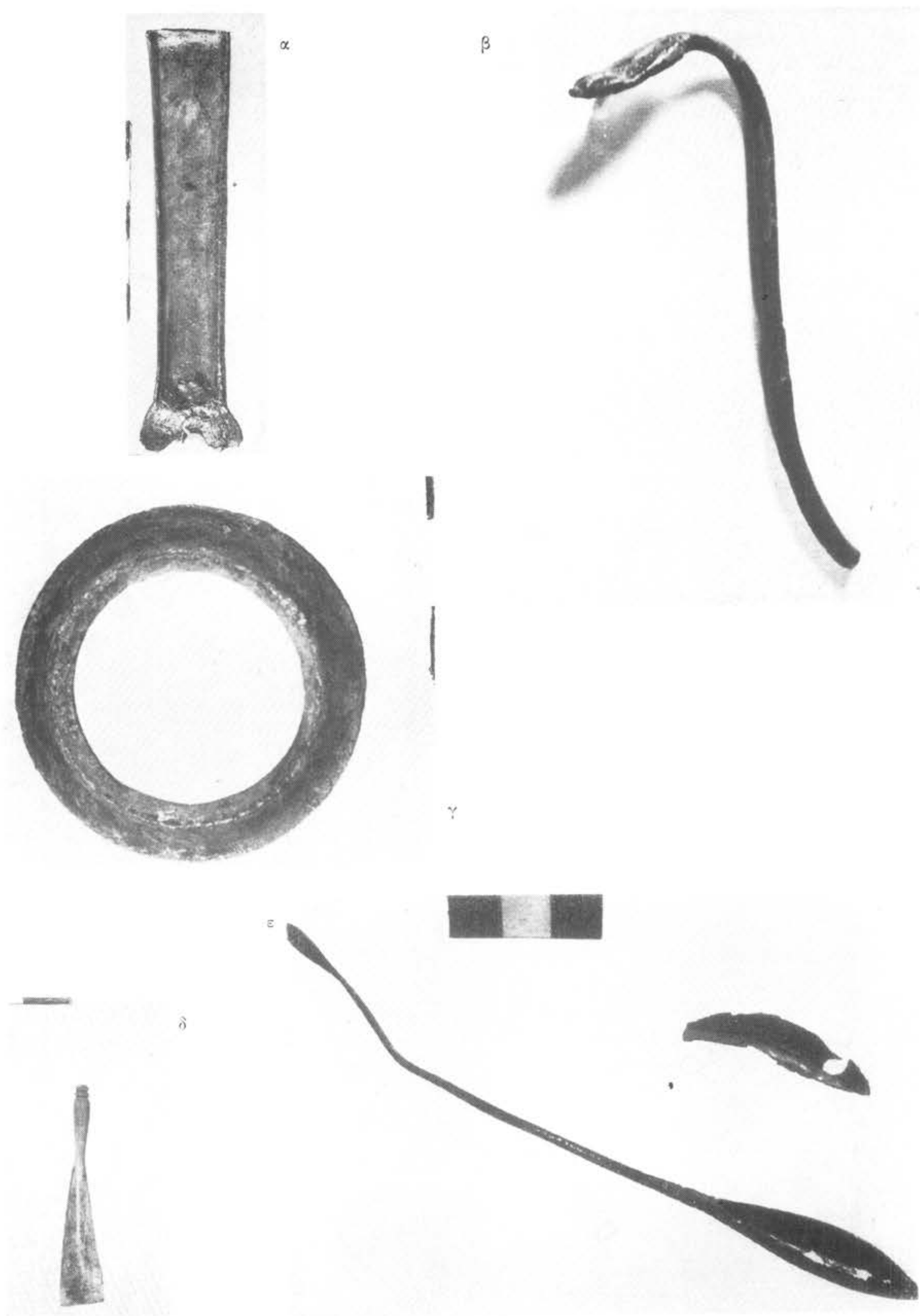

ε

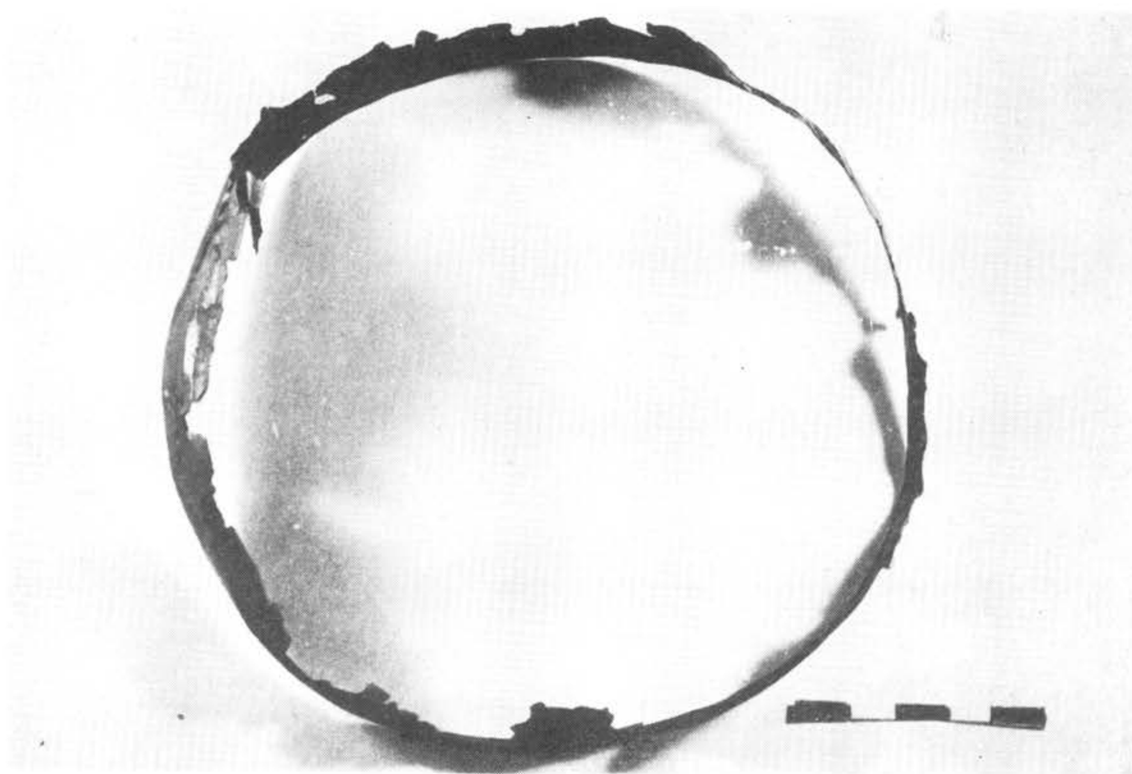

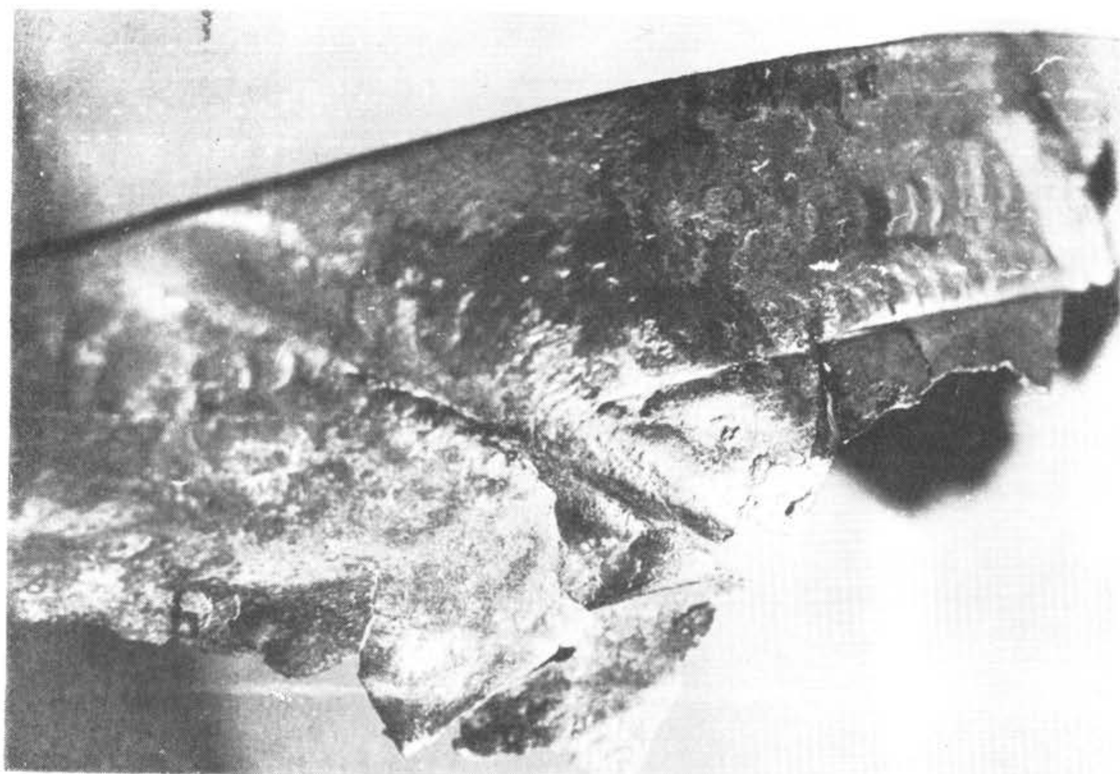
στ

α,β,γ,στ. Λαβαὶ χαλκίνων σκευῶν. δ. Χεῖλος χαλκίνου λέβητος. ε. Χάλκινον ἐξάρτημα οἰκοσκευῆς.

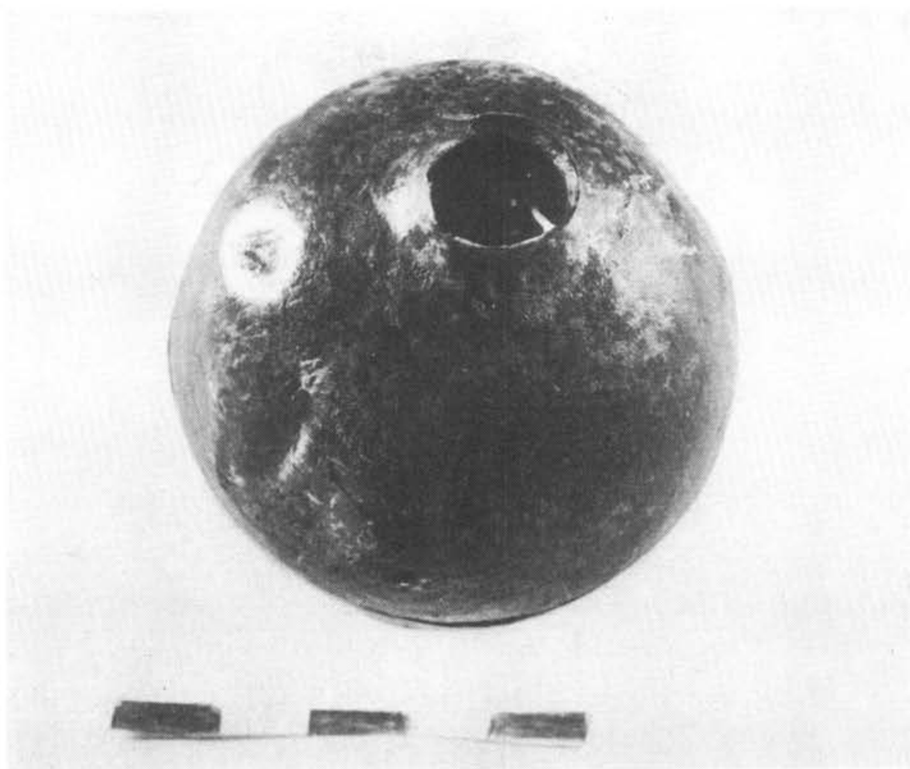

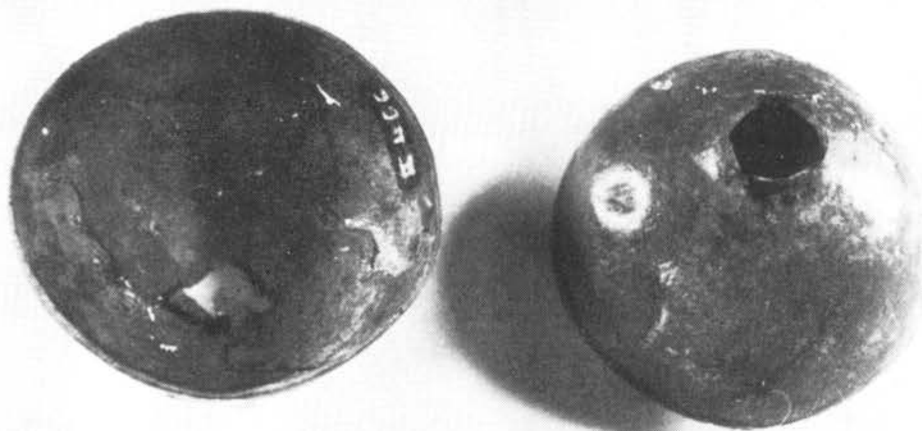
α. Χαλκίνη λαβὴ πρόχου. β. Χαλκίνη λαβὴ (ἀρυταίνης ;). δ, ε. Χάλκιναι σπαθίδες.

α. Χεῖλος μεγάλης χαλκίνης φιάλης. β. Τμῆμα τοῦ χείλους ἐν μεγεθύνσει.

α, β. Χάλκινος ἀρύβαλλος.

α. Ὀστέϊνος αὐλὸς σύριγγος.

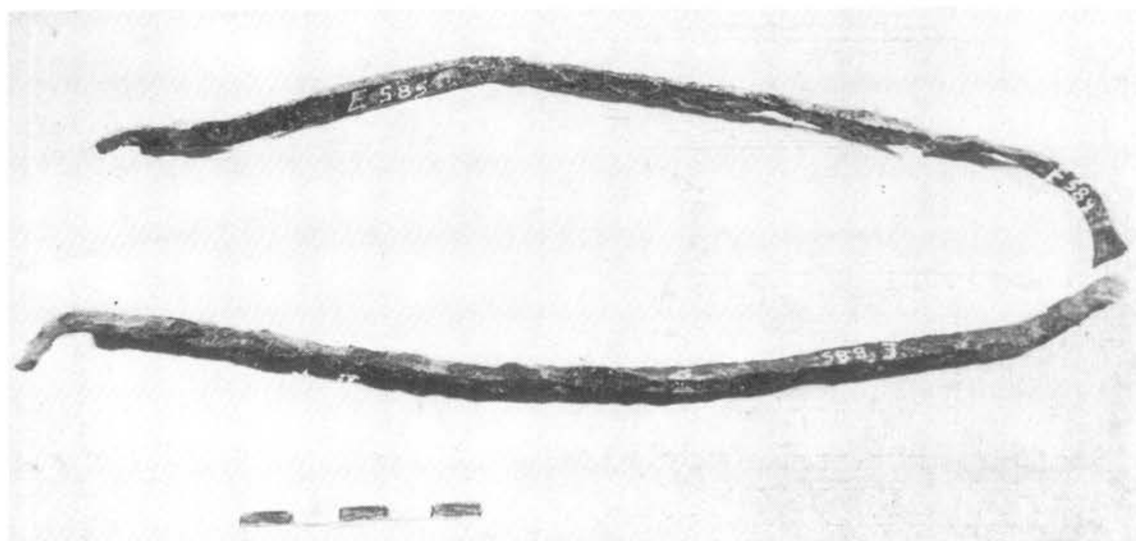

β. Σιδηραῖ μάχαιραι.

γ. Χάλκιναι στλεγγίδες.

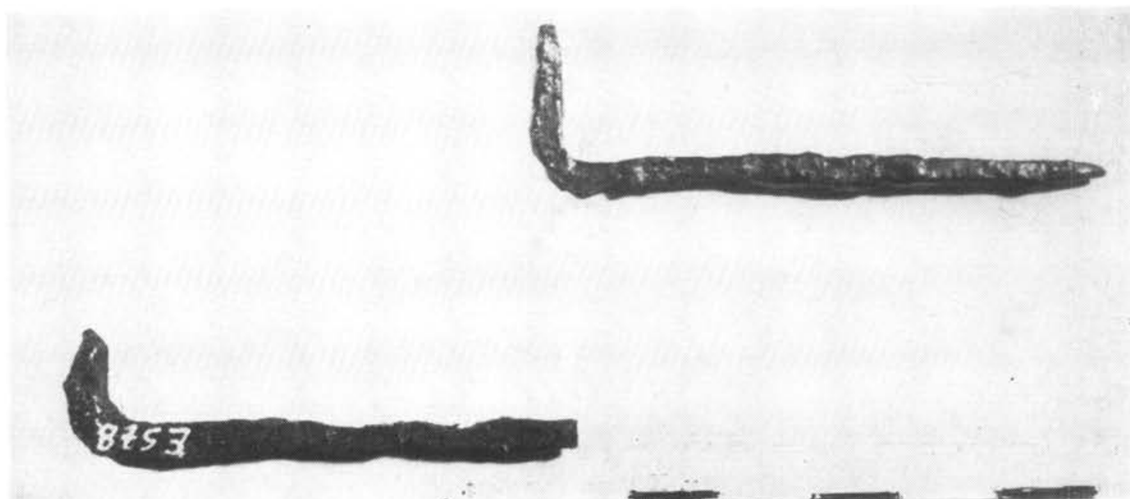
α

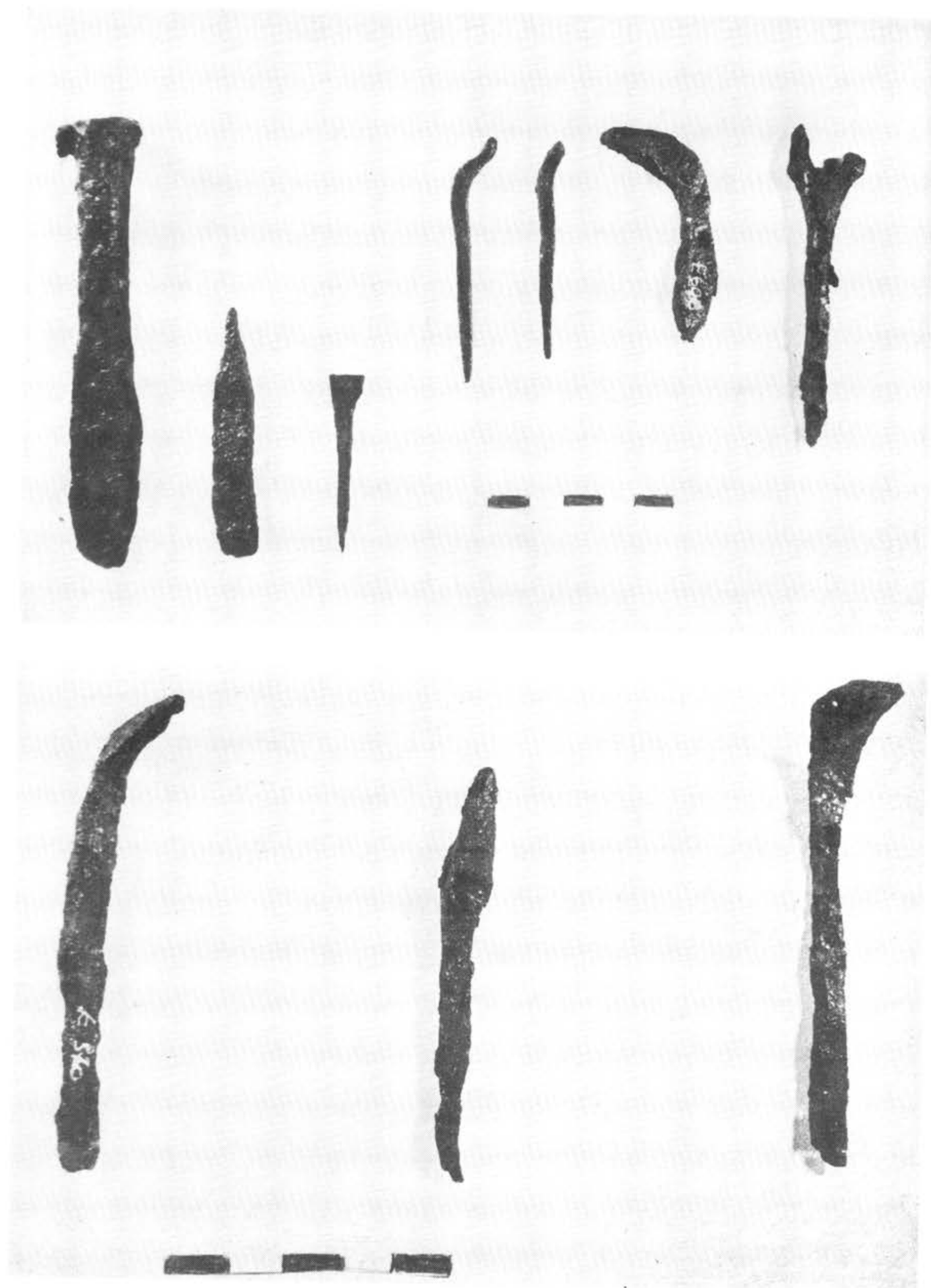

β

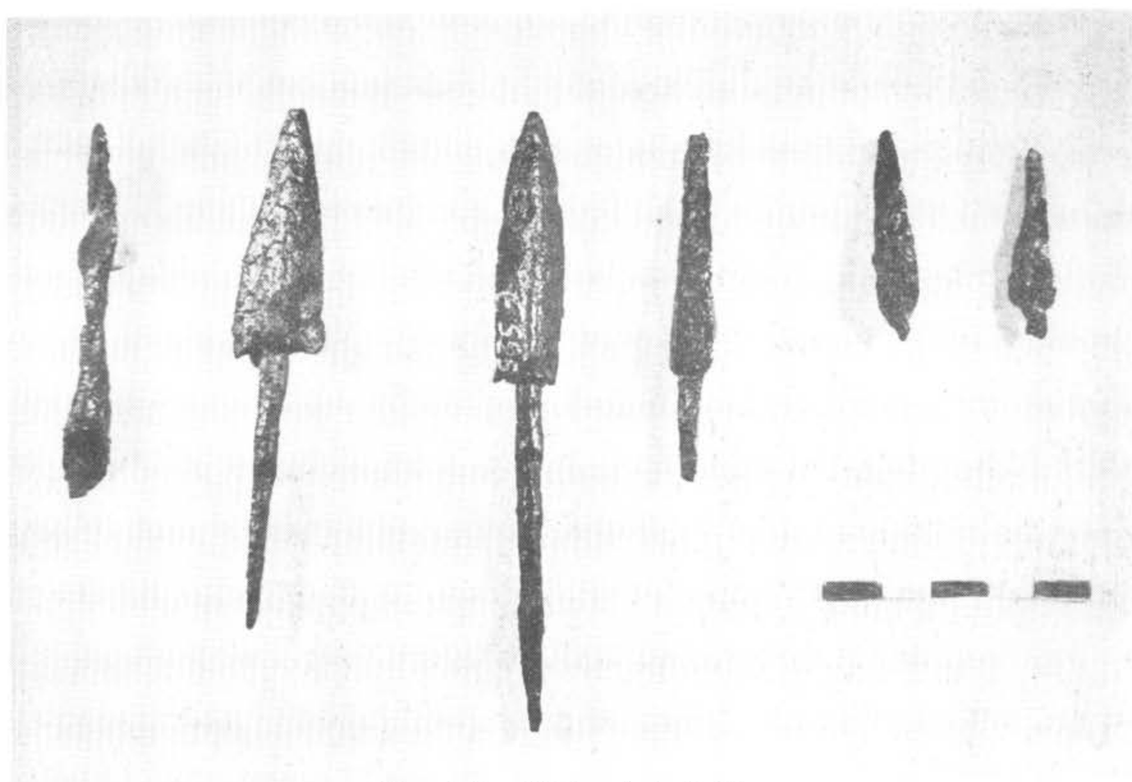
α. Σκέλη σιδηρᾶς πυράγρας.
β. Σιδηροῦν ἄγκιστρον (ἀναφόρου ;).
γ. Σιδηροῖ ἧλοι ἀναρτήσεως.

γ

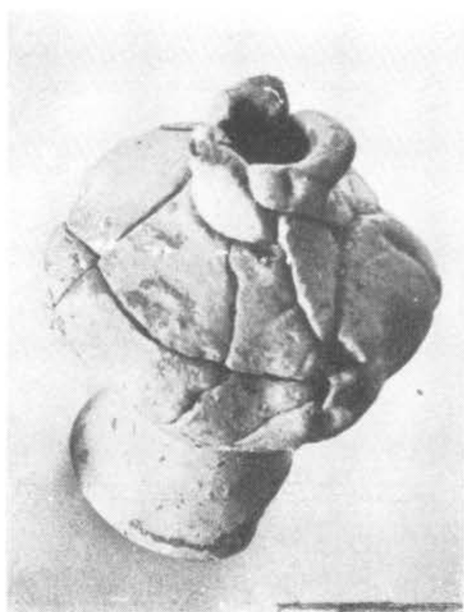
Διάφορα σιδηρᾶ ἐργαλεῖα.

α. Σιδηραῖ αἰχμαὶ βελῶν καὶ αἰχμὴ δόρατος.

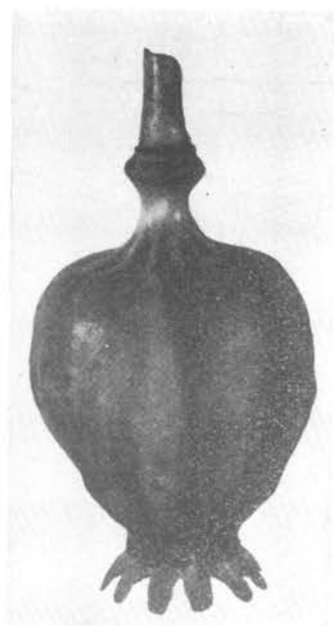

β. Μολύβδινα ἀντικείμενα.

α,β. Πήλινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μήκωνος.

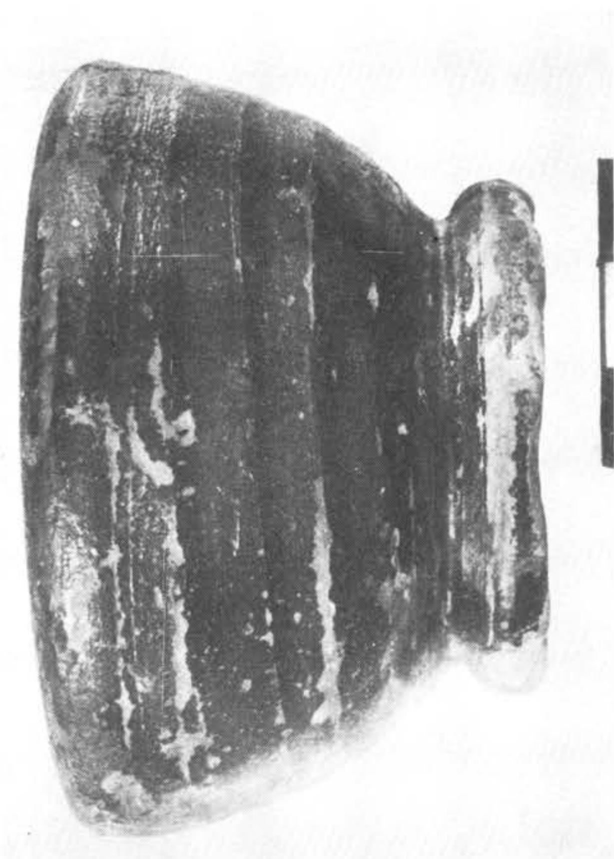

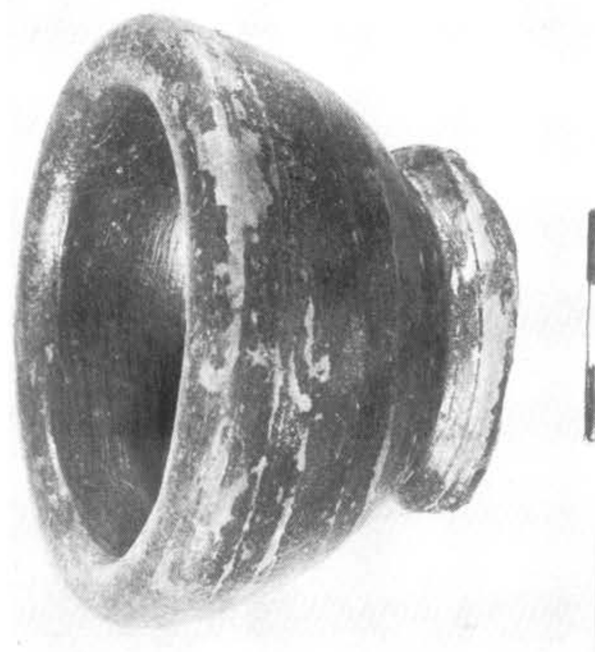
γ. Χάλκινον ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν μήκωνος.

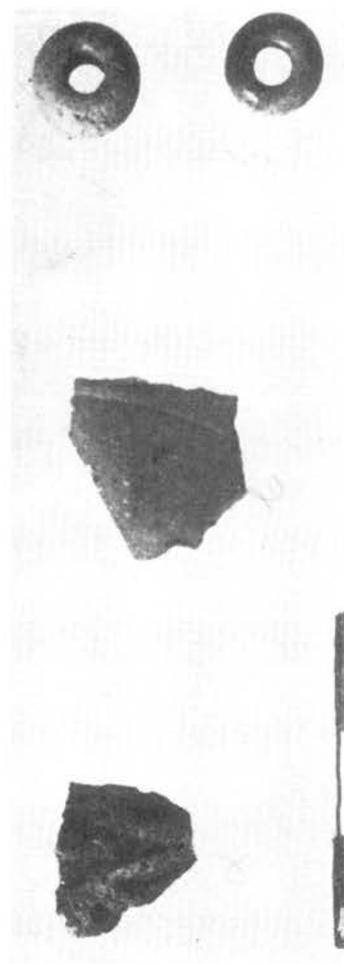

δ,ε. Μικκύλη πηλίνη πρόχους.

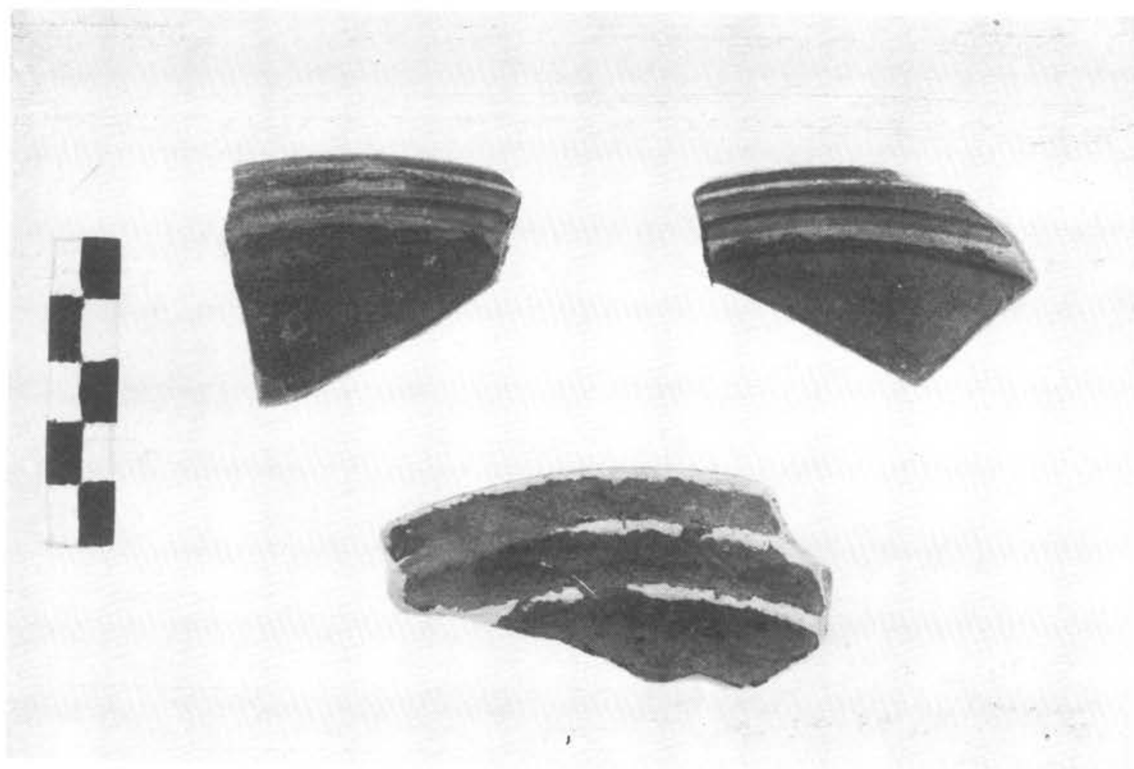

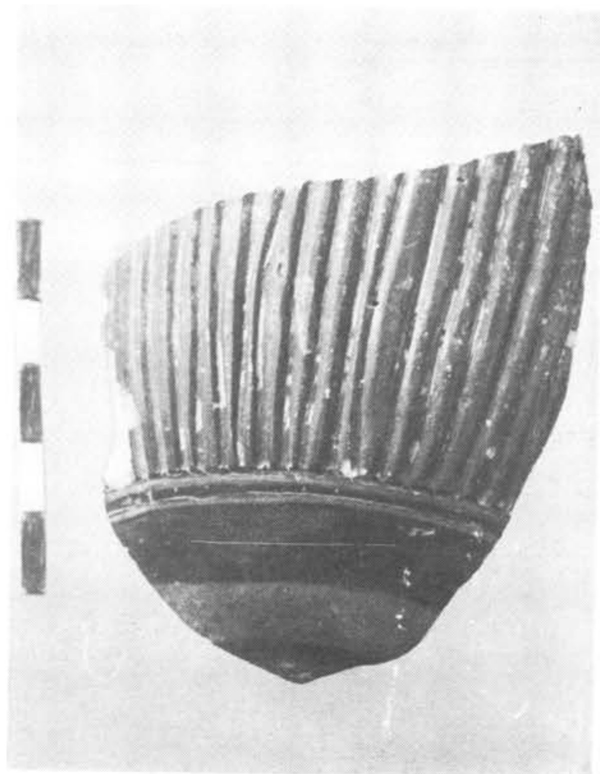
α,β. Πήλινος κώθων.

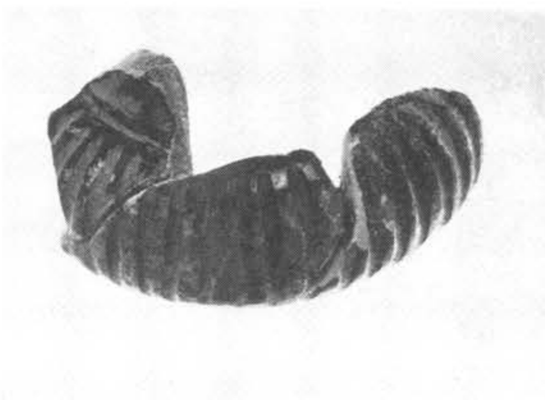
γ. Θραύσματα κωπίσκων άγγείων καὶ ὑάλου, ἐκ φαγεντιανῆς.

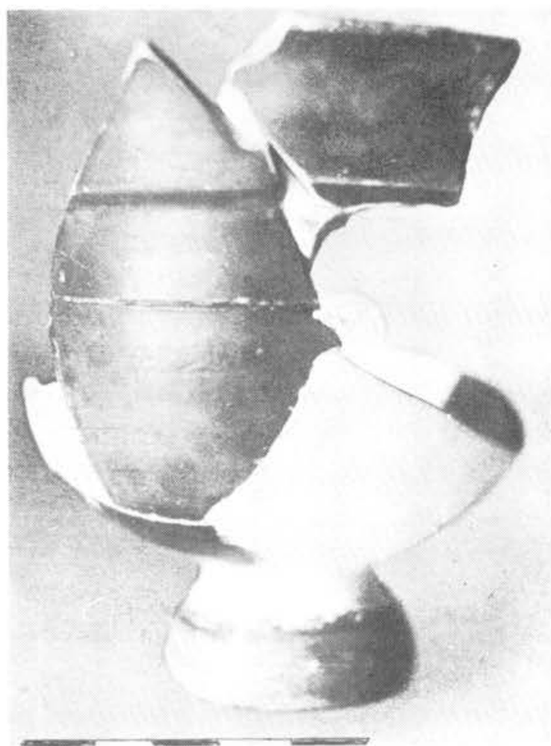
α. Θραύσματα μικρῶν καὶ ρηχῶν πηλίνων ἀγγείων.

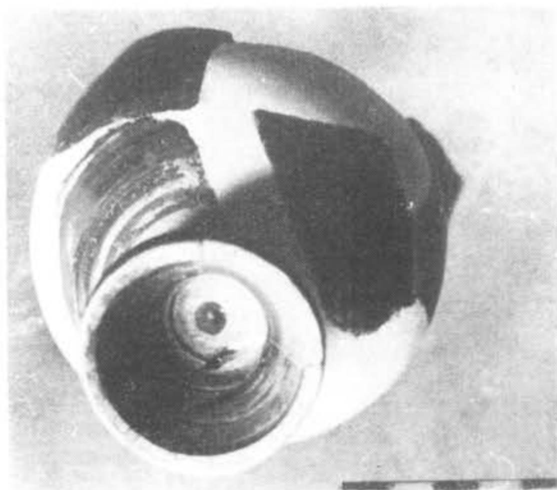

β. Θραῦσμα πηλίνης πρόχου.

γ. Μέρος πηλίνης ληκύθου.

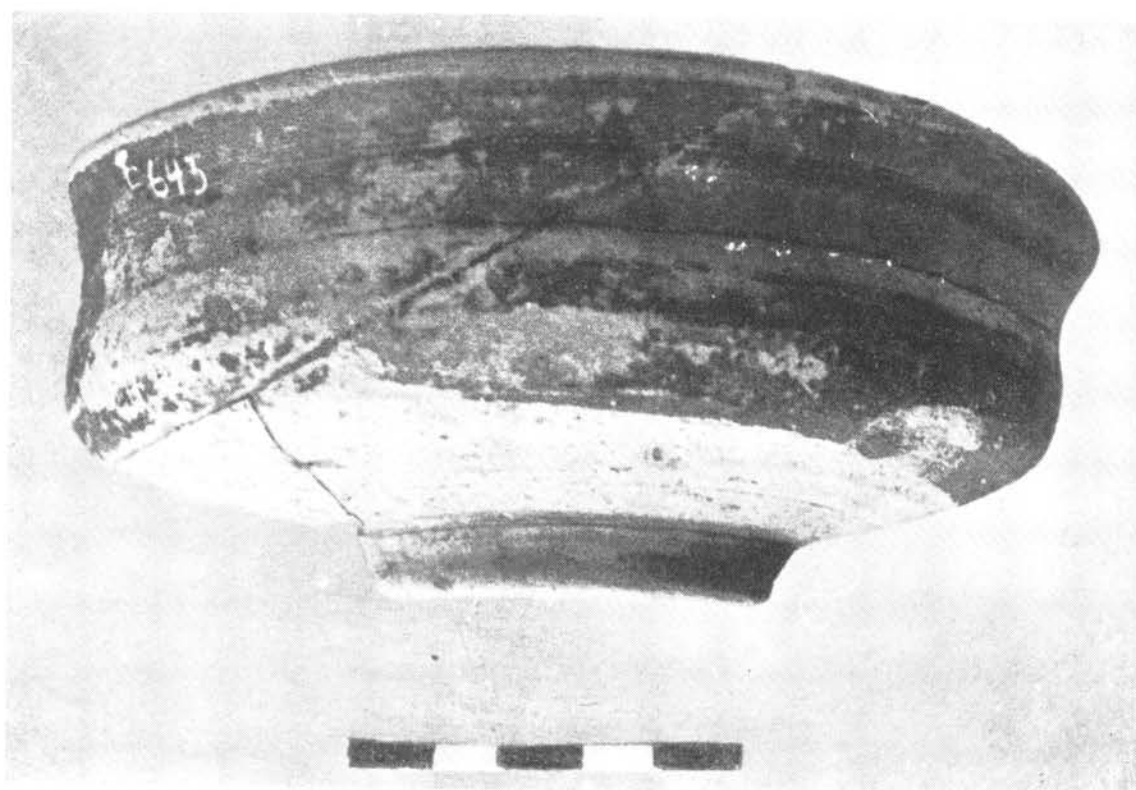

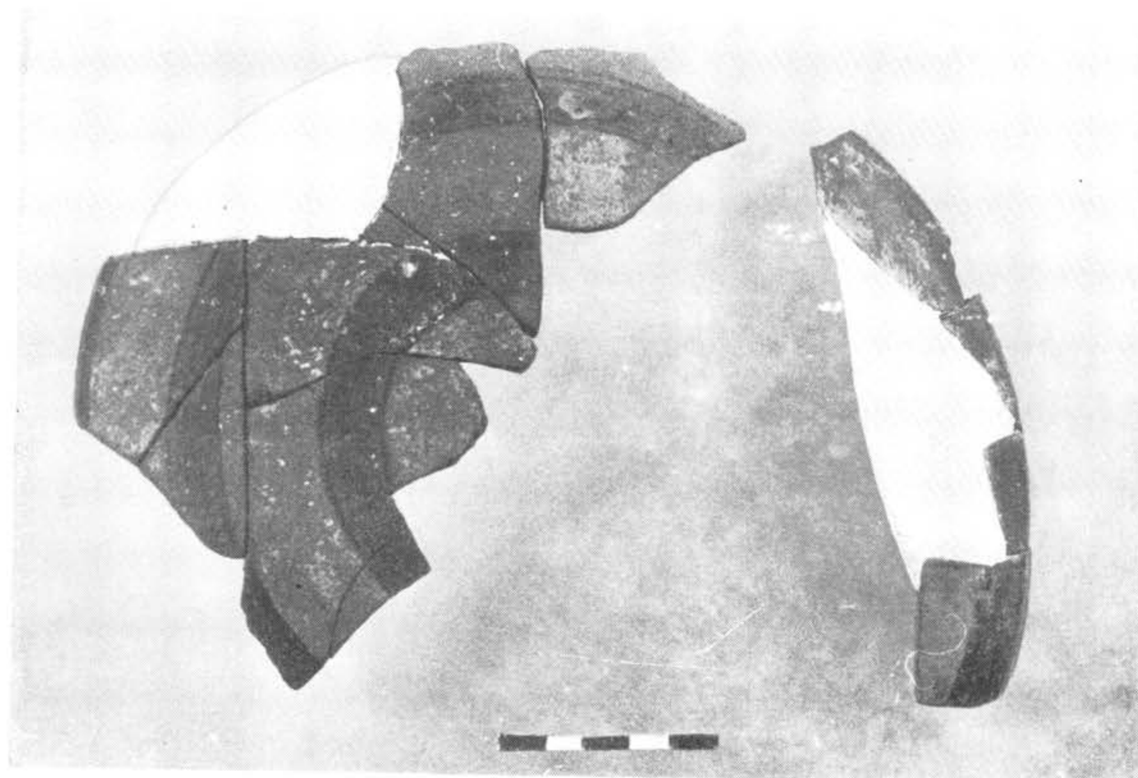

α. Πήλινος κάνθαρος (εἰς θραύσματα).

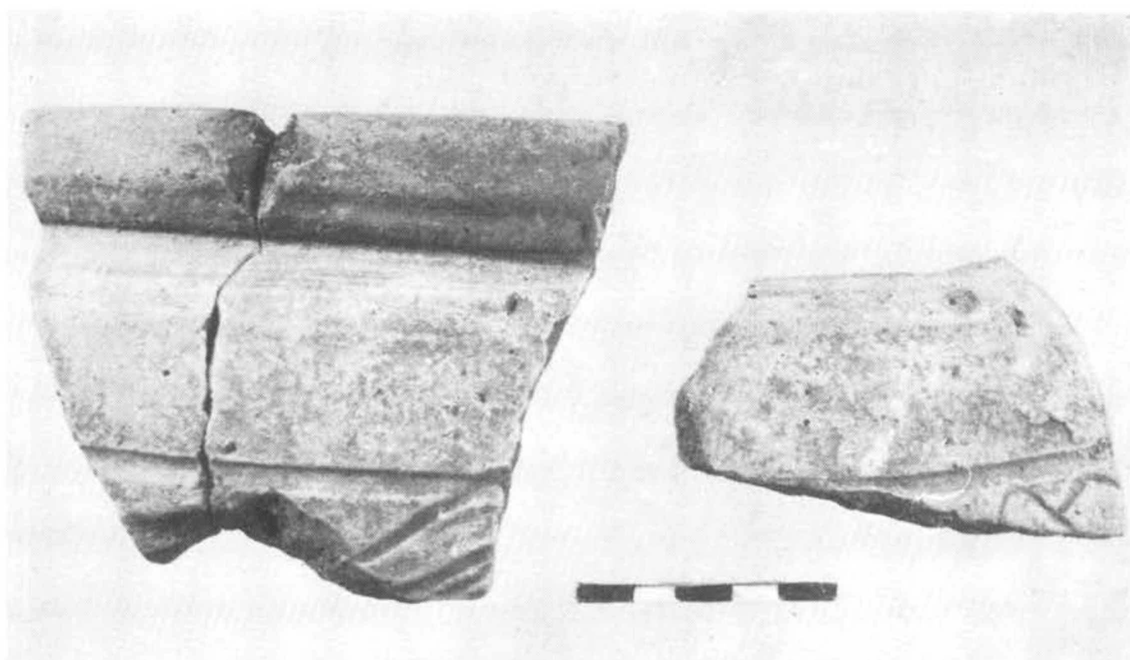

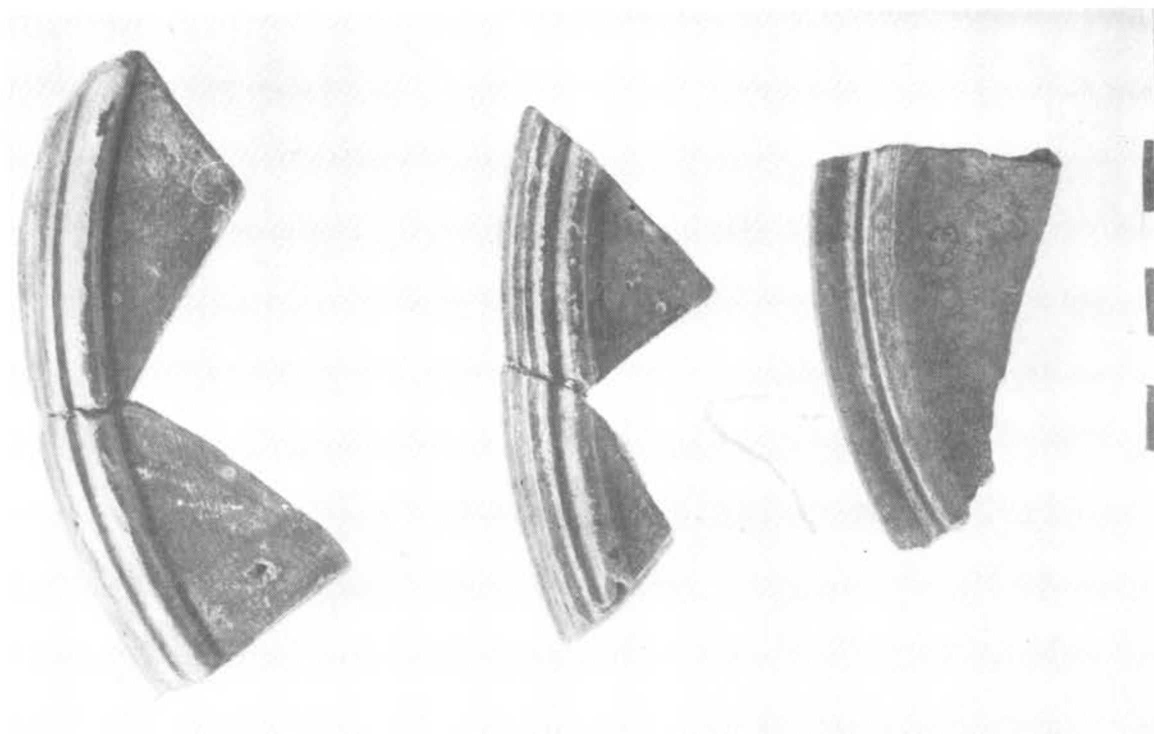
β. Πήλινος σκῦφος.

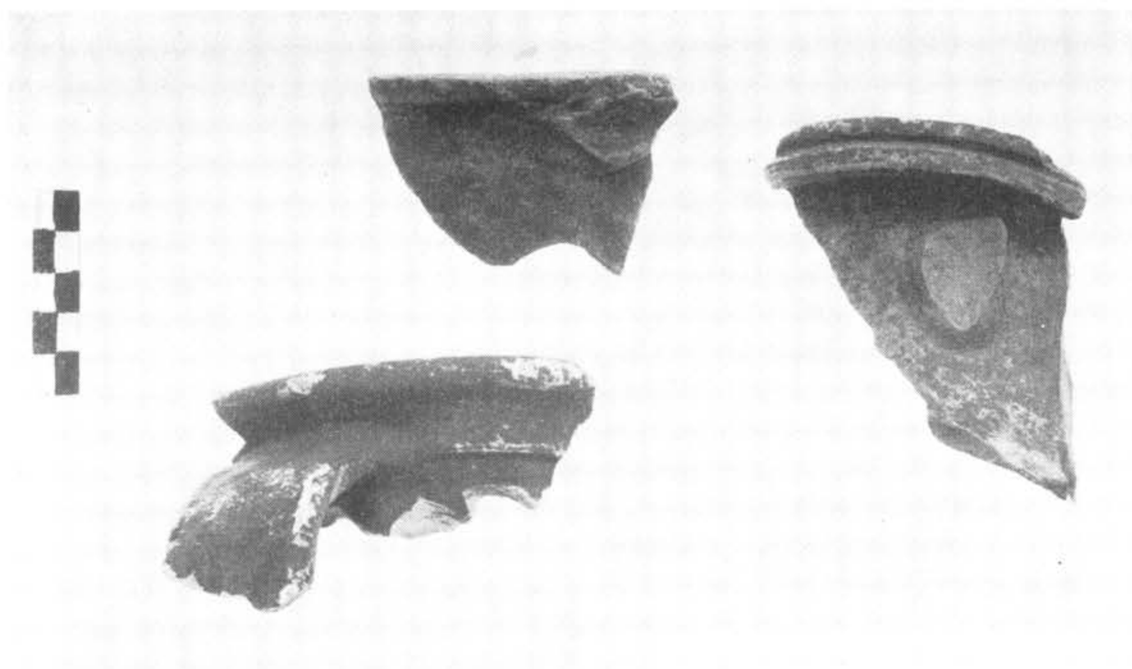

α. Πηλίνη λεκάνη. β. Μέρος πηλίνης λεκάνης.

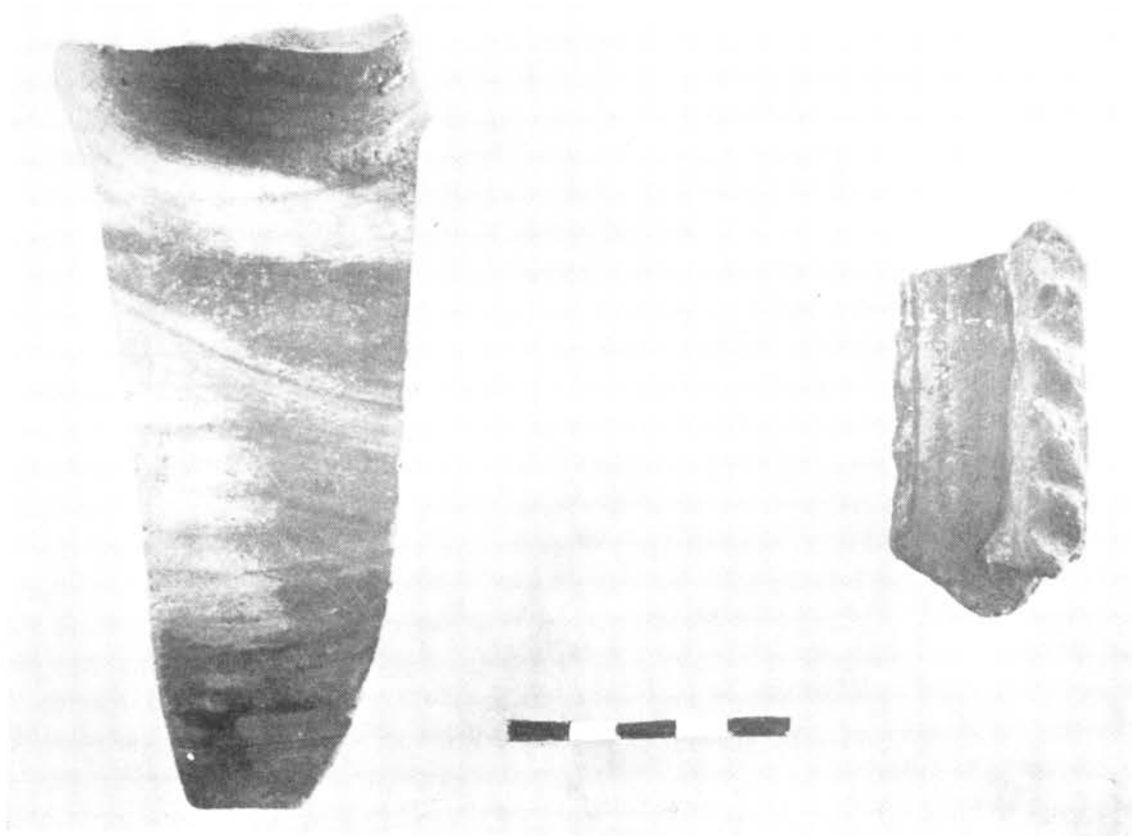

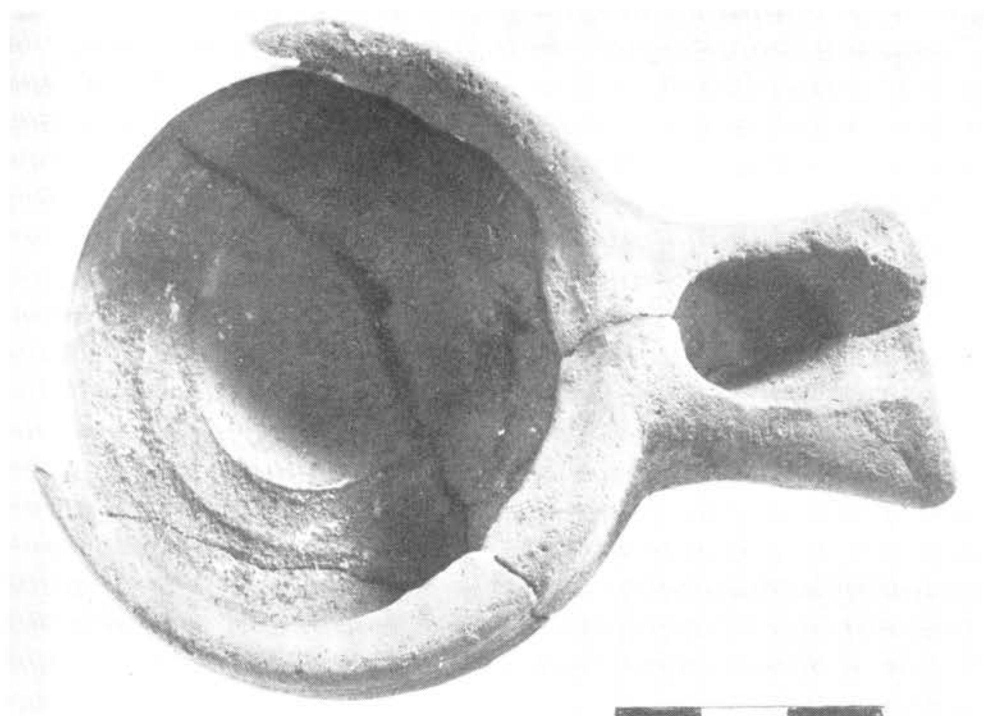
α. Θραύσματα μεγάλων καὶ βαθέων ἀνοικτῶν πηλίνων σκευῶν (ὑστέρων χρόνων).
β. Θραύσματα ἀνοικτῶν πηλίνων ἀγγείων.

α. Θραύσματα χυτρών.

β. Θραύσματα πηλίνου αγγείου.

α

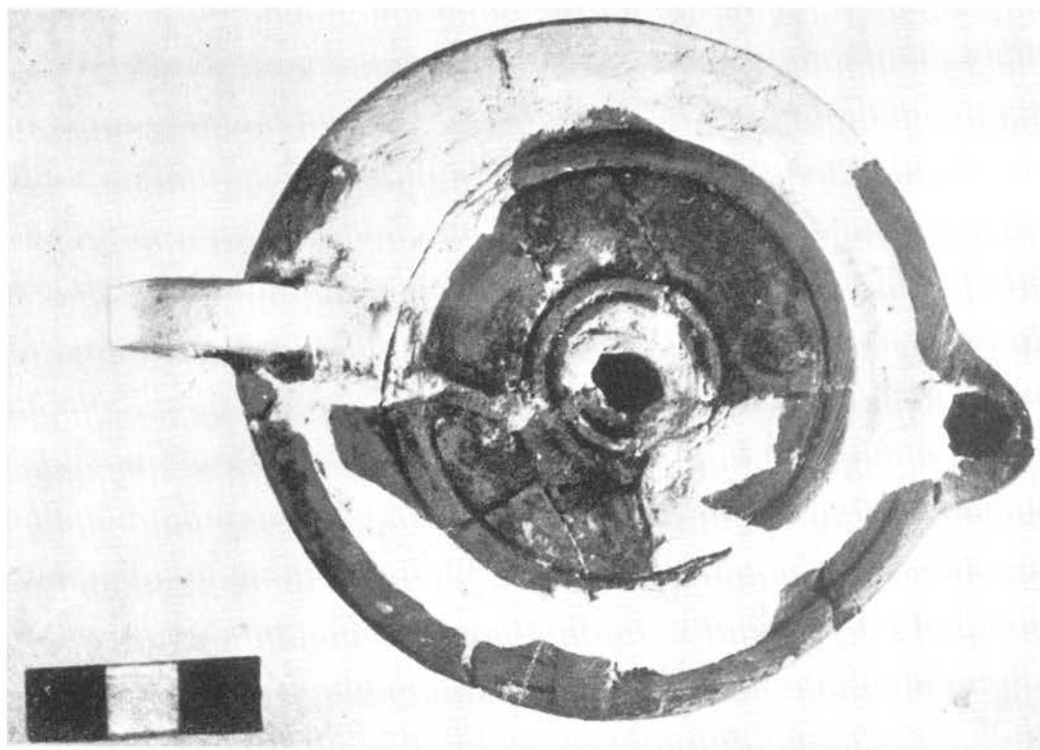

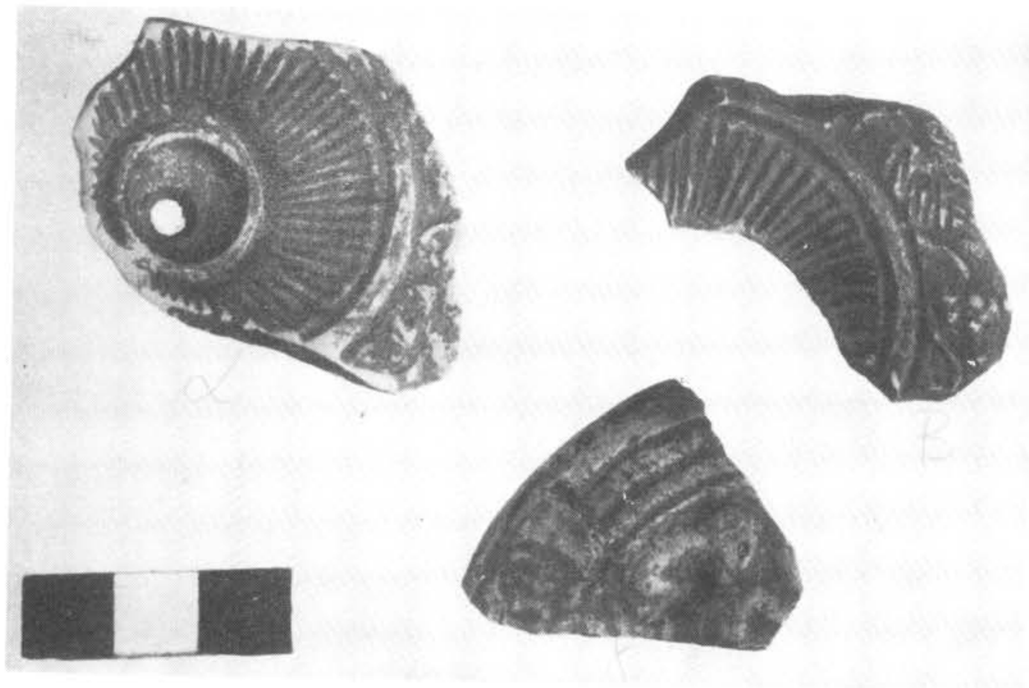
β

γ

α,β,γ. Πήλινοι λύχνοι.

α,β. Πήλινοι λύχνοι.

α. Λαιμὸς καὶ στόμιον πηλίνου δοχείου. β. Χάλκινον νόμισμα Ἀλεξ. Σεβήρου.
γ. Θραύσματα ὑαλίνων δοχείων.

α. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ μετὰ μεμονωμένων δρυῶν.

α

β

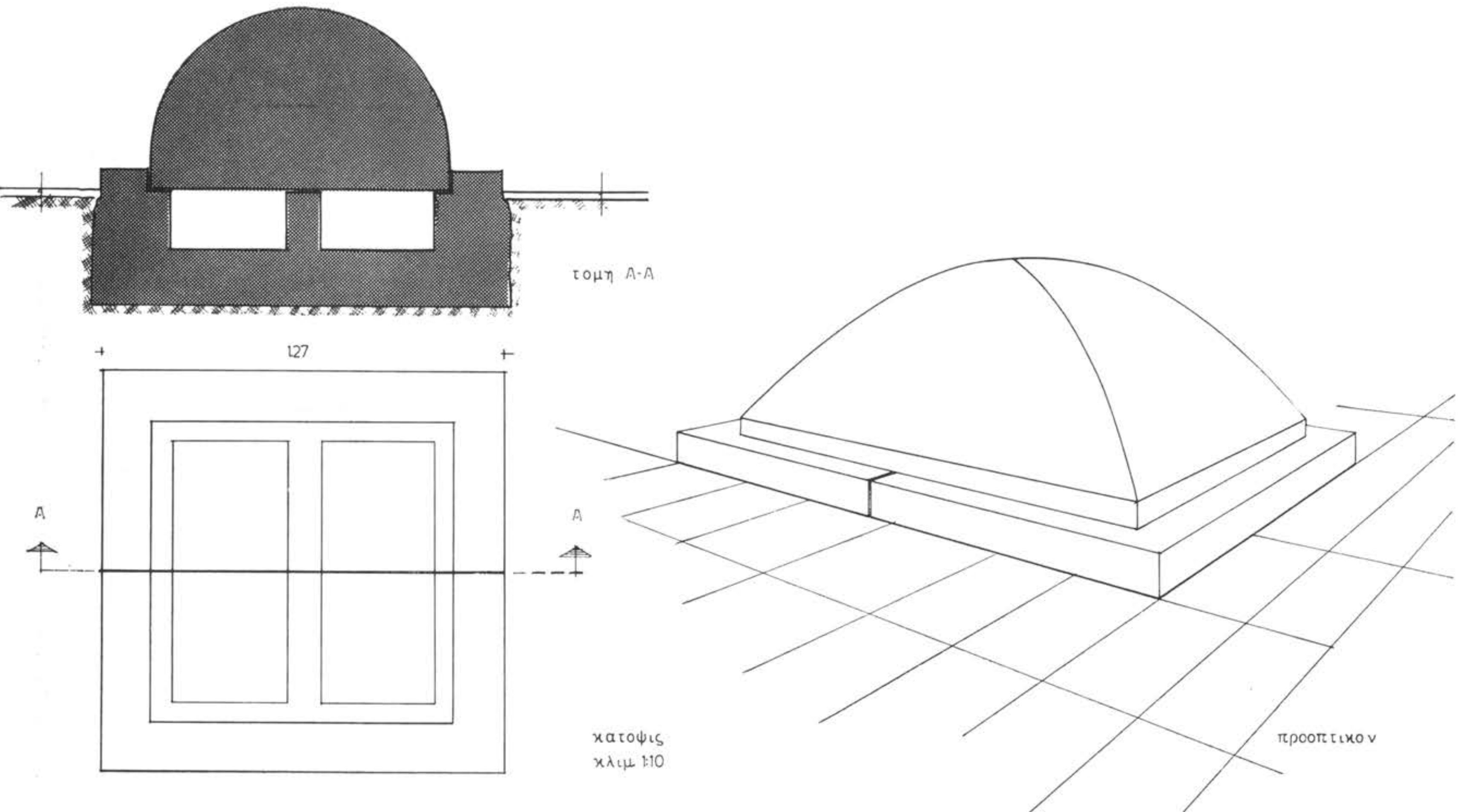

β,γ. Ὁ δρυμὸς πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ Δεχουνιοῦ.

γ

Τὸ Β. μέρος τοῦ τριπλοῦ οἰκήματος (ἀπὸ Ν.). Εἰς τὸ βάθος, πρὸς Β., μεταξὺ τῶν ἱσταμένων ἐργατῶν, ὁ λάκκος τῆς ἀρχαίας δρυός.

Τομή, κάτοψις καὶ ἀναπαράστασις τοῦ πυραμιδοειδοῦς ὀμφαλοῦ (κλίμαξ 1:20 περίπου).

α,β. Πήλινοι ὀμφαλοί.

γ. Ἄρτεμις καὶ Ἀπόλλων ἑκατέρωθεν ὀμφαλοῦ (ἀγγειογραφία).

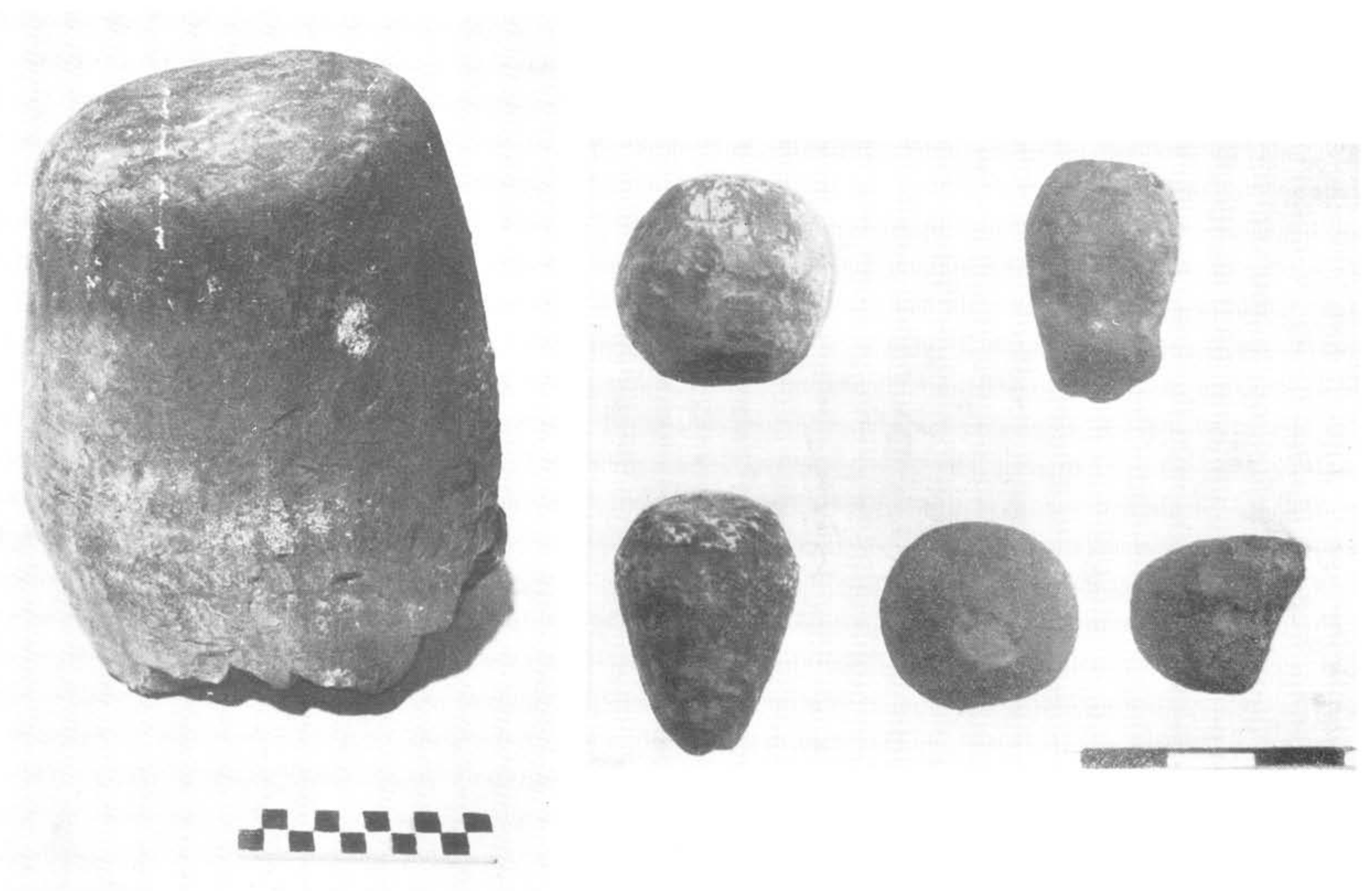
α. Ἀπόλλων ἐπὶ ὀμφαλοῦ (ἀγγειογραφία).

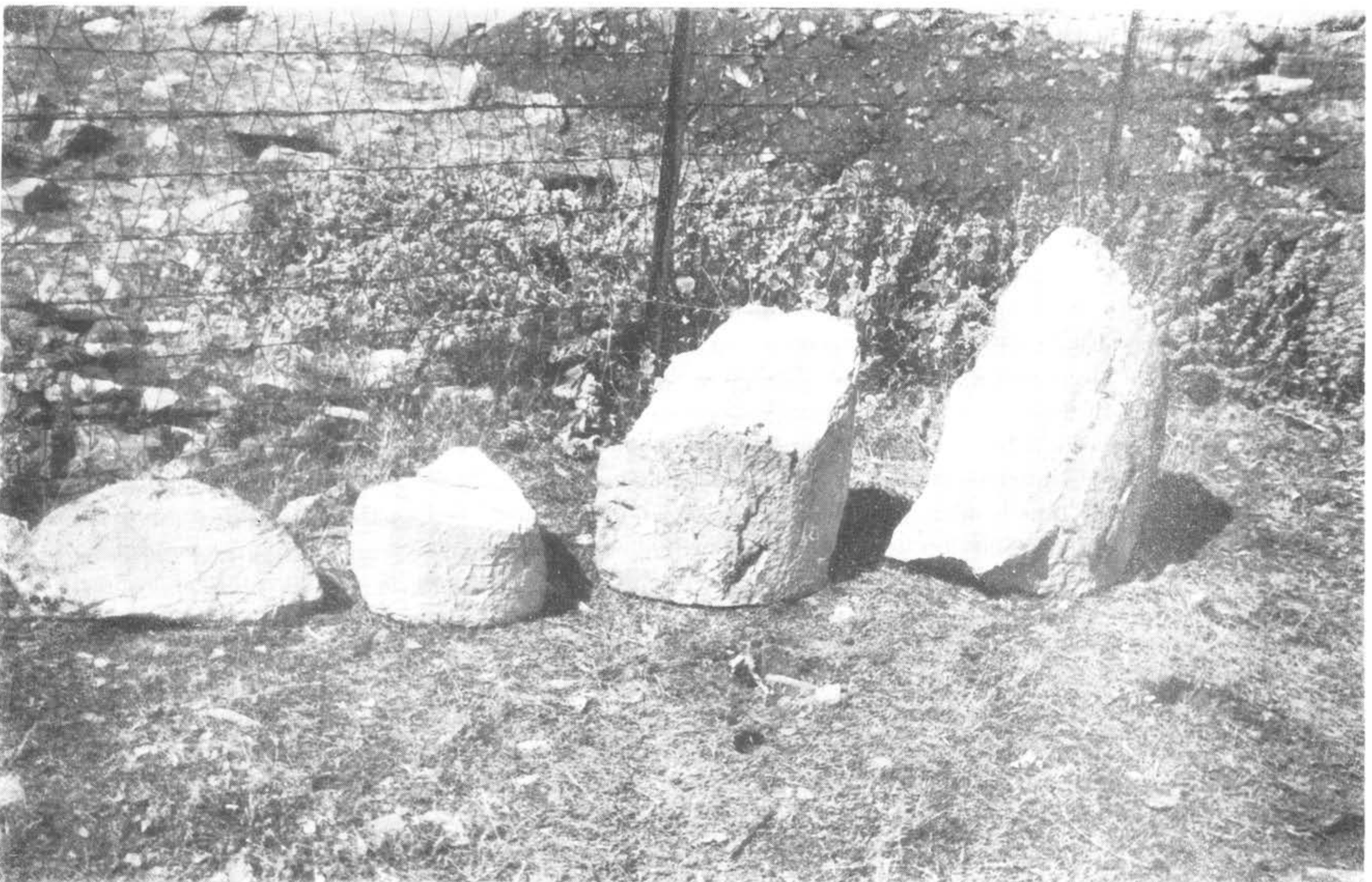
β. Ὀμφαλὸς Δελφῶν (ἀντίγραφον).

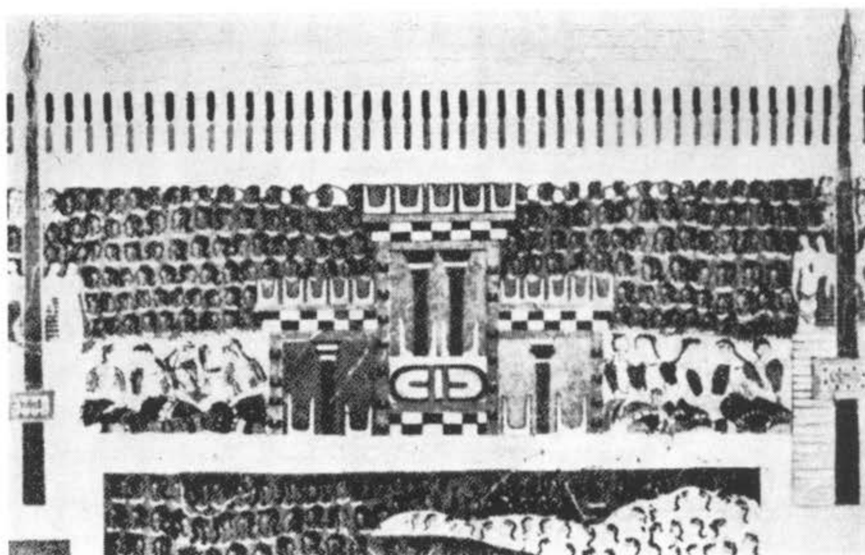
γ. Ὁ Κάλχας χρησμοδοτῶν μὲ τὸ πέλμα του ἐπὶ ὀμφαλοῦ.

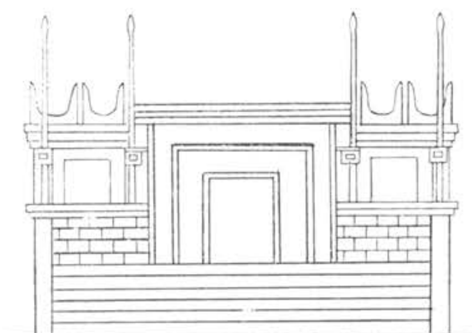
α. Λίθινος ὀμφαλὸς ἐκ τῆς μείζονος περιοχῆς τοῦ Ἱεροῦ. β. Πήλινοι βῶλοι (θριαί).

Λείψανα τοῦ ἐλευθέρου στύλου (ἢ δύο στύλων) τοῦ Ἱεροῦ.

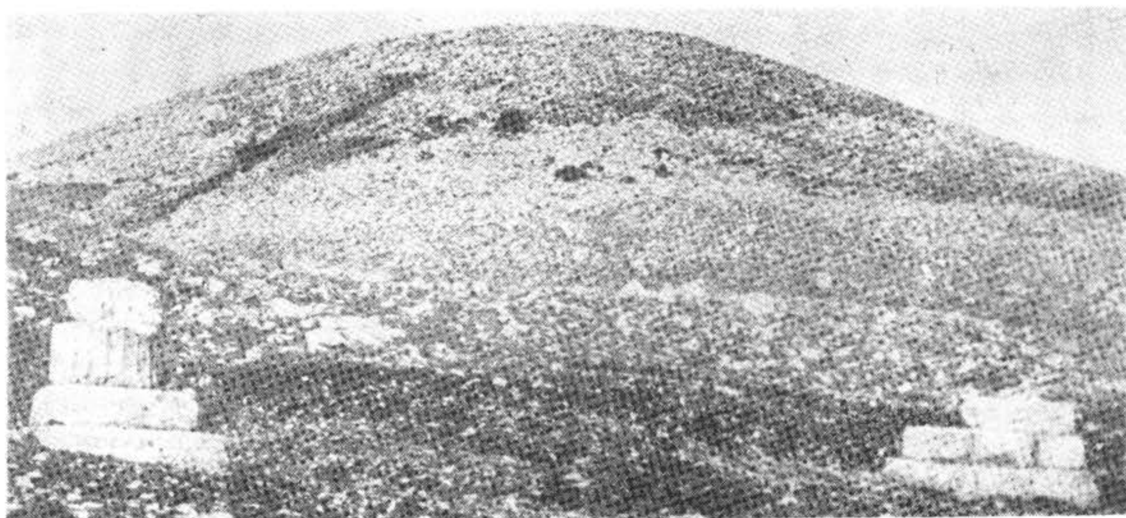
α. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ (τῆς τοιχογραφίας) τῆς Κνωσσοῦ.

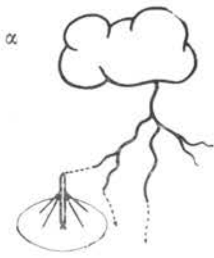
β. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ (τοῦ ρυτοῦ) τῆς Ζάκρου.

γ. Οἱ στῦλοι τοῦ Ἱεροῦ τῆς Πάφου.

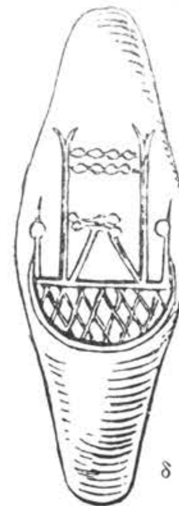
δ. Οἱ στῦλοι (κατώτερον μέρος) τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου.

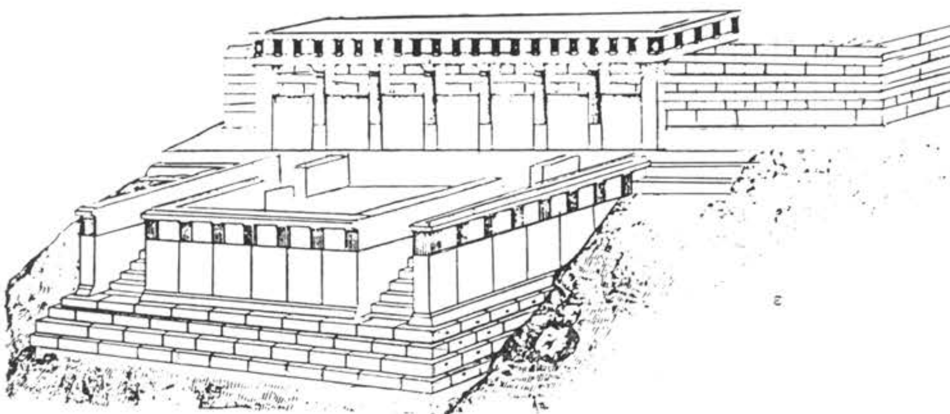

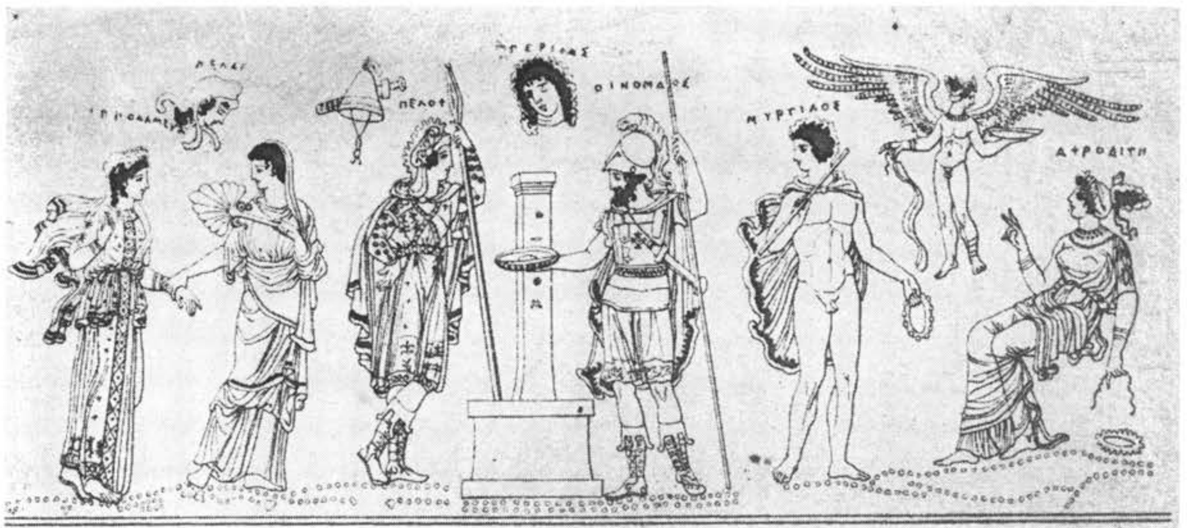

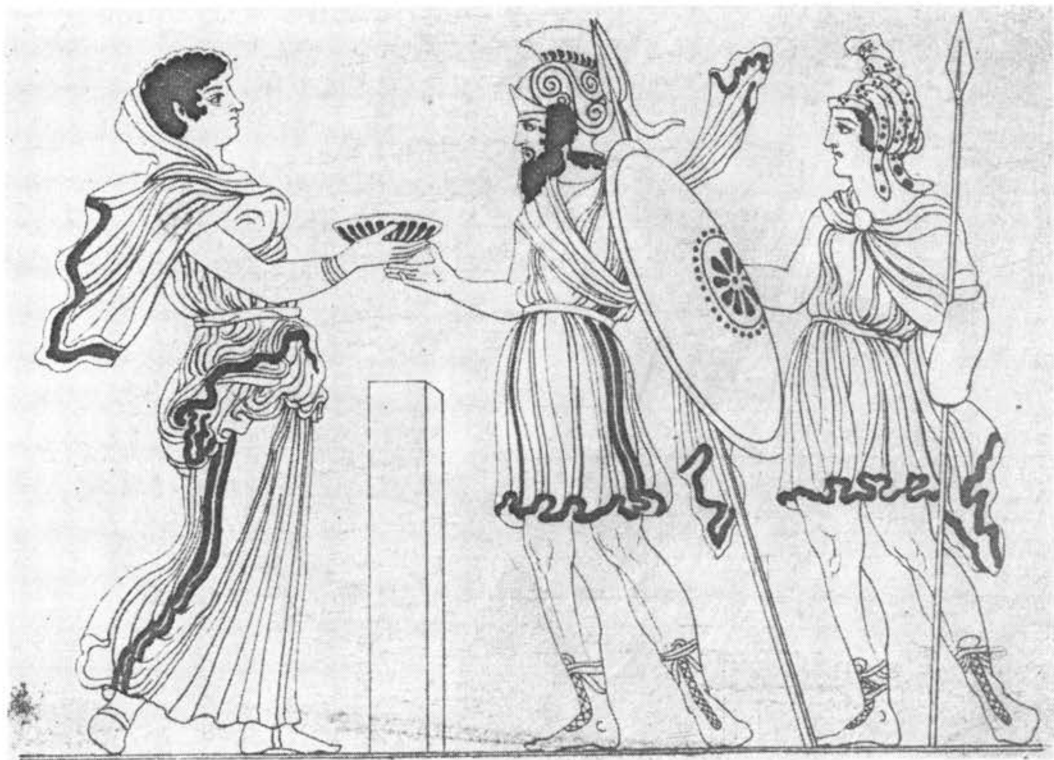

α. Ἡ προσέλκυσις τοῦ κεραυνοῦ μέσῳ στύλου καὶ ἡ δι' αὐτοῦ παρεχομένη προστασία εἰς τὸν χῶρον. β. Στῦλοι μετ' ἁλύσεων (νομίσματα 'Αμβρακίας). γ,δ. Οἱ στῦλοι μετ' ἁλύσεων καὶ ὁ ὀμφαλὸς - πυραμὶς μετ' ἁλύσεων, ἑνουμένων με τοὺς στύλους (νόμισμα, δακτύλιος τῆς Κύπρου). ε. Μέγαρον Λυκοσούρας, κατὰ 'Ορλάνδον.

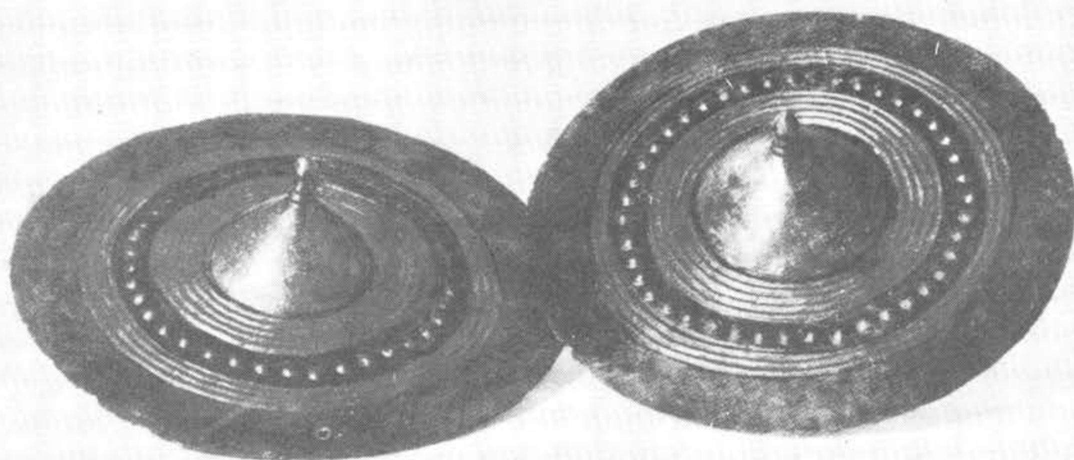

α. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας),
β. Ἡ στήλη τοῦ Διὸς τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ὀλυμπίας (ἀγγειογραφία Ν. Ἰταλίας).

α. Νομίσματα Κρανῶνος,

β. Κύμβαλα κεντρικῆς Εὐρώπης.

α

γ. Λήκυθος Βραυρῶνος.

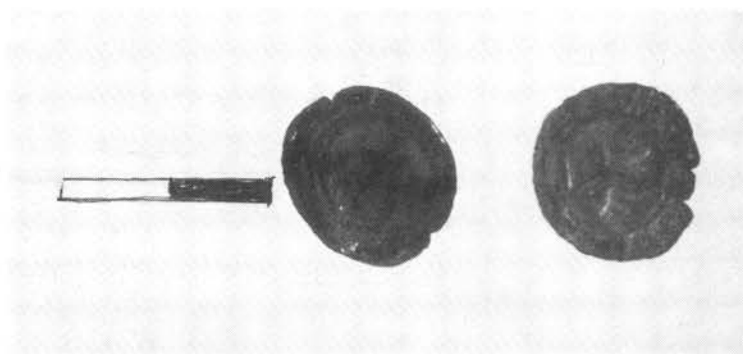

β

α,β. Λήκυθος Ὀξφόρδης.

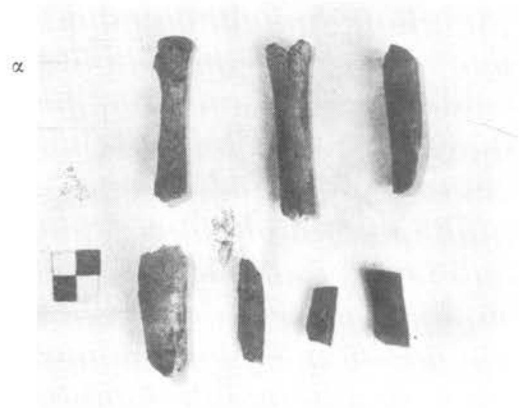

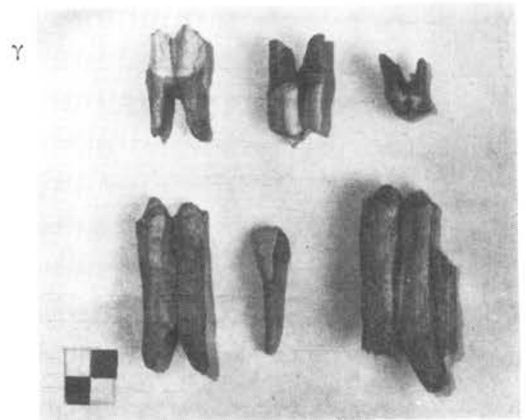

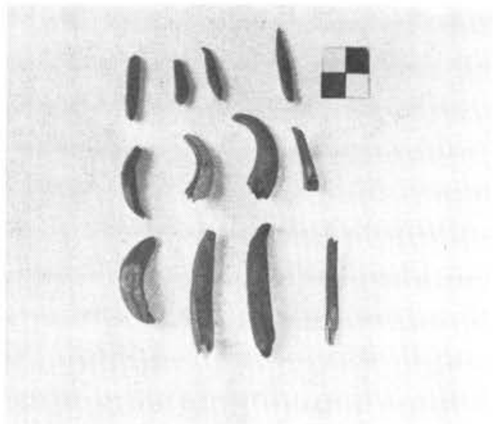

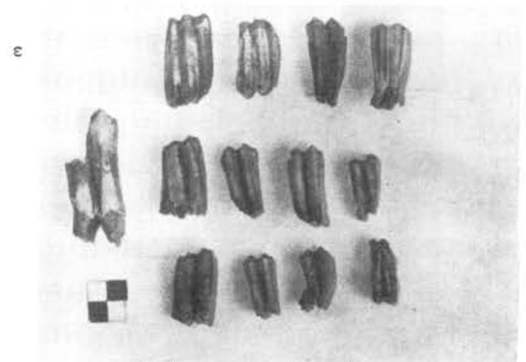
α,β. Χάλκινα χριστιανικὰ νομίσματα.

β

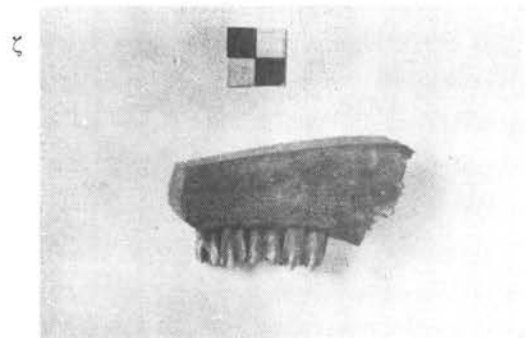

α

γ

δ

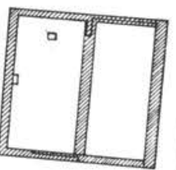

ε

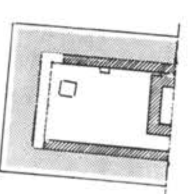

στ

ζ

Δείγματα ἐξ ὀστῶν καὶ ὀδόντων ζώων, εὑρεθέντων εἰς τὸ Ἱερόν.

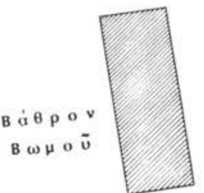
Πίν. I

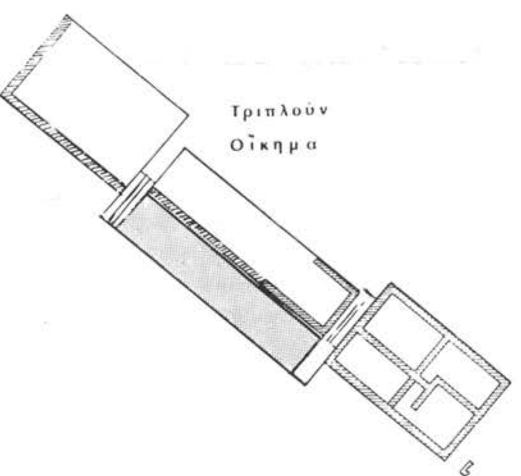

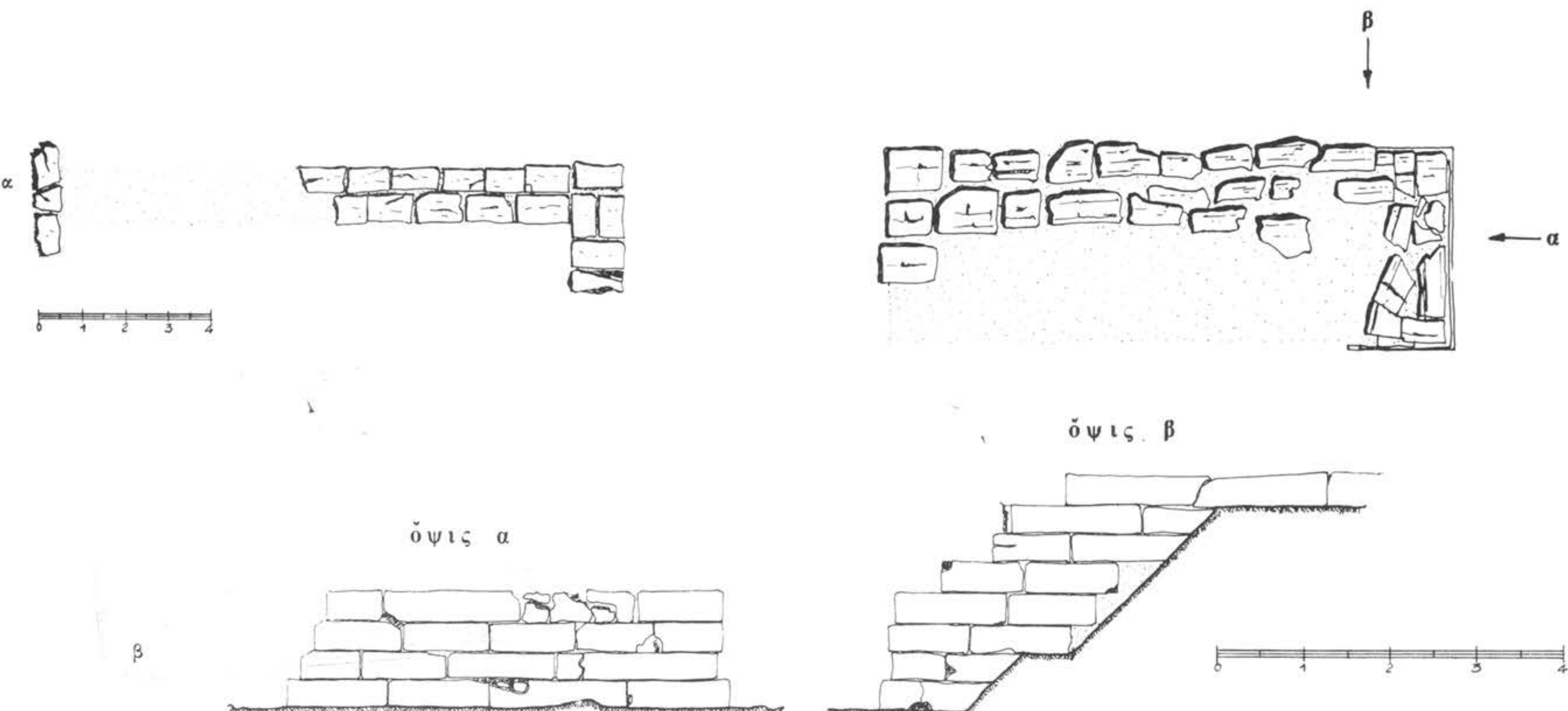

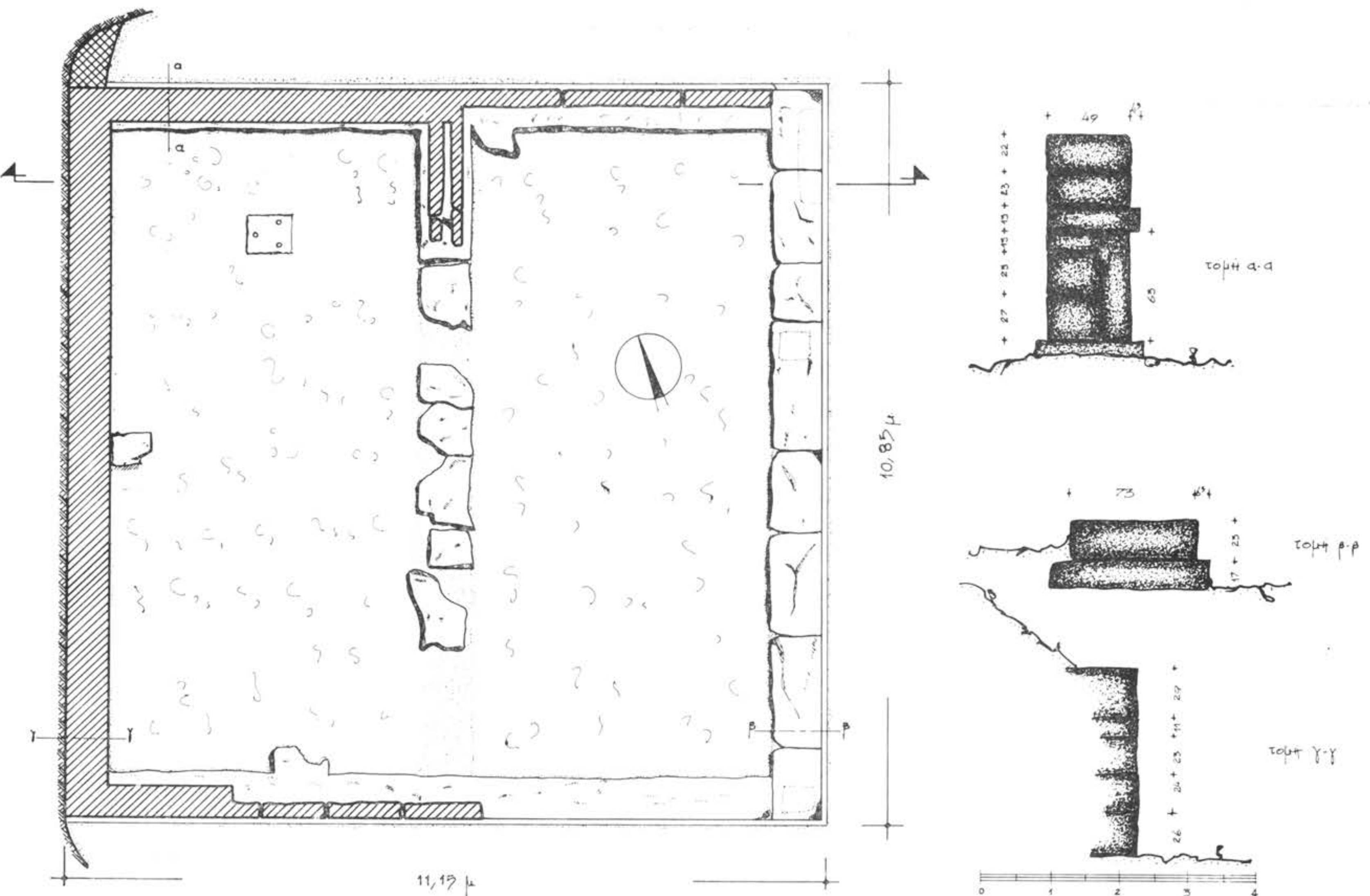

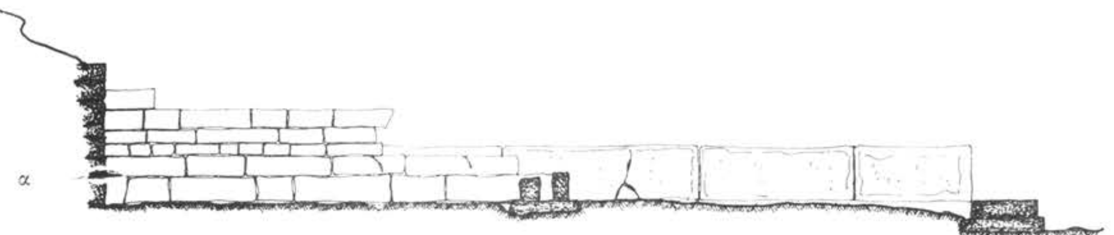
Κάτοψις τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ (καὶ τοῦ Ἁγ. Πέτρου).

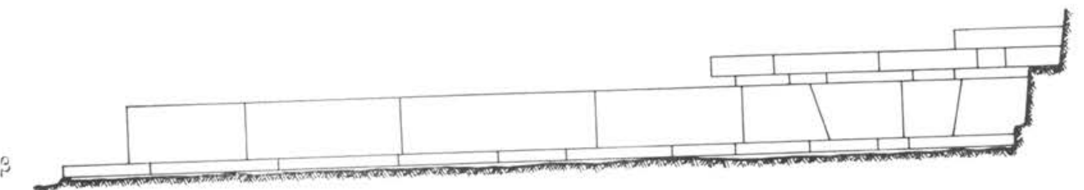

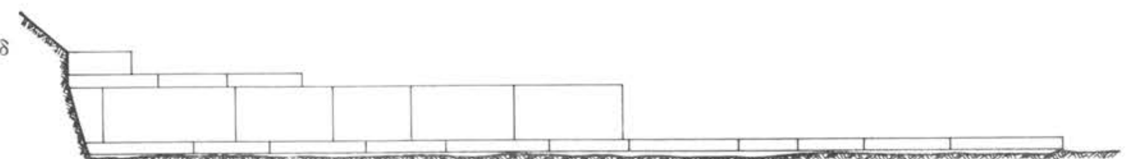
α. Κάτοψις: λειψάνων τοῦ βήματος τῶν κριτῶν (εἰς τὸ στάδιον), τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ καὶ τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ.
β. Τομὴ τῆς (Ν.) προσθίας πλευρᾶς τοῦ βάθρου τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ (Ν.) ἄκρου τῆς Ἀ. πλευρᾶς του.

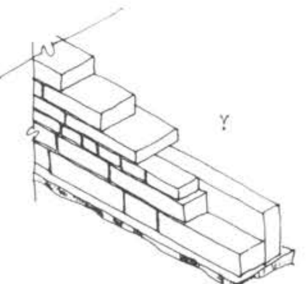

Κάτοψις τοῦ τελεστηρίου καὶ τομαὶ τοίχων του.

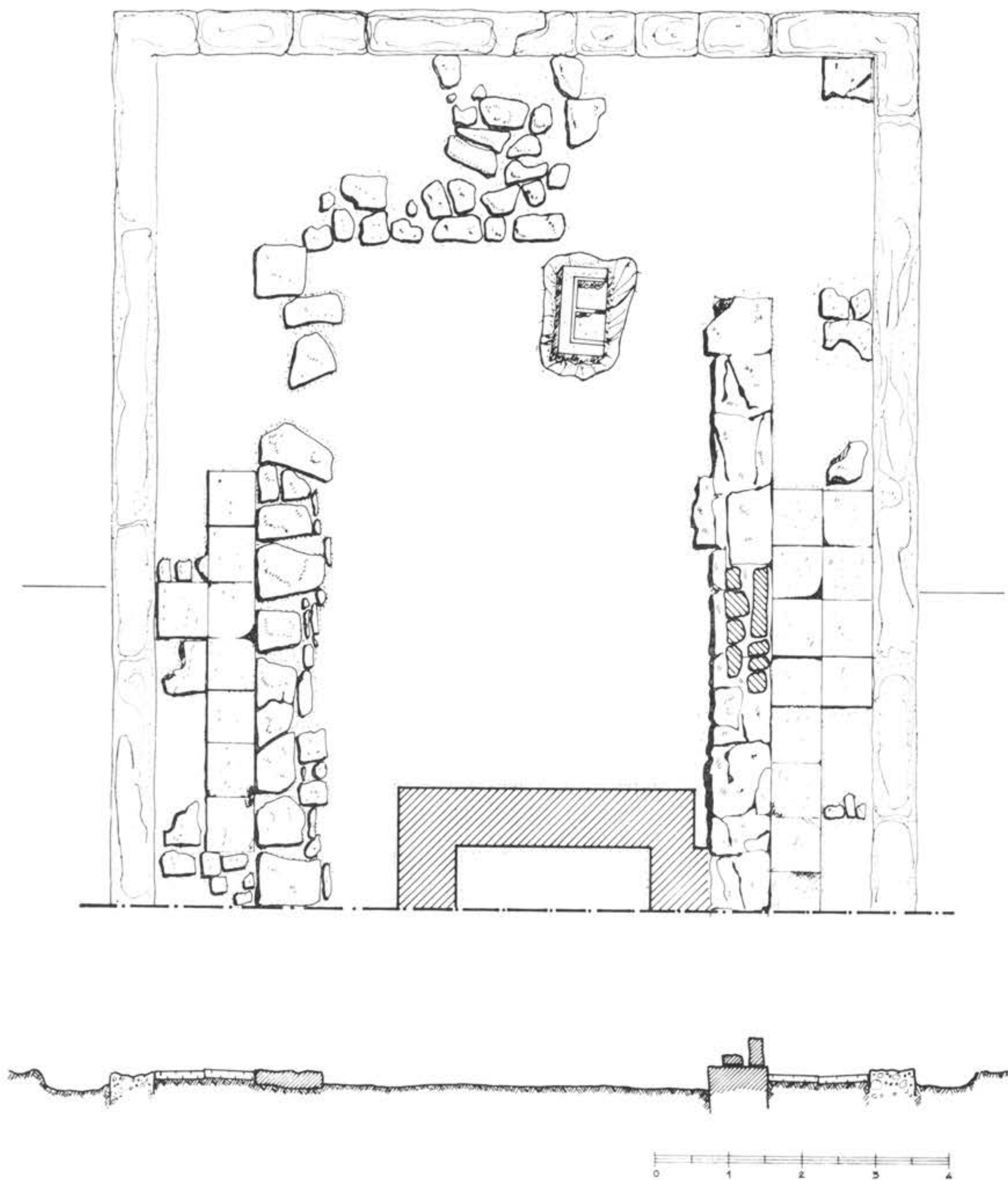

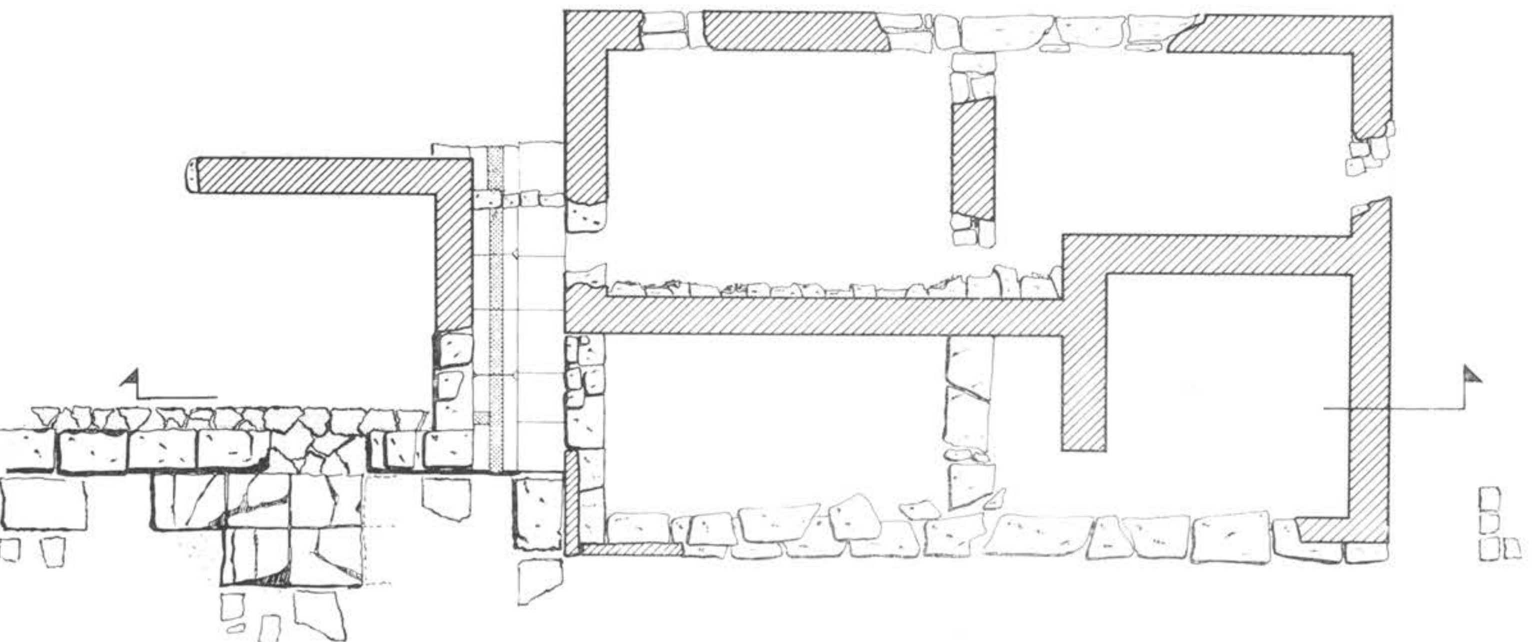

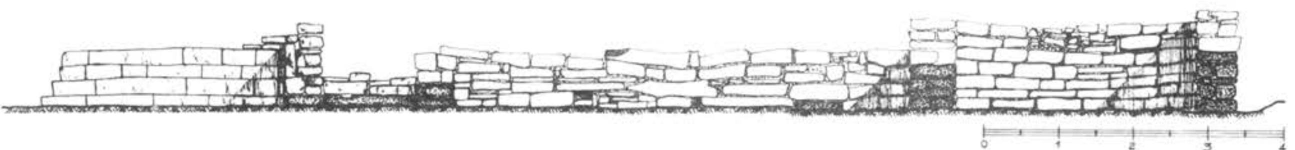
α,β καὶ γ. Σχέδια τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Β. τοίχου τοῦ τελεστηρίου.
δ. Σχέδιον τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ν. τοίχου του.

Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ σωζομένου μέρους τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ ναοῦ
(καθὼς καὶ τῶν λειψάνων τοῦ μεταγεστέρου κτίσματος).

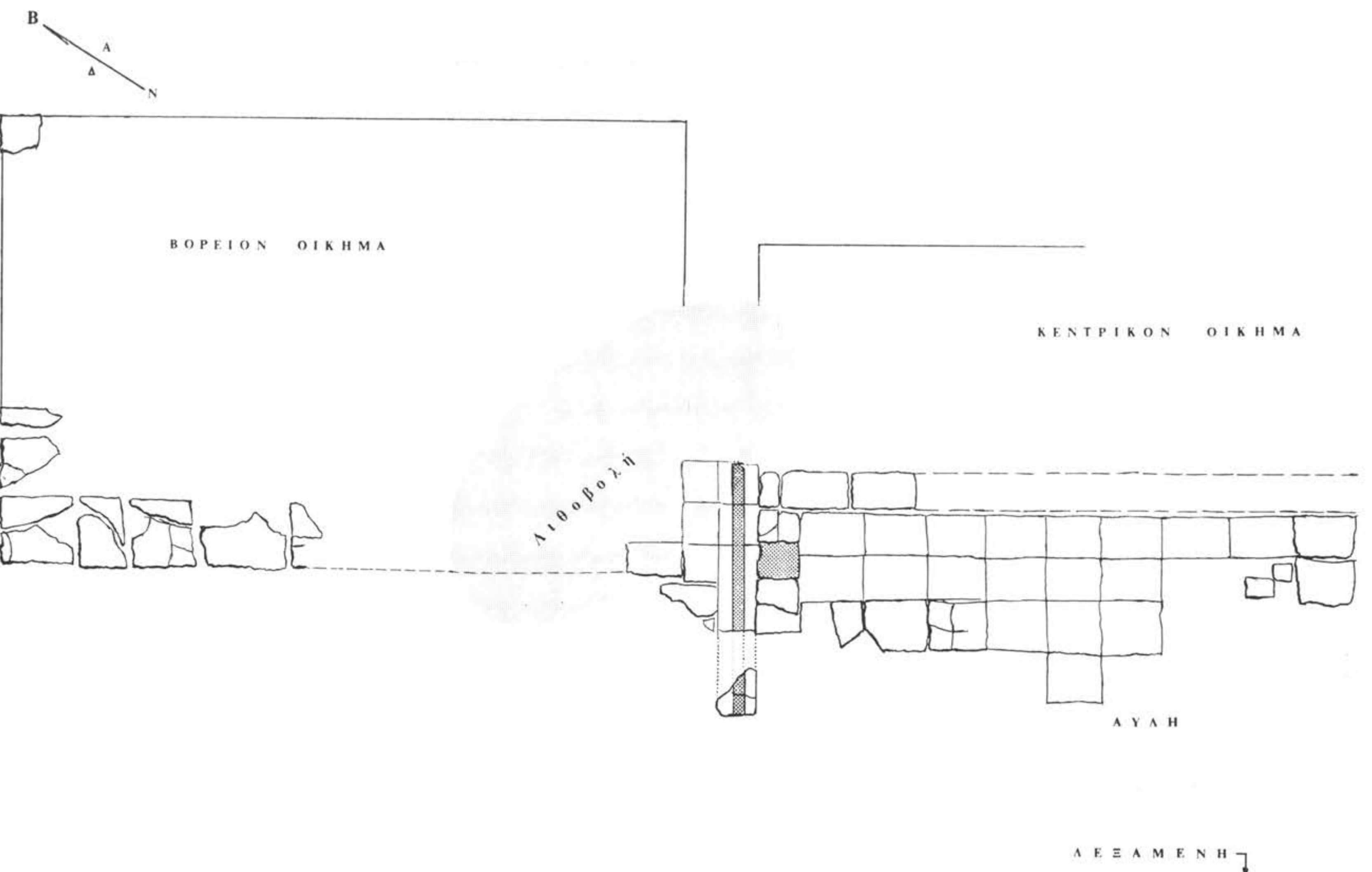
Πίν. VIα

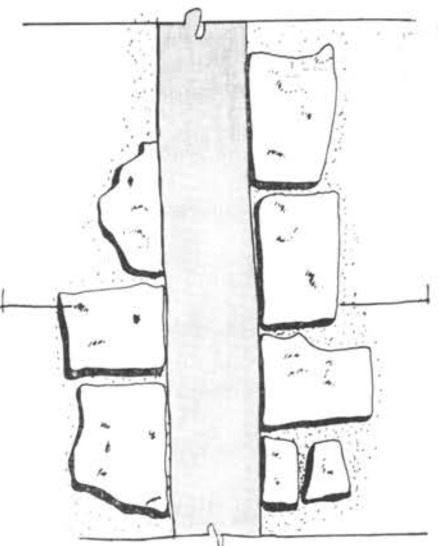
Τριπλοῦν οἴκημα : Κάτοψις τοῦ Ν. οἰκήματος (ὑπογείου), τοῦ Ν. διαδρόμου καὶ μέρους τοῦ παρ' αὐτὸν κεντρικοῦ οἰκήματος.

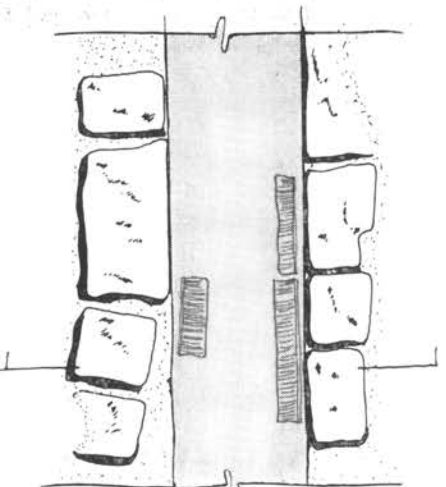
Πίν. VIβ

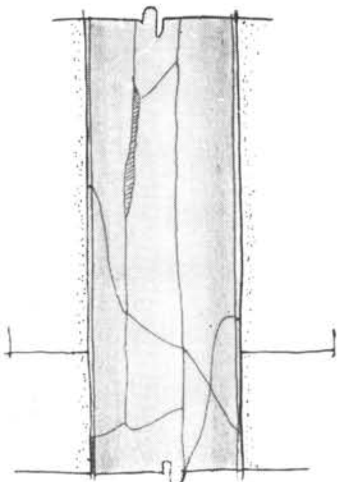

Τριπλοῦν οἴκημα : Κάτοψις (τοῦ ὑπολοίπου μέρους τοῦ) κεντρικοῦ οἰκήματος, τοῦ παρ' αὐτὸ Β. διαδρόμου (μετὰ τῆς πρὸ αὐτῶν αὐλῆς) καὶ τῶν λειψάνων τοῦ Β. οἰκήματος.

Πίν. VII

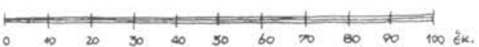

Κατόψεις καὶ τομαὶ ἀποκαλυφθέντων μερῶν τοῦ ὑπογείου ἀγωγοῦ.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΟΜΟΤ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΧΡΥΣΟΥΛΑΣ Π. ΚΑΡΔΑΡΑ
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΕΡΥΚΙΝΗ,
ΥΠ' ΑΡΙΘ. 106 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ,
ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ 1988

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
ΤΣΙΓΓΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΩΝ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ